

37 6861

218

1974

TÁRSADALOM - TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

1974|1

x

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

1

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság
Felelős szerkesztő: Dr. Halay Tibor

Tartalom

TANULMÁNYOK

A munkásosztály utánpótlásának útjairól (Nemzetközi tanácskozás Budapesten 1973 decemberében)	3
Halay Tibor: A munkássá válás folyamata; a munkásfiatalok szociális politikai, kulturális helyzete Magyarországon	5
W. Woolf: A dolgozó ifjúság problémáinak ideológiai koncepciói a mai fejlett tőkés országokban	27
A munkásosztály utánpótlásának útjairól rendezett konferencia vitája . .	33
Tervezet a munkásifjúság témában folyó kutatások nemzetközi koordinálására	55
Kovács Ferenc: A munkásosztály helye a szocialista társadalom struktúrájában	57

TÁJÉKOZÓDÁS

Dr. Lehoczky Alfréd: Az ipari dolgozók összetételének néhány vonása Borsod megyében	116
---	-----

INTÉZETI HÍREK

A francia közművelődés helyzete és a munkások műveltségi szintje (Mikecz Tamás)	127
---	-----

A munkásosztály utánpótlásának útjairól

(Nemzetközi tanácskozás. Budapest, 1973. december 4—6.)

A szocialista országok tudományos akadémiái között nemzetközi együttműködés folyik a munkásosztály kérdéseinek kutatásában. Ennek keretei között a munkásifjúságra vonatkozó közös tudományos tevékenységnek a nemzetközi koordinátora a résztvevő magyar fél, s éppen most folyik az együttműködés konkrét tervének végleges kimunkálása. Az első tudományos igényű tanácskozásra Budapesten került sor, ez a nemzetközi konferencia „A munkásosztály utánpótlásának útjai és forrásai; a munkásifjúság időszerű kérdései” címmel került megrendezésre.

A tudományos tanácskozás vitájában a következő szakemberek vettek részt:

Szovjetunióból:

SUBKIN, V. N. a SZUTA Nemzetközi Munkásmozgalom Intézetének tudományos osztályvezetője, a filozófiai tudományok doktora,
KRASZILSCSIKOVA, Sz. A., a SZUTA Nemzetközi Munkásmozgalom Intézete, a Probléma Bizottság tudományos titkára,
a történelemtudományok kandidátusa,

NDK-ból:

NAUMANN, G. a NSZEP KB Ifjúságpolitikai Osztályának helyettes vezetője,
MÜLLER, H. a NSZEP KB Társadalomtudományi Intézetének docense,

Bulgáriából:

KONAKCSIEVA, M. a BTA Modern Társadalmi Elméletek Intézetének tudományos munkatársa,

Csehszlovákiából:

DUBSKY, V. a CSTA Filozófiai-Szociológiai Intézetének tudományos munkatársa, a szociológiai tudományok kandidátusa,

Lengyelországból:

JANICKI, J. a LEMP KB Társadalomtudományi Főiskola tudományos osztályvezetője,
TULSKI, J. az Ifjúságkutató Intézetének tudományos osztályvezetője,

Magyarországról:

BUDAI GYULÁNÉ az Országos Ifjúságpolitikai és Oktatási Tanács munkatársa,
FALUDI ANDOR a Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézetének
osztályvezetője,

GÁL RÓBERT az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének munkatársa.

GAZSÓ FERENC az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet
csoportvezetője,

HALAY TIBOR az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének
igazgató-helyettese, a közgazdaságtudományok kandidátusa,

KOZMA TAMÁS az MTA Pedagógiai Kutató Csoport munkatársa,
a neveléstudomány kandidátusa,

LÖVEI EMIL az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet csoportvezetője,

NAGY LÁSZLÓ az Országos Pályaválasztási Tanácsadó Intézet igazgatója,

RUDAS JÁNOS a KISZ KB Ifjúság Kutató Csoport vezetője,

SÁNTHA PÁL az MTA Pedagógiai Kutató Csoport munkatársa,

SZÁNTÓ GYÖRGY az MSZMP Politikai Főiskola
tanszékvezető professzora, a történettudományok kandidátusa.

A konferencia programja három napirendi pontból állt:

1. A munkássá válás folyamata: a munkásfiatalok szociális, politikai, kulturális helyzete a szocialista országokban. (A téma felelőse a magyar delegáció volt: előzetesen téziseket küldtek a résztvevőknek, majd a magyarországi tapasztalatok és kutatási eredmények alapján vitaindító előadás hangzott el.)

2. A fejlett tőkés országok munkásifjúságával kapcsolatos ideológiai koncepciók a 70-es évek elején. (A téma felelőse a szovjet delegáció volt. s a vita alapját a résztvevőknek előzetesen megküldött tézisek képezték).

3. „A munkásosztály és ifjúság” témakör nemzetközi koordinációs terve alapelveinek a megvitatása. (A vita az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, mint a téma felelőse által kidolgozott javaslatok alapján folyt).

A továbbiakban részletesen közzétesszük a tudományos tanácskozás anyagát (az első téma bevezető előadását, a második téma vitatéziseit, a vita tartalmi összefoglalóját, a nemzetközi koordináció tervezetét.)

A munkássá válás folyamata; a munkásfiatalok szociális, politikai, kulturális helyzete Magyarországon*

Témánk fontossága aligha szorul bővebb igazolásra. Hiszen a tárgy, amelyet a nemzetközi tanácskozás megvitatásra kiválasztott, a szocialista országok gazdasági fejlődésének és társadalmi építésének központi kérdése. Itt ugyanis nem kevesebbről van szó, mint a *szocialista társadalom vezető osztályának utánpótlásáról*: ennek az utánpótlásnak gazdasági, társadalmi, politikai, ideológiai-kulturális feltételeiről, körülményeiről. Meg kell valánunk ugyanakkor azt is, hogy a mai magyar társadalomtudományi kutatás még meglehetősen korlátozott ismeretekkel rendelkezik ezekben a kérdésekben. Nem állítjuk persze, hogy ne lenne átfogó képünk a fő statisztikai mutatókról, vagy ne tudnánk felvázolni a legfontosabbnak tetsző tendenciákat. Számottevő további munkálatok szükségesek azonban ahhoz, hogy a megrajzolni kívánt képet részleteiben is teljesnek lehessen tekinteni.

Kiindulópontként — mintegy az előadás vezérfonalául — azt szeretném kiemelni, hogy a munkássá válás jelenséghelyét több oldalról, de mindegyik előtt a társadalom egész struktúrájában végbemenő folyamatokat és változásokat figyelembe véve kell megközelítenünk. Más szóval: azokat a gazdasági-társadalmi tényezőket kell szemügyre vennünk, amelyek meghatározzák a munkássá válás menetét, állomásait, eredményeit, továbbá az ifjúmunkások helyzetét a társadalomban.

Szükség van néhány alapfogalom használatának tisztázására is. Az egyik — témánk szempontjából talán a legfontosabb — a „munkássá válás folyamata”. Folyamatról beszélünk ugyanis, s ez magában foglalja egy hosszú szakasz vizsgálatát. Tudjuk, hogy ez a folyamat igen nehezen határolható el időben (sőt, a „szocializáció” kategóriában leírva talán az élet jelentős részét fogja át). A konkrét vizsgálatok számára azonban mégis szükség van bizonyos időbeli elhatárolásra. Ezért a „munkássá válás folyamatáról” szólva mi egyfelől a folyamat kezdő pontjait, induló szakaszát hangsúlyozzuk; másfelől mondanivalónkban a 14—25 évesek problémakörére korlátozódunk.

* „A munkásosztály utánpótlásának útjai és forrásai; a munkásifjúság időszerű kérdései” c. nemzetközi tanácskozáson elhangzott vitaindító előadás, amelynek anyagát a hazai kutatások felhasználásával a Társadalomtudományi Intézet e témával foglalkozó kollektívája állította össze.

1. MUNKÁSIFJÚSÁG A MAI TÁRSADALOMBAN

Az előadás első részében megkíséreljük leírni a munkásifjúságot a mai magyar társadalom szerkezetében, a szocialista építés adott gazdasági, társadalmi és politikai viszonyai között. Vizsgáljuk tehát az ifjúság munkásság helyzetét a népgazdaság különböző ágaiban, országunk különböző területeinek fejlettségi állapota szerint, valamint a nemenkénti megoszlás függvényében. Abból indulunk ki, hogy a munkásfiatalok problémáit az osztály egészének helyzetét és változásainak tendenciáit figyelembe véve ragadhatjuk meg.

A munkásifjúságot a tulajdonviszonyok talaján kialakult alapvető vonások sora kapcsolja a munkásosztályhoz. Fejlődésének irányát döntően a munkásosztály fejlődése határozza meg. A magyar munkásosztályra vonatkozó gazdasági, társadalmi és politikai meghatározásokat, helyzetelemzést tehát érvényesnek tartjuk a munkásfiatalokra is. Mit is jelent ez kissé részletesebben?

A munkásosztályról — amelynek, mint említettük, része maga a munkásifjúság is — mint a társadalom vezető osztályáról beszélünk. Nem kívánunk belebocsátkozni azokba a szociológiai vitákba, amelyek az utóbbi egy—másfél évtizedben a szocialista társadalom szerkezetéről folytak. Mégis szólnunk kell arról, hogy e téma feldolgozása során miként értelmeztük az „osztály” fogalmát.

Amikor a munkásosztályt társadalmunk vezető osztályának nevezzük, az „osztály” kifejezést nem a stratifikáció, hanem a struktúra problémakörében használjuk. Nincs szándékomban részletesen kitérni azoknak a rétegződésvizsgálatoknak az elméleti tanulságaira, amelyek hazánkban a hatvanas évek közepe óta kísérletet tesznek a munkásság különféle csoportjainak statisztikai jellemzésére, de azt a kérdést mindenképpen fel kell tenni: kiket tekint az előadás Magyarországon a munkásosztály körébe tartozóknak?

Szocialista társadalmi viszonyaink közt a munkásosztály fő csoportja az ipari fizikai munkásság. Ezen belül számos vitára adott — és ad is — okot, vajon az ipari termelés szempontjából infrastruktúrájának minősülő területeken (tehát az anyagmozgatásban, hírközlésben, kereskedelemben) dolgozók milyen mértékben tekinthetők a munkásosztály tagjainak. Felfogásunk szerint a munkásosztály tagjainak tekinthetők mind a tulajdonhoz való viszonyt, mind a termelőmunka jellegét tekintve, az említett területeken foglalkoztatott fizikai dolgozók.

Ehhez kapcsolódó további vitapont az ún. harmadik szektorban dolgozók helyzete; annál is inkább, mivel az érett szocialista gazdaságban a szolgáltatásban foglalkoztatottak létszáma növekvő tendenciát mutat. Álláspontunk szerint az e területen dolgozók — következésképp az utánpótlást jelentő fiatalság is — a munkásosztályba sorolható.

További kérdés, hogy a termelési szervezetek különböző szintjein foglalkoztatottak mennyiben tekinthetők a munkássághoz tartozóknak? Egyes álláspontok a határvonalat a termelés közvetlen irányítóinak — tehát a művezetőknek, technikusoknak — a szintjén húzzák meg. Úgy véljük, hazai viszonyaink között megindult az a folyamat, amelynek alapján e dolgozók egyre nagyobb része a munkásosztályhoz sorolható. Ugyanakkor az

adminisztrációban vagy a termelés magasabb irányító-ellenőrző posztjain dolgozókat — pl. a mérnököket, műszaki-gazdasági vezetőket — indokolatlanul vélnék a munkásosztályba sorolni.

A vitakérdések közt tartjuk számon azt is, mennyiben tekinthetők a munkásosztályhoz tartozóknak a mezőgazdasági termelésben foglalkoztattak? Annál is inkább kérdéses ez, mert hazánkban az elmúlt egy—másfél évtized folyamán bontakozott ki szövetkezeti alapon a korszerű nagyüzemi mezőgazdaság. Termelési-technikai szempontokat figyelembe véve felmerülhet az, hogy az itt dolgozókat a munkásosztály tagjainak tekintsük — különösen bizonyos gyorsan technizálódó ágazatokban — ezt azonban a fennálló tulajdonviszonyok nem teszik indokoltá. Az állami gazdasági üzemek és gépjavító állomások dolgozóit munkásnak (mezőgazdasági munkásnak tekintjük. (Az ipari ktsz-ekre itt nem térünk ki.)

Az előadásban szereplő kérdéseknél azonban zömmel azokról van szó, akik az iparban dolgozók utánpótlás-forrásának számítanak.

Nem írhatjuk körül a munkásosztályba tartozást anélkül, hogy ne kísérelnők meg a lenini *osztálymeghatározás* alapján jellemezni a szocialista társadalom munkásosztályát. Eszerint a munkásosztály kollektív tulajdonosa a termelőeszközöknek; szerepe a szocialista termelési szervezetekben csupán technikai értelemben beosztott (s nem társadalmi, politikai értelemben); munkabére nem a munkaerő árának függvénye, hanem a szocialista termelési viszonyok között a felosztható javak mennyisége és a teljesítmény szabják azt meg.

Amikor tehát a továbbiakban a munkássá válásról, a munkásfiatalságról beszélünk, azokat értjük ezen, akik a hazai viszonyaink szerint eképpen körülhatárolt osztály tagjai vagy azzá fognak válni.

A másik „koordináta”, amelyben elhelyezzük a munkásfiatalságot, az ifjúság egésze. Ezért röviden értelmeznünk kell azt is, mit értünk az „*ifjúság*” fogalmán. Számos megközelítés adódik: életkori-biológiai, pszichológiai, szociológiai stb. Nyilvánvaló, hogy a társadalomtudományi megközelítés nem veheti semmibe az életkori, pszichológiai jellemzőket, ezek alapján azonban a szociológia fogalomrendszerében definiálja az ifjúságot.

A társadalomtudományi megközelítés egyik — gyakran vitatott — alapkérdése az, mennyiben tekinthető az ifjúság *önálló rétegnek*, társadalmi csoportnak. Minthogy az ifjúság bizonyos évjáratok csoportja, s minthogy az osztályhelyzet alapját a társadalom gazdasági, hatalmi stb. struktúrája adja, a marxizmus klasszikusai által megfogalmazott alapelveket követve leszögezhetjük: *az ifjúságot nem tekinthetjük önálló társadalmi rétegnek, osztályjellegű csoportnak*. Tévesnek ítéljük tehát azt a nézetet, amely szerint az ifjúság a társadalom egészén belül teljesen önálló, „öntörvényű” réteget képez.

Mindez azonban csupán annyit jelent, hogy bizonyos életkorbeli sajátosságokat nem tekinthetünk osztályjellegű csoportképző tényezőnek. Nem jelenti viszont azt, hogy kétségbe vonnánk: az ifjúságnak, mint a társadalmi térben és időben egyaránt jól körülhatárolható társadalmi csoportnak ne volnának megkülönböztethető vonásai és sajátos érdekei.

Úgy véljük, hogy ezek a jellemzők adnak magyarázatot arra a jelenségre is, amelynek kialakulására a szocialista országokban is fölfigyelhetünk: a

társadalom egész kultúráján belül egy sajátos csoportkultúrának, az ún. „ifjúsági kultúrának” a kialakulására. Ezen az ismeretek, a beállítottságok és magatartásminták, az értékek és normák olyan rendszerét értjük, amelyek alapján meglehetősen jól megragadhatók a fiatalabb és az idősebb korosztályok között bizonyos különbségek. Tisztában kell lennünk persze azzal, hogy a kultúrának ezek a (zömében tudati) elemei semmiképpen sem osztályjellegű csoportképző tényezők, hanem amazokkal szemben csupán *másodlagos* jelentőségűek. Meglétük és a jelenség szintjén történő leírásuk segítségével mégis meghatározhatók ebben az értelemben a *nemzedékek* bizonyos csoportjai. Az ifjúság — nézetünk szerint — alapjában véve hasonlóképpen strukturálódik, mint a társadalom egésze; a társadalmi szerkezet viszonyai dominálók az ifjúsági csoportban is. Erre az alapvető szerkezetre azonban ráépülnek az ifjúság sajátos társadalmi helyzetéből adódó érdekek.

A munkásfiatalokról beszélve tehát nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy — miközben alapvetően a munkásosztály tagjai — részei annak a társadalmi csoportnak is, amelyet „ifjúság” néven foglaltunk össze. Sőt nemcsak tagjai az ifjúságnak, hanem a munkásifjúság teszi ki a 14—25 évesek összlétszámának körülbelül a kétharmadát. *Ezek a tények indokolják a munkásifjúság megkülönböztetett szerepét az ifjúságon belül.*

Magyarországon a népgazdaság ágainak fejlettsége, a gazdasági élet szerkezeti jellemzői alapvetően meghatározzák a munkásfiatalság társadalmi csoportjának belső tagolódását csakúgy, mint elhelyezkedésüket a magyar társadalomban.

A munkásfiatalság létszáma Magyarországon hozzávetőleg 950—970 000 fő. A népgazdaság legfontosabb szektorait figyelembe véve ez a csaknem milliós csoport a következőképpen oszlik meg: Körülbelül 520 000-en dolgoznak az iparban (ide számítva az ipari jellegű szolgáltatásokat is); 133 000-en az építőiparban. A szövetkezeti iparban foglalkoztatottak létszámát 80 000-re, a hírközlésben és a szállításban alkalmazottakat pedig hozzávetőleg 88 000-re becsülhetjük. Az 1970/71-es tanév adatait figyelembe véve ezeket a számokat kiegészíti az a 220 000 szakmunkástanuló, akinek a helyzete kettős: diákok is, termelőmunkások is, azaz szakmunkássá váló fiatalok.

Míg a fenti adatok mintegy „horizontálisan” mutatták a magyar munkásfiatalság megoszlását, a szakképzettségre vonatkozó adatok a „vertikális” szinteket hivatottak jellemezni. Nem minden szocialista ország viszonyaira jellemző a szakmunkás, betanított és segédmunkás tagozódás; a Magyarországhoz hasonló gazdasági fejlettségű országok azonban a kvalifikáció szintje szerint a munkásifjúság e három legtipikusabb csoportját foglalkoztatják. Tudjuk viszont azt is, hogy a technikai, gazdasági fejlődés nyomán megjelenik a munkásosztály — mondhatnánk így — új „osztága”: a technikai végzettséggel rendelkező, a termelést szervező, irányító és ellenőrző szakmunkás is.

Ilyen átfogó csoportosítás természetesen csupán a nagyon hozzávetőleges kvalifikációs szintek kialakításához, mutatóinak kidolgozásához elegendő. Pontosabbá kell és lehet tenni a „szintek” szerinti megoszlást, hiszen számottevőek a különbségek az egyes szakmák társadalmi elismertsége, megbecsültsége között, valamint fontosságuk szerint is.

Az ún. „népszerű” és a kevésbé népszerű szakmák köre statisztikailag is körülhatárolható. Úgynevezett népszerű szakmát művelt 1968-ban — egy reprezentatív minta alapján — a munkásfiatalok 5 százaléka; népszerűtlen szakmában dolgozott 20 százaléka. A tercier jellegű szakmákban volt alkalmazva a szakmunkásfiatalok 5 százaléka; ipari és tercier betanított munkás volt a minta 15 százaléka. Segédmunkás volt a vizsgálatba bevont fiatalok 15 százaléka. (A hiányzó százalékot a szakképzett és a szakképzetlen mezőgazdasági fizikai dolgozó fiatalok adják.)

Végül fontos tudnunk, hogy a népgazdaság jelen fejlettségi szintjén a szakképzett, betanított, illetve segédmunkát végző fiataloknak milyen az iskolai végzettsége? E tekintetben a következő adatok jellemzők. A magasabbban kvalifikált ipari szakmunkásoknak 31 százaléka, a tercier foglalkozású szakmunkásoknak 25 százaléka rendelkezett a jelzett időben érettségi bizonyítvánnyal. Tegyük hozzá: ez az arány a vizsgált mintában csupán 5 százalék volt a főként manuális munkát igénylő vagy nehéz fizikai munkával járó szakmák szakmunkásai között. A tercier szakmákban dolgozó betanított munkásoknak is 31 százaléka érettségizett. Ugyanakkor viszont az ipari betanított munkásoknak 8, a segédmunkásoknak pedig 21 százaléka nem fejezte be a 8 évfolyamos általános iskolát. Ezek az adatok jól jelzik, hogy ma a népgazdaság különböző ágaiban — különösen ha társadalmi elismertségüket is figyelembe vesszük — általában ilyen képzési szint szükséges, illetve kvalifikációs szint elegendő.

Magyarország jelenlegi gazdasági fejlettségének szintje területileg nem egyenletes. Nem kívánjuk ebben az összefüggésben a fő körzeteket meghatározni, talán elégséges, ha a falu—város megoszlása fontosságára mutatunk rá. Az abszolút számok is, az arányok is azt a tendenciát mutatják ugyanis, hogy a munkásfiatalok szempontjából nem mindegy, lakóhelye milyen fejlettségű. A városiasodott — s ami ezzel együtt jár, az iparilag fejlett — területeken ugyanis az idézett vizsgálat szerint jelentősen más a munkásfiatalok szakmai összetétele, mint a tradicionális mezőgazdasági jellegű településeken.

Ebből a szempontból a főváros jellegzetessége abban mutatható ki, hogy itt foglalkoztatják a legtöbb magasabbban kvalifikált szakmában képzett fiatalt; és jelentős a tercier szakmában dolgozó szakmunkások száma. A községek jellegzetessége ezzel szemben abban ragadható meg, hogy az ott dolgozó munkásfiatalok zömében segédmunkások, illetve az alacsonyabb presztízsű, kisebb elméleti felkészültséget igénylő ipari szakmákban dolgoznak. Ugyancsak a községeket jellemzi az ipari betanított munkások viszonylag magas számaránya. A városban dolgozó munkásfiatalok összetétele egyes szempontokból a fővárost, más szempontokból viszont a vidéki településeket mintázza. A fővároshoz közelíti őket, hogy aránylag kevesebb ipari betanított munkás dolgozik itt — még a tercier ágazatokban is —, valamint az, hogy viszonylag alacsony a segédmunkás fiatalok aránya. A falusi munkásfiatalok rétegződéséhez közelít viszont a főként manuális jellegű szakmákban dolgozó fiatal szakmunkások magas aránya.

A lakóhelyek szerinti megoszlás a népgazdaság területi fejlettségének egyenletlen színvonalával függ össze, és még jobban kidomborítja az egyes ágazatok fejlettségének fontosságát a munkásfiatalok társadalmi betagolódása és belső rétegződése szempontjából.

Ebben az összefüggésben szeretnénk említeni azt a jelenséget, amelyet hazánkban „ingázásnak” nevezünk. Arról van szó, hogy azokban az országokban, ahol a munkássá válás egybeszövődik az agrárjellegű gazdaságból iparivá fejlődéssel, nagy létszámú ifjómunkáscsoportok érkeznek falusi családokból. Ők a városi és a falusi környezet együttes hatására formálódnak (így munkássá válásuk is több gonddal jár, hosszabb időt kíván). Mindez kifejezésre jut az ingázás jelenségében is, amelynek társadalmi tartaléka egy „kétlaki” életformát folytató, sajátos munkáscsoport: a városi iparban dolgozó, de falun élő — s a mezőgazdasági termelésbe is bekapcsolódó — munkás. Az ingázók két nagy csoportja: a segédmunkások és a népszerűtlen szakmákban dolgozók. Közöttük feltűnően alacsony a népszerű szakmákban, valamint a tercier szektorban foglalkoztatott szakmunkások aránya.

Még markánsabb különbségek tűnnek elő akkor, ha a munkásfiatalok ingázását munkahelyük (telephelyük) szerint csoportosítjuk. Ekkor ugyanis az derül ki, hogy nem is egy, hanem kétféle jelenséggel állunk szemben. Egyfelől a faluról a városi iparba bejárók ingázásával, másrészt azokkal, akik a falvak között ingáznak.

Mindez azt jelzi, hogy a falun *felbomlóban van a hagyományos lakóhely—munkahely egység*. Kétségtelen, hogy az ingázás — amely tartós jelenség — a mai magyar munkásfiatalok társadalmi betagozódásának egy jelentős, ilyen szempontból hátránnyal járó tényezője.

Végül —, de nem utolsó sorban — figyelembe kell vennünk a mai magyar munkásifjúság nemenkénti megoszlását, s ennek következményeit.

Egy UNESCO-jelentésből, amely 1970-ben kelt és a lányok részvételét vizsgálja 44 ország szakmunkásképzésében, meglehetősen egyértelműen az derül ki, hogy a két nem közötti egyenlőtlenségnek nemcsak fiziológiai, biológiai vagy egészségügyi okai vannak. Az ti. természetes, hogy a bányászat, a kohászat vagy a szállítás területén a leány szakmunkások (és középkáderek) aránya eltörpül a fiúkéhoz képest. Mivel magyarázható azonban a viszonylag alacsony arányszám olyan iparcsoportokban, mint a műszeripar, a híradástechnikai ipar, s olyan szakmákban, mint a szerszámkészítés, esztergályos, köszörűs stb?

A magyarországi adatok — noha csupán reprezentatív mintán alapulnak — nagyjából a nemzetközi tendencia szerint alakulnak. Eszerint tudniillik kiemelkedően magas a fiúk aránya az ipari szakmunkások körében; ugyanakkor a leányok aránya a tercier ágazatban dolgozó szak- és betanított munkások csoportjában jóval magasabb, mint a fiúké. Az ipari betanított munkások arányszáma is a leányok javára tolódik el.

A tendencia tehát Magyarországon is eléggé jól körvonalazható: ipari szakmát elsősorban fiúk sajátítanak el, a szolgáltatásban pedig főként a leányok dolgoznak, zömmel betanított minőségben. A magyar ipar jelenlegi struktúrája sem kedvez elhelyezkedésüknek, mert az ipar munkaköreinek csupán 26 százalékát minősítik alkalmasnak nők foglalkoztatására. Ez az állapot úgy érinti a fiatal munkásnők nagy tömegeit foglalkoztató ágazatokat, hogy ezekben a szalagszerű termelés az általános, amely mindenekelőtt a betanított munkát, s így a betanított munkások számának növelését követeli meg. Ez a helyzet a munkásfiatalok között a nemek szerinti egyenlőtlenségeket jelzi.

Ebből a szempontból érdekes megvizsgálni — az általánosítás igénye nélkül — a társadalmi mobilitás bizonyos tendenciáit is. A rendelkezésre álló adatok szerint a szakmunkás apák fiainak több mint fele az apját követi; csak minden ötödik fiatalból lesz irodai dolgozó vagy másfajta közép- és felső szintű vezető. Ezzel szemben a szakmunkás apák leányainak csupán 18 százaléka válik maga is szakmunkássá. Csaknem felerészben alkalmazotti minőségben helyezkednek el, főként gimnáziumi továbbtanulás után.

Ez tehát azt is jelenti, hogy az említett tercier ágazatokban dolgozó szak- és betanított munkásleányok zömmel segédmunkás családból érkeznek, ami számukra valamiféle társadalmi „emelkedést” jelent. Ugyanakkor szakmunkás családokban van olyan törekvés, hogy leányaik irodai alkalmazottak legyenek, ahol azok — társadalmi tekintetben — ismét csak „újoncok”, s ekként megelégednek a középszintű szellemi dolgozók körülhatároltabb anyagi lehetőségeivel is. Bármelyik oldalról közelítjük is meg a kérdést, mindenképpen nyilvánvaló, hogy *a szakmaválasztás tekintetében a munkásleányok hátrányos helyzetben vannak.*

2. A MUNKÁSIFJÚSÁG TÁRSADALMI REKRUTÁCIÓJA

A munkásfiatalok társadalmi rekrutációjával kapcsolatban a legtöbb szocialista ország helyzetét az jellemzi, hogy az *ipari termelőerők fejlődésének abból a szakaszából, amikor az élőmunka még bővebben állt rendelkezésre (extenzív iparfejlesztés), átlép abba a szakaszba, amikor ezzel ilyen mértékben már nem rendelkezik (az intenzív fejlesztés szükséglete).* Ez a helyzet nem utolsó sorban abból a körülményből adódik, hogy gyakorlatilag nem — vagy csak alig — számolhatunk nagyobb arányú munkaerőforrással az iparon kívüli gazdasági szférákból.

Országaink tapasztalatai szerint — főként ott, ahol az ipari fejlődés az elmúlt negyedszázadban bontakozott ki a döntően mezőgazdasági termelési szerkezetből (mint pl. hazánkban) — ez nagyjából a következő állomásokon keresztül alakult ki:

Körülbelül az 1960-as évek közepéig az ipar — és a többi nem mezőgazdasági ág — fokozódó munkaerő-szükségletét jelentős mértékben a háztartásokban élő, nem tanuló eltartottak s a *mezőgazdaságból átáramló munkaerő* fedették.

A háztartások nyújtotta tartalék azonban mindinkább kikapadt és jelentősen lelassult a mezőgazdaságban foglalkoztatottak eláramlása is. Míg 1949-ben a munkaképes korú eltartottakból 104 000 főt lehetett munkába vonni Magyarországon, addig 1968-ban például már csak 44 000-re tehető ezek száma. (Ennek ellenére az arányok úgy alakultak, hogy 1949-ben a munkaképes korú eltartottaknak csupán 60 százalékát vonták be a társadalmilag szervezett termelőmunkába, míg 1968-ban 82 százalékát.) Az eltartottak vonatkozásában ez — egy 1970-es adatközlés tanúságai szerint — továbbmenően azt is jelenti, hogy a munkaképes korúakon belül a tényleges munkaerőtartalék mintegy 120—150 000 fő. Utánpótlásukat reálisan számolva évente 25—35 000 fő az, amit a következő másfél évtizedben aktivizálni lehet.

Így szükségszerűen előtérbe kerül a tanulmányait befejező (illetve abbahagyó) ifjúság, — amely ma már szinte az egyedüli új munkaerő-forrás. Jelentőségét csak fokozza a tudományos-műszaki fejlődéssel együtt járó nagy kereslet a frissen szakképzett munkaerő iránt. Statisztikai adataink ebben a vonatkozásban is beszédesek. Magyarország 10 millió lakosából minden második, azaz mintegy 5 millió a kereső. 1971—1975 között, a negyedik ötéves terv időszakában a munkaerő-szükséglet összesen 1 millióra tehető. Ebből csaknem 900 000 főt az ifjúsági munkaerő-tartalék szolgáltat. A fejlődés adatait is fölidézve: a munkaerő-szükséglet fedezésére 1949-ben 93 000 fiatalot vontak munkába; ez a szám 1968-ban 179 000-re, 1969-ben 181 000-re növekedett. Az idézett adatok jól alátámasztják előbbi megállapításunkat: *Magyarország jelen munkaerő-helyzetét figyelembe véve az ifjúság a legfontosabb munkaerő-tartalék.*

A munkássá válás természetesen igen széles társadalmi alapon szerveződő folyamat, amelyben markánsan kifejezésre jutnak hazánk gazdasági-társadalmi fejlődésének főbb jellemzői csakúgy, mint kulturális-társadalmi hagyományaink. A magyarországi tapasztalatok és adatok alapján azt állapíthatjuk meg, hogy nálunk a munkássá válás jelentős részben a munkásság saját soraiból történik.

Markánsan kirajzolódik mindez egy országos reprezentatív vizsgálat adataiból. Az 1347 megkérdezett munkásifjú közül csupán mindössze 135 főnek volt szellemi dolgozó az apja (vezető vagy középszintű értelmiségi, illetve adminisztratív munkakörben dolgozó); a munkásfiatalok származásuk szerint tehát túlnyomórészt kétkezi dolgozók családjából kerültek ki. Ha pedig levonjuk a mezőgazdasági fizikai dolgozó apák számát is, (333 fő), akkor azt kapjuk, hogy az 1347 munkásfiatal közül 879-nek az apja maga is munkás.

A továbbiak szempontjából természetesen nem érdektelen az sem, amit ez a mikroelemzés ki tud mutatni: kik kerülnek be az egyes szakmacsoportokba? Az elemzések a következőket mutatják: a középszintű értelmiségi szülők gyermekei jelentős mértékben a magasabb kvalifikációt igénylő szakmákat tanulják, vagy ipari betanított munkások. (Ez utóbbi jelenség értelmezéseképp megjegyezzük, hogy a nem fizikai dolgozói munkakörben foglalkoztatottak gyermekei az ipari munkát sokszor azért választják, mert gyengébb tanulmányi eredményeik miatt közép- vagy felsőfokú oktatásba nem kapcsolódhatnak be.)

Az ipari *szakmunkás* apák gyermekeiből részben bizonyos népszerű szakmák művelői, jórészt pedig a tercier szakmákban foglalkoztatott fiatalok kerülnek ki. A *betanított munkásszülők* gyermekei jelentős számban betanított és segédmunkások lesznek, illetve a kevésbé népszerű szakmákban helyezkednek el. Végül a *segédmunkás szülők* gyermekeinek többsége segédmunkásként helyezkedik el.

Ezeket a tendenciákat jól tükrözik az ún. „esélyszorzók”, amelyek a fiatalok kilépési mobilitását jellemzik. Ezek az esélyszorzók azt mutatják meg, hogy egy-egy munkajellegcsoport gyermekeinek hányszorta nagyobb az esélye a szülei munkajellegcsoportjában maradásra, mint az onnan való kilépésre. A teljes skála egyik végpontján az értelmiségi szülők, illetve a mezőgazdasági kétkezi munkások gyermekei helyezkednek el (esélyszorzó = 6.2; illetve 5.7). Ez azt jelenti: az ő esélyeik a legnagyobb-

bak arra, hogy szüleik foglalkozását kövessék. A skála végpontján a szak- és betanított munkások gyermekei találhatók (az esélyszorzó 1,1; illetve 1,3). Ez annyit jelent, hogy ezeknek a munkajellegcsoportoknak a fiataljai a többiekénél gyakrabban lépnek ki szüleik foglalkozási köréből. Mivé válnak? Részben középszintű szellemi dolgozókká (ezek esélyszorzója 2,1; mint láttuk, ez részben a szakmunkás szülők leányainak az esete); részben pedig a munkásosztály más foglalkozási csoportjainak tagjaivá. Minthogy azonban jórészt a munkásosztály körén belül maradnak, a kilépési mobilitásról mondottak nem cáfolják, hanem más szempontból támasztják alá azt a kiinduló megállapításunkat, amely szerint a munkásfiatalság rekrutációjának legfontosabb bázisa maga a munkásosztály.

Milyen iskolai út megtétele árán lesz Magyarországon egy fiatal munkássá? Itt most természetesen csupán a legfontosabb mozzanatok felsorolására szorítkozunk, s csak néhány alapadatot említünk.

A szakmunkássá válás legjellemzőbb útja a szakmunkásképzésben való részvétel; 1968—69-ben pl. 212 000 fiatalot képeztek itt (390 intézetben), ami a 14—16 éves korcsoport 38 százaléka volt. Közülük 28 551 fiatal ún. emelt szintű képzésben vett részt; ez Magyarországon annyit jelent, hogy elvégzése után a tanulmányok középiskolában folytathatók. További 12 987 fő pedig már érettségivel rendelkezett, tehát a középiskola elvégzése után került a szakmunkásképzésbe. Mindjárt hozzátehetjük ehhez, hogy a szakmunkássá válásnak még két — nem jelentéktelen — útja van. Az egyik a szakközépiskolák rendszere; elvégzésük után azonnal (vagy egy bizonyos szakmai gyakorlati idő után) szakmunkásvizsgát lehet tenni. A másik utánpótlási forrást azok a segéd- és betanított munkások jelentik, akik felnőtt fejjel tesznek szakmunkásvizsgát. Bár az utóbbiak száma az évek során hazánkban — érthető módon — csökkent, 1968-ban is 13 035 főt jelentett.

A betanított és segédmunkássá válás fő útja az általános iskola elvégzése — szakmai (és mindenféle) továbbtanulás nélkül. Nem jelentéktelen azonban azoknak a száma sem, akik a szakmunkásképzésből morzsolódtak le, s úgy váltak segédmunkásokká. (A lemorzsolódás általában az I. évfolyamról a legnagyobb, évek óta 8—9 százalék között mozog; a II. évfolyamról is viszonylag jelentős az arány, 3—4; sőt 1—2 százalék a III. évfolyamról is kimarad az 1958—1968. évek kimutatásai szerint.) A segédmunkások utánpótlásáról szólva hadd tegyük itt mindjárt hozzá: jelentős azoknak a száma is, akik a közép- vagy alapfokú oktatásból kimaradva válnak segédmunkássá. Ami az általános iskolai lemorzsolódást illeti, ez — a több évre visszamenő művelődésügyi statisztikák szerint — a 16 éves korúak mintegy 9—10 százalékára tehető.

Az említett adatok ráirányítják figyelmünket egy olyan kérdésre, amellyel az oktatásügyet vizsgáló szociológiai kutatások hazánkban nagyjából egy évtizede meglehetősen sokat foglalkoznak: az iskola bizonyos társadalmi szelekciós hatására. Esetünkben ez annyit jelent, hogy a továbbtanulásra való alkalmasságot a számszerű tanulmányi eredmények alapján ítélik meg, és van olyan jelenség, hogy az általános iskolában gyengébb eredménnyel végzőket irányítják a szakmunkásképző iskolákba. Ilyen értelemben szoktak arról beszélni, hogy a munkássá válás sokszor bizonyos iskolai kudarccal fűződik össze, vagyis gyakran az lesz munkás,

aki az iskola mércéje szerint középfokú továbbtanulásra nem, vagy nem eléggé alkalmas. Az effajta szelekciót társadalmi és pedagógiai szempontból egyaránt negatívnak ítéljük, és a Központi Bizottságnak az állami oktatásról szóló határozata alapján intézkedéseket teszünk e helyzet gyökeres megváltoztatására.

Az előzőekben már szó volt olyan idősebbekről, akik segéd- vagy betanított munkából szakmunkássá váltak, hiszen szakmunkásvizsgát tettek. Ez a kategória nemcsak azt jelzi, hogy a munkássá válás hosszabb folyamat annál, hogysem a fiatalokra korlátozzuk. Jelzi azt is, hogy a munkásfiatalok között is nyomon követhető bizonyos intragenerációs társadalmi mozgás.

Hazai adataink, megfigyeléseink és tapasztalataink alapján erről ma még meglehetősen keveset mondhatunk. A fő tendenciák azonban már világosak előttünk. Elmondhatjuk, hogy a szakmunkások különböző kategóriája rendszerint ugyanott marad (legalábbis 15—25 éves koruk közt), ahol képzettségük és munkába állásuk során kezdte. Ilyenformán a szakmunkások a munkásosztályon belül (legalábbis ifjú életszakaszukban) aránylag kis intragenerációs mobilitást mutatnak. Mobilabbak a betanított munkások, akik sok esetben segédmunkásként kezdték, s ezután váltak betanítottakká. A betanított munkások csoportját töltik fel sok esetben a mezőgazdaságból érkező fiatalok is. Végül találkozunk azzal a mozgásiránnyal is, hogy a fiatal szakmunkás betanított jellegű munkát végez szakmájától eltérő munkaterületen.

Érdeklődésre tarthat számot a *kilépési mobilitás* iránya és tendenciája is; tehát az, hogy egy-egy munkáscsoportból milyen irányban lépnek ki a fiatalok.

A kilépési mobilitást illetően általában azt mondhatjuk, hogy a mezőgazdasági jellegű munkákból, valamint a segédmunkások csoportjából egyenlő arányú a kilépési mobilitás. Mindenképpen áll azonban, hogy azokban a munkáscsoportokban mutatható ki a legnagyobb kilépési mobilitás, amelyek munkajellegük szerint szakképzettséget nem igényelnek. Valószínűnek tartjuk, hogy vizsgálódásaink ezen a vonalon továbbhaladva még több jellemző adatot tárhatnak föl a munkásfiatalok intragenerációs mobilitásáról.

3. MUNKAHELYI ÉS SZAKMAI BEILLESZKEDÉS, MUNKA- ÉS ÉLETKÖRÜLMÉNYEK

A felnövekvő generációk belépése a termelésbe a munkássá válás folyamatának legjelentősebb állomása. Minőségi változást jelent a munkásifjúság előző társadalmi tevékenységéhez (ami általában a tanulás) és főleg korábbi társadalmi pozíciójához képest, mert eltartottból, fogyasztóból az anyagi és szellemi javak előállítójává válik. A *munkahelyi beilleszkedés a társadalmi beilleszkedés kulcsa*. Sajátos gondokat hordozó mozzanat ez minden fiatal életében. Amióta az ember termelőmunkát folytat, mindig voltak pályakezdők; a beilleszkedést mégsem tekinthetjük automatikus folyamatnak, nincsenek minden időben, minden helyen érvényes szabá-

lyai. A munkássá válás folyamatának problematikáját a folyamat főbb szakaszainak — a pályaválasztás, a szakmai ismeretek elsajátítása és a munkahelyi beilleszkedés — bemutatásával követhetjük nyomon.

A munkássá válás útján az első hivatalosan „dokumentált” lépésre az általános iskolai tanulmányok befejezésének küszöbén, az életpálya, a foglalkozás megválasztásakor kerül sor. A helyesen irányított és befolyásolt pályaválasztás jelentős hatást gyakorol a munkásosztály utánpótlására, a jövő munkásnemzedékének kialakulására.

Magyarországon gazdaságunk szerkezetéből és a társadalmi munkamegosztás jelenlegi fejlettségéből adódó szükségyszerűség — amely meghatározza az ifjúságra váró munkalehetőségek mennyiségét és minőségét —, hogy minden öt munkakör közül négy fizikai és csak egy szellemi. Az ágazatok egyenlőtlen fejlődése következtében némely területen már megjelennek a magasabb szintű munka csírái, másutt viszont még fokozódik a szakmákon belüli munkamegosztás, az üzemekben az egyes munkák specializációja. A legkorszerűbb technológiák mellett megtalálhatók még a termelés hagyományos — nagy élőmunkát igénylő — gyártási folyamatai is. *A szakképzettségi igény tehát némely területeken ugrásszerűen, másokon lassabban növekszik, ami így nem áll összhangban a személyiség sokoldalú kibontakozásának igényével és jellemzőivel.*

A fizikai munkára vonatkozó pályaválasztási döntést gyakran motiválják a társadalmi helyzetből fakadó életesélyek, a gazdasági helyzet meghatározó szerepe, vagy a magasabban értékelt munkára való törekvés. A családi szocializáció viszonylag stabil kulturális hagyományrendszert épít be a fiatalokba abban az esetben, ha második generációs munkáscsaládról van szó. Amikor azonban a munkásosztály olyan munkásszülők gyermekeiből rekrutálódik, akik maguk még rendszerint faluról érkeztek a városi iparba (esetleg ingázók), a munkássá váló fiatalok sem az egyik, sem a másik — tradicionálisnak minősíthető — kultúrát nem öröklik egyértelműen.

Sok a javítani való az iskolák nevelő-felvilágosító munkájában is. Az általános iskolák nagy részében még mindig csak a középiskolába készülők kiválogatása és felkészítése folyik szisztematikusan, viszont nem megfelelő színvonalú — az igényeket és lehetőségeket mérlegelő — a felvilágosítás a szakmunkáspályákról. A már meglevő tájékoztató anyagok minősége, valamint az általános iskolák és az üzemek kooperációja sem mindig jó. A pályaválasztó fiatalok egy kisebb hányadának pszichológiai segítségre is szüksége lenne, ennek feltételei azonban ma még nem mindenütt biztosítottak.

A munkássá válás folyamatában jelentős szerepet játszik az ifjú nemzedék nagy tömegeit a munkáséletre felkészítő szakmunkásképzés. *A szakképzés rendszerének és körülményeinek folyamatos javítása és korszerűsítése a munkásifjúság integrációja számára elengedhetetlen feltétel.*

A huszadik század második felét a tudományos-technikai forradalom korának nevezik. A tudomány és a technika jelenkori fellendülése egyre nagyobb mértékben forradalmasítja a termelést, annak eszközeit, termelő és irányító apparátusát, növekszik a szakképzettség jelentősége. Nem kétséges, hogy a munkásifjúságot mindez a társadalmi és gazdasági előrehaladás új perspektívái elé állítja.

A munkásifjúság kerül — a társadalmi munkamegosztás rendszerében elfoglalt helyzete miatt — az ifjúság minden más rétege közül a legközvetlenebb kapcsolatba az új technikával. A munkásosztály — és ifjú nemzedéke — a legközvetlenebbül kötődik a termelési eszközök fejlődéséhez, ezért *alapvető érdeke a termelési eszközök technikai szintjének és saját szakmai színvonalának minél gyorsabb emelése, a műszaki-termelési tevékenység struktúrájának fokozatos átalakítása.*

A munkásifjúság, amikor a korszerű általános és szakmai műveltséget igényli, amikor a magasabb technikai fejlettségű iparágak iránt mutatja a legnagyobb érdeklődést, osztálya egészének objektív érdekét fejezi ki. A távlati prognózisok megfogalmazói szerint a fejlődés tendenciáiból arra lehet következtetni, hogy az előttünk álló évtizedekben ugrásszerűen emelkedni fog a korszerűen képzett, általánosan is művelt, magasán kvalifikált munkás iránti igény. Ebben a folyamatban a munkásifjúságnak — a technika fejlesztésével, a termelés tökéletesítésével szoros kölcsönhatásban — nemcsak a mai követelményeknek kell megfelelnie, hanem egyúttal rendelkeznie kell azzal a képességgel, amely követni tudja a fejlődést, sőt előre is lendíti azt.

Adatok és tények bizonyítják — hogy a fiatal munkásnemzedék alapműveltsége meghaladja a munkásosztály egészének általános műveltségi szintjét. Az ifjúmunkások mintegy 80 százaléka elvégezte az általános iskola 8. osztályát (míg az idősebb munkásgenerációnak csupán 50 százaléka) és 10 százaléka érettségizett. Tizenöt év alatt hozzávetőleg 700 000 új szakmunkás lépett a termelésbe, s többségük már a szocialista szakmunkásképzés keretei között sajátította el mesterségét. A felnőttoktatásban átlag minden ötödik ifjúmunkás vesz részt, 7—10 százalékuk pedig a különböző középiskolák esti és levelező tagozatán tanul. A fiatal szakmunkások egy része — az átlagosnál magasabb képzettsége birtokában — viszonylag rövid idő alatt képes alkalmazkodni a munka technikai színvonalának változásaihoz, gyorsan megtanulja a modern termelőberendezések kezeléséhez szükséges új ismereteket.

A munkásifjúság képzettsége azonban nem minden rétegben emelkedik egyenletesen. Két kategóriát emelünk ki közülük.

Az *első*: az általános iskola nyolc osztályát el nem végzett munkásfiatalok. Az általános iskolát el nem végzők száma viszonylag még mindig magas, s így az általános iskolai végzettséggel nem rendelkező munkásfiatalok csoportja lényegében időről időre újratermelődik. Az *általános műveltség gyarapítása nemcsak sürgető társadalmi érdek, hanem közvetlen érdeke az ifjúmunkásoknak is*, hiszen ez a mindennapi munka jobb elvégzésének, az eredményesebb önművelődésnek igen fontos alapfeltétele. E végzettség nélkül nem lehetséges a műszaki-technikai fejlődés tervezett meggyorsítása sem. A kedvező változás bekövetkezéséhez az is kell, hogy a fiatalok és az üzemek felismerjék az általános iskola nyújtotta ismeretek fontosságát és nélkülözhetetlenségét. Sajnálatos, hogy a képzésre szorulóak a munkahelyükön ehhez még mindig nem kapnak elég támogatást és ösztönzést.

A *második*: a fiatal nők. Az előbbinél is sürgetőbb társadalmi gondszakképzettségi színvonaluk fokozatos növelése, mivel a nemek közt még mindig fellelhető egyenlőtlenségek részben éppen a szakmai képzettség

hiányában gyökereztek. Amíg ugyanis a fiatal munkások közül minden harmadik szerzett szakmunkásbizonyítványt, addig a női munkások közül csak minden tizedik.

A fiatal nők szakképzésével kapcsolatos kérdésekkel való foglalkozást Magyarországon olyan tényezők indokolják, mint:

a) a felnövekvő leánynemzedéknek a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyét és szerepét mindenekelőtt szakmai műveltsége határozza meg; márpedig a nők nagy részét képzetlenül — legfeljebb minimális szakmai műveltséggel — vonják be a termelőmunkába;

b) a lányok többsége — társadalmi és kulturális fejlődésük logikus következményeként — igényli az önállóságot, a kereső foglalkozást, elvárásaiban tükröződnek mindazok a társadalmi-gazdasági változások, amelyek a szocialista építés negyedszázada alatt végbementek;

c) az általános iskolát végző fiataloknak kb. 50 százaléka lány, ismert okok következtében időről időre bekövetkezik a szakképzettséggel nem rendelkezők csoportjának tetemes gyarapodása;

d) a hagyományosan nőinek tartott szakmák ma már nem nyújtanak elegendő felvételi, kiképzési és munkalehetőséget;

e) a tudományos-technikai fejlődés az ipar legtöbb ágában átalakította, korszerűsítette a szakmai tevékenységet. Számos, nem hagyományos ipari munkakör (pl. a híradástechnikai iparban, a műszeriparban) a lányok számára is alkalmassá vált. Különösen igaz ez az intenzíven fejlődő ágazatoknál, ahol a modern berendezések és új létesítmények megteremtették a korszerűbb munkafeltételeket is.

A munkásifjúság találkozása a befogadó munkahellyel

Anélkül, hogy kisebbitenénk a munkahelyi beilleszkedést megelőző szakaszok jelentőségét, általában azt tapasztaljuk, hogy az ipari munkához és annak környezetéhez való alkalmazkodás ekkor megnyilvánuló képessége vagy éppen hiánya hatással van az egész későbbi pályafutásra. Ezért is kaptak a pályakezdés konfliktusai a munkásifjúság sokrétű problematikájának talán legfontosabb részeként kiemelt szerepet pártunk ifjúságpolitikai kérdésekkel foglalkozó dokumentumában, az ifjúságról szóló törvényben, s kerültek a legkülönbözőbb fórumokon napirendre.

Kit tekinthetünk pályakezdőnek? E kérdésre megint csak nem válaszolhatunk az életkor pontos megjelölésével, miként erre a bevezetésben is rámutattunk. A különböző iskolai végzettségű, szakképzettségű, a munkássá válás különféle útjait járó fiatalok más és más életkorban kezdik meg pályájukat; tehát más életkorban és egyúttal más súllyal jelentkezik a munkahelyi beilleszkedés problémája is. Tapasztalataink szerint *addig pályakezdő valaki, amíg munkateljesítménye, szakmai biztonsága, gyakorlata, a munkahelyével és a szakmájával kapcsolatos tájékozottsága megbízhatóan nem alakult ki.*

A munkahelyi adaptáció azonban nem csupán a szakmai ismeretek és tapasztalatok összessége. Újfajta emberi kapcsolatok kialakításával is együtt jár.

Éppen ezért írja elő ifjúsági törvényünk, hogy az először munkába lépő fiatalokra a munkába állástól öt évig a személyzeti, a munkaügyi és az üzemi egészségügyi szervek megkülönböztetett figyelmet kötelesek fordítani. A munkahelyek gazdasági vezetői — az ifjúsági szövetséggel és a szakszervezettel együtt — kötelesek rendszeresen megvizsgálni azt, hogy a pályakezdő munkásfiatalok munkabeosztása, munkaköre megfelel-e képzettségüknek, képességüknek; bérezésük arányos-e felkészültségükkel és végzett munkájukkal; biztonságos és az egészséget nem veszélyeztető munkakörben dolgoznak-e; szakmai, politikai fejlődésük, továbbtanulásuk biztosított-e. A vállalatok, intézmények öt évre kötött — évenként felülvizsgálásra kerülő — kollektív szerződésai is nagy súllyal foglalkoznak a munkahelyi beilleszkedés elősegítésével. Az elmondottak bizonyára jól érzékeltetik szocialista államunk törődését a munkásifjúsággal; jelzik a társadalom érdeklődésének a munkásifjúság és problémái felé fordulását. Azt is tudjuk azonban, hogy a jogszabályi rendelkezéssel a pályakezdés, az egzisztencia-teremtés segítésében csak az első lépéseket tettük meg.

A munkába lépő ifjúság jelentős hányada nem találja meg azonnal az elvárásainak megfelelő körülményeket. Ennek több oka van, közülük említünk néhányat.

A munkába lépő fiatalok életében most válik el: *megegyeznek-e a korábban kialakított igényeik a valósággal*. A pályakezdő fiatalok elvárásai közül kiemelkedő fontosságúak a munkával, az anyagi viszonyokkal, a társadalmi-munkahelyi környezettel szembeni igények, a szabad idő eltöltésére, az életstílusra vonatkozó elképzelések, valamint a családalapítással összefüggő gondok.

A munkakörülmények tanulmányozása során megállapítottuk, hogy a munkakörülményekben *viszonylag nagyok a különbségek egyrészt a szak-képzettség, másrészt a szakma jellege, az alkalmazott technika fejlettsége szerint*. Iparunkban jelenleg még a nehéz fizikai munka viszonylag magas arányban található. Abból a tényből, hogy a munkásfiataloknál nagyobb szerepet játszanak a munkahelyi körülmények — pl. a tisztaság stb. —, mint a régebben dolgozó rétegnél, továbbá, hogy ezeket az igényeket a munkába lépéskor legtöbbször érvényesíteni is tudják, jelentős különbségek alakulnak ki — a munkásfiatalok javára — a munkásifjúság és a munkásosztály egészének munkakörülményei között is.

Tapasztalataink szerint a fiatal munkások anyagi ellátottsága általában véve ugyanazon a szinten mozog, mint az ifjúság többi csoportjaié. Önálló létfeltételeik megteremtésében, az otthonteremtés gondjainak megoldásában mégis több intézményes támogatásra van szükségünk, mint más társadalmi rétegek ifjainak. Ennek a helyzetnek oka, globálisan tekintve, az eltérő családi — és család által is öröklött — háttér, amely a munkásfiatalok esetében nem mindig teszi lehetővé az általa igényelt feltételek saját erejéből történő megalapozását. Nézzük a helyzet két jellemzőjét valamivel részletesebben is: a bérezést és a lakásellátottságot.

A bérezés az iparban természetesen számos szempont szerint differenciálódhat. A magyar tapasztalatok szerint ezek közül az adott összefüggésben különösen három dimenzió tűnik fontosnak. Az egyik dimenzió a szakképzettség; ez esetben a bérek megállapításánál leginkább az iskolai-szakmai végzettséget vesszük figyelembe. A másik dimenzió a munkával és

a munkahellyel szembeni elkötelezettség; ez esetben az egyes vállalatnál töltött szolgálati évek száma esik leg súlyosabban a latba. A harmadik dimenzió a szakmai tapasztalat, amikor a bér differenciáció során főként az életkorra figyelnek. Nem állítjuk persze, hogy e dimenziók közül mindig csak egy-egy érvényesül. Hatásuk összekapcsolódik; a fiatal munkás számára bérezési szempontból mégsem mindegy, hogy melyik szempont mennyire fontos a vállalatnál. A bér differenciáció során ugyanis a pályakezdő munkás feltétlenül hátrányban van pályatársaival szemben, akár az életkor, akár a szolgálati évek szerint tesznek különbséget. E különbségek behozásához évek kellene — értékes évek, amelyek alatt, mint említettük, egyúttal neki magának kell egzisztenciát teremtenie. Egy esetben veheti fel — bér szempontjából — megközelítőleg egyenlő esélyekkel a versenyt: ha szakmai képzettsége korszerűbb, mint az idősebb társaié, és az üzem kellőképpen figyelembe is veszi a szakképzettséget. Ekor esetleg tartósan olyan helyzet alakulhat ki, amelyben a fiatal munkás — a többiekénél korszerűbb szakképzettséggel — meg is előzheti a bér differenciálás során az idősebbeket. Nem taglaljuk itt, milyen — más irányú — feszültségekkel lehet terhes ez a helyzet. Csupán utalunk rá, hogy *ilyenfajta bér differenciák a dinamikusan fejlődő ágazatokban alakulhatnak ki leginkább a fiatalok javára*. Hagyományos (vagy épp stagnáló) ágazatokban a korszerűbb szakképzettségnek koránt sincs ilyen mértékű differenciáló szerepe. Azok a fiatalok, akik ilyen ágazatokban kezdik a munkát, lemaradnak, nemcsak az idősebbekkel, hanem a fejlődő ágazatokban dolgozó társaikkal szemben is.

Az utóbbi években nálunk jelentősen emelkedtek a kezdő bérek, aminek kedvező visszhangja van az ifjómunkások körében. Az 1969-ben hozott kormányrendeletek meg szabják a kezdő munkavállalók minimális bérét, de nem szabnak felső határt, lehetővé teszik a tehetséges munkásfiatalok arányosan magas fizetését. Érezhető viszont némi feszültség azok között, akik ma állnak munkába és azok között, akik már 5—6 éve dolgoznak; bérük ugyanis alig különbözik egymástól. A kezdő bérek megállapításánál azonban jelenleg még fontosabb kérdés az, hogyan alakul azoknak a munkásfiataloknak a bére, akik már bizonyos szakmai ismereteket szereztek.

Nagyobbak az anyagi és szociális gondjaik a fiatal munkásnőknek. Ennek alapvetően két oka van: először is más jellegűek társadalmi kapcsolataik (családi, gyermek), ami bizonyos vonatkozásban több terhet ró rájuk; másodsor, a nekik juttatott munkákon és így bérükön érezhető a máig is ható káros előítéletek hatása. Előbbre jutásuk újabb akadály, hogy többségük szakképzettségét az anyagilag kevésbé elismert, alacsony presztízsű szakmában szerezte. Keresetük alakulására ugyanakkor más okok is befolyást gyakorolnak. A fiatalasszonyok gyakrabban és hosszabb ideig vannak távol munkahelyüktől, mint a férfiak, szülési szabadságon és a gyermekek ellátásával kapcsolatos törvény adta kedvezmények alapján.

A magyar tapasztalatok szerint a munkásifjúság életkörülményeit döntően befolyásolja lakáshelyzetének alakulása is. Általánosítva elmondhatjuk, hogy a munkásfiatalok többsége jövedelmének tekintélyes részét lakáshelyzete megoldására vagy további javítására fordítja. Ebben a vonat-

kozásban tehát a fiatal munkás, akinek kereseti lehetőségeit az imént jellemeztük, még inkább intézményes támogatásra szorul, mint szociális helyzetének egyéb összetevőit tekintve. E téren eredményeink számottevőek. A fiatal munkások jelentős előnyöket élveznek az állami erőből épült lakások elosztása során; speciális hitelfeltételek érvényesek rájuk, mint családalapítókra, ha saját erőből — vagy részben saját erőből — építkeznek. Az üzemi lakásépítési alapok, az ifjúsági szövetség akciói, s más társadalmi megmozdulások mind olyan kezdeményezések, amelyek biztató alapul szolgálhatnak az intézményes támogatás továbbfejlesztésében.

A munkásifjúság társadalmi kapcsolataiban a munkahely elfoglalásával gyökeres változás következik be. A munkahely annál fontosabb szerepet játszik az ott dolgozó munkásfiatalok nevelésében, minél gazdagabbak és sokoldalúbbak az emberek közötti és magában az ifjúsági szervezetekben, a szakszervezetekben létrejövő kapcsolatok. A fiatal munkásokat az üzemben alapvetően szocialista hatások érik és ez kedvező lehetőséget teremt a nevelői, mozgalmi gyakorlat tartalmának mélyítéséhez.

A munkásifjúságra azonban nemcsak a munkahely pozitív, hanem annak negatív oldalai is hatnak. Ez természetes is, hiszen a termelésben és annak környezetében maguk is tapasztalhatják a gazdasági élet problémáit, a szocialista rendszertől idegen kísérőjelenségeket: a példamutatás hiányát, a lélektelenséget, a közömbösséget, a szocialista demokrácia hiányosságait stb.

E problémával közös vonásai vannak a munkaerő-vándorlásnak. A legújabb magyar felmérések szerint a munkásfiatalok elsősorban bérezési gondok és viták miatt változtatnak munkahelyet, de gyakran az üzemre vagy a szűkebb munkahelyre jellemző kedvezőtlen légkörre, „rossz közérzetre”, a munkafeltételekre vagy más — egyébként jogos — igényekre hivatkoznak. Megítélésünk szerint az ilyen típusú fluktuáció nem feltétlenül és nemcsak negatív jelenség, hanem felfogható úgy is, mint a munkahelyi beilleszkedés része. Ahhoz ugyanis, hogy valaki megfelelőképp beilleszkedjék — végleges megoldást, munkahelyet találjon —, megfelelő tapasztalatokra kell szert tennie. A fiatal munkáskorosztályok viszonylag gyakoribb munkahely-változtatásában — úgy véljük — ez is benne van. Természetesen a munkaerő-vándorlás mértéke ugyanakkor regisztrálja a munkahelyi beilleszkedés jó feltételeinek hiányát vagy meglétét.

Nagyon lényeges, hogy megfelelően értékeljük a munkásifjúság kritikai állásfoglalásait, ha azok valóban a jobbra — igényesebbre — törekvést célozzák, a tényleges nehézségeket, a valódi problémákat bírálják. A probléma nem abban keresendő, hogy vannak tényleges nehézségek, ellentmondások, hanem abban, ha ezeket nem tárjuk fel, nem magyarázzuk meg okait, összefüggéseit. Ezért az ifjúságok kritikai állásfoglalásaira úgy kell tekintenünk, hogy azok általában meglevő, reális fogyatékokra irányulnak, amelyekről a társadalmi és gazdasági szervezetek maguk is nyíltan beszélnek és megszüntetésükért elsősorban harcolnak.

Mindebből következik, hogy a munkásfiatalok észrevételeit, érdeklődését és aktivitását nem elhallgattatni, csökkenteni kell, hanem utat nyitni azok számára; lehetőséget kell adni a munkásfiataloknak önmaguk kifejezésére a társadalmi-gazdasági haladás irányában. Ehhez pedig a szán-

dék megértésére, nagyfokú türelemre és bizalomra, megfelelő formákra, lehetőségekre van szükség.

Az üzem „társadalmába” való beilleszkedés a munkacsoportban kezdődik. Itt dől el, hogy a fiatal munkás teljes jogú tagjává tud-e válni elsősorban annak a szűkebb csoportnak, amelyhez munkakapcsolatai révén tartozik, majd az üzemének, amelyhez ekkor még nem fűzik tartós kapcsolatok. A brigádmozgalom a munkásifjúság nagy tömegeit fogja át. A KISZ és a szakszervezetek tapasztalatai egybehangzóan bizonyítják, hogy a szocialista brigádmozgalom az ifjúság munkára nevelésének, a közösségi erkölc, a jó üzemi közérzet kialakításának kiváló eszköze, pozitív hatása kedvezően befolyásolhatja a munkássá válás folyamatát. Sok példa igazolja, hogy az indulókat patronáló-felkaroló szocialista brigádok csökkenthetik az első munkahelyen szükségszerűen jelentkező adaptációs nehézségeket, a befogadásra képtelen brigádok pedig konzerválhatják a meg nem értést, a kölcsönös türelmetlenséget.

Megkülönböztetett figyelmet érdemelnek azok a munkahelyi kapcsolatok, amelyeknek nincsenek a brigádokhoz hasonló szervezett formái, de jelentős befolyásuk van a munkahelyi közösségekhez fűződő viszonyra, a vélemények alakulására. Közismert, hogy megváltozott — és állandóan módosul — a munkába lépő nemzedék élményvilága, fokozódott a kollektivizálódási szükséglete, ugyanakkor a személyes kapcsolatok egyre inkább az azonos beállítottságú, érdeklődési körű fiatalokra korlátozódnak. Ha tekintetbe vesszük, hogy a pályakezdők nagymértékben e kapcsolatok alakulásának, megerősödésének hatása alatt válnak munkássá, döntőnek tekinthetjük az olyan formális keretek kialakítását — például szakmai közösségek, klubok létrehozása, érdekes programok, összejövetelek, versenyek szervezése —, amelyek kedvezően befolyásolhatják a munkássá válás folyamatát. Éppen ezért helyes a KISZ-nek az a törekvése, hogy jobban érvényesüljön befolyása a munkahelyi spontán kapcsolatokban és — egyelőre még csak néhány üzemben — ennek érdekében ifjúmunkás, szakmunkástanuló klubot hoz létre, megrendezi az első munkahelyen dolgozó fiatalok, az ifjú szakmunkások találkozóját stb. Ezek a hasznosnak ígérkező kezdeményezések azonban még korántsem nyertek polgárjogot, az ifjúsági szövetségnek még nem sikerült kialakítania azokat a sajátos formákat, amelyek kielégíthetnék a pályakezdők speciális érdeklődését, felkelthetnék a közösség iránti igényét. Pedig a sokoldalú kapcsolatok kialakítására az üzemben dolgozó, fizikai munkát végző fiatalok számára a legkedvezőbbek a feltételek, s e rétegben van a legnagyobb hatása a kapcsolatok intézményesített típusainak, például a Kommunista Ifjúsági Szövetségnek.

A munkásifjúságra természetesen hatnak az üzemen kívüli kapcsolatok is. A munkahelyen kívüli közösségek közül — mint a legkevésbé szervezetteket és befolyásoltakat — elsősorban a szórakozási közösségeket említjük meg, s most csak erre térünk ki. Ezekben a közösségekben a vezetők, a hangadók stb. kiválasztódásának sajátos törvényszerűségei érvényesülnek. Ismeretes, hogy az ilyen kis csoportok sajátos értékrendszer szerint alakítják ki belső tagolódásukat, rendszerint kevésbé veszik tekintetbe a társadalom számára valóban értékes magatartási és erkölcsi normákat.

A társadalom egészének gondja, hogy a munkahelyen kívüli csoportokban is pozitív társadalmi hatások érvényesüljenek. Ez egyfelől a munkahelyi közösségek kapcsolatainak erősítésével, más oldalról pedig az ezen kívüli csoportok fokozottabb befolyásolásával oldható meg.

4. A MUNKÁSIFJÚSÁG BEKAPCSOLÓDÁSA A KÖZÉLETBE

Az ifjú nemzedék fejlődését minden társadalom különös figyelemmel kíséri. A történelmi hivatását teljesítő munkásosztálynak nemcsak történelmi horderejű feladatai megoldásáért kell a felelősséget vállalnia, hanem jórészt tőle függ az is, hogy a nyomába lépő nemzedék miképpen változtatja, alakítja át, hogyan fejleszti tovább a ráhagyományozott körülményeket. Az ifjúság mindig az elődök munkáját folytatja, az elődök nemzedékek által létrehozott, már készen talált feltételek között kezdi meg tevékenységét, ezekhez kapcsolódik, ezek alapján és ezeket alakítva válik munkássá.

A hatalomra került munkásosztály felelősségtudata abban is kifejezésre jut, hogy mennyi anyagi és szellemi energiát, milyen erőket összpontosít közvetlen utánpótlásának biztosítására, nevelésére.

Ezért tekintjük különös jelentőségűnek annak elemzését, hogy *a fiatalok a munkássá alakulás folyamatában hogyan, mi módon jutnak el a szocializmussal való azonosulásig*. Más szóval: a hatalom megszerzéséért folytatott harc után a társadalmi fejlődés mai konszolidált viszonyai között hogyan tudjuk kibontakoztatni az ifjúmunkások tenniakarását a szocializmus követelményeinek megfelelően. A szocialista termelési viszonyok alapvetően meghatározzák a munkásifjúság nevelésének feltételeit, konkrét feladatait, ugyanakkor nem szülnek automatikusan szocialista tudatot, s nem automatikus, nem zökkenőmentes a munkáslét elfogadása sem. A munkásifjúságban a szocialista tudat kialakítása csak a marxista—leninista politika talaján végzett hosszú és türelmes, összehangolt, tervszerű és tudatos nevelőmunka, egyirányba összpontosított társadalmi ráhatások eredménye lehet.

A munkásifjúságra a szocializmus lényegében két alapvető tényezővel hat. Az egyik: a társadalom gazdasági, politikai, kulturális életének adott viszonyai, az adott életkörülmények, amelyekben a fiatalok felnőnek, amelyben munkássá válnak, s amelyből tapasztalataikat szerzik. A másik: a párt, a társadalmi intézmények és a munkaszervezet tudatos nevelő hatása, amely a család, az iskola, az üzem, a kulturális intézmények, a tömegkommunikációs eszközök, a különböző társadalmi szervezetek közvetítésén, tevékenységén keresztül valósul meg.

A munkásifjúság nevelésére hivatott társadalmi intézmények és szervezetek között kiemelkedően fontos és sajátos helyet foglal el a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség. *Az ifjúsági szövetség befolyásának ki kell terjednie a munkásifjúság valamennyi rétegére és korosztályára*. Az ifjúmunkások fő tömegeit foglalkoztató nagy- és középüzemekben javult a munkásifjúság szervezettsége: országos átlagban 44—58 százalék. A kisüzemekben ez a szám alacsonyabb. Az üzemi KISZ-szervezetek gerincét a szakmunkásfiatalok alkotják, szervezettségük 60—65 százalékos. A betanít-

tott munkásfiatalok szervezettsége 25—30, a segéd munkásoké 18—25 százalékos. Az ifjómunkás KISZ-tagok 44 százaléka nő.

A munkásifjúság integrációjában nagy szerepe van a szakszervezetnek. Általános gyakorlat — bár az ifjómunkások túlnyomó többsége szervezett munkás —, hogy a legtöbb helyen nem tesznek különbséget a dolgozók életkora szerint, a munkásifjúság nevelését, a munkásifjúság helyzetével összefüggő ügyek intézését a szakszervezeti munkán belül nem differenciáltan végzik. Márpedig a szakszervezetek jelentőségét és lehetőségeit növeli az a körülmény, hogy a szakszervezetekben különböző generációk működnek együtt. Így a fiatalok nevelése, érdekeiknek képviselése, sorrendje nagyobb biztonsággal állapítható meg és könnyebben kapcsolható össze az egyéni, a vállalati és az osztály- és társadalom-érdekek.

A munkásifjúság a társadalom életének legdöntőbb területén mint termelő, anyagi és szellemi értéket előállító van jelen, e *tevékenységgel kapcsolhatja össze leginkább társadalmi-politikai aktivitásának legfontosabb formáit*. A szocializmus feltételei között csak úgy növelhető az ifjúsági szövetség tekintélye, ha jobban ismeri igényeiket, figyelembe veszi azokat a különböző programok, határozatok kidolgozásánál. Ezáltal aktív munkára serkenti őket, vonzóvá teszi számukra az ifjúsági szövetség tevékenységét.

A munkásifjúság politikai arculatának megítélésénél a mérce csakis az lehet: mit tesz kötelességteljesítésében, mindennapi tetteiben a szocialista fejlődés érdekében, milyen felelősségtudattal készül és vállalkozik a kor követelményeinek teljesítésére, végső soron hogyan alkalmas a munkásosztály politikájának, történelmi küldetésének betöltésére.

A mai ifjómunkás nemzedékben kisebb az igény a pátozra, elveti az érzelmek fitogtatását. A munkásifjúságnak szüksége van továbbra is a lelkesítő, nagy feladatokra, de ezekben joggal keresi a feladat nagysága, hordereje mellett a realitást is. Csak viszonylag kisebb réteg fogadja el a politikai-társadalmi aktivitás nem eléggé változatos és hosszabb ideig állandó formáit. Mindebből — felületes megítéléssel — könnyen valamilyen passzivitásra lehetne következtetni.

A szocializmus építésének időszakában a politikai tevékenység lehetőségei nem szűkülnek, hanem szélesednek, s olyan új területei alakulnak ki, mint a népgazdaság fejlesztésének nagy feladataiban való tudatos részvétel. Ezek a tevékenységi formák közvetlenül a felszínen ugyan nem viselik magukon a politikai harc jellegzetes jegyeit, de amennyiben valóban tudatos tevékenységgé válnak, s a legdöntőbb „frontszakaszokra” koncentrálódnak, közvetlen politikai jelentőséget nyernek.

Mindezek társadalmi, gazdasági, politikai jelentősége kézenfekvő. Hozzá kell azonban tennünk, hogy politikai aktivitás forrásává valójában akkor válnak, ha a munkásfiatalok tettük politikai jelentőségének tudatában hajtják azokat végre, ha tetteik politikai nevelésük, fejlődésük eszközeivé lesznek. A kérdés ezek után az, hogy kialakultak-e nálunk ennek a politikai tevékenységnek a megfelelő formái, területei, másrészt hogyan bővíthető a politikai tevékenység a szocialista demokratizmus szélesítésével.

A munkásifjúság egyes csoportjai — tapasztalataink szerint — *a politikai aktivitás tekintetében* a következőképpen alakulnak:

a) *A politikailag legaktívabb munkásfiatalok.* Általában a szak- és betanított munkások, valamint a technikusok egy viszonylag vékony rétege végez tudatosan valamilyen politikai vagy társadalmi tevékenységet az ifjúsági szövetségben, szakszervezetekben stb. Ezeknek a munkásfiataloknak nagy része a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség helyi vezetője, többségük valamilyen mozgalmi iskolát is végzett. E réteg magja az üzemi fiatalok 8 százalékát kitevő párttagság.

b) *Könnyen mozgósítható fiatalok.* A munkásfiatalok másik csoportját alkotják azok, akik számára a közvetlen politikai tevékenység, a társadalmi munka még nem belső szükséglet, de megfelelő irányítás mellett könnyen mozgósíthatók politikai, termelési, társadalmi cselekvésre. E csoportba tartozóknak tekintjük a KISZ-tagság nagy részét. Köztük igen sokan vannak, akik nincsenek mindig tudatában tetteik társadalmi hasznának, s nem értik mindig e mozgalmak politikai és gazdasági céljait, de a mozgalmában való részvétel számukra jelent leginkább formáló, nevelő tényezőt.

c) *A látszólag közömbösek.* A munkásifjúság viszonylag nagy létszámú rétegét alkotják. Egy részük objektíve nincs abban a helyzetben, hogy bármiféle munkán kívüli tevékenységben részt vegyen — a bejárók, a „kétlakiak” ilyenek — másik részük saját magát tartja távol a társadalmi-politikai cselekvéstől. Politikai és társadalmi érdeklődésük az újságolvasásban, a rádióhallgatásban, a tv-nézésben merül ki, amely azonban szerintük nem politizálás. (A Rádió Közvéleménykutató Osztályának felmérése ennek ellenére azt bizonyította, hogy ezek a rétegek is érdeklődnek politikai műsorok iránt.)

Természetesnek tartjuk a munkásfiatalok törekvését az önálló életfeltételek, az egzisztencia megteremtésére, s ebben az állami és tömegszervezetek lehetőségeikhez képest sokoldalú segítséget is nyújtanak nekik. Ezzel is összefügg — véleményünk szerint — a politikai tevékenység szakaszossága, hullámlása a látszólag közömbös csoportokban. De az a tapasztalat, hogy érdeklődésük, politikai aktivitásuk megélénkül, ha számukra vonzó formák teremthetnek meg.

Az eddigi vizsgálatok első tapasztalatai azt mutatják, hogy e rétegben meg kell különböztetnünk azokat, akik valóban kívülállók, semlegesek, érdektelenek a politikai kérdések iránt, azoktól, akiknek közömbössége látszólagos. Egy, a fővárosi ifjómunkások körében végzett felmérés szerint például a nem érettségizett szak-, betanított és segédmunkások 48,9 százaléka nyilatkozott úgy, hogy az üzemi párt- és KISZ-szervezet valamilyen formában befolyást gyakorol világnézetük alakulására, 16 százaléka pedig megfogalmazta, hogy a marxista irodalom tanulmányozása gyakorol rájuk politikai, világnézeti hatást.

A kérdés ezek után úgy módosul, hogy a párt, a KISZ, a marxista irodalom, a politikai információk iránti érdeklődés miért nem transzformálható a politikai tevékenység valamilyen állandósult formájában, illetőleg miért csak időszakos az érdeklődés.

A választ alapvetően két körülmény adja meg. Egyrészt az, hogy a társadalmi-politikai aktivitás kialakult formái — mint már említettük — nem elégték ki a munkásfiatalok jelentős részét. Másrészt a munkásifjúságnál legtöbbször az üzemi munkahely elfoglalásával egyidőben jelent-

kezik a családalapítás, az önálló élet megteremtésének igénye is. Ennek következtében előtérbe kerülnek az egzisztenciális gondok, célok, melyeknek viszonylag nagyobb a szerepük mint a korábbi életévekben, vagy a társadalom idősebb nemzedékének ifjú korában.

Figyelembe kell továbbá vennünk azt is, hogy az ifjúmunkások egyéninek tűnő célkitűzései, várakozásai — amennyiben azok a szakmai továbbképzésben, az önképzésben, a társadalom számára hasznos munkában jutnak kifejezésre, — hozzájárulnak a munkásosztály társadalmi-politikai feladatainak megoldásához. A politikai tevékenység tehát itt sem különül el élesen, és nem áll szükségszerűen ellentétben az egyéni célokkal.

A munkásifjúság közéleti szerepével való foglalkozás része a szocialista demokráciáról vallott nézeteinknek. A munkásifjúsággal kapcsolatos szervezetekben olyan vezetőségek kialakítását szorgalmazzuk, amelyek kifejezik azok ifjúmunkás jellegét. Keresni kell tehát azokat a fiatal, tehetséges munkásokat, akik céltudatos foglalkoztatás eredményeként a szervezetben betöltött funkciójukat a közélet és a népgazdaság különböző irányító posztjaival válthatják fel. Ebben az összefüggésben is külön figyelem illeti meg a női vezetők kiválasztását. utánpótlását.

* * *

Ennyiben kíséreltem meg fölvezetni azokat a gazdasági-társadalmi tényezőket, amelyek meghatározzák a munkássá válás állomásait, eredményeit, valamint az ifjúmunkások helyzetét Magyarországon. Tisztában vagyok azzal, hogy a megrajzolt kép korántsem teljes, és hogy a tendenciák nem mindegyike általánosítható. Az előadást követő vita egyik feladata ezért éppen az lehetne, hogy a legfontosabb jelenségeket kiemelje és a testvérországok tapasztalataival egybevetve általánosítsa azokat.

IRODALOM

1. A fiatalok bekapcsolódása a társadalmi munkamegosztásba. (Budapest, 1971. Statisztikai Kiadó 297. p. 8054: 1—2.)
2. Surányi Bálint—Vita László: A pályakezdők vertikális társadalmi mobilitására ható tényezők vizsgálata az útlelemzés módszerével. (Szociológia 1973/1—2. szám.)
3. Balogh István: A munkásifjúság helyzetéről és társadalmi szerepéről. (Budapest, 1968.)
4. Bárkán György: A munka szerepe a munkásifjúság szocializációs folyamatában. (TIT Filozófiai Közlemények, 1971/2.)
5. Héthy Lajos—Makó Csaba: Munkásmagatartások és gazdasági szervezet. (Budapest, 1972.)
6. Szakmunkásképzés (Táncsics Könyvkiadó).
7. A szakképzés társadalmi ráfordításai (MTA Közg. Intézet).
8. A szakmunkásképzés adattára (Budapest, 1963. MűM Szakoktatási Főo.) Az országos szakmunkásképzési jegyzék, szakmai elemzés és mintakészítés általános elvi-metodikai kérdései a nemzetközi irodalomban. (Cikkgyűjtemény. Összeállította: Jakubovics F. Budapest, 1967. Felsőoktatási Jegyzetellátó.)

9. Városi dolgozó fiatalok szabadidő-tevékenységéről. Rudas János (KISZ Központi Iskola, Közlemény 1973.)
10. Sántha Pál: A szakszervezeti művelődési otthonok ifjúsági klubjainak látogatói és kulturális-közületi nevelésük néhány problémája.
11. A magyar szakmunkásképzés fejlődése és korszerűsítésének reformtervei. (Budapest, 1969. Lh. OPK.)
12. A szakmunkásképzést befolyásoló tényezőkről. (A szakmunkástanulók között végzett vizsgálat eredményeiből.) Társadalomtudományi Közlemények, 1973/3.
13. Havas Ottóné: Munkásfiatalok pályakezdése. (Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete, 1973.)
14. Bárkán György: Szakmaválasztás és szocializáció (Pályaválasztási Tanácsadás, 1972/4.)
15. Gál Róbert: Személyiségformálás a szakmunkásképző intézetben. (IFKO 1971/10.)
16. Gál László: A szakszervezetek és a munkásifjúság. (Pártélet, 1973/7.)

W. WOOLF:

A dolgozó ifjúság problémáinak ideológiai koncepciói a mai fejlett tőkés országokban*

(Tézisek)

1. A ma forradalmi erőinek az imperializmus ellen, a társadalmi haladásért vívott harcában óriási jelentősége van a fiatal nemzedék részvételének.

„A tőkés országokban a fiatal nemzedék mind jobban kiábrándul a kapitalista rendből és létformából, különböző módon kifejezi felháborodását és tiltakozását, e generáció legjobbjai pedig a régi rend elleni öntudatos harc útjára lépnek, — mondotta L. I. Brezsnyev, — a kapitalizmus számára mind nehezebbé válik az ifjúság visszatartása, befolyásolásuk fenntartása. Ez szintén azt igazolja, hogy ennek a rendnek nincs jövője, nincsenek történelmi perspektívái.”¹

A kapitalista világ aktív lakosságának jelentős részét a dolgozó ifjúság teszi ki. A különböző számítások alapján jelenleg az egész világ munkáerejének $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{3}$ -a a fiatalok soraiba tartozik. A dolgozó ifjúság osztályöntudata kialakulásának folyamata igen bonyolult. A két társadalmi rendszer békés egymás mellett élésének körülményei között ez mind fontosabb részét képezi az imperializmus és szocializmus erői között folyó ideológiai harcnak. A történelmi fejlődés objektív folyamatainak és a világméretű szocializmus sikereinek ellenállva az imperializmus arra törekszik, hogy a fiatal generáció gondolkodásában a burzsoá, és különösen a kispolgári ideológiát honosítsa meg, annak mind jobboldali, mind baloldali formáját. A kommunisták viszont az egész világon igen nagy aktivitást fejtenek ki azért, hogy az ifjúságot a marxista—leninista tanításhoz, a szocializmus és a kommunizmus eszményeihez hű szellemben neveljék.

2. A mai kapitalista társadalomban a dolgozó ifjúság a munkásosztály legjobban kizsákmányolható része. Az idősebb nemzedékkel összehasonlítva nekik nagyobb mértékben kell elszenvedniök a kapitalizmus feltéte-

* „A munkásosztály utánpótlásának útjai és forrásai...” c. nemzetközi tanácskozássra e témakörhöz beküldött szovjet tézisek. Az előadó betegsége miatt nem tudott a tanácskozáson részt venni, ezért a tézisek képezték a második napirend vitaanyagát.

lei között a tudományos-technikai forradalom negatív következményeit. A gazdasági fejlődésben kulcsfontosságú új termelési folyamatok bevezetésénél gyakran a dolgozó ifjúság képezi a munkások többségét.

A tudományos, technikai és demográfiai változások hatására a dolgozó ifjúság helyzetében bekövetkező lényeges változások szükségessé teszik, hogy ezt komplex tanulmányozás tárgyává tegyük.

A munkásosztály szerves alkotó részét képező dolgozó ifjúság magába szívja a történelmileg kialakult hagyományokat és a proletár öntudat normáit. De az a fiatal munkás, aki a jelenlegi életszínvonal mellett, a tömegkommunikáció és a tudományos-technikai forradalom okozta robbanásszerű változások világában nőtt fel, életmódjára és érdeklődési körére nézve (különösen a szabad időt tekintve) kevésbé tér el az egyéb társadalmi rétegek képviselőitől — alkalmazottaktól, értelmiségitől, kispolgárságtól. A termelésben azonban továbbra is kiszolgáltatott és perspektívátlan helyzetben van. Az anyagi szükségletek legsúlyosabb formái alól való felszabadulás, a kulturális és műveltségi színvonal emelkedése arra készítetik a fiatal munkásokat, hogy a korábbiaknál élesebben érzékeljék munkatevékenységük kényszerű és önállótlan jellegét, a termelési céloktól való elidegenedést, a tőkének az emberi méltóságot lealázó hatalmát. A saját társadalmi és szakmai státuszukhoz való kötöttség, a perspektívátlanosság, a szakmai és státusz-emelkedés gyakorlatilag kizárt lehetősége a fiatal munkások körében a nonkonformista szemlélet kialakulásához vezet. Természetesen az ilyen hangulat nem jellemző a fiatal munkások minden csoportjára, de a mai munkásifjúság tudatának fejlődésében ez a tendencia igen pontosan érzékelhető. A dolgozó ifjúság, mindenekelőtt a munkásifjúság haladó rétegei nemcsak arra a felismerésre jutnak el, hogy a kapitalizmusban meg kell szüntetni a tudományos-technikai forradalom antihumánus következményeit, hanem arra is, hogy a társadalmi rendet összhangba kell hozni a gazdasági és tudományos-technikai haladás színvonalával.

A 60-as évek végén és a 70-es évek elején folyó ifjúsági mozgalom megerősíti a Kommunista és Munkáspártok Nemzetközi Értekezletének következtetéseit, amely megjegyezte: „Az ifjúság megmozdulásai a mai polgári társadalom mély válságát tükrözik. A dolgozó ifjúság, és elsősorban a munkásifjúság, amely a legnagyobb mértékű kizsákmányolásnak van kitéve és a kapitalizmusban nem lát perspektívákat a maga számára, mind aktívabban kapcsolódik be az osztályharcba, lép be a szakszervezetekbe, a kommunista és egyéb demokratikus szervezetekbe.”²

A világméretű forradalmi folyamat elmélyülésével és a nemzetközi kommunista mozgalom leghatékonyabb politikai erővé válásával kapcsolatban a kommunisták gyakorlati tevékenységében elsőrendű fontosságot kap az ifjúsági mozgalom objektív törvényszerűségének elemzése, a megalapozott ifjúságpolitika kidolgozása.

A nemzetközi munkásmozgalom dokumentumai példát mutatnak a tőkés országok ifjúsági problémáinak alkotó marxista megközelítésére. Így 1973 februárjában Moszkvában tartották meg az európai országok 27 kommunista és munkáspártja képviselőinek találkozóját, az ifjúsági mozgalom problémáival kapcsolatos kérdések elemzése céljából. A tőkés országok kommunista pártjai kifejtették a jelenkori ifjúsági mozgalomra,

a mozgalom ideológiai sajátosságaira, a munkásosztállyal való további szövetség perspektíváira vonatkozó elméleti és gyakorlati nézeteiket.

A jelenlegi mozgalmat a munkásifjúság mindinkább növekvő aktivitása jellemzi. A burzsoá propaganda éppen ezért ideológiai támadást intézett a fiatal dolgozók ellen, a „fogyasztói társadalom”, „tömegkultúra” stb. ideálokat igyekszik terjeszteni. A burzsoá ideológusok ezzel együtt arra is törekszenek, hogy meghamisítsák a kapitalista társadalomban a dolgozó ifjúság szerepét. Alkotóan továbbfejlesztve és propagálva a marxista — leninista tanítás megalapozóinak elméleti örökségét, a kapitalista országok kommunista pártjai komoly ideológiai munkát folytatnak, hogy leleplezzék az ifjúság körében élő főbb antimarxista koncepciók reakciós lényegét. Ez elsősorban azzal kapcsolatos, hogy az ideológiai harc jelen szakaszában, — amelyet a burzsoá és szociáldemokrata ideológia válságának elmélyülése jellemez — a kispolgári nézetek az ifjúság széles köreibben terjednek. Az ezzel összefüggő kérdések azonban még nincsenek kellőképpen feldolgozva, sem hazánkban, sem külföldön, tudományos elemzésük még igen hiányos.

A beszámoló célja az USA és Nyugat-Európa dolgozó ifjúságának mozgalmába behatolt ideológiai koncepciók fő csoportjának vizsgálata, kiemelve e koncepciók néppellenes lényegének leleplezésére irányuló komoly ideológiai harc szükségességét.

3. A nyugati dolgozó ifjúság ideológiai nézeteit tanulmányoznunk és bírálunk kell. Itt figyelembe kell venni az USA és a nyugat-európai országok ifjúsági mozgalmainak sajátos jellegét. Az USA-ban az ifjúsági mozgalom szinte kizárólag csak a diákság körében fejlődött. A 60-as évek végére, a 70-es évek elejére viszont jellemzővé válik az USA-ban a dolgozó ifjúság aktivitása. Nyugat-Európában a munkásifjúság öntudatának fejlődésében nem kis szerepet játszottak a Franciaországban 1968 májusában lezajló események. A sztrájkmozgalmak kiszélesedése folyamán tömegméretekben léptek az osztályharc küzdőterére a munkásifjúság köréből részint segédmunkások, betanított munkások, szakmunkások, részint fiatal technikusok, akik ez idáig hagyományosan a politikai passzivitásukkal tűntek ki.

Napjainkban észrevehetően megnőtt az érdeklődés a tudományos kutatásokban a „munkásifjúság” szociális helyzetével, s ennek specifikus vonásaival kapcsolatos kérdések iránt. Vizsgálják a fiatal munkás társadalmi-pszichológiai arculatát, erkölcsi normáinak és értékítéleteinek fejlődését. Olyan ideológiai koncepciókat dolgoznak ki, amelyekben a munkásifjúság áll a középpontban. E vizsgálatokban leginkább „baloldali” értelmezésű koncepciók jelentkeznek, amelyekben a trockizmus, anarchizmus, a Sartre-i értelmezésű egzisztencializmus, strukturalizmus legkülönbözőbb változatai vannak képviselve, valamint a baloldali kispolgári extrémizmus legkülönbözőbb változatai (Marcuse és a frankfurti iskola más képviselői).

4. A baloldali radikalizmus vezető ideológiai koncepciója az, hogy „az ifjúságnak különleges és új szerepe” van, amely — mint mondják — abban rejlik, hogy ma a forradalmi harc mozgatóereje csak az ifjúság lehet. Képviselőjük, Marcuse, a „morálisan elidegenedettek” közbülső csoportjának tekinti az ifjúságot.

És Marcuse ebben a csoportban, — amely véleménye szerint megvan

fosztva az ideológiai és politikai érdekektől — látja az egyetlen forradalmi erőt. Abból indul ki, hogy a munkásosztály „deproletarizálódik” és „burzsoalizálódik”, tehát elveszti társadalmi és szociálpszichológiai jellegzetességeit, megszűnik a határ közte és egyéb társadalmi rétegek között; mindinkább olyan osztállyá válik, amelynek nincsenek történelmi perspektívái; a kapitalista rendszerbe való beolvadása és „deideologizálódása” megfosztja önálló társadalmi-politikai szerepétől és mindez oda vezet, hogy csak az ifjúság lehet a társadalmi átalakulások forradalmi ereje.

Marcuse koncepciójára érdekes hatást gyakoroltak a kapitalista társadalom szociális struktúrájában lezajló változások, amelyeket a burzsoá kutatók észrevettek ugyan, de általában nem helyesen értelmezték. Így például J. M. Rowentry és G. K. Gibbins azt állítják, hogy a dolgozó ifjúság felolvad az „ifjúság osztályában”, a harca pedig a „nemzedékek harcában”. Friedman amerikai szociológus a fiatal dolgozók „apolitikusságáról” beszél. Bár Marcuse továbbra is azt állítja, hogy éppen a diákok irányítják az USA-ban, a latin-amerikai országokban, a „harmadik világ” országaiban a radikális oppozíciót, a munkásmozgalom aktivizálódásának kétségtelen ténye arra készítette, hogy némileg módosítsa alapvető tézisé. Ma a forradalmi harc avantgarde-ját Marcuse nem egyszerűen a diákságban látja, hanem mindenekelőtt a munkás származású, egyetemet végzett fiatalokban.

5. A forradalmi szerepet kizárólagosan az ifjúságra korlátozó koncepció jelenleg új követőkre talál, akik közül sokan hajlamosak úgy bizonyítani e koncepció igazát, hogy az általuk feltalált „marxizmusra” támaszkodnak. Azon az alapon, hogy a munkásosztály a kitartó osztályharc eredményeként gazdasági helyzetében lényeges javulást ért el, az életbe lépő ifjúság viszont semmiféle anyagi javakkal nem rendelkezik — a G. Marcuse-, A. Gorz- és J. M. Rowentry-típusú ideológusok azt állítják, hogy jelenleg éppen az ifjúság a „proletariátus”, a szó szoros értelmében véve ők alkotják azt az osztályt, amely egyedül képes a szocialista forradalom lefolytatására. A marxista—leninista tanítás ilyen „jelentéktelen” meghamisításai útján haladva a hasonló szerzők elfeledkeznek arról, hogy az ifjúság összetételére nézve nem homogén, és a polgári társadalom részét képezve megismétli annak struktúráját.

Ugyanezen tézis bizonyítására némileg más érvelést alkalmaz J. Ellul. Az ő véleménye az, hogy a munkásosztály tudata reformista és nem forradalmi. Az ifjúság — eltérően a proletariátustól, amely a jelenlegi rendszer keretében a saját helyzete megjavításáért vívott harcban már „beszennyeződött” — nem fogadja el a kapitalista társadalom által termelt értékeket, elkülönül attól, és ennek következtében a valódi társadalmi tiltakozás hordozója lehet. J. Ellul megpróbálta történelmi példákkal illusztrálni állítását, így az 1968. évi franciaországi eseményekhez fordult. Állítása szerint a fiatal munkások a májusi megmozdulásban nem munkásokként, hanem fiatalokként vettek részt. A fiatalokat az összes többi társadalmi csoporttól elválasztó és külön osztályként egyesítő ismérv véleménye szerint a „szabadságvágy”.

„A fiatal paraszt, munkás, diák — ezek különböző reakciók és törekvések, különböző célok, amelyeket egy érzés kapcsol össze — a szabadságvágy” — írja. Éppen ez a „szabadságvágy”, és nem a termelési viszonyok

típusa határozza meg véleménye szerint a fejlett kapitalista országokban az ifjúság tiltakozását.

6. A 70-es években érezhetően megnőtt az érdeklődés a munkásifjúság iránt az összes lehetséges baloldali radikális szervezet részéről. Az ifjúsági mozgalom egyes teoretikusai abszolutizálják a munkásfiatalok aktivizálódását, s nézeteiket az „ouvrierizmus” koncepciójában fogalmazták meg. A belga trockista E. Mandel véleménye szerint a „világforradalom (Kuba, Vietnam) győzelmei iránt lelkesedő munkásifjúság elégedetlen azzal, hogy szakadék van reális helyzete és azon életszínvonal között, amelyet a tudomány és technika mai eredményei biztosíthatnák számára, és ez az elégedetlenség Európában mindenütt tüzfészeket hoz létre. Az ifjúság mentes a szakszervezeti bürokrácia bénító ellenőrzése alól. Ennek következtében az európai munkásosztály ismét feltárta maga számára a lehetőséget a spontán harcra”.

Éppen a munkásifjúság körében keresik a legaktívabban potenciális klienturájukat a baloldali extrémista szervezetek, — többek között például a maoista szervezet, a „Proletár baloldal” is, amelynek tevékenységét M. Manso vizsgálja a „Maoisták Franciaországban” című munkájában. A „Proletár baloldal” olyan harci formákat szült, mint a nagy gyárak hivatali szerveinél röplapok terjesztése és tüntetések szervezése. De a hivatali szerveknél a munkások „megdolgozására” irányuló törekvések vereséget szenvedtek. Jelenleg a „Proletár baloldal” a deszant módszert részesíti előnyben, vagyis a szervezet aktivistáinak az adott vállalatoknál történő munkába állítását. Feladatuk elsősorban az, hogy kontaktusba lépjenek a munkásokkal, azok politikai tudatának „radikalizálása” céljából; másrészt pedig az, hogy a gyárakban konkrét megmozdulásokat szervezzenek.

Manso azt igyekszik bebizonyítani, hogy Franciaországban a maoista mozgalomnak tömegbázisa van és hatékony politikai erőt képez. Ennek társadalmi összetétele azonban az ellenkezőjéről tanúskodik. A maoista mozgalom Franciaországban a diákok, a fiatal munkások és főleg az emigráns munkások instabil, politikailag képzetlen elemeire támaszkodik.

Az „ouvrierizmus” koncepcióját követők száma erősen lecsökkent. Ma már az ifjúság körében gyengült a maoista és anarchista csoportosulások hatása. A világméretű maoista mozgalom létrehozására irányuló törekvések láthatóan kudarcot vallottak.

7. A mai amerikai és nyugat-európai ifjúság körében leginkább elterjedt ideológiai koncepciók köre igen széles.

A XXIV. kongresszuson előterjesztett békeprogram sikeres megvalósítása és L. I. Brezsnyev USA-ban, NSZK-ban és Franciaországban tett látogatásainak eredményeként a világbéke erősödése lehetőséget nyújt arra, hogy kibontakozzék a kommunista mozgalom széles körű ideológiai támadása.

A nyugati országok ifjúságára vonatkoztatva ez többek között az ifjúság körében a kispolgári ideológia elleni harcot jelenti. A megfelelő feladatokat kidolgozták Moszkvában 1969-ben a Kommunista és Munkáspártok Nemzetközi Értekezletén, valamint a kommunista pártok 1973 februárjában Moszkvában az ifjúsági kérdések témakörével kapcsolatos értekezletén.

A kommunista mozgalom az ifjúság soraiban a tudományos szocializ-

mus eszméinek terjesztése útján halad, feltárja a szocialista haladásért, az imperializmus ellen folytatott harc erőinek megosztására irányuló álforradalmi nézetek veszélyességét.

Az ifjúsági mozgalom fejlődésének, az ifjúság jogaiért vívott harcnak a gyakorlata arról tanúskodik, hogy céljukat csak abban az esetben tudják elérni, ha az ifjúság harca egybefonódik a munkásosztály harcával. Ezt a következtetést az ifjúság mindinkább felismeri az USA-ban és a nyugat-európai országokban is, s eljut a munkásosztály vezető szerepéről szóló marxista tanítás helyességének elismeréséhez.

Jelenleg azt állapíthatjuk meg, hogy — a 60-as évek végével és a 70-es évek elejével összehasonlítva — jelentősen nőtt a kommunista pártok befolyása az ifjúság körében az USA-ban, Franciaországban, az NSZK-ban, Olaszországban és számos más országban. Ez a záloga annak, hogy sikeresen folytathassuk a továbbiakban is a harcot az olyan nézeteknek az ifjúság körében való elterjedése ellen, melyek — mint pl. a kispolgári ideológia — objektíve mondanak ellent érdekeinek.

JEGYZETEK

¹ L. I. Brezsnyev: „A fiatalok építsék a kommunizmust”. Moszkva 1970. 229. old.

² Kommunista és Munkáspártok Nemzetközi Értekezlete. Dokumentumok és Anyagok, 308. old.

A munkásosztály utánpótlásának útjairól rendezett konferencia vitája*

A tanácskozás egyik, nagy érdeklődést kiváltó témaköre a munkássá válás folyamatával, a munkásfiatalok szociális, politikai, kulturális helyzetével foglalkozott. Az írásban kiküldött tézisek és Halay Tibor vitaindító előadása alapján élénk eszmecsere bontakozott ki, amely kiterjedt a munkássá válás folyamatának és a munkásfiatalok társadalmi helyzetének szinte valamennyi lényeges összefüggésére. Az egyes felszólalások gondolatmenetéről és legfontosabb megállapításairól az alábbiakban tájékoztatjuk olvasóinkat.

G. Naumann elvtárs elsősorban a munkásosztály utánpótlásának kérdéseit, a fiatalok munkássá válásának útjait és módozatait taglalta. Hangsúlyozta, hogy a munkásosztálynak benső ügye és feladata, hogy saját utánpótlásáról gondoskodjék. Elmondotta, hogy az NDK-ban az utóbbi években — főleg a Lipcsei Ifjúsági Kutató Intézetben — kiterjedt vizsgálatok folytak a munkásifjúság körében, és azok eredményei hasznosan szolgálták az ifjúságpolitikai döntéseket.

A munkásifjúság fogalomkörét feszegetve Naumann elvtárs megerősítette a magyar vitaindító referátumban kifejtett álláspontot. Felfogása szerint „a munkásifjúság a munkásosztálynak az a része, amely a szakmunkástanulókból, a fiatal szakmunkásokból, betanított munkásokból, a segédmunkásokból, a mezőgazdaság állami szektorában alkalmazott fizikai dolgozókból, továbbá a technikus szintű munkát végzőkből tevődik össze”.

A munkásifjúság fogalomkörébe sorolta tehát egyfelől azokat, akik közvetlenül az anyagi javakat termelik, másfelől azokat is, akik e javak termeléséhez szükséges karbantartási, szállítási és szervezési munkákat látják el, illetve a szolgáltató ágazat területén, a közlekedésben és a kereskedelemben végzett tevékenységükkel szolgálják az újratermelési folyamatot.

A vitaindító előadás felfogásától eltérően Naumann elvtárs hangsúlyozta, hogy „a szakmunkástanulót nemcsak a munkásosztály utánpótlásá-

* A tanácskozás időpontját, célját, tematikáját és a résztvevőket lásd a 3. oldalon.

nak tekintjük, hanem az osztály szerves részének”. Az NDK-ban a szakmunkástanuló a szerződés megkötésének pillanatától kezdve egyenrangú tagja annak az üzemnek, munkahelynek, ahol kiképzése folyik. A képzés központjában a szakmai gyakorlat áll, amely nemcsak a tantervnek, hanem a termelési tervnek is szerves része. A szakmunkástanulói jogviszony létrejöttével tehát olyan munkajogi viszony létesül, melynek alapján a szakmunkástanulót a felnőtt dolgozókkal azonos jogok és köteleességek illetik meg. A tanuló részese a társadalombiztosítási rendszernek, s joga van pl. az olyan pótlékokra, amit a különösen nagy megterhelést igénylő munkákért (bányászat, kohászat stb.) kapnak a felnőtt dolgozók. A szakmunkástanuló azonos státusza abban is kifejeződik, hogy teljes jogú tagként vesz részt az üzemi szakszervezetek munkájában.

Természetesen az elmondottak nem úgy értelmezendők — mondotta —, hogy elhanyagolhatónak vélnénk a szakmunkástanulók kettős létformáját és az ebből fakadó sajátosan tanulói vonásokat. Ellenkezőleg, e vonások gondos vizsgálatára számos ok készlet bennünket. A szakmunkástanuló munkássá válásának folyamata ugyanis — miként azt a vitaindító referátum helyesen taglalta — nem mentes a problémáktól és ellentmondásoktól. E folyamat számos új feladat teljesítését, új magatartási és viselkedési formák kialakítását hárítja a fiatalokra. Nemcsak a szakma elsajátítása jelent itt gondot, hanem az üzemi-munkahelyi beilleszkedés készségeinek kialakítása is. Mindez nagyon is indokoltta teszi, hogy a tudományos kutatás sokoldalúan vizsgálja a szakmunkástanulók munkássá válásának bonyolult folyamatát.

Kiváltképp fontosnak tűnik annak feltárása, hogy a szakmunkássá válás folyamatában meghatározó szerepet játszó két intézményrendszer, nevezetesen az iskola és az üzem miként (milyen hatásfokon) teljesíti szakképzési és nevelési feladatait. Világos, hogy az iskola és az üzem egyaránt felelős azért, hogy a munkásosztálynak olyan utánpótlása alakuljon ki, amely mind a szakmai tudás, mind a műveltség és öntudat tekintetében megfelel a szocialista társadalom vezető osztályával szemben támasztható követelményeknek.

A továbbiakban a felszólaló a szakmunkássá válás különböző útjait ecsetelte. Elmondotta, hogy a szakmunkásképzés az NDK-ban általában a 10 osztályos iskolára épül. A 10. osztályt befejezett fiatalok 2 év alatt sajátítják el a különböző szakmákat. Ez azonban nem az egyedüli útja a szakmunkásképzésnek. A fiatalok a 9. osztály elvégzése után is szakmunkástanulók lehetnek. Ez esetben azonban a tanulmányi idő három év. A szakmunkástanulók többsége — 1972-ben mintegy 79 százalék — a 9. osztályból lépett a szakmunkásképző intézetekbe. Egyébként a befejezett 10 osztályos iskolára is épül egy 3 éves szakmunkásképzési forma, melynek keretében a tanulók nemcsak szakmunkásbizonyítványt szerezhhetnek, hanem egyidejűleg az érettségi vizsgát is letehetik. Lehetőségük nyílik a szakmatanulásra azoknak is, akik csupán a 8. osztályt fejezték be. E fiatalok általában kisebb felkészültséget igénylő (betanított jellegű) foglalkozások szakmai követelményeit sajátíthatják el.

Ami a szakmunkástanulókkal szembeni minőségi követelményeket illeti, felfogásunk szerint — mondotta Naumann eltvárs — először is azt az

igényt kell támasztanunk, hogy a szakmunkásiskolát elvégző fiatal 100 százalékosan képes legyen megfelelni a felnőtt dolgozóktól megkívánt szakmai követelményeknek. Másfelől a politikai öntudat kifejtését ítélte alapvetően fontosnak. A fiatal munkások többsége általában megfelel ezeknek a magasrendű követelményeknek. E megállapítás azonban nem úgy értelmezendő, hogy a fiatalok munkássá nevelésének ne lennének gyengébb láncszemei. Problematisztikus például a fiatal és az idősebb munkások kapcsolatában, hogy az idősebbek személyes hatása nem eléggé erőteljes. A cél az, hogy kimunkálják azokat a formákat, amelyek keretei között a felnőtt munkások közvetlen hatást gyakorolhatnak a fiatalokra, s átadhatják szakmai és társadalmi tapasztalataikat. Mindez elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy a felnövekvő munkásgenerációk betölthessék a társadalom vezető osztályának történelmi feladatait.

V. N. Subkin a 16—20 éves fiatalok pályaválasztásának és munkahelyi beilleszkedésének jelenségtörével foglalkozott.

„Nagy érdeklődéssel tanulmányoztuk a magyar elvtársak téziseit, Halay elvtárs előadását. A magyar elvtársak a lényeges kérdések egész sorát exponálták, ami elősegíti az alkotó eszmecserét, vitát. Felszólalásomban néhány olyan kérdéstről kívánok szólni, amely szoros kapcsolatban áll azzal a korcsoporttal, amely a magyar elvtársak téziseiben szerepel, vagyis a 16—20 éves fiatalok problémája. E probléma megkülönböztetett figyelmet érdemel. Mindez a pusztá számadatokról is kitűnik, amelyeket idézni fogok. Tervhivatalunk adatai szerint 1975-ben az általános iskolát, középiskolát mintegy 2 millió 600 ezren végzik el a Szovjetunióban. Ebből 400 ezren felsőoktatási intézményekben, mintegy 300 ezren a középfokú tanintézetekben, kb. 250 ezren ipari-műszaki intézményekben tanulnak tovább. Mintegy 1 millió 650 ezer fiatal pedig — főként a középiskola befejezése után — közvetlenül a termelésbe kerül.”

Az általános középfokú oktatás bevezetése rendkívül fontos a munkásifjúság problémája szempontjából. A középiskolai műveltséggel rendelkező munkás megjelenése új szituációt teremt. Ezért tulajdonítanak a szovjet kutatók oly nagy figyelmet az ezzel összefüggő problémák vizsgálatára. Nem áll módomban itt az ezzel kapcsolatos kérdéseket áttekinteni, csupán egy empirikus vizsgálat néhány — elméleti szempontból is lényegesnek vélt — tapasztalatát szeretném idézni.

Mondanivalóm konkrétan kapcsolódik a magyar elvtársak téziseinek azon megállapításához, mely szerint a kevésbé előnyös foglalkozásokat jórészt azok a fiatalok töltik be, akiknek a származási indulási feltételeik kevésbé kedvezőek. Nem elégséges azonban magát a tényt konstatálni, hanem aktívan be kell avatkozni ebbe a folyamatba, mind előnyösebb lehetőséget teremtve a munkásifjúság számára történelmi feladatának betöltéséhez. Ez az aktív segítség előfeltételezi azt is, hogy a kutatók mélyrehatóan tárják fel a munkássá válás folyamatának mechanizmusait, az ellentmondások okait és feloldásuk reális lehetőségeit.

Ezzel összefüggésben az ifjúság pályaválasztásával és munkahelyi beilleszkedésével foglalkozó kutatásunk következtetéseiről kívánok röviden szólni.

E kutatást az ország különböző részeiben és hosszú éveken keresztül végeztük. Lényegében azt vizsgáltuk, hogy a tanuló ifjúság milyen előze-

tes elvárásokat alakított ki a munkával, az életpályával szemben és mindez miként valósult meg a gyakorlatban. Tehát mit akartak és mit kaptak. Ezt a vizsgálatot 62-ben kezdtük és azóta, már több mint 10 éve, minden évben megismételjük.

E vizsgálatok folyamán rendkívül bonyolult elméleti és gyakorlati kérdésbe ütköztünk. Ilyen probléma pl. az, hogy mennyire esnek egybe a népgazdaság kaderszükségei és az ifjúság szubjektív pályaothajai. A népgazdaság kaderszüksége a különböző szakmák és munkakörök meghatározott összegeként fejezhető ki. E szükséglet összefüggő rendszert alkot, s a társadalom mindenkori munkaerő-szükségletét jelzi. Az egyes szakmáknak és munkaköröknek azonban korántsem azonos a presztízse és a vonzereje. Ha a különböző foglalkozásokat az ifjúság körében jelentkező presztízsz, vagy a vonzóerő szempontjából rangsoroljuk, sorba helyezzük, akkor egy „piramist” kapunk, egy struktúrát, amely eltérhet az objektív szükségletektől. A kutatás eredményei szerint a társadalom objektív munkaerő-szükségei és az ifjúság pályaothajai között lényeges eltérésről beszélhetünk. Voltaképpen egy „fordított piramist” kaptunk, amit semmiképpen nem ignorálhatunk.

Az a kérdés merül fel, hogy milyen viszonyban kell lennie az ifjúság pályaothajainak és a társadalom munkaerő-szükségletének? A viták folyamán a leggyakoribb az a vélemény, hogy a két struktúra — a szükségletek és óhajok — teljes egybeesése aligha lehetséges, és nem is egyértelműen kívánatos, hiszen az ifjúság igénye a magasabban kvalifikált munkára a gazdasági-technikai fejlődés pozitív ösztönzője lehet. Amikor azonban olyan szituáció alakul ki, hogy a fiatalság óhajai az objektív szükségletektől nagyon távol kerülnek, ez nagy gazdasági nehézségeket és sok társadalmi problémát okozhat és ezért feltétlenül egy bizonyos optimális viszony kialakítására kell törekedni a két struktúra között, azzal, hogy teremtsünk megfelelő gazdasági ösztönzőket egyrészről, másrészről pedig tegyük lehetővé a fiatalság érdekeinek, óhajainak bizonyos mértékű megvalósulását.

A kérdés az, miként biztosítható az optimális viszony a két struktúra között, tehát az ifjúság törekvései, valamint a társadalom szükségletei között? Kézenfekvő az intézményes befolyásolás, a tömegkommunikációs eszközök, továbbá a pályaorientálás lehetőségeinek felhasználása. Ezekkel bizonyos határokon belül hatni lehet bizonyos ifjúsági csoportokra. Azonban tudni kell, hogy az említett eszközök hatása korlátozott. Bizonyos folyamatok spontán hatnak a fiatalság körében. Ezek szoros kapcsolatban vannak az ifjúság helyzetével. Említhetnék egy példát ezzel kapcsolatban. Megvizsgáltuk az egyes foglalkozások presztízszét. Ehhez 100 foglalkozást vettünk alapul egy 10 pontos skála szerint. Ha e foglalkozások presztízszét a fizikai, illetve az intellektuális jelleg szerint rendeztük el, akkor — durván — azt kaptuk, hogy a falusi fiatalság magasabbra értékeli a fizikai foglalkozásokat, mint a városi fiatalság. Mivel e vizsgálatokat évenként ismételtük, megfigyelhettük a változások dinamikáját is. Megállapítottuk, hogy ez az „olló” sajátos módon szűkül, mégpedig úgy, hogy a városi fiatalok orientációja változatlan marad, míg a falusiaké a városi fiatalokéhoz közeledik. Nem akarom a részleteket taglalni. Az em-

lített jelenséget részletesebben kell tanulmányozni és átgondolni. Úgy tűnik azonban, hogy a tömegkommunikáció terjeszkedése és a városi életszabványok átvitele a falura mindinkább közelíti a városi és falusi ifjúság pályaaorientációjában megfigyelhető jellegzetességeket.

A vázolt ellentmondások feloldása — végső soron — a gazdasági-társadalmi viszonyokban gyökeredzik, az automatizáció és a technikai fejlődés ütemének felgyorsulásával fonódik egybe. Mindez a szocializmusban nemcsak lehetséges, hanem megérlelődött társadalmi szükséglet is. E gazdasági-társadalmi folyamatok bázisán olyan körülmények teremthetők, amelyek elősegítik, hogy a fiatalság szívesen végezze a technikailag fejlett ipari-fizikai munkát. Ezt a munkahelyi körülmények, a munkafeltételek további humanizációja is jelentősen elősegítheti. A kérdések megoldását nem egyszerűen a munkaerő-utánpótlás zavartalan biztosítása sürgeti, hanem a munkásosztály megfelelő utánpótlásának felnevelése is.

Sz. A. Kraszilcsikova azt a kérdést vizsgálta, hogy a korunkban kibontakozó tudományos-technikai fejlődés milyen igényeket támaszt a fiatal munkások képzésével szemben. Nyilvánvaló — mondotta —, hogy a tudományos-technikai haladás új követelményeket támaszt a munkaerővel szemben, s mindenekelőtt a műveltségi-képzettségi színvonal jelentős növelését követeli meg. Természetesen nem egyszerűen az ismeretek mennyiségének növeléséről van szó, hanem főként azoknak a készségeknek a kifejlesztéséről, amelyek lehetővé teszik a fiatal munkások számára, hogy nagyobb zökkenők nélkül el tudják sajátítani az újabb szakmai ismereteket.

Az általános műveltség színvonalának növelése kettős funkciót szolgál. Egyfelől hozzájárul a személyiség sokoldalú formálódásához, az egyéni adottságok és képességek kiteljesedéséhez. Másrészt nélkülözhetetlen feltétele a gazdasági-technikai fejlődés felgyorsulásának, a termelékenység növekedésének és a társadalmi viszonyok tökéletesedésének. Ma már szinte közhelyszerű az a megállapítás, hogy az oktatási beruházások rendkívül gazdaságosak. Számításaik szerint az ilvenfajta beruházások mintegy 27—30 százalékát adják a nemzeti jövedelem növekedésének. Számszerűen is kifejezhető tehát, hogy a termelés hatékonysága közvetlenül összefügg a dolgozók általános és szakmai műveltségének színvonalával.

A gazdasági-technikai fejlődés jelenlegi és főként perspektivikus igényeit figyelembe véve, máris megérlelődött szükségletnek tekinthető a középfokú képzés általános bevezetése. A jelenlegi elképzelések szerint a középfokú képzés általánossá tétele három iskolatípusban valósul meg: az általánosan képző középiskolában (beleértve a dolgozók esti iskoláját is), a technikumok keretei között, továbbá a 3—4 éves képzési idejű szak-középiskolákban. A szakmunkás-utánpótlás többsége a szakközépiskolákból kerül ki. A mostani 5 éves terv első két évében pl. az említett szakiskolák mintegy 3 millió magas képzettségű munkást adtak a népgazdaságnak.

Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy a szovjet hatalom első éveiben mindössze 4 osztály elvégzését kellett igazolni ahhoz, hogy valaki szakmai képzést adó iskolába léphessen. Később hét, majd pedig nyolcosztályos végzettség kellett ahhoz, hogy a fiatalok szakmát tanulhassanak. A színvonal tehát fokozatosan növekedett. Ma pedig már az a helyzet, hogy a középfokú végzettség elengedhetetlen ahhoz, hogy a magasabb

kvalifikációt igénylő szakmákban szakmunkásbizonyítványt lehessen szerezni.

A társadalmi-gazdasági szükségletek ma már egyértelműen azt igénylik, hogy középiskolai végzettséggel rendelkező szakmunkásokat képezzünk. Ez nem csupán a középfokú szakmunkásképzés extenzív kiterjesztését jelenti, hanem a képzés tartalmának, feltételeinek és módszereinek jelentős változását is: új tanterveket vezetnek be, amelyek olyan új tantárgyakat tartalmaznak, mint a társadalmi ismeretek, politikai gazdaságtan, a tudományos világnézet alapjai stb. Nagy figyelmet fordítanak a szakmunkáspályákra készülő fiatalok esztétikai nevelésére, amely nem egyszerűen verbális ismeretek közvetítését tűzi ki céljául, hanem mindenekelőtt a művészetek iránti érdeklődés felkeltését, az ízlésfejlesztést.

Talán e rövid tájékoztatóból is kitűnik — mondotta Kraszilcsikova —, hogy a Szovjetunió nagyszabású tervet valósít meg a szakmailag és általánosan egyaránt művelt munkásutánpótlás felnevelése érdekében.

J. Tulsky felszólalása elején a munkásifjúság — általában az ifjúság — problémái iránti megnövekedett érdeklődés okait és összefüggéseit elemezte. Véleménye szerint a munkásifjúság problémája főként a következő két körülmény folytán került Lengyelországban a politikai és tudományos érdeklődés homlokterébe.

Egyfelől arról van szó, hogy a legyelországi „demográfiai hullám” következtében ezekben az években a korábbinál jóval több fiatal kapcsolódik be a társadalmi termelésbe. Számítások szerint 1975-ben a keresők mintegy 45 százaléka 30 éven aluli fiatal lesz. Mindez nemcsak a munkásosztály életkori megoszlását, hanem pl. a szakképzettség szerinti tagozódását is módosítja. Alapvető kérdés, miként alakul a fiatal munkások szakmai és általános műveltsége, milyen lesz a munkához való viszonya, hogyan készül fel közéleti-társadalmi feladatainak ellátására? Ezek a tényezők nem csupán a termelést, hanem a szocialista építés egészét alapvetően befolyásolják.

Másfelől a tisztán gazdasági jellegűnek tűnő feladatok is sürgetik a munkásifjúság problémáival való elmélyültebb foglalkozást. Az ország gazdasági fejlesztésének felgyorsítása — egyebek között — a munkaerő általános és szakmai képzése színvonalának és hatékonyságának jelentékeny növelését is feltételezi. Az ifjúsággal foglalkozó kutatások egyik fontos feladata az iskolai képzés — főként a szakképzés — célszerűségének vizsgálata, a közoktatás korszerűsítésének segítése.

Országos statisztikai adatok szerint, a lengyel ifjúság iskolázottsági szintje igen nagy mértékben emelkedett az elmúlt néhány esztendőben. 1972-ben például minden 100 először munkába lépő fiatal közül 10 felsőfokú, 25 középfokú, 33 pedig szakmunkás iskolai végzettséggel rendelkezett. Mindezt bizonyos ellentmondások is kísérték. Arról van szó, hogy nem mindig sikerül a fiatalok számára képzettségüknek megfelelő munkát, illetve olyan munkakörülményeket biztosítani, ami igényeiknek és előzetes elképzeléseiknek megfelel. Ennek kapcsán még az a kérdés is felmerülhet: vajon valóban szükséges-e a fiatalok iskolázottságának ily mérvű növelése? Nem gazdaságtalanok-e az oktatási ráfordítások? E kérdésekről Lengyelországban is élénk vita folyik.

E vita részleteit nem elemezte Tulsy elvtárs. Rámutatott azonban arra, hogy a társadalom munkaerő-szükséglete és az iskolai képzés között nem alakult ki optimálisnak tekinthető összhang. A középfokú szakmai végzettséggel rendelkező fiatalok mintegy 25 százalékát nem képzettségüknek megfelelő munkaterületen foglalkoztatják.

A felszólalás a továbbiakban az üzemi-munkahelyi beilleszkedés bizonyos ellentmondásait taglalta. Kiemelte, hogy a munkásként elhelyezkedő fiatalok munkahelyi és társadalmi beilleszkedését — főként néhány évvel ezelőtt — negatívan befolyásolta az a körülmény, hogy az ifjúság nagyon jelentős része a szellemi munka területén kívánt elhelyezkedni. E tendencia — többek között — összefüggött azzal is, hogy a munkásfiatalok kevesebb szociális kedvezményt élveztek, mint a szellemi munkakört betöltő fiatalok: rövidebb volt a szabadságuk, kevesebb táppénzt kaphattak, előnytelenebbül alakult a lakáshelyzetük stb.

E hátrányokat a közelmúltban jórészt megszüntették. Ma is gondot okoz azonban, miként lehetne a fiatal munkások lakáshelyzetét gyorsabb ütemben javítani. E célra speciális pénzügyi alap létesült. A kiemelkedő munkát végző fiatalokat nagy összegű kölcsönökkel segítik a vállalatok. Az építőiparban pl. öt évi munka után lakást kaphatnak a fiatalok.

Természetesen az üzemi-munkahelyi beilleszkedés segítése nem tekinthető tisztán szociálpolitikai intézkedésekkel megoldható feladatnak. A munka- és életkörülmények javítása csakis akkor vezethet a szándékokkal megegyező eredményekhez, ha a gondoskodás a fiatalok életének egészére kiterjed, és a fiatal — a megfelelő kereseten túl — megtalálja a magában emberi alkotó szükségletei kielégítésének lehetőségeit is. Ennek egyik nélkülözhetetlen feltétele a szakmai továbbképzés feltételeinek intézményes biztosítása. Mindezt szervelesen össze kell kapcsolni a fiatalok politikai műveltségének és közéleti aktivitásának fokozásával, az olyan intézményes formák kialakításával, amelyeknek keretei között az ifjúság aktív részese lehet a munkahelyi demokrácia gyakorlásának.

Nagy László felszólalásának első részében behatóan foglalkozott a kereső népesség — és ezen belül a munkásifjúság — szakképzettség szerinti megoszlásának problémáival. A szakképzetlen dolgozók viszonylag magas aránya az iparban és általában a népgazdaság egészében világosan jelzi: a következő években erőteljesen növelni kell a dolgozók szakmai képzését. Ennek szükségességét általában senki nem vonja kétségbe. Vita tárgyát képezi azonban, hogy magán az iskolarendszeren belül milyen arányokat célszerű kialakítani az általánosan képző gimnázium és a szakmai képzést nyújtó iskolák között. Magyarországon az általános iskolát végzett és továbbtanuló fiatalok mintegy 50 százaléka a szakmunkásképző intézetekben tanul tovább. A további 50 százalék nagyjából egyenlő arányban oszlik meg a szakközépiskola és a gimnázium között.

A kérdés az, hogy a munkaerő-szükségletet és az elhelyezkedési, továbbtanulási lehetőségeket figyelembe véve optimálisnak tekinthetők-e az említett arányok? A felszólaló véleménye szerint indokolatlanul magas a gimnáziumokban továbbtanulók abszolút száma és aránya, hiszen a felsőoktatási intézmények az érettségizetteknek csak mintegy 25—30 százalékát tudják befogadni. A gimnáziumot végzettek többsége tehát „üres kézzel” hagyja el az iskolát. E helyzeten változtatni kell, biztosítva, hogy

a fiatalok a jelenleginél jóval nagyobb arányban tanuljanak tovább a szakmai képzést adó iskolákban.

Mindez azonban nehézségekbe ütközik, mert a fiatalok elsősorban a szellemi munka felé vonzódnak. Ez összefügg azzal is, hogy az iskola ma még nem tudja eléggé hatékonyan befolyásolni az ifjúság pályairányulását. A pedagógusok zöme a fizikai jellegű szakmák, foglalkozások többségéről csak közhelyszerű információkat ad a pályaválasztás előtt álló fiataloknak.

A munkássá válás folyamatának iskolai szakasza tehát számos, megoldást sürgető ellentmondással terhes. Hasonló a helyzet a munkába lépés, a munkahelyi (társadalmi) beilleszkedés területén is. Ma a fiatalok munkássá válását sem az iskola, sem az üzem nem segíti kellőképpen. Ami az iskolát illeti: rendkívül káros következményekhez vezet, hogy az iskola általában a gyengébb tanulmányi eredményt elért fiatalokat irányítja a szakmunkás-foglalkozások felé, illetve a tehetséget, a rátermettséget — egyáltalán a gyermek adottságait és képességeit — a számszerű tanulmányi eredményekkel méri. Az iskolában és az üzemben egyaránt háttérbe szorul az a feladat, hogy az ifjúságot öntudatos munkássá neveljék.

Felszólalása befejező részében Nagy elvtárs azzal foglalkozott, hogy a pályaválasztás ma már országosan kiépült intézményrendszerének bázisán miként alakíthatók ki a fiatalok munkássá nevelésének az eddigieknél hatékonyabb módozatai. Kiváltképp fontosnak ítélte az iskola és a termelőüzemek kampányjellegű, csupán az ún. üzemlátogatások szervezésére korlátozódó együttműködését. E kapcsolat akkor valóban hatékony, ha a fiatalok széleskörűen tájékozódnak az üzem belső életéről, konkrét ismereteket szereznek a különböző szakmák jellegéről, objektív követelményeiről.

Egy ilyenfajta, valóban hatékony pályaorientálásban még csupán az első lépéseket tettük meg. A kezdeti eredmények biztatóak. Nem csupán az iskolák pályaválasztást segítő munkája volt hatékonyabb, hanem az üzemekben is számos intézkedés szolgálja a munkába lépő fiatalok beilleszkedését. Mindez bizonyos külsőségekben is megnyilvánul (az üzemek ünnepélyesen fogadják az először munkába lépő fiatalokat stb.). Úgy tűnik azonban, hogy a fiatalok munkahelyi adaptálásában kulcsszerepet játszó brigádvezetőket, művezetőket még nem készítettük fel megfelelően arra, hogy differenciáltan segítsék a fiatalok beilleszkedését. Mindez közrejátszik abban, hogy a pályakezdő fiatalok igen gyakran változtatják munkahelyüket. Az üzemek általában nagy erőfeszítéseket tesznek a fiatal munkaerő toborzására. Jóval kevesebb figyelmet fordítanak azonban a munkaerő megtartására, arra, hogy a fiatalokat szubjektíve is az üzemhez kössék. Az egyre növekvő munkaerőhiány azonban szükségképpen arra ösztönzi az üzemek vezetőit, hogy a fiatalok munkahelyi adaptálását az egyik legfontosabb feladatként kezeljék.

Gál Róbert a budapesti szakmunkástanulók körében végzett empirikus vizsgálat eredményei alapján a szakmunkássá válás folyamatának néhány jellegzetes vonását elemezte.* A kutatás három irányban folyt: egyrészt a szakmunkásképzésben szerepet játszó oktatási intézmények és munkaszervezetek közötti munkamegosztás, másrészt a tanulók termelőtevékeny-

sége, harmadsorban pedig a munkával szembeni szubjektív igények és a szakma objektív követelményeinek kölcsönviszonya, összhangja vagy ellentmondása képezte a vizsgálat tárgyát.

A kutatás feltárta, hogy a szakmunkássá válás folyamatában az üzemi, munkahelyi tapasztalatok játszanak domináló szerepet. Az iskola hatása kevésbé jelentős. Kitűnt az is, hogy az iskola és az üzem (tanműhely) nevelési tevékenysége nem eléggé összehangolt. Más jellegű értékrendet, magatartási mintákat közvetítenek a szakoktatók, a szakmunkások, a munkahelyi csoportok, mint az iskolában közismereti tárgyakat oktató pedagógusok. A vizsgálat feltárta azt is, hogy a tanulókat ért különböző hatásokat az iskola kevésbé tudja integrálni. Nem képes megfelelően ellenőrizni a szakmai gyakorlati ismeretek megszerzésének módját és „megbízhatóságát” sem.

A munkássá válás egyik sajátossága, hogy az üzemben a termelés céljai és feladatai által meghatározott környezetben kell pedagógiai céloktól vezérelt tervszerű és szervezett oktató-nevelő munkát folytatni. Ennek számos pozitív feszítő, és számos negatív visszahúzó tényezővel kell számolni. Ezek közül egyet említenék meg. Tapasztaljuk, hogy adott esetben a termelés és a szakképzés érdeke szembekerül egymással. A termelés érdeke az, hogy a munkás a munkafeladatokat időben elvégezze, a minőségi, mennyiségi feladatoknak eleget tegyen. Ugyanakkor a szakmunkás-tanulót, a szakmunkássá váló fiatalot elsősorban nem a teljesítmény, hanem a szakma ismeretanyagának minél teljesebb elsajátítása érdekli. A mennyiségi feladatok teljesítése és a szakmai fejlődés esetenként szembekerülhet egymással. Az üzemnek a szocializációs folyamatban nagyon fontos pedagógiai feladatai is vannak, ugyanakkor azonban az üzem — a szakmunkásképző iskolával ellentétben — elsősorban nem oktatási, nevelési célok szerint működő szervezet.

A kutatások arra utalnak, hogy a szakmunkásképző iskola munkája mindenekelőtt a szakismeretek átadására irányul. Nem alakultak ki azonban azok a módszerek, mechanizmusok, amelyek kellő hatékonysággal segíthetnék a szocializációs funkciók hatékony teljesítését. Úgy is mondhatnánk, hogy a szocializáció iskolai szakaszát jórészt spontán folyamatok uralják.

Gazsó Ferenc elsősorban a munkássá válás folyamatának és a munkásifjúság helyzetének kutatásával összefüggő metodológiai és metodikai kérdésekkel foglalkozott. Ennek kapcsán kiemelte a hazai ifjúságkutatás azon általános jellegzetességét, hogy a kutatások — többek között a munkássá válás folyamatának és a munkásfiatalok helyzetének kutatása is — egy-egy részprobléma vizsgálatára korlátozódnak, az általános jellegű összefüggésekről nem nyújtanak kielégítő képet. Hazánkban például részletesen és eredményesen vizsgálták az elmúlt években a pályaválasztás jelenségkörét, főként annak iskolai, pedagógiai szakaszát. E kutatások — többek között — feltárták az ifjúság pályaothajait és a népgazdaság munkaerő- és szakember-szükségletei között feszülő ellentmondásokat. Vizsgálták to-

* A felszólalás anyaga tanulmány formájában a Társadalomtudományi Közlemények 1973/3.számában jelent meg, ezért részletesebb ismertetésétől e helyütt eltekintünk.

vábbá a munkássá válás folyamatának olyan részmozzanatait is, mint az iskolarendszerű szakképzés, annak hatékonysága, problémái, a munkásifjúság életmódjának, szabad idejének, kulturálódásának néhány mozzanata stb. E kutatások azonban — nézete szerint — mindeddig nem hoztak olyan általánosítható eredményeket, amelyek alapján egyértelműen meg tudnánk állapítani, hogy a szocialista társadalom mai viszonyai között a munkássá válás folyamatában voltaképpen milyen tényezők játszanak determináló szerepet, illetve a folyamatban szerepet játszó társadalmi, gazdasági, általános strukturális, közoktatáspolitikai, pedagógiai, és egyéb intézményes hatások együttesen és külön-külön miképpen érvényesülnek.

Mindez összefügg azzal is, hogy jórészt kidolgozatlan a kutatások általános elméleti interpretációs kerete, ezért a részvizsgálatok gyakorta megrekednek egy meglehetősen lapos, statisztikai-leíró szinten, ezen a szinten eleve nem adhatunk képet a lényegre kifejező általános összefüggésekről.

E probléma megoldásában csakis akkor juthatunk előbbre, ha precízen kimunkáljuk a munkásifjúság kutatásának általános elméleti-interpretációs keretét. Ez az általános interpretációs keret — a felszólaló szerint — nem lehet más, mint a társadalmi struktúra fogalomrendszere. A munkássá válás folyamatát ugyanis egyszerűen lehetetlen megérteni akkor, ha nincs átfogó képünk a társadalmi struktúra egészében lezajló folyamatokról, hiszen a munkássá válás nem különíthető el a társadalmi átrétegződést meghatározó gazdasági-társadalmi folyamatoktól, egyáltalán a társadalom gazdasági és politikai szférájában lezajló és tendenciaszerűen érvényesülő változásoktól.

A vitaindító előadás részletesen taglalta, hogy a munkásifjúság utánpótlásának túlnyomó többsége ma Magyarországon magából a munkásosztály soraiból rekrutálódik. Ez igaz annyiban, amennyiben hazánkban a munkásutánpótlás 70 százalékát maga a munkásosztály adja. 30 százalék azonban más társadalmi rétegekből érkezik a munkásosztály soraiba, és rendkívül érdekes lenne pl. annak a kutatása, hogy a más társadalmi rétegekből érkezők mennyiben öröklik a családi, társadalmi viszonyokon keresztül a munkásléttel való azonosuláshoz szükséges értéktudatot, orientációkat, beállítottságokat, hogy az említettek miként integrálódnak be a munkásosztály soraiba. E folyamat jellegzetességeiről ma még alig tudunk valamit. Rendkívül fontos lenne tehát differenciáltan megvizsgálni azt, hogy a különböző társadalmi rétegekből induló fiatalok milyen értéktudattal indulnak el a munkássá válás útján, és később, amikor találkoznak a fizikai munka világával, és a munkahelyi-társadalmi környezettel, akkor ez a korábban kialakult értéktudat, amit a családi-társadalmi környezet alakított ki bennük, hogyan strukturálódik át, illetve mennyire bizonyul időtállóknak. Kétségtől e jelenség vizsgálata tekinthető ma az egyik legfontosabb kutatási feladatnak.

A másik fontos kutatási terület tulajdonképpen az a problémakör, amellyel részletesen foglalkozott Subkin elvtárs felszólalása is, amikor az ifjúság pályaorientációja és a népgazdaság munkaerő- és szakember-szükséglete közötti ellentmondásokat ecsetelte. Ez az ellentmondás nálunk is élő, és úgy néz ki, hogy a fiataloknak mintegy fele szellemi-értelmiségi pályák iránt vonzódik, illetve az ún. népszerű szakmákban kíván elhelyezkedni. Azonban a társadalmi munkamegosztás mai rendjében, és még

hosszú ideig az ifjúság mintegy 70 százalékának a fizikai munka szférájába kell bekapcsolódnia. Világos tehát, hogy itt egy kieleződött ellentmondásról van szó, amelynek a feloldása nem képzelhető el tisztán nevelési ráhatásokkal, a pályaaorientáció rendszerének javításával. Ilyen illúziók időnként lábra kapnak. A 60-as évek közepén pl. szívósan tartotta magát egy olyan irreális elképzelés, hogy a szervezett pályaválasztási tanácsadás intézményes bázisán nagyjából biztosítani lehetne az egyéni képességek és érdeklődések, valamint a társadalmi igények és szükségletek optimális egyeztetését.

Világos, hogy a szubjektív óhajok és a társadalmi szükségletek és lehetőségek közötti tendenciális ellentmondásokkal még hosszú ideig számolni kell, hiszen a társadalmi-gazdasági fejlődés jelenlegi szintjén a fizikai munkák jelentős része tulajdonképpen csak olyan alacsonyabb rendű igényeket képes kielégíteni, amelyek nem felelnek meg az ifjúság munkára vonatkozó elvárásainak.

Úgy tűnik, hiba lenne e jelenséget egyoldalúan negatívnak minősíteni. Arról van szó, hogy a fiatalok többsége többet vár a munkától, mint pusztán az anyagi javak megszerzésének lehetőségét. Olyan munkát akar végezni, amelyben személyes képességeit is kiteljesítheti, amelyben az alkotásnak valamiféle lehetőségét is megtalálja. Mindez pozitív mozzanat, ugyanakkor társadalmi méretű ellentmondások forrása is, amely bizonyos eszközökkel ma is enyhíthető. Az igények és lehetőségek között feszülő tendenciális eltéréseket azonban csakis a gazdasági, technikai fejlődés bázisán lehetséges megszüntetni. E fejlődés vezethet el a kvalifikációt nem igénylő munkafajták felszámolásához, a nehéz fizikai munka megszüntetéséhez stb. Ez természetesen egy meglehetősen hosszú időszakot igénylő folyamatként képzelhető el.

Nem szabad megfélemednünk arról, hogy bizonyos tendenciális eltérések az ifjúság pályaigéneyei és a társadalom szükségletei között nem csupán a fizikai munka szférájában jelentkeznek, hanem a szellemi, értelmi-ségi foglalkozásoknál is. Azt tapasztaljuk pl., hogy az egyetemekre, főiskolákra jelentkező fiatalok nagyon jelentős része elsősorban a humán pályák iránt vonzódik, ott mindig sokszoros a túljelentkezés, ugyanakkor a technikai-műszaki pályák iránt olyan kevés az érdeklődés, hogy bizonyos felsőoktatási intézmények férőhelyeit nehezen tudják betölteni. Nyilvánvaló tehát, hogy az említett ellentmondás nemcsak gazdasági-technikai okokra vezethető vissza, hanem tudati, ideológiai jelenségekkel is összefügg. Arról van szó, hogy a társadalomban kialakult a szakmáknak, foglalkozásoknak egy meghatározott hierarchiája, presztízse, amely a társadalmi tudatban mélyen rögződött, és mind a szülők, mind a gyermekek pályairányulását rendkívül erőteljesen befolyásolja. Ez a szféra, amit tudati-pszichikus szférának neveznék, megközelíthető és formálható az intézményes befolyásolás eszközeivel, feltéve, ha a nevelési intézményrendszer vagy egyáltalán az ifjúság pályaaorientálására hivatott intézményrendszer képes megtalálni azokat az eszközöket és módokat, amelyekkel hatékonyan befolyásolni lehet az ifjúság pályairányulását.

Ez az intézményrendszer hazánkban szervezetenleg jórészt már kiépült. Nem mindig tudja azonban, hogy mit kell tennie, részben azért, mert ke-

véssé ismeri a fiatalok tényleges beállítottságát, orientációját, irányultságát és a mögöttük meghúzódó motivációkat.

Mindez összefügg azzal, hogy a kutatásoknak pontosan az a szférája, amely a munkássá válás folyamatában és egyáltalán az ifjúság szocializációja szempontjából a legfontosabb, — tehát az egyéni beállítottságokat, magatartásokat közvetlenül meghatározó tudati-pszichikus szféra — tudományosan lényegében teljesen feltáratlan, és ezen a területen az érvényes kutatási módszerek sem állnak rendelkezésünkre. Lehetséges, hogy mindez a hazai társadalomkutatás viszonylagos fejletlenségének következménye. A nemzetközi szakirodalom alapján úgy tűnik azonban, hogy az értéorientációs kutatások általában is megrekedtek a kis csoportok vizsgálatának szintjén, és a makrotársadalmi folyamatok és jelenségek feltárásában tulajdonképpen kevés eredményt produkáltak.

Ez tehát az a második problémakör, amely a hazai ifjúságkutatást metodikai szempontból is intenzíven foglalkoztatja.

A harmadik kérdés az, hogy mennyire hatékony az az intézményrendszer, amelynek feladata, hogy az ifjúságot munkássá nevelje. Erről a témáról részben Halay elvtárs is szólt, másrésről Gál Róbert említette itt ennek bizonyos összefüggéseit, amikor a szakmunkásképzésről szólt. Úgy gondolom, hogy itt két alapvető problémával kell szembenéznünk. Az egyik probléma az, hogy a közoktatás mai rendszerében nem készítjük fel megfelelően az ifjúságot a társadalmi munkamegosztásba való bekapcsolódására. A közoktatási rendszer lényegében egy tisztán verbális értékrendet közvetít és a verbális tevékenységekre ad módot és lehetőséget. A személyiség értékeit is a verbális teljesítmények alapján ítéli meg. Ebből szükségképpen következik, hogy mind a tanulók, mind pedig a szülők előtt a társadalom tulajdonképpen úgy jelenik meg, mint amelyben a szellemi munkának, a szellemi publikációnak van igazán értéke, hiszen az ifjúság értékelése, elismertsége, vagy el nem ismertsége az iskolában attól függ, hogy milyen tanulmányi eredményt ér el. Ez mindenekelőtt az általánosan képző iskolára vonatkozik. E verbális iskolarendszer bázisán szükségképpen olyan orientációk alakulnak ki, amelyek a szellemi munka, a szellemi foglalkozások felé tolják el a fiatalság érdeklődését, de miután a szellemi tevékenységről sincs igazán ismeretük, és konkrét tapasztalatuk, ezért a pályaválasztásnál — nálunk ez 14 éves korban történik — teljes táncstalanság tapasztalható.

A másik kérdés a szakképzési intézményrendszer továbbfejlesztése. Főként a szakmunkásképző iskola korszerűsítése sürgető feladat, mert a szakmunkások kiképzésének hazánkban ez a tömeges útja. Egy-egy korosztálynak mintegy 35—40 százaléka ebben az iskolában tanul tovább az általános iskola befejezése után. Nyilvánvaló ebből az is, hogy a munkásosztály utánpótlásának többsége ebből az iskolatípusból kerül ki. A vizsgálat tárgyát nálunk most az képezi, hogy ez az iskolatípus mennyire tud eleget tenni társadalmi feladatainak.

Az eddigi kutatások alapján a szakmunkásképző iskola hatékonyságát a következőképpen lehetne jellemezni: szakmai tekintetben a szakmunkásképző iskola tulajdonképpen olyan felkészültséget nyújt, amely megfelel a magyar társadalom adott szükségleteinek, tehát a technikai fejlődés mai színvonalának, azonban nem felel meg (vagy csak részben felel meg)

annak a társadalmi követelménynek, hogy a ma munkába lépő korosztályoknak életük során — minden bizonnyal — többször is szakmát vagy munkakört kell majd változtatniuk, mert a technikai-gazdasági fejlődés és az automatizáció következtében — feltehetőleg az ezredforduló táján — a társadalmi munkamegosztásban olyan változások következnek be, amelyek a munkaerő nagy részét továbbképzésre, vagy átképzésre készítetik és kényszerítik. Ebből a szempontból a szakmai képzés színvonala azért nem teljesen megfelelő, mert a képességek és készségek fejlesztésében túlságosan a technikai fejlettségnek a mai szintjét veszi alapul. Az említett iskolatípus másik ellentmondása az, hogy általánosan művelő funkcióját alacsony fokon teljesíti. Gyakran nem történik más, mint az általános iskola némileg kibővített közismereti anyagának a megismétlése. Mindez nem nyújt kellő alapot ahhoz, hogy a fiatal szakmunkások sikeresen folytathassák középiskolai tanulmányaikat.

A feladat tehát az, hogy a szakmunkásképzés színvonalát mind a szakképzés, mind az általános képzés tekintetében megreformáljuk, és alkalmassá tegyük nemcsak a mai gazdasági követelményeknek a teljesítésére, hanem a távlati társadalmi célok és szükségletek kielégítésére is.

E rövid felsorolás csupán arra adott lehetőséget, hogy elnagyoltan jelezzem, milyen problémák foglalkoztatják ma a munkássá válás folyamatával foglalkozó hazai kutatást. E témakörök vizsgálatában — jöllehet máris születtek számottevő eredmények — lényegében csupán a kezdeti lépéseket tettük meg. Az intenzívebb kutatómunka kibontakoztatásának egyik jelentős feltétele — úgy vélem — az, hogy tartós együttműködés alakuljon ki a szocialista országok kutatói között.

Sántha Pál a munkásifjúság művelődésének kérdéseivel foglalkozott.

Beszámolt arról az empirikus kutatásról, amely a szakszervezeti művelődési otthonokban vizsgálta a fiatalok, mindenekelőtt a munkásfiatalok szabadidő-felhasználását. A szakszervezeti művelődési otthonoknak a fiatalok körében végzett nevelőmunkája jelentős tradíciókra tekinthet vissza. A munkásotthonok a tőkés elnyomatás idején is, mintegy a munkásmozgalom nevelő iskolái voltak a fiatalok körében, sokat törődtek a fiatalok szocialista világnézeti-politikai nevelésével. Fontos kultúrpolitikai és ifjúságpolitikai kérdés, hogy ezek az intézmények a mai megváltozott feltételek között, a szocializmus építésének időszakában, hogyan veszik figyelembe, elégitik ki és alakítják a munkásfiatalok szabadidő-felhasználásra, szórakozásra, művelődésre, társaséletre irányuló igényeit.

A vizsgálat, amelyet 1971—72-ben végeztek, országos viszonylatban az intézmények 5 százalékára terjedt ki. Az elemzés során összehasonlították a művelődési intézmények fiatal — 15—25 éves — és a 25 évesnél idősebb látogatóit, ezáltal közelebbről megismerték a különböző életkori csoportok művelődésének sajátos vonásait, másfelől — az ifjúság egészen belül — a munkásfiatalok szubkultúráját, nevelésük eredményeit és feladatait.

A legszembetűnőbb jelenség az, hogy a fiatalság messze országos számarányán felül látogatja a művelődési otthonokat. A vizsgálat körébe bevont 3773 fiatal az adott rendezvények látogatóinak 57,2 százalékát tette ki. Amíg az idősebb korosztályokban — úgy tűnik — bizonyos „privatizá-

lódási folyamat” megy végbe a szabad idő felhasználásában, addig a fiataloknál ellenkezőleg, erősödik a társaséletre, a közös szórakozásra, művelődésre való igény. Táplálja ezt a fiatalságnak az a vágya, hogy megismerje az életet és benne önmagát; hogy kipróbálja és másokkal összevesse képességeit; hogy kitapasztalja a barát és nem utolsó sorban a párválasztás útját; hogy korabeli társaival együtt szórakozzon, hogy új és új ismereteket szerezzen. Mindez a társas szabad idő töltés felé hajtja. Örvenletes tény, hogy művelődési otthonaink egyben az ifjúság otthonai, ha nem is elnevezésükben, de lényegükben; ha nem is kizárólagosan, de igen jelentős mértékben.

Ezután azzal foglalkozott, hogy a rendezvények jellege szerint milyen a fiatalság és különösen a munkásfiatalok részvételi aránya: A tömegrendezvényeken jóval magasabb a fiatalok aránya (71,4 százalék), mint a kiscsoportos foglalkozásokon (52 százalék), a munkásfiataloknál pedig ez az aránykülönbség még nagyobb (75,5 százalék), illetve 44,9 százalék.

A fiatalok által leginkább látogatott tömegrendezvények zöme szórakozási jellegű, tánc, film, műsoros rendezvény. Ezeken az összlátogatók között a fiatalok aránya 82 százalék volt, míg a művelődési jellegű rendezvények, ismeretterjesztő előadások, kiállítások, vetélkedők, író—olvasó találkozó stb. látogatóinak 42 százaléka tartozott a fiatalabb korosztályokhoz.

A fiatalok viszonylag kevésbé látogatták az olyan kiscsoportos foglalkozásokat, mint az ismeretterjesztő tanfolyamok, szakkörök, műkedvelő művészeti csoportok, művészeti tanfolyamok, klubok stb.

„Hogyan értékeljük már most a fiatalok látogatási arányának ezt az »ollóját« a tömegrendezvények, illetve a kiscsoportos foglalkozások, a szórakozás, illetve a művelődés viszonylatában? — tette fel a kérdést Sántha Pál —. Úgy vélem természetesen, hogy a fiataloknak fokozottabb az igénye a szórakozásra. Másrészt ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a művelődési jellegű rendezvényeken is országos számarányukon felül vettek részt a fiatalok. Ami a legfontosabb: ne tekintsük megmásíthatatlannak a feltárt helyzetet. Mindenekelőtt azokat, akiknél a szórakozás mint kizárólagos igény jelentkezik és a művelődési otthonba csak a táncrendezvényre járnak, igyekezzünk bevonni pl. olyan kiscsoportos klubfoglalkozásokba, ahol a szórakozás és a művelődés összekapcsolódik. Különösen vonatkozik ez a munkásfiatalokra.”

A művelődési otthonok rendezvényeinek sorába — a vizsgálat tapasztalatai szerint — az ún. „kiscsoportos” formák tarthatnak számot különös érdeklődésre.

Ezekben folyik ugyanis a legintenzívebb nevelő tevékenység, itt a legkedvezőbb a lehetőség a résztvevők aktivitásának kibontakoztatására. Ezen „aktív” művelődési formák adják a művelődési otthonok látogatóinak nagy többségét. A szabad idő aktív felhasználásának olyan lehetőségeiről van szó, amelyeket éppen a művelődési otthonokban találhatnak meg a fiatalok.

A kiscsoportos formák vizsgált 2293 fiatal látogatója a foglalkozás jellege szerint a következő fő társadalmi rétegmegoszlást mutatja (a csoportok nagyságának sorrendjében):

I. diák (főleg gimnazista, szakközépiskolás és szakmunkástanuló)	46,1 ⁰ / ₀
II. munkás (segéd-, betanított- és szakmunkás)	28,4 ⁰ / ₀
III. alkalmazott, adminisztratív dolgozó	20,0 ⁰ / ₀

A különböző kiscsoportos foglalkozási formákban való részvételi arányok bizonyos rétegspecifikus jegyeket mutatnak. A diákok az általánosnál is magasabb arányban látogatják a művészeti tanfolyamokat (70,8 százalék); a műkedvelő művészeti csoportokat (65,6 százalék) és a szakköröket (65,2 százalék). Mindez a művészettel, a tudománnyal való aktív ismerkedés igényét fejezi ki. A munkásfiatalok viszont az átlagosnál jobban csak a különböző kötetlen foglalkozások iránt vonzódnak (a szakmunkások 24,7 százalék — a segéd- és betanított munkások 23,8 százalék), ami a szabad idő felhasználása iránti érdeklődési körük határozatlanságát, kiforratlanságát tükrözi.

A kutatás során az ifjúsági klubokat vizsgálták a legintenzívebben. Ezek a klubok az utóbbi időben mintegy gomba módra szaporodtak és a fiatalok társas szabad idő felhasználásának legdinamikusabban fejlődő formájává váltak. Az ifjúsági klub rendkívül rugalmas foglalkozási forma. Tevékenységében össze tudja kapcsolni a fiatalok szórakozási vágyát — ami legfőképpen a zenés-táncos rendezvényeken kap teret — a fiatalok önművelés, művészeti önkifejezés iránti igényével, a politikai vitáktól a színjátszásig. Az ifjúsági klub változatos és változtatható programjával könnyen tud igazodni a fiatalok rendkívüli változatos és könnyen változó szabad idő igényéhez, kedvteléséhez. Lehetőséget nyújt a klub összetagságának közös rendezvényére csakúgy, mint a klubtagok egyes csoportjainak arra, hogy ébredező sajátos érdeklődésüknek megfelelően kisebb körben tevékenykedjenek. Az ifjúsági klub a maga rugalmas tevékenységével, a fiatalok számára leginkább testre szabott (illetve ahhoz alakítható) legadekvátabb társas szórakozási, művelődési formának látszik.

Örvendetes jelenség, hogy a különböző rétegek általában nem különülnek el egy-egy ifjúsági klubban, hanem együtt élik társas életüket, együtt művelődnek, szórakoznak. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy teljesen azonosak a szabad idővel kapcsolatos igényeik, érdeklődési körük, szokásaik. Ebben rétegspecifikus jegyeket is találunk, és ez esetenként nem kis gondot okoz a klubok programjának összeállításában. Az a tény azonban, hogy a különböző rétegek együtt vannak, egyazon szabad idő közösségbe tartoznak, nagy lehetőség nyújt közeledésükre, arra, hogy szórakozási művelődési igényeikkel, szokásaikkal kedvezően hassanak egymásra.

A kutatás képet adott a szakszervezeti művelődési otthonokban működő ifjúsági klubok látogatóinak csoportösszetételéről, a klubok látogatásának motivációiról, a látogatók szabad idő szokásairól, érdeklődési köréről, a klubok életének néhány jellemző vonásáról. A sok mozaikból kialakult összképnek egyetlen vonását ragadjuk ki. Nevezetesen a klubokba járó munkásfiatalok érdeklődési körének, szabad idő szokásainak rétegspecifikus jegeit.

A munkásfiatalok közéleti érdeklődése — ami a belpolitikai kérdéseket illeti — kb. azonos szinten mozog, mint a diákoké és az alkalmazott fiataloké. A külpolitikai kérdések iránti érdeklődésük azonban elmaradottabb a többiekénél. Fontos feladat tehát a munkásfiatalok nemzetközi tájékozódó készségének növelése.

A munkásfiatalok olvasáskultúrája — ami az elolvasott könyvek mennyiségét illeti — megközelíti a diákokét és az alkalmazott fiatalokét (a könyvolvasók arányai: 70,0 százalék, illetve 82,6 és 84,1 százalék). Ebben a klubélet ösztönző hatásai is érvényesülnek. Az ott eltöltött huzamosabb idő kimutathatóan együtt jár az olvasás gyakoriságának növekedésével. További fontos tennivaló: a munkásfiatalok körében fejleszteni az olvasmányok kritikusabb megválogatásának képességét.

A munkásfiatalok a színházba járás terén maradnak el leginkább más ifjúsági csoportoktól, mindenekelőtt a diákoktól. Ez nem annyira a rendszeres színházlátogatók arányánál jelentkezik, hanem a csupán alkalmoszerű színházlátogatásban. Úgy tűnik, hogy elsőrendű teendő az elemi színházlátogatási igény tömegesebb felkeltése a munkásfiatalok körében.

A munkásfiatalok között a film a legnépszerűbb szabad idő töltés. A rendszeres (hetenkénti) mozilátogatók aránya a munkásfiataloknál 66,2 százalék, a diákoknál 43,7 százalék, az alkalmazottaknál 42,7 százalék. A mozilátogatás gyakoriságánál tehát nincs hiány, a „látáskultúrát” azonban még jelentősen fejleszteni kell.

Az utcán, téren fecsérli idejét — naponta 2 órát vagy annál is többet tölt el ott — a munkásfiatalok közül minden hatodik.

Unalomra panaszkodik minden harmadik munkásfiatal. Elgondolkoztató, hogy a munkásfiatalok azok, akik a legkevésbé tudnak élni szabad idejükkel.

Sokféle körülmény játszik közre abban, hogy a munkásfiatalok szabad idővel kapcsolatos érdeklődése, igényei, szokásai ilyen ellentmondásosan alakulnak. Egyetlen, de kétségtelenül az egyik legalapvetőbb tényezőt említénénk, amely témánkkal szorosan összefügg: a munkásfiatalok alpműveltsége általában magasabb ugyan, mint az idősebb munkásoké, ugyanakkor alacsonyabb, mint a többi ifjúsági rétegé. A munkásfiatalok kerülnek ki viszonylag a legkorábban és a legkisebb „poggyással” az iskola, mint kultúrcentrum önművelést alapozó és ösztönző hatásköréből. Éppen ezért a munkásfiatalok körében van a művelődési otthonoknak a legnehezebb, de egyben legfontosabb feladata is, tudniillik az, hogy a kultúrcentrum szerepét töltsék be, a permanens önművelés igényét bontakoztassák ki, s a kulturált szabad idő szokásokat terjesszék.

Faludi Andor azzal foglalkozott, hogy a munkásifjúság érdekeinek képviselésében, politikai nevelésében, üzemi és társadalmi beilleszkedésének segítségével milyen szerepet töltenek be a szakszervezetek. A szakszervezetek gyakorlati tevékenységében mindenkor jelentős helyet töltött be az ifjúság, főként a munkásifjúság életével való foglalkozás. E tevékenységet most tervszerűbbé és szervezettebbé kell tenni, felhasználva a munkásifjúság körében folyó tudományos kutatások eredményeit is.

Hazánkban csaknem 4 millió a szervezett dolgozók száma, ezeknek mintegy egyharmada 30 éven aluli fiatal. A fiatalok szervezettsége az ipar különböző ágazataiban a legmagasabb és a mezőgazdaság állami szektorában a legalacsonyabb. A szakszervezetek szerteágazó érdekvédelmi és nevelési feladatokat látnak el az ifjúság körében. Segítik a fiatalokat a szakmai ismeretek elsajátításában, felkészítik őket a közéletben való aktív részvételre, ugyanakkor a szakszervezetek — érdekvédelmi funkciójukkal összhangban — igyekeznek érvényt szerezni az ifjúságot védő tör-

vényeknek és rendeleteknek, illetve maguk is részt vesznek ezek kimunkálásában. Megkülönböztetett figyelmet fordítanak arra, hogy a megfelelő szakmai képzettséggel rendelkező és a termelési követelményeket teljesítő fiatalok megfelelő — a felnőttekkel azonos — társadalmi és anyagi megbecsülésben részesüljenek.

Sok a tennivaló az üzemben dolgozó fiatalok élet- és munkakörülményeinek javítása terén is. E területen számos figyelemre méltó eredmény született az elmúlt években: az üzemek vezetői a korábbinál jóval nagyobb gondot fordítanak a pályakezdő fiatalok bérének ösztönző jellegű és igazságos megállapítására, egyre több konkrét intézkedés szolgálja a fiatal munkaerő üzemi adaptálását. Megemlítendő pl., hogy egyes vállalatok nagyobb összeggel segítik a pályakezdő szakmunkás-fiatalokat. Kiemelt feladat a munkásfiatalok lakáshoz jutásának intézményes segítése is. E területen elsősorban elismerésre méltó kezdeményezésekről számolhatunk be. Így pl. arról, hogy számos vállalat kamatmentes lakásépítési kölcsönt nyújt a fiataloknak és más eszközökkel is támogatja az ifjúsági lakásépítési akciót. 1971-ben például 14 ezer fizikai dolgozó részesült lakásépítési támogatásban és közöttük 45 százalék volt a 30 éven aluliak aránya.

A munkásfiatalok üzemi, társadalmi aktivitásának tapasztalatai kedvező összképet mutatnak. A munkásifjúság döntő többsége nemcsak termelési feladatát végzi becsülettel, hanem cselekvő részese a közéletnek is. Ez a szocialista brigádmozgalomban is megmutatkozik. Az ifjúsági brigádok döntő többsége a szocialista brigádmozgalom azon típusához tartozik, amely az átlagosnál fejlettebb közéleti érdeklődéssel és aktivitással jellemezhető. Mindez nem mindig problémamentes. A munkahelyi vezetők nem mindig reagálnak pozitívan a fiatalok őszinte bírálatára, főként akkor, ha a munkaszervezés vagy a munkakörülmények kedvezőtlen jelenségeit teszik szóvá. A fiatalok körében végzett vizsgálatok és a termelési tanácskozásokon szerzett tapasztalatok egyaránt azt mutatják, hogy a közéleti kérdések közül elsősorban a munkával, a bérezéssel, a munka-beosztással és a munkahelyi légkörrel összefüggő problémákat vetik fel. Magatartásukra általában a bátor véleménynyilvánítás jellemző. Sajnos, tapasztalható körükben bizonyos fajta közömbösség is, melynek felszámolása összefügg az üzemi demokrácia továbbfejlesztésével, s fokozottabb erőfeszítéseket kíván a szakszervezetektől is.

A szakszervezetek nevelő funkciójáról szólva, a politikai-közéleti aktivitás felkeltésén és ébrentartását túl, a munkásifjúság művelődésével való törődés jelentőségét szükséges hangsúlyozni. A szakszervezetek művelődési intézményei sokrétűen foglalkoznak ezzel a feladattal. A szakszervezeti könyvtárak rendszeres olvasóinak mintegy fele 30 éven aluli, s a kultúrházak, művelődési intézmények a munkásfiatalok olvasóvá nevelését a legfontosabb feladatuknak tekintik. A munkásfiatalok művelődésének jelenlegi állapotával azonban — sem az intézményes feltételek, sem a fiatalok aktivitása tekintetében — nem lehetünk elégedettek.

A hazai munkásifjúság-kutatás is fellendült. A további kutatómunkát jelentősen inspirálja a mostani tanácskozás is. Jogosan remélhetjük, hogy mindez elő fogja segíteni a velük foglalkozó társadalmi szervek munkájának hatékonyabbá válását is.

* * *

A konferencia napirendjén szerepelt „A fejlett tőkés országok dolgozó ifjúságával kapcsolatos ideológiai kérdések” c. téma is. A szovjet delegáció által előterjesztett tézisek alapján a lényeges kérdésekre koncentrált, élénk vita alakult ki, amelyben valamennyi delegáció kifejtette álláspontját. Az eszmecsere legfontosabb eredményeit és következtetéseit — ezúttal csupán vázlatosan — az alábbiakban foglaljuk össze.

Ha a fejlett tőkés országok dolgozó ifjúságának társadalmi helyzetét, politikai arculatát, társadalmi cselekvését, világnézetének alakulását vizsgáljuk, a mai kapitalizmusban végbemenő gazdasági, társadalmi folyamatokból kell kiindulni. E folyamatok egyik jellegzetessége, hogy a fejlett tőkés országokban — bár eltérő ütemben és intenzitással — kibontakozik a tudományos-technikai forradalom. Mélyreható változások figyelhetők meg a dologi termelőerők szerkezetében, amelyek új követelményeket támasztanak a társadalmi termelés alanyával, az anyagi és szellemi termelést végző emberrel szemben is. A műszaki fejlődés, ezen belül a munka jellegét minőségileg átalakító technológiai változások sajátosan hatnak a munkásosztály utánpótlását nyújtó ifjúságra. A munkássá váló fiatalokat, pusztán gazdasági megfontolásokból is, magasabb általános és szakmai képzésben kell részesíteni. A modern technikára alapozott ágazatok főként a fiatal korosztályokat foglalkoztatják, míg az idősebbek inkább a hagyományosabb technológiákat alkalmazó területekre csoportosulnak át.

Ma még nem teljesen világos, hogy a tudományos-technikai forradalomnak nevezett folyamatok hogyan hatnak a munkássá váló ifjúságra, miként befolyásolják a munkássá válás folyamatát, a fiatal munkások társadalmi beállítódását és magatartását. Gyakran hangoztatott és szinte magától értetődőnek tűnő megállapítás például az, hogy a műszaki-tudományos fejlődés — főként a műveltségi-képzettségi színvonala — minőségileg új, megnövekedett képzettségi követelményeket támaszt. Vitathatatlan, hogy a műszaki fejlődés az ifjúság iskolázottságának nagymérvű extenzív kiterjesztésével kapcsolódott egybe az elmúlt másfél—két évtizedben. Úgy tűnhet tehát, hogy a fejlett tőkés országok gazdasági életében végbemenő változások túlnyomóan pozitívan érintik a munkásosztályt, és főként annak utánpótlását.

Valójában egy mélyen kiélezett ellentmondásos folyamatról van szó. Egyfelől a tudományos-technikai fejlődés a munkásosztály magasabb képzettségéhez, de ezen túlmenően a proletariátus erősödéséhez vezet. Ugyanakkor a burzsoázia a technikai fejlődést saját osztályérdekeinek szolgálatába kívánja állítani, s az új technikával a kizsákmányolást igyekszik még intenzívebbé és átfogóbbá tenni. Mindez különösen a munkásifjúságot sújtja. Számos jel szerint a fiatalok érzik leginkább a tőkés feltételek között kibontakozó, minőségileg újfajta műszaki fejlődés negatív következményeit, munkájuk és társadalmi létük elidegenedett voltát.

A termelőmunka szférájában például kiélezett ellentmondás keletkezik a fiatalok képzettségi szintje, munkával szembeni igényei és a végzett munka jellege között. A technikai innováció, főként a komplex automatizálás igen alacsony követelményeket támaszt az adott eszközt kezelő munkás képességével, ismereteivel szemben. Ugyanakkor felelőssége növekszik, mert a technológiai fegyelem megsértése az egész gyártmányt selejtessé teheti. A konferencia felszólalói egyfelől részletesen elemezték a termelési

folyamatban végbemenő változások hatásait a fiatal munkások munkával kapcsolatos magatartására, másfelől e változások hatásainak további vizsgálatára hívták fel a figyelmet.

A továbbiakban a konferencia a fiatal nemzedék szerepét és jelentőségét elemezte a világforradalmi folyamatban, az antiimperialista mozgalmakban. A fiatalok társadalmi aktivitásának megnövekedése kifejezésre jut mindabban, hogy a fiatalok egyre növekvő tömegei (főként a munkásifjúság) közelednek a forradalmi munkásmozgalomhoz, a kommunista pártokhoz, mind pedig abban, hogy a tőkés országok kommunista és munkáspártjai megkülönböztetett figyelmet fordítanak az ifjúság körében folytatható politika kidolgozására.

Az ifjúság spontán vagy tudatos szembefordulása a tőkés renddel természetesen nem úgy értelmezendő, hogy a dolgozó ifjúság forradalmárrá válása teljesen egyértelmű és általános folyamat. A burzsoázia stratégiai célja az, hogy mind a közvetlen ideológiai, mind pedig az életmód manipulálásának eszközeivel elszakítsa egymástól, sőt szembeállítsa egymással a munkássá válás és a munkásöntudat kialakulásának folyamatait. A burzsoáziának olyan fiatalok kitermelése a célja, akik munkások ugyan a tőkének alávetett termelési folyamatában, de a társadalom mozgásfolyamataiban nem képviselik osztályérdekeiket, politikailag nem szerveződnek osztállyá, illetve létező és harcoló osztályszervezeteiktől (főként a kommunista mozgalomtól) elszigetelődnek.

Ellentmondásos folyamat megy végbe, melyet a konferencia a következőképpen jellemzett: A létviszonyai folytán a munkásosztályhoz tartozó dolgozó ifjúság magába szívja a munkásöntudat és magatartás történelmileg kialakult normáit és hagyományait. A termelésben elfoglalt helye megalázott és perspektívátlan. A kulturális és műveltségi színvonal emelkedése következtében mindezt a munkásifjúság egyre inkább felismeri. A perspektívátlanság, a munkatevékenység kényszerű és önállótlan jellege, a tőke emberi méltóságot lealázó hatalma egy lázadó, nonkonformista magatartás kialakulásához vezet. A munkásifjúság egyes csoportjai — a forradalmi ideológia hatására — nemcsak a tőkés társadalom ellentmondásainak felismeréséhez jutnak el, hanem ahhoz a következtetéshez is, hogy a társadalmi rendet gyökeresen át kell alakítani. Ugyanakkor a mai munkásfiatal életmódja és érdeklődési köre kevésbé tér el más társadalmi rétegektől (értelimségiek, középszintű vezetők stb.) fiataljainak életmódjától. A polgári társadalomban terjesztett világnézetek és eszmék a kispolgári értékek hordozóivá tehetik a munkásfiatalok egy részét is. Nem hagyható tehát figyelmen kívül, hogy a „fogyasztói társadalom” értékrendje és életmódja a munkásfiatalok körében is befogadásra találhat. A munkásfiatalok között is számottevő azoknak a száma, akik éleleteszményüket a presztízs-fogyasztás nagy versenyének végigfutásában látják.

Éppen ezért a dolgozó ifjúság megnyeréséért vívott küzdelem a szocializmus és a kapitalizmus közötti nemzetközi ideológiai és politikai harc egyre fokozódó jelentőségű mozzanatává válik. A fejlett tőkés országok munkásifjúságának ideológiai-politikai helyzete igen bonyolult. A legkülönbözőbb áramlatok, egymásnak ellentmondó szélsőségek figyelhetők meg. A munkásöntudat kibontakozásának kétségkívül erősödő tendenciáját számos, polgári töltetű ideológia terjedése keresztezi. Ezeket — éppen a fia-

talok forradalmi tudatának kialakítása érdekében — gondosan számba kell venniük a marxista pártoknak. Ezek sorába a konferencia főként a következő ideológiák hatásainak elemzését ítélte fontosnak:

1. Az ún. „fogyasztói társadalom” ideológiai hatásainak feltárását, amelynek főbb jellegzetességei abban jelölhetők meg, hogy az egyéneket mint konkurens fogyasztókat atomizálja, szembeállítja egymással, végső soron depolitizálja őket. A konferencián felmerült a következő kérdés: vajon amikor arról beszélünk, hogy a legutóbbi évtizedben a fogyasztói érdekek devalválódása, a manipulált fogyasztástól való megcsömörlés válik egyre inkább jellemzővé, nem következik-e ebből, hogy az említett ideológiát mintegy „lefutottnak” tekinthetjük? A kérdés részletes elemzése helyett csupán a végső következtetést fogalmazhatjuk e helyütt meg.

Az öncélú fogyasztástól megcsömörlött — jelentős számban a felső vagy a középrétegekből és a diákságból kikerülő — rétegek mellett még nagyon is számottevő azoknak az ifjúmunkás fiataloknak a száma, akiknek nem állt anyagilag módjukban a magas szintű fogyasztásból kiábrándulni, s akik sok esetben a szűkebb családi vagy a makroméretekben gerjesztett fogyasztási pszichózis hatására, továbbá a tényleges társadalmi felemelkedés szinte áthághatatlan akadályainak következtében életeszményüket, önmegvalósulásukat a presztízs fogyasztásban látják. Éppen a nonkonformista magatartások csődje is bizonyítja, hogy a „fogyasztói társadalom” mint a mai állammonopolista kapitalizmussal adekvát, az életmódban manifesztálódó ideológia ma még virulens, újratermelődésre képes. Különösen fontos ennek figyelembevétel a munkásosztály utánpótlásának vizsgálatánál, a proletáröntudat kialakításával kapcsolatos tennivalók meghatározásánál. A „fogyasztói társadalom” manipulációjának egyik alapelve: ne csak egy árut, hanem egyúttal világnézetet is adj el! Az ifjúság részére szánt fogyasztási javak értékesíthetőségének érdekében a fejlett tőkés országokban a reklámgépezet kitermelt és megerősített egy sajátos világnézetet: az individualista, impulzív, játékos felelőtlenség, az ösztönök kiélésének ideológiáját.

A „fogyasztói társadalom” kérdéskörének vizsgálata azért sem elhanyagolható, mivel a fogyasztás öncellá válásával jelentkező privatizálódás, társadalmi-politikai passzivitás, polgári-kispolgári jellegű individualizmus nem csupán a tőkés országok fiataljai körében jelentkezhet, hanem többé-kevésbé intenzív felbukkanásával, mint számbaveendő és leküzdendő tendenciával a szocialista országokban is találkozhatunk.

2. Hatással lehet a munkásifjúságra a anarchisztikus nonkonformizmus is, amely a forradalmi energiákat társadalmi zsákutcába viszi, mellékvágányra tereli. Az anarchisztikus „újbaloldali” lázadás vonzóereje az ifjúság körében a tőkés társadalom tagadásával, a fennálló értékek elutasításával fonódik egybe. Nyilvánvaló, hogy az „újbaloldal” elnevezés rendkívül heterogén ideológiai tartalmakat és politikai törekvéseket takar. E mozgalom közös vonása azonban, hogy a forradalmi energiákat kilátástalan lázadások felé tereli. A társadalmi forradalom helyére egy zavaros ideológiájú „életforma-forradalom” követelése lép. És bár e „forradalomnak” ideológusai társadalmi-politikai töltetet tulajdonítanak, valójában a forradalom a társadalom centrumától ennek perifériájára kerül, a társadalmi viszonyok összességének átalakítása helyett a mindennapi élet „for-

radalmasítása” válik jelszavá. Innen már csupán egyetlen lépés a közéletnek, a társadalmi harcoknak való hátatfordítás.

A kábítószeres extázis keresése, a passzív meditáció, a tüntetően aszketikus fogyasztásellenesség, az illuzorikus közösségek bizarr formái nyilvánvalóan nem veszélyeztetik a fennálló tőkés rendet, legfeljebb a hagyományos polgári ízlést sértik. A lázadás kispolgári opportunizmussá szelődül, ez pedig teljesen egybevág a polgári rend objektív érdekeivel.

3. A konferencia elemezte a lázadás és ellenkultúra reakciójaként kibontakozó folyamatot is, amelyben a zajos és kellemetlenkedő nonkonformistákat, főleg a vallásos befolyásolás eszközeivel visszaterelik az „amerikai életmód” hagyományos ösvényére. A világmegváltó lázadás, miként ezt az ellenkultúra amerikai tapasztalatai mutatják, szentimentális nosztalgiává szelődül, bizonyos csoportok esetében kimondottan ultrajobboldali jelleget ölt.

Az eszmecsere részletesen taglalta a dolgozó ifjúság körében is tapasztalható negatív ideológiai jelenségeket. Egyöntetű volt az a vélemény, hogy a polgári-kispolgári eszméáramlatok nem tettek szert uralkodó befolyásra a tőkés országok munkásfiataljai körében. Ellenkezőleg: az utóbbi években határozottan megnőtt a kommunista pártok befolyása. A dolgozó fiatalok keresik az utat a munkásmozgalomhoz, és a munkásmozgalom egyre több harcostársat talál azok között a munkásfiatalok között, akik felismerték: társadalmi helyzetük megváltozását nem az elszigetelt tiltakozástól, hanem a forradalmi osztályharc eredményeitől remélhetik.

* * *

A konferencia megvizsgálta a munkásifjúsággal foglalkozó kutatások nemzetközi összehangolásának lehetőségeit és módozatait is. A tanácskozás résztvevői szükségesnek és lehetségesnek ítélték az egyes szocialista országokban folyó kutatások koncepcionális és metodikai jellegű egybehangolását az információcsere rendszeressé tételét, többek között oly módon is, hogy az akadémiai közötti megállapodás keretében — a budapestihez hasonló — átfogó igényű tanácskozásokat kell szervezni. Mindez összekapcsolódik a kutatási beszámolók, publikációk kölcsönös eljuttatásával, közös tanulmánykötetek megjelentetésével.

Fontosnak és sürgetőnek ítélte a konferencia, hogy — természetesen megfelelő előkészítés után — összehasonlító jellegű közös kutatások induljanak. Ezek főként a következő témakörben látszanak célszerűnek: egyfelől vizsgálni kell a munkássá válás folyamatát és mechanizmusát a szocialista országokban, kimunkálva a közös kutatás elméleti-metodológiai alapjait és konkrét módszereit. Másfelől — főként az elméleti elemzés szintjén — vizsgálni kell a tőkés országok munkásifjúságának helyzetét, ideológiai-politikai arculatát, a fiatalokra ható ideológiák jellegzetességeit és az ideológiai hatások gazdasági-társadalmi háttérét.

A budapesti tanácskozás — a küldöttségek egyöntetű véleménye szerint — fontos mozzanat volt a munkásifjúsággal foglalkozó kutatások fellendítésében. Nemcsak az információcserére és a kutatók személyes találkozására adott módot, hanem kedvező feltételeket teremtett a további közös munkához is.

Tervezet a munkásifjúság témában folyó kutatások nemzetközi koordinálására

I. A NEMZETKÖZI EGYÜTTMŰKÖDÉS KERETÉBEN A KÖVETKEZŐ KÉT NAGY TÉMAKÖR KÖZÖS KUTATÁSÁT JAVASOLJUK:

1. A munkássá válás folyamata a szocialista országokban

A kutatás célja: országonként vizsgált és integrálható összegeзések, a munkásifjúságra vonatkozóan; a szocialista országok közötti közös vonások és eltérő sajátosságok feltárása.

a) A munkásifjúság kutatásának általános elméleti alapjai, fő metodológiai és metodikai elvek, a fogalomrendszer kidolgozása és egységesítése. Pl. munkásifjúság, munkássá válás folyamata, munkásifjúság a társadalmi struktúrában, a munkásifjúság belső rétegződése — ágazat, terület, életkor, nem —, átrétegződés stb.

b) A munkássá válás konkrét mechanizmusának vizsgálata a szocialista országokban, összehasonlító empirikus kutatásokkal. Pl. a munkásosztály utánpótlásának forrásai; pályaválasztás; valóságos szükségletek és törekvések, intézményes pályairányítás; a munkássá válás iskolai szakasza: általános iskola, szakoktatás; bekapcsolódás a társadalmi munkamegosztásba, munkahelyi és szakmai beilleszkedés, munka- és életkörülmények, fluktuáció; életmód, szabad idő, kulturálódás, társas kapcsolatok; közéleti-ség: politikai ismeretek, érdeklődés, motiváció, beállítottság, tevékenység a szervezetekben stb.

c) A munkássá válás történeti vizsgálata, elsősorban a szocializmus építése kezdetétől. A jelent befolyásoló-meghatározó történelmi előzmények és változások. A társadalmi és foglalkozási struktúra változásai szerinti szakaszok.

2. A kapitalista országok munkásifjúságának helyzete, ideológiai-politikai arculata és aktivitása

a) Elméleti és módszertani alapvetés, egységes értelmezés és fogalomrendszer kidolgozása. Pl. munkásosztály fogalma, a munkásosztály rétegződése, a munkássá válás folyamata stb.

b) A munkásifjúság objektív helyzetének fő jellemzői pl.: technikai-gazdasági viszonyok, anyagi, jövedelmi, előmeneteli viszonyok, szociális problémák, a végzett munka jellege, munkakörülmények, munkaerőkereslet—munkanélküliség, a munkásosztály és a munkásifjúság kapcsolata stb.

c) A munkásifjúság viszonya a különböző ideológiákhoz és részvétele a forradalmi mozgalmakban. Pl.: a munkásöntudat és munkásideológia, marxista—leninista világnézet; hivatalos ideológiák, jobboldali fasiszta ideológiák; kispolgári-balos ideológiák; reformista ideológiák; a munkásifjúság és a kommunista pártok, kommunista ifjúsági szövetségek; a munkásifjúság és a diákmozgalmak stb.

II. AZ EGYÜTTMŰKÖDÉS FORMÁI ÉS ÜTEMTERVE AZ 1974—75. ÉVEKBEN:

1. Információcsere az egyes országokban folyó kutatásokról és azok eredményeiről

a) Nemzetközi tanácskozások a Problémabizottság rendezésében: 1974-ben és 1975-ben egy-egy átfogó témájú szimpózium.

b) Részvétel az egyes — témába vágó — nemzetközi rendezvényeken, illetve a Problémabizottság egyéb tanácskozásain. Pl.: 1974. április, Moszkva: A kapitalista országok dolgozó ifjúsága a monopolizmus elleni harcban; 1974. június, Szófia: A békés egymás mellett élés és az ifjúságért folyó ideológiai harc.

c) Publikációk:

- az egyes országok közötti publikációcsere;
- a fontosabb kutatási eredmények cseréje;
- az 1973. december 4—6 között Budapesten rendezett nemzetközi tanácskozás anyagának közzététele;
- közös tanulmánykötet a munkásifjúságról (országonként 1—2 tanulmány).

2. Az I. pontban kifejtett tervkonceptió alapján megindítandó:

- az 1975 utáni közös összehasonlító kutatások előkészítése.

A munkásosztály helye a szocialista társadalom struktúrájában*

A munkásosztály fogalmának és társadalmi szerepének kérdését alapvető stratégiai kérdésnek tartjuk, amelynek ilyen vagy olyan megválaszolása a kisebb és nagyobb horderejű gyakorlati problémák megoldásának irányát és szociológiai tartalmát befolyásolja.

Olyan általános-elméleti kérdésről van ugyanis szó, amely — nem véletlenül — végighúzódik a marxizmus és a polgári-kispolgári ideológiák harcának egész történetén, s korszakunkban különösen heves elméleti viták tárgya, annak ellenére, hogy olykor burkoltan, mint „objektív” és „korszerű”, „ideológiamentes” társadalomtudományi módszer jelenik meg e kérdés polgári vagy kispolgári megoldása, nem látványosan, de eredményesen szolgálva a munkásosztály ellenfeleinek érdekeit, vagy legalábbis akadályozva a munkásosztály érdekeinek érvényesítését, mert helyzetének pontos leírását, érdekeinek megfogalmazását teszi lehetetlenné.

Könnyen belátható, hogy egészen más eredményre jutunk a munkásosztály helyzetének, érdekeinek és társadalmi szerepének kutatásában akkor, ha a XIX. században kialakult munkásosztály-képet tartjuk ma is érvényesnek, s ennek „mai örökösét” keressük, és ismét más eredményre jutunk, ha figyelembe vesszük az utóbbi háromnegyed század, különösképpen azonban az utóbbi félévszázad társadalmi-gazdasági, technikai és civilizációs változásait is, s ezek hatását magára a munkásosztályra.

A XIX. SZÁZADI MUNKÁSOSZTÁLY-KÉP ÉS A KISPOLGÁRI SZOCIOLÓGIA

A XIX. század végéig a munkásosztály egy átlagosan rosszul fizetett, bérkaszárnnyákban összezsúfolt, hosszú munkaidő által megnyomorított, osztályszervezeteit éppen csak létrehozó, a társadalom kisebbségét jelentő és már csak ezért is a társadalmi élet peremére szorított, átlagosan ala-

* Jelezni kívánjuk, hogy az írás, amely természetesen a szerző álláspontját tükrözi, némely kérdésben intézetben belül is vitatott. A tanulmány közreadásával, a felvetett és szélesebb körben is vitatott kérdések tisztázásához, s ahol szükséges, továbbkutatásához kívánunk segítséget nyújtani. (Szerk.)

csony műveltségű és szakképzetlen, főleg ipari fizikai bémunkásokból álló osztály, amelyet a legtöbb országban agrárproletárok, félproletárok, házicselések stb. hatalmas tömege vesz körül, egészíti ki. Ez utóbbi még a proletárság alapvető rétegénél is nyomorultabb, szervezetlenebb, elmáradottabb. Figyelemre méltó az a tartós hatás, amit ez a — kissé leegyszerűsített — munkáosztály-kép gyakorol máig mind a burzsoáziára, mind a munkásmozgalomra. És ez nem véletlen: az ilyen munkáosztály hozta létre osztályszerkezeteit, teremtette meg a forradalmi munkásmozgalmat, játszott jelentős szerepet az 1848-as és a későbbi polgári forradalmakban, kezdte meg önálló fellépését a Párizsi Kommün, az oroszországi Nagy Októberi Szocialista Forradalom, a Magyar Tanácsköztársaság és a további szocialista forradalmak megvívásával. Az ilyen munkáosztály helyzetét, harcait, fejlődési tendenciáit tanulmányozva fogalmazták meg Marx és Engels az osztály világtörténelmi hivatásáról szóló következtetésüket.

Paradox tény, hogy amilyen mértékben előrehaladt ennek az osztálynak átváltozása „magában való” osztályból „magáért való” osztállyá (aminek legszembeűnőbb eredményei a szocialista forradalmak, valamint — a szocialista országok példájától és eredményeitől nem függetlenül — a magasabb életszínvonal kicsikarása és az osztály szervezeteinek, elsősorban a szakszervezeteknek, megvédése és hivatalos elismertetése a fejlettebb tőkés országokban), olyan mértékben terjedtek el a polgári-kispolgári ideológiában, de a munkásmozgalom egyes szektoraiban is a munkáosztály „lényegi megváltozásáról”, „teljes átalakulásáról”, hovatovább „megszűnéséről”, a tőkés társadalomba való „integrálódásáról” szóló legendák, s az ezen az elvi alapon kidolgozott stratégiák.

A burzsoázia oldaláról ez abban nyilvánult meg, hogy a múlt század végén áttért a munkáosztálynak, mint osztálynak, mint önálló és társadalmat alkotó pozitív erőnek tagadásáról és mozgalmainak, szervezeteinek kiátkozásáról és tisztán rendőri-katonai módszerekkel való kezeléséről az osztály elismerésére, szervezeteinek és mozgalmainak egy részével való alkudozás és a nekik nyújtott engedmények módszerére, fenntartva — a legtöbb helyen — a rendőri-katonai módszereket a munkásmozgalom „szükséges” elemei elleni harcra. A kispolgári álláspont ennek a burzsoá stratégiának az érvényesítése *magában* a munkásmozgalomban: a végcélről, a proletariátus diktatúrájáról való opportunistá lemondás, alkalmazkodás a tőke-diktálta feltételekhez, az osztályharc korlátozása a pillanatnyi érdekvédelemre, az osztály öntudatának, a marxizmusnak felcserélése polgári liberalizmussal, másrészt pedig a provokátor szélsőséges irányzatok, a „mindent azonnal”-törekvések kitermelésével a mozgalom egységének felszámolása, s ezzel a munkásmozgalom egységének felszámolására irányuló burzsoá stratégia kiszolgálása, alátámasztása.

Legnagyobb horderejű és egyben leglátványosabb megnyilvánulása volt ennek a folyamatnak a II. Internacionálé pártjainak „befogadása” a nyugat-európai országok burzsoá parlamentjeibe, majd e pártok csődje: a világ újrafelosztásáért kezdett első imperialista világháború idején a saját tőkésosztály támogatása a munkáosztály nevében. Az objektív helyzet nagymértékben kedvezett ennek a folyamatnak: az európai kapitalizmus csaknem félévszázados békés és lendületes fejlődése a porosz—francia háború után, az ipar, a közlekedés, a városépítés fellendülése — tehát egy

sokoldalú és tartós konjunktúra — hatalmas új tömegeket vont be a munkásosztályba Európa csaknem minden országában, különösen azokban az országokban — Németországban, Kelet-Európában —, amelyek később léptek a kapitalista fejlődés útjára. Így ezek az országok megőrizték a feudális múltból örökölt katonai-bürokratikus államgépezetüket, a polgári demokratikus politikai felépítmény nem — vagy csak részlegesen — alakult ki, az agrár-túlnépesedés pedig nagytömegű olcsó, elmaradott, városi proletárrá válását felemelkedésként érzékelő munkaerőt „szállított” a terjeszkedő, magabiztos és mohó tőkének.

Az első világháborút megelőző évtizedekben, az imperializmus evolúciós kialakulása idején is folyt természetesen a proletár osztályharc, de az új munkástömegek lassan, nehezen és nem teljesen sajátították el a proletár osztályharc klasszikus tapasztalatait, öntudatát és szervezeti formáit. A világháború szenvedései, a háború idején a klasszikus munkáspártok többségének, illetve vezetőik többségének nyilvánvalóvá vált osztályárulása kellett ahhoz, hogy a munkásmozgalom forradalmi hagyományai feléledjenek, megújuljanak és önálló szervezeti formát és öntudatot alakítsanak ki. Ez következett be a kommunista mozgalomban a III. Internacionálé létrejöttével, a leninizmus elterjedésével. Ez azonban már egyben új korszak is a munkásosztály fejlődésében: az oroszországi szocialista forradalom győzelme új időszámítás kezdete.

A XIX. századi munkásosztály-kép sem egységes tehát, hanem lényeges különbség van egyrészt az 1848-as forradalmak előtti, másrészt a századvég és a XX. század elejének európai munkásosztálya között; létszáma, társadalmi súlya, helyzete, a kizsákmányolás módja és mértéke, az osztály mozgalmának, öntudatosságának, szervezettségének állapota messze nem ugyanaz. *Változatlan azonban a lényeg:* az 1917-es októberi oroszországi győzelemig a munkásosztály mindenütt tulajdon nélküli, munkaerejének eladásából élő, kizsákmányolt és társadalmi-politikai értelemben elnyomott, kulturális-morális értelemben kiszolgáltatott, többségében ipari fizikai, közvetlen termelőmunkát végző osztály, a tőkés—bérmunkás viszony egyik pólusa, a tőke—munka-antagonizmus *aktív* s ugyanakkor *szenvedő* (mert a fennálló tulajdonviszony keretében mindig és szükségképpen alulmaradó) szubjektuma. A XIX. század végi munkásosztály-kép lényegéhez azonban az is hozzátartozik, hogy ezt az osztályt *döntően* opportunistá mozgalmai és szervezetei befolyásolják, amelyek az osztály stratégiai végcélját nyilvánosan feladva (vagy csak jámbor utópiaként kezelve) parlamenti képviselőkhöz, sőt, miniszteri tárcához juthatnak. Ennek szükségyszerű kiegészítése az ilyen munkásmozgalomban is kialakuló forradalmi kisebbségnek, mint „szélsőségnek” a tömegektől való elválasztása, denunciálása, egészen a burzsoá rendőrségnek való kiszolgáltatásig, ha számottevő erővé válna, s veszélyeztetné az opportunizmus, a reformizmus monopóliumát.

A XIX. századi munkásosztály-képre való hivatkozás tehát nem lehet perdöntő a mai munkásosztály helyzetét, társadalmi szerepét, magának az osztálynak mibenlétét és fejlődésének perspektíváit érintő vitákban, és különösen nem lehet perdöntő — és tulajdonképpen korrekt sem lehet — ha *éppen* a *lényeg*et hagyja figyelmen kívül.

A lényeg figyelmen kívül hagyása, illetve meghamisítása a jellemző

mindazokra a burzsoá és kispolgári álláspontokra, sőt, a munkásmozgalomban jelentkező különböző opportunistá és ultraradikális álláspontokra is, amelyek a *mai kapitalizmus* apológiáját vagy kispolgári kritikáját szolgálva és a *mai szocializmus* bírálatát szorgalmazva, egyaránt kétségbe vonják a munkásosztály objektíve szükségszerű világtörténelmi hivatását. Egész sor elmélet és „elméletsszabású” ideológiai képződmény született annak „bizonyítására”, hogy a marxi következtetés a munkásosztály történelmi hivatásáról megalapozatlan, vagy ha mégsem, akkor csak a XIX. századi klasszikus fejlődésre vonatkozik, s a XX. századra elavult. J. Burnham „menedzser-forradalma”, R. Aron „ipari társadalma”, vagy J. K. Galbraith „új ipari államá”-nak „technostruktúrája” csakúgy, mint H. Marcuse koncepciója a „marginális rétegek forradalmi hivatásáról” és a „munkásosztály integrálódásáról” a tőkés rendszerben, minden különbségük mellett, kiindulópontjaik, szándékaik eltérései ellenére is — ha nem is egyformán — objektíve egyaránt azt a funkciót látják el, hogy alternatívát kínálnak a marxizmus—leninizmus által képviselt perspektívával szemben (legalábbis a mai fejlett tőkés országokban). Csak relatíve új az a fejlemény is, hogy a munkásmozgalom reformista-revizionista szektorai üdvözlnek és variálják a nyíltan polgári koncepciókat, „hitelesítik” ezeket a munkásmozgalom számára, és „technológiákat”, használati utasításokat dolgoznak ki alkalmazásukra. A „középosztályosodás” koncepciója, a „Human Relations”, a „népi kapitalizmus”, a „tulajdon diffúziója”, a „partnerség”, a „részvétel”, a „Mitbestimmung”, a munkások részvényvásárlása — mind, mind a tőkések és a reformista „munkás”-mozgalom közös vállalkozása arra, hogy a munkásosztály számára ideológiailag otthonossá tegyék a tőkés viszonyokat, diszkreditálják, elhárítsák a marxizmus—leninizmus által megjelölt perspektívát, a szocialista forradalmat. De ugyanezt a célt szolgálják az ultrabalos, „újbaloldali”, azaz „baloldali”-revizionista koncepciók és akciók is: hirdetik a fejlett (európai és észak-amerikai) országok munkásosztályának „elkispolgáriasodását”, fatális és végérvényes „manipuláltságát”, félrevezetettséget, forradalmi tulajdonságainak eltűnését, végérvényes integrálódását a „jóléti társadalomba”, amellyel szemben a forradalmi perspektívát állítólag csakis az ázsiai, afrikai és latin-amerikai szegény parasztlakosság, illetve a fejlett országok nem integrált, nem manipulált marginális rétegei, kritikusan gondolkodó diákok és lázadó entellektüelek képviselik.

Úgy tűnik, hogy ezek a modern álláspontok már nem a XIX. századi munkásosztály-képet veszik alapul, hanem éppen ellenkezőleg: figyelembe veszik az utóbbi fél—háromnegyed évszázad fejleményeit. Valójában azonban az új fejlemények figyelembevétele úgy történik, hogy a XIX. századi munkásosztály-képre hivatkozva megállapítják a mai munkásosztály lényeges eltérését elődjétől, s ha annak forradalmi kvalitásait (és esetleg történelmi hivatását is) *visszamenőleg* elismerik, — hiszen annak az akkori tőkés viszonyok között nyomor, munkanélküliség vagy munkanélküliség veszélye, elnyomás, a közeletből való kitaláltottság stb. volt az osztályrésze — a *mai munkásosztálytól* azonban elvitatják a forradalmi tulajdonságokat, „hiszen nem is hasonlít elődjére”. A XIX. századi munkásosztály-kép tehát a polgári és kispolgári elméletekben a *mai munkásosztály elleni argumentum szerepét* játssza.

Való igaz, hogy a munkásosztály ma nem ugyanaz, mint a XIX. század végi, az első világháború előtti munkásosztály volt. A világháborús tapasztalatok, az opportunizmusba süllyedt munkáspártok csődje, az oroszországi munkásosztály győzelme, a Magyar Tanácsköztársaság hősies harca, majd világszerte a kommunista pártok megalakulása, a III. Internacionálé létrejötte, a leninizmus elterjedése *visszafordíthatatlan* változásokat hoztak, és további változásokat tettek lehetővé világszerte a munkásosztály politikai helyzetében, érettségében, szervezettségében. Ez azt jelentette, hogy az egész nemzetközi munkásosztály nagy lépést tett előre a „magában való osztály” helyzetéről a „mágnak való osztály” helyzete felé. Mindenekelőtt természetesen a Szovjetunióban, de szerte a világon mindenütt, ahol az első győztes szocialista forradalommal szolidáris munkástömegek és munkásmozgalmak, pártok saját győzelmükként konstatálták a szovjet forradalom minden előrelépését. Nem utolsósorban ez a szolidaritás kényszerítette ki a Szovjetunió diplomáciai és gazdasági izolációjának fokozatos megszüntetését, majd a második világháborúban az antifasiszta szövetség létrejöttét, amelynek győzelme máig ható érvennyel befolyásolta a világhelyzet alakulását.

Az utóbbi évtizedekben, különösen a második világháború után végbe ment objektív társadalmi, gazdasági és technikai változások a világ sok országában megváltoztatták a munkásosztály helyzetét, társadalmi súlyát, növelték befolyását. A szocialista világrendszer kialakulása, a gyarmati rendszer folytatódó felbomlása és egy sor fejlődő országban az önálló nemzetgazdaság kiépítésére való törekvés, valamint a fejlett tőkés országokban és a szocialista országok egy részében jelentkező tudományos-technikai forradalom nagy hatással van a munkásosztály kialakulására, illetve fejlődésére, társadalmi helyzetére, osztályharcára.

A fejlődő országok egész sorában a munkásosztály mostanában válik önálló, számottevő társadalmi erővé, kezdi komolyan befolyásolni hazája sorsát; a fejlett tőkés országokban pedig új lendületet vesz az antimonopolista erők élén a munkásosztály osztályharca, olyan körülmények között, amikor a munkás már nem okvetlenül többé-kevésbé nyomorgó ipari fizikai munkás, hanem az osztály egyes rétegei a korábbinál jóval magasabb életszínvonalon élnek, emelkedett műveltségük, szakképzettségük a fejlettebb technikai szint követelményeinek megfelelően. Megváltoznak a munkásosztály belső rétegei, egyes szakmák elnéptelenednek, új szakmák, új rétegek jelennek meg. Mindezek a fejlemények a munkásmozgalom, az antiimperialista és antimonopolista harc új lehetőségeit nyitják meg. E lehetőségek felismeréséhez és kihasználásához elsősorban magának a munkásosztálynak, a munkásosztály jelenlegi helyzetének, érdekeinek és fejlődési perspektíváinak helyes értelmezésére van szükség.

E történelmi változások elvi-elméleti tisztázása folyik, miközben még olykor kísért a XIX. századi munkásosztály-kép. Ezért nem ritkán komoly nézeteltérések keletkeznek, ami helyenként ideológiai és politikai bizonytalanságot szül. Ez kedvez a reformista és revizionista ideológiáknak, valamint a trockista és anarchista típusú kispolgáriságnak is. Egyes irányzatok a „jómódú munkás” megjelenésére hivatkozva a fejlett tőkés országokban szorgalmazták az osztálybékét, mások — ugyancsak a „jómódú munkás”-rétegek megjelenésével érvelve — tagadják a munkásosztály

forradalmiságát és más forradalmi erőket keresnek (ifjúság, intellektüelek, kisebbségek stb.).

Megjelentek olyan nézetek is, amelyek szerint a műszaki értelmiségiek máris a munkásosztály legfontosabb rétege, (E. Fischer, R. Garaudy)¹ vagy ezek egyenesen az „új munkásosztály” (S. Mallet, A. Gorz)². Van olyan álláspont, amely tagadja a tőketulajdon meghatározó szerepét, mivel — úgymond — a fejlett tőkés országok ipari értelmiségi rétegei ma már *nem* a tőkés tulajdonosok érdekeit, *hanem* azzal szemben valami önálló, saját érdeket képviselnek (J. K. Galbraith)³. Több fejlődő országban „saját szocializmusról” beszélnek, amelyben a munkásosztálynak legalábbis a marxista munkásmozgalomnak a szerepét nem ismerik el.

A kommunista és munkáspártok az elmúlt évtizedben komoly erőfeszítéseket tettek a helyzet tisztázására, egységük megteremtésére és fokozására, a munkásosztály történelmi céljainak megvalósítására. Megállapítható az a törekvésük, hogy a mai munkásosztály értelmezésében elkerüljék a XIX. századi munkásosztály-kép csábító sémáját, az osztályfogalom *leszűkítését* az ipari fizikai munkásokra, valamint az osztály „határainak” mértéktelen kibővítését is. Gyakorlatilag fokozottan kezdenek támaszkodni a munkásosztály újabb rétegeire is. Eközben azonban érthető módon vitatkozniuk kell mind a munkásmozgalomban, mind a polgári társadalomtudományban felmerülő különböző nézetekkel, a munkásosztály helyzetének, összetételének, mai és távlati céljainak különböző értékeléseivel.

Mindenekelőtt a tudományos-technikai forradalomnak a munkásosztályra gyakorolt hatásait és az állammonopolista kapitalizmus-jellegét kellett tisztázni, mert a polgári és kispolgári ideológia, a reformista és más opportunisták irányzatok a munkásmozgalomban ezeket a társadalmi-gazdasági és tudományos-technikai fejleményeket használták és használják fel a szocialista perspektíva „szükségtelenségének” és „lehetetlenségének” bizonyítására.

A szocialista országok kommunista és munkáspártjai 1957 novemberében Moszkvában, az oroszországi szocialista forradalom győzelmének 40. évfordulója alkalmából rendezett tanácskozáson megállapították: „Az imperializmus az emberiség nagyobb része felett elvesztette egykori uralmát. Az imperialista államok társadalmát mély osztályellentétek marcangolják, s ugyanakkor éles ellentétek vannak az imperialista államok között is; ami pedig ezeknek az országoknak a munkásosztályát illeti, egyre határozottabban száll szembe az imperializmus és a monopóliumok politikájával, harcol életkörülményeinek megjavításáért, a demokratikus jogokért, a békéért és a szocializmusért... Az imperialista államokban kiéleződtek a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondások; a modern tudományt és technikát sok tekintetben nem használják fel a társadalmi haladás, az egész emberiség érdekében...”⁴ Az 1960-as moszkvai tanácskozáson a világ kommunista és munkáspártjai újra hangsúlyozták: „Eddig nem látott mértékben fokozódik a tőkekoncentráció, növekszik a monopóliumok profitja és extraprofitja. A monopóltőke új formákban, mindenekelőtt a munka intenzitásának növelésével, mértéktelenül fokozta a munkásosztály kizsákmányolását. Az automatizálás és az »ésszerűsítés« a kapitalizmus viszonyai között újabb szenvedéseket zúdít

a dolgozókra. Egyes országokban a munkásosztály csak szívós harc árán tudta kiharcolni számos, életbevágó követelésének kielégítését.”⁵

Az 1969-es moszkvai tanácskozáson a világ kommunista és munkáspártjai már részletesebb, elmélyültebb értékelést adhattak, figyelembe vehették az időközben kifejlődött, markánsan megnyilatkozó tendenciákat a fő tőkés országokban: „A jelenkori imperializmusnak, amely alkalmazkodni próbál a két rendszer harcának feltételeihez, s a tudományos-műszaki forradalom követelményeihez, néhány új vonása van. Erősödik állammonopolista jellege. Egyre nagyobb mértékben folyamodik olyan szabályozókhoz, amilyen a termelés és a tőke monopolista koncentrációjának állami ösztönzése, a nemzeti jövedelem mind nagyobb hányadának állami újrafelosztása, a monopóliumok hadimegrendelésekhez juttatása, az ipari és tudományos kutatási-fejlesztési programok állami finanszírozása, országos gazdaságfejlesztési programok kidolgozása, az imperialista integráció politikája és a tőkeexport több új formája.

Az állammonopolista szabályozás azonban — amely a monopolizáció érdekeinek megfelelő formában megy végbe a monopolizáció uralmának megővése céljából — nem képes megfékezni a kapitalista piac ösztönös erőit. Úgyiszlván egyetlen tőkés országban sem került el a gazdasági fejlődés számottevő ciklikus ingadozásait és visszaeséseit. Az egyes országokban az ipari termelés gyors növekedésének időszakai a lassú növekedés időszakaiával váltakoznak. A tőkés rendszert heves valuta- és pénzügyi válság gyötri. A tudományos-műszaki forradalom példátlan lehetőségeket kínál az emberiségnek a természet átalakítására, hatalmas anyagi javak létrehozására, az ember alkotóképességének megsokszorozására. E lehetőségeknek minden ember javát kellene szolgálniuk, a kapitalizmus azonban a profit növelésére és a dolgozók kizsákmányolásának fokozására használja ki a tudományos-műszaki forradalmat. ... a kapitalizmus a tudományos felfedezések nagy részét, óriási anyagi erőforrásokkal együtt, katonai célokra használja fel, s a nemzeti gazdaságot elherdálja ... Nemcsak a kapitalizmus korábbi ellentmondásai éleződnek ki, hanem újak is keletkeznek ... Ide tartozik a modern termelés társadalmi jellege és szabályozásának állammonopolista jellege közötti ellentmondás, s ide tartozik nemcsak a munka és a tőke közötti ellentmondás növekedése, hanem a nemzet túlnyomó többségének és a fináncoligarchiának az érdekei között mutatkozó antagonizmus mélyülése is. Még a legfejlettebb tőkés országokban is több millió ember szenved a munkanélküliségtől, a nincstelenségtől és a létbizonytalanságtól. A »jövedelmi forradalom« és a »társadalmi partnerség« hirdetése ellenére fokozódik a kapitalista kizsákmányolás. A béremelkedés messze elmarad a munkatermelékenység és a munkaintenzitás növekedésétől, a szociális szükségletektől, s össze sem lehet hasonlítani a monopóliumok profitjának növekedésével.”⁶

A forradalmi munkásmozgalom eme elemzései (amelyek nemcsak a kommunista és munkáspártok *gyakorlati* tapasztalataira, hanem marxista *elméleti* kutatások egész sorára is támaszkodnak⁷) nem hagynak kétséget affelől, hogy az állammonopolizmus létrejötte, megerősödése és a tudományos-technikai forradalom kibontakozása a fejlett tőkés országok egész sorában *lényeges* változást hoztak ugyan, de nem változtatták meg a *lényeget*: a fejlett tőkés országokban a munkásosztály továbbra is elnyo-

mott, kizsákmányolt, tulajdon nélküli, termelő, értéktöbbletét termelő osztály, a tőkés—bérmunkás viszony egyik oldalának alanya, bár a termelés, az elosztás, a kizsákmányolás, az osztályharc méreteiben, jellegében jelentős változások következtek be. Következésképpen: a mai kapitalizmus munkáosztályának meghatározásában továbbra sem nélkülözhető Lenin definíciója, nem vitatható el — semmilyen *lényeges*, de a *lényeg*et nem érintő változásra hivatkozással — a *mostani munkáosztály* világtörténelmi hivatása, és természetesen tudományosan nem vehetők komolyan a nyugati polgári és kispolgári szociológiában kialakított kategóriák, módszertanok és technikák, amelyek azt a célt szolgálják (tudatosan vagy ösztönösen, a végeredmény szempontjából egyremegy), hogy elleplezzék a mai tőkés társadalmak osztálytagozódását s ennek gyökerét: a tulajdonviszonyokat.⁸

Figyelemre méltó ezzel kapcsolatban L. Broom amerikai szociológus (Kaliforniai Egyetem, Los Angeles) véleménye: „Lehetséges — nem tudom pontosan, ezért csak feltételezem —, hogy az amerikai szociológusok éppen azért fedezték fel a társadalmi rétegeket az osztályok helyett, mert e felfedezésük kizárta az osztályok felfedezését. Néhány kivételtől eltekintve, az amerikai kutatók a priori nem fogadják el, empirikusan pedig nem észlelik az osztályok realitását, mint teljesen kifejlődött, világosan körülhatárolt, szociális helyzetüknek tudatában levő és közös akciókra képes egyénekből álló rétegeket. Az osztály létére következtetni egy valamilyen pszichológiai tulajdonság vagy beállítottság alapján az érdekek vagy érdeklődés korlátozott szférájában, természetesen megengedhetetlen.”⁹

Nem kevésbé szimptomatikus és minta-értékű R. Dahrendorf nyugatnémet szociáldemokrata, majd szabaddemokrata szociológus következő fejtegetése¹⁰, már csak azért is, mert összefoglalja korábbi nagy munkájának, a „Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industrialen Gesellschaft”-nak főbb meg gondolásait: „Marxot jobban érdekelte a kapitalista társadalom speciális témája, mint az általános elmélet. Szerinte a munkásság fokozatosan fejlődik egymással konkuráló egyének szétszórt tömegéből teljes osztállyá, amely önmagát érdekeinek tudatában hatalmas szakszervezetekbe és pártokba szervezi. A harc a tőke ellen fokozódó intenzitású... a századforduló után a marxista elmélet mindenütt nehézségekhez vezetett. Olyan dolgok, amelyeknek soha sem lett volna szabad megtörténniük, ténylegesen megtörténtek — pl. az elnyomott osztályok harca forradalom nélkül is eredményeket ért el — és fordítva, nem történtek meg olyan dolgok a valóságban, amelyeknek pedig be kellett volna következniük, pl. a társadalomnak két osztályra való polarizálódását új, nem várt szociális folyamatok tartóztatták fel és vetették vissza. Azóta a politikai konfliktusok sok országban előreláthatatlan fordulatot vettek; sok ember, beleértve a legnagyobb társadalomtudósokat, fokozódó tanácstalansággal szemléli környezetének eseményeit. A marxista elmélet vereséget szenvedett, de egyesek rossz veszteseknek bizonyultak. Kitarítottak a csődöt mondogató elmélet mellett az ellene szóló megfigyelések dacára, megkísérelték »hozzáidomítani« az elméletet a megismerhetetlenhez, ami eddigelé nem sikerült. Mások, jelentős tudományos képesség birtokában, látva hogy ezt érdemes, az elméletet újjal, jobbal kívánták felcserélni... folyamato-

san kialakul a szociális struktúra új elmélete. E folyamatnak két iránya van. Egyrészt a konfliktusok és változások elméletében a tulajdon szerepét kell újraértékelni. Mindenekelőtt a szovjet tapasztalat, ti. azoknak a kísérleteknek a kudarca, hogy a tulajdon megszüntetésével kikapcsoljuk a konfliktusokat, sokakat arra indított, hogy feladják a csaknem két évszázados erőltetett elképzelést a tulajdonról, mint alapvető szociális erőről. A tulajdon jogi és gazdasági implikációi helyett a hatalom politikai és szociális implikációit tették az elemzés középpontjába. A tulajdonviszonyok lehetnek a valóságban konfliktus-források; ez azonban csak azért van így, mert maguk is a hatalmi viszonyok különös esetét jelentik. Konfliktus és osztályok a tulajdon kapcsán léteznek.

Másrészt, a gyakran dogmatikusan elfogadott marxi elméletet felülvizsgálták, és a konfliktus- és változáselméletnek egy komplexebb változatával helyettesítették. Egy korszak szociális struktúrája — mondja Marx — csak forradalmi szétzúzása útján változhat meg. A termelőerők és az elnyomott osztályok növekedése állandó és lineáris — ez torz és mindenestre elméletileg, ha talán politikailag nem is, fölöttébb szükségtelen feltételezés... Az elnyomott osztályok szervezett erőre és harci szellemre tehetnek szert, de ezt el is veszíthetik (mint a tapasztalat mutatja)... A változás egész folyamatát a konfliktusok segítségével kell megmagyarázni... A történelem nyitott és bizonytalan, nem vezet minket a dialektikus szükségszerűség rejtett keze az előre meghatározott célhoz... A hatalom gyakorlása a szociális pozíciókat nemcsak hatalmon levőkre és elnyomottakra osztja, hanem olyan kategóriákra vagy quasi-csoportokra is, amelyeknek közös szerepérdeke a status quo-t védelmezni, vagy megszüntetni. Ezek a quasi-csoportok, amelyeknek közös pozíciója a hatalom vagy a hatalom nélkülség, a politikai konfliktusok szociális bázisa. Bizonyos technológiai, szociális és politikai feltételek mellett ezekből szervezett érdekcsoportok keletkeznek, amelyek a manifeszt konfliktusokat hordozzák. E konfliktusok intenzitása és erőszakossága egy társadalom nyíltsága, pluralizmusának foka és más meghatározott faktorok szerint variálódik. A konfliktus-variációk a struktúraváltozások radikalizmusát és gyorsaságát határozzák meg.

Valamivel kevésbé szaknyelven ez azt jelenti, hogy az osztálykonfliktus egyike marad a történelem nagy motorjainak, amíg szükség van az uralomra a társadalom összetartása érdekében. A történelem ritmusa az osztálykonfliktusokat követi, mivel minden időben (vagy legalábbis az »ipari társadalomban«, hogy fenntartással ugyan, de ezt az ideológiai töltésű fogalmat használjuk) az embereket az uralom és alárendeltség struktúrájában elfoglalt pozíciójuk arra kényszeríti, hogy érdekeik érvényesítéséhez szolidáris szervezeteket keressenek. Ha az ilyen szervezkedést a politikai erőszak megnehezíti, vagy megakadályozza, az osztálykonfliktus illegálisba kényszerül, ahol csak fokozódik robbanóereje... ez a helyzet az olyan társadalmakban, amelyeket mi totalitáriusoknak szoktunk nevezni. Ha viszont a változásokat általában akceptálják és a konfliktusokat szabályozzák, olyan helyzettel van dolgunk, amelyet Lipset a pártok »demokratikus osztályharcának« nevezett, amelyek az egyes problémákat a parlamentben megvitatják és elképzeléseiket rendszeresen a népi választások elé tárják. »A demokratikus osztályharc folytatódni fog, de ez

a harc már ideológiák és vörös zászlók nélküli, május elsejei parádék nélküli harc lesz» — ez, legalábbis idáig, az osztályteória történetének vége... sem a klasszikus, sem a revideált osztálykonfliktus-elmélet nem képes megbirkózni a modern világ politikai viszonyaival. ... az osztálykonfliktus egy általánosabb fenoménnek csak különös esete. Ez azt jelenti, hogy mi a politikai konfliktusok és szociális változások szociológiai elméletében új kezdeményezéssel lépünk fel.” (11—15. old.)

A továbbiakban Dahrendorf négy kérdés kapcsán „mutatja ki” az osztályharc-elméletek „tehetetlenségét”: 1. *miért nincs szocializmus az USA-ban?* Erre a kérdésre Sombart 1906-os prognózisát válasznak fogadja el, mert szerinte bevált a jóslat: „az osztálykonfliktust az individuális mobilitás nemcsak enyhítheti, hanem pótolja is”, mégpedig „igen hatásosan”. Más szóval, „lehetséges, hogy a helyzet, amely Európában a konzervatív és szocialista pártok politikai vitáiban fejeződik ki, olyanná változik, amelyben lehetőségessé válik sok-sok egyéni döntés alapján az egyik szociális pozícióból a másikba áttérni. Ha sikerül ez az átváltás, akkor a szocializmus, azaz az osztályharc fölöslegessé válik.

2. Dahrendorf kénytelen belátni, hogy a Szovjetunió — az előzetes burzsoá várakozásokkal szemben — kétségtelen gazdasági eredményeket mutat fel. De hogyan lehetséges ez? Hiszen: „Az osztálykonfliktus-elmélet ahhoz a feltételezéshez vezetett, hogy egy tervracionális politikai rendszer — eltérőleg a liberális piacracionális rendszertől — nem tud funkcionálni, mert szükségképpen legyűrhetetlen intenzitású belső konfliktusokat szül. Miért nem történik ez így a Szovjetunióban?” — teszi fel a kérdést Dahrendorf. Ebben szerinte szerepet játszott az, hogy olyan vezetői voltak, „akik elvették az ellenzék pátoszát” és, (ne felejtjük el: Dahrendorfnak csak ifjúkori botlása volt a szociáldemokrata párttagság, v. ö. u. o. 103—105. old.) mert a (szovjet rendszer) olyan helyzetben volt, hogy főleg a terrorban bízott.

3. A harmadik probléma, amit az osztálykonfliktus-elméletek nem tudnak megmagyarázni Dahrendorf szerint, a *fasiszmus problémája*. „Hogyan magyarázzuk meg ennek a politikai erőnek a keletkezését és szemmel látható erejét, amely semmiféle osztálykonfliktus-formát nem mutat?” (hiszen, úgymond, a nagyipar elnyomta — a többi között — a náci pártot is, ez mégis hatalomra jutott és hatalmon maradt). Az „új középrétegek” politikai erejének növekedése lenne az ok, mint Th. Geiger véli? Lasswell-től Lipset-ig sokan fejtegetik ezt. A középrétegeket azonban Dahrendorf szerint nem helyes a hatalom és a tulajdon dimenziójában értelmezni, s harcukat mint osztályharcot felfogni. (20. old.)

4. A negyedik „botránykő” a klasszikus osztály- és osztályharc-elméletek számára a „nyugati országok mai politikája”, (a polgári szabadságjogok, a szegénység, az oktatási rendszer egyenlőtlensége, a pártok játéka, a pártprogramok közeledése egymáshoz, a technokraták és ideológusok konfliktusa, a „tudományos politika” iránti szimpátia terjedése stb.). Lehetnek egyoldalúak, vagy nem kielégítőek az olyan — egyre gyakoribb — modern elméletek, amelyek a mai demokratikus országokat osztály nélkülinek és ezek hatalmi struktúráját amorfnak ábrázolják (kapitalizmus utáni, vagy ipari társadalmon túli fázis), de mindenesetre ezek létezése szociális tény. „Az osztálykonfliktus-elmélet nem annyira hibás, mint

amennyire irreleváns, ha a mai társadalomra akarják alkalmazni. Fájdalom, hogy a társadalom gyakrabban helyezi „használaton kívül” a szociológiai elméleteket, mintsem drámai módon cáfolná azokat”. (20—21. old.) „Marx elméletét egy általánosabb elmélettel kell helyettesíteni, amely a hatalmi struktúrára és nem a tulajdon-struktúrára épül, és amely a mai, és nem a múltbeli változásokat magyarázza...” (22. old.)

Tekintsünk most el Dahrendorf jellegzetes gondolatmenetének és e gondolatmenet nyilvánvaló szovjetellenességének részletes kommentálásától. Egy dologra azonban ki kell térnünk. Kezdjük talán L. Broom fentebb idézett értékes véleményével. Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy természetesen nem a *terminus* a lényeg, hanem az, hogy a kutatónak sikerül-e feltárnia a társadalmi viszonyok *tartalmát*? A (különösen az USA-ban) elterjedt stratifikációs struktúramodell mint kutatási hipotézis és a szociológiai magyarázat kerete *nemcsak eleve és elvileg* zárja ki a mai tőkés társadalom osztályviszonyainak feltárását, hanem az ideológiailag kondicionált *kutatói önkény* következtében is. Ez a lehetőség azonban eleve és elvileg benne rejlik a stratifikációs hipotézisben, vagy modellben, azáltal, hogy nem tesz különbséget a szociális szubjektum objektív tagoltsága és erről való tudata között, továbbá a tagolódás makro- és mikrodimenziói között; a tagozódás kritériumai között nem különbözteti meg az elsődlegeseket és a másodlagosakat (ti. abból a szempontból, hogy ezek nagy csoportok tartós cselekvéseire, vagy az egyének mindennapi életére vannak determináló befolyással). A stratifikációs modell egy vagy több dimenzió szerint homogén rétegeket kíván „előállítani”, s ezekből „felépíteni” a társadalmi szubjektumot maradék és átfedések nélkül, ami briliáns formalizációs és kvantifikációs eljárásokat fejleszt ki, de ezek szükségképpen növelik a minőségi különbségek elhanyagolásának szükségletét és esélyét. Végül is az ilyen modellalkotási törekvés — az előbbiektől következően — csak a szinkroniát, a rendszer egyensúlyát veheti alapul, s el kell hanyagolnia a diakroniát, a rendszer történeti útját, átalakulásának irányait, lehetőségeit, tényezőinek kutatását. Ezekért a „születési hibákért” a stratifikációs koncepció az egyéni mobilitás túlértékelésével próbálja magát kárpótolni; a mobilitás azonban eleve a rendszer rugalmasságát képes csak illusztrálni, hiszen az egyének helycseréjét jelenti, az egyéni helyek rendszere — a hierarchikus stratifikációs rendszer „rádspontjai”-nak egymáshoz viszonyított helyzete — változatlan (illetve a szinkronikus szemlélet számára változatlan).

Egyes kutató, vagy kutatási irányzat azután ilyen vagy olyan mértékben növeli vagy csökkenti a hierarchikus stratifikációs modellben rejlő lehetőséget a társadalmi viszonyok tartalmának, minőségének feltárására, de magának a hierarchikus stratifikációnak az okaival és változásaikkal nem foglalkozik, mert az már „társadalomfilozófiai spekuláció” és nem „pozitív tudomány” lenne. A szociális stratifikáció ugyanis „intézményesült egyenlőtlenségrendszer”¹¹, amely szinte természetes: a történelem minden forradalma csupán enyhített valamit a szociális kontrasztokon, változtatott a stratifikáció (egyenlőtlenségrendszer) konkrét formáin, de „sikertelen volt minden kísérlet magának a stratifikációnak megszüntetésére. És az a szabályszerűség, amellyel minden ilyen kísérlet vereséget szenved, csak a stratifikáció »természetes« jellegét bizonyítja”.¹²

A stratifikáció mint intézményesült egyenlőtlenségrendszer így sikeresen teljesíti a magasabb fokú és (üresebb) formalizálható általánosság funkcióját a „gazdasági determinizmusként” értelmezett és elmarasztalt marxista osztályelmélettel szemben, úgy, hogy a fennálló rendszer apológiájának és *immanens* kritikájának egyaránt megfelel, s ezen belül már jóformán alig vitatható terminológiai problémává válik az osztályfogalom használata vagy mellőzése. „Mint láthatjuk, nincsenek specifikus, diszkkrét osztályok az Egyesült Államokban, inkább egy hierarchikus stratifikáció létezik, amelynek szintje, rétegei a kutató által használt osztálystátus kritériumtól függően különböztethetők meg.”¹³ Az osztályfogalom így — a stratifikációs modell „alkatrészeként” — elveszíti szociológiai jelentőségét, hiszen speciális esete lesz a „rétegnek” vagy „csoportnak”¹⁴, vagy egyszerűen „logikai osztállyá” válik.¹⁵

Igy tehát — ha a *valóságos* osztály- és osztályharc-elméletet, a marxizmusét, kizártuk — nincs akadály (ugyanakkor nem túl nagy a jelentősége) annak, hogy vita folyjék: osztálytársadalom-e a mai fejlett kapitalista társadalom?

Kevés olyan kutató van, különösen az USA-ban, aki az osztálykülönbségek s így az osztályfogalmak relevanciáját elismeri és felismeri. Ilyen pl. *Kolko*, G, aki így ír: „Tudjuk, hogy az osztály fogalma nemcsak gazdasági jellegű, hanem kulturális, faji (?) és egyéb tényezőket is felölel. De a gazdasági helyzet mindenképpen a legmélyrehatóbb és legfontosabb tényező. Egy-egy család helyzetét gazdasági határai meglehetősen pontossággal megszabják. A nem gazdasági jellegű tényezők csupán a határokon belül idézhetnek elő eltéréseket. Eddig az történt (az amerikai szociológiában), hogy a kevésbé jelentős különbségekre vonatkozó bőséges kutatások elhomályosították a társadalmi osztályok sokkalta fontosabb és szinte teljesen figyelmen kívül hagyott gazdasági bázisát. Ezt a torzulást igyekszünk most helyesbíteni... mert... felettébb kétséges, hogy a New Deal meghirdetése óta valóban szélesebb körben oszlik-e meg a gazdasági hatalom, amely a megtakarítások, a gazdasági aktívák és a jövedelem birtoklásából, illetve ellenőrzéséből és a részvénytársasági politika irányításából fakad. Ma, amikor egy másfajta, szintén gazdasági egyenlőséget ígérő életforma versenyre hívta ki a mi politikai demokráciánkat” — a szerző maga jelzi, hogy bírálata *immanens* — „rendkívül fontos, hogy megvizsgáljuk az amerikai gazdaság struktúráját, és megállapítsuk, vajon teljesen sikerült-e elérnünk a Jefferson által kitűzött célt: az egyenlőséget.”¹⁶ És a végkövetkeztetés: „...elkerülhetetlenül arra a megállapításra kell jutnunk, hogy az Egyesült Államokban manapság elterjedt társadalomelméletek nem annyira a társadalom valóságos elemzésére, mint inkább illúziókra, olyan ábrándokra épülnek, amelyek szerint az Egyesült Államokban már megvalósult a »gazdasági egyenlőség«. A jelen tanulmányban ismertetett tények ugyanis rációfognak a mai szociológiának arra az alapfeltevésére, hogy Amerikában általános a jólét. A divatos elméletek legfőbb hiányossága, hogy a társadalomelemzés minimális funkcióját sem töltik be, nem próbálják olyannak ábrázolni a társadalom alapvető formáját és körvonalait, amilyenek a valóságban. ... A szociológia megköveteli a feltevések és elemzések folyamatos, kritikus és elfogulatlan felülvizsgálatát, márpedig e tekintetben a legszámottevőbb elméleti szo-

ciológusok mind csődöt mondtak. Akadnak persze, figyelemre méltó kivételek is. Így pl. David Riesman kulturális és morális szempontból elutasítja a status quo-t, habár gazdasági szempontból elfogadja. Ő és néhány más kivétel azonban csak erősíti a szabályt.”¹⁷

Kivétel maradt maga Kolko is, annak ellenére, hogy az Egyesült Államok valósága — nem utolsó sorban a hatvanas évek agresszív háborús kalandjai és a katonai-ipari komplexum hatalmának mérhetetlen megnövekedése — azóta nagy mértékben megtépázta az amerikai gazdasági és politikai demokráciáról szőtt illúziókat, feltárta a szegénységet a gazdaság árnyékában, a színesbőrűek problémáját, a „fogyasztói társadalom” politikai és ideológiai, kulturális és morális válságát stb.¹⁸

Az osztályelemzés a marxizmus „privilégiuma” marad, s az immanens kapitalizmuskritika — a stratifikációs koncepción belül maradványokból — áttér az ezzel jól összeegyeztethető *elitelmélet álláspontjára*, legfeljebb ezen belül őriz meg valamit a klasszikus osztályelméletek maradványaiból. Jellegetes Bottomore T. B. angol polgári szociológus összefoglaló ismertetése az elitprobléma fejlődéséről, amelyben kimutatja, hogy az elitelmélet kifejezetten mint a marxista társadalomelmélet cáfolata jött létre, azzal a céllal, hogy bizonyítsa: 1. a marxista „uralkodó osztály”-fogalom helytelen; 2. egy osztálynélküli társadalom lehetetlen, mert minden társadalomban szükségképpen egy kisebbség uralkodik, de ez nem mindig osztály.¹⁹

Így tehát az elitelmélet és a stratifikációs koncepció jól összeférnek; közös platformot jelentenek a polgári apologetika és a kispolgári (immanens) kapitalizmuskritika számára. Jól mutatja ezt egyrésről pl. Mills, Riesman, Ossowski, másrésről Aron, Galbraith és Dahrendorf „egyetértése” a Weber, Pareto, Mosca-vonal folytatásában a marxista osztály- és osztályharc-elmélettel szemben. Lényegtelen terminológiai különbség, hogy egyikük használja az osztályfogalmat, a másikuk nem. Egyikük a múltra nézve — legalábbis a kapitalista újkorra nézve — relevánsnak tartja a „klasszikus osztályelméletet”, az „ipari társadalomra” nézve azonban már nem. Az, aki közülük használja és használhatónak tartja, az sem a marxizmus értelmében veszi az osztályt, hanem mint speciális réteget értelmezi, a tulajdonviszonyoktól függetlenül.

És ez az ugrópont, ez mutatja, mennyire Achilles-sarka a mai polgári „osztály”-elméleteknek a tulajdonviszony. Láttuk, milyen kényelmes és „tudományos” módszer a stratifikációs-koncepció segítségével lefokozni a tulajdonviszony szerepét a rétegződésben, beállítva legfeljebb egynek a sok dimenzió között; ugyanilyen kényelmes és „tudományos”, az előbbivel összhangban lévő módszer a „szervezett kisebbség” és a „szervezetlen tömeg”, a „tehetséges és törekvő kisebbség” és a „tehetségtelen, passzív tömeg” szembeállítás. Ugyanezt a metodológiai funkciót tölti be az, ha a „tulajdon jogi és gazdasági implikációi helyett a hatalom politikai és szociális implikációit” teszik az elemzés középpontjába, mint láttuk Dahrendorfnál. Dahrendorf öntudatosan vallja, hogy „sem a klasszikus, sem a revidált osztálykonfliktus-elmélet nem képes megbirkózni a modern világ politikai viszonyaival... az osztálykonfliktus egy általánosabb fenoménnek csak különös esete. Ez azt jelenti, hogy mi a politikai konfliktusok és a szociális változások szociológiai elméletében új kezdeményezés-sel lépünk fel.”²⁰

Nos, ez a kezdeményezés nem új. Alapvetése megtörtént Spencertől Burnhamig, az organikus szociológiáktól a stratifikációs és elitelméletekig. Dahrendorf csak modern formát és részben új terminológiát adott neki, amennyiben „Marx elméletét egy általánosabb elmélettel” akarja „helyettesíteni, amely a hatalmi struktúrára és *nem* a tulajdonstruktúrára épül”.²¹

A magántulajdon jelentőségét, összefüggését a hatalommal, befolyással, képzettséggel, presztízzsel stb. ezek az elméletek nem tagadják. Csak éppen mindenáron *kisebbitik*, s a marxizmust egyoldalú „gazdasági determinizmus”-ként marasztalják el a tulajdonviszony alapvető jelentőségének elismerése miatt, amiatt, hogy a tulajdonviszonyokat végső soron a hatalom forrásának tartja, (illetve, pontosabban, a termelési viszonyok egész rendszerét tekinti a társadalom alapjának, amelyen emelkedik az adott társadalom felépítménye, politikai és egyéb intézményrendszere, beleértve a „hatalmat”, az „uralmat” is) és úgy próbálják „meghaladni”, hogy időnként elismerik a marxizmus érdemeit a „gazdasági faktor” jelentőségének feltárásában. Ez a „faktor” azonban — szerintük — csupán egy a sok közül, s a tudományos magyarázat csak akkor állhat helyt, ha a „faktorok” összességét számításba veszi. A „sok tényező” figyelembe vétele aztán azzal a biztos eredménnyel jár, hogy a döntő tényező figyelmen kívül marad. Ez a döntő tényező a tulajdonviszony, amelynek a polgári társadalomtudományban ez már valószínűleg az *utolsó metamorfózisa*. J. Locke álláspontja és a Virginiai Alkotmány (1796. jún. 12.) óta, amelyek az emberi személyiség jogát a magántulajdonhoz ünnepelesen, illetve nyílt cinizmussal megfogalmazták (ti. a személyiség tulajdonává minősítették magát a személyiségét is, hogy teljesüljön az alaptétel: „mindenki tulajdonos”), ma már — mint G. Kolko is megjegyezte — szinte elhanyagolható és elhanyagolt faktorrá vált a polgári-kispolgári társadalomtudományban „a kevésbé jelentős különbségekre vonatkozó bőséges kutatások” özönében „az osztályok sokkalta fontosabb... gazdasági bázisa”.

Említsük meg a stratifikációs koncepció és az elitelmélet még egy formailag közös tulajdonságát, ami ezeket oly vonzóvá teszi. Ez az „általánosság magasabb foka” az osztályelmélettel szemben. Az osztályelmélet ugyanis szorosan véve csak az osztálytársadalomra releváns, különösképpen a magántulajdonra épülő kifejlett formára, a klasszikus kapitalizmusra. Alkalmazása más formációkra — a feudalizmusra, az antik világra, az ázsiai termelési módra — interpretációs nehézségeket okoz, amelyek részben még a marxizmusban sincsenek megoldva. (Ezt bőven fel is használják az elitelmélet és a stratifikációs koncepció hívei — különösképpen, mint láttuk, Dahrendorf, de ebben a vonalban mozog Bottomore mindkét idézett áttekintése is; sőt Stanislaw Ossowski, lengyel szociológus is, — „kimutatva”, hogy Marxot tulajdonképpen „csak a kapitalizmus érdekelté”. és nem — vagy nem annyira — az általános elmélet. Ezért az ő álláspontja, a „gazdasági determinizmus”, csak mint egy valós és méltányolandó *mozzanat* vehető figyelembe egy „általánosabb elmélet” keretein belül.)

Ez rendkívül fontos új fejleménye a marxizmus elleni harcnak az évszázados elhallgatás után. Így ugyanis nem kell cáfolni, mint egy másik osztály elméleti álláspontját, hanem udvariasan méltányolható mint egy

relatív jogosult tudományos (de inkább tudománytörténeti) álláspont, amelynek redukált és leegyszerűsített, ezért meghamisított „mozzanatait” egy „általánosabb elméletben” helyet kaphatnak. Így a marxizmus osztály- és osztályharc-elméletének forradalmi konzekvenciáit (v. ö. Marx: az osztályok harca elkerülhetetlenül a proletariátus diktatúrájához vezet, ez pedig az osztályok megszüntetéséhez), még a cáfolat erejéig sem kell komolyan venni, hiszen az „általánosabb elmélet” — a stratifikáció és az elitelmélet — eleve általánosabb, eleve kizárja a radikális konzekvenciákat, lévén alaptétele az, hogy a stratifikáció az egyenlőtlenségek intézményesült rendszere, s ezért az elit—tömeg-megoszlás és -ellentét örök tulajdonsága az emberi társadalomnak. Ez egyaránt megfelel az apologetika és az immanens kapitalizmuskritika céljainak, hiszen e kereteken belül — figyelembevételével a mobilitásban rejlő lehetőségeket, a hatalom, uralom, osztály, réteg, elit stb. fogalmak többértelmű használatát — igazolni is, immanensen bírálni is, gyakorlatilag javítgatni is lehet az „egyenlőtlenség intézményesült rendszerét”. Csak azt kell bizonyítani, hogy a stratifikáció nem zárja ki a demokráciát, az elitek demokratikus kiválasztódását és helycseréjét, körforgását. Ez pedig — különösen az átlagosan magas életszínvonal és a látványos formális demokrácia árnyékában — viszonylag könnyen valószínűsíthető, különösen akkor, ha az állandezkedet valóságosnak, s mindenféle társadalmi szervezetek és mozgalmak vezetői (saját tömegeikkel szemben) az egységes, (vagy megosztott) elithez tartozónak tüntetjük fel. Így valóban elhanyagolhatóvá válik a tulajdonviszony, s előtérbe kerül a hatalom, ami — tévedés ne essék — nem a monopolizáció valóságos hatalma (ami pl. megnyilvánult az USA most befejezett, kongresszusi szankció nélkül folytatott, csaknem egy évtizedes agresszív háborújában), hanem a látványosság, a népszerűség, a presztízsskála csúcsa, függetlenül még a sokat emlegetett „fontos döntésekben” való személyes részvételtől is. Így megeshet, hogy a legexponáltabb kormánytisztviselők mellett ugyanúgy az uralkodó elithez számítják Spellmann érseket, mint egy supermant alakító népszerű színészt, az ünnepezt tudóst, az istenített rögbicsatárral, a szakszervezeti főnökkel, a gengszterkirállyal és Bobby Fischerrel egyetemben. Mindezeknek személyes jövedelme és publicity-je hasonló mértékű lehet, de valóságos társadalmi szerepe aligha. És éppen ez a lényege az osztályelemzés helyett a stratifikáció- és az elitkoncepció kifejlődésének és nagy népszerűségének: jótékony homályban hagyja a társadalom valóságos tagozódását, a tulajdon és a hozzá szorosan kapcsolódó valóságos (gazdasági, politikai és ideológiai) hatalom természetét, a legnagyobb monopóliumok uralmát.

És — végül — még egy szempont miatt oly népszerű és tudományoszerű a stratifikáció- és elitelmélet: formális általánossága folytán könnyedén alkalmazható a fejlődő országok és a szocialista országok társadalmi struktúrájának és konfliktusaiknak elemzésére is. Így az egységes, lehetőleg minőségileg semleges terminológia és a formalizációs módszerek következtében elhanyagolhatókká, sőt elhanyagolandókká válnak a magántulajdon és a társadalmi tulajdon minőségi különbségei, a kisebbség hatalma és a többség hatalma közötti minőségi különbségek, a formális demokrácia és a benne megnyilvánuló tartalom, a szocialista demokrácia és ennek formai tökéletlenségei megkerülhetők, vagy éppen a mai szocia-

lizmus elmarasztalására, transzcendens kritikájának céljaira használhatók fel.

Következtetésünk: a nyíltan deklarált konvergencia-elméletnél mélyebb, hatékonyabb a *globálisan* és régóta alkalmazott stratifikáció és elitelmélet.

MUNKÁSOSZTÁLY, TÁRSADALOMSTRUKTÚRA, SZOCIALIZMUS

A szocialista országokban — a szocializmus alapjainak lerakása után — szintén elsősorban a végbement objektív változások értelmezése teszi szükségessé a munkásosztály helyzetének, fogalmának, társadalmi szerepének megvitatását:

— megváltozott a társadalom osztályszerkezete, eltűntek a kizsákmányoló osztályok, lényegében megszűnt vagy jelentéktelen arányú a kisárutermelés;

— új iparágak keletkeztek; kibontakozik a szolgáltatási szféra; fokozódik az ipari eszközök, anyagok, módszerek felhasználása a mezőgazdaságban, miközben jelentősen csökken a hagyományos paraszti munkát végzők száma és aránya;

— az egész népgazdaságban — a termelő vállalatoknál is — illetve az egész társadalomban nő a közép- és felső fokon szakképzettek aránya és szerepe; kibontakozik a tudományos-technikai forradalom.

Ezek a változások a szocialista forradalom vívmányai, amelyekben legnagyobb szerepe a munkásosztálynak van. E változások során maga a munkásosztály is jelentősen megújul, átalakul, megváltozik nemcsak gazdasági és politikai helyzete, hanem összetétele, műveltsége, szövetségeseivel való kölcsönös viszonya, az egész társadalomra gyakorolt befolyása is. A helyes politikai gyakorlat számol ezekkel a fejleményekkel; a szemlélet, a „köztudat” azonban nem mindig. Így olykor feszültségek keletkeznek a régi fogalmak és nézetek, valamint a helyes gyakorlati, politikai törekvések között.

A gazdaságirányítás rendszerének továbbfejlesztése pl. figyelembe vette a termelőerők magasabb szintjét, támaszkodik a különböző reális réteg- és csoportérdekek pontosabb ismeretére, törekszik ezek helyes méltánylására, úgy, hogy a gazdasági növekedés üteme és a hatékonyság kielégítő legyen. Ezért az egyenlősít (minden valós rétegérdek „súly szerinti” méltánylását) nem engedhetjük meg. Meg kell tehát különböztetnünk a rétegérdekek közül a progresszív, kevésbé progresszív és a konzervatív típusokat és *eszerint is* kell őket mérlegelni és méltányolni. E törekvést nem ritkán az is akadályozza, hogy nézeteink, fogalmaink tartalmának és terjedelmének átalakulása nem mindig követi a valóságos viszonyok megváltozását. Így pl. a társadalom alapstruktúrájának értelmezésében a „munkások—parasztok—értelmiségiek” (vagy — ahogyan korábban megfogalmaztuk — a „munkások—dolgozó parasztok—haladó értelmiségiek”) hármas kategóriája már korántsem „működik” olyan jól, mint annakidején, a hatalomért vívott harcban és a szocialista forradalom első éveiben. Akkoriban ez a három kategória jó megközelítéssel és közérthető módon kifejezte azokat a társadalmi erőket és érdekeiket, amelyeknek a

szerepe lényeges és pozitív volt a társadalmi mozgásokban, amelyek a szocialista hatalom és a szocialista átalakulás társadalmi bázisát képezték. Nemcsak jelképesen, hanem valóságosan is megkülönböztették őket a társadalom egyéb rétegeitől (kizsákmányoló osztályok maradványaitól, később már a kisárutermelőktől is).

1949-ben a 4 millió aktív kereső közül nem egészen 16 százalék alkalmazásban álló ipari-építőipari fizikai dolgozó volt; 2,2 millió mezőgazdasági fizikai kereső, ebből levonható kb. 200 ezer fő (a 78 ezer, 20 kat. holdon felüli magángazdaság tulajdonosai), így dolgozó paraszt az aktív keresők 50 százaléka; vegyük értelmiséginek az alkalmazásban álló 387 ezer szellemi dolgozó 1,4-ét, így ez az aktív keresők 2,4 százaléka (mellesleg akkor az aktív keresők 1,9 százaléka rendelkezett egyetemi-főiskolai oklevéllel). Így 1949-ben a munkás—dolgozó paraszt—értelmiségi formula az aktív keresőknek mintegy 74 százalékát nevezte meg ($16 + 50 + 2,4 = 68,4$ százalék).²² Ezzel együtt is jól funkcionált ez a formula politikai és társadalomtudományi értelemben is. Alapjában véve helyesen tükrözte a társadalom „durva szerkezetét”. Az igaz, hogy a szocializmus építésének első korszakában ez a formula egyrészt a vulgáris „köztudatnak” tett engedmény, másrészt a 30-as évek második felében a kommunista mozgalomban általánossá — bár nem vitán felülivé — vált felfogás következménye volt, de természetlennek tartjuk a meditációkat afelett, hogy ez a leegyszerűsítés buharini-e vagy sztálini, hogy mennyiben fakadt Buharin mechanikus és skolasztikus hajlamaiból vagy Sztálin elmélet-, és különösképpen szociológia-ellenes beállítottságából, hogy mennyire akadályozta, — és egyáltalán: ez akadályozta-e — a szocializmus „reális önismeretének” kialakulását, a szociológia, mint „ideológiamentes szaktudomány” elterjedését a szocialista országokban. Igaz, hogy a „2 osztály + 1 réteg” nem következetes felosztás formális logikai értelemben, nem egy rétegződésemélet „tisztá” és formalizált kategóriái, amelyekbe beléhelyezhető maradék nélkül a lakosság, vagy akár csak az aktív lakosság, s így ezek valóban egy elméletileg nem precizírozott struktúra-konceptió alapfogalmai. Az is figyelemre méltó azonban, hogy a „2 osztály + 1 réteg” koncepció *nem ellenzéki* kritikájából — bár ez a kritika valóban indokolt, ha a valóságos társadalmi változásokkal kíván számot vetni és nemcsak a nézetekkel — mindeddig nem született olyan struktúramodell, amely sikeres továbbfejlesztésnek lenne minősíthető.²³

Időszerű pedig régi nézeteink kritikája, a hármas formulával kifejezett struktúráképünk revíziója, mert *időközben maga a struktúra megváltozott*. 1960-ra az aktív keresőknek már 27,5 százaléka az alkalmazásban álló ipari és építőipari fizikai kereső, 37,6 százaléka mezőgazdasági fizikai kereső, az egyetemi-főiskolai oklevéllel rendelkezők aránya 3,2 százalék, ez is körülbelül 70 százaléka az aktív lakosságnak. Közel ugyanilyen arányt kapunk az eltartottak figyelembevételével is. 1960-ban tehát még jó megközelítést adott a „munkás—paraszt—értelmiségi” formula, alig rosszabbat, mint 1949-ben. 1970-re már kisebb arányt kapunk, mintegy 62 százalékot tesz ki az aktív keresők között a munkások, parasztok és értelmiségiek hányada,²⁴ ha ezeket a kategóriákat a „köztudat” alapján értelmezzük. A Magyar Nyelv Értelmező Szótárában adott, nyelvi normaként funkcionáló meghatározások szerint ugyanis:

Munkás: 1. ipari termelőmunkát közvetlenül és foglalkozásszerűen végző dolgozó; a munkásosztály tagja. *Paraszt*: 1. földműveléssel hivatásszerűen foglalkozó személy. *Értelmiségi*: 1. a társadalomnak az a rétege, amelynek tagjai szellemi munkával tartják fenn magukat. *Szellemi munka*: olyan munka, amely a gondolkodás fokozottabb igénybevételét követeli meg.

Véleményünk szerint ezek a definíciók a munkásra vonatkozólag túl szűkre, az értelmiségre és a parasztságra vonatkozólag túl tágra sikerültek; igaz, hogy az értelmező szótárt 1961-ben adták ki, az értelmezések zöme tehát az 50-es évek szóhasználatát vehette alapul. A statisztikai csoportosítási gyakorlat — helyesen — ennél jóval szélesebben értelmezi a munkásfogalmat, amennyiben kiterjeszti valamennyi népgazdasági ág *fizikai* dolgozóira és nem használja az „értelmiségi” kategóriát, hanem a fizikai foglalkozásúak mellett a nem fizikai, vagyis a „szellemi foglalkozásúak” kategóriájába maradék nélkül besorolja az összes aktív keresőket. Így a munkaügyi, háztartás- és népszámlálási statisztikák legátfogóbb kategóriái az aktív keresőkre vonatkozólag: mezőgazdasági fizikai foglalkozású, nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású, szellemi foglalkozású és önálló.²⁵ Ezek a választékos kifejezések nyilván annak a törekvésnek az eredményei, hogy érvényesüljenek a statisztika *szakmai* szempontjai —, hogy a vizsgált népesség néhány kategóriába maradék nélkül besorolható legyen s ezek ne tartalmazzanak átfedéseket, halmozásokat. valamint, hogy az adatok mindig a konkrét egyének adatai legyenek —, továbbá, hogy ezek a kategóriák eltérjenek *megnevezésükben is* mind a köznyelvi kategóriáktól, mind a társadalomtudományok idevonatkozó általános fogalmaitól, amelyek statisztikailag, az egyének adataiból kiindulva megfoghatatlanok (hiszen általánosítások, szupra-empirikusak. csak a lényegyet kell kifejezniük, a jelenségvilág véletleneiből kiemelve).

Így tulajdonképpen *háromféle adatsorral* rendelkezünk a társadalmi struktúra alakulásáról (az aktív keresők körében):

1. A hagyományos, a „2 osztály + 1 réteg”-koncepcióval azonosított, a köznyelvben meggyökeresedett felfogás szerinti adatsorral;

2. A társadalomstatisztikának az egyéni foglalkozás minőségét alapul vevő, alkalmazásban álló fizikai és szellemi dolgozókat, valamint az önállókat és családtagjaikat megkülönböztető adatsorával;

3. A statisztikának az egyéni foglalkozásokat alapul vevő, de a munkaviszonyt nem jelölő, ún. „társadalmi foglalkozási csoportok” szerint rendezett adatok sorával.

Ezek az adatok *egymás mellett* az 1. táblázaton látható képet mutatják.

*Társadalmunk struktúrájának átalakulása három megközelítésben
(az aktív keresők százalékos megoszlása)*

„2 osztály + 1 réteg					Egyéni foglalkozás szerint			Társadalmi foglalk. csop. szerint				
Év	munkás	paraszt	értelm.	összesen	alkalmazásban álló		önálló	összesen	nem mezőgazd. fizikai	mezőgazd. fizikai	szellemi	összesen
					fizikai fogl.	szellemi fogl.						
1949	16	50	2,4	68,4	35,5	9,5	55,0	100,0	—	—	—	—
1960	27,5	37,6	3,2	68,3	61,0	16,7	22,3	100,0	46,4	36,8	16,8	100,0
1970	33,6	23,6	5,3	62,5	71,1	25,7	3,2	100,0	56,1	18,2	25,7	100,0

Forrás: 1970. évi Népszámlálás 2. kötete: Részletes adatok az 1 százalékos képviseleti minta alapján, KSH Bp. 1971. 75. old. 81. old. alapján (a „2 osztály + 1 réteg” oszlop adatait mi számítottuk ki; a módszert lásd a szövegben).

Ezt a képet lehet még variálni a foglalkozási viszony beszámításával (= tulajdonforma), s akkor az aktív keresők megoszlása 1970-ben:²⁶

1. Alkalmazásban álló:

a) fizikai dolgozó	53,2%	2 659 000 fő
b) szellemi dolgozó	24,8%	1 243 300 fő
a + b =	78,0%	3 902 300 fő

2. Termelőszövetkezeti tag:

c) fizikai dolgozó	15,8%	787 100 fő
d) szellemi dolgozó	0,8%	41 100 fő
e) segítő családtag	2,2%	110 000 fő
c + d + e =	18,8%	938 200 fő

3. Önálló:

f) önálló	2,4%	118 500 fő
g) önálló segítő családtagja		
f + g =	2,9%	143 700 fő

4. Kettős jövedelműek

segítő családtagjai	0,3%	17 000 fő
1 + 2 + 3 + 4 össz.	100,0%	5 001 200 fő

Megjegyzés: itt valóban a *forma* uralkodik: az „alkalmazásban álló” itt épp úgy állami vállalatoknál és intézménynél, mint szövetkezetnél és önállóaknál lévő alkalmaztatási viszonyt jelent. Ugyanígy a „termelőszövetkezeti tag” nemcsak a mezőgazdasági, hanem az ipari-építőipari és szolgáltató szövetkezetek tagságát is jelenti.

Szembetűnő, először is, a „2 osztály + 1 réteg”-koncepció csökkenő relevanciája, ha az itt használt fogalmakat a hagyományos értelemben vesszük és statisztikai adatokkal kívánjuk megközelítően alátámasztani. 1949-ben és 1960-ban még az aktív lakosságnak több mint 2/3-át megnevezte, visszatükrözte ez a három kategória, miközben a fennmaradó 1/3 rész erősen megoszlott. *1970-re már az aktív lakosság 37,5 százalékát nem fogta át, tehát akkora részét „hanyagolta el” az aktív lakosságnak, amely méretét tekintve felülmúlta a „2 osztály + 1 réteg” bármelyikét (a munkáskategória, a legnagyobb, 1970-ben csak 33,6 százalék).*

Szembetűnő másodszor, a statisztikai megközelítés előnye, az imponáló „teljes elszámolás”, az átfedés nélküli kategóriák, a merev határok feltételezése a fizikai és a szellemi dolgozók, a mezőgazdaság és a nem mezőgazdaság stb. között.²⁷ Ezért az impozáns precizitásért természetesen azzal „fizetünk”, hogy tartalmi, szociológiai különbségeket tételezünk fel ott, ahol nincsenek, és hanyagolunk el ott, ahol vannak, annak érdekében, hogy a *formális* kritériumokat következetesen érvényesíthessük az adatok csoportosításában. Ezért a statisztikai kategóriák *szociológiai (tartalmas)* interpretációja kockázatos vállalkozás; eredménye semmi esetre sem lehet jobb, mint a tartalmas-általános (osztály, réteg) — kategóriák *statisztikai* megközelítése. (De valószínű, hogy nem is rosszabb.)

Az első esetben a teljes elszámolásért az átfedés nélküli kategóriákban azzal fizetünk, hogy az így kapott csoportok csak egy-egy, vagy néhány formális kritérium (dimenzió) szerint lesznek homogének, ami nem determinálja munkájuk, életmódjuk, törekvéseik, érdekeik, helyzetük, aspirációik, attitűdjeik, normáik — csoportjellegük — azonosságát. A második esetben — a tartalmasan felfogott osztály- és rétegekategóriák használata esetén — az alapvető csoportok belső minőségi, tartalmi azonossága és más csoportoktól való különbözőése mennyiségi módszerekkel nehezen és nem egyértelműen elemezhető: átmeneteik, átfedéseik miatt a „százszázalékos elszámolás” nem valósítható meg. Ezért tulajdonképpen egyik módszer vagy koncepció sem helyettesítheti a másikat, nem állítható, hogy az egyének adatait összegező és csoportosító társadalomstatisztikai (vagy empirikus szociológiai) leírás igazabb vagy hamisabb, mint a társadalmi viszonyokat és funkciókat, érdekeket és célokat minőségi (általános, szintetikus, kvalitatív) társadalomtudományi kategóriákkal megragadó elemzés.

Normális esetben persze az egyik a másik nélkül nem élhet meg, különben kockáztatja saját módszerének meddővé, dogmatikussá válását; a formális (formalizált, kvantifikált) empirikus módszer nem nélkülözheti annak a tárgynak, amire alkalmazták, előzetes minőségi, elméleti megismerését, magyarázatát, s ennek alapján használható hipotézisek kidolgozását, majd a kapott eredmények tartalmi interpretációját; az elméleti általánosítás (a lényeg megragadása) ismét csak úgy történhet meg, ha a tárgyra vonatkozó konkrét, empirikus, egyedi tények lehetőleg teljes kö-

rének, vagy típusaik teljes körének ismeretére és tartalmi összefüggéseik felderítésére épül.

Mindez jól ismert, s hogy kénytelenek vagyunk saját vázlatos fogalmazásban itt előadni, annak az oka, hogy a hatvanas években a témánkra vonatkozó kutatásokban, publikációkban nem ez a normális helyzet volt a jellemző, hanem inkább az empirikus és az elméleti megközelítés szemben állása.

E tekintetben célszerűnek látszik jórészt csak a hazai tapasztalatokra utalni, bár hasonló tapasztalatok voltak megfigyelhetők más európai szocialista országokban is. Nálunk a század elején kibontakozott polgári-kispolgári és részben marxista ihletésű szociológia, valamint a két világháború közötti szociográfiai mozgalmaknak nem voltak eleve a hagyományai, illetve azok nem voltak képesek — objektív és szubjektív okokból — beilleszkedni a szocialista forradalmi átalakulás folyamatába. Így a szocialista átalakulás folyamatait a kortársak nem kísérhették egyidejű, szociológiailag releváns elemzésekkel, mert a legálissá, majd hivatalossá vált marxista hagyományban a szociológiai tematika és metodológia a 30-as évektől megszakadt, s csak a hidegháború végével kelhetett új életre. Ezért a hazai társadalomtudományi gondolkodásban gyakran az absztrakt társadalomfilozófiai spekulációk, illetve a konkrét szaktudományos empirizmus ellentétei termelődhettek újjá.²⁸

A hidegháborús körülmények között pl. a rendszeres statisztikai adat-szolgáltatás is csak szűk körök számára volt hozzáférhető, így az 1948—1956 között kiképzett fiatal marxista társadalomtudományi káderek zöme ezeket sem kaphatta kézbe, hogy az elsajátított absztrakt fogalmakat és elveket önállóan összevethesse legalább a statisztikai tényekkel.²⁹

Ezekben a körülményekben rejlik a magyarázata annak, hogy a nálunk a 60-as években jelentkező igényeket és lehetőségeket a konkrét, empirikus társadalomkutatásra egyesek úgy értelmezték, mint az „absztrakt társadalomfilozófiai spekulációkban kimerülő apologetika” felváltását „kritikai szociológiával” amely egyedül adhat igaz ismeretet a társadalomról, ezért arra hivatott, hogy „empirikus verifikációnak” vesse alá minden eddigi általános társadalomtudományi „tételünket”, sőt, a „kifejlett szocialista társadalom” öntudata, „reális önismerete” funkcióját betöltse. Ehhez járul a nyílt szakítás a „történet”-tal, mint dogmatikus ideológiával, és természetesen, a nyugati kispolgári kapitalizmus-kritikában kialakult „kritikai szociológiával” vállalt szolidaritás, nemcsak kutatási technikák és terminológiák, hanem hovatovább metodológiák és világnézetek (= pozitívizmus) vonatkozásában is. Így sokak számára az empirikus társadalomkutatás tudatosan vállalt „ideológiaellenes” empirizmussá, azaz ugyancsak ideológiává vált, s ezt hol mint „marxista szociológiát”, hol mint „ideológiamentes szaktudományt” ábrázolták és reklámozták, külsőlegesen összekapcsolva egyes kutatási eredményeket az idealista filozófiai antropológiáktól kölcsön vett humanista frázisokkal. Nem meglepő, hogy az így felfogott és művelt empirikus társadalomkutatással szemben ellenérzések és előítéletek alakultak ki, ill. éledtek újjá, amelyek akadályozták a társadalomelméleti és a konkrét szociológiai kutatások egymásra utaltságának felismerését és a kutatók együttműködését, a kutatások összehangolását a társadalmi folyamatok olyannyira fontos kortársi elemzésében.

Egyeseket azok közül, akik pedig azzal a platformmal léptek fel, hogy a „kifejlett szocialista társadalom önismeretét” képviselik, ez az egészségtelen polarizáció elvitt egészen a szocializmus szocializmus-jellegének tagadásáig.³⁰

Az *elméleti megközelítés ugyanis* — az alapvető politikai dokumentumokban, pl. a pártkongresszusok határozataiban, az Alkotmányban alkalmazott osztálykategóriákkal összhangban — abból indul ki, hogy a szocialista korszak társadalma még osztálytársadalom, bár már nem olyan értelemben, mint a magántulajdonra épülő, az osztályantagonizmust mint alapvető strukturális ellentmondást hordozó osztálytársadalmak. Az *empirikus megközelítés híveinek elméleti érve* ezzel szemben abban merül ki, hogy a nem antagonisztikus osztályok létének feltételezése *contra-dictio in adiecto*, ezért az osztályantagonizmus megszűnésével osztálytalanná válik a társadalom, bár még nem válik egalitáriussá.

Tudomásunk szerint ez az álláspont Stanislaw Ossowskitól származik, aki „A társadalmi struktúra a társadalmi tudatban” c. művében (1957), összehasonlítva az amerikai és a szovjet álláspontot saját társadalmuk szerkezetéről, arra a következtetésre jutott, hogy mindkettő „nem egalitárius osztálytalan” társadalom, bár a sztálinista társadalomfelfogás — tévesen — osztályjellegűnek tartja a korabeli szovjet társadalmat. noha a „nem antagonisztikus osztály” Marx és Lenin szempontjából „*contra-dictio in adiecto*”.³¹ Érdekes az indokolás gondolatmenetét felidézni, mert hazai követői inkább csak a végkövetkeztetést használják, legtöbbször nem is hivatkozva a forrásra:

„Marx és követői az osztálykonceptiót a másik ember munkaerejének kizsákmányolásáról kialakult koncepcióval kapcsolták össze. Mivel azokban az időkben, amikor a kapitalizmus leginkább virágzott, a munkaerő tömeges kizsákmányolásának egyetlen formája a munkaeszközök tulajdonviszonyán alapult. A tőke szerzője a társadalmi osztályokat a termelőeszközökhöz való viszony vetületében határozta meg... Ugyanakkor az »osztály« kifejezést használták más »képződmények« szociális struktúrájának leírására is, anélkül, hogy zavartatták volna magukat attól a tényről, hogy az »osztály« egy szűkebb jelenségsoporttal összekapcsolt jelentéssel bír... Marx élete végén óvott attól, hogy a nyugat-európai kapitalista társadalmak fejlődésének vizsgálatából levont általánosításokat az emberiség történelmének más korszakaira is alkalmazzuk, ő maga azonban nem érezte szükségét annak, hogy különbséget tegyen az osztály kifejezés két jelentése között, attól függően, hogy a kapitalista társadalom szerkezetére jellemző osztályokra gondolt, vagy mindenfajta »társadalmi osztályra«, amelyeknek a küzdelmét az emberiség történelmében a leglényegesebb alkotóelemnek tartotta a primitív társadalom ősi közösségeinek felbomlása óta. Mivel a jelentések eme elkülönítése nem történt meg, az osztály marx-i vagy lenini koncepciója azt látszik sugallni — ellentétben Engels és Lenin bizonyos állításaival —, hogy minden osztálykülönbség egyszerűen a termelőeszközökhöz való viszonyon alapul, és hogy minden osztályuralmat, a másik ember mindenfajta kizsákmányolását a termelőeszközök birtoklásának osztálymonopóliuma révén valósították meg.”... (193—194. oldal.)

„Ma világosnak látszik, hogy amikor a társadalmi struktúra problémáit

úgy vizsgáljuk, mint az emberi kölcsönviszonyok rendszerét, mint a hatalom és a vagyon kiváltságaival, a társadalmi egyenlőtlenséggel és a kizsákmányolással összefüggő problémákat, meg kell különböztetnünk egymástól általános kifejezéseinket, ki kell alakítanunk egy külön generikus fogalmat. Az ilyen fogalomnak nemcsak a társadalmi osztályokat kell magába foglalnia — a polgári demokráciák szűkebb, nem intézményesített, e demokráciák struktúrájára jellemző értelemben —, hanem az olyan csoportokat is, amelyek olyan rendszerek alkotórészei, amelyekben a termelőeszközök birtoklása és a termelőeszközök feletti kontroll viszonya másfajta... olyan fogalomra és kifejezésre gondolok itt, amelyet alkalmazni lehet a posztkapitalista társadalmak elemzésére is, amelyekben a nemzeti jövedelem felosztása, a kiváltságos vagy nem kiváltságos csoportok alakulása, az ilyen csoportokban való tagság jelentékeny mértékben a politikai tekintélyek szándékos döntéseinek eredménye.” (194. old.)

A továbbiakban Ossowski összefoglalja az ismert osztályelméletek 3 közös — hallgatólagos — előfeltevését:

1. az osztályok a társadalmi struktúrában a legátfogóbb csoportok rendszerét alkotják;
2. az osztálykülönbségek nem biológiaiilag determináltak;
3. az egyének tagsága egy társadalmi osztályban viszonylag tartós. (199. old.)

Az így felfogott osztályok rendszerének alapvető — közös jellemzői (a különböző osztályelméletekben):

1. vertikális rend (alsóbb és felsőbb osztályok vannak), ennek gyökere a hatalmi és vagyoni viszonyokban rejlik;
2. a tartós osztályérdekek különbözősége;
3. az osztályöntudat, s ennek megnyilvánulása az emberek magatartásában;
4. a társadalmi izoláció, a szoros szociális kontaktusok hiánya a különböző osztályokhoz tartozó egyének között (200—203. old.)

„Ezek a jellemzők egymással kölcsönös függő viszonyban állnak; a különböző koncepciók abban különböznek egymástól, hogy melyiket tartják elsődlegesnek. Ezek a jellemzők valószínűleg mind gradáltak”. (204—205. old.)

„Olyan objektív mérce nincsen, amely megállapíthatná az osztályhatárok merevségének fokát, amely ellensúlyozni tudná, mondjuk, az osztályöntudat hiányát. Mivel a kritériumok nem összemérhetők, a végső döntést, hogy mi a társadalmi osztály és mi nem, intuitív ítélet alapján kell meghozni végül is, amelyet egy adott miliőben alakítunk ki a különböző kritériumok fontosságáról (v. ö. az amerikai szociológusok), vagy pedig a gyakorlati következményeket és a cselekvés követelményeit tekintetbe véve (v. ö. marxista osztályelmélet).” (207. old.)

Így Ossowski javaslata végül is olyan generikus fogalomra, amely a „posztkapitalista” társadalmak struktúrájának elemzésére használható, a különböző ismérvek szerint „szintetikus gradáció”, (i. m. III. fejj.; lásd még: Szczipanski, Jan: A szociológia alapjai, Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1968. 194. old.), vagyis az amerikai szociológia „nem egalitárius osztály nélkülség”-konceptiója, más szóval az „intézményesült egyenlőtlenségrendszer”, vagyis a *stratifikációs koncepció*. Szczipanski ezt így írja kö-

rül: „a kombinált kritériumok alapján kialakított hierarchia-rendszerek, amelyek ún. „szintetikus gradációt” alkotnak — itt a hivatkozás Ossowski művére —, pl. az egyes rétegek vagy kategóriák magasabb és alacsonyabb rangjának megállapítására tett kísérlet a szocialista társadalomban, ahol a tőkés társadalom régi osztályait megszüntették és a termelőeszközkhöz való viszony kritériuma elveszítette régi fontosságát. Ilyenkor kombinált kritériumokat alkalmazhatunk, pl. a szakképzettség fokát, a kereset nagyságát, a társadalmi aktivitást, a hatalomban való részvételt, és ennek alapján állapíthatjuk meg bizonyos foglalkozási kategóriák magasabb vagy alacsonyabb rangját.”³²

Mindez azt jelenti végül is, hogy a szocializmus alapjainak lerakása után az osztályviszonyok „eljelentéktelenednek”, az osztálykeretek „fellazulnak”, s így nincs értelme — legalábbis tudományos értelme — az osztálykategóriák használatának, az osztályszempontok érvényesítésének. Abból a történelmileg pozitív szerepből, amit az osztályszempontok érvényesítése a társadalomtudományban és a politikai gyakorlatban játszott, csak annyi maradt meg, hogy a politikai tudat szférájában, a propagandában továbbra is helyes az osztálykategóriák használata, de tudományos jelentősége a társadalom vizsgálatában nincs. Ez az álláspont tehát — hallgatólagosan — demagógiát javasol, illetve demagógiának minősíti a szocialista országok vezető pártjainak saját osztálytermészetükről és osztálycéljainkról vallott nézeteit; a munkásosztály társadalmi vezető szerepének (mivel magának az osztály létének) tényét kétségbevonja, illetve túlháladottnak tartja. A szocializmust „osztálytalan, de egyenlőtlen” társadalomnak fogja fel, amelynek az a történelmi perspektívája, hogy a nem osztályjellegű egyenlőtlenségek megszüntetésén munkálkodjék.

Az egyenlőtlenségek gyökere tehát már nem a tulajdonviszonyokban keresendő, mint az antagonisztikus osztálytársadalmakban, hanem sok „független változó” és még több „függő változó” (rétegeképző kritériumok) együttes hatásában. Így a szocialista korszak társadalmá *nem* osztálytársadalom, *hanem* sokféle rétegből álló, ezek laza halmazát tartalmazó, vagy ezek hierarchikus rendjét mutató társadalom.

Már ez a „nem-hanem” metafizika is joggal kelt elégedetlenséget egy olyan társadalmi alakulatra vonatkozó elméleti alapállás iránt, amely valójában is, tudatos tervei, hivatalos programja szerint is, mint a kommunista formáció első, vagy alsó, kifejeletlen stádiuma, *átmenet* a kapitalizmusból a kommunizmusba, az osztálytársadalomból az osztálytalan társadalomba, méghozzá azzal a feltétellel, hogy az egész korszakban érvényesül az az alapvető érdek, amelyre az egész program *tartalma* szerint is, a perspektíva, a relatív *végcél* szerint is, a megvalósulás egyetlen *garanciája*, a tömegek aktivitása szerint is alapul, ti. a munkásosztály érdeke, amely a munkásosztálynak és pártjának vezető szerepe útján érvényesíthető. Enélkül — az osztályérdek alapul vétele és az osztályaktivitás, mint egyidejűleg szervezett és spontán tömegaktivitás garanciája nélkül — pusztán a „tudás és a hatalom elitjének” a jóindulatára és egalitárius szándékaira, humanista meggyőződésére lehet alapítani egy távlati egalitárius társadalmi programot, ha egyáltalán lehet (és ha egyáltalán szükséges). Nem érdektelen megfigyelni az „osztálytalan, de nem egalitá-

rius” társadalmi struktúra-konceptió belső, elméleti-logikai ellentmondását.

Ez könnyen érthető a fejlett tőkés országokban kialakult polgári és kispolgári szociológia esetében, amely — mint Ossowski is kimutatta — főleg a második világháború után, szinte egyhangúlag az „osztálytalan, de egyenlőtlen” társadalmi struktúráképet vette alapul, megtartva esetleg az osztályfogalmat, mint terminust logikai és statisztikai értelemben. Az ilyen koncepciónak *nem* belső ellentmondásai, hanem az elmélethez képest „külső”, azaz a valósággal való ellentmondása a fő dolog. A szocialista szándékú, a szocializmusra vonatkozó osztály nélküli egyenlőtlenségrendszer koncepcióját azonban természetesen még nagyobb, még jelentősebb látszatok „igazolják”, mint a fejlett tőkés országokra vonatkozó előképet, mindenekelőtt az antagonizmus szembevető hiányából, a társadalmi tulajdon nem annyira differenciáló, hanem elsősorban integráló szerepéből eredő tartalmas látszatok. Ezért a szocializmusra vonatkozó és szocialista szándékú stratifikációs koncepciót mindenekelőtt elméleti konzisztenciája és gyakorlati konzekvenciái szempontjából kell értékelni.

Elméletileg az a leginkább szembevető ellentmondás a koncepció egyes hazai képviselőinek írásaiban, hogy a kommunizmust mint „egalitárius társadalmat” ábrázolják, amelyhez képest a szocializmus „nem egalitárius társadalom”. Általánosságban, mint a két fejlődési fázis egy bizonyos szempontból, éspedig a társadalom tagozódása, rétegződése szempontjából való megkülönböztetésére ez helytáll. Az igazi probléma ott kezdődik, hogy *milyen okokkal magyarázzuk a mai egyenlőtlenségeket, ennél fogva ezeket milyen természetűnek tartjuk, következésképpen találunk-e kiutat a mai helyzetből, s milyen?* Az ismertetett felfogás hívei egyébként vitathatatlanul különböző elméleti színvonalon és más kérdésekben vallott igen *nagy nézetkülönbségekkel* — ezekre a kérdésekre megközelítőleg³³ a következő válaszokat adják.

A mai egyenlőtlenségek okai részben *történelmi*ek, részben *mai*ak, a szocialista viszonyok között és által újratermelt okok. Az előbbieknek van elméleti és elvi jelentősége, de gyakorlatilag nem túl jelentősek, főleg a tudatunkban hordozzuk őket, hatásuk egyébként is főleg a *mai* konkrét okokban jelentkezik. Az utóbbiak a lényegesek, ezek *egész rendszere* következtében „osztálytalan és egyenlőtlen” a szocialista társadalom. Ebben döntő szerepe van annak, hogy az *egyének konkrét munkája*, (vagy más fogalmazásban: a munkamegosztásban elfoglalt egyéni hely) különböző, ami többé már nem — vagy nem szorosan — függ össze a tulajdonviszonyokkal, olyannyira nem, hogy az elmúlt évtized itthoni vitáiban egyenesen szembeállították a tulajdonviszonyt és az egyén konkrét munkáját, mondván, hogy *nem az, hanem ez* a szocialista társadalom struktúrájának alapvető rendező elve. Konkrét egyéni munka és munkakör sokféle van, de ezek több szempont szerint néhány csoportba sorolhatók, s az egész aktív lakosság elhelyezhető egy viszonylag homogén rétegekből, csoportokból álló hierarchikus struktúrában.

Az egyéni munkák jellegük szerinti csoportosításának elméleti alapja *először is* az, hogy a szóbanforgó konkrét egyén önállóan határozza-e meg a saját konkrét munkáját, vagy mások határozzák meg és ellenőrzik az ő munkáját; ugyanez a vagy-vagy a szóbanforgó egyén jogkörével és lehe-

tőségével kapcsolatban mások munkájára vonatkozólag. Így az esetek a következők:

Ellenőrzi és meghatározza-e az egyén:

Saját munkáját	Mások munkáját
igen	igen
igen	nem
nem	igen
nem	nem

Mint látható, formális hierarchia áll össze, ha ezt a metafizikát komolyan vesszük és absztrakt tartalmatlanságában pozitív értéknek és társadalommagyarázó, struktúraképző elvnek tartjuk a saját és mások munkája feletti személyes kontroll jogát és lehetőségét, s negatív értéknek e jog és lehetőség hiányát.

Teljesen világos, vitathatatlan tapasztalati tény, hogy társadalmunkban vannak az így felfogott egyéni munkák és az azt végző emberek között — olykor igen lényeges — különbségek. A vezető—beosztott viszony szociológiai és nem pusztán technikai különbség a viszony két oldala között; konfliktusforrás, sajátságos konfliktus-típus forrása és mezeje az a viszony a szocialista társadalomban is, amikor már nem a magántulajdon jogosítja fel a vezetőt (akár közvetlenül, mint tulajdonost, akár közvetve, mint a magántulajdonos bizalmi emberét, megbízottját) mások munkájának meghatározására és ellenőrzésére, az idegen munka feletti rendelkezésre, hanem az össznépi tulajdonosként fellépő állam, vagy a szocialista szövetkezeti vállalat közgyűlése.

Az azonban, hogy ez a viszony szociológiai tartalmú, még nem jelenti azt, hogy egyben *struktúraalkotó faktor* is, méghozzá a legfontosabb, a tulajdonviszonyoknál is fontosabb struktúraalkotó tényező lenne, mint ezt az „osztálytalan, de egyenlőtlen” szocializmus-konceptió hívei vélik. A vezető—beosztott viszony ebben a koncepcióban *alapvető* jelentőségűvé válik, „lényegi viszonyná”, miközben a „vezetők” csoportja „önálló érdekekkel, céllal és funkcióval” rendelkező rétegnek minősül, legalábbis a vezetettekhez képest. Ez már — más terminológiában — az elit—tömeg szembeállítás, amiből még *logikai* kivezető út sincs. Itt válik világossá a tárgyalt koncepció belső ellentmondása, amire fentebb utalunk. Ha ugyanis a szocialista társadalom már osztálytalan, de egyenlőtlenségek tartósan intézményesült hierarchikus rendszere, akkor benne nem értelmezhető olyan alapvető érdek, amelynek érvényesítése túlvezetne a mai állapoton az egyenlőség irányába. Akkor csak az alullevők—felüllevők, a privilegizáltak és a tömegek ellentétében gondolkozhatunk, amin ugyan enyhít valamit az egyéni mobilitás, de lényegesen nem változtat. Így — kerülő úton és más elnevezéssel — visszajutottunk egy szinte antagonisztikus osztálytársadalom képéhez, holott kiindulópontunk éppen ennek a megszűnése volt.

A vezető—vezetett viszony azonban a szocialista társadalomban nem *lényegi* viszony, bár *lényeges*. Lényegivé csak úgy lehet minősíteni, ha több lépcsős leegyszerűsítéssel *üres absztrakcióhoz* jutunk és az eredményt komolyan vesszük. Mert ami *konkrétan* a vezető—vezetett viszonyban

lényeges — olykor nagyon lényeges — a *konkrét* munkahelyen, nem biztos, hogy *társadalmi szinten is* az; nem biztos, hogy e viszony két oldalának hordozóit *kölcsönösen* (egymással szemben) csoporttá szervezi, még egy-egy munkahelyen talán, de vállalati, ágazati, területi stb. vonatkozásban nyilvánvalóan aligha. Ez volt az első, hallgatólágos feltevés. A második, szintén hallgatólágos feltevés: a vezető—vezetett viszony *csak* elválaszt, *csak* munkamegosztás, *csak* ellentétes érdekelttség, de *nem* kooperáció, *nem* közös érdekelttség, *nem* tényezője az integrációnak az adott tevékenységi körben (más tevékenységi körökhöz képest). Normális és átlagos esetben nem tagadható e viszony kooperáció-jellege, közös érdekletétesítő jellege, e tevékenység eredményességében való közös érdekelttség sem. A bírált séma erről a lényeges körülményről is megfelelkezik. A harmadik, szintén rejtett előfeltevés: vezetőnek lenni, mások munkáját irányítani, ellenőrizni és meghatározni örökérvényű pozitív érték, mások irányítása és ellenőrzése alatt dolgozni örökérvényű negatív érték, sorscsapás. A régi úr—szolga viszony kísért ebben a hallgatólágos feltételezésben, noha vannak természetesen ezt a mentalitást erősítő tapasztalatok talán minden munkahelyen; vannak azonban olyan tapasztalatok is tömegével, hogy amióta nem a tulajdonjog parancsol, hanem a társult tulajdonosok megbízásából látják el a vezető funkciókat, a vezető—vezetett viszony nem, vagy alig emlékeztet az ősi úr—szolga viszonyra, tehát a vezetés nemcsak formailag, hanem *tartalmában is* demokratikusabbá válik. Továbbá, a vezető—vezetett viszony nem mindig csak egyén viszonya az egyénhez, hanem gyakrabban a *munkahelyi kollektívák nyilvánossága előtt* realizálódik, annak demokratikus ellenőrzése alatt is áll, tehát van esély arra, hogy ez a fórum elítélje mind az „úri”, mind a „szolgai” mentalitást, s a megbecsülést ne pusztán a beosztás szerint, hanem a tényleges teljesítmény, a tapasztalható emberi kvalitások és a szocialista normák szerint adják meg.

Mindez a *közvetlen* vezető—vezetett viszonyra vonatkozik, ahol is e viszony mint konfliktusforrás szóbajöhet (ez természetesen a tömeges, lévén, hogy művezető pl. sokkal több van, mint vezérigazgató). Az ún. közvetett vezető—vezetett viszony némileg más, mondhatni már nem szociológiai, hanem inkább politikai természetű viszony. A megyei tanács elnöke *másképp* vezetője a megyei tanács apparátusának, mint a megye választópolgárainak. Egy országos irányító szerv központi és helyi apparátusának dolgozói viszont nem vezetők az előbb tárgyalt értelemben, tehát nem „hordozói a vezető—vezetett viszony konfliktusainak.” Mint a hatalom realizálásának, az igazgatásnak funkcionális része, az államot, az elkülönült közhatalmat képviselik, a rájuk bízott, törvényekben körülírt ügyekben, az egyes állampolgárral, vagy az állampolgárok ez ügyekben érintett részével szemben. De nem az állampolgárok *összességével* szemben, mert az „összesség” nem hivatali és nem szakmai, hanem *területi* alapon, nem kinevezéssel, hanem *választással* létrehozott képviselő testületei *nyilvános* programokban, platformok és irányelvek, határozatok és törvények útján meghatározzák az igazgatás egyes láncszemeinek és egészének illetékességét, tevékenységének tartalmát és irányát és ellenőrzést gyakorolnak felette, és — természetesen — kezükben tartják az apparátusok *személyi összetételének* szabályozását. Az igazgatási appará-

tusra ennél fogva sokkal inkább a „közbülső helyzet” szociológiailag igen érdekes és tanulmányozásra méltó szituációja a jellemző, mintsem a vezető—vezetett viszony.

Ismét más kérdés a választott testületek és a választók viszonya. A jelölés nyilvánossága, az általános és egyenlő választójog és választhatóság, a szavazás titkossága, a beszámolási kötelezettség és a visszahívhatóság, a választások periodikus jellege és a képviseleti és közvetlen demokrácia elemeinek kombinációja, az általános kultúra és a szabadidő növekedése, az információáramlás gyorsulása és hasonlók biztosítják, hogy ez a viszony ne váljék csoportképző tényezővé, a választók ne legyenek „kiszolgáltatva” választottaiknak. További biztosítékokat jelent a dolgozók önkéntes belépésen és aktivitáson alapuló szervezeteinek és mozgalmainak (párt, szakszervezet, népfront, ifjúsági szövetség stb.) demokratikus működése, amelyben az állampolgárok milliói szerezhettek és szereznek jártasságot a kisebb-nagyobb közügyek intézésében, kapnak és adnak információkat a különféle igazgatási apparátusok és választott testületek működéséről, a közügyek állásáról, s gyakorolnak *ezáltal* is ellenőrzést, járulnak hozzá *ez úton* is az egész társadalomgépézetet „mozgató” politika alakításához, és készülnek fel kisebb-nagyobb felelősségek vállalására ezekben a szervezetekben és mozgalmakban, illetve az államhatalmi testületekben is.

Mindezekről a tartalmi különbségektől nagyvonalúan eltekintve megkonstruálni a „saját és mások munkája feletti ellenőrzés lehetősége” szerinti hierarchiát és a vezető—vezetett viszonyt mint réteggépző lényegi viszonyt a szocialista társadalomban — úgy véljük — erősen csökkenti a konstrukció szociológiai relevanciáját. (Mindezzel természetesen nem akarjuk azt állítani, hogy nincs nálunk bürokratizmus-probléma, hogy demokráciánk elvileg tökéletes és gyakorlatilag teljesíti mindazt, amire elvileg képes, hogy nincs — olykor indokolatlan — jövedelmi, presztízs-, stb. különbség egy-egy szinten a vezetők és vezetettek között, hogy elvileg nem lehetséges és gyakorlatilag nincs a különböző szintű vezetők körében itt-ott összefonódás, különérdek, visszaélés, stb., stb. Csupán azt akartuk ezzel jelezni, hogy túláltalánosításnak, s így szociológiailag irrelevánsnak tartjuk a „vezető—vezetett viszony” fogalmát, s ennek réteggépző faktorrá való minősítését az itt tárgyalt koncepció által.)

A dolog lényegén természetesen sokat változtat, hogy pl. *Ferge Zsuzsa* látja ennek a csoportosításnak a problémáit, *elhatárolja* magát pl. Schaff álláspontjától, aki szerint a szocialista társadalomban „lehetséges felosztások és kritériumaik közül előtérbe kerül az a felosztás, amelynek alapja valamely hatalom gyakorlása, akár csak adminisztratív hatalomé is”, mondván, hogy „véleményem szerint a hatalom nagyon kevésbé irreduktibilis, azaz másra vissza nem vezethető, önálló dimenzió. Legszorosabban azzal függ össze, hogy az egyén milyen helyet foglal el a társadalmi munkamegosztásban, e *helyhez kapcsolódó sajátosság* a hely velejárója... ha ez így van, ha a hatalom maga is függvény, amelynek léte, mértéke és az egyének közötti elosztása a társadalmi-gazdasági viszonyokban gyökeredzik, akkor nem alkalmas arra, hogy... erre az egy tényezőre vezessük vissza a lényeges társadalmi különbségeket”.³⁴

Előzőleg pedig elválasztotta egymástól a hatalmat és a vezetést: „Össze-

foglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy a vezető—vezetett viszony *első-sorban szervezeteken belüli* viszony és az itt keletkező feszültségek is jórészt szervezeten belüliek. A hatalom gyakorlása, a döntések (?) viszont nagyrészt a *makrostruktúra valamelyik szféráját érintik*, és ezen a szinten hoznak létre feszültségeket...” (ugyanott 99. old.); majd „Az elméleti dimenziók gyakorlati közelítése” c. alfejezetben *visszavonja* az előbbi megkülönböztetést: „E látszólag egyszerű csoportosítás szerinti besorolás” (ti. a „hatalom dimenziójának fokai”, azaz: közvetlen személyes részvételi jog 1. az országos komplex döntésekben, 2. az országos részleges döntésekben stb.) „megoldhatatlan nehézségekbe ütközött a rétegződési vizsgálat feldolgozásánál (meg kellett volna határozni, hogy mi a „komplex” és a „részleges” döntés, ki kellett volna dolgozni, hogy milyen kérdésekkel közelíthető a „közvetlen részvétel” tényének rögzítése stb.). *Ezért az empirikus vizsgálatnál a hatalom dimenzióját a vezetés dimenziójával helyettesítettük, és ez utóbbi változón belül két csoportot különböztettünk meg: a vezetők és vezetettek csoportját.*³⁵ Megtörtént tehát a *visszavonás visszavonása*. A következő oldalon még egy, az eddigieknél is meglepőbb visszavonásról értesülünk: „A besorolást a foglalkozás jellegéből kiindulva végeztük el, külön kiegészítő információ nélkül.” (Ugyanott 119. old.)

A konkrét egyéni munkák csoportosításának *második* elméleti alapja az, hogy az elvégzésükhöz szükséges emberi képességek és készségek különböznek. Ezek három csoportja figyelemre méltó:

- a) alkotó jellegű szellemi munkák;
- b) figyelmet lekötő szellemi munkák;
- c) fizikai igénybevételt követelő munkák.

Mivel a konkrét munkák különböző konkrét arányokban tartalmazzák ezeknek a képességeknek és készségeknek a működését, a felosztást az itt vázolt koncepció egyetlen híve sem tartja elméletileg komolyan vehető és gyakorlatilag mérhető rétegeképzőnek, s amikor a rétegek leírásáról van szó, *gyakorlatilag* a fizikai—szellemi dichotómia érvényesül, s e két rétegen belül — az előzőekben tárgyalt „hatalmi”, vagy „vezetési” hierarchiához — az iskolai végzettség fokozatainak hierarchiája párosul.³⁶

Ferge Zsuzsánál, aki itt is lényegesen mélyebben és precízebben néz szembe a problémával, ezt találjuk: a fizikai és szellemi kategóriák szétválasztására „a különböző konkrét vizsgálatoknál végül mégis meghozott döntések részben intuitív alapon, részben konvenciókra támaszkodva történhetnek csak... A szellemi és fizikai munka szerinti kategorizálást minden említett probléma ellenére széles körben alkalmazzák, amit nyilván az indokol, hogy bizonyos fokú erőltetettsége ellenére is van szociológiai tartalma: a »szellemi« és a »fizikai« munkások csoportja elég sok egymástól eltérő, sajátos jegyet mutat. Ezek a sajátosságok azonban némileg csálók vagy felületeseek”. (I. m. 112—113. oldal.) A tudásszintről pedig ezt írja: „Az iskolarendszer mai elterjedtsége és a bürokrácia (?) mai működése mellett a tudásszintet nem mérhetjük mással, mint az iskolai végzettség formálisan igazolható szintjével... kénytelenek vagyunk a formális megoldást követve, a legmagasabb iskolai végzettséggel kifejezni a tudásszintet.” (Ugyanott 119—120. old.) És még egyszer: „A szellemi és fizikai munka elhatárolásánál — noha az elméleti megfontolások feltétlenül a merev dichotómia feloldását indokolják — jelenleg még ezt a kettős fel-

osztást követi a statisztika(?). Az elhatárolás kiegészítő információk nélkül, közvetlenül a foglalkozás jellegéből kiindulva történt, tapasztalati ismeretek, intuíció és konvenciók alapján”. (Ugyanott 121—122. old.)

Ezután történik meg a fizikai munkák szétválasztása *mezőgazdasági és nem mezőgazdasági* jelleg szerint — ismét csak a foglalkozási lista alapján, „tapasztalat, intuíció és konvenció” segítségével.

Így aztán megragadtuk a „meghatározott munkák” jellegük szerinti csoportjait; s erre építve a dolgozók alapvető rétegeit:

I. szellemi dolgozók;

II. nem mezőgazdasági fizikai dolgozók;

III. mezőgazdasági fizikai dolgozók.

Nehéz észre nem venni, hogy ez a séma a „munkás—paraszt—értelmi-ségi” formula *újrafelfedezése*, de most már nem a „2 osztály + 1 réteg” koncepcióban, (amely még tartalmazta — vagy megengedte, nem zárta ki — a szocialistává váló társadalom leglényegesebb társadalmi viszonyainak applikálását és méltányolását, kötelező sorrendjével is jelezve az alapvető erők arányait, a munkásosztály vezető szerepét, viszont kizárta az „elit—tömeg”-szembeállítást és egyéb részletes, vagy elnagyolt tartós hierarchiák képzetét), hanem egy *egészen új* felfogásban, amely kizárja azt, amit elődje megenged és megengedi azt, amit elődje kizár.

Láttuk, milyen gyakran kellett támaszkodni e koncepció elméleti indokolásában és statisztikai érvényesítésében leegyszerűsítésekre, visszavonásokra, „intuícióra”, „konvencióra” tapasztalati ismeretekre és statisztikai szokásokra, hogy megkapják a kiválasztott dimenziók „szintetikus gradációjának” megfelelő rétegeket. Valóságosak-e ezek a rétegek? Más szóval: *az emberek adatait csoportosítottuk-e, vagy azt tudtuk meg, hogy maguk az emberek — a kutatástól függetlenül — megközelítőleg hogyan „csoportosulnak”?*

Láttuk (a 36. sz. jegyzetben), hogy Hegedűs András szerint „mindig a társadalomvizsgálat szempontjai döntenek el, nemcsak azt, hogy milyen kritériumokat kell rétegeképző jegyekként számításba venni, hanem az egyes ismervek alapján kialakítható csoportok számát is”. A rétegeképző kritériumok száma, a csoportok száma tehát a társadalomvizsgálat szempontjaitól függ. Mindig.

Ferge Zsuzsánál, aki a rétegződés-koncepció szakmailag leginkább kompetens képviselője, ezt találjuk: „Ahhoz, hogy e csoportok ne legyenek mesterkéltek, kövessék valamennyire a társadalom természetesnek tűnő tagolódását, nem térhetünk vissza máshová, mint kiindulási pontunkhoz, a *foglalkozási* csoportokhoz. Pontosabban, *megkeressük azt az elméleti érvényű fogalmat, ami már ismét a konkrétság szintjén van, de mégsem mond ellent a tudományos kritériumoknak*, és mégsem tapad a mindennapi szemlélethez. A foglalkozás fogalmához túlságosan sok nem tudományos értelmezés kapcsolódik. Célunknak ezért jobban megfelel egy olyan fogalom, ami kifejezi a koncepció belső logikáját is, de szoros kapcsolatban van a közvetlen társadalmi tapasztalattal is. *Ezért nem foglalkozási csoportként fogjuk az általunk kialakított csoportokat identifikálni, hanem »munkajelleg-csoportokként«.* Ez a fogalom kifejezi, hogy a társadalom alapvető tagoltsága mai viszonyaik között a végzett munka jellegétől, belső sajátosságaitól függ, de nincs ellentétben azzal sem, amiben a kü-

lönböző jellegű munkák testet öltenek, vagyis a foglalkozással.” És a végeredménye: „Végeredményben tehát — meglehetősen nagy előkészületek után — eljutottunk egy olyan csoportosításhoz, amely alig különbözik a szokásos, többé-kevésbé hagyományos társadalmi-gazdasági csoportoktól vagy foglalkozási csoportoktól. Igaz, hogy ez a végeredmény gyakorlati akadályok miatt nem tükrözi hiven az eredeti elképzelést és intenciót, azonban ha a különböző akadályok (elsősorban a hatalom dimenziójának empirikus megközelíthetlensége) nem állnának fenn, akkor sem lenne a végső eredménye a jelenlegitől gyökeresen eltérő. Ennek ellenére valószínűleg nem volt felesleges végig követni ezt az elméleti gondolatsort, éspedig elsősorban két okból. Egyfelől azért, mert — remélhetőleg — sikerült bebizonyítani, hogy ezek a foglalkozási csoportok *többek*, mint *csak* foglalkozási csoportok, egyben szociológiai kategóriák is, amelyeknek a léte a társadalom adott körülményei mellett a legalapvetőbb társadalmi-gazdasági viszonyokban gyökeredzik, és viszonyaik különbözősége... számos további különbséget determinál, életkörülményekben, magatartásban, tudati viszonyokban objektíve várható életutakban egyaránt.

A második mozzanat, ami miatt talán nem volt hiábavaló az elméleti alapfeltevésekig, bizonyos közhasználatú kategóriák determináltságáig visszamenni, az az, hogy az alapok tisztázása a következtetéseket megalapozottabbá, világosabbá teszi. Így például — és elsősorban — ha a munkajelleg-csoportokat csak foglalkozási csoportokként kezeljük, akkor a társadalomban elfoglalt helyükről, köztük levő viszonyokról semmit sem tudunk mondani: irreálisnak és a múlt tudati maradványának tűnik minden, ami feszültségekről, társadalmi hierarchiáról, korlátokról és távolságokról a köztudatban él (és a valóságban létezik). Az előbbi elméleti megfontolások alapján viszont mindezekre a jelenségekre — legalábbis részlegesen — magyarázatot lehet adni.”³⁷

Itt tehát a célkitűzés lényegesen mérsékeltebb.

A statisztikai kiadvány (amelyre mind Ferge, mind Hegedűs támaszkodott, ti. „Társadalmi rétegződés Magyarországon” S. I. K. 90. köt.) bevezető tanulmányának összefoglalása még szerényebben fogalmaz: „A társadalmi rétegződés ténye, a rétegek egymáshoz képest hierarchikus elrendeződése nagyjából minden általunk vizsgált rétegjellemző ismérvnél megmutatkozik... A mai, szocializmust építő társadalomban az osztályhoz tartozásnál lényegesen nagyobb szerepe van a társadalmi tagolódás kialakulásában a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helynek, a végzett munka jellegének. Ez a kritérium azonban... nem hoz létre olyan szélsőséges társadalmi különbségeket, mint amelyek a korábbi, kizsákmányoló társadalmakat jellemezték... A rétegeket jellemző ismérvek teljes szóródásából a társadalmi rétegződés csak egy részt (20—50 százalékot) magyaráz. Ez egyfelől feltehetően azzal függ össze, hogy a társadalmi rétegnek az a körülhatárolása, ami ennek a tanulmánynak az alapját képezte, még igen globális, csak közelítő jellegű... az egyes társadalmi rétegek között nincsenek merev válaszfalak: a rétegek közti *tipikus* különbségek mellett igen sok a hasonlóság, átfedés is, és az egyes rétegek közti társadalmi mozgások (mobilitás) is viszonylag nagy arányúak.”³⁸

Láthattuk tehát ugyanannak a stratifikációs koncepciónak háromféle értékelését a közreműködők szövegeiben. Hegedűs struktúramodellje ál-

talánosabb, nem konkrétan az 1963-as rétegződésvizsgálat adataival dolgozik, hanem ezzel lényegében azonos elvi sémát alapoz meg, mégpedig úgy, hogy ebben deklarálja a kutatói önkény szabadságát (hány kritériumot kell figyelembe venni, hány csoportot képezni stb.). Ferge — miután elvégezte az elméleti dimenziók gyakorlati közelítését — a tulajdonviszony *helyett* a tulajdonformát, a hatalom *helyett* a legmagasabb iskolai végzettséget (a nem iskolarendszerben szerzett szakképzettséget is elhanyagolva), a mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági jelleg megkülönböztetése *helyett* a hagyományos paraszti fizikai munkát, a fizikai—szellemi munkák megkülönböztetésében a foglalkozás jellegét véve alapul, tapasztalati ismeretek, intuíció és konvenció alapján, az alkotó és rutinos munkák megkülönböztetéséről *lemondva*, a munka tárgya szerinti elhatárolást csak a szakmunkásokra és betanított munkásokra leszűkítve, leszögezi, hogy „az elméleti dimenziók gyakorlati közelítése távolról sem tökéletesen megoldott kérdés”. (Ugyanott 122. old.) A végeredményről (a réteghierarchia sémájáról) megjegyzi, hogy „ez a végeredmény gyakorlati akadályok miatt nem tükrözi híven az eredeti elképzelést és intenciót, azonban ha a különböző gyakorlati akadályok (elsősorban a hatalom dimenziójának empirikus megközelíthetatlensége) nem állnának fenn, akkor sem lenne a végső eredmény a jelenlegitől gyökeresen eltérő”. (Ugyanott 128. old.)

Véleményünk szerint nemcsak és nem elsősorban a hatalom dimenzióját nem sikerült empirikusan megközelíteni, hanem jóformán egyetlen „elméleti dimenziót” sem; másképp fogalmazva *nem azt mérték, amit akartak*, ennél fogva az adatok csoportosítása nem arra a kérdésre felel: milyen megközelítőleg társadalmunk struktúrája?, hanem arra: milyen társadalmunk foglalkozásszerkezete? — illetve arra: vannak-e különbségek társadalmunkban a különböző iskolai végzettségű és beosztású háztartásfők szerint csoportosított háztartások átlagos adataiban? (Vannak. Gyakorlatilag véletlen, ha pl. két akár taláalomra kiválasztott embercsoport összesített és átlagolt adataiban *nincs* különbség.)

Ezzel nem akarjuk azt állítani, hogy ez a munka felesleges volt, hogy nem kaptunk új ismereteket általa társadalmunkról. Csak azt akarjuk leszögezni, hogy nem értünk egyet a szóbanforgó vizsgálat *túlértékelésével*, elsősorban azzal, hogy általa megtaláltuk társadalmunk *objektív* rétegződését, ami felváltotta az objektív *osztálytagozódást*, s ezáltal *nem* az osztályviszonyok és erők, az objektív osztályérdekeket alapul vevő elemzés, *hanem* az itt bírált rétegződés-koncepcióban kialakított „munkajellegcsoportok” alapján kellene és lehetne társadalmunk jelenét és jövőjét interpretálni.³⁹

Hadd idézzük itt még Hegedűs Andrást: „A szocialista társadalom strukturalitásának és ezen belül a munkamegosztási helynek mint a legfontosabb független változónak a felismerése azt jelenti, hogy radikálisan eltérünk a szocialista társadalomról kialakított szubjektív-voluntarista illúzióktól, amelyek az agitáció, a nevelés mindenhatóságának hamis képzetét alakították ki, s voltaképpen az önáltatás eszközévé váltak.” (I. m. 116. old.) És hogy mik ezek a szubjektív-voluntarista illúziók: „Az új gazdálkodási rendszer többek között éppen a tekintetben ígér jelentős haladást, hogy a közérdeket a részérdekek — különböző intézményesített formák

között folyó és tervszerűen befolyásolt — ütközése révén teremti meg, és ezzel meghaladottá teszi az illúziókkal terhes elképzeléseket, amelyek az általános, a vállalati és az egyéni érdek tökéletes összhangját csupán a különböző bérezési és érdekeltségi formáktól várták.” (Ugyanott.) Ha voltak olyanok, akik a „tökéletes összhangot” várták, mégpedig „csupán a bérezési és érdekeltségi formáktól”, akkor egyet kell értenünk ezekkel az illúziókkal szemben a szerzővel. Csakhogy a koncepció *nemcsak* az ilyen illúziókkal jelentett „radikális szakítást”, hanem azzal az „illúzióval” is, hogy a szocializmust építő társadalomban az összes „partikularitások” között létezik egy olyan *részérdek*, a *munkásosztályé*, amelynek legtöbb esélye és joga van arra, hogy a közérdek fő tartalmát és irányát meghatározza, s ez az *osztályhelyzet*, az *osztályviszony elsőbbsége folytán elsődleges a benne és kívülre egzsztáló összes „partikularitásokhoz” képest*, amelyek „szabályozott”, tervszerűen befolyásolt „ütközéséből” kívánja e koncepció előállítani a közérdeket. Az azonban homályban marad, hogy *minek alapján jön létre ez a tervszerűség*, amely intézményesíti és befolyásolja a részérdekek ütközését? Ha ugyanis nincs a részérdekek aktuális ütközése *előtt* is valami domináns és így alapul vehető tartalmú és irányú érdek, akkor marad az *előző ütközésekből kialakult status quo*, amit — e szemlélet szerint — az új érdekütközések újra és újra megkérdőjeleznek, s nem tudni, hová visznek. Így a tervszerűség csak ígéret marad. Sőt. A tervszerűség hordozójának, az olyan — állítólag — partikularis érdeknek, „amely általános érdekként tűnhet fel”, vagyis a „monopolhelyzetben” levő hatalmi-igazgatási szervezetnek, mint bürokráciának az ostromozása még ezt az ígéretet is visszavonja. A szocialista társadalmat — mondja Hegedűs — „nem a partikularitástól kell féltetni, hanem olyan monopolhelyzetek kialakításától, amikor a partikularis érdek általános érdekként tűnhet fel”. (Ugyanott 116. old.) Hogy az *ilyen* érdek a hatalmi-igazgatási szervezet *különérdeke*, azt Hegedűs részletesen fejtegette a bürokráciáról szóló cikkeiben. Így igazán csak ideológiai szövirág, díszítőelem marad a következő, az egész fejtegetést lezáró passzus: „A szocialista társadalomban a termelőeszközök magántulajdonának — mint uralgó tulajdonformának — a megszüntetése az általános érdekek objektívizálására (?) lényegében lehetőséget ad. Ez az a reális alap, amelyre a szocialista országokban, a munkamegosztásban elfoglalt hely alapján strukturált társadalmakban a nemzeti egység megteremtése felépül (?). Ez teszi lehetővé olyan politika folytatását, amely a munkásosztály érdekeinek és (?) a marxizmusban megfogalmazott céljainak megfelelően hosszú történelmi fejlődés eredményeként (?) a társadalmi viszonyok teljes átalakítását eredményezi (?) és olyan társadalmi állapot kialakulásához vezet, amelyben egyszer s mindenkorra meghaladottá válnak (?) az emberek között a termelési viszonyokból adódó különbségek”. (Ugyanott 116—117. old.)

Félreértés ne essék, nem ez ellen a perspektíva ellen van kifogásunk, itt esetleg csak a stílus kifogásolható. Az egész koncepció azonban kétséggé teszi ezt a perspektívát, mivel a *hivatkozás olyan osztályra, amelynek létezését előzőleg kétségbe vontuk*, és a marxizmusra, amely ennek az osztálynak az ideológiája, nem elégséges biztosítéka ennek a perspektívának. Hiszen előzőleg azt a társadalmi szubjektumot, amely egyedül

hordozza és szövetségeseivel együtt megvalósítja ezt a perspektívát, *szét-daraboltuk*, egymással versenyző, érdekeiket ütköztető, külön „önálló érdekekkel, célokkal és funkcióval rendelkező”, hierarchikusan egymás alatt és fölött elhelyezkedő rétegekre. Így nem tudni, *ki biztosítja* az „olyan politika folytatását”, amely a nemlétezőnek nyilvánított „munkásosztály érdekeinek megfelel”. Hiszen a munkásosztály osztályszervezeteinek bizalmából és a lakosság periodikusan ismétlődő választásainak eredményeként fennálló és megújuló hatalmi-igazgatási szervezetet *szintén mint partikularitást* jellemeztük és állítottuk szembe — e koncepcióban — a „többi partikularitással”. Ennek „monopolhelyzete” éppen azt jelenti, hogy a választók — elsősorban a számszerű többségben is levő munkásosztály — megbízásából és általános érdekei szerint képviseli és érvényesíti az általános érdeket, biztosítja a tervszerűséget és a közérdek, a perspektíva alapján szabályozza a „partikuláris érdekek ütközéseit”, képviseli ezt a perspektívát az aktuális különérdekekkel szemben, szintetizálja és „tereli” a partikularitásokat a közös, alapvető perspektíva megvalósítása irányában. Ha a hierarchikus rétegződés, a „szintetikus gradáció” realitás, akkor csakis az alullevők—felüllevők, az elit és a tömeg ellentéteiben gondolkodhatunk, amiből még logikai kivezető út sincs. A „szintetikus gradáció” azonban nem realitás, nem konstituál stabil és egyértelmű hierarchikus struktúrát az egész társadalomra kiterjedő érvénnyel az egyéni foglalkozások különböző társadalmi megbecsültsége és az egyének különböző fokú iskolázottsága. Nem bizonyított és nem bizonyítható az a tétel, hogy a „vezető állásúak és értelmiségiek” rétege minden vonatkozásban dirigálja a társadalmat a *maga különös érdekeinek megfelelően*, hogy a szellemi munka minden vonatkozásban — vagy akárcsak minden lényeges vonatkozásban — felette van a fizikai munkának, hogy a „mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak” alávetett, kiszolgáltatott stb. helyzetben lennének az egész társadalomhoz képest stb.

Hogy a szóban forgó koncepciót *nem mi és először nem mi* értelmeztük úgy, mint az osztálymegközelítés feladását, arra nézve álljon itt egy egykorú méltatás: dr. Kiss Gábor az „Osteurópa” 1966. május—júniusi számában így üdvözli Hegedűs koncepcióját: „Hegedűs volt az első marxista szociológus, aki nyíltan feladta a szocialista társadalomról alkotott osztálymodell-elképzelést... Hegedűs — szemben azzal a dogmatikus elképzéssel, hogy kizárólag (ez a »kizárólag« tipikus leegyszerűsítés Ossowskinál is, Hegedűsnél is, Dr. Kiss Gábornál is — K. F.) a termelőeszközökhöz való viszony határozza meg a rétegződést, úgy véli, hogy a társadalmi rétegződés fő jellemzője az elvégzett munka szerinti differenciálódás, — párosulva a beosztásból fakadó tekintéllyel. Ez pedig bármely modern ipari társadalom rétegződési folyamatának azonosságára utal.”⁴⁰

A rétegződés-koncepció magyarázó ereje — mint Ferge helyesen hangsúlyozza — részleges. Egyének különböző kisebb-nagyobb csoportjainál konstátálható jellegzetes kulturális, életmódbeli, jövedelmi stb. különbségek mérésének, magyarázatának és elemzésének talán megfelelő módszere és eszköze, de *statisztikai fogantatásának* következtében (százszázalékos elszámolás, *egyének* adatainak csoportosítása és *átlagolása*) nem alkalmas arra, hogy „empirikus verifikációnak” vesse alá a *minőségi* fogalmakban elvégezhető társadalmelemzés eredményeit, hogy megragadja a társadalom

alapviszonyainak és a társadalomban megnyilvánuló alapvető érdekeknek és erőknek az alakulását, s így társadalommagyarázó érvénye legyen, vagy társadalommagyarázat kizárólagos alapjául szolgáljon. Részleges — fontos és helyes — következtetések és gyakorlati javaslatok megalapozhatók e rétegződés-koncepció és az *eszerint* gyűjtött és csoportosított adatok alapján is, olyan dimenzió vonatkozásában, amely *valóban* „hierarchikus gradációt” jelent: pl. az iskolai végzettség különböző fokozatainak arányaival, a különböző csoportok gyermekeinek továbbtanulási esélyegyenlőtlenségével kapcsolatban. Ezeket a következtetéseket Ferge Zsuzsa már annak idején levonta és későbbi kutatásaiban továbbfejlesztette.⁴¹ (Mellesleg szólva, már *maga ez az egy* gyakorlatilag használható eredmény is igazolja azt az erőfeszítést, amit a szervezők és a szerzők a vizsgálatba fektettek. Más kérdés a túlinterepretáció, és más kérdés az is, hogy a rétegződés-koncepció és ennek a statisztikai munkában való alapul vétele miatt osztályszempontú helyzetelemzésre ma az oktatáspolitikai is képtelen, minthogy az adatbázis így egyoldalú.)

Van olyan „kompromisszumos interpretációja” is a rétegződés-koncepciónak, amely el akarván kerülni a benne megnyilvánuló elitelmélet implikációit és a „hivatalos” osztályállásponttal való szakítást — vagy ezekről a problémákról tudomást sem véve — egyszerűen „munkásosztálynak” nevezi e rétegződés-vizsgálatban kialakított legnépesebb „munkajelleg-csoportot”, a nem mezőgazdasági fizikai dolgozók rétegét.⁴²

Ennek a megoldásnak több előnye van. Először *helyes irányban* korrigálja a köztudatot, amely az ipari—építőipari fizikai munkásra szűkíti le a „munkás, munkásosztály, munkásság” fogalmát, továbbbővítve a XIX. századi munkásosztály-képet. Másodszor, *helyes irányban* szűkíti azt a kvázi munkásosztály-fogalmat, amit a „munkások és alkalmazottak” elnevezésű, a kizárólag a tulajdonviszony jogi formáinak azonosságát alapul vevő statisztikai kategória sugall. És harmadszor, *kisebb ellenállásra* talál a bármiképpen is definiált munkásosztály mindmáig alapvető tömegének, gerincének, az állami ipari, építőipari vállalatok fizikai munkásainak *hétköznapi tudatában*, amely — természetesen — hamarabb fogadja el munkásnak, a munkásosztály tagjának pl. a „vasutast” vagy a tsz-al alkalmazott gépkocsivezetőt, takarítónőt vagy a minisztériumi fűtőt, mint például — mondjuk — a saját termelőmunkájában naponta részt vevő építésvezetőt.⁴³

Az azonban, hogy a nem mezőgazdasági fizikai munkásréteg azonosítása a munkásosztállyal a *helyes irányban* szűkíti, illetve bővíti a munkásosztály hagyományos vagy formális jogi-statisztikai fogalmát, még nem jelenti azt, hogy *elméletileg helyes* eredményre is jut. Először azért nem, mert az *egyénből* indul ki, az egyén konkrét munkáját, az egyéni foglalkozás jellegét veszi alapul, elhanyagolva azt, amit a régiek már tudtak: „Si duo faciunt idem, non est idem”, vagy legalábbis ha ketten ugyanazt csinálják, az nem *szükségképpen* ugyanaz, más szóval: azt az általánosabb, *társadalmi szintű* társadalmi funkciót, aminek a *részfunkciója* az egyén konkrét munkája: *másodszor* azért nem, mert túl szűken értelmezték az osztályfogalmat, lényegében csak az antagonisztikus formáció alapvető osztályaira tartja alkalmazhatónak a lenini osztályfogalom-meghatározást, a nem mezőgazdasági fizikai dolgozók összességét valójában tár-

sadalmi rétegnek és nem társadalmi osztálynak tekinti, de verbálisan méltányolja az osztályterminust.

És ez logikus is. Hiszen azt még lehet valószínűsíteni, hogy az egyén konkrét munkája réteggépző jelentőségű faktor, azt azonban még nem próbálták bizonyítani, hogy az egyéni foglalkozás *osztályviszonyt létesítene*.⁴⁴ Az osztályviszony ugyanis — ha van — „előbb van”, mint az egyén konkrét munkája, az egyéni foglalkozás. Az osztályviszony ennél „mélyebben fekvő”, tartósabb viszony, a társadalomra jellemző elsősorban, nem az egyénre. Nem az egyénnek a munkamegosztásban elfoglalt konkrét egyéni helyéből „absztrahálódik” és „konstituálódik”, hanem a termelőerők jellege, fejlettsége, ennél fogva a termelés szubjektív és objektív feltételei összekapcsolásának sajátos módja által meghatározott *lényegi társadalmi viszony*, s mint ilyen, jelenti „az emberek elosztását” is a különböző tevékenységi körök, munkafajták között és a „dolgok elosztását” is (a termelőeszközök elosztását és a termékek elosztását) az emberek között. Más kérdés, hogy az osztályviszonyt — mint minden egyéb társadalmi viszonyt is — természetesen az eleven emberek aktivitása, „viszonyulása” élteti és formálja.

Mindezen megfontolások miatt a *rétegstruktúrába „beleapplikált”, az egyén konkrét (nem mezőgazdasági és nem szellemi) munkája által definiált „munkásosztályt” nem fogadhatjuk el kielégítő elméleti megoldásnak*. Nem azért, mert a réteg nem osztály, vagy a „munkajelleg-csoport” nem osztály — ez csak terminológiai kifogás lenne. Hanem azért nem, mert az így (ti. e koncepció szerint) képzett réteg *még csak nem is réteg*, ahhoz is túlságosan heterogén. Nem hordozója az osztályviszonynak.⁴⁵

Ugyancsak nem hordozója az osztályviszonynak az a réteg vagy „elit”, vagy „bürokrácia”, vagy „a párttagság”, vagy „a privilegizáltak” rétege, amely az 1956 óta *M. Gyilas* jugoszláv renegát politikus nevével és műveivel összekapcsolódó „új osztály”-elmélet állítása szerint a szocialista országokban a munkásosztály „nevében” került hatalomra, s ezt a hatalmat, az igazgatási-döntési és tulajdonosi funkciókat — visszaélve azzal, hogy a munkásosztályból, illetve a munkásmozgalomból származik — a maga számára sajátította ki, ennél fogva ellene egy új munkásforradalom esedékes.⁴⁶

Az ilyenfajta „elmélet” *valóban* egy „politizált struktúrakép” alapján épül fel, *valóban* nem a termelési viszonyok analíziséből, hanem a kispolgári-ellenzéki vagy nyíltan ellenforradalmi meggyőződésből származik, s nem megismerési, hanem propaganda célokat szolgál. (Tudományos értelemben tehát csak mint ideológiai jelenség méltányolható, de mint ilyen, az említés erejéig helyt kaphat a szocialista társadalom osztály nélküli, vagy osztályjellegéről kialakult nézetek szembesítése során.)

Mindezek után mégsem pusztán szónoki a kérdés: *osztálytársadalom-e a szocialista társadalom?* Sok híve van annak az álláspontnak, hogy erre a kérdésre *dialektikus* választ kell adni, tehát hogy a szocialista társadalom osztálytársadalom is, meg nem is. Vagyis: a par excellence osztálytársadalomhoz, a kifejlett kapitalizmushoz képest *már nem* osztálytársadalom, de saját belső különbségeit, osztálykülönbségeit *még nem* sikerült megszüntetnie. Árutermelést folytat, többféle tulajdonosi elkülönültségben, munkások és parasztok viszonyát, a fizikai és a szellemi munka kü-

lönbségét, a falu és a város különbségét, a vezetők és vezetettek különbségét, az elkülönült közhatalom és a lakosság különbségét, s mindezek szövetségét, együttműködését és konfliktusait hordozza. Ez a válasz azonban csak formálisan, *formailag* dialektikus, gyakorlatilag szofisztikává tágítható, mert egy még „kaotikus szemléletet” fogalmaz meg, nem jut el a lényeghez, megáll a „tartalmas látszatok” szintjén.

Mindezek (az előző felsorolás tagjai) valóban jellemzők a mai szocialista társadalomra, nem létüket és tipikus jellegüket akarjuk tagadni a „tartalmas látszat” kifejezéssel. Nem is lényegtelenek ezek a jelenségek, hanem nagyon is lényegesek. *A lényeg azonban gradált, több szintű, több lépcsős.* Ahhoz, hogy a lényegnek arra a szintjére eljussunk, amit az imént „tartalmas látszatoknak” nevezett jelenségek *megjelenítenek*, tehát megtaláljuk ezeknek valami mélyebb, masszívabb, tartósabb, „szükségszerűbb” közös alapzatát, nem elégedhetünk meg pusztá felsorolásukkal, regisztrálásukkal. Figyelembe kell vennünk egymáshoz való viszonyuk alakulását, történeti működésük módosulását, s akkor kiderül, hogy segítségükkel nem tudunk egy konkrét társadalmat megmagyarázni, *hanem ezeket magukat is valami más magyarázza*, amivel szemben az összefolyamatai feletti tervszerű uralmat gyakorló szocialista társadalom bizonyos határokon túl tehetetlen. Ez a „tehetetlenség”, persze, részben a szubjektív tényező fogyatékosága, döntően azonban annak az objektív alapzatnak a „mozdíthatatlansága”, ellenállása, amelyet keresünk, amelyet e „tartalmas látszatok” jelenítenek meg. *Ez az alapzat az a szükségszerűség, amely kijelöli a lehetőségek határait és a választható lehetőségek irányait.*

Ilyen alapzatnak tekinthető-e a *munkamegosztás*? Állítólag igen, mert a tulajdonviszony is benne jön létre, s mivel a munkamegosztás gyakorlatilag és konkrétan az egyéni foglalkozásokban realizálódik, megtaláljuk benne a társadalmi struktúra gyökerét, forrását, okát. Igen ám, de a munkamegosztás eredményei, mindenekelőtt az *egyéni helyek jellege és számszerű arányai* a tulajdonviszonyokban fixálódnak, s a munkamegosztás maga nem magyarázhatja meg azt a feltűnő jelenséget, hogy pl. miért volt Magyarországon 1930-ban és 1970-ben is 41 ezer asztalos az aktív keresők között, miért volt 1930-ban 177 ezer és 1970-ben 6 ezer háztartási alkalmazott, 1930-ban 8600 és 1970-ben 55 200 villanyszerelő, 12 800, ill. 115 600 gépkocsivezető, 1930-ban 50 ezer lakatos és fémesztergályos, 1970-ben pedig 233 ezer? 1930-ban 1409 víz-, gáz- és fűtésszerelő, majd 1970-ben 29 200! Miért nem változott ilyen lényegesen az ügyészek, bírók, ügyvédek száma (1930: 9042; 1970: 8800), az orvosok száma (1930: 8285; 1970: 19 300), a tanítók száma (20 ezer és 28 ezer), a fodrászok száma (18 ezer és 22 ezer)?

Ezekre a kérdésekre nyilván egy konkrét gazdaságtörténeti elemzés adhatna választ. De *maga a munkamegosztás nem*, hiszen éppen a munkamegosztás konkrét szakmai arányainak változása a kérdés, tehát az eleven termelőerő elosztása a szakmák, foglalkozások között. Ez sok mindentől függ (nyilván a különböző szakmák presztízsétől is, a szakmai képzés rendszerétől is, a szakmák önvédelmét szolgáló előírásoktól is, stb.), de végül is a termelőerők színvonala, fejlettségi foka, az eleven munka termelékenységéje szabja meg azokat a határokat, amelyek között a termelés kielégíti a társadalom szükségletét a történelmileg kivívott átlagos

színvonalon, a történelmileg elért átlagos munkaidőhossz mellett. Mindezek a „történelmileg elért” fokok, arányok, színvonalak *fixálódnak* a tulajdonviszonyokban és a *termelési viszonyok rendszerének* más elemeiben, így a munkamegosztási és az elosztási viszonyokban is. Helytelen tehát e rendszer bármelyik elemét a többiek rovására előnyben részesíteni, amikor az a feladat, hogy „minden misztifikáció és okoskodás nélkül” kimutassuk „a társadalmi tagozódásnak a termeléssel való összefüggését”.⁴⁷

A termelés azonban mindmáig mindenekelőtt az anyagi javak termelése. Ezért a „lényeges társadalmi viszonyok” körét nem tághatjuk ki „a társadalmilag szükségesnek elismert és ezért fizetett munkák rendszerére”⁴⁸, az ebben keletkező munkamegosztási viszonyokra, hanem *az anyagi javak termelésében keletkező és egzisztáló viszonyokat kell alapul vennünk*, hogy kimutassuk „a társadalmi tagozódásnak a termeléssel való összefüggését”.

Az anyagi javak (és anyagi szolgáltatások) termelésében felhasznált munka a szocialista társadalomban azonosul a *termelő munkával*, mert megszűnik az értéktöbblet-termelés által való közvetítése és közvetítettsége. A termelőmunka ezzel a kapitalizmusbeli meghatározottságához képest *leszűkül*, mert kiesnek belőle azok a tőkés módon felhasznált, nem anyagi javakat és anyagi szolgáltatásokat termelő tevékenységek, amelyek akkor termelő jellegűeknek minősültek, mert értéktöbbletet termeltek. Másrészt azonban *kibővül*, mert maga a termelő funkció megosztottabbá és kooperatívabbá válik, s belekerülnek azok a *közvetlen* irányítási, szakértői és ellenőrzési szellemi tevékenységek, amelyek a tőkés üzemben még elsősorban a tőkés közvetlen céljait és érdekeit, az idegen munka feletti uralmat és kontrollt, s nem elsősorban a termelőfolyamatot magát szolgálták.

Igy igen fontos tartalmi támpontot kapunk a fentebb többször emlegetett „tartalmas látszatok” elemzéséhez: a termelő vállalat tulajdonosi elkülönültségének, a falu és a város, a munkások és parasztok viszonyának értelmezéséhez, a fizikai és szellemi munka különbségének, a vezetők és vezetettek különbségének megértéséhez. Ebben a felfogásban *elengedhetetlen* nemcsak a különbségek és megoszlások, az ellentétekként felfogott pozíciók konfliktusainak megértése és hangsúlyozása — amire a stratifikációs koncepció felépül — hanem ezzel egyidejűleg az elkülönültségben és megosztásban a közös alap feltárása, a különbségek mozgási irányának, esetleg domináns oldalának megértése, a pozíciók kooperációja, a különérdek *mellett* a közös érdek, a konfliktus *mellett* a szövetség szükségzerűségének és lehetőségének kimutatása is.

Ily módon a szocialista társadalmi struktúra elemzéséhez mélyebb, szilárdabb támpontot kaptunk, mint az egyéni foglalkozások megoszlásaként interpretált „munkamegosztási viszonyokat” általában. Nem is állítottuk szembe a tulajdonviszonyokat és a munkamegosztási viszonyokat, az egyiket érvényesítve a másik rovására, hiszen a tulajdon és a munkamegosztás *nemcsak* a kapitalizmusban „azonos kifejezések”, hanem mint a termelési viszonyok egész rendszerének relatíve önálló elemei, a szocialista társadalomban is. Nem abban az értelemben, mintha ez a relatív önállóságuk jelentéktelen lenne, hanem abban, hogy *tartalmilag* nem mon-

danak ellent egymásnak, de ettől nem lesznek visszavezethetők egymásra, nem lesznek felcserélhetők vagy helyettesíthetők egymással.

A szocialista társadalom *reális* struktúrájának a feltárásához tehát a termelési viszonyok összességének, rendszerének s nem csupán egyik, vagy másik elemének alapulvétele szükséges, hiszen ez a *viszonyrendszer egyben a társadalmi szubjektum objektív tagoltsága is* (vagy tagolatlansága, ha megvalósult a lényegében véve „egalitárius társadalom”).

Figyelemre méltó, hogy Lenin a társadalmi osztályok fogalmának meghatározásában — tehát a társadalmi szubjektum tagoltságának legalapvetőbb megnyilvánulását, az egymástól *különböző* osztályokat kifejező fogalom meghatározásában — *lényegében véve a termelési viszonyok rendszerének főbb elemeit nevezi meg, mint az osztályhoz tartozás kritériumait*.⁴⁹

— a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében elfoglalt *helyet*;

— a termelőeszközökhöz való, (nagyreszt törvényekben rögzített és szabályozott) *viszonyt*;

— a munka társadalmi szervezetében játszott *szerepet*;

— következésképpen a társadalmi javak rendelkezésükre álló részének megszerzési *módjait és méreteit*.

Azok a nagy embercsoportok társadalmi osztályok, amelyek e kritériumok „tekintetében különböznek egymástól”. Jól figyeljük meg: Lenin nem azt mondja, hogy „ellentétesek egymással”, csupán azt: mindezek „tekintetében *különböznek egymástól*”. — A stratifikációs koncepció, vagy a „szintetikus gradáció” híveinek érvelésében szereplő perdöntő mondat sem azt mondja, hogy „ellentétes a helyzetük”, hanem hogy: „Az osztályok az emberek olyan csoportjai, amelyek közül az egyik eltulajdoníthatja a másik munkáját annak következtében, hogy a társadalmi gazdaság meghatározott rendszerében *különböző a helyzetük*”. (U. o. Az aláhúzás tőlünk. K. F.) Az orosz eredeti is szó szerint mindkét helyen a *különbséget* és *nem az ellentétet* jelenti: „razlicsajuscieszja”, „blagodarja razlicsiju”. Nem igazolható tehát az az állítás, hogy az osztályfogalom a marxizmusban csupán a kizsákmányoló társadalmak alapvető, egymással szemben álló osztályaira alkalmazható, bár természetesen „a különbözés” az ő esetükben a leginkább nyilvánvaló (ami nem jelenti azt, hogy a polgári stratifikációs elméletek ezt ne tudnák kétségbe vonni). A másik munkájának *lehetséges* eltulajdonítása („az egyik eltulajdoníthatja a másik munkáját”...) szintén nem véletlen, vagy újságírói gondatlanság Lenin szövegében, hanem éppen a *nem ellentétes, de különböző helyzetek* lehetséges következménye, nem kötelező és szükségképpen, hanem megengedő módon fogalmazva, ami ismét csak arra utal, hogy nemcsak a *szükségképpen* egymás rovására érvényesíthető osztályérdekek (mint a bér munkás és a tőkésosztály esetében), hanem a különböző helyzetű, de egymásra utalt, kooperációban és nem osztályharci viszonyban levő osztályok esetében is előfordulhat, nincs kizárva. Ezért ezt az „eltulajdonítást” teljesen egyértelműen azonosítani a kizsákmányolással nem helyes, ellentmond az egész szövegkörnyezetnek is. Érdemes idézni tovább a lenini szöveget, s kiderül, hogy az tendenciájában a mi értelmezésünket támasztja alá: „Világos, — folytatja Lenin —, hogy az osztályok teljes meg-

szüntetéséhez nemcsak a kizsákmányolókat, a földbirtokosokat és tőkéseket kell megdönteni, nemcsak ezek tulajdonát kell megszüntetni, hanem meg kell szüntetni a termelési eszközök *mindenféle* magántulajdonát is, meg kell szüntetni mind a város és a falu közötti különbséget, mind pedig a fizikai munkát végző emberek és a szellemi munkát végző emberek közötti különbséget. Ez igen hosszadalmas dolog. Eléréséhez óriási lépéssel kell előbbre vinni a termelőerők fejlődését, le kell küzdeni a kisüzemi termelés nagyszámú maradványának ellenállását (gyakran passzív ellenállást, amely különösen szívós, és amelyet különösen nehéz leküzdeni), le kell küzdeni az e maradványokkal összefüggő szokások és renyhesség roppant erejét. Annak feltételezése, hogy valamennyi »dolgozó« egyformán képes erre a munkára, nem volna más, mint az özönvíz előtti, Marx előtti szocialisták üres frázisa vagy illúziója. Mert ez a képesség nem adódik önmagától, hanem történelmileg fejlődik ki és csak a nagyüzemi tőkés fejlődés anyagi feltételeiből fejlődik ki. A kapitalizmusból a szocializmus felé vezető út elején ez a képesség csak a proletariátusban van meg.”⁵⁰

Itt tehát az *osztályok teljes megszüntetéséről* van szó, amihez *nem elég* a kizsákmányolókat megdönteni, *nem elég mindenféle magántulajdont* megszüntetni, hanem: a falu és a város, a fizikai és a szellemi munka végzőinek különbségét is meg kell szüntetni a termelőerők óriási mértékű kifejlesztésével, a kisüzemi termelés maradványainak ellenállását leküzdvé. Ez hosszadalmas és nem valamennyi „dolgozó” képes rá. Az út elején ez a képesség *csak* a proletariátusban van meg. Ugyanitt olvashatjuk, ugyanebben az összefüggésben, hogy: „A »berni«, a sárga internacionálénak az a hibája, hogy vezérei csak szavakban ismerik el az osztályharcot és a proletariátus vezető szerepét... A proletariátus, miután kivívta a politikai hatalmat, nem szünteti be az osztályharcot, hanem folytatja — persze más viszonyok között, más formában, más eszközökkel — egészen az osztályok megszüntetéséig.”

Figyelemre méltó — ezt sem gyakran szokták idézni —, hogy *Lenin az osztálydefiníciót ebben a keretben, tehát az osztályok teljes megszüntetésének folyamatát, perspektíváját felvázolva* adja elő. Fő témája az egész brosrának az új munkafegyelem, a kommunista munka. Ennek a győzelméhez — és nem csupán a kizsákmányolók ellenállásának letöréséhez — szükséges a proletariátus diktatúrája. Ez — ebben az összefüggésben a következőt jelenti:

„A proletariátus diktatúrája, ha ezt a latin, tudományos, történeti-filozófiai kifejezést egyszerű nyelvre lefordítjuk, ezt jelenti: csakis egy meghatározott osztály, mégpedig a városi és általában a gyári, ipari munkások képesek arra, hogy vezessék a dolgozók és kizsákmányoltak egész tömegét a tőke igájának megszüntetéséért folyó harcban, a tőke megdöntése folyamán, a győzelem megtartásáért és megszilárdításáért folyó egész harcban, az új szocialista társadalmi rend megteremtésének művében, az osztályok teljes megszüntetéséért folyó harcban.”⁵¹

Úgy véljük, ennyi is elég ahhoz, hogy belássuk: a szocialista és különösképpen *a szocializmust építő társadalom osztályjellegének feltételezése összefér Lenin véleményével*. Ez persze még nem ment fel bennünket a mai szocialista társadalmak struktúrájának konkrét tanulmányozása alól,

s ebben valóban óvakodnunk kell attól nehogy a „marxizmushoz való formai hűség a lényeket tekintve célt tévesszen”.⁵² Láttuk azonban, hogy Lenin „az osztályok teljes megszüntetéséig” tételezte fel a munkásosztálynak, mint „külön osztálynak” a vezető szerepét, beleértve ebbe a falu—város, fizikai munka—szellemi munka különbségének felszámolását is, a termelőeszközök óriási lépéssel történő fejlesztése alapján. A stratifikációs koncepció hívei persze 1963-ban sem, azóta sem állítják, hogy elértük már az osztályok teljes megszüntetését, akár a tulajdonviszonyok, akár a termelésben elfoglalt hely, akár a munka társadalmi szervezetében játszott szerep, akár az elosztási viszonyok tekintetében. A fizikai munka és a szellemi munka különbségét pedig — szerintem — éppenséggel túlhangsúlyozzák. Azt azonban állítják, hogy (a tulajdonformák különbségével azonosított) osztálykülönbségek eljelentéktelenedtek (1963-ban!), ezért a társadalommagyarázatban már *nem a tulajdonviszonyokat, hanem az egyén konkrét munkája alapján képzett rétegeket* kell alapul venni.⁵³ A tulajdonviszonyok — konkrétan az állami és a termelőszövetkezeti tulajdonforma — különbségeinél sokkal fontosabbak, e koncepció szerint, a „történeti előzmények”, az pl., hogy a termelőszövetkezeti parasztság a parasztság „jogutóda”.⁵⁴

Nos, a tulajdonviszonyok különbsége — többé-kevésbé pontosan — éppen ezt a történeti előzményt, az ipari és a mezőgazdasági termelők eltérő színvonalát, aránytalan fejlettségét, a „nagyüzem” és a „kisüzem” különbségét stb. fejezi ki. Nem a „marxizmushoz való formai hűség” tehát, ha ezt a tényt leszögezzük, s azt már láttuk, hogy az osztálystruktúrával szembeállított rétegződéskoncepció „a lényeket tekintve célt téveszt”.

Szerintünk ugyanis a szocialista társadalom reális struktúrájának, a szociális szubjektum objektív tagolódásának meghatározója a termelési viszonyok összessége, rendszere, amelynek mind a tulajdonviszonyok, mind a munkamegosztási viszonyok relatíve önálló és szüntelen kölcsönhatásában levő elemei. Ennek a kölcsönhatásnak konkrét tanulmányozása a társadalmi struktúra alakulásában betöltött szerepük szempontjából gyümölcsöző, és nem vezet az osztálystruktúra és a rétegstuktúra szembeállításához. Társadalmunk — és más, hasonló fejlettségű szocialista országok — fejlődése fő folyamatainak megértéséhez ugyanúgy szükség van az osztályok mozgásának, változásainak ismeretére, a közöttük levő régi különbségek fokozatos megszűnésének figyelemmel kísérésére, mint ahogyan ezek konkrét értelmezéséhez is a rétegvizsgálatokból nyerhető adatokra. Önmagában egyik fajta ismeret sem adhat teljes magyarázatot, s nem elégséges a gyakorlati politika tudományos megalapozásához, nem szolgál elégséges támpontul e politika átfogó és folyamatos, önkritikus elemzéséhez, gyakorlati javaslatok kidolgozásához.

A szocializmus alapjainak lerakásával lényegében véve befejeződött az antagonisztikus osztálytársadalomra jellemző társadalmi struktúra lebontása és felbomlása. Ezzel megkezdődött az osztályok megszüntetésének második szakasza, a dolgozó, együttműködő osztályok közötti osztálykülönbségek és a további, nem közvetlenül osztályjellegű szociális különbségek megszüntetése, a termelőerők aránytalan, eltérő fejlettségének kiigazítása, nagy léptekkel történő fejlesztésük alapján. Az osztálystruktúra to-

vábbra is alapvető maradt, nem enyészett el a társadalmi szubjektum eme alapvető tagoltsága, *a társadalom egészét, a döntő társadalmi folyamatok irányát és ütemét ez határozza meg*, de azért, hogy ez a struktúra két dolgozó, a termelőeszközök túlnyomó részét kollektíve birtokló, szocialista osztály kölcsönös viszonyára épül, a köztük levő jelleg- és érdekezonságoknak sokkal nagyobb lett a jelentősége, mint a köztük levő különbségeknek. Határvonalaiak is elmosódottabbakká váltak, mint bármikor korábban, s az egyének átáramlása egyik osztályhelyzetből a másikba — és esetleg vissza is — nem ritkaság. Ezzel az *egyén* számára az osztály meghatározottság kezdi elveszíteni korábbi jelentőségét, *de még nem vesztette el*. Az osztályhelyzetek különbözősége azonban fennáll és még valószínűleg hosszú ideig újratermelődik. Nagyobb lett viszont a korábban kevésbé lényeges osztályon belüli különbségek jelentősége, s ezek *kölcsönhatása* a nem közvetlenül osztályjellegű (pl. falu—város, fizikai munka—szellemi munka stb.) különbségekkel. Így megnőtt e különbségek tanulmányozásának jelentősége is. Ez azonban csak akkor lehet eredményes, ha *világos célja* a kétféle struktúra (az osztálystruktúra és a rétegződés, más szóval a társadalomstruktúra és a differenciáció) kölcsönhatásos alakulásának feltárása, nem pedig az egyik szint (szerveződési szint, vagy tagolódási szint) realitásának „bizonyítása”, s a másik „eliminálása”.

Az osztályviszonyok, az osztályfogalmak ellen gyakran emelik azt a „szociológiai” kifogást, hogy ezek — minőségi, szintetikus, általános társadalomtudományi fogalmak lévén — nem operacionalizálhatók, az empirikus szociológiai, ill. társadalomstatisztikai vizsgálatokban nem alkalmazhatók. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy arra a célra, hogy a munkajelleg-csoportok relevanciáját kimutassák, bátran alkalmazták az adatok társadalmi osztályok szerinti csoportosítását is, azonosítva az osztályhelyzetet a tulajdonformával. Ez a bizonyítás ezért a petitio principii, a bizonyítandóval való bizonyítás logikai hibájában szenved.)⁵⁵

Való igaz, az osztályfogalom a tőkés társadalom alapviszonyainak és alapvető csoportjainak jellemzésére kidolgozott kvalitatív társadalomtudományi fogalom, s mint ilyen, közvetlenül *nem azonosítható* az egyének valamely statisztikai csoportjával. Ez azonban nem csökkenti az osztályfogalmak relevanciáját és jelentőségét a tőkés társadalom — és megfelelő történeti konkrétsággal a korábbi osztálytársadalmak — alapvető társadalmi viszonyainak jellemzésében, s azoknak a termelésben (is) döntő és önálló szerepet játszó nagy embercsoportok megjelölésében, amelyeknek az érdekei és egymáshoz való viszonyai determinálják az adott korszak fő társadalmi mozgástendenciáit. S *ebben*, ennek a funkciónak az ellátásában fő szerepet játszó csoportok helyzetének jellemzésében felhasználható a szükségképpen az egyedi tényeket, adatokat gyűjtő és rendszerező, ezekkel „manipuláló” statisztika is. A statisztikai adatok jól kiválasztott, szisztematikusan és következetesen kezelt bizonyos köre jó megközelítéssel tükrözheti, illusztrálhatja valamely osztály helyzetét.

Ez vonatkozik a szocialista társadalom osztályaira is. Természetesen ehhez magát a társadalomtudományi osztályfogalmat kell helyesen értelmeznünk a szocialista viszonyok között. Mivel az átmenet az osztálynélküli társadalomhoz meglehetősen hosszadalmasnak tűnik, (legalábbis számunkra, akik e folyamat aktív és passzív szereplői vagyunk), meg kell kí-

sérelnünk e fogalom *mai tartalmának és terjedelmének* a meghatározását, akkor is, ha e korszak alapvető társadalmi viszonyai, így osztályviszonyai is, jóval mozgékonyabbak, mint korábban. E nagyobb mozgékonyság, liquiditás, „folyékonyság” valóság is, tudatos program is. Ezért nyilvánvaló, hogy az osztályviszonyok jellemzésére szolgáló osztálykategóriák is szükségképpen mozgékonyabbak, „folyékonyabbak”, határaik elmosódottabbak. Az azonban, hogy *ilyenek*, még korántsem jelenti azt, hogy *nincsenek*; a „folyékonyakká” vált határok is léteznek, s nem biztos, hogy létezésüket tagadni, és helyettük *más* határokat keresni kisebb hiba, mint az, ha esetleg nem egészen pontosan határozzuk meg őket.

Az állam jellege nem kevesebbet változott, mint az osztályoké; már Engels célzott arra, hogy „félállam” lesz a proletárdiktatúra állama, mégis értelmes, nélkülözhetetlen kategóriaként kezeljük, jelezve megváltozott tartalmát. Nélkülözhetetlen egyelőre az osztályfogalom is, ha tartalmát és terjedelmét úgy határozzuk meg, hogy figyelembe vesszük a mai helyzetet és az előre látható változásokat is. Erre tett kísérletet a munkásosztály fogalmáról szóló tanulmányában Blaskovits János 1967-ben,⁵⁶ azt javasolva, hogy az *állami termelő vállalatot* tekintsük olyan relatív határnak, amely körülhatárolja ma a munkásosztályt, mivel ennek egész személyi állománya sokkal közelebb esik a munkásosztály mai határaihoz, mint az eddig alkalmazott statisztikai és stratifikációs kategóriák.* Figyelembe vette 1. a *tulajdonviszony azonosságát* ezen a kategórián belül, de nem tekintette kizárólagosnak; 2. a szóban forgó osztály alapfunkcióját társadalmunkban, vagyis a *termelőmunkát*, az anyagi gazdagság termelését az állami tulajdon keretei között — tehát nemcsak az ipar és építőipar statisztikai kategóriájában, hanem a kereskedelemben, a szállítás és hírközlés területén és a hasonló, termelő jellegű, iparszerűen szervezett anyagi szolgáltatásokban is; 3. a *munkamegosztás és a technika* kölcsönhatásos fejlődését, amelynek következtében egyrészt fokozódik a szellemi munka hányada a termelőmunkában, másrészt bővül és iparszerűbbé válik a szolgáltatások jó része is; 4. a gazdasági mechanizmus reformját, amely a *vállalati érdek* kategóriájának elismerése és funkcionális szerepének kiemelése útján elősegíti a vállalaton belüli integrációt (így a fizikai dolgozók és a műszakiak és más alkalmazottak *közös érdekeinek* erősödését is, amellet, hogy új differenciálódást is létrehoz).

Mindez szélesebb munkásosztály-fogalmat eredményez, mint a „nagyüzemi fizikai munkások”, de szűkebbet, mint az „állami alkalmazottak” statisztikai, vagy a „nem mezőgazdasági fizikai dolgozók” munkajelleg-csoportjának társadalomstatisztikai és empirikus szociológiai kategóriája. Az ilyen kategóriák szerint gyűjtött és rendezett adatbázis ugyanis nehezen teszi lehetővé az osztályszempontok kielégítő alkalmazását. Könnyen belátható, hogy ezért pl. az életszínvonal — vagy oktatáspolitikai elemzések és döntések is olykor csak nagyon megközelítőleg tudják az osztályszempontokat alkalmazni. Általános jelenség, hogy a központi vagy helyi állami, párt- és társadalmi szervek a statisztikai adatok nyomán a „se-

* Álláspontját a későbbi viták alapján könyvének újabb, 1973-as kiadásában részben módosította.

gédmunkás”, „betanított munkás” és „szakmunkás” munkavállalókat azonosítják a munkásosztállyal, vagy ha a termelő ágazatok adataival dolgoznak, akkor ezen ágazatok *összes alkalmazottait* (területi és központi adminisztrációjának alkalmazottait is) oda sorolják. Tapasztalható az utóbbi években törekvés arra, hogy a munkásosztály helyzetét vizsgálva figyelembe vegyék a lenini osztályismérvek együttesét, ennek azonban jelentős akadálya az adatbázis egészen más — vagy *csak* a tulajdonviszonyt, vagy *csak* az egyén konkrét munkáját tükröző — szerkezete. Általános jelenség, hogy a termelésben dolgozó műszakiakat *külön* értelmiségi rétegnek tekintik, ami bizonyos tekintetben persze helytálló, de ugyanakkor elválasztják a munkásosztálytól ennek legnépesebb rétegét, a „közvetlen termelés- és forgalomirányító műszaki alkalmazottakat” is, holott a kiváló, tapasztalt szakmunkás előléptetésének leggyakoribb esete és lehetősége éppen ebben az irányban adott.

Tapasztalati tény, hogy a termelő vállalatokon belül fokozódik a fizikai és a szellemi munka közeledése egymáshoz. Tagadhatatlan az olyan munkafajták szaporodása, amelyekben *egyaránt* szükség van fizikai erőre, ügyességre, valamint elméletileg megalapozott szakképzettségre és magasabb általános és politikai műveltségre is. Ezzel egyidejűleg a vállalati érdek mai szerepe hosszabb távon erősíti a vállalati integrációt, a különböző besorolású dolgozó rétegek együttes érdekeltiségének növekedését is. Ezek a folyamatok végeredményben azt jelentik, hogy *fokozódik a „munkás” és az „alkalmazotti” kategóriák közeledése egymáshoz a termelés folyamatában, csökken a termelésben foglalkoztatott „alkalmazott”, illetve „értelmiségi” kategóriák különállása, távolsága a munkásoktól.* Mindez persze csak *erősödő tendencia* és nem befejezett tény, sem az objektív helyzetben, sem a résztvevők tudatában. Mivel azonban a statisztikai adatok gyűjtése pontos meghatározást igényel, és az eddigi statisztikai kategóriák *többféle és félreérthető* megközelítést adják a mai munkásosztálynak, indokolt egy *jobb megközelítés* keresése, még ha elméletileg egészen pontos ez sem lehet, hiszen maga a valóság állandóan változik.

A munkásosztály mai fogalmának értelmezésénél sem az egyénből, az egyén konkrét munkájából kell kiindulni, hanem a lenini osztályismérvek együttes alkalmazásából. *Az azonos tulajdonviszony, az azonos hely a társadalmi munkamegosztásban, a munka szerinti díjazás elve, a jövedelem mértékének és módjának azonossága ma is körülírja a munkásosztályt.*

Szocialista viszonyaink között *objektíve* megkezdődött a munkásosztály határainak „kiszélesedése”, mind *ágazati* értelemben, mind a termelő *üzemen belül*. Ezért az ipari-építőipari fizikai munkásokon túl a munkásosztályhoz sorolhatók *egyrészt a többi nem mezőgazdasági termelő ágak*, (szállítás és hírközlés, kereskedelem, anyagi szolgáltatások fizikai munkásai, valamint az állami mezőgazdasági, erdő- és vízgazdálkodási vállalatok fizikai munkásai, *másrészt* ugyanezen vállalatok közvetlen termelés- és forgalomirányító műszaki dolgozói (művezetők, technikusok).

A nem mezőgazdasági jellegű termelőmunka azonossága és az ipari szövetkezeti és az állami-össznépi tulajdon típusának *elvi* azonossága, a jövedelem közelsége következtében az *ipari szövetkezetek* termelő tagjait és alkalmazottait is a munkásosztály *speciális rétegének* tekinthetjük.

Hasonlóképpen speciális réteg a nem termelő szférában foglalkoztatott munkások rétege is.

Az osztályhatárok további szélesedése (több évtizedes perspektívában) bizonyára folytatódik, a munkamegosztás, a technikai fejlődés, a gazdasági integrálódás következtében, a fizikai és szellemi munka további közeledése, a szellemi rutinmunka fokozódó gépesítése stb. alapján.

A szocializmusbeli munkáosztály létéről és nemlétéről, fogalmának mai értelmezéséről stb. folytatott vitákban voltaképpen a *vezető szerep* értelmezéséről, s így a társadalmi fejlődés lehetséges és kívánatos perspektíváiról van szó. Osztálytársadalomban, az osztálykülönbségeket végső soron megszüntető szocialista társadalomban is, valamely osztályé a vezető szerep. A „munkások és alkalmazottak” — nem osztály. A „nem mezőgazdasági fizikai dolgozók” — nem osztály. Az ipari „nagyüzemi fizikai munkások” csak része, bár legnagyobb jelentőségű része, gerince a munkáosztálynak. A „termelő ágazatok állami alkalmazásban álló fizikai dolgozói” — még nagyobb része, de csak része. Mindezek a fogalmak tehát nem jelölik meg *teljesen* vagy *helyesen* azt az *alapvető* érdekét, amelyre támaszkodva helyes politika követhető, amelynek domináló társadalmi szerepe *konkrétan és közvetlenül is* igazolható, s perespektívában, is értelmezhető. Enélkül pedig, mint láttuk, elkerülhetetlen az „elit—tömeg” szembeállítás, ami vagy a „hatalom és tudás elitjének” belátására bízza a fejlődés perspektíváit, vagy az „alulról jövő tömegnyomás”, esetleg a „bürokrácia” elleni lázadás módszerét ajánlja. Mindezeknek pedig semmi köze a szocializmus valóságos viszonyaihoz.

Az így értelmezett munkáosztály helye és szerepe társadalmunkban ma is, és a belátható jövőben is mint *alapvető, domináló, vezető szerep igazolható*. Mai létszáma mintegy hárommillió fő, vagyis az ötmilliónyi aktív lakosságnak körülbelül hatvan százaléka, és természetesen ide tartozik mintegy félmillió nyugdíjas munkás is. A munkáosztály *gyakorlatilag* uralja, *mindennap* mozgatja a társadalom legjelentősebb, többnyire legmodernebb termelőeszközeit, biztosítja az energia- és áruellátást, a teher- és személyforgalmat, a hírforgalmat. Alapvető jelentőségű és egyenletes keresletet jelent saját termékei iránt, meghatározó jelentősége van az országos politikai-ideológiai közvélemény alakulásában, az osztályszervezetek működésében.

Az így értelmezett munkáosztály esetében nem tagadható a vezető szerep *konkrét és közvetlen* értelmezése sem, noha ez természetesen nem teszi feleslegessé, vagy akár csak vitássá a vezető szerepnek a megbízottak, illetve az osztály politikai szervezetei útján, *elsősorban a párt útján történő érvényesítését*. A munkáosztályt akár a nem mezőgazdasági fizikai munkásokkal, akár a nagyüzemi fizikai munkásokkal azonosító felfogás rejtett formában azt az állítást is tartamazza, hogy a munkáosztály társadalmi vezető szerepe *csak* közvetett, „képviseleti” lehet. Perspektívában azonban számolni kell a fizikai munkák tömegének, s így a fizikai munkások tömegének csökkenésével. Így egy átlagosan kevésbé iskolázott, döntően csak végrehajtó funkcióra képesített, létszámában is csökkenő réteg társadalmi vezető szerepe fikciónvá válik. A *vezető szerep értelmezése viszont döntő* jelentőségű politikai kérdés, amit ennél fogva sem az elméleti, sem az empirikus szociológia nem ignorálhat.

A munkásosztály a szocialista társadalomban is megőrzi azokat a tulajdonságait, amelyek alapján a kapitalizmus elleni harcban, a szocialista forradalom kezdetén megszerezte a többi dolgozó réteg bizalmát, amelyek alapján vezető erővé vált társadalmunkban.

Érdekei továbbra is a társadalmi haladás alapján érvényesíthetők; felelőssége, szervezethe, politikai tudatossága és aktivitása, áldozatkészsége ma is példamutató. Továbbra is a legszorosabban kapcsolódik a társadalom legfejlettebb termelőeszközeihez; szocialista állama, forradalmi pártja és szakszervezetei, koncentráltága, emelkedő szakmai és politikai műveltsége, internacionalizmusa és szocialista humanizmusa révén döntő ereje — más országokban élő osztálytestvéreivel együtt — az imperializmus, az igazságtalan háborúk elleni harcnak, a szocialista fejlődésnek.

A munkásosztály — az állami tulajdon vezető szerepe, a fejlettebb és koncentráltabb technikai bázis és munkájának magasabb termelékenysége folytán — ma már a társadalmi össztermék nagyobb részét termeli, *vezető szerepe társadalmunkban már mindennapos gazdasági tény is.*

Társadalmi vezető szerepét *közvetlenül* elsősorban éppen társadalmilag döntő termelő tevékenysége és az üzemi, munkahelyi demokratikus fórumok, mozgalmak, politikai szervezetek működésében való részvétel, munkájuk tartalmának befolyásolása útján gyakorolja.

A munkásosztály társadalmi vezető szerepe államunk alaptörvényében rögzített tény, amennyiben az Alkotmány 1972-ben elfogadott, módosított egységes szövegének 2. § (3) bek. kimondja: „A Magyar Népköztársaságban a társadalom vezető osztálya a munkásosztály, amely a hatalmat a szövetkezetekbe tömörült parasztsággal szövetségben, az értelmiséggel és a társadalom többi dolgozó rétegével együtt gyakorolja.”

JEGYZETEK

¹ V. ö.: Kosing A.: Modern marxista-e Ernst Fischer? Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1971; Naucsnyj kommunizmus i falszifikacija jevo renegatami. Szerk. Fedoszejev P. N. Moszkva, 1972; Garaudy, R.: Le grand tournant du socialisme, Paris, Galimard, 1969; ugyanő: Die ganze Wahrheit... Rowolt, 1970; Szurovcev, J.: V. labirintye revizionizma, Moszkva, 1972.

² V. ö.: Mallet, Serge: Sozialismus und die neue Arbeiterklasse, in: Die neue Arbeiterklasse, F. a. M. 1970; Gorz, André: Zur Strategie der Arbeiterbewegung im Neokapitalismus, F. a. M. 1967.

³ Galbraith, J. K.: Az új ipari állam. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1968.

⁴ A kommunista világmozgalom tanácskozásai; Moszkva, 1957, 1960, 1969. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1972. 3—4. old.

⁵ Ugyanott: 24. old.

⁶ Ugyanott: 83—85. old.

⁷ Első helyen említjük, hogy a „Béke és Szocializmus” c. folyóirat szerkesztősége csak a 60-as évek első felében *tucatnyi* elméleti vitát szervezett, amelyekben részt vett a kommunista világmozgalom számos elméleti szakembere. E vitáknak mintegy kétharmada a mai kapitalizmus és a munkásmozgalom különböző kérdéseinek tisztázására irányult. Említhetjük például a Tőke jubileuma, vagy Marx születésé-

nek 150. évfordulója alkalmából megjelent elemzéseket, pl. a következőt: „Kapital Marksza. Fiszofija i szovremennoszty.” Moszkva 1968, amely „A tőke” filozófiai és szociológiai problematikáját elemzi a jelenkor szempontjából. Ez a friss szemléletű, hatalmas tanulmánygyűjtemény a marxi eszméket és a mai antikommunista, polgári apológiát és a kispolgári kapitalizmuskritikát a mai tőkés társadalom és a mai szocializmus tapasztalatai alapján szembesíti. A tudományos-technikai forradalom fejleményeinek hatásával a tőkés társadalmakban marxista szempontból könyvtárnyi irodalom foglalkozik. Témánkhoz alapvető jelentőségű egyébként is: Gorodszkije szrednyije szloji szovremennovo kapitaliszticeszkovo obščeszestva. Red. *Arzumanjan*, A. A. (etc.) Moszkva, 1963., különösen: 1—6 fejezetek.

V. ö. továbbá: *Varga Jenő*: Kapitalizmus XX-ogo veka, Moszkva, 1961.; *ugyanő*: Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdaságtanáról, Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1965; *Molnár Erik*: A jelenkori kapitalizmus néhány gazdasági problémája; Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1959.; *Gönczöl György*: A monopolkapitalizmus politikai gazdaságtanának fő problémái, Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1966.

⁸ V. ö.: *Kulcsár K.*: A szociológiai gondolkodás fejlődése. Akadémiai Kiadó, Bp. 1966. 199—232. old.; *Oszipov G. V.*: Szovremennaja burzsoaznaja szociológija, Moszkva, 1964. IV. fejezet; *Becker, H.—Boskoff, A.*: Modern sociological theory in continuity and change. N—Y. 1957. 12. fej.: *Bottomore, T. B.*: Die sozialen Klassen in der modernen Gesellschaft, München, 1967. *Bahrtdt, H. P.* (etc.): Gibt es noch ein Proletariat? Frankfurt a. M. 1962; *Runciman W. G.* Social science and political theory, Cambridge, at the University Press, 1965, III., IV. és VII. fejezet; *Dahrendorf, R.*: Nach dem Klassenkampf, in: Für eine Erneuerung der Demokratie in der Bundesrepublik, Piper, München, 1968. *Andrejeva, G. M.* Szovremennaja burzsoaznaja empiriceszkaja szociológija, Moszkva, 1965; *Bauman, Z.*: Általános szociológia. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1967. *Hahn E.* Historischer Materialismus und marxistische Soziologie, Dietz, Berlin, 1968; *Kiss, A.* Az „új osztály” — valóság vagy fantázia? Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1972; *Lukács, Gy.*: Az ész trónfosztása, Akadémiai Kiadó, Bp. 1956. *Sándor, P.* Az ideológiáról. Gondolat, Bp. 1972. *Wirth, Á.* Mi a társadalmi struktúra? Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1972.

⁹ *L. Broom* (California University, Los Angeles): Szociális differenciáció és stratifikáció. In.: Szociológija szevodnya. Problemi i perszpektyivi. Moszkva, 1965. 484—485. old. (Eredetileg: Sociology Today, Problems and Perspectives, N—Y, 1959.)

¹⁰ *Dahrendorf, R.*: Nach dem Klassenkampf, in: Für eine Erneuerung der Demokratie in der Bundesrepublik, Piper, München, 1968.

¹¹ V. ö. *Merril, F.* Society and Culture, N. Y. 1957. 279. p.: "The establishment of status on terms of varying superiority and inferiority", Dictionary of Sociology and related sciences, Totowa, New Jersey, 1967. 293. p.

¹² *Sorokin, P. A.*: Contemporary sociological Theories, N. Y. 1928. Vol. I. 573. p.

¹³ *Young, K.—Mack, R.*: Sociology and social life, N. Y. 1959. 186. p.

¹⁴ V. ö. pl. *Phillips, B. S.* Sociology: Social Structure and Change, London, 1969. p. 167.: "A social class is a special kind of economic stratum" . . .

¹⁵ Pl. az imént idézett szociológiai lexikon szerint: „Az Egyesült Államokban a társadalmi osztályokat nemrégiben a következő általános terminusokban írták le: felső, felső-közép, középosztály, alsó-közép, felső-alsó, és alsó-alsó osztály.” (u. o. 278. old.)

¹⁶ Kolko, G.: Vagyon és hatalom Amerikában. A társadalmi osztályok és a jövedelem-megoszlás elemzése. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1965. 12—13. p.

¹⁷ I. m. 143—144. old.

¹⁸ V. ö. Clark K. B.: A fekete gettó. A hatalom dilemmái. Bp. 1968.; Packard, V.: Feltörekvés, reklám, szexualitás Amerikában, Bp. 1971.; Futószalag és kultúra. Esszék a mai amerikai kulturális életről, Szerk.: Bart István és Hernádi Miklós. Bp. 1972.; Burzsoaznoje obszesszvo i kultura. Red. Jakovleva A. N., Moszkva, 1970.; Asin, G. K.: Doktrina „masszovovo obszesszva”. Szocialnűj progressz i burzsoaznaja filozofija. Moszkva 1971.; Marcuse, H.: Der eindimensionale Mensch, Luchterhand, Neuwied-Berlin, 1967.; Varga György: Az amerikai bussiness, Bp. 1970. stb.

¹⁹ Bottomore, T. B.: Elite und Gesellschaft. Eine Übersicht über die Entwicklung des Eliteproblems. C. H. Beck, München, 1966. S. 19. (Most ne álljunk meg annál az el-lentmondásnál, ami a 2. pontban fejeződik ki, ti., hogy a nem osztály jellegű kisebbség uralma contradictio in adiecto. Ezt az elitelméletek éppen az osztályel-mélettel szemben az elitfogalom és az „uralom” többértelmű használatával vélik kiküszöbölni, hol azonosítva az uralkodó elitet az osztállyal, hol tagadva ezt az azonosságot.)

²⁰ Dahrendorf, R. i. m. 15. old.

²¹ U. o. 22. old.

²² Forrás: 1970. évi Népszámlálás. 2. Részletes adatok az 1 százalékos képviselői minta alapján. KSH Bp. 1971. 75. old. Az egyéni parasztagazdaságok nagyságára vonatkozólag: Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1956. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1956. 94. old.

²³ V. ö. Kolosi Tamás: A társadalmi struktúra marxista elméletéhez, Társadalomtudományi Intézet, Bp. 1971. 70. skk. old.

²⁴ Forrás: 1970. évi Népszámlálás, id. kiadás, 75. old.

²⁵ A többször idézett 1970-es népszámlálási kötet módszertani függelékében adott definíciók szerint: (209—210. old.) „A foglalkozási viszonyon belül az alkalmazásban állók és a termelőszövetkezeti tagok az egyéni foglalkozás és a betöltött munkakör alapján fizikai és szellemi dolgozókra oszthatók.

A fizikai dolgozók a foglalkozás minősége szerint az alábbi csoportokba tartoznak:

Szakt munkások: azok a fizikai dolgozók, akik foglalkozásuknak megfelelő szakképzettséggel rendelkeznek; ide tartoznak azok is, akik szakképzettséggel ugyan nem rendelkeznek, de a szakt munkásminősítést hosszabb gyakorlattal megszerezték és szakt munkásnak vallották magukat.

Betanított munkások: a szakképzettséggel nem rendelkező dolgozók, akik a szakt munkásokkal azonos (?) foglalkozást betanítás alapján folytatnak és nem vallották magukat szakt munkásnak.

Egyéb fizikai dolgozók közé tartoznak a segéd munkások, kisegítők, hivatalsegdek, napszámosok és hasonlók. Ide kerültek a bedolgozók is, akik főképpen állami vállalatból, vagy szövetkezettől otthon végzendő, általában ipari jellegű munkát vállalnak.

Szellemi dolgozók azok, akiknek munkája általában nem igényel fizikai erőfeszítést, (irányítók, szakalkalmazottak, irodai dolgozók).”

Ezek alapján (ti. a foglalkozási viszony = alkalmazásban áll, termelőszövetkezet tagja, önálló; valamint a fent meghatározott egyéni foglalkozási csoportok = foglalkozási minőség alapján) határozták meg az ún. társadalmi-foglalkozási csoportokat. Ezek: „A mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak csoportjába tartozik te-

hát minden olyan alkalmazásban álló, termelőszövetkezeti tag és önálló személy, ill. annak segítő családtagja, akinek tevékenysége a mezőgazdasági termeléssel függ össze (?) növénytermesztő, állattenyésztő, kertész, mezőgazdasági fogatos, stb. (Nem kerülhetett viszont ebbe a csoportba olyan személy, aki a mezőgazdaságban dolgozik ugyan, de foglalkozása ipari, közlekedési stb. jellegű. Pl. a mezőgazdaságban dolgozó gépkocsivezető, ács, kőműves, lakatos stb.)

A *nem mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak* csoportja azokat az alkalmazásban állókat, termelőszövetkezeti tagokat, önállókat és segítő családtagokat tartalmazza, akiknek tevékenysége ipari, építőipari, közlekedési, szolgáltatási jellegű (lakatosok, kőművesek, kovácsok, esztergályosok, fodrászok, gépkocsivezetők és hasonlóak.) Ide kerül tehát a mezőgazdaságban dolgozó kádár, gépkocsivezető stb. is. Nem tartozik viszont ebbe a csoportba az ipari stb. munkahelyen dolgozó kertész, állatgondozó stb.

A *szellemi foglalkozásúak* besorolása pontosan megegyezik az egyéni foglalkozásnál felsoroltakkal." (212—213. old.)

²⁶ U. o. 110—111. old.

²⁷ Mindennek természetesen megvan a szakmai magyarázata. Az önkény azonban önkény marad, ha szakmailag megmagyarázzuk is. Érdekes példát ad erre a Népszámlálás 2. kötete, amikor megjegyzi, hogy 1960-ban a kereskedelmi és vendéglátóipari üzletvezetőket fizikai dolgozóknak, 1970-ben szellemi dolgozóknak tekintették (ugyanott 212. old.). Valószínű persze, hogy ezekben a munkakörökben 10 év alatt nőtt az adminisztrációs munka hányada, de az is valószínű, hogy pl. a szakmunkás munkakörök jórésében is nőtt a szellemi munka hányada, amire nézve reprezentatív felmérés is készült (lásd pl. „Az állami iparban foglalkoztatott munkások létszámösszetétele, munkakörülményei, bérarányai 1969: SIK 196. köt. KSH Bp. 1971. Az 1969. IV. negyedévi reprezentatív munkaügyi adatfelvétel alapján. A kiadvány a szokásos szakmunkás—betanított munkás—segédmunkás bontás mellett feldolgozza az adatokat a munkakörülmények *négy változata* és a ténylegesen végzett munka szakképzettségi igényeinek *hat fokozata* szerint, valamint a termelőfolyamatban elfoglalt *5féle hely* — alaptevékenység, anyagmozgatás-raktározás, javítás-karbantartás, kísérleti gyártás-kutatás, egyéb kisegítő tevékenység — szerint is.) A következtetés mégsem az, hogy a szakmunkások ilyen és ilyen részét szellemi dolgozónak kell tekinteni.

²⁸ V. ö. Szalai Sándor: Bevezetés a társadalomtudományba, Bp. 1948. 5—14. old., Kulcsár Kálmán: A társadalom és a szociológia, Kossuth Könyvkiadó, 1972. Negyedik fejezet; A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század Köre. I—II. köt. Gondolat, Bp. 1972. Litván György előszava; Hanák Péter és Lackó Mihály recenziója az előbbi könyvről: Valóság, 1973. 6. sz.; Rézler Gyula: Magyar város- és üzemszociográfia a két világháború között: mérleg és visszatekintés. Szociológia, 1972. 4. sz.; Sándor Pál: A magyar filozófia története 1900—1945. I—II. Bp. 1973. Darvas József: A régi Magyarország felfedezésétől az újig, Valóság, 1970/3.

²⁹ Az 1956-os Magyar Statisztikai Zsebkönyv előszavában olvashatjuk: „A Magyar Statisztikai Zsebkönyv legutóbb 1948-ban jelent meg. Az azóta eltelt időben statisztikai adatok lényegében csak a Statisztikai Hivatal negyedévi jelentéseiben kerültek rendszeresen közlésre. A jelentések terjedelmüknél, jellegüknél fogva nem helyettesíthették a rendszeres statisztikai adatgyűjteményeket. A Minisztertanács határozata alapján kiadott 1956. évi Magyar Statisztikai Zsebkönyv ezt a hiányt kívánja pótolni...” Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1956. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1956. 3. old.

- ³⁰ V. ö. Aczél György: Az ideológiai és kulturális élet néhány időszerű kérdése. In: Országos agitációs, propaganda és művelődési tanácskozás. 1973. január 24—25. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1973; Az MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről, Magyar Filozófiai Szemle. 1973. 1—2. sz., ill. Szociológia, 1973. 1. sz. V. ö. továbbá: Hegedüs András: A szociológiáról. Egy tudomány lehetőségei és korlátai. Akadémiai Kiadó, Bp. 1966; Hegedüs András: Realitás és szükségszerűség. A szocialista társadalom „önbírálata”, mint realitás és szükségszerűség. Kortárs, 1967. 7. sz.; Hegedüs András—Márkus Mária: A marxista szociológia kifejlődésének főbb tendenciái a szocialista országokban. Kortárs 1968. 12. sz.; Hegedüs András—Márkus Mária: Alternatíva- és értékválasztás az elosztás és fogvasztás távlati tervezésében. Közgazdasági Szemle, 1969. 9. sz.; Hegedüs András—Márkus Mária: Egyén és közösség, Kortárs, 1970. 12. sz. Szelényi Iván: Bevezetés az empirikus szociológiai kutatás módszerébe, Szociológiai Közlemények, TIT, Bp. 1970. I. sz.; G. Andrejeva: A mikro- és makroszociológia viszonyáról, Magyar Filozófiai Szemle, 1971. 3—4. sz.; Dr. Farkas János: Megjegyzések a „Szociológiai Tanulmányok” című sorozatról, Társadalmi Szemle, 1970. 2. sz.; Erdei Mihályné: A társadalom önismeretének kérdéséhez, Társadalmi Szemle, 1969, 6. sz. Hegedüs András: A marxista szociológia egészséges fejlődéséért, Társadalmi Szemle 1968. 10. sz. Meruk Vilmos: A szociológiaoktatás eszmei tartalmának tisztázásához. Társadalmi Szemle, 1968. 5. sz. Jeney György—Knopp András: A marxista elmélet társadalomkritikai funkciójáról, Társadalmi Szemle, 1969. 2. sz. Kiss Arthur: A bürokrácia és a társadalom, Társadalmi Szemle, 1969. 9. sz.; Bélley László: Immanens elmélet — transzcendens kritikák...? Társadalmi Szemle, 1969. 6. sz.; Vajda Mihály: Legyen-e kritikai a szociológia? Társadalmi Szemle, 1969. 2. sz. Molnár László: Gondolatok a szociológia társadalmi funkciójáról. Társadalmi Szemle, 1968. 12. sz.; Pach Zsigmond Pál: A társadalomtudományok fejlődésének elvi kérdéseihez. Társadalmi Szemle, 1968. 12. sz.; Görgényi Ferenc: Eltérő álláspontok vagy egészségtelen polarizáció? Társadalmi Szemle, 1969. 7—8. sz.
- ³¹ Ossowski, St.: Struktura klasowa w spelocnej swiadomosci, in: Z. Zagadnien Stuktury spolecznej, Dziela, tom V. p. 181. PWN Warszawa, 1968.
- ³² Szczepanski, Jan: A szociológia alapjai. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1968. 194. old. V. ö. még: Schaff, A. Az egyén és teremtményei, Valóság, 1964. 10. sz. Nálunk ennek az álláspontnak fő képviselői voltak a hatvanas években — többkevesebb eredetiséggel és egyébként nem elhanyagolható különbségekkel — Hegedüs András publikációi, mindenekelőtt: A szocialista társadalom struktúrájáról, Akadémiai Kiadó, Bp. 1966., 1971. és Ferge Zsuzsa publikációi, mindenekelőtt: Társadalmunk rétegződése. Elvek és Tények. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1969., valamint: „Társadalmi rétegződés Magyarországon (15 ezer háztartás 1963. évi adatai) SIK 90. köt. Készült a Közgazdasági Főosztályon, Mód Aladárné vezetésével. A statisztikai vizsgálatok végrehajtásában, valamint a tanulmány megírásában irányító, érdemi munkát végeztek: Ferge Sándorné, Láng Györgyné, Kemény István. KSH. Bp. 1966/11.”
- ³³ A „megközelítőleg” megszorítást tudatosan alkalmazzuk, mert munkánk kereteit szétfeszítené a részletekbe menő dokumentálás. Alapvetően az előző jegyzet végén felsorolt nagy, összefoglaló jellegű tanulmányokból kialakult képet vázoljuk itt fel, s vitatkozunk vele. Ezek mellett megemlíjtük még mint a bírált koncepció leírásának fontos lelőhelyeit: Hegedüs András: Optimalizálás és humanizálás. Az irányítási rendszer korszerűsítéséről. Valóság, 1965. 3. sz., Hegedüs András: Marx

a bürokrácia alapjairól, Magyar Tudomány, 1966. 4. sz., Hegedüs András: Bürokratikus viszony és szocializmus. Kortárs, 1966. 8. sz., Hegedüs András: Gazdasági irányítás és társadalmi függőség, Közgazdasági Szemle, 1966. 7—8. sz.

³⁴ Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1969. 100—101. old.

³⁵ Ugyanott, 118. old. (Az eddigi idézetekben az aláhúzások az eredetiben. Itt mi emeltük ki ezt a lényeges információt hordozó mondatot. — K. F.)

³⁶ Hegedüs Andrásnál (A szocialista társadalom struktúrájáról, id. kiadás, 68—69. old.) „A társadalom-vizsgálatokban a statisztikai értelemben vett nem fizikai dolgozókat munkájuk jellege alapján — véleményem szerint — célszerű lenne leg-alábbis öt csoportba sorolni:

1. Azok a vezető beosztású dolgozók, akik viszonylag nagy lehetőséggel rendelkeznek nemcsak mások, hanem saját maguk munkájának a kontrolljára is (pl.: szocialista vállalatok igazgatói, tanszékvezető egyetemi tanárok, szerkesztőségek vezetői stb.)

2. Azok a vezető beosztású dolgozók, akik mások munkája fölött rendelkeznek ugyan kontroll lehetőséggel, de munkájukat nagymértékben hierarchizálódott, standardizált rendszerben végzik (pl. vállalati főkönyvelő, üzemvezető, hivatali osztályvezető stb.)

3. Azok az elsősorban szellemi tevékenységet végző dolgozók, akik mások munkája felett nem rendelkeznek kontroll-lehetőséggel. saját munkájuk felett azonban igen: munkatevékenységüket alapjában a munkakörük határozza meg (pl. orvos, tanár, tanító, ügyvéd stb.)

4. Azok az elsősorban szellemi tevékenységet folytatók, akik sem mások, sem saját munkájuk fölött nem rendelkeznek kontrollal, hierarchizálódott, standardizált rendszerben végrehajtó tevékenységet folytatnak (pl. beosztott tisztviselő, beosztott kutató, szakelőadó stb.), de ehhez viszonylag magas fokú — egyetemi, főiskolai — képzettség szükséges.

5. Azok a dolgozók, akik figyelmet lekötő, de magasabb fokú szellemi tevékenységet nem igénylő végrehajtó munkát végeznek, ahol nemcsak mások, hanem saját munkájuk kontrolljára sincs lehetőség (pl. anyagkönyvelők, adminisztrátorok, kutatóintézmények nem fizikai dolgozó segédszemélyzete stb.).”

A fizikai munkásokra vonatkozólag a szokásos — a szakmunkás, betanított munkás, segédmunkás vagy egyéb fizikai dolgozó — bontást tartja használhatónak. (U. o. 72. old. és köv.) Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a felsorolt 8 kategóriába nem férnek bele a többnyire középfokú szakképzettséggel rendelkező közvetlen termelés- és forgalomirányítók, valamint a vállalati igazgatóknál és tanszékvezetőknél is magasabb szintű vezetők.

Más kérdés, hogy mindezek *rétegek-e* abban a szigorú értelemben, ahogyan maga Hegedüs definiálta a társadalmi csoportot, mint réteget: „... az emberek meghatározott csoportjairól mint társadalmi rétegekről akkor beszélhetünk, ha a „társadalmi termelés meghatározott rendszerében elfoglalt hely különbsége” alapján több vagy kevesebb határozottsággal felismerhetők lesznek az alábbi jegyek:

a) A csoportnak a társadalomban betöltött funkciója és következtetésképpen anyagi-gazdasági viszonyai és érdekei a maguk összességében különböznek más csoportokétól. Ez elégséges és szükséges kritérium.

b) A csoport tagjainak mindennapi tudatában, társadalomfelfogásában, magatartási normáiban, értékítéleteiben stb. más csoportokhoz képest jelentős különbség észlelhető.

c) A csoport bizonyos zártságot mutat, vagyis a csoport tagjainak egymás közötti kommunikációs kapcsolatai gyakoribbak, mint a saját csoportjukon kívülállók-
kal.” (U. o. 48. old.) *Másutt:* „a társadalmi struktúra alkotórészei, tehát az osztályok épp úgy, mint a rétegek a marxista szociológiai megközelítésben olyan konkrét társadalmi csoportok, amelyek önálló funkcióval, érdekekkel és céllal rendelkeznek”. (Ugyanott 46. old.)

Nos, azt hisszük, nem kell részletesen cáfolnunk a szerzőnél hiányzó bizonyítását annak, hogy az általa megnevezett csoportok (5 szellemi + 3 munkásréteg) megfelelnek a fenti definícióknak. Akkor sem valószínű, hogy *reális* társadalmi rétegeket kapunk, ha a 93. oldalon a „matematikai modellben” felsorolt független és függő változók „szintetikus gradációja” szerinti rétegeket próbáljuk értelmezni e rétegdefiníció alapján. *Független változók:* tulajdonviszony, munkamegosztásban elfoglalt hely, népgazdasági ág; *kiegészítő változók:* lakóhely, műveltségi szint; *függő változók:* kereset, társadalmi presztízs. Ha ebből taláломra kiemeljük, például:

- az állami
- iparban
- művezetőként dolgozó
- kisvárosban lakó
- középiskolai végzettségű
- 2500—3500 Ft között kereső
- ennek megfelelő presztízsű dolgozók csoportját, több mint kétséges, hogy ezek az emberek „önálló funkcióval, érdekekkel és céllal” rendelkeznének, vagy „társadalmi funkciójuk, anyagi-gazdasági viszonyaik és érdekeik tekintetében különböz-
nének minden más csoporttól.

Ez olyan hipotézis, amit nem is érdemes ellenőrizni. Ez álkonkrétság, semmivel sem kevésbé spekulatív és absztrakt, mint azok a „spekulatív társadalom-filozófia absztrakciók”, amelyeket pedig „empirikusan verifikálni” kívánt.

Persze, van kibúvó — vagy, finomabban fogalmazva: megszorítás — is: „Nemcsak a kritériumok, de az egy-egy kritériumhoz tartozó csoportok száma (n) sem tekinthető kötöttnek, és mindig a társadalomvizsgálat szempontjai (?) döntik el nemcsak azt, hogy milyen kritériumokat kell mint réteggépző jegyeket számításba venni (?), hanem az egyes ismérvek alapján kialakítható csoportok számát is (?)” (U. o. 92. old.) Véleményünk szerint ez a megszorítás árul el a legtöbbet a szerző koncepciójának és struktúramodelljének tudományos megalapozottságáról. Az idézetben elhelyezett kérdőjeleink mutatják, hogy itt már kétségkívül nem a társadalom *valóságos, objektív* struktúrájáról, s ennek egy modell segítségével történő tudományos megközelítéséről van szó.

³⁷ *Ferge:* i. m. 123—124. old.; 128—129. old. (Kiemelések az eredetiben.)

³⁸ *Módné—Ferge—Lángné—Kemény:* i. m. 120. old. Kiemelések az eredetiben.

³⁹ Maga a koncepció is ezzel az ígérennyel lépett fel a szerzők és szervezők publikációiban. V. ö. Társadalmi rétegződés Magyarországon, bevezető tanulmány: *Ferge Zsuzsa*, im., továbbá: *Ferge Sándorné:* Társadalmi rétegződés Magyarországon, Valóság, 1966. 10. sz.; *Mód Aladárné:* Társadalmi rétegek, társadalmi különbségek, Népszabadság, 1966. dec. 10.; *Mód Aladárné:* Társadalmi rétegződés Magyarországon, Társadalmi Szemle, 1967. 5. sz.; V. ö. továbbá *Hegedűs Andrásnak* a társadalmi struktúrával és a bürokráciával kapcsolatos, már idézett publikációival. Továbbá: a kommentátorok és recenzensek írásaival: *Gálliczki Éva*, Népszabadság, 1970. nov. 5.; *Losonczy Ágnes*, Valóság, 1971. 6. sz.; *Bélley László:* Tulajdon-

viszony és társadalomstruktúra, Társadalmi Szemle, 1971. 6. sz. E két utóbbi szerző írásával kapcsolatban megjegyezzük, hogy egyáltalán méltánytalan valamely koncepció kritikáját azzal elmarasztalni, hogy a kritikus nem végzett el ugyanolyan volumenű adatgyűjtő és feldolgozó munkát, mint ami a bírált koncepciót valószínűsíti. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a szóban forgó rétegzódésvizsgálat idején Hegedűs András a KSH elnökhelyettese volt, Mód Aladárné főosztályán készült a vizsgálat, amelyben érdemi munkát végzett Ferge Sándorné — tehát nemcsak egyéni szorgalomról, hanem munkaköri kötelességről, s egy ezzel járó szakapparátus felhasználásáról is van szó ebben az esetben. Mindezzel nem szükségképpen rendelkezik, aki kritikailag olvassa e vizsgálat anyagát és melléktermékeit. A számanyag nagysága és szakszerű elemzése viszont még egyetlen teoria bizonyításához sem elég. Erre utal, hogy utólag az egyik szerző, Ferge Zsuzsa, külön könyvet írt a vizsgálat alapján, illetve a koncepció elméleti igazolása céljából.

⁴⁰ Magyarul: Cikkek a nemzetközi sajtóból. MTI. 1966. aug. Hasonló, bár bonyolultabb egy másik nyugatnémet kenyéren élő volt hazánkfiának, Balla Bálintnak a véleménye: „Ez az elméleti készség és ez a rétegmodell egy magának most helyet kereső üzem- és iparszociológia számára szerintünk kétszeresen jogos és szükséges. Először azért, mert általában példát mutat egy megcsontosodott gondolkodási séma eltávolítására, ami elősegíti azt, hogy az előítéleteket más területeken is új, reális koncepciók váltsák fel. Egy ilyen törekvés különösen jó szolgáltatásokat tehet véleményünk szerint a vállalatok szociális világának tanulmányozásához. Másodszor, a rétegmodell különös jelentőségű az iparszociológia számára azért, mert olyan jellegű kritériumok rangrendjét ajánlja, amelyek lehetővé teszik az össztársadalmi és a vállalati rétegzódés szoros kapcsolatának feltárását, miközben figyelmen kívül hagyhatjuk a tulajdonviszony kritériumát, mert ennek — bár az első helyen áll — mégis csupán a híd szerepet kell betöltenie az osztálymodell és a rétegmodell között. Ezáltal azonban a vállalaton belüli viszonyok és pozíciók rendkívül jelentős súlyt kapnak, mivel lehetővé teszik egyrészt a vállalaton belüli státus- és rétegdimenziók, másrészt az össztársadalmi státus- és rétegdimenziók korrelációjának felderítését, s ezáltal hozzájárulnak ahhoz, hogy megmagyarázzuk a szocializmus üzemi világának és ipari társadalmának viszonyát egymáshoz.” (Balla, Bálint: Industriesoziologie in Ungarn. Ihre Probleme im Werk von András Hegedűs. Soziale Welt, 1968. Heft 1. S. 77.)

⁴¹ Ferge Sándorné, Társadalmi rétegzódás Magyarországon, Valóság, 1966. 10. sz.; majd Szociológia, 1972. 1. sz. Mi ezt egyetértőleg kommentáltuk a Társadalmi Szemle 1971. 1. számában közölt vitacikkünkben: „Vezető állású alkalmazott, orvos, tanár stb. (amit a vizsgálat a hierarchia csúcsára állít) nemcsak abból a gyermekből lehet, aki ugyanennek a rétegnek újabb nemzedékéhez tartozik, hanem minden más réteg rátermett és kiművelt gyermekéből is. Ferge Sándorné — helyesen — már akkor felhívta a figyelmet (a Valóság 1966. 10. számában) egyes rétegek gyermekeinek alacsony továbbtanulási valószínűségére, és ennek megjavításáért szállt síkra...” (Kovács Ferenc: „...ez az a munkásság...?” Társadalmi Szemle, 1971. 1. sz. 63. o.) Meglepő viszont, hogy Hegedűs András „kritikai szociológiája” e tekintetben megbékélt a fennálló helyzettel. A társadalmi struktúráról írt művében, 1966-ban ezt írta: „...1965-ben, amikor az egyetemi felvételeknél már semmiféle (?) előnyt vagy hátrányt nem jelentett a szülők társadalmi helye, és amikor a felvételekről a képességek és készségek alapos megvizsgálása alapján döntöttek, közel 50 százalékban fizikai dolgozók gyermekei kerültek az egyetemekre.” (Hegedűs András, A társadalmi struktúráról. Akadémiai Kiadó, Bp.

1966. 115. old.) Mint ezt Ferge Zsuzsa is több helyütt hangsúlyozza, *semmiféle* előnyről vagy hátrányról akkor sem lehetne beszélni, ha a lakosságnak szintén közel 50 százaléka lenne fizikai dolgozó. Ez azonban 1965-ben sem, 1970-ben sem áll. 1970-ben az aktív keresők 74 százaléka volt fizikai foglalkozású s gyermekeik aránya a középiskolák I. évfolyamában 52, 8 százalék, a középiskolák IV. évfolyamában 51,6 százalék, az egyetemek és főiskolák I. évfolyamában 38,4 százalék, az összes felsőoktatási intézmények összes évfolyamában 37,1 százalék volt. Hegedűs adataival ellentétben 1966-ban az egyetemek-főiskolák I. évfolyamán nem közel 50 százalék, hanem csak 41,9 százalék volt a fizikai dolgozók gyermekeinek aránya.

⁴² Lehet, természetesen, hogy a rétegződésvizsgálattól függetlenül jutottak egyes szerzők erre a következtetésre. Mindenesetre a munkásosztálynak a nem mezőgazdasági fizikai dolgozókkal való azonosításáról olvashattuk Dr. Mőd Aladárné: Korunk és a munkásosztály c., a Társadalmi Szemle 1970. 6. számában megjelent cikkében, azzal a korrekcióval, hogy ő csak a *nagyüzemi* fizikai munkások seregére érti ezt, homályban hagyva a nagyüzem fogalmát is, ágazati jellegét is, stb. A munkások ma c., a Népszabadság 1970. nov. 1-i számában közölt cikk is abban az értelemben foglal állást, hogy a statisztika a nem mezőgazdasági fizikai dolgozókat tekinti munkásoknak, s a cikk többször használja a „munkásosztály” kifejezést is ebben az értelemben.

⁴³ V. ö. ezt azzal az élénk visszhanggal amit Zsarnóczai Sándor részvételével készült „Ki a munkás?” c. riportfilm bemutatása váltott ki a tv-nézők körében, 1972 nyarán. Továbbá: Zsarnóczai Sándor „Ki a munkás?” Népszabadság, 1972. szeptember 10. Ezzel kapcsolatban a Hírlapkiadó Vállalat közvéleménykutatása összeállított egy jelentést a cikk visszhangjáról (Téren Andrásné közvéleménykutatató). Ebben a jelentésben olvashatjuk: „A mi tapasztalatunk is azt mutatja, hogy az olvasók a legkülönbözőbb módon értelmezik a munkás fogalmát. Az alábbi variációk általánosíthatók:

munkás az,

- aki nap mint nap kétkezi fizikai munkát végez,
- mindenki, aki dolgozik a szocializmusért (a deklasszált elemeket kivéve)
- egyénenként kell meghatározni (a munkásból lett miniszter is munkás)
- a fizikai munkások jó része nem tartja munkásnak a szellemi munkát végzőket (pl. a művezető nem munkás, mert irányít).”

Feltűnő, hogy a — feltehetően véletlenszerűen kiválasztott — laikus közönség véleményei, gondjai a problémával kapcsolatban mennyire közel esnek a társadalomtudománnyal hivatásszerűen foglalkozók véleményeire, gondolataikhoz. Megoldásaik szóródása is szinte ugyanaz, ami a szakirodalomban megfigyelhető. Ez mindenesetre nem rossz jel. Jelzi azt, hogy itt gyakorlati problémák is vannak, jelzi azt, hogy ezt a társadalomtudósok észlelik és megoldást keresnek, jelzi azt, hogy a szakirodalmi viták a politikai oktatáson és a tömegkommunikáció technikai csatornáin keresztül eljutnak a szélesebb közönséghez és benne visszhangot keltenek. De jelzi azt is, hogy az egyénre vonatkozó kérdésfeltevés (ki a munkás?) alapján nem kaphatunk választ arra a tudományos és politikai kérdésre, hogy *mi ma a munkásosztály?*

⁴⁴ *Ellenkezőleg* annál gyakrabban. Így pl. Hegedűs András egyik jellegzetes és sokszor idézett érve az osztályviszony jelentősége ellen: „A tulajdonviszonyban meglevő különbségek jelentőségét csökkenti az a körülmény is, hogy a társadalom tagjainak a tulajdonviszonyok szerinti elhatárolódása nem az egész életre szól,

megváltoztatása az állami és a szövetkezeti tulajdonforma esetében sokszor nem jelent mást, mint egyszerű munkahelyváltást. Gondoljunk csak arra az esetre, amikor egy gépállomási traktoros visszamegy szövetkezeti tagnak, vagy ha valamelyik szövetkezeti autóvezető állami vállalatnál helyezkedik el.” (Hegedűs, A. A szocialista társadalom struktúrájáról, id. kiadás, 60—61. old.) Ez a példa már az 1964-es Valóság-cikkben is szerepelt. Mint tudjuk, a helyzet nem volt ilyen egyszerű és jelentéktelen a szóban forgó mobil egyén számára sem a 60-as évek elején és közepén, de azóta sem. Másrészt, ez nem érv a tulajdonviszony jelentősége ellen *társadalmi szinten*, hiszen a kétféle szocialista tulajdonforma különállása, különbsége fennmaradt az oda-vissza mobil egyének mozgékonyasága mellett is. Ezenkívül: még ma sem mindegy az egyénnek, hogy szövetkezeti tagként, vagy alkalmazottként kerül pl. betegállományba, vagy gyermekgondozási szabadságra és legfőképpen: nyugdíjba.

Az egyéni mobilitás mint érv az osztályviszony jelentősége ellen nem új találmány. Láttuk, milyen nagy relevanciát tulajdonít Dahrendorf 1967-ben *Sombart* 1906-os jóslatának, amely szerint „lehetséges sok-sok egyéni döntés alapján az egyik szociális pozícióból a másikba átállni. Ha sikerül ez az átállás, akkor a szocializmus, azaz az osztályharc fölöslegessé válik”. Nem mindegy természetesen, hogy mennyire zárt vagy nyitott az egyéni mobilitás szempontjából egy társadalom. Ha rendszeres és tömeges lenne (aminthogy nem az), a „felfelé” irányuló mobilitás, pl. rendszeresen és tömegesen lehetnének cipőtisztító fiúkból vezérigazgatók, vagy titkárnőkből milliomos-feleségek, amint ezt máig hirdeti az amerikai és amerikanizált propaganda, akkor is csupán csak *polgári* társadalommal volna dolgunk, amelyben eltávolították a *születéshez* kötött rendi előjogokat és ezek hiányát. (Bár, mint Marx és Engels a Német ideológiában elemzik, a *társadalmi meghatározottság egyéni* tagadása a feudális társadalmakban is lehetséges volt, példa: a szökött jobbágyok esete.)

Az azonban, hogy a „sok-sok egyéni döntés alapján az egyik szociális pozícióból” átállnak a „másik szociális pozícióba”, *érintetlenül hagyja, sőt, élteti az egyenlőtlen szociális pozíciók rendszerét*. Meglepő, hogy többen nálunk is azt a következtetést vonták le az 1963-as rétegződésvizsgálatból, hogy „a tömeges mobilitásnak a korszaka lezárult, ezután kinek-kinek a maga rétegével együtt történő felemelkedése” a megmaradt lehetőség. V. ö. pl. Mőd Aladárné, Népszabadság, 1966. december 10. Ezzel szemben folytatódott a valóságban több olyan folyamat, ami a „megszilárdult réteghierarchia” képzetét cáfolja (pl. az ipari munkásság számszerű növekedése, a hagyományos mezőgazdasági fizikai munkák volumenének csökkenése, a szakmások a mezőgazdasági termelésben, megkezdődött az ipari munkások továbbképzése, újra „feléledtek” az esti- és levelező tagozatok, a megoldás útjára terelődött a továbbtanulási esélyegyenlőtlenség sokat vitatott ügye, folytatódott a szocialista demokratizmus fejlődése stb.).

⁴⁵ Gondoljuk csak meg: a bírált koncepció réteghatárt tételez fel a szakmunkások és a művezetők között, de „nem talál” réteghatárt a szakmunkások és a magán-kisiparosok között, mivel ezek — állítólag — egyaránt „nem mezőgazdasági fizikai dolgozók”.

⁴⁶ Gyilasz, Milovan: Az új osztály: „A kommunista forradalom, amely a korábbi forradalmakkal ellentétben a társadalmi osztályok felszámolásának jegyében indult, az egyedüli »új osztály« teljhatalmú uralmához vezetett.” „Az új pártosztályban vagy politikai bürokráciában való tagság azt jelenti, hogy az új osztály tagja nagyobb mértékben részesül az anyagi javak és kiváltságok élvezetében, mint aho-

gyan azt a társadalom normális körülmények között az ilyen tevékenység jutalmazásáért helyesnek tartaná...” „...Az új osztály erejét, kiváltságait, ideológiáját, szokásait a tulajdon sajátos rendszeréből, a kollektív tulajdonból nyeri. Az új osztály ezt a kollektív tulajdont a nemzet és a társadalom »nevében« adminisztrálja és szétoasztja...” Gyilasz „elmélete” — mint Dr. Kiss Artur kimutatta — eszmeileg és politikailag szorosan kapcsolódik azokhoz a kispolgári-anarchista, revizionista, trockista „elfajuláselméletekhez”, amelyeket részben már a szocialista forradalom marxi programjával kapcsolatban megfogalmaztak (Bakunyin, Bernstein), főleg azonban az oroszországi szocialista forradalom tapasztalatainak ellenzéki és ellenséges értelmezése és kritikája során fejtettek ki (Panekoek, Kautsky, Trockij). Az igazság kedvéért azt is meg kell említeni, hogy Trockij élete végén „kénytelen volt megállapítani, hogy a szovjet dolgozók nem kívánnak felkelni a bürokrácia ellen, mert úgy érzik, hogy az szükségyszerű funkciókat teljesít és mivel attól félnek, hogy ezzel a fellépésükkel utat nyitnának a tőkés restaurációnak. Ezért azzal a reménnyel zárta analizisét, hogy a szovjet munkások és parasztok majd elvetik vezetőiket, mielőtt más lehetőségek nyílnak előttük”. — írta Isaac Deutscher, Trockij híve és életrajzírója. (Idézi Dr. Kiss Artur: Az „új osztály”-fantázia vagy valóság? Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1971. Bevezetés; I. fejezet.) *Trockij végül is több akkori trockistával szemben nem tagadja a szovjet állam munkásjellegét.* (Ugyanott 31. old.) J. Burnham, majd R. Aron, M. Gyilasz, a Cohn-Bendit fivérek ezt teszik. Gyilasz sajátosága ezekkel szemben — és a polgári elitelméletek más képviselőivel szemben — az, hogy szerinte az elit — tulajdonos. (Ugyanott.) Gyilaszra is hatással vannak azonban az események: az 1968-as csehszlovákiai válság után kiadott — ugyancsak antikommunista — könyvében, a „Tökéletlen társadalom”-ban már relativizálja a „szocialista bürokrácia” elleni „munkásforradalomra” az „Új osztály”-ban kiadott felhívást, mondván: „...sem a börtönben, sem idekint nem tudtam kiiktatni gondolkozásomból az arról való elmékedést, hogy melyek lennének a pártoligarchia despotizmusa és monopolhelyzete elleni küzdelem legmegfelelőbb formái és módszerei. Aszerint, hogy elkeseredett, vagy lelkes hangulatban voltam, olyan szélsőséges elgondolások is felmerültek bennem, mint a felkelés és az államcsiny, vagy a sajtóban és a pártban kiépítendő legális ellenzék. Ezek azonban többnyire csak átfutó gondolatokként jelentkeztek. Gondolkodásomban egyre szilárdabb és határozottabb alakot öltött annak a szükségyszerűsége, hogy a kommunizmus, legalábbis az én hazámban, fokozatosan, reformok útján alakuljon át, s az a vágy, hogy ezt valóra válthassam.” „...A kommunista bűvös körből a demokrácia a kivezető út.” Visszavonódik félig-meddig az „új osztály” osztályjellegéről kifejtett állítás is: „Noha a kommunisták úgy rendelkeztek és rendelkeznek még ma is a nemzeti javakkal, mintha azok sajátjaik volnának, mégsem tudtak az ipari létesítmények egyéni vagy kollektív tulajdonosainak osztályává válni. A kommunista tulajdon alapvető és tényleges formája a hatalom, ez pedig önálló erőként, azaz a társadalmi struktúra keretein kívül, vagy annak ellenére nem tarthatja magát sokáig. A kommunizmusban a kommunisták akarata és erőfeszítései ellenére új tulajdonformák és új gazdasági viszonyok fejlődnek ki, s ezek szétörik az ideológiai előítéleteket és a bürokraták feletti győzelemhez... nincs szükség forradalomra, még kevésbé polgárháborúra, de annál inkább szükség van a harc más formáira: tüntetésekre, sztrájkokra, tiltakozó menetekre, tiltakozó határozatokra és hasonlókra.” „Értelmiségi csoportok — mint 1956-ban Magyarországon a Petőfi Kör, 1968-ban

Csehszlovákiában az Írószövetség — reális, többé-kevésbé szervezett, meggyőződések és öntudatos hatalommá válnak...”

Ehhez az egész ekvilibrisztikához méltó az irodalmias zárómondat: „Noha az ember és az emberiség örökké Sziszüphosz-ként küszködik, Prométheusz-ként mindig újra és újra fel kell lázadnia, mielőtt ereje kimerülne.”

M. Gyilaszhhoz (Trockijhoz és sok más renegáthoz) hasonlóan E. Fischer, R. Garaudy, F. Marek, O. Sik, E. Löbl és mások analóg platformról és hasonló „megalapozottsággal” rágalmazták a szocialista országokat — ahogy újabban a maoista propaganda is teszi — „felfrissítve” ezzel a hagyományos burzsoá antikommunizmus fegyvertárát. Bírálatukat — Kiss Artur könyvén túl, amely részletekbe menő bírálatot ad — lásd még: A kommunista világmozgalom tanácskozásai, Moszkva, 1957, 1960, 1969. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1972; *Green, Gil*: Új radikalizmus: anarchizmus vagy marxizmus; Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1971; Naucsnyj Kommunizmus i falszifikacija jevo renegatami. Szerk. *Fedoszejev* P. N. Moszkva, 1972; *Polonyi* Péter: A Kínai Kommunista Párt IX. Kongresszusáról, Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1970; *Mrackovszkaja*, I. m.: Ot revizionizma k predatyelsztvu. Moszkva, 1970; *Ponomarjov*, B.: A trockizmus az antikommunizmus eszköze, Kommunizist, 1971, 18. sz. *Figuéres*, L.: Trockij és a trockizmus, Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1970; *Milos*, Marko: Fehéren feketével, Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1972.

⁴⁷ *Marx—Engels*: A német ideológia, Szikra, Bp. 1952, 8—9. old.

⁴⁸ *Ferge* Zsuzsa, Társadalmunk rétegződése, id. kiad. 90. old.

⁴⁹ *Lenin*, V. I.: A nagy kezdeményezés. (A munkások hősiességéről a hátszágban. A „kommunista szombatok” alkalmából.) Válogatott Művei, Kossuth Könyvkiadó, 1967. 68. old.

⁵⁰ *Lenin*, V. I. ugyanott, 68—69. old.

⁵¹ *Lenin*, V. I.: ugyanott, 68. old.

⁵² *Ferge* Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése, id. kiad. 91. old.

⁵³ *Ferge* Zsuzsa: szerint pl. „a tulajdonkülönbségek a szocialista társadalmi-gazdasági viszonyokat történelmileg az egyik legátmenetibb kategóriát jelentik. A társadalmi elemzésnek ma éppen azt a folyamatot kell vizsgálnia, ahogyan ez a korábban döntő viszony jelentőségét veszti”. (Ugyanott 89. old.)

⁵⁴ „A tulajdonviszonyokban meglevő mai különbségeket tehát feltétlenül figyelembe kell vennünk mindazért, amit az ezen alapuló osztályok a múlt társadalomból magukkal hoztak. De a mai munkamegosztásban is sajátos körülményeket jelentenek a tulajdonviszonyok, elsősorban a tekintetben, hogy az egyes osztályokhoz tartozók munkája a társadalmiasult munka különböző — közvetlenebb, vagy közvetetebb fokozatain van. Ez a tény nem elhanyagolható feszültségeket hozhat létre, mind az iparon, mind a mezőgazdaságon belül az állami, ill. a szövetkezeti szektorban dolgozók között. A mai különbségek zöme azonban — legalábbis ami a két, társadalmi szerepét és súlyát tekintve alapvető osztályt, a munkásosztályt és a termelőszövetkezeti parasztságot illeti, — nem közvetlenül a termelőeszközökhöz való eltérő viszonyban gyökeredzik, hanem sokkal inkább abban a sajátos társadalmi-történeti tényben, hogy a termelőszövetkezeti tagok többsége tulajdonképpen a parasztság »jogutódá«. A két nagy osztály közötti feszültségek (pl. a mezőgazdasági és ipari árak egymáshoz való viszonyából adódó érdekellentétek vagy főleg történelmi-tradicionális okokból a gazdasági síkról a társadalmi síkra áttevődő feszültségek), illetve a közöttük levő kisebb-nagyobb társadalmi horderejű különbségek, amik egy sor jelenségnél (pl. korösszetétel, családösszetétel, illetve jövedelmi színvonal, a jövedelmek rendszeressége és a jövedelemforrások szerinti

összetétele stb.) megvannak, nemcsak a tulajdonviszonyokban meglevő különbségekből adódnak, hanem részben, sőt talán nagyobb részben a mezőgazdaság, illetve a parasztság korábbi és máig meglevő sajátos helyzetéből fakadnak." (Ferge: i. m. 94. old.) Tehát: történeti sajátosság és nem tulajdonviszony. De ki mondta valaha is, hogy a tulajdonviszony nem a történetileg kialakult helyzetet fixálja? „Az egyes osztályokhoz tartozók munkája a társadalmiasult munka különböző... fokozatain van.” Ez feszültségek forrása... Mégsem ez, hanem „nagyobb részben a mezőgazdaság, ill. a parasztság korábbi és máig meglevő helyzete” a forrás. Hát vajon önkényesen választotta a társadalom és a parasztság megmaradt zöme a szövetkezeti tulajdonviszonyt, vagy éppen ezt a „máig meglevő” „sajátos helyzetet” figyelembe véve? Vajon nem az volt-e a tsz-szervezés idején a kisárutermelő parasztok jó részének naív-ravasz követelése, hogy „inkább államosítsák”, vagy „hozzanak törvényt a kötelező belépésre”? És végezetül: ipari és mezőgazdasági árárányok, mint tipikus feszültség-forrás. Nem erre is céloz-e Lenin, amikor aláhúzza a „különböző helyzetből” adódó lehetőséget a „másik munkájának eltulajdonítására”, a nem ekvivalens cserére? A friss élelmiszerek szabadpiacán ez naponta, közgazdasági elemzés nélkül is tapasztalható feszültségforrás, de a paraszt, a termelőszövetkezeti paraszt is, naponta tapasztalja a felvásárlási árak és az ipari árak arányait.

⁵⁵ Társadalmi rétegződés Magyarországon, id. kiad. Bevezető tanulmány. A tulajdonforma az osztályhelyzettel ma minden valószínűség szerint csak az „önállók” esetében esik egybe egyértelműen. Nem láttunk kísérletet — azóta sem — az osztályhelyzetnek tartalmas, a lenini osztálymeghatározásban adott kritériumok együttes felhasználásával való értelmezésére, azon túl, amit a Társadalomtudományi Intézet munkáosztálykutató csoportja kezdeményezett 1967-ben.

⁵⁶ Blaskovits János: A munkáosztály fogalmáról. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1968. V. ö. még: Mód Aladárné: Korunk és a munkáosztály, Társadalmi Szemle, 1970. 6. sz.; Blaskovits János: A munkáosztály fogalmáról, Társadalmi Szemle, 1970. 8—9. sz.; Halasi László: Meditáció a termelő- és nem termelő munkáról, Társadalmi Szemle, 1970. 8—9. sz.; Illés János: A magyar munkáosztály belső rétegződésének néhány problémája, Társadalmi Szemle, 1970. 11. sz.; Farkas István: Társadalmi munkáosztály, Társadalmi Szemle, 1971. 2. sz.; Mód Aladárné: Még egyszer: a munkáosztály ma. Társadalmi Szemle, 1971. 4. sz.; Aggod József: „... az állam azaz az uralkodó osztályá szervezett proletariátus...”, Társadalmi Szemle, 1971. 4. sz.; Békésy László: Tulajdonviszony és társadalomstruktúra, Társadalmi Szemle, 1971. 6. sz.; Czirfusz János—Kovács Ödön: Milyen a csepeli munkások politikai arculata ma? Megjegyzések Dr. Mód Aladárné: „Még egyszer: a munkáosztály ma” c. írásához. „Csepel”, 1971. június 11.; Buza Márton: A munkáosztály vezető szerepének néhány kérdése, Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1966.; Az ipari munkások munka- és életkörülményei. Szerk. Huszár István. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1967.; Huszár István: Tudományos-műszaki forradalom, társadalmi struktúra és gazdaság, Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1969.; Lackó Miklós: A magyar munkáosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban, Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1968.; Dr. Molnár László—Nemes Ferenc—Dr. Szalai Béláné: Ipari munkások politikai aktivitása. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1970.; Balogh István: A munkásifjúság helyzetéről és társadalmi szerepéről, Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1968.; Turgonyi Júlia—Ferge Zsuzsa: Az ipari munkások munká- és életkörülményei. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1969.; V. ö. még Tanulmányok a munkáosztály helyzetéről c. kötetet (Kossuth, 1973). Összefoglaló áttekintést ad

néhány más szocialista országban a 60-as években lefolytatott, a szocialista társadalom struktúrájával és benne a munkásosztály helyével kapcsolatos vitákról *Blaskovits* János 1968-as tanulmánya, majd: *Kolosi* Tamás: A társadalmi struktúra marxista elméletéhez, Társadalomtudományi Intézet, Bp. 1971. 82—93. old.; az újabbak közül: *Skaratan* O. I.: Problemü szocialnoj strukturü rabocsevo klassza SzSzsR. Moszkva, 1970. *Skaratan* álláspontja körül vita keletkezett, amelynek egyik fő kérdése a termelőmunka, az összmunkás-fogalom felhasználása a munkásosztály fogalmának meghatározásában. Lásd erről: *Szennyikova* L.—*Filipov*, F. H. O sztruktüre rabocsevo klassza. *Filoszofszkije Nauki*, 1971. 6. sz.; *Kantere*, M. J.: Isztorija razvityija etc. Tbiliszi, 1972.; V. ö. továbbá: *Widerszpil*, S.: A munkásosztály szociológiai problémái a gazdaság intenzív fejlődési szakaszán Lengyelországban, *Nowe Drogi*, 1970. 10. sz.; *Szuszlov*, M.: A munkásosztály vezető szerepe a kommunizmus építésében. *Rabocsij klassz i szovremennüj mir*, 1971. 4. sz.; *Koszolapov*, R.: Az osztály nélküli társadalom felé vezető úton. *Voproszü Filozofiji*, 1971. 5. sz.; *Zdravomüszlov*, A.: A munkásosztály a fejlett szocializmus feltételei között, *Kommunyiszt*, 1971. 13. sz.; *Fedoszejev*, P.: Az SZKP XXIV. Kongresszusa és a társadalomtudományok alapvető kutatási irányai. *Kommunyiszt*, 1972. 1. sz.; *Paskov*, A.: A szocialista társadalom gazdasági fejlődésének szakaszairól. *Kommunyiszt*, 1973. 8. sz.

TÁJÉKOZÓDÁS

DR. LEHOCZKY ALFRÉD

Az ipari dolgozók összetételének néhány vonása Borsod megyében

1970-ben Borsod megye 29 üzemére (vállalatára) vonatkozó vizsgálat folyt le. Ezekben az üzemekben mintegy 115 ezer fő dolgozik, s ez a megye érintett ágazataiban (ipar, építőipar, közlekedés) foglalkoztatottaknak 60 százaléka. A vizsgálat eredményei voltaképpen a borsodi nagyiparra (ezer főt meghaladó létszámú vállalatokra) vonatkoznak, ezek azonban — a megye iparának sajátos szerkezetét, a nagyfokú koncentrációt figyelembe véve — meghatározzák a terület ipari dolgozóinak legfőbb jellemzőit.

A vizsgálatot a Nehézipari Műszaki Egyetem Marxizmus—leninizmus Tanszékének szociológiai csoportja végezte.* Tekintettel arra, hogy ez volt a csoport első kutatása, melyet ráadásul empirikus kutatások által alig feltárt területeken kellett elvégezni, leghelyesebbnek egy széles tematikájú problémafeltáró vizsgálat látszott. A felmérés során 2,5 százalékos mintavétellel dolgoztunk.

A vizsgálattal három nagy kérdésről kívántunk informá-

ciót szerezni: a borsodi gyáripárban foglalkoztatottak összetételéről, rétegződéséről; a munkához és a munkahelyhez való viszonyáról; s végül az életmóddal, életkörülményekkel kapcsolatos kérdésekről.

Az alábbiakban a vizsgálat néhány tapasztalatát vázoljuk fel, mégpedig elsősorban a létszám alakulásával és összetételével kapcsolatban.

Az ipari létszám forrásai:

Az utolsó húsz évben (1949—1970 között) Borsod megye foglalkozási struktúrája is jelentős mértékben megváltozott. A változás legfőbb vonása, hogy a kereső népességen belül a mezőgazdaságban dolgozók száma 145 853-ról 77 299 főre (64 százalék) csökkent, miközben az iparban foglalkoztatottaké (építőiparral együtt) 65 647-ről 162 438-ra nőtt (244 százalék). Az ipar megnövekedett létszámának elsődleges forrása természetesen a mezőgazdaság volt. (Itt azonban meg kell jelezni, hogy a mezőgazdaságban dolgozók számának csökkenése nem csupán az iparba áramlás következménye volt. Igen jelentős a mezőgazdasági nyugdíjasok számának növekedése is. Az inaktív keresők száma általában erősen megnöveke-

* A vizsgálat leírását lásd: Társadalomtudományi Közlemények, 1972. 1. sz., Szociológia, 1972. 2. sz., Borsodi Szemle, 1971. 2. sz., Szociológiai Munkafüzet, 4—6. sz. (Kézirat.)

dett a megyében; 1960 és 1970 között a megye kereső népességén belül 3,8 százalékról 11,2 százalékra nőtt.) Az új munkaerő másik része Borsod megyében is az addig kereső foglalkozást nem folytató nők közül került ki. A harmadik forrása az ipari létszám növekedésének az ipari dolgozók „újratermelődése”, az iparban dolgozók gyermekei. Borsod megyében ez az arány — tradicionális ipari jellege következtében — viszonylag magas.

A vizsgált nagyipari üzemek dolgozóinak megoszlása az iparban eltöltött időt figyelembe véve harmonikusnak mondható. 30,2 százalékuk már 1950 előtt is az iparban dolgozott. A dolgozók 36,7 százaléka 1950 és 1960 között, az erőteljes extenzív iparfejlesztés időszakában került az iparba, míg 33 százalékuk az utolsó tíz évben lett ipari dolgozó. Összességében a dolgozók 66,9 százalékának legalább tízéves munkaviszonya van.

Az ipari dolgozók 30,7 százaléka „első generációs” (apja még mezőgazdaságban dolgozott), s 15,6 százalékuknak első munkahelye is mezőgazdasági jellegű volt. Ezek az arányok alacsonyabbak a vártnál és alacsonyabbak az ország más területein jellemző arányoknál is. A borsodi ipari medence tradicionális ipari jellege érezteti hatását, hiszen e területen az iparba áramlás jórészt már a megelőző időszakban megindult, s már korábban jellemző volt a vegyes (ipari-mezőgazdasági) családok jelenléte.

A vizsgált területen az ipari dolgozók 52,8 százalékának apja ipari fizikai dolgozó volt, s csak ezt követi 30,7 százalékkal a paraszt szülők aránya. (További 16,5 százalék szülei az alkalmazotti, értelmiségi és egyéb rétegekbe tartoznak.) Ki-

emelhetjük, hogy az ipari fizikai dolgozók között a szakmunkások adják a legnagyobb hányadot (az összes dolgozók 31,2 százaléka).

Természetesen a fenti jelenségek rétegenként differenciáltan jelentkeznek. A mezőgazdaság, mint munkaerőforrás a segéd- és betanított munkások között legjelentősebb. A segédmunkások 38 százalékának, a betanított munkások 40,2 százalékának apja dolgozott a mezőgazdaságban. Mezőgazdasági dolgozó volt korábban a segédmunkások 30,7 százaléka és a betanított munkások 23,4 százaléka. A szakmunkások 30,3 százalékának volt az apja mezőgazdasági dolgozó, de első kereső foglalkozása csak 18,1 százalékuknak volt mezőgazdasági jellegű. Néhány szakmában azonban ez az arány lényegesen magasabb; a tradicionális iparágakban ez főleg az idős munkások nagy aránya következtében áll elő: a vágárok 40,3 százalékának apja paraszt, s 31,3 százalékuk maguk is mezőgazdaságban dolgoztak megelőzően; a kohászoknál az arány 38,6, illetve 15,3 százalék. Figyelemre méltó, hogy milyen magas arányban szerepel forrásként a mezőgazdaság a gépkocsivezetők között: 44 százalékuknak apja paraszt, s 31,3 százalékuk első foglalkozása a mezőgazdaságban volt. A megye legfiatalabb és legmodernebb ágazatában, a vegyiparban, a vegyipari szakmunkások 40,4 százaléka jött a mezőgazdaságból, de csak 9,5 százalékuk dolgozott először maga is ott. Az arány elsősorban a szakmunkásképzés vonzásterületére utal.

Érdemes talán egy pillantást vetni arra, hogy milyen tendenciákat mutat az intergenerációs mobilitás az ipari dolgozók körében. (1. sz. táblázat.)

Az intergenerációs mobilitás a borsodi ipari dolgozók körében

Az apa foglalkozása (százalék)

A megkérdezettek foglalkozása	mezőgazd. dolgozó	segéd- munkás	betanított munkás	szak- munkás	admin. beosztott	értelm.	egyéb
Segédmunkás	38,8	18,1	10,4	18,1	1,2	—	13,4
Betanított munkás	40,2	12,8	12,4	20,6	2,1	1,0	10,9
Szaktmunkás	30,3	10,8	9,7	37,2	2,4	1,9	7,3
Adminisztratív beosztott	9,8	8,0	11,1	37,3	8,0	11,1	14,7
Műszaki beosztott	19,9	5,6	10,1	35,9	7,6	7,6	14,5
Vezető	18,2	4,5	9,1	45,9	—	13,6	9,1
Összesen:	30,7	11,0	10,6	31,3	3,1	3,0	10,5

Megfigyelhetjük, hogy a jelenlegi segédmunkások 38,8 százalékának apja mezőgazdasági dolgozó volt, és csupán 18,1 százalékának volt segédmunkás. Ugyanakkor az is tény, hogy a segédmunkás szülők gyermekei között legnagyobb arányban a segédmunkások vannak képviselve. A betanított munkásoknál a mezőgazdaságban foglalkozó apák aránya magasabb, s ez nemcsak a borsodi iparszerkezet hatása, hanem annak a ténynek is, hogy e dolgozók szívesebben vállalják a rövidebb betanulási időt, mint a hosszabb szakmunkásképzést. Külön érdemes vizsgálni a szakmunkás szülők gyermekeinek tagozódását. Egyfelől igen öröndetes, hogy a szakmunkások legnagyobb arányban szakmunkás szülők gyermekeiből váltak (37,2 százalék), ugyanakkor a szakmunkások gyermekeiből kerül ki a műszaki beosztásúak 35,9 százaléka és a vezető beosztásúak 45,9 százaléka. Az intergenerációs mobilitás minden rétegben erőteljes, a szakmunkás rétegre mégis az újratermelődés a legjellemzőbb.

Az életkor összefüggésében vizsgálva az ipari dolgozók származását, azt látjuk, hogy a szakmunkás szülők aránya nem mutat lényeges ingadozást; a betanított munkás szülők aránya növekszik, hasonlóan a segédmunkásokhoz, s szembe-tűnően csökken a mezőgazdaságban dolgozó apák aránya. (2. sz. táblázat.)

Két pólusként kiemelhetjük a két szélső korosztályt. Míg a legidősebb korosztályban (51—60 évesek) a mezőgazdaságban dolgozó apák aránya még 43,4 százalék volt, addig a 20 éven aluliaknál már csak 15 százalék. Ebből természetesen következik, hogy e korosztályban már igen magas az iparban dolgozó szülők aránya: 61,2 százalékuk ipari fizikai dolgozó. Figyelemre méltó az is, hogy a szakmunkás szülők aránya milyen egyenletes eloszlású a különböző korosztályokban.

A borsodi ipar jellegéből következően az iparban dolgozók között a nők aránya alacsony (29 százalék) — az általunk vizsgált nagyüzemekben csupán 22,3 százalék. Legma-

Az apa foglalkozása a dolgozók életkora szerint

A dolgozó életkora	mezőg. munkás	Az apa foglalkozása (százalék)		
		segédmunkás	betanított munk.	szakmunkás
20 év alatti	15,0	16,1	14,5	30,6
21—15 éves	17,2	11,2	13,9	35,5
26—30 éves	25,3	12,3	14,7	29,9
31—35 éves	31,1	12,7	9,5	33,7
36—40 éves	37,1	10,3	5,8	31,8
41—50 éves	37,4	10,0	8,6	29,2
51—60 éves	43,4	5,5	11,9	26,9
Összesen:	30,7	11,0	10,6	31,2

gasabb természetesen a könnyű- és élelmiszeriparban (60 százalék), de viszonylag magas a vegyiparban is (33,7 százalék). A tradicionális ágazatokban alacsony a nők aránya (szénbányászat 10,4 százalék, kohászat 19,6 százalék). A lakóhelyet figyelembe véve — a település minősége szerint — változik a nők aránya az iparban: a Miskolcon lakók 31,1 százaléka, a városokban lakók 26,7 százaléka, a nagyközségekben élők 21,1 százaléka, míg a falun élők 15,8 százaléka női dolgozó.

A vizsgált üzemek férfi munkavállalóinak háastársa 44,5 százalékban nem kereső. Miskolcon az arány csak 21,2 százalék, míg a falvakban élőkénél 58,9 százalék. (A vájárok 79,1 százalékának nem kereső a felesége.)

Azt vizsgálva, hogy a ma még nem kereső nőket milyen mértékben tekinthetjük az ipar munkaerőforrásának, az alábbiakat mondhatjuk: az általunk megkérdezett férfi munkavállalók, kiknek felesége nem kereső, csupán 5,4 százalékban hozták fel okként a munkalehetőség hiányát. Ez az arány a nem kereső nők képzettségével egyenes arányban növekszik (1—4 elemi: 1,6 százalék, diploma: 15,0 százalék).

Ugyancsak növekszik a férfiek munkabeosztásának kvalifikáltságával (vezető beosztásúak esetében tíz közül három). Szinte elenyésző az arány Miskolcon (0,8 százalék), viszonylag magas a községekben (6,6 százalék) és a többi városokban, ahol 7,6 százalék indokolta a munkalehetőség hiányával azt, hogy feleségének gazdasági inaktivitása szempontjából a legdöntőbb motívum — legalábbis vizsgálatunk tapasztalatai alapján — a családi munkamegosztásnak egy olyan struktúrája, amely a feleség teljes „munkaerejét” feltételezi a háztartásban. Nem csodálható tehát, hogy a megkérdezett férfimunkavállalók 48,4 százaléka a háztartási (családi) elfoglaltságot jelölte meg okként. A családi elfoglaltság ilyen magas aránya természetesen magába foglalja — egyebek mellett — a megye infrastruktúrájának az országosnál nagyobb elmaradását is. Ezek mellett szerepet játszanak különböző szubjektív, tudati tényezők is — pl. a férfimunkavállalók 4,3 százaléka nem helyesli, hogy a feleség kereső munkát vállaljon, 9,8 százalékuknak az a véleménye, hogy a férjnek el kell tudni tartania a feleségét (a bányászok ezt úgy

mondják, hogy nem bányász az, aki nem képes feleségét eltartani); 6,7 százalékuknak pedig az a véleménye, hogy meg tudnak élni a férj keresetéből is.

A fenti tényezők azt jelzik, hogy a nők kereső munkába való nagyobb mértékű bevonásának legalább három fő feltétele van: első az, hogy legyen munkalehetőség; második, hogy a fejlettebb infrastruktúra által mentesüljenek a családi kötelezettségek egy jelentős részétől (bölcsőde, óvoda, mosás stb.); továbbá jelentős feladataink vannak a tudat alakításában is.

A fentiekkel összefüggésben utalunk azokra az ellentmondásokra, melyek a nők foglalkoztatása és az ágazati struktúra, illetve a lakóhely adott megoszlása között fennállnak. A kérdés egyrészt az, hogy milyen ágazati struktúra kedvez leginkább a nők munkába való bevonásának, illetve, hogy hová telepítsük a nőket foglalkoztató üzemeket.

A probléma a Miskolci Pamutfonó tapasztalatai alapján vetődik fel elsősorban. Ennek az üzemnek van egy olyan funkciója is, hogy segítse Miskolcon a nők munkába való bevonását. Jelenleg azonban a Pamutfonó helyzete azonos más fővárosi textilüzemek helyzetével, mert a szükséges munkaerőt a városból nem képes biztosítani, s ugyanúgy kénytelen távoli falvakból toborozni a munkaerőt, mint azt számos más üzem is teszi. A Pamutfonó dolgozóinak 44 százaléka Miskolcon él, az itt dolgozó nők 54 százaléka bejáró, s ezek jelentékeny hányada (45,8 százaléka) naponta több mint egy órát utazik. Nyilvánvaló, hogy a Pamutfonó által kínált munkalehetőség csak a nők egy bizonyos részének jelent alternatívát.

A vegyipar e tekintetben kedvezőbb lehetőségeket kínál, mert sok-

rétű, különböző kvalifikáltságú nők elhelyezkedésére ad lehetőséget. A megye vegyiparában a nők aránya 33,7 százalék, s magas az arányuk a vegyipari szakmunkások között is (35,2 százalék).

Mindenesetre a vidéki ipartelepítési stratégiában az egyik döntő mozzanat éppen e női munkaerőfőlétszám mobilizálása volt. Nyilvánvaló azonban, hogy a nem kereső — és többnyire falvakban élő — feleségek sokkal kevésbé vállalják a bejárás terheit és fáradalmait, mint a férfiak. A különböző, elsősorban könnyűipari üzemek községekbe való kihelyezése az utóbbi években kedvező tapasztalatokat nyújtott (Kurityán, Csernely, Hargony).

A vizsgálatunkat megelőző években igen nagy volt az üzemekben a munkahelycsere (fluktuáció). Megállapítottuk, hogy a megelőző öt évben a dolgozóknak mintegy 20 százaléka cserélt egyszer vagy többször munkahelyet. A legnagyobb mozgás Miskolc környékén volt tapasztalható (sok munkahely között válogathattak), lakóhely szerint pedig az abaúji területéről bejáró munkások között. A segédmunkások mintegy 30 százaléka változtatta munkahelyét. A betanított munkások 23,6 százaléka, míg a szakmunkások 17,4 százaléka cserélt munkahelyet a jelzett időszakban. Kor szempontjából a legkritikusabb időszaknak a 21—25 évesek (a helykeresés, vagy inkább a „státusskeresés” időszaka), valamint a 26—30 évesek (minden bizonnyal a családalapítási gondok miatt) korosztályát tekinthetjük. Az előbbiek 37,4 százaléka, az utóbbiak 26,5 százaléka cserélt munkahelyet a megelőző öt évben.

Az iparban dolgozók azonos vállalatnál eltöltött munkaideje a fluktuáció nagy aránya ellenére Borsod

megyében kedvezőnek mondható. A vizsgált nagyüzemekben a dolgozók 43,1 százaléka legalább tíz éve ugyanannál a vállalatnál dolgozik.

A legkisebb munkaerőmozgás a hagyományos ágazatokban volt tapasztalható. A bányászatban a dolgozók 51,3 százaléka legalább tíz éve, további 25 százaléka legalább öt éve az adott vállalatnál dolgozik. A kohászatban ez az arány 53,9, illetve 16 százalék; az energetikai ágazatban pedig 72, illetve 8 száza-

lék. A helyzetből adódóan igen alacsony a huzamosabb ideje az adott vállalatoknál dolgozók aránya a vegyiparban (16,9 százalékuk tíz éve, 28,3 százalékuk öt éve dolgozik azonos vállalatnál), s az erőteljes fluktuáció miatt a könnyűiparban dolgozók 24,8 százaléka dolgozik csak azonos vállalatnál 10 éve, és további 29,8 százaléka öt éve.

A szakképzettség szerinti három munkáskategóriára az alábbi arányok jellemzőek:

Foglalkozás	Azonos vállalatnál dolgozik (százalék)	
	legalább 10 éve	legalább 5 éve
Segédmunkás	32,3	20,9
Betanított munkás	39,1	18,9
Szakmunkás	47,0	19,5

A munkaerő mozgásának intenzitása szoros összefüggést mutat az ágazat jellegével, s az ipar területi elhelyezkedéséből következő kényszerhelyeztetel is. A kohász, a bányász (de a vegyipari szakmunkás is) nem cserélheti oly könnyen munkahelyét, illetve a munkahelycserére legtöbbször csak lakóhelycserével együtt van mód. Az ebből adódó esetleges feszültségeket különös figyelemmel kell kísérni.

Ágazati tagozódás

A vizsgálat másik nagyobb problémaköre az ipar — és vele együtt a dolgozók — ágazati megoszlása. Közismert: a borsodi medence tradicionális iparága a szénbányászat és a vaskohászat. Ugyanakkor az utóbbi húsz év során új, a műszaki-technikai bázist tekintve modern ágazatok jöttek létre, az energetikai ipar és főleg a vegyipar. A könnyűipar részesedése továbbra is elenyésző. A megye iparára — főleg, ha

a létszámot vesszük figyelembe — a tradicionális ágazatok túlsúlya a legjellemzőbb. (3. sz. táblázat.)

Összességében a nehéziparra jut a megye ipari létszámának 81,4 százaléka, a felhasznált villamosenergia 97,3 százaléka, és az állóeszközök bruttó értékének 94 százaléka. Az ipar ágazati arányait figyelembe véve megállapíthatjuk: Borsod megye nehézipari jellege az utolsó húsz évben tovább erősödött. A II. ötéves tervben például az ipari beruházásokban a nehézipari részesedés országosan 76 százalék volt, Borsod megyében 97 százalék. A tendencia hasonló volt a III. ötéves tervben is. Megállapítható az is, hogy bár a megye ipara tudatos fejlesztési politika eredményeként alakult, de ebben a helyi, megyei érdekek bizonyos mértékig háttérbe szorultak a népgazdasági, s ezen belül is az ágazati érdekek mögött.

Az ágazati tagozódást tekintve főleg az érdekelt bennünket, hogy a

Az ipari létszám ágazati megoszlása (1970)

	Borsod	Országos
	százalékban	
Bányászat	20,5	9,8
Kohászat	30,8	6,6
Gépipar	14,2	32,2
Vegyipar	9,5	6,6
Textilipar	1,4	9,7
Élelmiszeripar	8,5	11,3
Egyéb	15,1	23,8

tradicionális ágazatok (bányászat, kohászat) hogyan birkóznak meg az új követelményekkel, illetve hogy az új ágazatok (gépipar, vegyipar, energetika, s bizonyos értelemben a textilipar) hogyan illeszkednek be a borsodi medence kereteibe, ipari szerkezetébe.

Azok a problémák, melyek a megye tradicionális iparágaiban tapasztalhatók, legélesebben a szénbányászatban jelentkeznek. Ennek kapcsán megállapítottuk, hogy a szénbányászat létszámösszetételének vizsgálata, majd tervszerű megváltoztatása — a műszaki-technikai fejlesztéssel párhuzamosan — az egész ágazat fejlődésének sarkalatos kérdése, hiszen a jelenlegi létszám az extenzív fejlesztés időszakának követelményei alapján alakult ki, s most az intenzív fejlesztésre való áttérés — egyre inkább — más összetételű létszámot követel. Annak ellenére ugyanis, hogy az elmúlt időszakban a nagy létszámfelfutással párhuzamosan javult az ágazat létszámának szakmai összetétele és szakmai képzettsége (iskolai végzettsége vonatkozásában is), a fejlesztés módja a munkaerővel szemben leszállított követelményeket támasztott.

A szénbányászatban — a korábbi

fejteni módnak megfelelően — igen magas a szakmunkások aránya (60 százalék). A szakmunkások zöme (60 százalék) vájár. Ezek az „univerzális” vájárok az új technikai-műszaki fejlesztés követelményeinek már nem felelnek meg, helyüket a bányalakatosok, villanyszerelők, elektroműszerészek veszik át — akik az új helyzet kívánalmai szerint értenek a „vájár” mesterséghez is. Mindezt nehezíti két fontos tényező: a vájárok zöme az idősebb korosztályból kerül ki (60,5 százalékuk 36 éven felüli), másrészt jelentős részüknek iskolai végzettsége már nem az új technológiával dolgozó szénbányászat követelményeinek felel meg. (50,9 százalékuk nem végezte el a nyolc általános iskolát.)

A szénbányászat létszámának korösszetétele érdekes ellentmondást tükröz. A jelenlegi állapotot voltaképpen kedvezőnek tarthatjuk: 40,0 százalékuk 31—40 éves, olyanok tehát, akik kellő tapasztalattal rendelkeznek, ugyanakkor kellően aktívak (fizikailag nagy teherbírásiúak). Figyelembe véve azonban egy tíz évvel későbbi állapotot, súlyos konfliktus eredője lesz e megoszlás. A bányászatban dolgozóknak csupán 7,2 százaléka

21—25 éves, és csak 1,5 százaléka húsz éven aluli. Természetesen a fenti probléma a vájároknál a legkritikusabb, ahol a 31—40 évesek közé tartozik a létszám 51,1 százaléka, míg a 25 éven aluliak aránya csak 4,4 százalék. A fenti helyzetet jól tükrözi, hogy a vájárok mintegy 44 százaléka 1950 és 1960 között, a nagy létszámfelfutás időszakában került a bányászatba.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a szénbányászat nem egyszerűen utánpótlási gondokkal küzd, hanem ezzel együtt a jelenlegi létszám aránytalanságából következő nehézségekkel is, hiszen egy szűk korosztályhoz tartozik a dolgozók jelentős része, s ezeket egyszerűen kell majd pótolni.

A bányászat létszámutánpótlása jelen helyzetünk egyik legfőbb dilemmája. A vájárutánpótlás egyik fő bázisát korábban a tradicionális bányászcsaládok képezték. Ez a bányászat, a bányamunka sajátos jellegéből következik, amely még ma is messze a legveszélyesebb és legnehezebb mesterség; ezt a munkát csak azok vállalják, akik kisgyermek koruk óta a szó szoros értelmében „hozzászoktak”, felkészültek a bányász életre, hiszen apáik és nagyapáik is ezt csinálták. A bányászkodás nem egyszerűen szakma, attól sokkal, mérhetetlenül több: hivatás, elkötelezettség. A vájár, a bányász jól keres, jobban, mint bármely iparág szakmunkása, de ezért mérhetetlenül többet is vállal. Vájárainkat 3 generációban megvizsgáltuk, és azt tapasztaltuk, hogy azok, akinek első, és mindmáig egyetlen munkahelye a bánya volt, akik fiatal korukban „eljegyezték” magukat ezzel a szép, férfias és nagyon nehéz hivatással, kétségtávol a családi tradíciókat követték, és feltétlenül ez a tradi-

cionalisan bányász környezetből kinőtt (vájár) bányászgárda képezi mind a mai napig a szénbányászat legjobb, legértékesebb és a bányához leghűségesebb rétegét. Az összes vájárok 29,2 százalékanak édesapja is vájár volt. Ez az első pillanatra kevésnek tűnik, de hol van még egy olyan szakma — a gazdálkodó parasztembereket kivéve — ahol ilyen arányban követték a fiúk apáik mesterségét? Ez a tendencia azonban jelenleg már nem érvényesül a korábbi mértékben.

A mezőgazdaságból a bányászatba történő átáramlás, amely az érintettek számára lényeges társadalmi mobilitást (intragenerációs mobilitást) jelentett, több ciklusban ment végbe. Az első ciklus 1951 és 1955 között, a második ciklus pedig 1958 és 1960 között zajlott le. 1965 után a mezőgazdaságból lényegében befejeződött a népesség átáramlása a szénbányászatba, pontosabban a tradicionális csatornák mellett a vájárutánpótlást, a legnagyobb volumenben biztosító mezőgazdasági népesség preferenciái más irányt vettek.

Ezt követően nézzük meg, milyen jelenleg a vájár szakma társadalmi megbecsülése, presztízse.

A bérszínvonal megítélésében egy bonyolult ellentmondás létezik. A vájárok 40,4 százaléka elégedett bérével, s csak 14,9 százaléka határozottan elégedetlen. Az elégedettségi szint 14,0 százalékkal magasabb a vájároknál, mint a szakmunkásoknál általában. Ugyanakkor saját bérének meghatározását minden más szakmánál és foglalkozásnál magasabbra teszi. A „megajánlott” bérek (vagyis, hogy milyen bért tartana helyesnek a különböző beosztásokban) a következőket jelzik:

Vállalat	A vágároknak „megajánlott bér” (Ft)	Borsodi Szénb. = 100%	Más szakmák bére a vágárok bérének %-ában lakatos üzemmérnök
Borsodi Szénbányák	4066	100	69,1 95,2
Ózdi Szénbányák	4051	99,6	73,1 96,5
DIGÉP	3443	84,7	76,7 94,1
TVK	3661	90,0	70,4 93,3

Jelentős különbség van a vágárok számára megajánlott bérek színvonalában: a TVK-ban 10, a DIGÉP-ben 15 százalékkal alacsonyabb bért adtak a vágároknak, mint az a szénbányászatban dolgozókra jellemző. Megfigyelhető az is, hogy a DIGÉP-ben, ahol a lakatos bázisszakma, kisebb az eltérés a számukra és a vágárok számára megajánlott bérek között.

A másik kiemelendő ágazat a vegyipar.

A vegyipar megyénk iparának legdinamikusabban fejlődő ága, s minden tekintetben sajátos szerepet tölt be a terület iparfejlődésében. Teljes mértékben a felszabadulást követően épült ki, és a legfejlettebb műszaki-technikai bázissal rendelkezik. 1949-ben 256 fő dolgozott a vegyiparban (voltaképpen a gázgyárakban). Amilyen mértékben kiépült a Borsodi Vegyi Kombinát (BVK), az Északmagyarországi Vegyiművek (ÉVM) és a Tiszai Vegyi Kombinát (TVK), növekedett a vegyiparban foglalkoztatottak száma: 1960-ban már 3805, 1970-ben pedig 13 198 fő dolgozott az iparágban. A fejlődés még nem fejeződött be; az olefin-program megvalósítása (Leninváros térségében) s a BVK továbbfejlesztése a termelő bázis és a létszám növekedésében is jelentős fejlődést hoz. A III. ötéves tervben a megye összes beruházásának 22,9 százaléka a vegyiparra esett. A IV. ötéves tervben az arány tovább növekszik (26,4 százalék). A IV. öt-

éves terv időszakában csak Leninváros térségére mintegy 11—12 milliárd forint esik, amivel együtt mintegy 8—10 000 dolgozót kell e térségbe átirányítani.

A létszám jellemzői jól tükrözik a kettős tendenciát: egyfelől a fejlett műszaki-technikai bázis magasabb színvonalú munkásréteget alakít ki, ugyanakkor a létszám stabilizálódása még csak kezdetén tart, s a dolgozók jelentős része számára sok nehézséget okoz az új műszaki-technikai feltételek között végzett munka — különösen, ha ezt korábbi tevékenységükhöz (főleg a mezőgazdasági tevékenységhez) viszonyítjuk.

Mi most a vegyipar egyetlen foglalkozási kategóriáját, az ágazat bázisszakmáját, a vegyipari szakmunkásokat emeljük ki.

A vegyipari szakmunkás az iparággal együtt honosodott meg a megyében. A két nagy tradicionális iparág, a bányászat és kohászat mellett a modern vegyipar, s az ezzel együtt kialakult és egyre növekvő szakmunkásgárda, a modern technikai bázishoz kötődve sok új jellemvonást mutat.

Mindenekelőtt szembevetendő az iskolai végzettség viszonylag magas színvonalára, mely szerves függvénye a borsodi vegyipar fejlődésének. Az általunk megvizsgált vegyipari szakmunkások 24,1 százaléka érettségizett, 11,8 százaléka befejezetlen középiskolával rendelkezik, míg 59,3 százaléka nyolc általános iskolát

végzett. Az általános iskola nyolc osztályát a munkásoknak csupán 5,8 százaléka nem fejezte be. Valamennyi szakma közül itt a legmagasabb azok aránya (22,2 százalék), akik esti tagozaton vagy dolgozók iskolájában munka mellett szerezték legmagasabb iskolai végzettségüket. A fenti arányok egyfelől az emelt szintű szakmunkásképzés, másfelől a szakközépiskola hatását tükrözik, de — mint látható — nemcsak az iskolából kerültek magasan képzett munkások e szakmába, hanem a már dolgozók maguk is töre-

kedtek a szakma igényeinek megfelelni.

A vizsgálat már ezen a szinten is jelzi, hogy a vegyipari szakmunkásokat — tevékenységüket alapul véve — nem lehet teljesen homogén rétegnek tekinteni, ugyanúgy nem, mint az építőipari szakmunkásokat, vagy a kohászokat. Szembetűnő, hogy a tevékenységben mobilizált tulajdonságok milyen erőteljesen eltérnek a BVK és TVK, valamint az ÉVM-ben. A három vállalatnál a vegyipari szakmunkások tevékenységükben az alábbi készségeket tartják elsősorban lényegesnek:

	BVK	TVK	ÉVM
1. Önállóság	53,4	44,1	84,0
2. Figyelem	72,0	72,0	23,4
3. Begyakorlottság	62,7	56,1	11,7
4. Technikai műveltség	14,4	27,9	44,1
5. Fegyelmezettség	32,7	27,9	17,7
6. Találékonyság	9,3	12,0	32,4

Ha a fenti arányokat sorba vesszük, két fontos tény tűnik szemünkbe. Az első, hogy a „fizikai erő” nem szerepel a készségek között, a másik, hogy az ÉVM-ben preferált készségek szembetűnően eltérnek a BVK és TVK-ban kapott eredményektől. Mindebben a vegyipari szakma alapvető jellemvonásai tükröződnek.

A borsodihoz hasonló fejlettségű műszaki bázissal rendelkező vegyiparban a vegyipari szakmunkások tevékenységében az ellenőrző és vezérlő funkciók vannak túlsúlyban. Amikor azonban ezt megállapítjuk, ez csak általában igaz; a valóságos helyzet ennél sokkal bonyolultabb. A vegyipari gyártási folyamatokat — még belátható ideig — két alapvető csoportra oszthatjuk: az egyik a zárt rendszerű, sok részfolyamat-

ból álló, folyamatos működésű komplex gyártási folyamat (aminek tipikus példája az ammóniaszintézis és az olefinüzemek a szerves vegyiparban), ami a Borsodi és a Tiszai Vegyi Kombinátra jellemző, míg a másik, a lényegesen kevésbé összetett, a végtermékre nézve szakaszos technológiai folyamattal dolgozó, ún. adagrendszerű (szakzsargonnal: sarzs-rendszerű) vegyipari eljárás (ennek példája az intermediér gyógyszeralapanyag-gyártás), ami az Északmagyarországi Vegyiművekre jellemző elsősorban.

Különbséget tenni a munkafolyamatok között más szempontból is lehet, a fenti tagolás jelentősége mégis abban van, hogy rávilágít a termelő folyamatban a szakmunkás helyzetének és szerepének lénye-

gére: egyikben a szakmunkás eltávolodik a munka tárgyától és eredményétől, míg a másiknál ez sokkal közvetlenebbül jelentkezik.

Amikor a vegyipari szakmunkások helyzetét vizsgáljuk, s azt tapasztaljuk, hogy a termelő folyamatok magas műszaki színvonala és a szakmunkások magasabb végzettségi szintje ellenére (illetve ezek hatásaként) az elégedettségi szint minden más szakmához képest itt a legalacsonyabb, felhívja a figyelmünket, hogy e fiatal szakma jellemvonásait már kezdettől figye-

lemmel kell kísérnünk, hogy elkerüljük azokat az ellentmondásokat, melyeket egyebek között a bányászatban és a kohászatban is tapasztalhatunk, illetve, amelyek a műszaki fejlesztés során más ágazatokban is jellemzőek lehetnek.

*

A fentiekben vizsgálatunk, illetve a megjelenő közlések néhány tapasztalatára utaltunk csak. A teljes anyag remélhetőleg adalékul szolgál majd hazánk ipari dolgozói helyzetének jobb megértéséhez.

INTÉZETI HÍREK

A francia közművelődés helyzete és a munkások műveltségi szintje*

Történeti áttekintés

A francia közművelődés jelentős elméleti és gyakorlati múltra tekint vissza. A XIX. század végén elterjed a kultúra funkcionális felfogása, amely szerint a kultúra nem más, mint az ember személyes életvitelének átfogó funkciója: a kultúrák különbözőségét a tevékenység különbözőségéből vezeti le. A tevékenységnek a kultúrához, mint értékhez való kapcsolása jelentős elméleti feltétele a francia közművelődés megteremtésének. Ennek alapjait a Nagy Francia Forradalom időszakában Condorcet fektette le. Alapelvei a lényeges társadalmi változásoknak megfelelő kultúra létrehozása és a permanens oktatás, ismeretszerzés. Talleyrand 1791-ben tervezetet nyújtott be a képzés reformjáról, amelynek lényegesebb pontjai: a nyilvános iskola biztosítása és a továbbtanulás lehetőségének megteremtése a felnőttek számára.

* Az Országos Ösztöndíj Tanácstól kapott lehetőség révén 1973-ban tanulmányúton vettem részt Franciaországban. A beszámoló a francia közművelődés egyes képviselőivel történt beszélgetéseket tartalmazza.

A Konvent a kulturális javak hozzáférhetőségének tekintetében jelentős lépéseket tett. 1793. augusztus 4-i dekrétumában elrendelte, hogy a színházaknak nyilvánosan köztársasági érzelmű darabokat kell játszaniuk. A forradalom idején az alapvető gondolat abban fogalmazódott meg, hogy a kultúrát közelíteni kell a mindennapi élet világához.

A restauráció időszakában óriási megtorpanás következett be. De már 1849-ben megnyílt a L'Institut Populaire (Népi Intézet), amely a munkások részére nyilvános és díjtalan esti kurzust szervezett; tematikájában a kémia, a matematika, a nyelvtan és a forradalomtörténet tantárgyak szerepeltek. Az intézmény jelentős sikereket ért el. 1830 és 1850 között az írni tudó munkások száma 50 százalékra emelkedett. Ebben az időben az autodidakta munkás típusa volt az ideál. A munkások önképzés formájában sajátították el az ismereteket és munkahelyiken kölcsönösen informálták egymást. 1860-ban már 600 ezer tanuló járt esti tanfolyamokra. Nagymértékben érvényesül Proudhon hatása: a mesterség állandó, permanens művelése elvezet ahhoz,

hogy a munkások „filozófus” módjára tudjanak gondolkodni.

A múlt század végén Pelloutier vezetésével megszervezték a „nép közé járás” mozgalmát. 1892-ben megalakult a Bourse du Travail (Munkaközvetítő Hivatal), amely hatalmas könyvtárral és művelődési központtal rendelkezett. Pelloutier alapvető célja az volt, hogy megteremtse a tanulás és a gazdasági, társadalmi változások közti kapcsolatot. Az oktatás folyamán azonban komoly nehézségek merültek fel, és a kezdeményezés kudarcba fulladt. B. Hallé a bukás okait a következőkben összegzi: az előadók a leadott anyagot nem tudták applikálni a munkáshallgatók meglevő ismereteihez és az egyetemi módszereket automatikusan alkalmazták az esti tanfolyamokon.

A szakszervezeti mozgalmak, főleg a CGT vezetésével az 1930-as évek folyamán különböző egyesületeket hoztak létre, amelyek a meg-növekedett szabad időt — amit a francia munkásság vezető politikai pártjainak irányításával ebben az időben harcolt ki — kulturális célokra próbálták felhasználni. A 30-as években jelentős elméleti vita alakult ki a proletárkultúra tartalmát illetően. A fő probléma a speciális munkáséletek kutatása, a kultúra és a munkásélet egységének megteremtése volt. A Népfront 1936-os évi győzelme után nagymértékben megnövekszik a munkásság szabad ideje. A kulturális javak fogyasztásának területén egymás után jönnek létre kedvezmények: ingyenes és kedvezményes belépőjegyek különböző színházi rendezvényekre, a Théâtre du Peuple megalakulása A. Honneger és R. Rolland vezetésével; a falujáró könyvtár megszervezése.

A II. világháború után a Művelő-

désügyi Minisztérium mellett létrehozták a Direction Générale de l'Education Populaire et des Sports-ot (Népoktatás és Sport Főigazgatóság). Ennek a vezetője Jean Guhenno lett. Programjában a művelődési otthon hálózatának szükségességéről beszélt, de ennek megvalósítása mind a mai napig nem következett be. 1945 után rendkívül sok kulturális szervezet jött létre, de ezek lényegében strukturálatlanok, hiányzik az elért eredmények szintézise és a szervezetek szétszórtsága gátolja a hatékonyság fejlesztését. A francia közművelődés több vezetője aggályait fejezi ki a kulturális pluralizmust illetően, mivel ez — véleményük szerint — az értékek és a pénz pazarlásához vezet a kultúra területén.

A munkások művelődésének jelenlegi helyzete

Jeanne Laurent szerint azon franciák száma, akik részt tudnak, illetve részt akarnak venni a múlt és a jelen kulturális javainak fogyasztásában, nem haladja meg a két milliót.¹ Az elemzések szerint a burzsoá réteg kultúrája megfeneklett a XIX. század izlésvilágában. A munkások kulturális elvárásainak elemzéséről számos kutatást folytattak.² 1962-ben létrehozták a l'Institut du Travail de Strasbourg-ot (Starsbourgi Munkakutató Intézet), ahol jelentős kutatásokat folytattak a munkások kulturális magatartásáról. Az Intézet kutatási eredményei azt mutatják, hogy a nők általános képzettségének aránya jóval alacsonyabb a férfiakénál. A munkások kulturális tevékenységének legfontosabb akadályai: a munkásgyermekes lemorzsolódásának nagy aránya az iskolákban. A szak-

szervezeti mozgalomhoz erősebben kötődött munkások kulturális igényei jóval magasabbak. Az elemzések azt is megállapítják, hogy a munkások kulturális tevékenysége a munkaidő utáni tevékenységeknek csak igen jelentéktelen hányadát foglalja el. Tevékenységük félmunka jellegű: takarítás, a lakás karbantartása, barkácsolás, kertészkedés, a gyermekek nevelése. Ezek az elfoglaltságok fordított arányban állnak az iskolázottsággal. Azok a tevékenységek, amelyeknek segítségével a munkások szélesíthetnék ismereteiket, gyakoriságukat tekintve ritkák, tartalmukat illetően pedig szegényesek. A rádió- és a televízióadások viszonylatában a munkások több mint egyharmada a „teljes kikapcsolódás” álláspontján van.

A munkások részvétele a hagyományos kulturális intézményekben — színház, könyvtár, hangverseny, múzeum — rendkívül gyenge. A megkérdezett munkásoknak mintegy 5 százaléka tartja egyáltalán fontosnak a művészeti ismereteket s a képtárak látogatását. A vizsgálat arra a következtetésre jut, hogy a kulturális szegénység kumulatív jellegű. Bevezetik a „kulturális lelkiismeret” fogalmát, amely magába foglalja a kulturális magatartást, az érdeket, a kulturális tevékenység iránti attitűdöt. A kulturális lelkiismeretet a közvetlen érdekek polarizálják: bérek, munkafeltételek és legritkábban a szélesebb értelemben vett gazdasági problémák.

A következőkben a felmérés azt vizsgálta, hogyan értelmezik maguk a munkások a kultúra fogalmát. A munkások közel felének véleménye szerint a kultúra enciklopédikus ismereteket magába foglaló fogalom, és egyben presztízs kérdés, lehetőséget ad a társasági életben való kommunikációra.

A megkérdezettek jelentős része szerint a kultúra közvetlen viszonyban van a tudással: az egyéni hajlamok és érdekek alapján segít választani a kulturális értékek közül. Ezt a választást a konkrét szituációk határozzák meg, amelyekben a mesterség és a munka jellege jelentős szerepet játszik.

A munkások 10—15 százaléka szerint a kultúra fogalma lényegében azokhoz az erényekhez tartozik, amelyeket a „jóneveltség” fejez ki: viselkedés, udvariasság, jószág, erkölcsi érzék. Itt tulajdonképpen a kultúra, a nevelés és az erkölcs fogalmainak bizonyos fajta összekeverésével állunk szemben, amely szerint a kultúra lehetőséget ad a harmonikus emberi viszonyok megteremtéséhez.

A megkérdezettek jelentéktelen része úgy vélekedik, hogy a kultúra nem más, mint élettapasztalat, amely a mindennapi élet gyakorlati tevékenységeiből fakad.

Jelentősebb azok száma, akik szerint a kultúra lehetőséget ad az anyagi jólét megteremtéséhez, a személyes életvitel sikerességéhez.

Minden 10 munkás közül egy annak a véleménynek adott hangot, hogy a kultúra segíti kialakítani a kollektíváért való felelősségérzetet. Megjegyzendő, hogy a szakszervezetekhez való kötődés itt jelentős szerepet játszik.

A felmérésből az is kiderül, hogy melyek azok az akadályok, amelyek gátolják a munkásokat a kulturális tevékenységben való részvételben. Fontossági sorrendben ezek a gátló tényezők a következők: a nem kielégítő fizetés; a szabad idő hiánya; érdektelenség és apátia; a munka okozta fáradtság; a kulturális orientáció és a tanácsadás hiánya; az általános képzettség alacsony szintje. A gátló tényezők megszüntetésére a

munkások részéről átfogó javaslatok fogalmazódtak meg: az oktatás demokratizálása, amely nálunk meglepőnek tűnhet, de ez a sajátos francia viszonyokból fakad; az elementáris létfeltételek megjavítása — fizetés, lakás, társadalombiztosítás; kulturális létesítmények kialakítása — ifjúsági klubok, kultúrotthonok, filmklubok, könyvtárak; tanfolyamok szervezése a kultúra különböző területeiről; a kulturális információs és orientációs hálózat kialakítása; az üzemek részéről történő pénzügyi segítség és dotáció a kulturális intézmények látogatásának elősegítésére; a tudományos és a művészeti értelmiséggel való kapcsolat kialakítása.

Közművelődési intézmények és aktivistái

A kulturális értékek terjesztésének és elsajátításának egyik fontos tényezője a közművelődés aktivistáinak helyzete, képzettsége, személyes kvalitása. Különböző kutatások egyöntetűen megállapítják, hogy alapvető eltérés mutatkozik az aktivisták magatartása, elképzelései és a tömegek elvárásai között és ezek az eltérések súlyos veszélyeket rejteneek magukban. Az aktívák, a közművelődés specialistáinak jelentős része külön világot alkot, mandarinokként élnek, egészen más nyelven beszélnek, mint akiknek szolgálatában állnak. A strasbourgi intézet behatóan megvizsgálta az aktívák iskolai végzettségét. Megállapította, hogy azok többsége autodidakta, és rendkívül nehéz anyagi viszonyok közepette dolgozik, és ez nagymértékben hozzájárul elszigetelődésükhöz. Az ideológiai pluralizmus lehetlenné teszi összehangolt képzésüket és tevékenységüket. Az 1957. jú-

lius 23-i törvény biztosítja a tanulmányi szabadságot a munkások szakmai továbbképzéséhez, de nem rendelkezik a közművelődés aktivistáira vonatkozólag, így ők szakmai továbbképzésüket kizárólag az önképzés formájában valósíthatják meg.

Franciaországban a közművelődési tevékenység kétfajta intézményrendszerhez kapcsolódik. Az elsőhöz a specializált intézmények, a másodikhoz a szakszervezeti intézmények tartoznak. Az előzőkhöz tartozik az 1866-ban alakult La Ligue de l'Enseignement (Oktatási Szövetség), amely elsősorban az oktatás megszervezésével foglalkozik. Többségük a felszabadulás után jött létre, mint a Peuple et Culture (Nép és Kultúra), a Centre de Culture ouvrière (A Munkáskultúra Központja) és egyéb specializált közművelődési intézmények, mint a Maison des jeunes (Fiatalok Háza), a Jeunesses musicales (Zenélő ifjúság), Tourisme et le Travail (Turizmus és a munka), a Jeune Science (Fiatal Tudomány), és a Les Fédérations de Ciné-clubs (Filmklubok Szövetsége). Némelyikük, — pl. a Travail et Culture (Munka és kultúra) — a munkahelyeken fejtik ki tevékenységüket, mások — pl. a Culture et Grandes Ensembles (Kultúra és Nagy Együttesek) — a lakótelepeken. Az ideológiai pluralizmus jegyében ezek az intézmények politikai és felekezeti vonásokkal is rendelkeznek. Az egyik legjelentősebb katolikus közművelődési intézmény a Vie Nouvelle (Új Élet). A fentebb említett okok, valamint az egységes irányítás hiánya miatt tevékenységükben rendkívül nagy a szétszórtság és ebből fakadóan az anyagi pazarlás. Egyelőre csak elméletben fogalmazódott meg az egységes Institut de culture popu-

laire (Népi kultúra intézete) létrehozása.

A másik típusba a szakszervezetekhez kapcsolódó közművelődési intézmények tartoznak. A szakszervezetekben és a munkáspártokban megfogalmazódott az a gyakorlati követelmény, hogy a munkásosztály saját szerepének tudatosítása csak a közművelődési intézményeken keresztül, a kulturális feladatok teljesítésében valósítható meg. A legnagyobb szakszervezet a CGT, a felszabadulás után létrehozta a Centre Confédéral d'étude et de formation syndicale-t (A szakszervezeti képzés és oktatás egyesített központja). Ebben a szervezetben kétféle oktatás folyik: az időszakos képzés, amely az iskolához kapcsolódik esti tanfolyamok formájában. A tanfolyamok tematikájában főleg a szakszervezeti mozgalom és a munkásegység kérdései, a közgazdaságtan alapvető kategóriái és problémái szerepelnek; az oktatás másik fajtája az egyhetes tanfolyam. Ezen a tanfolyamon azok a munkások vesznek részt, akiket saját szervezeteik delegáltak. A tanfolyamon elméleti és gyakorlati ismereteket sajátítanak el: közgazdaságtani kérdések, a szakszervezeti mozgalom szervezeti felépítettsége, munkajogi ismeretek, az üzemi bizottságok akcióinak gyakorlati megszervezése. Ennek a képzésnek egy magasabb formája az egyhónapos tanfolyam, amely a szabadság terhére történik.

A CGT—FO-ban két intézmény foglalkozik kulturális kérdéssel: a Centre de Formation des militants syndicalistes (A szakszervezeti aktívák képzésének központja) és a Centre de formation ouvrière de la CGT—FO (A CGT—FO mellett működő munkásképzési központ). Mindkét intézményben általános és szakmai képzés folyik: matematika,

kémia, földrajz, nyelvek és a szakszervezeti mozgalom struktúrájának ismeretei. A képzés célja az, hogy a szakszervezeti mozgalom aktíváinak kulturális szintjét magasabbra emelje. A hallgatók évi 10—15 alkalommal, levelező formában tanulnak. A programokat az ágazati jellegnek megfelelően variálják. Így pl. a vasipari munkások a francia és az európai vasipar közötti összefüggésekkel, a vasipar egészségügyi és balesetvédelmi kérdéseivel, az üzemeken belüli munkajog problémáival foglalkoznak.

A CFTC 1945 után modern képzési formákat dolgozott ki az Institut Confédéral d'étude et de formation syndicale keretében, amelynek feladatai három irányban jelentkeznek: először is a publikációk révén történő információ az 1949 óta megjelenő Formation c. folyóirat segítségével. Másodszor a levelező úton történő képzés a közgazdaságtan, a jog, és a szakszervezeti mozgalom kérdéseit tárgyaló, egymásra épült, több fokozatú tanfolyamok keretében. Harmadszor állandó jellegű pedagógiai kutatásokat folytat és programokat, metodológiai javaslatokat készít a dolgozók általános iskolájának. A dolgozók általános iskolája az ország 20 területén működik, főleg a nyári időszakokban.

Azok, akik már kimerítették a szakszervezeti mozgalom által nyújtott tanulási, képzési lehetőségeket, magasabb fokú elméleti képzést kaphatnak Strasbourgban, Aix-ban, és Grenobleban, az 1955-ben alapított Instituts du Travail (Munkakutató Intézet) keretében. A hallgatók az intézet ösztöndíjaisai, s különböző szakszervezetek delegáltjai. A tematikában munkatörténet és nemzetközi munkásmozgalom, gazdaságföldrajz, társadalombiztosítás, pszí-

chológia, a képzés szociológiája, a vállalatok szervezeti felépítettsége és demográfia szerepelnek.

Franciaországban a közművelődés aktivistái és vezetői között régi keletű vita, hogy a kulturális tevékenységet lakóhelyi, vagy vállalati keretek között fejtsék-e ki. Mivel a lakóhelyek kulturális ellátottsága igen szegényes —, az állami költségvetés rendkívül szűkre szabja az új kulturális intézmények beruházását és ahol ezt teszi, elsősorban politikai megfontolásokból — a szakszervezetek képviselői főleg az üzemet tartják a közművelődési tevékenység terrénumának. Franciaországban 10 ezer üzemi bizottság létezik, amelyek kulturális költségvetéssel is rendelkeznek és 4 millió munkást ölelnek fel. A felmérések megállapítják, hogy a 10 ezer üzemi bizottságból 3 ezer életképes. Az üzemi bizottságok többségükben szociális problémákkal foglalkoznak. André Gentil megállapítja, hogy a legtöbb üzemi bizottságban a kulturális tevékenységre fordított figyelem és költségek a nullával egyenlők.³ A gyakorlat azt mutatja, hogy csak azok a vállalatok tudnak jelentősebb kulturális tevékenységet folytatni, ahol erre megfelelő anyagi bázis van, tehát az országos nagyvállalatok. Ezen nagyüzemekben elsősorban könyvtárak, filmklubok, önképzőkörök, színjátszó csoportok és lemezklubok tevékenykednek, kiállításokat, előadásokat és sportrendezvényeket szerveznek. A nagyobb üzemek kulturális tevékenységüket a hozzájuk közel eső lakótelepekre is kiterjeszthetik, tehát így az anyagi erők gazdaságosabb felhasználása valósulhat meg. A Renault-Billancoult üzemben, ahol 60 ezer személyt foglalkoztatnak, az évi költségvetés 10 százalékát fordítják kulturális célokra. Az üzemnek külön

kulturális intézménye van, a Loisirs et Culture (Szabad idő és kultúra), amely a kulturális költségvetésért és annak felhasználásáért felelős. Könyvtáruk 35 ezer kötettel rendelkezik, megszervezték a bibliobusz akciót, amelynek révén a bibliobuszok munkaidőben a különböző üzemrészeket látogatják. A könyvkölcsönzésnek ez a formája bevált, 100 könyv közül hatvanat ilyen módon kölcsönöznek. A könyvtárak kulturális bizalmiak segítségével jelentős propagandatevékenységet is folytatnak az új könyvek ismertetésével; a vakációzó munkások számára a meglátogatandó helyekről történelmi, urbanisztikai, tájjellegű ismertetéseket állítanak össze. Lemez-kölcsönző részlegük is van, 6000 lemezzel és 2 ezer taggal. Nagy jelentősége van a közönségszervezésnek is; a munkások kedvezményes jegyeket kapnak a legnevezetesebb párizsi színházakba, a TNP-be és a Comédie-Française-be.

A közművelődésnek a szakemberek szerint két alapvető feladatot kell a jövőben teljesíteni: az első szerint keresni kell azokat a módszereket, amelyek megkönnyítik a művészet termékeinek terjesztését. Ebben jelentős szerepe van a kulturális infrastruktúra fejlesztésének, valamint az állam és a közművelődési intézmények kapcsolatának. A második szerint össze kell kapcsolni az emberek mindennapi életét a kultúra világával. Ezen a területen jelentős eredmények születtek, mint pl. Legèr, Chagall alkotásai iskolák, előadótermek és stadionok belső térkiképzésében, díszítésében. A kulturális infrastruktúra fejlesztése megköveteli a kulturális tervezést. V. Ahtik szerint a kulturális tervezés nemcsak módszer és egy társadalmi tevékenység technikája, hanem egyben orientáció is.⁴ A kulturális inf-

rastruktúra fejlesztésének egyik szükséges feltétele a kulturális szervezetek közötti kapcsolat kialakítása a társadalmi igények összehangolt felmérésére. Az állam és a kulturális szervezetek kapcsolatában a legtöbbet hangoztatott álláspont szerint az állam feladata elsősorban a rövid és a hosszú távú kulturális tervek létrehozása, koordinálása, a tervek végrehajtásában az eszközök megválasztása, és a kulturális szervezetek önirányításának biztosítása. A közművelődési intézmények zavartalan működésének biztosítására ki kell dolgozni a pénzügyi és a jogi

szabályozókat. Az államnak ugyanakkor nem szabad ideológiai hegemóniára törekednie a kulturális intézmények működésében, az ideológiai pluralizmust biztosítani kell.

A valóságos gyakorlat azonban ellentmond ezeknek az elképzeléseknek és elvárásoknak. A jelenlegi francia kormányzat — a gazdasági problémák utóbbi időben történő előtérbe kerülése miatt — a közművelődés területén nem tud és nem is akar lényeges változtatásokat eszközölni.

Mikecz Tamás

JEGYZETEK

¹ Jeanne Laurent, *La Republique et les Beaux-Arts*, Paris, Julliard, 1955.

² P. H. Chombart de Lauve, J. Larrue, J. Jenny.

³ André Gentil, *Les oeuvres sociales des*

comités d'entreprise, Edition CFTC, Paris, 1960.

⁴ V. Ahtik, „Les conditions d'une planification sociale du loisir”, *Revue internationale des sciences sociales*, UNESCO 1960. No. 4.

Содержание

Пути пополнения рядов рабочего класса (Международная конференция в Будапеште в декабре 1973. г.)	3
Т. Халап: Процесс становления рабочего, социальное, политическое и культурное положение молодых рабочих в Венгрии.	5
В. Вольф: Идеологические концепции молодёжи в современных развитых капиталистических странах.	27
Дискуссия в конференции, организованной о проблеме пополнения рядов рабочего класса.	33
План о международной координации исследований на тему молодёжи.	55
Ф. Ковач: Место рабочего класса в структуре социалистического общества.	57

ИНФОРМАЦИЯ

Д-р. А. Пехоцки: Некоторые аспекты состава трудящихся в промышленности и области Боршода.	116
---	-----

ИЗВЕСТИЯ ИЗ ИНСТИТУТА

Положение всеобщего просвещения во Франции и уровень культуры рабочих (Г. Микец)	127
--	-----

Contents

STUDIES

Ways and means of replenishment of the working class. (International Conference in Budapest, January, 1973)	3
<i>Tibor Halay</i> : The process of becoming a worker: social, political and cultural state of young workers in Hungary	5
<i>W. Woolf</i> : Ideological concepts of the working youth's problems in the advanced capitalist countries	27
Discussion at the Conference on the ways and means replenishment of the working class	33
Plan for the international coordination of research dealing with the working youth	55
<i>Ferenc Kovács</i> : The place of the working class in the structure of the socialist society	57

INFORMATION

<i>Dr. Alfréd Lehoczky</i> : Some aspects of the composition of industrial workers in Borsod county	116
---	-----

NEWS OF THE INSTITUTE

The state of French general education and the cultural level of the workers (<i>Tamás Mikecz</i>)	127
---	-----

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó Vállalat (Budapest, V., Steindl Imre u. 6.)
Felelős kiadó: a Kossuth Könyvkiadó Vállalat igazgatója.

Szerkesztőség: Budapest, XIV., Ajtósi Dürer sor 23. Tel.: 420-552.

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó
megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529),
a Posta Központi Hírlapirodánál (1900 Budapest, V., József nádor tér 1.)
és bármely postahivatalnál (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162).

Előfizetési díj egy évre: 40,— Ft.

Külföldön megrendelhető a Kultúra Könyv- és Hírlapkülkereskedelmi
Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 3000 példányban, 12,25 (A/5) ív terjedelemben.

Index: 25828


74 4 379 Veszprém megyei Nyomda Vállalat

Felelős vezető: Steltzer Ferenc


316861

lx-7

TÁRSADALOM - TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK



1974|2



2

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

2

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság
Felelős szerkesztő: Dr. Halay Tibor

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>M. T. Jovcsuk</i> : A lenini eszmei-filozófiai örökség és napjaink ideológiai harca	3
<i>Ilieva Nikolina</i> : A nők helyzetének alakulása a Bolgár Népköztársaságban	22
<i>Csákó Mihály—Gazsó Ferenc—Havas Gáborné</i> : A szakmunkásképzés néhány társadalmi összefüggése	43

TÁJÉKOZÓDÁS

A munkásosztály és az értelmiség közeledése (Nemzetközi tudományos tanácskozás Varsóban)	71
Vita a tanácstörvény megvalósulásáról, a tanácsi tevékenység továbbfejlesztésének irányáról (<i>Szabó Béla</i>)	90
<i>Verebély Imre</i> : Gondolatok a tanácstörvény hatályosulásának egyes kérdéseiről	100

INTÉZETI HÍREK

Tanulmányok a tudomány és az ideológia viszonyáról (<i>Balogh István</i>)	111
Diákok között az Egyesült Államokban (<i>Böhm Antal</i>)	117

A lenini eszmei- filozófiai örökség és napjaink ideológiai harca*

Vlagyimir Iljics Lenin halála óta eltelt 50 év — történelmi szempontból nem túl nagy idő, mégis — világtörténelmi jelentőségű nagy eseményekkel teli. Ez a fél évszázad a történelem legnagyobb társadalmi átalakulásának időszaka, amikor győzött a szocialista társadalmi rend a Szovjetunióban, majd számos más országban; létrejött és megerősödött a szocialista világrendszer, hatalmas erővé nőtt a nemzetközi kommunista mozgalom, amely a munkásosztály, a dolgozók forradalmi harcát vezeti a tömegek felszabadításáért és a társadalmi haladásért.

Az eltelt évek bebizonyították Lenin örökségének erejét és életrevalóságát, az egész világnak demonstrálták: Lenin tanítása és ügye halhatatlan.

E fél évszázad alatt a nemzetközi proletariátus és más dolgozó osztályok osztályharcának történelmi tapasztalatai, a Föld több kontinensén a szocializmus és kommunizmus építése, a tudomány világméretű, gyors fejlődése és a szocialista kultúra felvirágzása újból bebizonyította a leninizmus hatalmas, a társadalmat átalakító szerepét, azt, hogy a leninizmus — mint forradalmi gondolkodás és forradalmi tett — internacionalista és tudományos metodológiája történelmi jelentőségű.

A társadalmi fejlődés, a világméretű forradalmi folyamat kibontakozása és az ideológiai osztályharc éleződése a jelen szakaszban magas követelményeket támaszt a marxista—leninista elmélet továbbfejlesztésével szemben, többek között a dialektikus és történelmi materializmus filozófiájában is: ahogyan L. I. Brezsnyev, a Szovjetunió megalakításának 50. évfordulóján mondott beszámolójában hangsúlyozta: „a problémák megoldásában alkotó megközelítést és bátorságot” kíván.

E feladatok gyümölcsöző megoldása elszakíthatatlan a marxista-leninista pártok eszmei-politikai harcának erősödésétől, amely nemcsak azt igényli, hogy megfelelő időben és gyorsan reagáljunk a reakciós imperialista erők és reformista, revizionista segítőik ideológiai diverziójára, hanem azt is feltételezi, hogy a kommunizmustól idegen eszmeáramlatokkal szemben megvalósítsuk a kommunizmus ideológiai előretörését, hosz-

*A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Főiskoláján 1974. február 1-én elhangzott előadás alapján.

szű távú stratégiáját. Vonatkozik mindez — többek között — a filozófia területére is. Ennek az előretörésnek a sikere elképzelhetetlen a marxista—leninista elmélet továbbfejlesztése — a mai társadalmi élet, az osztályharc tapasztalatai, a tudományos haladás által felszínre hozott új problémákra adott tudományos válaszok — nélkül. Ezekről a kérdésekről folytattak megbeszélést a szocialista országok kommunista és munkáspártjainak vezetői 1973 nyarán krími találkozójukon, a szocialista országok testvérpártjainak titkárai pedig 1973 decemberében és 1974 januárjában Moszkvában. E megbeszéléseken meghatározták e pártok eszmei-elméleti és politikai munkájának közös irányvonalát.

A békeszerető erők világkongresszusán 1973 októberében L. I. Brezsnyev beszédében feltárta filozófiánk perspektíváit, s azt a történelmi optimizmus filozófiájaként határozta meg. A dialektikus és történelmi materializmus fejlődéséről van szó, amelyben eszmei-elméleti kifejezésre jutnak a nemzetközi munkásosztály érdekei, amelyek megegyeznek az emberiség békeszerető és szabadságszerető túlnyomó többségének érdekeivel. A szovjet filozófusok megvédelmezik és továbbfejlesztik a történelmi optimizmus kommunista — a marxizmus—leninizmus — filozófiáját együtt a külföldi, különösen a szocialista országok marxista filozófusaival. Filozófiánk lényege éppúgy összefügg a nemzetközi kommunista mozgalom fejlődésével, egységes eszmei és harci rendjével, mint ahogyan a jövője is.

A marxisták—leninisták által felvetett problémák és feladatok sokféle és részleteiben mások a különböző országokban, mivel a Szovjetunióban fejlett szocialista társadalom van, a szocialista országokban most van folyamatban a fejlett szocialista társadalom építése, a tőkésországokban a szocializmusért vívott forradalmi harc, a volt gyarmatokon és a függő országokban a nemzeti felszabadító mozgalom van napirenden. De a feladatok perspektivikus társadalmi-történelmi irányultságukat, eszmei-elméleti alapjukat, osztályjellegüket tekintve azonosak. És ugyanez vonatkozik ezek megvalósítására is. Az egységes internacionalista marxista—leninista filozófia — a dialektikus és történelmi materializmus — minden konkrét esetben képes megoldani azokat a sokoldalú eszmei-elméleti feladatokat, amelyek a történelem különböző szakaszaiban a nemzetközi kommunista mozgalom különböző csapatai előtt állnak a kapitalizmusból a kommunizmusba való forradalmi áttérés körülményei között.

A kommunista és munkásmozgalom tapasztalatai azt bizonyítják, hogy a marxista—leninista filozófia nem fejlődhet gyümölcsözően és sikeresen „pluralista”, „polivariáns” úton, amely a különböző országok munkásmozgalmának ideológiai elkülönültségéhez és nemzeti széttagolódásához vezet. A marxista filozófiai gondolat fejlődése akkor lehet sokoldalú és hatékony, ha a közös eszmei-elméleti harc a különböző, elsősorban a szocialista országok kommunistáinak szoros együttműködése útján valósul meg — a marxizmus—leninizmus alapján.

A kommunista és munkáspártok túlnyomó többsége a marxizmus—leninizmust a nemzetközi munkásosztály egységes tudományos világnézetének, egységes internacionalista tanításnak tekinti, amely minden ország dolgozóinak alapvető érdekeit fejezi ki és tudományos választ ad a mai kor legaktuálisabb kérdéseire. Korunkban az igazi marxisták számára ép-

pen a leninizmus (mindenfajta nacionalista árnyalat és áltudományos „újitás” nélkül) jelenti a forradalmi gondolkodás és forradalmi cselekvés általános tudományos-filozófiai metodológiáját, amely a nemzetközi kommunista mozgalom dokumentumaiban, a marxista—leninista pártok határozataiban és vezetőik beszédeiben, a filozófusok munkáiban és más marxista tudósok műveiben kerül kidolgozásra. Ezért a Szovjetunió Kommunista Pártja dokumentumai, többek között Központi Bizottságának a „Társadalomtudományok továbbfejlesztéséről, a kommunista építésben betöltött szerepük fokozásáról” hozott határozata (1967 augusztus) a szovjet marxisták feladatát abban jelölte meg, hogy sokoldalúan tanulmányozzák a külföldi országokban a marxista eszmeiség fejlődését, koordinálják a szovjet és a külföldi országok marxistáinak elméleti tevékenységét, a polgári ideológia, a reformizmus és revizionizmus elleni általános eszmei-elméleti harc kibontakoztatása érdekében.

Az egyik kérdés, amely jelenleg is a marxista filozófusok figyelmének középpontjában áll, a marxista filozófiai tudomány szerepe az ideológiai harcban, különös tekintettel a nemzetközi helyzet olyan lényeges változásaira, amelyek az utóbbi években zajlottak le és eszmei-elméleti területen tükröződnek.

Az utóbbi években a kommunista és munkáspártok nemzetközi értekezlete (1969), a Szovjetunió Kommunista Pártja XXIV. kongresszusa és más marxista—leninista pártok kongresszusai után megerősödött a világ különböző országai, különösen a szocialista országok kommunistáinak közös tevékenysége a burzsoá ideológia, a reformizmus és revizionizmus ellen, és az időszerű elméleti, politikai kérdések további alkotó megoldása érdekében. Igen sokat tettek a marxista—leninista filozófia internacionalista jellegének elméleti feltárására és további megalapozására, egységesítésének megőrzésére és a hagyományok átörökítésére.

A marxisták—leninisták — s ezek sorában a kommunista és munkáspártok többségének filozófusai — egyesített erőfeszítésekkel tudományos bírálatnak vetették alá a maoizmus vulgarizáló, dogmatikus és ezzel együtt szubjektivist, voluntarista „filozófiai” koncepcióit, leleplezték az áldialektikus szofisztika útján megnyilvánuló kalandor törekvéseit (az osztályharc örökérvényűségéről, s ennek a szocializmusban is érvényes jellegéről, a „permanens forradalomról”, a gondolkodás és politikai tevékenység „hullám-mozgásáról” stb.), leleplezték a szakadár, szovjetellenes politikát és biztosították a marxista filozófiai gondolkodás hegemoniáját a kommunista és a forradalmi munkásmozgalomban. Az utóbbi időben kezdődött meg annak a maoista törekvésnek a marxista—leninista kritikája, amely „háborút” hirdetett Konfucius ősi filozófiája és a neokonfucianizmus ellen, amelyet Kínában önkényesen összekapcsolnak Mao politikai ellenfeleivel, s ezzel új támadást indítanak a humanizmus, az emberi jogok ellen. új leszámolást készítenek elő a tudomány és kultúra kiemelkedő személyiségeivel.

Számos országban az ötvenes évek végén — a hatvanas évek első felében — tapasztalható széthúzó tendenciák gyakran olyan törekvésekben nyilvánultak meg, hogy a marxista filozófia-eszmeiséget a „neomarxizmus” útjára tereljék, az egységes internacionalista-marxista tanítást felcserélik a „polivariáns marxizmussal”, a marxista filozófia „nemzeti for-

maival” stb.; hogy „kiegészítsék”, illetve felcseréljék a marxista filozófiát az úgynevezett filozófiai antropológiával, a marxizmusnak a „mai” (vagyis divatos polgári) filozófiai eszmeáramlatokkal való „szintézisével”. A marxizmus zászlaja alatt Franciaországban (R. Garaudy és mások), Ausztriában (E. Fischer, F. Marek), Csehszlovákiában (K. Kosik, M. Pruha és mások), Lengyelországban (L. Kolakowski, E. Elstein és mások), Jugoszláviában (a „Praxis” zágrábi folyóirat; Sztobjanovics, M. Markovics és mások csoportja a Belgrádi Egyetemen), és több filozófus, akik marxistáknak nevezik magukat, arra törekedtek, hogy a filozófiában „autentikus”, „neomarxista” irányzatot hozzanak létre. A nemzetközi filozófiai revizionizmusnak ez a zajos és veszélyes „új” formája közvetlenül vagy rejtetten filozófiánk, a marxizmus—leninizmus alapvető elvei és tételei ellen indított harcot. A jobbszárny e revizionista álmarxizmusa a marxisták—leninisták határozott bírálatának következtében az utóbbi években nagymértékben elvesztette hatását, bár még nem lépett le a porondról.

Határozott és tudományos elutasításba ütköztek egyes olyan filozófusok próbálkozásai, akik marxistáknak nevezték magukat (különösen a „Praxis” folyóiratban és egyéb más időszakos kiadványokban), s közben el akarták szakítani a filozófiát a munkásosztály kommunista ideológiájától, „dezideologizálni” akarták a marxista filozófiát és azt vagy egy-egy szaktudományhoz kívánták sorolni, vagy szembe akarták állítani a filozófiát a tudománnyal, csökkentve a tudomány mai eredményeinek filozófiai jelentőségét, a filozófiai tevékenységet az „egyén szabad kritikai gondolkodására” akarták korlátozni, aminek nincs semmi köze a tudományhoz és idegen a munkásosztály érdekeitől, pártjának politikájától.

A marxista filozófusok (többek között a bolgár—szovjet közös munkákban, melyek T. Pavlov irányítása alatt jelentek meg) sokoldalú tudományos kritikának vetették alá és visszaverték azokat a tarthatatlan törekvéseket, amelyek arra irányultak, hogy kisebbsítsék a lenini tükröződési elmélet jelentőségét, vagy elvessek azt, s úgy tüntessék fel, mint a tudomány mai eredményeinek nem megfelelő, dogmatikus elméletet, amelyben nincs alkotói szellem.

Feltárták azon állítások elméleti tarthatatlanságát, melyek szerint a marxizmus — tudományosan megalapozott, rendszerezett elmélete révén — elkerülhetetlenül „elméleti antihumanizmussá” válik; bírálták azokat a revizionista gondolatokat, amelyek szerint a mai marxizmus (amely a filozófia fő problémájának nem az elidegenedés kérdését tartja) látószögén kívül hagyja az ember problémáját és „bérbe adja” azokat az egzisztencialistáknak és más polgári filozófusoknak. A marxista filozófusok a Szovjetunióban és más szocialista országokban bebizonyították, hogy éppen a marxizmus—leninizmus ad az emberiség problémájára igazán tudományos, humánus és életteli-realista megoldást, összekötve azt az emberek felszabadításával mindenfajta elnyomás és kizsákmányolás alól, a szabadság és a béke reális eredményeivel, a személyiség sokoldalú fejlesztésével, amely a szocializmus és kommunizmus felépítésének eredményeként biztosítható.

A mai marxista tudomány bebizonyította, hogy éppen a történelmi materializmus képviseli a marxizmus tudományos szociológiáját, a marxizmus általános szociológiai elméletét; ezzel együtt a szocialista országok

többségében legyőzték azokat a helytelen törekvéseket, amelyeknek az volt a célja, hogy megfosszák a történelmi materializmust önálló lényegétől, s a dialektika törvényeinek és alapelveinek csupán illusztrálására szolgáló kategóriává alakítsák át. Tudományos kritika alá vették azokat a helytelen objektivistá tendenciákat, amelyek a történelmi materializmust mint általános szociológiai elméletet valamiféle osztály nélküli, „univerzális” szociológiával akarták helyettesíteni. Bebizonyosodott, hogy ezek az „elméletek” a pozitívizmusból és más antimarxista szociológiai elméletekből kiinduló burzsoá empirista szociológia szolgálai másolatai.

A Szovjetunióban és más szocialista országokban a marxista—leninista filozófusoknak az utóbbi években azért sikerült elérniük ezeket az eszmei-elméleti eredményeket, mert a mai marxista filozófusok többsége a lenini pártosság elveit követi, aktív részt vállal a politika kidolgozásában és megvalósításában, alkotó módon fogja fel a kommunista pártok ideológiáját, és nem alkalmazkodik a hamis, a nyugati burzsoá ideológiából eredő „újításokhoz”. A szocialista országok filozófusai, akik a marxizmus—leninizmus elveit követik, a divatos álfilozofikus terminológia mögött felismerték a kommunizmustól ideológiailag idegen, antimarxista nézeteket és következetesen megvédték a marxista—leninista tanítás tisztaságát.

E sikerekhez az is hozzájárult, hogy a marxista filozófusok nemcsak a kommunizmussal ellenséges nézeteket vetették és vetik kritika alá, hanem azokat az egyes marxisták által elkövetett hibákat is, amelyek a következetlenségekből, a marxista—leninista elvektől való eltérésekből adódnak. A marxista filozófusok azért harcolnak, hogy helyes útra térítsék azokat az elvtársakat, akik egy-egy időben nem megfelelő nézetek hatása alá kerülnek és megtévednek.

A sikerek feltétele volt a szocialista országokban a filozófiai eszmeiség megtisztítása a nemzetközi filozófiai revizionizmus „zavaros vizeitől”, amelyek különösen az ötvenes évek közepétől egyes országokban az elméleti front bizonyos területein hatottak. A dogmatizmus és a szubjektívizmus, különösen a maoista szubjektívizmus elleni harcot összekötötték a társadalmi fejlődés új, aktuális problémáinak alkotó kidolgozásával. Ilyenek többek között: a világ forradalmi átalakításában a munkásosztály, a marxista—leninista pártok növekvő szerepének kérdései; a mai tudomány és a tudományos-technikai forradalom filozófiai problémái; a tudományos gondolkodás logikája; a szocialista kultúra, a kommunista erkölcsiség fejlesztése; az ember filozófiai problémái stb.

A lenini tanításokat követő marxista filozófusok figyelmének középpontjában a materialista filozófiának mint a tudomány és a gondolkodás módszerének kidolgozása áll.

Ez az alkotó tevékenység a különböző, elsősorban a Szovjetunió és más szocialista országok marxistáinak kollektív erőfeszítéseivel valósítható meg.

Az utóbbi 10—15 évben különösen azoknak a marxista filozófusoknak az eredményei váltak ismertté, akik tevékenységüket nem korlátozták a marxista—leninista filozófia népszerűsítésére és tételeinek, következtetéseinek propagandájára (bár ez igen fontos feladat jelenleg is és a jövőben is), hanem a mai tudomány és a tudományos-technikai forradalom, a világforradalmi folyamat dialektikája, a társadalmi és szellemi élet, a szo-

cialista kultúra, az etika és esztétika, a logika, a filozófiatörténet stb. számos új filozófiai problémáját dolgozták ki. Ezzel a filozófiai gondolkodást összhangba hozták a tudomány és a társadalmi-történelmi gyakorlat tapasztalataival, a mai ideológiai harc követelményeinek megfelelően.

A társadalmi fejlődés jelenlegi szakaszában, amikor kibontakozik a tudományos-technikai forradalom, számos új ismeretág jelenik meg, amelyek egymással kölcsönhatásában erősödnek. Ilyen körülmények között oldjuk meg azt a Marx, Engels és Lenin által kitűzött feladatot, hogy új tudományos formát adunk a materializmusnak, a tudomány és gyakorlat új eredményeinek megfelelően. Nem lenne helyes azt gondolni, hogy körülünk megváltozik a materializmus formája; a mai materializmus tartalmát és formáját tekintve dialektikus materializmus marad, ugyanazokból az elvekből és általános fejlődési törvényszerűségekből indul ki, amelyeket Marx és Engels által létrehozott filozófia alapját képezték, amelyet Lenin magasabb fokra emelt. De a társadalmi-gazdasági fejlődés eredményeként a dialektikus és történelmi materializmus új vonásokkal gazdagodik, új elméleti tételeket dolgoz ki, a tudományos ismeretek különböző területein elért új eredmények alapján tökéletesíti fogalmi apparátusát — a társadalmi fejlődés új történelmi-forradalmi tapasztalatának megfelelően, amely a materialista dialektika pozícióból szintén filozófiai átgondolást kíván.

A mai marxisták tovább kutatják a jelenkor dialektikáját, arra törekedve, hogy körülünk a leninizmus elvei alapján új tudományos formát adjanak a dialektikus materializmusnak, a tudományos-technikai forradalom legújabb eredményei, a fejlett szocialista társadalom felépítésének és megerősítésének körülményei között. Munkáinkban a világforradalmi folyamat dialektikájának filozófiai-szociológiai megalapozását adják, elméletileg átgondolják a Szovjetunióban felépített és a baráti szocialista országokban épülő fejlett szocialista társadalom dialektikáját, Lenin nyomán kidolgozzák a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet dialektikájának kérdéseit, a gyarmati elnyomás alól felszabadult népek bonyolult és ellentmondásos fejlődésének kérdéseit stb.

A társadalmi fejlődés dialektikájának kidolgozásában még igen sok tennivalónk van. A marxista filozófusok nem tűrhetik a marxista—leninista pártok történetének és jelenlegi problémáinak semmiféle meghamisítását vagy egyoldalú értelmezését, többek között a korlátozottan értelmezett nemzeti érdekek szembeállítását a nemzetközi munkásosztály, a szocialista világközösség internacionalista érdekeivel.

A Szovjetunióban és más szocialista országokban számos olyan marxista munka jelent meg, amelyet a tudománynak, a metodológiának és a tudományos gondolkodás logikájának, valamint a dialektikának szenteltek. A szaktudományok új és haladó speciális módszerei széles körű és növekvő terjesztése mellett (kibernetika, matematika, rendszertechnika, modellezés, prognóziskészítés stb.) interdiszciplináris alkalmazásuk tapasztalatai mindinkább meggyőzik a marxista tudósokat arról, hogy ezek a módszerek nem helyettesíthetik — univerzális módszerként — a materialista dialektikát (ezt célozza a neopozitívizmus és egyes korlátozott scientikus koncepciók), amely már hosszú évtizedek óta sikeresen és termékenyen fejlődik, mint a progresszív társadalom- és természettudomány általános

filozófiai metodológiája, a forradalmi gondolkodás és tevékenység metodológiája.

A szovjet és más marxista filozófusok munkáikban Marx, Engels és Lenin nyomán a marxista filozófia egészét vizsgálják, mint a természet, a társadalom és a gondolkodás fejlődésének legáltalánosabb öntörvényeiről szóló tudományt. A marxista—leninista filozófia tárgyának ezen egységes értelmezése alapján, a fejlődés lenini koncepciójának, a lenini filozófiai örökségnek a szellemében kerül kidolgozásra a materialista dialektika, valamint a logika, a metodológia és az ismeretelmélet. Egyes marxistáknál ugyan még mindig megfigyelhető az egyoldalúság e kérdés értelmezésében — ilyen például a gnoszeológia iránti ismeretek túlbecsülése, a dialektika és filozófia tárgyának csupán a gondolkodás területére való korlátozása.

A mi korunkban a marxista filozófusok igen nagy érdemeket szereztek a dialektikus materializmus ismeretelméletének mély és alkotó értelmezéséért vívott harcban, a lenini tükröződés-elmélet kidolgozásában. Todor Pavlov vezető bolgár marxista filozófus kezdeményezésére és vezetésével készült el és jelent meg 1969-ben egy közös szovjet—bolgár könyv „A tükröződés lenini elmélete és a korszerűség”, a XV. Filozófiai Világkongresszus megnyitására pedig a bolgár és szovjet tudósok háromkötetes munkát publikáltak: „A lenini tükröződés-elmélet és a modern tudomány”. Ennek megalkotásában a Szovjetunióból és számos más szocialista országból a természettudományok jelentős képviselői vettek részt.

Ezek a munkák meggyőzően bebizonyították, hogy a modern tudomány fejlődése teljes mértékben megerősíti a lenini tükröződés-elméletet, amelyet különösen támadtak a burzsoá marxológusok és revizionisták.

A szocialista országok és néhány más ország marxistái közös erőfeszítéseket tettek a modern tudományos-technikai forradalom társadalmi és ideológiai problémáinak kidolgozására, többek között filozófiai-szociológiai szempontból. Bebizonyították azt, hogy a kibernetika legújabb eredményei és a tudományos-technikai forradalom más vívmányai, továbbá gyakorlati alkalmazásuk nemcsak hogy nem mond ellent a dialektikus materializmus elveinek és alapvető tételeinek, hanem újabb bizonyítéka azoknak a lenini gondolatoknak, hogy „az anyag mélysége kimeríthetetlen”, hogy „az elektron ugyanannyira kimeríthetetlen, mint az atom”, hogy a modern természettudomány, bár kínok között, de „dialektikus materializmust szül” stb.

A marxista filozófusok és természettudósok munkáikban kifejtik, hogy a dialektikus materializmus metodológiai utat nyit korunk tudományos-műszaki forradalmával kapcsolatos új tudományos felfedezések számára, és éppen a dialektikus materializmus pozícióból lehet filozófiailag következetesen alátámasztani azt az utat, amit a korszerű tudomány adott és adni fog. Részben e kérdések tárgyalásával — filozófiai problematikájával is — foglalkoznak a szovjet természettudósok munkái, mint V. A. Ambarcumjan, P. K. Anonin, A. I. Berg, V. L. Gluskov, N. P. Dubnyin, M. V. Keldis, N. N. Szemjonov, V. A. Fok és más akadémikusok; továbbá B. M. Kedrov, M. E. Omeljanovszkij, J. Sz. Melescsenko és más filozófusok.

A tudományos-műszaki forradalom filozófiai-szociológiai kérdéseivel sikeresen foglalkoznak a Német Demokratikus Köztársaság, a Csehszlovák Szocialista Köztársaság és más szocialista országok kutatói is.

A szocialista országok társadalomtudományokkal foglalkozó tudósainak — közöttük filozófusoknak és szociológusoknak — testvéri barátsága és eszmei-elméleti közössége ma már nemcsak a tudományos és a személyes érintkezésben és tapasztalatcserében, a tudományos konferenciákon és a tudományos irodalom kölcsönös kiadásában jut kifejezésre, hanem közös tudományos munkákban is. Az ilyen kollektív „szellemi termék” már ma is konkrét eredményeket hoz a filozófia területén.

A szocialista országok marxistái (számos esetben a tőkésországokban élő marxisták részvételével) az utóbbi években közös erőfeszítéssel olyan jelentős elméleti munkákat készítettek és adtak ki (a fentiekén kívül), mint a „Leninizmus és a világforradalmi folyamat” (Prága 1970), a Szovjetunió és a Német Demokratikus Köztársaság filozófusainak könyve „Engels és a marxizmus filozófiájának jelenlegi kérdései” (Moszkva—Berlin 1971), közös bolgár—szovjet munka „A marxizmus—leninizmus és a korszerűség” (Szófia 1972), közös szovjet—mongol munka „A nemkapitalista fejlődés útja a Mongol Népköztársaság tapasztalatai alapján” (1972) és számos más tanulmány.

A közös tudományos kutatások, ezek eredményeinek megvitatása és összesítése a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága mellett működő Társadalomtudományi Intézetben — más szocialista országok számos marxista tudósának részvételével — rendezett elméleti konferenciák, egy közös tudományos munkát eredményeztek: „A fejlett szocialista társadalom. A szocializmus revizionista koncepcióinak lényege, kritériumai, kritikája” (1973-ban adták ki a Német Demokratikus Köztársaságban és a Szovjetunióban).

Számos ilyen példát lehetne felsorolni a szocialista országok filozófusainak és más társadalomtudományokkal foglalkozó tudósainak hatékony eszmei-elméleti együttműködéséről. Ezek, és a szocialista országok marxista filozófusainak más kezdeményezései hatalmas tudományos és eszmei-politikai értékkel rendelkeznek.

Véleményünk szerint ma reális lehetőség kínálkozik további közös ideológiai akciókra, a testvéri országok filozófusainak és más társadalomtudománnyal foglalkozó szakértőinek közös tudományos-elméleti munkájához szükséges új szervezeti formák kialakítására. Fejlődnek és erősödnek a lehetőségek a szocialista országok tudósai tudományos potenciájának egyesítésére, beleértve a filozófiát és más humán tudományágakat, a közös tudományos-elméleti és ideológiai feladatok megoldása érdekében.

Természetes, hogy valamennyi testvéri szocialista ország tudós kollektívájában megvannak a tudomány formálásának és kialakításának sajátos történelmi feltételei, saját tradíciók, amelyeket hosszú évek során a különböző filozófiai kollektívák és tudományos iskolák alakítottak ki, sajátosan közelítik meg a humán tudományágakban a különböző kutatási kérdéseket is. Ha összehasonlítjuk akár csak két szomszédos szocialista ország szellemi tradícióit, kulturális örökségét és forradalmi harcának tapasza-

latait, akkor láthatjuk, hogy ezen országok eszmei-elméleti fejlődésének útját a múlt tényezői gyakran lényegesen megkülönböztetik egymástól, és ez ma is hatást gyakorol a filozófiai-elméleti eszmeiség fejlődésére az adott országokban.

Ezek a különbségek, a filozófiai eszmei fejlődés történelmi és nemzeti sajátosságai egyáltalán nem igénylik a marxizmus valamilyen sajátos „nemzeti formáit” ezekben az országokban és nem jelentenek leküzdhetetlen akadályt a különböző országok marxistáinak internacionalista együttműködésében, a marxizmus—leninizmus internacionalista elmélete alkotó kidolgozásában és az idegen világnézet elleni ideológiai harcban. A testvéri országok filozófusainak és marxista szociológusainak aktív együttműködése és a reformizmus antimarxista ideológiája ellen folytatott közös ideológiai harc elősegítik a múltban meglevő széttagoltság megszűnését, a különutas tendenciák, a „szocializmus nemzeti modellje” stb. kísérlétének végleges legyőzését. A testvéri országok marxista—leninista filozófiai eszmeiségéről már jelentős pozitív tapasztalataink vannak.

Emlékezzünk csak például az 1966—1967-ben és különösen az 1968-ban Csehszlovákiában uralkodó eszmei-elméleti helyzetre, néhány más szocialista országban — például Lengyelországban és Jugoszláviában — a közelmúltban előforduló olyan jelenségekre, amikor magukat marxistáknak nevező filozófusok, akiknek kezében elméleti folyóiratok, filozófiai tanszékek és más tudományos intézmények is voltak, kétségbe vonták a leninizmus nemzetközi jellegét és filozófiájának időszerűségét, gyakran szkeptikusan nyilatkoztak a marxizmus—leninizmus klasszikusainak műveiről (F. Engels munkáiról, V. I. Lenin „Materializmus és empiriokritizmus” című könyvéről stb.), tagadták az ember filozófiai problémáinak jelenlétét a leninizmusban, javasolva, hogy a marxizmust „egészítsék ki” úgynevezett „filozófia antropológiával”, „antropológiai humanizmussal” stb. Ebben az időszakban terjedt el a „polivariáns marxizmus”, a „filozófia nemzeti formái” stb. álláspontja is.

A szilárd elvi alapok segítségével — amelyet országaink marxista—leninista pártjai nyilvánítottak ki — a szovjet filozófusok, valamint a Bolgár és a Magyar Népköztársaság, a Német Demokratikus Köztársaság és számos más szocialista ország marxista filozófusai a filozófia lenini elveiért folytatott eszmei harcban leküzdötték az ilyen és hasonló nézeteket és ingadozásokat. Jelenleg az európai szocialista országok marxista filozófusai, továbbá a Mongol Népköztársaság, a Kubai Köztársaság, a Demokratikus Vietnam és más országok marxista—leninista pártjai, filozófusai mind következetesebben hangsúlyozzák a lenini filozófia internacionalista jellegét, aktívan fejlesztik tovább a lenini filozófia örökségét, internacionalista szellemben oldják meg az időszerű filozófiai problémákat.

Néhány évvel ezelőtt még előfordult, hogy a szocialista országokban magukat marxistáknak nevező emberek kétségbe vonták a munkásosztály növekvő szerepét a szocialista társadalom építése és korunk tudományos-műszaki forradalmának feltételei között. Néhány „újító” a filozófiában és a szociológiában elavultnak nyilvánította a munkásosztály kategóriáját és azt állította, hogy jelenleg a társadalom életére aktív hatást, a társadalmat irányító fő erőt a magas szintű képzettség, valamennyi kérdés tudo-

mányos megközelítése gyakorol, amellyel csak a szellemi foglalkozású emberek, mindenekelőtt a tudományos-műszaki értelmiség rendelkezik. Eközben néhány szerző rögtön elfeledkezett a pártosságról, a kommunista eszmeiségről, a proletariátus és ideológiája osztályérdekeinek következetes védelméről, az imperializmus és opportunizmus ellen folytatott szüntelen harcról, a kommunista erkölcsről, a polgári és kispolgári életforma elleni küzdelemről. Ez nem más, mint a jelenlegi eszmei-politikai és társadalmi fejlődés fontos és elválaszthatatlan elemeinek mesterséges és helytelen szembeállítás. Mi egyáltalán nem tagadjuk, hogy szükség van alapos tudományos ismeretekre, kulturáltságra, képzettségre, intelligenciára, az emberi tevékenység valamennyi területén; ezek szerepe a szocialista feltételek között egyre növekszik. De arról sem feledkezhetünk meg, hogy e tulajdonságokkal egyre magasabb szinten rendelkezik a munkásosztály — és pártja — amely jelenleg és a jövőben is vezető szerepet játszik a szocialista társadalomban. Elméleti értelemben ez a szembeállítás a tudományokat elszakítja a filozófiától, a filozófiát és a kultúrát pedig az ideológiától és a politikától.

A marxista filozófusok eszmei-elméleti harcot folytatnak jelenleg és a jövőben is azok ellen, akik újra és újra megkísérlik, hogy „éket verjenek” a marxista—leninista párt politikája és filozófiája közé — például a szomorú hírű „Praxis” revizionista filozófuscsoportja ellen. Ez a csoport olyan filozófiát hirdetett meg, amely először is nem rendelkezik az „általánosság” ismervével, s így semmi köze a tudományhoz, másodszer pedig ez a csoport a filozófiát csak „szabad kritikai gondolkodásnak” tekinti, melynek semmi köze az ideológiához, hisz ez utóbbi — állítólag — mindig meghamisítja a valóságról alkotott elképzeléseket.

Az ideológia és ebben az értelemben a filozófia szembeállítás a tudománnyal, a szellemi haladás szembeállítás a tudományos-műszaki fejlődéssel, az értelmiség szembeállítás a munkásosztállyal nemcsak tarthatatlan, de veszélyes jelenség is. A polgári ideológusok kapva-kaptak ezen a metafizikus szembeállításon és összekötötték vele a szocializmus „nagy változásaira” számító reményeiket, ami nem más, mint a tőkés világ felé hajlás, a „konvergencia”. Jellemző, hogy az általuk a szocialista országok számára keresett „perspektívát” összekötik az úgynevezett „nyugatosítással”, az „emberek és eszmék szabad áramlásával”, azaz a burzsoá ideológia és a burzsoá életforma akadály nélküli elterjesztésével a szocialista országokban. Ezek az emberek a szocializmus szétbomlására számítanak; vagy a tudomány és a kultúra „dezideologizálása” útján — azt követelve, hogy a tudományos-műszaki forradalom feltételei között a szocialista országokban a munkásosztály nevében fellépő párt- és állami vezetést „kompetens” irányítással helyettesítsék, amit szerintük csak a „tudósok és mérnökök” rétege tud megvalósítani —, vagy pedig a human értelmiség és a tudományos-műszaki értelmiség elválasztása útján. Így például B. Meissner polgári marxológus azon elmélkedve, hogy a szocialista országok állítólag „válaszúton” vannak, arra a következtetésre jut, hogy ezeknek az országoknak a jövője a „technokraták” és a „pártvezetés” közötti „harc” (a marxológusok által kitalált harc) kimenetelétől függ, hogy a szocialista országok „sorsa” (itt a két társadalmi rendszer „konvergen-

ciáján” keresztül az országok úgynevezett „nyugatosításáról” van szó) „attól függ, hogy az ipari társadalom sikeres fejlődésével összekapcsolódó csoport — vagyis a tudományos-műszaki értelmiség — mennyire képes vezetőerővé válni”¹, és ebben a minőségben felváltani a munkásosztály és pártja vezető szerepét. Őt ismétli L. G. Chutshwald, aki „A szovjet értelmiség társadalmi struktúrája és szerepe a hatvanas években” című munkájában szintén összeköti a Meissner által a szocialista társadalomban a „technokraták győzelme” formájában megrajzolt perspektívát a tudománynak, a szellemi munkának a szocializmusban állítólag végbemenő „dezideologizálásával”².

A szocialista társadalomban a humán értelmiség növekvő szerepét hirdeti (a humán értelmiség számára a burzsoá marxológusok hamis állításai szerint — a „technokrataktól” eltérően — idegen az internacionalizmus, és a nacionalista széttagoltsághoz vonzódnak) és a szocialista országokban uralkodó helyzet „változásának” lehetőségét hangsúlyozza az Egyesült Államokban tevékenykedő antikommunista, Z. Brzezinsky.³

Ezek az esetek hasonlítanak azokhoz a jelenségekhez, amilyeneket néhány szocialista ország egyes filozófusainál a közelmúltban tapasztaltunk, akik elválasztották a tudományt az ideológiától, a szellemi fejlődést a tudományos-műszaki fejlődéstől, az értelmiséget a munkásosztálytól. A polgári ideológusok hihetetlenül gyorsan reagáltak erre, néha pedig a baloldali polgári értelmiség képviselői is megőrültek neki, illuzorikus reményt fűzve ezekhez a hibákhoz, amelyeket erőteljesen felhasználtak az antikommunista propagandában.

A kommunista pártok kitartó eszmei-elméleti harcára, a marxista filozófusok egyesített erőfeszítésére volt szükség ahhoz, hogy leküzdjük az ilyen és hasonló idegen nézeteket, leleplezzük a reális élet és a szocializmus perspektívái burzsoá meghamisítását és revizionista kiforgatását, és megfelelő szellemi légkört teremtsünk a szocialista országok további fejlődése érdekében. Ezt a feladatot elvi marxista-leninista pozícióból kiindulva, a hibás nézetek kritikájával, különösen pedig az időszerű kérdések pozitív kidolgozásával oldottuk meg. Nyugodtan mondhatjuk, hogy — annak az elvi pozíciónak az eredményeképpen, amelyet a marxista-leninista filozófusok elfoglaltak — sikerült meggyőző kritikával legyőzni a Magyarországon, Lengyelországban és különösen Csehszlovákiában, valamint néhány más szocialista országban jelentkező filozófiai revizionista kísérleteket, lokalizálni, megakadályozni továbbterjedésüket.

Ma már a szocialista világrendszerben a marxista filozófusok — jóval alaposabban, mint 10—12 évvel ezelőtt — fel vannak fegyverkezve a marxizmus—leninizmus olyan nagy kérdéseinek alkotó továbbfejlesztésére — és ezzel kapcsolatban a lenini pozíció védelmére —, mint például a kapitalizmusból a szocializmusba történő forradalmi átmenet általános törvényszerűségeinek és az átmenet nemzeti sajátosságainak kérdései, a munkásosztály vezető szerepe korunk forradalmi folyamatában és a szocialista építésben, a visszatükröződés lenini elmélete stb.

Az a közös munka, amely a marxista filozófiában még megoldatlan problémák, illetve az ellenfél által leginkább támadott kérdések közös kidolgozására irányul, nemcsak hogy leleplezte a burzsoá koncepciókat és

revizionista kísérleteket, hanem egyidejűleg növelte a testvéri országok marxista filozófusai eszmei-elméleti munkájának színvonalát, például a tudományos-műszaki forradalom és ennek társadalmi következményei, az ember és a humanizmus problémája és más kérdések értelmezésében.

Így például, a Szovjetunió, Német Demokratikus Köztársaság, Csehszlovákia és más szocialista országok marxista filozófusai — ellentétben a polgári és reformista ideológusok technokrata koncepcióival, továbbá a kispolgári reformistákkal, a tudományos-műszaki forradalom „absztrakt humanistáinak” pesszimista deklarációival — meggyőzően bebizonyították, hogy a tudományos-műszaki forradalom önmagában véve nem a bűnös földet szétromboló démon, hanem hatalmas fejlődés és jólét forrása. Minden attól függ, hogyan fogjuk legyőzni azokat a negatív társadalmi következményeket, amelyek a tudományos-technikai forradalmat a kapitalizmus társadalmi feltételei között jellemzik. Ez viszont már társadalmi probléma, ami a korunk munkásosztálya által vezetett forradalmi erőknél van alárendelve; következetes megoldására pedig csak a szocializmus képes. Így a különböző országok marxista filozófusainak közös erőfeszítésével kerülnek megoldásra az időközben felvetődő ideológiai problémák és közös erővel küzdjük le az ezek értelmezésében keletkező nézeteltéréseket is.

A burzsoá ideológia és a revizionizmus ellen vívott harc és az időszerű filozófiai kérdések kidolgozása érdekében kialakított együttműködés a szovjet filozófusok és a szocialista országok filozófusai között bővül és egyre növekszik. Már a kezdet is a marxista filozófusok kollektív tevékenységének szép példája. De ez a tevékenység egyre inkább bővülni fog, elősegítve a marxista filozófia alkotó fejlődését, és a világon még elég széles körben elterjedt polgári és revizionista filozófiai koncepciók leleplezését.

A nemzetközi marxista filozófiai-elméleti életben — amelyben ma a legaktívabb szerepet a szocialista országok marxistái játsszák — még számos, ideológiai jelleget hordozó probléma van, amelyeket kollektív alkotó erőfeszítéssel kell és tudunk megoldani. Ezek közül az alábbiakat említhetjük meg:

1. Az ember és a humanizmus problémája a tudományos-műszaki forradalom tükrében. Erre a témára megkülönböztetett figyelmet fordítunk, tekintettel a tudományok „dehumanizálására” és a műszaki vívmányok rendeltetés-ellenes használatára a tőkés társadalom viszonyai között, továbbá arra, hogy a szocializmus nem tudja azonnal kiküszöbölni a korábbi munkamegosztás negatív következményeit, nem tudja felváltani a nehéz fizikai és segédmunkát gépi erővel végzett szakképzett és alkotó munkával, felhasználva a tudományos munkaszervezést stb.

Néhány marxista filozófus véleményem szerint hibás nézeteket vallott, amikor kijelentette, hogy a humanizmus problémájának előtérbe kerülése azzal kapcsolatos, hogy ennek kidolgozásával még adós a marxista filozófia. S lázas sietséggel megelőzve ideológiai ellenfeleiket kijelentették, hogy önálló filozófiai antropológiát kell alkotni (vagyis filozófiai tanítást az emberről) a marxizmus filozófiájában, vagy „ki kell egészíteni” a marxizmust a már meglevő „filozófiai antropológiával” (amely ugyanannak az

elméletnek egyszerű „átformálása”, s megtalálható már az egzisztencialistáknál, a neofreudistáknál, a fenomenológusoknál, és a polgári idealista filozófia más iskoláinál is).

Ha ezt a logikát követnénk, nemcsak filozófiai antropológiával kellene a marxizmust „kiegészíteni”, hanem az úgynevezett axiológiával („az értékek filozófiájával”) és számos más nyugati filozófiai tanításokban található filozófiai koncepcióval is, annak függvényében, hogy a filozófiai problematikának melyik oldala válik nyugaton időszerűvé. Ha a marxista filozófia ilyenképpen szétágazna számos önálló részre, amelyek ráadásul tárgyakat tekintve gyakran túlmennek a filozófia határain, ez szüntelenül feldarabolná a marxizmus—leninizmus filozófiáját mindenféle lehetséges „filozófiára”, azoknak a problémáknak a függvényében, amelyek valamilyen ok miatt előtérbe kerülnek a társadalmi fejlődés és a tudományos-műszaki haladás folyamatában.

A marxista—leninista filozófia határozott választ ad a tudomány és a gyakorlat legfontosabb problémáira, de ugyanakkor egységes marad, „egy acéltömbből öntve” (V. I. Lenin).

A marxizmus valamennyi alkotórésze, a marxista—leninista filozófiai tudomány (legyen az ismeretelmélet, történelmi materializmus, etika stb.) Marxtól, Engelstől és Lenintől egészen korunkig kidolgozza az ember problémáját, megoldja az ember világhoz való viszonyával, e világ megváltoztatásával kapcsolatos filozófiai problémákat. Munkáiban számos szovjet és külföldi marxista utal erre (M. I. Petrovjan és Sz. M. Kovaljov, A. G. Miszlivcsenko, G. K. Szmirnov, Sz. Angelov, L. Sève és mások). Éppen ezért nem látjuk szükségét valamilyen sajátos filozófiai antropológia megalkotásának, mint a marxista filozófia rendszerében elhelyezkedő önálló „tudományágnak”. És tulajdonképpen a filozófia és a marxista szociológia, a marxizmus etikája és esztétikája is, de a filozófiai ismeretek más ágai is az embert helyezték és helyezik a figyelem középpontjába, mint aktív, tevékeny lényt, aki gyakorlati eszközökkel elsajátítja a világot és a dolgozó emberek érdekeinek megfelelően átalakítja azt, a természet és a társadalmi fejlődés objektív törvényszerűségeinek felismerése útján.

A Szovjetunió és számos más szocialista ország marxista filozófusai — polemizálva azokkal a marxistákkal, akik a marxista filozófiai antropológiát a marxizmus filozófiájának egy különleges, önálló fejezeteként tekintik fel — határozottan fellépnek a nyíltan revizionista kísérletekkel szemben (M. Pruha Csehszlovákiában stb.), melyek szerint „ki kell egészíteni” (vagy ami ugyanaz: eklektikusan „szintézist kell alkotni”) a marxista filozófiát a polgári filozófiai antropológiával, a társadalomról szóló marxista tanítást Heidegger, Jaspers, Husserl idealista koncepcióival.

Már elkészültek és a közeljövőben az olvasók kezébe kerülnek a marxista—leninista filozófia és a humanizmus problémakörében (az ember problémája a marxista filozófia történetében és korunkban) írt munkák, amelyekben a szovjet és külföldi marxista filozófusok tudományos választ adnak számos kérdésre. E problémakörben azonban további filozófiai kutatásokra is szükség van.

2. Közös erőfeszítésekre van szükség számos történelmi-filozófiai, különösen a marxista filozófiatörténet problémáinak megoldásához is, amely-

nek meghamisítására a „marxológusok” egész „családja”, Marx félreemagyarozói szakosodnak, és akik a marxizmus—leninizmus klasszikusainak műveit hazug módon próbálják szembeállítani egymással. Ezek az emberek „ellentmondásokat” és „meg nem feleléseket” fedeznek fel Marx és Engels, Marx és Lenin, vagy a leninizmus és az úgynevezett „nyugati marxizmus” között, ide sorolva nemcsak a marxista filozófia számos félrelépő egyéniségét és a burzsoá marxológusokat, hanem olykor még a marxista filozófusok táborába tartozó Lukács Györgyöt is. Az a közös munka, amelyet a marxista filozófiatörténet területén e spekulációk leplezésével kapcsolatban a marxisták végeztek, segített lerántani a leplet az ilyen és hasonló marxizmus—leninizmus interpretációk elméleti tarthatatlanságáról és antimarxista lényegéről. Ezek azonban még időnként más formában és gyakran váratlan ürügyekkel fellépnek.

Ezzel kapcsolatban szólnunk kell Lukács György magyar filozófus egész életművének idealista magyarázási kísérleteiről is, beleértve egyik korai munkáját (1923) „Történelem és osztálytudat”, melynek hibáit Lukács nemegyszer maga is elismerte. Mi ismerjük Lukács filozófiai munkáinak jelentőségét. Lukács óriási tekintély a filozófiában és az esztétikában; olyan értékes — bár nem teljesen hibátlan — marxista filozófiai műveket alkotott, mint az „Ifjú Hegel”, „Az ész trónfosztása”, „Az esztétikum sajátossága” stb. De ugyanakkor filozófiai, esztétikai műveiben és különösen társadalmi-politikai kérdésekről alkotott véleményében a helyes és értékes marxista tételek mellett nem marxista, antimarxista, revizionista nézetek is voltak (például 1955—1956-ban). Lukács azonban aligha felelős azért, hogy visszaéltek nevével és néhány művével (különösen a korai művekkel) a magukat Lukács tanítványainak nevező és a Magyar Szocialista Munkáspárt soraiból kizárt emberek (Vajda, Heller, Márkus stb.), Hegedűs és más, nem marxista és revizionista koncepciókat hangoztató szerzők, akiknek a felfogása távol áll a Lukács számos munkájában meglevő tudományos marxista eszméktől.

Nem érthetünk egyet a marxista filozófia, szociológia és esztétika olyan fajta revizionista kiforgatásával, amelyet több, magát Lukács-tanítványnak nevező követett el, sem pedig Lukács filozófiai és társadalmi nézeteinek olyan interpretátoraival, akik (például Tertulian Romániában) azal magyarázzák Lukács elméleti tevékenységének következetlenségét, hogy szoros kapcsolatot tartott fenn a munkásmozgalommal, a kommunista párttal, a Kominternnel, s ezeknek Lukácshoz címzett kritikái fékeztek alkotó tevékenységét.

Úgy véljük, hogy Lukács György munkáinak megítélésében is arra van szükség, hogy a marxista eszmeiség történetében elfoglalt helyének és szerepének értékelése kapcsán sokoldalúan és tudományosan közelítsük meg a kérdést; objektíven és igazságosan kell értékelni e kiemelkedő, de nem mindenben következetes marxista filozófus bonyolult és ellentmondásos eszmei-elméleti útját.

Már ez a példa is indokolja, mennyire szükség van arra, hogy a különböző országok marxistái közösen, tudományosan kidolgozzák a marxista filozófia egységes, egész és következetesen fejlődő történetét. Az a körülmény, hogy még nem születtek rendszeres, tárgyakat napjainkig elem-

ző és a tudomány legújabb eredményein alapuló munkák a marxista filozófiatörténetről, oda vezet — mint ahogy már többször szoltunk róla —, hogy a nemzetközi filozófiai irodalomban „vákuum” keletkezik, amelyet vagy a marxizmus—leninizmus ellenfelei (mint amilyenek A. Meyer, J. Braunthal, R. Garaudy stb.), vagy pedig a marxizmus szubjektivistái és a revizionizmusra hajló interpretátorai töltenek be. Ez utóbbiak közé tartozik például P. Vranjickij, aki második kiadásban jelentette meg „A marxizmus története” című könyvét. Ebben sok helyen meghamisítja a marxista filozófia igazi történetét, jogtalanul a marxizmushoz „csatolt” burzsoá filozófiai koncepciókkal szennyezi azt be (például E. Block, G. Marcuse koncepciói), trockistákat és más opportunistákat sorol a marxisták közé, lenézi és leértékeli a mai marxista filozófusok munkáit és szerepüket korunk filozófiai problémáinak alkotó kidolgozásában.

3. A szovjet és külföldi marxista filozófusok munkáiban nagy helyet foglal el az internacionalista és nemzeti tényezők arányának problémája a mai forradalmi folyamat, a szocialista kultúra, az elméleti eszmeiség fejlődésében.

A marxista—leninista filozófia már az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején éles vitába szállt a kérdés néhány antimarxista-revizionista és nacionalista magyarázatával.

A kommunista mozgalomnak, a marxista—leninista filozófiai eszmeiségnek különösen kárt okoztak a maoisták, akik a filozófia e területén is szembeállították a leninizmussal saját vulgáris és szubjektív „kínaiasított marxizmusukat”, azt állítva, hogy „ez a marxizmus—leninizmus legmagasabb foka”. Most ezt az elméletet Mao Ce-tung eszméi néven saját nagyhatalmi, egyeduralmi törekvéseik igazolására használják fel, kárt okozva ezzel az egész világnak, a nemzetközi kommunista és nemzeti felszabadító mozgalomnak.

Különösen az ötvenes évek végén széles körben propagálták a marxizmus „pluralizmusát”, a szocializmus „nemzeti modelljeinek” sokféleségét stb. Ebben az álmarxista propagandában nemcsak a polgári ideológusok (Z. Brzezinszky, R. Aron stb.), hanem a különböző revizionisták és renegátok (R. Garaudytól O. Sikig és Cs. Cisaring Csehszlovákiában) is bekapcsolódtak.

A marxizmus „polivariáns”, „pluralista” változatának az volt és ma is az a lényege, hogy semmiféle filozófia tanítás, tehát a marxista tanítás sem lehet internacionalista, mivel századunkban a társadalmi haladás bonyolultabbá vált és rendkívül sokféle feltétel között folyik, amelyekkel a marxizmusnak — ahogyan ők állítják — „össze kell fornia”, amelyekhez a marxizmusnak „alkalmazkodnia kell”. Ezt a koncepciót felkapták és hirdetik a maoisták, és sajátosan nacionalista, Ázsia-centrikus, Kelet-centrikus mázt kölcsönöznek neki.

Tapasztalható a nemzeti öntudat szerepének bizonyos túlbecsülése is, amikor a nemzeti tényezőket úgy tekintik, mint ami fölötté áll mindenféle internacionalista megnyilvánulásnak. Sajnos, ilyen értelemben nyilatkoznak még most is bizonyos szerzők — köztük filozófusok — egyes szocialista országokban. A marxizmusnak, mint minden kultúrának — az ő álláspontjuk szerint — nemzeti formákat kell felvennie.

Márpedig mindaz, ami a kultúra meghatározott formáihoz, az irodalomhoz, a művészethez tartozik, ami a nyelvvel, a nemzeti hagyományokkal, a nemzet kulturális örökségeivel stb. tart kapcsolatot, áttevődik a marxista filozófia síkjára, amely lényegét tekintve a természet, a társadalom és a gondolkodás legáltalánosabb fejlődési törvényeiről szóló tudomány, és mint ilyen, internacionalista volt és marad, nemcsak lényegét tekintve, hanem formájában, tartalmának struktúrájában is. Egyik vagy másik ország sajátosságainak, problémáinak, hagyományainak, örökségeinek figyelembevétele még nem kölcsönöz a marxista filozófiának közvetlenül nemzeti formát. De ez nem is lehetséges, mivel bármely tőkés- és szocialista országban a kommunista párt, a marxista tudomány — tehát a marxista filozófia is — nemcsak nemzeti feladatokat old meg, hanem ezekkel együtt internacionalista feladatokat is: a szocializmus nemzetközi méretű győzelméért, a szocialista világrendszer fejlődéséért és megerősítéséért vívott harc, a nemzetközi munkásosztálynak az imperialista burzsoázia feletti győzelméért vívott harc, a szilárd békéért és a népek biztonságáért folytatott harc feladatait és más internacionalista feladatokat.

A marxista tanításban az internacionalista és a nemzeti tényezők arányáról szóló kérdésben a pluralisztikus-nacionalista és más helytelen nézetek leküzdésében hatalmas szerepet játszott a kommunista és munkáspártok 1969-es nemzetközi értekezlete. Az értekezleten elfogadott „Felhívás” V. I. Lenin születésének 100. évfordulójával kapcsolatban hangsúlyozza, hogy a lenini örökség, a lenini eszmék a világ minden országában, a kommunista és munkásmozgalom bármelyik csapatában lehetőséget biztosítanak arra, hogy választ találjunk minden fontos problémára.

4. Napjainkban nagyon időszerű a filozófia jövőjének kérdése. A polgári filozófusok és a revizionisták gyakran hangoztatják, hogy Marx ideje már régen lejárt, hiszen tanítását a XIX. század közepén alkotta meg, és az azóta végbement változások következtében ezek elavultak, ezért a jelenben, valamint a jövőben — szerintük — már nem kell tekintettel lenni Marx filozófiája hajdani jelentőségének megőrzésére.

A filozófia lebecsülését és a hozzá való viszonyban fellelhető szkepticizmust a marxista filozófia számos kritikusa és néhány „újítója” gyakran összekapcsolja — bármennyire paradoxonnak hat is ez — a forradalmi folyamat és a tudományos fejlődés gyors növekedésével. Abból kiindulva, hogy a természettudományos és műszaki ismeretek lavinaszerű fejlődése háttérbe szorítja a társadalmi problémákat és megoldásuk forradalmi módszereit, ugyanakkor kiszorítja a filozófiát is a tudományos, társadalmi és szellemi haladás színteréről. A marxista filozófusok és a világ számos haladó tudósa azonban a tudományos-műszaki fejlődés vívmányaiból egészen más következtetéseket von le. Minél gyorsabban és szélesebb körben fejlődnek a tudományos ismeretek, annál inkább szükség van az igazi tudományos filozófia fejlődésére. Csak ennek alapján van lehetőség a gyors változások, az éles történelmi fordulatok mélyreható világnézeti értelmezésére és metodológiai indoklására, korunk társadalmi és tudományos-műszaki haladásában rejlő igazi értékek filozófiai magyarázatára, amelyet

a dialektikus materializmus világnézete és módszere alapján érhetünk el — ez filozófiánk életrevalóságának és perspektivikus jellegének egyik kritériuma.

5. A mai nemzetközi helyzetben a különböző országok marxista filozófusainak biztosítaniuk kell a támadó eszmei harc hatékonyságát a filozófiai-elméleti fronton. Ez különösen fontos a nemzetközi feszültség enyhülésének körülményei között, amikor újra felélednek az olyan régi és elavultnak tűnő „elméletek”, mint a konvergencia, a dezideologizálás stb. A kapitalizmus nyílt védelmezői és reformista, revizionista szövetségei megkísérelnek „új lelket lehelni” ezekbe a régi elméletekbe, felhasználva erre a népek között újonnan kialakult normális gazdasági, tudományos-műszaki és kulturális együttműködést, a különböző társadalmi berendezésű országok békés egymás mellett élése elvei megszilárdulásának nyomán.

Mellékesen megjegyzem, hogy nincs igazuk azoknak a marxista filozófusoknak, akik hibásan úgy vélik, hogy sem a dezideologizálódás, sem a „konvergencia” koncepciója nem létezik már, hogy ezek „elmerültek a Léthè vizében”. Valójában ezek az elméletek élnek, korszerűbb formában új elnevezéseket és „új” áltudományos formákat öltenek. Velük szemben még hosszú ideig és kitartóan kell folytatni az eszmei harcot.

A nagyburzsoázia, a militarizmus és a hadiipari propaganda szócsövei, a cionista és más reakciós körök nyíltan elismerik, hogy a békés egymás mellett élés megszilárdulása és a nemzetközi feszültség további enyhülése „fenyegető perspektívákat” tárnak eléjük és „nem túl vidám gondolatot” tartalmaznak, amint azt például A. Ulam a Harvardi Egyetem tanára írja. Az utóbbi idők eseményei arról tanúskodnak, milyen aljas kalandokra képesek a nemzetközi enyhülés ellenfelei, hogy az imperiaizmus és a reakció erői elkerülhessék ezeket a „fenyegető perspektívákat” — ahogyan azt L. I. Brezsnyev a békeszerető erők világkongresszusán elmondott beszédében megállapította, a Nyugat néhány képviselője visszakívánja a „hidegháborút”, ennek „új kiadását” szeretnék elérni „pszichológiai háború” formájában. A nemzetközi feszültség enyhülésének legádázabb ellenségei úgy vélik, hogy az enyhülés „nem következhet be, ha nem történik változás a szocialista országok belső társadalmi rendjében”. Ezek az emberek nem rejtik véka alá a szocialista világ ideológiai határozottságával és szilárdságával szemben táplált ellenszenvüket és gyűlöletüket. A NATO propaganda szócsöve, a „Nouvelle Atlantique” (1973. július 11-i számában) arról panaszkodik például, hogy „A szocialista országok egyáltalán nem hajlanak arra, hogy akár csak egy icipicit is kitérjék az ajtót a nyugati eszmék behatolása számára”.

Létezik egy másik irányzat is a szocializmus és a szociális ideológia elleni harcban, melynek képviselői — mint L. I. Brezsnyev mondotta a békeszerető erők világkongresszusán — „nem lépnek fel nyíltan az enyhülés ellen, de megdöböntő nyíltsággal jelentik ki, hogy az enyhülési folyamatot a szocialista rend meggyengítésére akarják felhasználni, és vég eredményben arra, hogy elérjék annak összeomlását”. A. Louis azt írja például az International Herald Tribune hasábjain (1973. szeptember 25-i

szám), hogy „a szocialista rendszer felnyitása az eszmék szabadabb áramlása számára... a következő évek nyugati politikájának fő célja lett”. Ebben az értelemben nagy reményeket táplálnak az ideológiai harc beszüntetésével vagy meggyengülésével kapcsolatban, az ideológia és a kultúra területén bekövetkező „békés egymás mellett élés” elterjedésével kapcsolatban.

A két társadalmi rendszer „elkerülhetetlen” (bár hosszú távú) „de-ideologizálása” és konvergenciája propagandájának egyik példája a mai feltételek között Johan Halturg, norvég szociológus „legújabb koncepciója”. (Lásd a szerző cikkét, melynek címe „Bipoláris, bicentrikus és kooperáló Európa”. A Das Parlament 41. számának melléklete, 1972 október.) A két társadalmi rendszer államainak gazdasági együttműködése e szerző megállapításai szerint végeredményben a kapitalizmus és a szocializmus bizonyos „szimbiózisához” vezet.

A konvergencia-elmélet legújabb változatainak burzsoá osztálytartalma különösen szemléletesen bukkan elő, amikor a polgári ideológusok nyíltan szolidaritást vállalnak az úgynevezett „disszidensekkel”, árulókkal — mint a Szolzenyicin, Szaharov-féle renegátokkal és a hozzájuk hasonló elemekkel. A kommunista mozgalom ideológiai ellenfeleinek vad, provokációs támogatásával és az értük meghirdetett zajos reklámmal leleplezik saját hátsó gondolataikat, feltárják kalandor gondolkodásukat, amellyel az enyhülési folyamat kapcsán a szocializmus országaiban végbemenő „változások” terveit szeretnék összekovácsolni.

A szocialista országok marxista filozófusainak az a feladatuk, hogy a szocializmus nemzetközi fellépésének folyamatába, napjaink reakciós burzsoá világnézete elleni harcba valamennyi vonalon bekapcsolják a marxista—leninista filozófiát, a béke és a történelmi optimizmus filozófiáját is.

L. I. Brezsnyev 1973-ban Alma-Atában mondott beszédében a következőkről szól: „Meg vagyunk győződve utunk, marxista—leninista ideológiánk igazáról és nem kételkedünk abban, hogy az enyhülés természetes velejárói — a kapcsolatok bővülése, a kulturális értékek, információk cseréje, a különböző országok társadalmi élete közötti kapcsolatok fejlődése — jól fogják szolgálni a szocializmus igazságának elterjesztését, újabb és újabb híveket toboroznak a tudományos kommunizmus eszméinek táborába.”

Továbbfejlesztve ezt a gondolatot, L. I. Brezsnyev a békeszerető erők világkongresszusának résztvevői előtt hangsúlyozta, hogy filozófiánk a történelmi optimizmus filozófiája, és azon alapul, hogy szilárdan meg vagyunk győződve a békemozgalom világméretű előretöréséről, arról, hogy a szocialista világrenndszer, a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom, a népek nemzeti felszabadító harca, a békeszerető és szabadságszerető erők sikereket aratnak.

A szocialista országok filozófusai más országok marxistaival együtt, követve a nemzetközi kommunista mozgalom lenini eszmei-elméleti elveit, a dialektikus és történelmi materializmus, a történelmi optimizmus igazi filozófiája győzelmébe vetett hittel a jövőben is továbbfejlesztik a mar-

xista—leninista elméleti eszmeiséget, fáradhatatlan harcot vívnak a burzsoá ideológia és a revizionizmus ellen a nemzetközi forradalmi munkásosztály ügyéért, a szocializmus és a kommunizmus győzelmének érdekében.

JEGYZETEK

¹ „Social Change in the Soviet Union: Russia's Path toward an Industrial Society”. Ed by Boris Meissner, London, 1972. p. 142.

² L. C. Chutswald. The Soviet Intelligentsia. An essay on the Social Structure and roles of Soviet Intellectuals during the 1960. s. London, 1973. p. 149.

³ „The Soviet Nationalities Policy”. N. A., 1971, p. 81—82.

⁴ „Confruntari despre om si cultura” 1973. p. 129—136.

⁵ L. I. Brezsnyev: „Az igazságos békéért, a népek biztonságáért és a nemzetközi együttműködésért”. A békeszerető erők világkongresszusán mondott beszéd, Moszkva, 1973. október 26. Izd. Pol. Moszkva, 1973. p. 44.

A nők helyzete a Bolgár Népköztársaságban*

„A nők társadalmi felszabadulása, a fejlődésükhöz szükséges feltételek biztosítása, a társadalmi életben vezetőként való alkalmazásuk és alkotó közreműködésük az emberi tevékenység valamennyi területén — ez a szocialista forradalom egyik legnagyobb vívmánya.”

(A Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozatából.)

A NŐK EGYENJOGÚSÁGA ÉS A TÁRSADALMI FEJLŐDÉS

A nő társadalmi egyenjogúságának kérdése a tudományos szocializmus elméletében és gyakorlatában igen jelentős helyet kap — amelyet Marx úgy határozott meg¹, hogy a nők a társadalomban elfoglalt szociális helyzete kifejezi a társadalmi fejlődés adott állapotát. Ez érvényes a szocialista fejlődés időszakában is.

A marxizmus—leninizmus a nő szociális felszabadulását a proletariátus felszabadításáért vívott harc elválaszthatatlan részeként fogja fel. Ez így igaz, mert a nő nem egyenjogú helyzetének szociális gyökerei az osztály-antagonizmusban vannak. Ezért — ahogy erre Engels rámutat — a női egyenjogúság tényleges elérésének első és legfontosabb előfeltétele a tőkés kizsákmányolás megszüntetése. A nők aktív részvétele ebben a harcban nemcsak a nőmozgalom helyes politikai irányvonalát adja meg, hanem a harcoló nők politikai érettségét is jelzi. A nők igazi érdekvédelme, az általuk végzett munka diszkriminációjának megszüntetése, egyenjogúságuk megteremtése csak a szocialista társadalom feltételei között valósítható meg. Lenin azt írja: „Ha a munkásnők meg akarják rövidíteni a szenvedéseknek az imperialista háborúk korszakával kapcsolatos

* Ilieva Nikolina, a közgazdaságtudományok kandidátusa 1974 februárjában intézetünk vendégeként Magyarországon járt. Tájékoztató előadásának közlésével szeretnénk hozzájárulni a nők helyzetére vonatkozó információk kölcsönös cseréjéhez.

szakaszát, béketörekvésüknek felháborodásba és a szocializmusért folyó harcba kell átcsapnia. Csak a forradalmi tömegmozgalom útján, a szocialista harc erősítésével és fokozásával fogják a munkásnők elérni céljukat ebben a harcban.”² Lenin nem egyszerűen azt hangsúlyozza műveiben, hogy a nők felszabadulásukat csak a szocialista forradalomért vívott harc során érhetik el, hanem — a forradalom győzelme oldaláról is megközelítve a kérdést — azt is, hogy a nők részvétele e küzdelemben mennyire fontos. „A felszabadító mozgalmak tapasztalataiból — írja — leszűrjük azt az igazságot, hogy a forradalom sikere attól függ, mennyire vesznek részt benne a nők.”³ Ebből következik, hogy a nők szociális egyenjogúságáért vívott harc a proletárforradalom győzelme feltételének része. Ebben a harcban a nők felszabadulása összefonódik a társadalom általános felszabadulásával, fejlődésével. Engels, de különösen Lenin, műveiben felhívta a figyelmet arra, hogy a feladat itt nem csupán valamilyenféle formális, hanem a valóságos, tényleges és teljes szociális egyenjogúság elérése.

Mindez arról tanúskodik, hogy Engels és Lenin tisztában voltak e szociális jelenség bonyolultságával, azzal, hogy ez a feladat nem oldódik meg automatikusan a szocialista forradalom győzelmével. Rámutattak azokra a tényezőkre is, amelyek elősegítik a nők valóságos egyenjogúságának elérését, illetve annak feltételeit képezik. Az emberek kizsákmányolásának megszüntetésén kívül Engels még arra a szükséges feltételre is utal, hogy a családi-házi gazdaságoknak magánfoglalkozásból társadalmi termelési ágazattá kell átalakulniuk. „A termelési eszközök tulajdonba kerülésével a monogám család már nem gazdasági egysége a társadalomnak. A magánháztartás átváltozik társadalmi tevékenységgé.”⁴ Lenin gyakran visszatér erre a kérdésre, s a feltételek széles rendszerét jelöli meg: a nők részvételét a társadalmilag szervezett munkában, felmentésüket az aprólékos, nyomasztó, nem termelékeny háztartási munka alól, munkavédelmüket és számos szociális juttatást a dolgozó nők részére.⁵

Az emberiség történetében első ízben a Nagy Októberi Szocialista Forradalom alapozta meg a szovjet nők politikai és gazdasági felszabadulását. A Szovjetunióban nyilvánították ki először törvényesen valamennyi állampolgár egyenjogúságát, nemtől, nemzeti hovatartozástól függetlenül: lehetőség nyílt arra, hogy a nők és a férfiak egyenlő módon vegyenek részt a szocializmus építésében. A Lenin által aláírt — házasságról és válásról szóló — első dekrétum egyenlő vagyoni és szülői jogot, szabadon választott szakmát biztosít a nőknek, férfiaknak egyaránt. Nem szabad megfeledkeznünk azokról a rendkívül nehéz körülményekről, amelyek között ezek a változások végbementek: vallási-nacionalista előítéletek, a feudális-földbirtokos hagyományok és maradványok ellen folytatott harc, a hatalmas anyagi nehézségek leküzdése, éhség, lakáskrizis, polgárháború és az intervenció pusztítása.

A nők szociális felszabadulásáért és a szocializmus építésében való aktív részvételük kibontakoztatásáért a Szovjetunióban vívott harc példáját követi a többi szocialista ország, köztük a Bolgár Népköztársaság is.

A nők egyenjogúságának fejlődési fokai

A nők szociális egyenjogúságának — mint bonyolult szociális folyamatnak és mint a társadalmi fejlődés részének — megvannak a maga fejlődési fokai. A kapitalista társadalomban a nő a politikai és a polgári jogoknak csak egy részét gyakorolhatja, holott ezek még egészükben sem biztosíthatják a teljes szociális egyenjogúságot. E jogok jelentős része formális jellegű, mert nem tartalmazzák a gyakorlati megvalósításukhoz szükséges szociális-gazdasági és jogi garanciát. A kizsákmányolás ténye, s a nő munkájának ebből következő diszkriminációja azt mutatja, hogy a nők érdekvédelme, tényleges egyenjogúságuk a kapitalizmus keretén belül nem valósítható meg.

A nő szociális egyenjogúsága a szocializmus építésének időszakában a társadalmi viszonyok érettségi fokától függően fejlődik. Eppen ezért a nők szociális egyenjogúságát folyamatként, az egész társadalmi fejlődés szerves részeként kell helyesen értelmezni. A szocialista társadalom fejlődésének kezdeti szakaszában számos demokratikus jellegű megoldás születik, amelyekről azonban a szocializmus következő fejlődési szakaszában kiderül, hogy — fontosságuk ellenére — már nem elegendőek. A fejlett szocialista társadalom felépítésének feltételei között a „nők szociális egyenjogúságának” fogalma kibővül, más oldalai kerülnek előtérbe, más mércékhez, méretekhez igazodva vizsgáljuk a kérdést és a megoldandó feladatokat — s ezzel maga a fogalom is gazdagabbá válik, fejlődik. Ez a folyamat rendkívül összetett, annak következtében, hogy benne a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésének és a társadalmi felépítmény rendszerének, a társadalmi tudat fejlődésének együttes hatásai fejeződnek ki.

A társadalmi egyenjogúság problémáinak pontos elméleti kidolgozásától és gyakorlati megvalósításától függ a nők alkotóerejének kibontakoztatása, a fejlett szocialista társadalom felépítésében való részvételük. Hogy a nők megfelelően láthassák el anyai és nevelő szerepüket, ez olyan lényeges szociális követelmény, amely a családi problémákat, a lakosság és a munkaerő fizikai és lelki rekreációját társadalmi szinten befolyásolja.

Mindezeket figyelembe véve, a Bolgár Kommunista Párt mindig különleges gondot fordított a nők helyzetének alakulására.

Az utóbbi években számos pártokmányban és határozatban — a Központi Bizottság júliusi plénuma (1968), a Bolgár Kommunista Párt X. kongresszusa (1971), decemberi plénuma (1972) és a Politikai Bizottság külön határozata (1973. március 6.) — alkotó módon elemezték és értékelték a nők helyzetében végbement változásokat, ugyanakkor feltárták és megfogalmazták az ezzel kapcsolatos új problémákat és feladatokat a fejlett szocialista társadalom felépítésének időszakában.

A nők társadalmi egyenjogúsága a szocializmus feltételei között három szempontból vizsgálható: a nő társadalmi és politikai jogai; gazdasági függetlensége és egyenjogúsága a munkában; egyenjogúsága a családban.

A nő és férfi valóságos szociális egyenjogúságáról csak akkor beszélhetünk, ha mindhárom területen biztosítjuk ennek feltételeit, amelyek az érett szocialista viszonyok létrehozása után ismét további új vonásokkal gazdagodnak.

A NŐ POLITIKAI ÉS ÁLLAMPOLGÁRI EGYENJOGÚSÁGA ÉS RÉSZVÉTELE AZ ORSZÁG VEZETŐ SZERVEIBEN

Az egyenjogúság állampolgári-jogi vonatkozásai

A férfi és a nő nem egyenjogú helyzetének leküzdése a szocialista forradalom feltételei között — bármennyire is különös, de — a törvényhozás területén, a jogi megkülönböztetés eltörlésével kezdődik. Még a nem egyenjogú helyzet alapját képező magántulajdon megszüntetése előtt olyan új törvényeket fogadtak el, amelyek új módon szabályozták a nő politikai és állampolgári helyzetét. Ebben a konkrét esetben az új társadalmi felépítmény elemei korábban születnek meg, mint az új társadalom gazdasági bázisa. A nő új jogi helyzete — szociális egyenjogúsága a férfiéval — az egész folyamat fejlődési feltételévé alakul át. A nő egyenjogúságának ez az állampolgári-politikai aspektusa természetesen szintén fejlődik és gazdagodik. Mindkét nem politikai és állampolgári egyenjogúsága mindinkább kiszélesedik, ahogyan fokozódik a nők részvétele az ország vezető szerveiben.

A bolgár néphatalom első forradalmi jogi ténykedésének egyike az 1944. november 16-i törvényerejű rendelet volt. Ez olyan cikkelyt tartalmaz, amely kimondja: „Mindkét nemhez tartozó személyek egyenlő jogokkal rendelkeznek a gazdasági, állami, kulturális és társadalmi-politikai élet valamennyi területén.” Történelmi jelentőségű törvény volt ez, de csak a kezdetet jelentette, amelyet más rendeletek és törvények sokoldalúan kiegészítettek. Teljesen új alapon rendezték a családi és állampolgári viszonyokat: 1945-ben elfogadták a házasságról és a családról szóló új törvényt, 1947-ben hatályba lépett a Köztársaság Dimitrovi Alkotmánya, amelyben a nő helyzetét és az ezzel kapcsolatos eljárást forradalmi osztályalapon rendezték.

Az új törvényerejű rendeletek eltörölték a nőkkel szembeni — az ország valamennyi régi törvénye által szentesített — burzsoá felfogást, amely szerint a nő sem szociális, sem intellektuális szempontból nem egyenrangú a férfival. Bulgáriában 1944. szeptember 9-ig a nők politikai jogai és szabadsága meg sem közelítették a férfiakét, egyenlő választójoggal sem rendelkeztek. A különböző — életkorukkal, anyaságukkal stb. kapcsolatos — korlátozások alapján a nőknek csupán egy része járulhatott az urnák elé, sőt nőket sem a legmagasabb, sem pedig a legalacsonyabb államhatalmi szervekbe nem lehetett megválasztani. Ez történelmi paradoxon volt, hiszen pl. a török megszállás elleni népi harcokban a nők is aktívan részt vettek, de a török uralom alóli felszabadulás után a burzsoá törvények mégis politikailag éretlennek nyilvánították őket. Ez a mély, antidemokratikus igazságtalanság ért véget a Dimitrovi Alkotmánnyal, melynek 2. és 3. cikkelye leszögezi, hogy a köztársaság egész hatalma a „népből ered és a népé”, „... ezt a hatalmat szabadon választott képviselő szervek valósítják meg, nemre, fajra, nemzetiségre való tekintet nélkül, valamennyi választó és választott polgár részvételével”.

Az 1971. május 18-án elfogadott új bolgár alkotmányban még határozottabban jut kifejezésre a nő politikai és állampolgári egyenjogúsága. Az

alkotmány 35. cikkelyének I., II. és III. bekezdése kimondja, hogy a Bolgár Népköztársaság valamennyi állampolgára a törvények előtt egyenlő, s hogy ebben a vonatkozásban semmiféle — nemzetiségtől, származástól, vallástól, nemtől, fajtól, iskolai végzettségtől stb. függő — korlátozás vagy előny nem engedhető meg. A 36. külön cikkely pedig határozottan kimondja: „A Bolgár Népköztársaságban a nő és a férfi egyenlő jogokat élvez...”

Az említettekből látható, hogy a törvényhozásban gyorsan és folyamatosan felszámolták a régi törvényeket, és olyan új törvényeket fogadtak, amelyekben a nő és a férfi teljesen egyenrangúvá vált.

Mindez azonban — nagy fontossága ellenére is — csupán az első lépés a nő és a férfi szociális egyenjogúságának bonyolult és hosszú folyamatában. Amikor Lenin kifejtette, hogy a szocialista forradalom során a szó igazi értelmében kő kövön nem maradt a nőkre vonatkozó régi, aljas, igazságtalan törvényekből, azt is hozzáfűzte: „De minél inkább megtisztítottuk a talajt a régi, polgári törvények és intézmények szemetétől, annál világosabbá vált előttünk, hogy ez csak a talaj megtisztítása az építkezés számára, de még nem maga az építkezés.”⁶ Leninnek ez a gondolata világosan és kategorikusan kimondja, hogy a szocializmusban a nő társadalmi egyenjogúsága nem merülhet ki a két nem helyzetének jogi kiegyenlítésével; ez után még hatalmas munka és számtalan megoldásra váró kérdés marad még hátra azon a hosszú úton, amelyen a tényleges szociális egyenjogúság minden szempontból elérhetővé válik. Az eddigi eredmények értékelése tehát egyben mindig a további fejlődés szükségességére utal.

A nők részvétele országunk vezetésében és irányításában

A nő társadalmi egyenjogúságának első aspektusa — az állampolgári és politikai egyenjogúságán túl — még egy momentumot tartalmaz: a nő részvételét az ország társadalmi vezetésében. Amennyire a politikai és az állampolgári egyenjogúság demokratikus jellegű, úgy ez a harmadik momentum meghatározott szocialista tartalommal gazdagítja a nők emancipációjának elvét. Ezeket a momentumokat természetesen nem lehet szigorúan szétválasztani egymástól. Ez a harmadik momentum részben az első kettőben realizálódik; a nőknek az a joga, hogy az állami szervek különböző fokán megválaszthatók legyenek, megtalálhatók azokban a rendelkezésekben, amelyek a nők státuszát hazánkban törvényes úton meghatározzák. Teljesebb kibontakoztatása viszont jórészt már kívül esik a jogi szabályozás hatáskörén, érinti mind a kulturális és társadalmi, mind a családi életet.

A nők vezető beosztásba kerülése hazánkban a gyakorlatban is megvalósult, ami együtt jár annak elismerésével, hogy társadalmi és intellektuális tekintetben is egyenjogú a férfival. Ez újfajta hagyományokat teremt, s a régi előítéletek végleges felszámolásához vezet.

Van ennek egy teljesen más, a nő társadalmi státuszát alig érintő oldala is: a nők rendszeres részvétele a társadalom vezetésében különös jelentőségű, mert anyai és nevelő szerepükből adódó sajátos látásmóddjukkal, ta-

pasztalataikkal is hozzájárulnak a társadalmi jelenségek és folyamatok elemzéséhez, illetve gazdagításához. A nők érzékenyebben reagálnak a társadalmi problémákra, jobban érzékelik a dolgozók közvetlen, napi szükségleteit. Mindez vitathatatlanul hozzájárul ahhoz, hogy a vezető szervezetekben elmélyültebb és többoldalúan indokolt döntéseket hozzanak. Lenin nem egyszer szólalt fel annak érdekében, hogy a nőket bátrabban emeljék ki vezető munkakörbe. „... Ha nem vonják be a nőket nemcsak általában a politikai életben való önálló részvételbe, hanem az állandó, mindenkire kiterjedő közszolgáltatásba is, nem lehet szó szocializmusról, sőt még teljes és szilárd demokráciáról sem.”⁷ Lenin javasolta, hogy a társadalmi ellenőrző funkciók nagy részéből a nők is vegyék ki részüket, kiemelte a nők nagy társadalmi aktivitását a szocialista társadalom felépítésében. Különös figyelmet fordított a női dolgozók tanácstagkénti megválasztására: „Több munkásnőt a Moszkvai Szovjetbe! Bizonyítsa be a moszkvai proletariátus, hogy kész megtenni és meg is tesz mindent, hogy kiharcolja a teljes győzelmet, hogy győzelmesen harcoljon a nő régi jogfosztottsága, régi, burzsoá megalázása ellen.”⁸

Lenin tehát sokoldalúan és konkrétan tárta fel a nők társadalmi egyenlőségével kapcsolatos problémákat, többször is rámutatva arra, hogy a nők jogi egyenlősége és részvételük a társadalomirányítás vezető munkaköreiben a proletariátus harcának soron következő lépése az egyenjogúság elérése érdekében. Ebben a szellemben foglalt állást Georgi Dimitrov is, aki felhívta a figyelmet arra, hogy a nők részvétele az ország vezető funkcióiban az egész társadalmi élet fejlődése számára fontos: „A nőknek az ország vezetésében, a társadalmi-politikai, gazdasági és kulturális életben való részvétele nélkül az igazi demokrácia nem valósítható meg, igazi fejlődés és népi boldogulás nem lehetséges.”⁹ Ez azt jelenti, hogy törekedni kell a nők politikai öntudatának növelésére, és tudatosítani kell azt a felfogást, hogy a nők is részt vesznek az ország társadalmi, gazdasági és kulturális élete valamennyi ágazatának vezetésében. Erre azonban a nőket megfelelően fel is kell készíteni.

A népi hatalom megteremtette a lehetőségeket, hogy Georgi Dimitrov szavai az életben is megvalósulhassanak. Néhány újabb párthatározatban értékelik a nők részvételét az ország társadalmi vezetésében és további intézkedéseket tesznek annak érdekében, hogy a nők megszerezzék az ehhez szükséges felkészültséget. Ez a felfogás ilyen határozottan és erőteljesen először a Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottsága júliusi plenumán (1968) nyilvánult meg.¹⁰ E plénium határozatai konkrét funkciókat biztosítanak a nőmozgalomnak, s előírják, hogy az állami szervek foglalkozzanak a nő — mint anya, és mint termelőerő — helyzetével, valamint közéleti tevékenységével. Todor Zsivkov a párt X. kongresszusán elhangzott beszámolójában és a Politikai Bizottság 1973. március 6-i határozatai különösen fontos feladatként jelölik meg a nők részvételének kiszélesítését a társadalmi vezetés egész rendszerében. A nők vezető munkakörben való részvételét képzettségüknek, munka- és politikai érettségüknek megfelelően kell biztosítani. A Politikai Bizottság határozataiban körvonalazta a női vezetők munkájának jellemző vonásait: megértőek a dolgozók igényeivel szemben, képesek a megfelelő kollektív munkaszellem

megteremtésére, meggondoltak, rugalmasak, nagy a felelősségérzetük stb.¹¹

A nők fokozott részvételét a társadalom vezetésében és irányításában nemcsak a társadalmi egyenjogúságukkal kapcsolatosan kell felvetni, hanem az egész társadalmi élet demokratizálásának további fejlesztésével kapcsolatban is.

1. sz. táblázat

Népi képviselők			Népi tanácsstagok		
Választások időpontja	Nők létszáma	Nők %-os aránya az összlétszámhoz	Választások időpontja	Nők létszáma	Nők %-os aránya az összlétszámhoz
1949. XII. 18.	36	15,0	1952. XII. 14.	11 306	19,0
1953. XII. 21.	39	15,7	1956. II. 21.	6 980	11,8
1957. XII. 22.	41	16,1	1959. IV. 5.	8 184	16,0
1962. II. 25.	65	20,2	1962. II. 25.	11 397	22,9
1966. II. 27.	72	17,1	1966. II. 27.	10 029	19,5
1971. VI. 27.	75	18,7	1971. VI. 27.	13 764	24,8

Az 1. sz. táblázatból látható, hogy a nők tényleges részvételének száma adatai — bár eltérők az egyes választási időszakokban, de — egészében emelkedő tendenciát mutatnak. Más kérdés viszont, hogy ezt a növekedést kielégítőnek tekinthetjük-e? A Politikai Bizottság határozata szerint ennek megítéléséhez a nők iskolai végzettségét, valamint gazdasági és politikai aktivitásukat kell figyelembe venni.

1948-ban az összes egyetemet végzetek 12%-a, 1971-ben 36,2%-a volt nő. Tehát közel 25 év alatt az egyetemi végzettségű nők részaránya háromszorosára emelkedett. A középiskolát végzetek között a nők részaránya magasabb, 1971-ben 53,8%.

A társadalmi munkában részt vevők 46,2%, a kommunista párt tagságának 26%-a nő, a Hazafias Arcvonal 56,5% — a szakszervezeti tagság 41,9% — és a Dimitrovi Kommunista Ifjúsági Szövetség 41,9%-a nő. A nők társadalmi-politikai aktivitása tehát igen nagymértékű. A társadalmi szervezetek alapszervi vezetésében a nők nagy számban vesznek részt. Így a Hazafias Arcvonal alapszervi vezetőségeiben 40,7%; a szakszervezeti bizottságokban 46,3; a DKISZ vezetőségi titkárai között 42% a nők aránya. Az egyes szervek vezetési szintjeinek emelkedésével azonban már nem növekszik a nők részaránya. Ugyanez vonatkozik a gazdasági szervezetek vezető munkaköreire is — a brigádvezetők között a nők aránya 14%, a középszintű vezetők és azok helyettesei között arányuk már csak 10,6%, a vállalatok felső vezető szintjén dolgozók között pedig csupán 2,3%.

A Bolgár Kommunista Párt vezető szerveinek határozatai a vezető beosztású nők számának növelésén túl (különösen a közép- és felsőfokú társadalmi és gazdasági szervezetekben) rámutatnak a felkészítés szükségessé-

gére is. Ezzel egyidejűleg megkövetelik az olyan társadalmi közvélemény kialakítását, amely kedvező légkört biztosít a nők társadalmi aktivitása és fejlődése számára. Ezért a javaslat értelmében állandó felvilágosító munkát kell folytatni a múltból örökölt előítélet és elfogultság ellen, ami a közludatban még mindig fellelhető. Ezért célszerű hosszú lejáratú tervet készíteni a nők vezető munkára való előkészítésére, mert a nő — konyhájából kilépve — nem képes azonnal nagy állami feladatok elvégzésére. E mellett a fejlődés is mind újabb követelményeket támaszt a vezetéssel szemben. Néhány országban a vezető káderek kiválasztására tudományosan kidolgozott kritériumokat alkalmaznak. Nálunk szintén fejlődik a káder-előkészítési és kiválasztási rendszer. A Politikai Bizottság célszerűnek tartja, hogy külön intézkedéseket dolgozzanak ki a női vezetők képzésére és előzetes felkészítésére.

GAZDASÁGI FÜGGETLENSÉG ÉS EGYENJOGÚSÁG A MUNKÁBAN

A marxista—leninista felfogás szerint a nő társadalmi felszabadulásának további fontos vonatkozása a gazdasági függetlenség.

Ismeretes, hogy a gazdasági függőség és a társadalmi függőség együtt jár. Ezért nem lehet a nő teljesen egyenjogú, amíg fel nem oldják gazdasági függőségét. Végső soron — ahogyan Engels rámutat — ebben rejlik a nő társadalmi egyenlőtlenségének gyökere. „A két nemnek korábbi társadalmi állapotokból örökölt jogi egyenlőtlensége — írja — nem oka, hanem okozata a nő gazdasági elnyomásának.”¹² A nő társadalmi függősége akkor jött létre, amikor elvesztette gazdasági függetlenségét. Ez így van, mert az emberek gazdasági viszonyai minden egyéb társadalmi viszony meghatározó tényezői. Éppen ezért a nő felszabadulásának első feltétele — Engels szavai szerint — a nők visszakerülése a társadalmi termelésbe.¹³ Lenin is felhívta a figyelmet arra, hogy a nő teljes felszabadulásához és a férfival való tényleges egyenjogúságához társadalmilag szervezett termelőmunkára van szükség, amelyben a nőknek részt kell vállalnia. Ekkor lehet társadalmi helyzete a férfiéval egyenlő.¹⁴ Már a kapitalizmus feltételei között is a gépi ipar családon kívüli munkalehetőséget teremt a nő részére. A magántulajdon és a kizsákmányolás körülményei között azonban a nő nem nyerheti el társadalmi egyenjogúságát, mert ehhez a gazdasági függetlenség nem elegendő. Szükséges, hogy a nő a munkában is egyenjogúvá váljék. Ez nemcsak a munkához való jogosultság kikiáltásával és annak biztosításával, de mindenekelőtt a munka mindennemű (nyílt és burkolt) diszkriminációjának eltörlésével érhető el. Ezért a nő társadalmi egyenjogúsága a második aspektus részét képezi.

A nők gazdasági aktivitása

Noha a burzsoá szociológusok többnyire azon az állásponton vannak, hogy a nőknek a termelésben szélesebb lehetőséget kell biztosítani, társadalmi szerepüket azonban mégis „a családi tűzhely öre”-ként jelölik meg. A nő

szerepének ez a leszűkítése a nőt lelkileg is leszűkíti, kiszolgáltatottá teszi, személyiségét pedig megsemmisíti. Lenin szerint „... A nőmunkásmozgalom fő feladatául tűzi ki a harcot a nő gazdasági és társadalmi, nem pedig csak formális egyenlőségéért. A nőt be kell vonni a társadalmi termelőmunkába, ki kell ragadni a »házi rabszolgaságból«, ki kell szabadítani a butító és megalázó alárendeltségből, a konyha, a gyerekszoba örökök és kizárólagos légköréből — ez a fő feladat.”¹⁵ A társadalmi termelőmunkában a nőnek megvan a lehetősége, hogy képességeit feltárja, átélje munkája társadalmi hasznosságának örömet és bekapcsolódjék a munkahelyen az emberi kapcsolatok szélesebb rendszerébe. A háztartási munka fojtó légköréből való kiragadásával bevonható az ország társadalmi és politikai életébe. Egyszóval, megvan minden lehetőség arra, hogy személyiségként sokoldalúan fejlődjék.

A nő gazdasági aktivitása nemcsak társadalmi egyenjogúságának elérése szempontjából jelentős. A társadalmi termelésnek mind jobban szüksége van a nők munkájára és kezdeményezésére. A nő társadalmi munkába való bevonása nélkül el sem képzelhető a társadalom fejlődésének egyetlen oldala sem — a termelés, a tudomány, a művészet, a technika stb. Ezért a nő munkatevékenysége mind a maga, mind a társadalom számára hasznos —, e két oldal egymástól elválaszthatatlan, kölcsönösen hat egymásra és egymást kiegészíti. Amennyiben a munkahelyi kollektíva biztosítja a nő személyiségének fejlődéséhez szükséges kedvező környezetet, az a munkahelyi kollektíva fejlődésére is kedvező hatást gyakorol. A nő háztartási és házi munkájának megítélésénél figyelembe kell még venni annak alacsony termelékenységét, illetve alacsony hatékonyságát is. Többek között ezért is célszerű a munkaképes lakosság felének — a nőknek — beállítása a termelésbe.

Amennyire fontos, hogy a nő a munkájában gazdasági függetlenséget és egyenjogúságot kapjon, annyira nehéz ennek gyakorlati megvalósítása. A legfőbb nehézség a nő „egyenjogú helyzete a munkában” fogalom primitív felfogása. Először Lenin figyelmeztetett arra, hogy noha a szocializmus feltételei között a nőknek a társadalmi életben való részvétele igen fontos a társadalmi egyenjogúság elérése érdekében, de ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy a munkában a nő és a férfi helyzete automatikusan egyenlővé válik. „Természetesen itt nem arról van szó, hogy a nőt a munka termelékenységé, a munka mennyisége, a munka tartalma, a munka feltételei stb. tekintetében tegyük egyenlővé, hanem arról van szó, hogy a nő gazdasági helyzeténél fogva ne legyen elnyomott, ne különbözzék helyzete a férfi helyzetétől. Hiszen önök valamennyien tudják, hogy a nő még a legteljesebb jogegyenlőség mellett is ténylegesen elnyomott marad, mert órá nehezedik az egész háztartás.”¹⁶ Leninnek ezt a gondolatát gyakran leszűkítjük a női keresők munkavédelemmel kapcsolatos kérdéseire. Ezek valóban fontos kérdések; különös gondoskodást kíván az, hogy a nők társadalmi termelésben való részvételével ne károsodjék egészségük és anyai feladatukat is elláthassák. Mindez a dolgozó nő érdekében rendszeres tudományos kutatómunkát is követel: a munkahelyén, munkakörülményeiben, szakmai irányításában, munkanormáiban és a megelőzésekben stb. De bármennyire is fontos a nők munkavédelme, Lenin idézett gondolata en-

nél többre utal. Lenin szerint nemcsak a társadalmilag szervezett munkában való részvételt, hanem a háztartási elfoglaltságot is figyelembe kell venni. Függetlenül attól, hogy a háztartási munkát „barbárnak és nem termelékenynek”, „szellemileg sorvasztónak” tekintik, mégis szükség van rá a munkaerő újratermeléséhez és az új nemzedékek felneveléséhez. A társadalom segítése és részvétele nélkül nem lehet a nőt háztartási munkája alól felmenteni. Ahhoz, hogy a nő háztartási kötelezettségének jelentős része alól felszabaduljon, megfelelő módon fejleszteni kell a különböző szolgáltatásokat. Ha ez nem történik meg annak számos kedvezőtlen társadalmi következménye lesz: a nők „kettős műszak”-ja; kettős terhelése; főbb társadalmi funkciói, mindenekelőtt anyai és munkatevékenysége közötti ellentétek; a nők szabad idejének és ebből következően munkaerőjének minőségi csökkenése.

A bonyolult társadalmi változások mindig láncszerűen összefonódó következményeket vonnak maguk után. Ezért a társadalmi változások megtervezésénél szükségképpen előre fel kell mérni a várható következményeket és meg kell vizsgálni azokat a tényezőket, amelyek befolyásolhatják a kívánt hatást. Így például a gyermekintézmények, a szolgáltatások, a kereskedelmi hálózat szükséges fejlődésével egyidejűleg kell a nőket a társadalmi életbe bevonni. Ez azt jelenti, hogy az adott fejlődési szakaszban meg kell keresni a női kereső foglalkozás optimális mértékét. Amennyiben a társadalmi elfoglaltság szintjén a nő a férfival gépiesen egyenlővé válik anélkül, hogy az egyenlőség többi feltétele is biztosítva lenne, úgy újratermelődnek, illetve kialakulnak a nő igazságtalan helyzetének újabb formái. Ez lényegében ellentmondásokat szül a nők társadalmi tevékenységén belül is, és gátolja a nőnek mint harmonikusan fejlett személyiségnek a kibontakoztatását. Éppen ezért a Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottságának határozata előírja: „Biztosítani kell a szükséges feltételeket azoknak az általános társadalmi funkcióknak a teljesebb és helyes összhangba hozására, amelyeket a nő a szocialista társadalom polgáraként teljesít: az utód létrehozása és felnevelése, a társadalmi munkában való részvétel; a részvétel a társadalmi-politikai életben és a vezetésben.”¹⁷

A szocializmus építésének elmúlt időszakában nálunk a nők gazdasági aktivitása nagymértékben fejlődött. A népgazdaságban foglalkoztatottak között emelkedik a nők abszolút száma és részaránya. Mindezt a 2. sz. táblázat szemlélteti.

2. sz. táblázat

A nők részaránya a népgazdaságban foglalkoztatottak összlétszámából¹⁸

Év	Összesen	Anyagi termelésben	Nem termelő munkakörben
1957	42,0	41,6	46,3
1960	45,2	41,7	50,6
1965	46,0	43,5	56,5
1970	46,5	44,4	59,4

De bármennyire is mutató a nők foglalkoztatottságának magas szintje, a foglalkoztatottság számaadatai egymagukban nem fejezik ki a nők gazdasági függetlenségének és egyenjogú munkahelyzetének elért fokát. A fejlett szocialista társadalom felépítésének feltételei között ezen második aspektus értelmében néhány új szempontot és az azok mérésére alkalmas mutatót is figyelembe kell venni.

A szabad idő alakulása

A szocializmus fejlődésének jelenlegi szakaszában nagy jelentőségű a szabad idő hossza, mert növekszenek az emberek, a személyiség fejlődésével szemben támasztott követelmények. Az időmérleggel végzett szociológiai vizsgálatok adatai azt mutatják, hogy a férjezett nődolgozó szabad ideje mintegy 35%-kal kevesebb, mint a nős férfié, különösen a 25—40 éves nők időmérlegének aránya kedvezőtlen. Mivel az összes kereső nők közül a férjezettek részaránya 83%, a szabad idő növelésével összefüggő kérdések a dolgozó nők hatalmas többségét érintik.

Ebből kiindulva, a fejlett szocialista társadalom felépítésének időszakában új mércéket kell alkalmazni a nő társadalmi egyenjogúságára. Ahhoz, hogy a nők fejlődésének feltételei és lehetőségei azonosak legyenek a férfiakéval, szabad idejük nem lehet kevesebb, mint a férfiaké.

A párt programja rámutat arra, hogy a felépült szocializmus időszakában a megoldásra váró fontos kérdések közé tartozik a nők szabad idejének növelése és az ezzel összefüggő problémák.¹⁹

A szabad idő általában a munkaidő hosszától függ, de a nőknél figyelembe kell venni a háztartási elfoglaltságot is. Tehát ahhoz, hogy a férjezett nő is el tudja érni a férfiak szabad idejének mértékét, először is meg kell oldani, hogy összesített terhelése ne legyen nagyobb, mint a férfié. A nők terhelésének csökkentése egyrészt a munkaidő hosszának lerövidítésével, másrészt — és elsősorban — a háztartási munkára fordított idő csökkentésével oldható meg, aminek előfeltétele a társadalmi termelés és a szolgáltatások fejlesztése. Ennek a két lehetőségnek egyszerre kell kialakulnia, sőt a másodiknak (a háztartási elfoglaltság csökkentésének) meg kell előznie az elsőt. Csak így biztosítható ugyanis, hogy a munkaidő csökkentett hányada valóban szabad idővé változzon, ahelyett, hogy a sokkal magasabb termelékenységu munkaidő háztartási munkává alakuljon át — ahogyan ez rendszerint történik.

Az ötnapos munkahétre való áttérés valamennyi dolgozó — beleértve a nő — szabad idejének növeléséhez vezet. A kisgyermekes anyák összesített elfoglaltságának csökkentésére más lehetőségek is biztosíthatók — például a félnapos munkaidő, az időbéres munka stb. A minimális munkabér biztosításával a gyermekgondozási szabadság meghosszabbítása, valamint a fizetés nélküli szabadság igénybevétele szintén lehetővé teszi a dolgozó nő összesített elfoglaltságának a csökkentését és ezzel is növekedhetne a gyermeknevelésre fordított idő. Ily módon a különböző korcsoportokhoz tartozó nők érdekében pártunk Politikai Bizottságának határozata alapján konkrét eljárások határozhatók meg.

A tudományos-technikai forradalom hatására megváltoznak a nők társadalmi egyenjogúságának mércéi is. A komplex gépesítés és automatizálás alkalmazásának kibővítésével lényegesen megváltozik a munka jellege és tartalma, növekszik a bonyolult gépek és berendezések vezérlésével és ellenőrzésével, karbantartásával kapcsolatos szakképzett munka jelentősége. Mindez elkerülhetetlenné teszi a nehéz testi, illetve a szakképzetlen munka csökkentését, a dolgozók általános műveltségének és szakképzettségének növelését.

Ilyen körülmények között mindinkább hiányossá válnak a női foglalkoztatottság mértékét jelző mennyiségi mutatók, és nagyobb szerepet kapnak az elfoglaltság minőségi oldalát érintő új mutatók. Ezek a mutatók a dolgozó nők végzettségét és szakmai továbbképzését jellemzik.

A szocializmus időszakában született és felnevelkedett fiatalabb korosztályú nők végzettségével nincsenek problémák. De a társadalmi termelésben dolgozó idősebb korosztályú nők között elég nagy számban vannak olyanok, akiknek végzettsége alacsony színvonalú. A népgazdaság valamennyi ágazatában — mintegy 16 000 dolgozó nő körében — végzett szociológiai vizsgálat²⁰ során kapott adatokból kiderült, hogy a dolgozó nők mintegy 77%-a végezte el az elemi és általános iskolát. Ugyanennek a vizsgálatnak az adatai mutatják, hogy a nők egy részének szakmai képzettsége nem kielégítő, s a legtöbb esetben a bértáblázat alacsony és középkategóriáját foglalják el. Mindezek ellenére a szakmai továbbképzéseken a nők kisebb arányban vesznek részt, mint amilyen foglalkoztatottságuk részaránya. A nők szakmai továbbképzését kedvezőtlenül befolyásolja, hogy a munkaidőn túl családi kötelezettségeiknek is eleget kell tenniük. Szakmai képesítésük nem megfelelő színvonala munkabérük szintjére is kihat. Ezek a kedvezőtlen állapotok rontják a dolgozó nők szakmai helyzetét. Végzettségük és képzettségük szintje, valamint szabad idejük hossza befolyásolja részvételüket az újítási és a feltalálói mozgalomban. Nem titok, hogy nálunk a nők alig vesznek részt ebben az alkotó szakmai mozgalomban. Az összes újítóknak és feltalálóknak csupán 2,5%-a nő. A nők alacsonyabb általános műveltsége és szakmai képzése miatt kisebb a női munkaerő gazdasági hatékonysága is.

A probléma társadalmi és gazdasági jelentőségéből kiindulva pártunk Politikai Bizottsága határozatában hangsúlyozza: Folyamatos munkát kell végezni a nők iskolai végzettségi szintjének és termelési szakképzettségének további növelésére.²¹ A határozat felhívja a figyelmet arra is, hogy a mezőgazdaságban, az iparban és a szolgáltatásban dolgozó nők iskolai végzettségének emelésénél a folyamatosságra kell törekedni. Ezzel együtt korszerűsíteni kell a dolgozó nők szakképzésének és átképzésének rendszerét is úgy, hogy az megfeleljen a differenciált jellegű szükségleteknek, s legyen tekintettel a nagyobb családok és anyai hivatásukat is betöltő nők sajátos körülményeire. A Politikai Bizottság javaslata értelmében a dolgozók szakmai képzési rendszerének rugalmasabbnak kell lennie, s számolnia kell a kereső nők helyzetének jellegzetességeivel. Ennek figyelembevételével a gazdasági egyesülések és vállalatok vezetőinek biztosítaniuk kell azokat a feltételeket, amelyek lehetővé teszik, hogy a nagyobb csa-

lados és anyai hivatásukat is teljesítő nők az oktatásban úgy vehessenek részt, hogy a termelésből erre az időre kiemeljék őket. Így lehet elérni, hogy a szakmai emelkedés összhangba kerüljön az anyai és házastársi feladatokkal. Gondoskodni kell a szülési szabadságon levő nők szakmai továbbképzéséről is. Ismeretes, hogy hosszabb ideig tartó (fizetett és fizetés nélküli) szabadság ideje alatt fennáll a veszélye, hogy abbamarad a nők szakmai továbbképzése. A szabadság utáni munkába állásuk előtt 1 vagy 2 hónappal szakképzettségük fejlesztésére megfelelő formákat — és időt — lehetne keresni. Nem kevésbé fontos a mezőgazdaságban dolgozó nők átképzésének megoldása.

A nők gazdasági tevékenységének ezek az új szempontjai és mutatói — iskolai végzettség és szakképzettség — azt követelik, hogy alakulásukat rendszeresen figyeljék. Bármennyire is furcsa, de a nők jelenlegi szakmai képzettségéről ma csupán konkrét szociológiai vizsgálatokkal vagy külön e célra irányuló adatfelvételekkel lehet képet kapni. Ez azonban csak a pillanatnyi helyzetről nyújt tájékoztatást és nem teszi lehetővé a fontos minőségi mutató dinamikájának megfigyelését.

A kereső nők szakmai struktúrájának néhány kérdése

A szocializmus építésének új szakasza, valamint a végbemenő műszaki-tudományos forradalom még egy új minőségi — a nők szakmai tevékenységét mérő — mutató alkalmazását is szükségessé teszi: ez a nők foglalkoztatottságának szakmai struktúrája. Ez fontos szerepet tölt be a nők szakmai helyzetének elemzésében. A jelenleg végbemenő műszaki fejlesztés nagy szakmai mozgást és változást eredményez — új szakmák keletkeznek és a régiéek elhalnak. Emiatt jelentős változás következik be a munkássz-tály összetételében. A dolgozó nőknél ez a folyamat bizonyos fokig gyorsabban megy végbe. Ez a nők jelenlegi szakmai struktúrájának jellegzetességével függ össze. Így például a nők sokkal nagyobb arányban dolgoznak a sok kézi erővel vagy a munkagépek egyszerű kiszolgálásával összefüggő szakmákban. Mindez az 5470 nőnél végzett vizsgálati adatokból is kitűnik.

A 3. sz. táblázat adataiból látható, hogy a nőknek csupán 5⁰/₀-a szolgálja ki a legkorszerűbben termelő gépeket és berendezéseket; 29,9⁰/₀-a szakosított gépen és mintegy 65⁰/₀-a pedig gép nélküli, vagyis kézi vagy műszeres munkát végez. Ez részint azzal függ össze, hogy a nők így jobban felhasználhatják néhány specifikus készségüket — kézügyesség, formakészség stb. —, másrészt pedig azzal, hogy a hagyományok igen nagy hatást gyakorolnak a nőkre. Emiatt napjainkban is igen kevés leány, illetve fiatal nő készül a műszaki szakmákra. Ezeknek — a gépbeállító, műszerész, tervező, operátor stb. — szakmáknak a jelentősége viszont állandóan növekszik és e szakmákban emelkedik a dolgozók száma is. Ezzel együtt a műszaki-tudományos forradalom csökkenti a specifikus készség jelentőségét és az új ágazatok és szakmák hozzáférhetőbbé válnak. Ezen új lehetőségeket és a munkaerővel szemben támasztott követelményeket

*A kereső nők munkájának megoszlása — különböző munkagépek és berendezések szerint*²²

Munkagépek	Létszám	%-os megoszlás
Gépegység, automata, félautomata	273	5,0
Szakosított gépek	1595	19,1
Szerelőszalagon géppel	44	0,8
Szerelőszalagon műszerrel vagy kézzel	120	2,2
Kézzel vagy műszerrel, szerelőszalag nélkül	1371	25,1
Kézi munka	2067	37,8
Összesen:	5470	100,0

együttesen mérlegelve állapította meg a Politikai Bizottság határozata, hogy: „Nincs még leküzdve a nők hagyományos vonzódása egyes termelési szakmák és nem termelő területek iránt, ami a nő termelőerejének és gazdasági helyzetének fejlődésére kedvezőtlenül hat”²³. Ebből adódik a leányok szakmai tájékoztatásával összefüggő feladataink tekintélyes része, amelyeket tudományos alapon kell megoldani. Meg kell gyorsítani a nők szakmai képzettségével összefüggő munkát. A nők szakmai struktúrájának gyorsabb fejlődése érdekében szélesebb körben fel kell használni mindazokat a lehetőségeket, amelyek biztosítják a szakmai képzést és továbbképzést.

A nők szakmai struktúrájának megváltoztatása semmiképpen sem történhet a munkavédelmi előírások nőkre vonatkozó speciális követelményeinek megszegésével. Éppen fordítva. A fejlett szocialista társadalom felépítésének időszakában mind nagyobb és nagyobb lehetőség nyílik arra, hogy biztosítsuk a dolgozó nő egészségvédelmét és az anyai feladat teljesítésével kapcsolatos feltételeket; ez azért is rendkívül fontos, mert a műszaki fejlesztés egyrésztől megkönnyíti és védi a dolgozók munkáját, másrészt pedig a technológiai folyamatok korszerűsítése következtében az emberi szervezetre káros hatások is keletkezhetnek.

A fejlett szocialista társadalom új szakaszában a műszaki fejlesztés és a nők szakmai struktúrájának korszerűsítése mellett vannak további lehetőségeink és feladataink a nők helyzetének javítására, például a munkahelyi csoportok nemek szerinti összetételének optimálisabb alakításával kapcsolatban. A már ismert körülmények miatt számos szakma- és munkaterület teljesen elnőiesedett. A munkáskollektívákban végzett szociológiai vizsgálatok azt mutatják, sok előnye van annak, ha a nemek szerinti összetétel vegyes. Ez mind a munka hatékonyságára, mind pedig az ember személyiségének fejlődésére vonatkozik. A rendelkezésre álló adatokból látható, hogy a nagyobb mértékben elnőiesedett ágazatokban és szakmákban nagyobb a munkaerő-vándorlás. Azokon a helyeken viszont, ahol a nemek szerinti összetétel vegyes, ott a munkaerő-vándorlás lényegesen

kisebb. A fluktuáció kisebb mértékének természetesen nem ez az egyetlen oka, de vitathatatlanul jelentős szerepet játszik a munkahelyi kollektívák kedvezőbb légkörének kialakításában. Ezért javasolja a Politikai Bizottság, hogy a lehetőségekhez mérten a munkahelyeken a nemek szerinti összetétel megfelelő kialakítására kell törekedni.

A fejlett szocialista társadalom felépítésének időszakában a nők munkatevékenységével, társadalmi egyenjogúságával összefüggésben több olyan probléma vetődik fel, amelyek jelentősége a tudományos-technikai forradalom hatására is növekszik. Ezek tudományos vizsgálata és figyelembevétele elősegíti majd a nő különböző szerepének optimális összehangolását. A szocialista társadalmi viszonyok létrehozásának időszakában ezek optimalizálása társadalompolitikánk rendkívül fontos feladata.

A NŐ EGYENJOGÚSÁGA A CSALÁDBAN

Amíg a nő nem válik egyenjogúvá a családban, addig teljes egyenjogúsága sem valósítható meg. A társadalmi egyenjogúságnak ez az aspektusa közvetlen kapcsolatban áll a mindennapi élettel, gyakorlati jelentősége ezért nyilvánvaló. Ezt fokozza, hogy az emberi élet nagy része a családban zajlik, s a társadalom valamennyi emberi kapcsolata közül a családi-háztartási kapcsolat kétségtelenül a legtartósabb.

Amennyiben egy nő úgy látja, hogy egy adott munkahelyen őt nem tekintik a férfiakkal egyenjogú munkatársnak, ha úgy látja, hogy a vele kapcsolatos bánásmódban, munkájának értékelésében a kollektíva hagyományos előítéleteket érvényesít — megteheti, hogy munkahelyet változtat. De nehezen képzelhetnénk el, hogy ez a nő (különösen, ha gyermekei vannak) kész családi állapotának felbontására, vagy hogy a polgári bíróság felbonthatja a házastársi kötelékét pusztán azért, mert a családon belül a házastársak között nincs meg a megfelelő egyenjogúság.

A társadalmi egyenjogúság első két aspektusának megvalósítása nélkül nem valósítható meg a családon belül a nők egyenjogúsága. A szociológiai vizsgálati adatok azt mutatják, hogy a nő családon belüli helyzetére különösen nagy hatást gyakorol társadalmi státusza. Ezért mondhatjuk, hogy a nők egyenjogúsága a családban logikus folytatása a nők polgári egyenjogúságának és gazdasági függetlenségének. A nők egyenjogúságának ez a harmadik aspektusa valósul meg legkésőbb, ami részint annak tudható be, hogy a családon belül hosszabb ideig megmaradnak a régi hagyományok és a konzervatív nézetek. Ezeket a családban rendszerint az egyik vagy a másik házastárs idősebb szülője is támogatja (maga a családi élet is lassabban változik az ország gazdasági fejlődéséhez képest). Éppen ez a családi életforma „kényszeríti” a nőt arra, hogy miután teljesítette munkahelyi kötelezettségét, hazatérve otthonába, a korábbi helyzetének megfelelő szokások szerint teljesítse háztartásbeli feladatát.

A szociológiai irodalomban a nők családi egyenjogúságát vagy nem vizsgálják a társadalmi egyenjogúság összetevőjeként, vagy pedig gyakran attól elkülönítik. Ez véleményünk szerint helytelen módszer, amely nem teszi lehetővé a probléma teljes mélységű és többoldalú feltárását.

A családi házastársi viszonyokat szabályozó jogi intézkedések tulajdonképpen a termelési viszonyok lényegét és jellegét tükrözik vissza. Ezért a nő és a férfi jogait tartalmazó családjog mikéntjéből megállapítható az ezeket a jogszabályokat megalkotó és érvényesítő társadalom lényegi viszonyainak tartalma. A házastársi kapcsolatokat viszont nemcsak a termelési viszonyok határozzák meg, hanem a hagyományok, a partnerek nindegyikének jelleme, társadalmi helyzete is. Még mindig szerepe van (bár csökkent mértékben) annak, hogy a házasságkötés előtt milyen volt a házastársak anyagi helyzete stb. Jelentősége van még a család társadalmi helyzetének is. Társadalmunk különböző csoportjaiban — bár eltérő mértékben és módon — élnek még a nő családon belüli és társadalmi helyzetéről és szerepéről alkotott ósdi elképzelések.

A fejlett szocialista társadalom felépítésének időszakában kialakulnak a nők és a férfiak egyenjogúságának objektív lehetőségei. Ezek azon feltételek összességének fejlesztéséből fakadnak, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a családban kialakuló viszonyokhoz.

Ennek legfőbb objektív feltétele a nép életszínvonalának növelése, amellyel átfogóan és részletesen foglalkozik a Központi Bizottság decemberi plénumának beszámolója és határozatai. Nagyon jelentős szerepet játszik majd ebben a fogyasztási struktúra tudatos és célirányos fejlesztése az emberek anyagi és szellemi igényeivel szerves egységben, továbbá az erőfeszítések összpontosítása nemcsak az anyagi javak növekedésére, hanem az ezek felhasználását szolgáló jobb feltételek megteremtésére is.²⁴ E feladat teljesítése azt jelentené, hogy a fogyasztás során fejlődnek az emberek egymás közötti viszonyai is. Ismeretes, hogy a család szerepe az ember különböző szükségleteinek kielégítésében rendkívül jelentős. Ugyanakkor az erre irányuló családi tevékenység szorosan összefonódik a legtöbb társadalmi intézmény hasonló szerepével. A család életének megszervezésében, a lakásellátási, pihenési stb. igényeinek kielégítésében mind jobban a társadalom segítségére szorul. E természetes kapcsolat útján a társadalom mind a család fogyasztási struktúráját, mind pedig ennek részfolyamatait is szabályozhatja. Ez szükségszerűen kihat a családtagok, de mindenekelőtt a házastársak egymás közötti viszonyaira.

A családi munkamegosztás

A nő családon belüli egyenjogúságának egyik mércéje a családi munkamegosztás. A bolgár patriarchális családban, amikor a nő feladatát teljes egészében a családi gazdaság íratlan törvényei keretében teljesítette, a munkamegosztás szabályozása inkább a férfira vonatkozott, illetve a férfi kötelezettségei voltak pontosabban meghatározva. „Női munkával” a férfiak nem foglalkoztak, viszont a nők kötelesek voltak a földművelés minden területén a férfimunkából is kivenni a részüket. Iván Hadzsijszki az alábbiakat írta a bolgár nő akkori helyzetéről: „Reggel a felkelő napot kenyérdagasztással fogadja. Közben a család reggelijét is elkészíti. Amíg a többiek reggeliznek, a kenyérral megrakott deszkával a vállán az udvar másik végére siet, hogy a kenyeret a kemencébe bevesse. Aztán sietve megreggelizik a maradékból és hozzáfog az ebéd készítéséhez. A lábast a tűzre téve, a szövőszékbe ül. Ha a szövőszék még nem lenne befűzve,

akkor a csévét és a vetőt készíti elő, vagy pedig a szőlősbe, a kukoricásba, a kertbe siet. Este lihegve igyekszik haza, mert a kecskéket, a teheneket kell beengednie az udvarba, lefejni a tejet, aztán vacsorát is kell tálalnia az urának és a gyerekeknek. Miután kitakarít, elmosogat, leül a petróleumlámpa alá, vagy a tűzhely elé gyapjút fonni, vagy zoknit kötni. A mindennapi munkája mellett időt kell szakítania mosásra, ruhafoltozásra, új alsónemű készítésére is, meg szappan- és lekvárfőzésre... A nehéz munka után úgy pihen, hogy valami könnyű munkát végez.”²⁵

Az ipar kifejlődésével a család már kevésbé szerepel a társadalom „gazdálkodó egységeként”. Számos tevékenység, mint a kenyérfőzés, fonás, szövés, bocskorkészítés stb. már nem háztartási munka. Ennek ellenére a család mindennapi életében még sok a gazdálkodó tevékenység a családtagok gondozása és a munkaerő természetes újratermelése érdekében. A háztartási feladatok túlnyomó részét a kereső foglalkozás mellett is a nő teljesíti. Ezért esik gyakran szó arról, hogy a nő rendszerint két munkahelyen dolgozik: az első a munkahely, a második a háztartás.

4. sz. táblázat

*A dolgozó nő férjének részvétele a háztartási munkában
(társadalmi csoportok és lakóhely szerint 0/-ban)²⁶*

Részvétel	Összesen	E b b ő l :			Város	Falu
		munkások	alkalmazottak	szövetkezeti parasztok		
Egyenlő arányban	10,4	11,0	9,0	11,0	10,4	10,4
Rendszeresen segít	34,6	35,4	38,2	24,4	36,0	29,3
Szórányosan segít	36,3	34,1	36,5	45,4	35,0	41,3
Nem vesz részt	18,7	19,5	16,3	20,2	18,6	19,0

A 4. sz. táblázat adataiból látható, hogy még mindig a nők végzik a háztartási munkák zömét. A házastársak új viszonyainak kialakulása viszont már elkezdődött: a vizsgált családok 10%-ában a házi munkát a házastársak egyenlő arányban osztják meg, az összes családok 1/3-ánál pedig a férj rendszeresen segít a feleségnek.

Az adatokból azonban az is látható, hogy a családi munkamegosztást mindig fejleszteni kell. A nők többsége (55%) a háztartási munkában ritkán, vagy pedig egyáltalán nem kap segítséget a férjétől. Ezeknek a nőknek dupla munkanapot kell ledolgozniuk. Noha az anketon részt vett nők kormegoszlása nem állt rendelkezésünkre, más adatok alapján mégis megállapíthattuk, hogy: „a férj nem vesz részt a háztartási munkában” választ főleg a magasabb korosztályú nők adták.

A válaszok feltárták, hogy az egyes társadalmi csoportok között bizonyos különbségek vannak. Az első két választípus — tehát a rendszere-sen segítők aránya — a legmagasabb a szellemi dolgozóknál, ezt követi a munkásoké. A szövetkezeti parasztoknál a férfiak túlnyomó többsége nem vesz részt a háztartási munkában. Ezt mindenekelőtt azzal magyarázhat-juk, hogy a szövetkezeti parasztság munkaidőn túli idejének nagyobbik részét saját gazdaságában tölti; másodsor, a faluban hosszabb ideig meg-maradnak a régi hagyományok, mint a városokban, annál is inkább, mert természetes jelenség, hogy a családban több felnőtt generáció él együtt. Ismeretes, hogy a migrációs folyamatok révén főleg a fiatalabb korosztá-lyok költöznek el a faluból, az idősebbek viszont nehezebben fogadják el a házastársi viszonyok új, egyenrangú normáit.

Úgy véljük, hogy a dolgozó nő nagy megterhelésének csökkentéséhez rendkívül fontos a háztartási munka megosztása a férj és a feleség között. Ez azonban csak ideiglenes megoldás — amelyre azért és addig van szük-ség, amíg a szolgáltatások nem érik el a szükséges fejlettségi szintet. A megoldás fő útját a Bolgár Kommunista Párt X. kongresszusa, a Központi Bizottság decemberi plénuma (1972) és a Politikai Bizottság 1973. már-cius 6-i határozata a következőképpen jelöli meg: a kommunális szolgál-tatások előirányzott fejlesztése felmenti a nőt és a férfit a rendkívül ala-csony termelékenységgű háztartási munka terhei alól. A családban azok a funkciók maradnak meg, amelyek a család új viszonyainak formálását segítik elő.

Vitathatatlanul csökkentik a háztartási munkát a háztartási gépek is. Ezekkel a munka hatékonyabbá válik, noha természetesen a háztartási munka hatékonysága még így sem közelíti meg e munkák társadalmilag szervezett formáinak — a vendéglátóipar, a szolgáltatások stb. — haté-konyságát. Arra a tényre azonban, hogy a férj a gépesített háztartás mun-kájába szívesebben kapcsolódik be, minden esetre fel kell figyel-nünk.

A család munkamegosztási viszonyai lassabban követik a nő társadalmi helyzetének változásait. más a helyzet azonban a családi költségvetés felhasználásával kapcsolatos döntéseknél.

5. sz. táblázat

A család jövedelmének felhasználásával kapcsolatos döntések megosz-lása a házastársak között.²⁷

Döntés minősége	Összes	Munkáscsalád
1. Valamennyi jövedelem közös döntés alapján kerül felhasználásra	83,7	73,1
2. A jövedelemnek csak egy része kerül felhasználásra a házastársak közös döntése alapján	7,4	6,7
3. Valamennyi jövedelem a feleség döntése alapján kerül felhasználásra	5,3	6,2
4. Valamennyi jövedelem a férj döntése alapján kerül felhasználásra	2,6	2,9
5. A házastársak külön-külön használják fel jövedelmüket	1,0	1,1

A nők — munkatevékenységük következtében — jövedelmükkel szintén részt vesznek a családfenntartási költségek előteremtésében, sőt szükség esetén a család fenntartói lehetnek. Ennek a ténynek igen nagy a jelentősége a nő családi helyzete szempontjából. Látható ez a családi bevétel felhasználásánál a házastársak együttműködéséből is. Az 5. sz. táblázat adatai szerint az összes bevétel felhasználása közös döntés alapján történik mind a vizsgált összesség, mind pedig a munkáscsaládok túlnyomó többségében. Az ettől eltérő válaszok aránya igen csekély. Ezek közül néhányról az a benyomásunk, hogy egyes családokban a nőt feljogosították arra, hogy a két házastárs közös jövedelme felett önállóan rendelkezzen. Nehéz lenne azonban megmondani, hogy ez megtisztelő bizalom, jog vagy pedig terhes kötelesség.

A házastársak némelyike szívesen lemond a családi költségvetésbe befolyó bevétel és kiadás egyáltalán nem könnyű mérlegelésével kapcsolatos kötelezettségről, de így is jóval kisebb a részaránya azoknak a családoknak, ahol a bevétel felhasználása egyszemélyi döntés alapján történik. Különösen kevés az olyan család, ahol ez a döntés a férj kezében van. Ez inkább a régi hagyományok maradványa, amikor a pénztárcát a család „feje” kezelte. Ezt a szerepet — minden írott és íratlan törvény szerint — a férfi töltötte be. Akkoriban a család valamennyi tagja megvárta a „családfő” hazatértét, akitől a mindennapi szükséges összeget megkapta (vagy nem kapta meg). Bár ritkábban, de megjelenik egy másik fajta függetlenség, amikor a két házastárs — saját belátása szerint — használja fel a saját jövedelmét, vagy annak egy részét. Ez inkább a gyermektelen vagy a feldúlt családokban fordul elő.

A múltban a polgári törvényes előírásokban „a családfő”, a család „feje” meghatározás szerepelt, s ezt a szerepet a férj töltötte be. A vallás-erkölcs és a burzsoá ideológia szempontjából ez megmagyarázható, mert valamennyi eszközzel igazolni akarták a nő és a férfi nem egyenjogú helyzetét. A szocialista családjog megtisztította a család jogi szabályozását ezektől a burzsoá tartalmaktól, beleértve a családfő szerepét is. Jelenlegi családi törvénykönyvünk 11. cikkelye kimondja: „A házastársak a házasság kötelékén belül egyenlő jogokkal és kötelezettségekkel rendelkeznek.” Ez természetesen a gyermekek felnevelésével kapcsolatos gondokra is vonatkozik. Az íratlan törvények szerint azonban a gyermek gondozásával összefüggő feladatok főként az anyára hárulnak. Az alapprobléma tulajdonképpen nem a házastársak közötti kötelezettségeknek „finom mérlege” csökkentése, valamint önképzési és továbbfejlesztési lehetőségeinek a feltárása. Egyéb okok mellett ezért is olyan nagy jelentőségű, hogy állandóan bővül az a segítség, amit a társadalom a gyermekek neveléséhez nyújt a családoknak.

*

A nő és a férfi társadalmi egyenjogúságának megvalósítása összehangolt és következetes cselekvést kíván. E hosszadalmas folyamat kedvező alakulásához hozzájárulnak mind a társadalom anyagi és műszaki bázisában, mind a termelési viszonyokban, valamint az emberek tudatában (illetve szokásaiban) végbemenő változások.

A szocializmus alapjainak lerakása után, a fejlett szocialista társadalmi rendszer építésének időszakában mindezek az — objektív és szubjektív — előfeltételek még magasabb szintre emelkednek. Ez elősegíti a nők társadalmi egyenjogúságának továbbfejlesztését is, ami lényeges társadalmi változást is jelent. Újabb mércével kell az egyenjogúságot is mérni. Ezért az elméleti elemzés és szintézis akkor segítheti a gyakorlatot, ha időben feltárja a társadalmi egyenjogúság újabb problémáit és aspektusait.

A nő egyenjogúságának fejlődési folyamata nem ér véget a szocialista társadalom jelen időszakának befejezésével. A fejlődés következő szakaszában újabb követelményeket kell kielégíteni. Lenin joggal hangoztatta, hogy a nők igazi társadalmi egyenjogúságukat „a kommunizmus teljes győzelmével” érik el.

JEGYZETEK

¹ Hasonló gondolatot Fourier fejtett ki első ízben „A négy mozgalom elmélete” c. könyvében, ahol a szerző a szociális folyamatok és a nő helyzetében bekövetkezendő változások között közvetlen összefüggést lát: „A nők jogainak kibővítése valamennyi szociális fejlődés fő elvét képezi.”

² Lenin Összes Művei, 26. kötet, 193. oldal.

³ Lenin Összes Művei, 37. kötet, 176. oldal.

⁴ Marx—Engels Művei, 21. kötet, 70. oldal.

⁵ Lásd Lenin Összes Művei, 39. kötet, 190—196. oldal.

⁶ Lenin Összes Művei, 39. kötet, 23. oldal.

⁷ Lenin Összes Művei, 31. kötet, 164. oldal.

⁸ Lenin Összes Művei, 40. kötet, 151. oldal.

⁹ G. Dimitrov, Összegyűjtött szemelvények, 12. k. Szófia, 1954. (Bolgárul.)

¹⁰ Lásd T. Zsivkovnak, a Központi Bizottság 1972 decemberi plenumán elhangzott beszámolóját, 122—124. oldal. (Bolgárul.)

¹¹ Lásd a Politikai Bizottság 1973. március 6-i határozatát, 23. oldal. (Bolgárul.)

¹² Marx—Engels Művei, 21. kötet, 68. oldal.

¹³ Lásd Marx—Engels Művei, 21. kötet, 69. oldal.

¹⁴ Lásd Lenin Összes Művei, 39. kötet, 193. oldal.

¹⁵ Lenin Összes Művei, 40. kötet, 183. oldal.

¹⁶ Lenin Összes Művei, 39. kötet, 193. oldal.

¹⁷ A Politikai Bizottság 1973. március 6-i határozata, 10. oldal. (Bolgárul.)

¹⁸ Összeállítva az 1971. évi Statisztikai Gyűjtemény 32. és 90. oldalán meghatározott adatok alapján. Beleértve az állandó jelleggel foglalkoztatott szövetkezeti tagokat is. (Bolgárul.)

¹⁹ Lásd a Bolgár Kommunista Párt X. kongresszusán gyorsírásban készült jegyzőkönyv 737. oldalát. (Bolgárul.)

²⁰ Szociológiai vizsgálat „A nő a gazdasági, társadalmi, kulturális életben és a családban”, 1969. (Bolgárul.)

²¹ A Politikai Bizottság 1973. március 6-i határozata, 19. oldal. (Bolgárul.)

²² „A nő a gazdasági, társadalmi, kulturális életben és a családban” c. tanulmány adatai alapján. (Bolgárul.)

²³ A Politikai Bizottság 1973. március 6-i határozata, 13. oldal. (Bolgárul.)

²⁴ Lásd T. Zsivkovnak, a Központi Bizottság 1972 decemberi plénuma előtt tartott beszámolóját, 13. oldal. (Bolgárul.)

²⁵ I. Hadzsijszki: A bolgár nép élete és lelkivilága. Bolgár Költő Könyvkiadó, 1966., 379. oldal.

²⁶ „A nő a gazdasági, társadalmi, kulturális életben és a családban” c. tanulmány adatai alapján. (Bolgárul.)

²⁷ „A nő a gazdasági, társadalmi, kulturális életben és a családban” c. vizsgálat adatai alapján. (Bolgárul.)

A szakmunkásképzés néhány társadalmi összefüggése*

Az 1973-ban elfogadott országos középtávú ifjúságkutatási terv egyik kiemelt témája a munkássá válás folyamata és mechanizmusa. A fiatalok munkássá válásának minőségileg különböző útjai vannak. Hazánkban az általános iskola befejezése után továbbtanuló fiataloknak mintegy 50%-a szakmunkásképző iskolákban folytatja tanulmányait. A több mint 200 000 szakmunkástanuló helyzetének és szocializációjának átfogó megismerése régóta megérlelődött szükséglet. A közoktatási rendszer nemrég befejeződött felülvizsgálata is azt igazolta, hogy a szakmunkástanulók helyzetéről, szakmai és társadalmi beállítódásáról, munkahelyi beilleszkedéséről, életmódjuk és társadalmi magatartásuk jellegzetességeiről, iskolai és üzemi nevelésük eredményeiről és problémáiról nem rendelkezünk kielégítő ismeretekkel.

A munkássá válás folyamatának vizsgálata mindeddig a *pályaválasztás* jelenségre szűkült le, s jobbára csak arra a kérdésre adott választ, hogy melyek voltak a szakmaválasztás közvetlen motívumai, továbbá, hogy a szakmunkástanulók mennyiben elégedettek választott szakmájukkal. Így a szakmunkássá válás egész folyamatáról, e folyamat tartalmáról, társadalmi-gazdasági determinánsairól, pedagógiai összefüggéseiről és pszichikus mechanizmusáról rendkívül kevés megbízható információval rendelkezünk. Számos jel alapján arra következtethetünk, hogy általában a munkássá válás folyamatának tudatos társadalmi és pedagógiai befolyásolása rendkívül alacsony hatásfokon történik. Közoktatási rendszerünk talán e vonatkozásban tölti be legkevésbé feladatát.

A tudományos jellegű információ hiánya kedvezőtlenül hathat az irányító szervek döntési tevékenységére, továbbá az olyan — hosszabb távra szóló — tervek kimunkálására, amelyek a szakmunkástanulók nevelésének hatékonyabbá tételét kívánják szolgálni. A szakmunkástanulók helyzetének vizsgálata módot nyújt ahhoz, hogy a jelenleginél teljesebb és megbízhatóbb képet alakíthassunk ki a szakképzési rendszer működésének hatékonyságáról.

Kutatásunk alapvető célkitűzése az, hogy átfogó képet nyújtson a fia-

* Az alábbi írás egy folyamatban levő kutatás néhány részletét tartalmazza, s műhelymunka jellegű.

talok szakmunkássá válásának általános társadalmi és gazdasági összefüggéseiről, a szakmunkástanulók élet- és munkakörülményeiről, tanulásának pedagógiai és társadalmi feltételeiről, életviteléről, a csoport társadalmi rekrutálódásáról, a szakmaválasztás körülményeiről és motívumairól, a munkával kapcsolatos beállítódás jellegzetességeiről, a társadalmi értéktudat és a politikai, közéleti, közösségi aktivitás alakulásáról.

Ez a célkitűzés meghatározza azokat a témaköröket, amelyekre a vizsgálódásnak ki kell terjednie. A szakmunkástanulók társadalmi rekrutálódásának folyamatát akkor tudjuk sokoldalúan és mélyen áttekinteni, ha az intergenerációs mobilitás irányainak és útjainak feltárásán túl az életpályák konkrét alakulását is figyelembe vesszük: a pályaválasztás előzményeit (az általános iskolai tanulmányi eredményt, az eredeti pályaterveket, a továbbtanulási elképzeléseket, az esetleges korrekciókat, a szakmaválasztás körülményeit és motívumait), a választott szakmához való jelenlegi viszonyt (az azonosulás vagy elégedetlenség mértékét és motívumait), a szakmaváltoztatási és továbbtanulási terveket.

A szakmunkástanulók élet- és tanulási körülményeinek, életvitelük fő vonásainak feltárásában mindenekelőtt arra kell tekintettel lenni, hogy életüket az iskola és a munkahely intézményes keretei veszik körül. Ezek a keretek nagymértékben meghatározzák a szakmunkástanulók mindennapi életének legfontosabb jellegzetességeit, a különböző tevékenységek (tanulás, munka, művelődés, szórakozás stb.) egymáshoz való viszonyát — azaz e sajátos, félig tanuló, félig munkás életmód objektív struktúráját. Az általános tényezőkhöz belül azonban az életmódnak, a kulturális és művelődési, szórakozási szokásoknak és igényeknek a változatosságával kell számolni. A kötött és szabad időhöz való viszony — vagy szélesebben: munka és az életmód — között kölcsönös összefüggés van. A munkatevékenység ugyan általában meghatározza az életmód általános jellemzőit, másrészt azonban a munkához való viszonyt is befolyásolja az, hogy a munka lehetővé teszi-e bizonyos, szubjektíve kívánatos életmód folytatását.

A szakmunkástanulók társas kapcsolatainak témakörén belül meg kell különböztetni a számukra készen adott — és sok tekintetben determináló hatású — családi-rokoni kapcsolatokat és az önként választott kapcsolatokat. Az utóbbiak — mindenekelőtt a baráti csoportok — társadalmi összetétele és típusa, vagy éppenséggel a barátnélküliség gyakorisága fontos jellemzője az ifjúság e rétegének, társadalmi nyitottságának vagy zártságának.

A vázolt kutatási feladatok részben tényfeltáró jellegű, empirikus vizsgálatokat igényelnek. A kutatás fontos eleme azonban a közoktatási rendszer szakképzési funkciójának teoretikus jellegű vizsgálata, a társadalmi mobilitás és a munkássá válás folyamata összefüggésének elméleti tisztázása is. Az empirikus vizsgálatok így elméleti jellegű kutatómunkával párosulnak.

Az empirikus vizsgálati módszerek közül olyan országos reprezentatív kérdőíves felvétel alkalmazása látszott célszerűnek, amelyet egy kisebb, de még mindig reprezentatív időmérleg, valamint (nem reprezentatív) mélyinterjú sorozat egészíti ki. A téma ezzel párhuzamos, más szempontú megközelítése a szakmunkásképzésben dolgozó pedagógusokra vonatkozik.

Maga az országos felvétel csak 1974 elején indult meg, a kutatás első, előkészítő szakasza azonban már 1973-ban lezárult. Ekkor zajlott le az az elővizsgálat, amelynek lefolytatását kutatócsoportunk — bizonyos előzetes tájékozódás alapján — szükségesnek találta. Az elővizsgálatnak kettős célja volt: egyrészt alaposabb tapasztalatok szerzése a vizsgálandó területről az országos reprezentatív felvétel előtt, másrészt kutatási módszereink kipróbálása és ellenőrzése.

A további munka szempontjából az látszott a leghasznosabbnak, ha az elővizsgálat egyetlen, jól körülhatárolt területre irányul. Így esett választásunk a gépipari szakmákat Budapesten tanuló fiatalokra, akik közül 20%-os reprezentatív mintát vettünk. Mivel a szakmák már e viszonylag szűk területen is túl nagyszámúnak bizonyultak, csoportokat alakítottunk belőlük (*szakmacsoportok*) és biztosítottuk, hogy mintánk ne csak a gépipari szakmunkástanulók összességére, hanem a szakmacsoportokra is reprezentatív legyen.

El kell ismerni, hogy a szakmacsoport nem tekinthető teljesen biztonságos módszernek, amennyiben a besorolás az egyes szakmák alapos előzetes ismeretét feltételezi. A csoportosítás azonban nem nélkülözhető, mert ha az egyes szakmákat vennénk alapul, mintánkat kezelhetetlenül nagyra kellene növelnünk. A hivatalos statisztikákban használatos csoportosítás ágazati és igazgatási, valamint oktatási (tananyag) szempontokon alapul, számos szociológiailag fontos szempont pedig szükségképpen hiányzik belőle (pl. a szakmák presztízs-hierarchiája). Így mi csupán kiindulópontnak használtuk a főleg szociológiai szempontú csoportosításon alapuló szakmacsoportok kialakításához.

A gépipari szakmákat végül is 3 csoportba soroltuk. Az egyes szakmacsoportokat a következő szakmák képviselték¹: 1. gépi forgácsoló, géplakatos, vas- és fémszerkezeti lakatos, építőgépszerelő; 2. központifűtés- és csőhálózat-szerelő, víz-, gázvezeték- és készülékszerelő; 3. autószerelő, karosszérialakatos, szerszámkészítő.

A mintába bekerült tanulókat az iskolában kerestük fel, ott töltöttük ki a kérdőíveket. A kérdőíven kívül mindegyikükkel elvégeztettünk egy tesztet a munkával szembeni elvárások mérésére. Az elővizsgálat során időmérést nem csináltunk.

Fontos része volt azonban az elővizsgálatnak a mélyinterjú-sorozat. Az interjúmintába a harmadéves tanulók fele került be, véletlenszerű kiválasztással. A mélyinterjúk a vizsgálatnak ebben az első szakaszában a kérdezettek eddigi életének minden fontos pontját és aspektusát igyekeztek feltárni. Főbb témakörök: a családi szocializáció, az általános iskolához való viszony, a pályaválasztás tényezői, a szakmunkásképzéshez való viszony, az üzemi munkában szerzett tapasztalatok, távlati tervek, társadalomkép és politikai tudat. E témák közül jónéhány részletesen szerepel kérdőívünkön is. Az átfedést a kutatási szakasz jellege indokolja: a kétféle módszerrel történő megközelítési kísérlet alapján nagyobb biztonsággal tudjuk kiválasztani a leginkább megfelelő módszereket a kutatás következő, országos szakaszához.

Több módszer párhuzamos alkalmazása lehetővé tette, hogy olyan információ-mennyiséget gyűjtsünk össze, amelynek birtokában nem csupán a budapesti szakmunkásképző intézetek gépipari tanulóinak helyzetéről al-

kothatunk képet, hanem az országos vizsgálat számára is megfogalmazhatunk néhány alapvető hipotézist. Ennek előfeltétele volt egy olyan fogalmi keret kidolgozása is, amely a kutatást — a középtávú ifjúságkutatási terv intencióinak megfelelően — a társadalmi struktúra kutatásának fogalomrendszerébe integrálja.

Elméleti és módszertani alapfogalmak és előfeltevések

A *szakmunkástanulók* az ifjúság sajátos rétegét alkotják, amelynek rendeltetése a társadalmi struktúra egy jól meghatározott funkcionális helyének betöltése. E réteg specifikuma tehát az, hogy egy különös előkészületi folyamat alanya, melynek e folyamat során kell alkalmassá válnia a társadalmi szakmunkás-funkció betöltésére. A folyamat maga nem azonos a szakmunkás-újratermelés vagy a szakképzés folyamatával. A *szakmunkás-újratermelés* a társadalmi-gazdasági újratermelés része, s két fontos aspektusát kell megkülönböztetni. Mint a társadalmi munkaerő egy sajátos részének újratermelését ideáltipikusan mennyiségileg és minőségileg is az újratermelendő munkaerő sajátos természete határozza meg: a termelési folyamat által igényelt képzettségi és kulturális szint, szakmai differenciáltság és a termelés e szerint tagolódó mennyiségi igénye. Másrészt a szakképzett munkaerő újratermelésének ez a folyamata ugyanakkor az e munkaerőt hordozó társadalmi rétegnek mint ilyennek újratermelése is. A folyamat e két oldala nem független egymástól: adott típusú (differenciáltságú, képzettségi szintű) munkaerő tulajdonosai a társadalmi munkamegosztás rendszerében meghatározott funkciókat tölthetnek be, bizonyos meghatározott viszonyokat alkothatnak más rétegekkel és meghatározott jellemzőkkel rendelkezhetnek. És fordítva: a meghatározott helyű, szerepű és természetű társadalmi réteg újratermelése, csak mint meghatározott típusú munkaerő hordozójának újratermelése lehetséges. Következésképpen a szakmunkás-újratermelés gazdasági és társadalmi vonatkozása szorosan összefügg és feltételezi egymást, de ugyanakkor nem közvetlenül azonosak, s éppen ezért alkalmanként ellentmondásba is kerülhetnek egymással.*

Mivel kutatásunk a társadalmi struktúra szempontján alapul, számunkra a szakmunkástanulók vizsgálata végső soron a szakmunkás-újratermelés folyamatának vizsgálata, melynek végső célja e folyamat funkcionális és diszfunkcionális mozzanatainak, valamint e mozzanatok determinánsainak feltárása. Az, hogy a szakmunkástanulók vizsgálatáról beszélünk, egyrészt azt jelenti, hogy tárgyunkat e folyamaton belül egy életkor-csoportra szűkítjük, másrészt metodológiai értelmű: azt jelenti, hogy a vizsgálat a folyamat mindenkori, személyekben realizálódó eredménye felől közelít.

* Amennyiben például bizonyos gazdaságfejlesztési érdekek olyan képzettségű szakmunkásokat igényelnek, akik nem maradnak meg többé a szakmunkásréteg korábbi társadalmi helyének, szerepének, jellemzőinek keretei között, hanem olyan új sajátosságokkal rendelkeznek, amelyek ezeken túlmennek, akkor az ilyen újfajta munkaerő termelésére irányuló törekvés ellentétbe kerülhet olyan társadalmi tényezőkkel, amelyek társadalmunk struktúrájának dinamikus változása helyett annak megmerevedéséhez kapcsolódnak.

Célját úgy kívánja elérni, hogy a szakmunkástanulók társadalmi jellemzőit (szociális összetételét, képzettségét, értékrendszerét, tevékenység-struktúráját, életmódját, társas kapcsolatait) összeveti a perspektivikusan feltételezett társadalmi szükséglettel. A tények értékelése így a feltételezett perspektívától, mint mércétől függ.²

Szakmunkásnak — a definíció szerint — azt a fizikai dolgozót nevezzük³, aki egy adott munkaterületen viszonylag önállóan, bonyolult munkát végez, ismeri és a mindenkorl esetre alkalmazza a technológiai előírásokat és műveleteket, a munkafolyamat anyagainak tulajdonságait, szerepét, feldolgozásának lehetőségeit és módjait, fel tudja ismerni és ki tudja javítani a termelési folyamatban fellépő hibákat. A szakmunka tehát tág profilú, bonyolult munka, szemben a néhány hónap alatt megtanulható, egyszerű és szűk profilú (néhány ismétlődő műveletből álló) betanított munkával. „Napjainkban a szakmunkások tömegesen látnak el olyan egyszerű feladatokat, amelyek képzésük célkitűzéseiben nem szerepelnek, amelyekre az általános iskolát követő 3 éves speciális képzési idő hosszúnak tűnik.” (Dr. Fekete György: „A távlatilag várható munkaerőhelyzet és a vállalatok magatartása”, *Munkaügyi Szemle*, 1973. 1—2. melléklet, 5. old.) A mai gyakorlat ugyanis — több tényező hatására — az, hogy a betanított munka komoly hányadát szakmunkások végzik. A 60-as évek végén Magyarországon az összes szakmunkás 44⁰/₀-a kisegítő tevékenységet végzett, s ezen belül csak 14⁰/₀ dolgozott nagy szakértelmet igénylő javító és karbantartó munkán, a többi anyagmozgatással, szállítással, raktározási feladatokkal foglalkozott. A távlati munkaerőfejlesztési terv gyökeresen változtatni kíván ezen a gyakorlaton: a munkaerőgazdálkodás racionalizálása azt jelenti, hogy minden egyes feladatot az elvégzéséhez szükséges legkisebb szellemi ráfordítással kell megoldani. Távlati perspektívában tehát azzal kell számolni, hogy a szakmunkások foglalkoztatása egyre jobban meg fog felelni elméletileg meghatározott gazdasági funkciójuknak, sőt, e funkción belül növekedni fog az alapismeretek új szituációikban való önálló alkalmazásának aránya. Nem várható ugyan, hogy ez az utóbbi mozzanat hirtelen tömegessé váljon a szakmunkán belül, s az sem, hogy a jelzett tendencia minden ágazatot és szakmát ugyanúgy érintsen, általában mégis azzal kell számolnunk, hogy növekedni fog a konvertálható tudás iránti igény, aminek kielégítéséhez ki kell bontakoztatni az új helyzetekhez való alkalmazkodni tudás képességét, a szakmai önállóságot.

Ez a gazdasági követelmény egyúttal további pszichológiai, pedagógiai és szociális követelményeket von maga után, mivel a szakmai önállóság csak bizonyos személyiség-struktúrákon belül jöhet létre. A szükséges személyiségjegyek és struktúrák összefüggését figyelembe kell venni a pedagógiai folyamatban és a társadalmi mozgásokban is. Röviden: azzal kell számolni, hogy amennyiben megváltoznak a szakmunkás lét valóságos feltételei, úgy meg fog változni a szakmunkás réteg társadalmi viselkedése is. Ha pedig így van, akkor — sajnos — magától adódik az a következtetés, hogy a pedagógia már most is csak lemaradásban lehet az újfajta körülmények közötti viselkedésre való felkészítés feladatával szemben. Természetesen hosszú és alapos vizsgálódás mondhatja csak meg, milyen ebből a szempontból a tényleges helyzet. Egy dolog kétségtelen: a

gazdasági és társadalmi vonatkozások itt is szorosan összefüggőnek bizonyulnak.

A szakmunkástanulók társadalmi jellemzői a szakmunkás-újratermelés folyamatában sok tényező hatása alatt alakulnak, s ezek közül legfontosabb a *szakmunkásképzés* mint társadalmi intézmény. A szakmunkásképzés nem azonos a szakképzett munkaerő vagy a szakmunkásréteg társadalmi újratermelésével: közvetlenül csupán a társadalmi munkaerő egy sajátos részének újratermelését szolgáló *intézményes oktatási* mechanizmus, amely azonban oktatási funkciója mellett több más funkciót is ellát. A szakmunkásképzés több formája közül vizsgálatunk csak a fiatalok iskolarendszerű képzésének területére terjed ki, bár ennek aránya több gazdasági ágazatban elég alacsony (lásd a következő táblázatot!). Vizsgálatunk határai között mindazonáltal csak ezt a formát jelöljük a szakmunkásképzés terminusával.

*Néhány szakma munkásainak megoszlása
a szakképzettség megszerzésének módja szerint (%)*

Szakma	Tanulóként			Ipari munkásként átképzés v. betanulás
	iskolában	üzemben	kisiparosnál	
Gépi forgácsoló	34,6	33,9	4,9	26,6
Lakatos	32,6	32,2	10,1	25,1
Autószerelő	37,6	33,1	10,2	19,1
Csőszerelő	23,7	28,2	10,4	37,7
Vegyipari	26,2	7,0	0,8	66,0
Papíripari	8,8	17,3	0,7	89,3
Fonó-szövő	11,9	28,1	0,3	59,7
Ipar összesen:	25,0	26,0	11,9	37,1

Hazánkban a szakmunkásképzés céljaira létrehozott *intézetek* a tanulókat elméleti és gyakorlati oktatással, az elméleten belül közismereti és szakmai tárgyak tanításával készítik föl a termelésbe való belépésre. A képzésnek ez a struktúrája megfelel a folyamat gazdasági és társadalmi funkciójának. Ez nem úgy értendő, hogy e funkciók tisztán megoszlának akár az elmélet—gyakorlat, akár a közismeret—szakma dichotómia mentén. A szakelméleti és a gyakorlati oktatás főleg a szakképzett munkaerő újratermelését szolgálja ugyan, de másodlagosan — pedagógiai-szervezeti formája, az átadott ismeretek korlátozottsága, valamint az üzemi tapasztalatok révén — hozzájárul a társadalmi struktúra újratermeléséhez. Ugyanígy a közismereti tárgyak oktatása — mint a segéd- és betanított munkásoktól és a nem fizikai alkalmazottaktól egyaránt megkülönböztető ismeretszintet nyújtó forma — elsősorban a társadalmi struktúra újratermelésének eszköze, másodlagosan azonban a szakelmélet természettudományos alapjainak biztosítója is. Ez utóbbi funkció növekedése a közismereti tárgyakon belül is elkülöníti a természettudományos tárgyakat. A mai szakmunkásnak a betanított munkához való közelsége általában azt is jelenti, hogy az átadott szakképzettségnek a legutóbbi reform ellenére sok-

szor még mindig viszonylag szűk részjellege (pl. egy gép-családnak csupán egy vagy két tagjára vonatkozó képesítés a gépszerelőknél) erősen körülhatárolja a birtokosa által gyakorolható tevékenységek és szerepek körét. Ha e társadalmi vonatkozást a szakmai oktatásban másodlagosnak minősítjük, ez semmiképpen nem jelenti azt, hogy mellékesnek tekintjük, csupán érvényesülésének közvetettségét állapítjuk meg. Ugyanígy annak hangoztatása, hogy a közismereti tárgyak — különösen a magyar és a történelem — funkciója elsősorban valami „státusszimbólum”-szerű társadalmi funkció, nem jelenti azt, hogy nem lehet gyakorlati funkciója a fiatalok életében. Nyilvánvaló, hogy egy olyan helyzetben, ahol a szakmunkások a munkafolyamaton kívül sajátos autonóm társadalmi tevékenységet fejthetnek ki, még nem természettudományos ismereteik is gyakorlatilag funkcionálissá válnak. A közismereti oktatás funkcionalitásának értékeléséhez tehát a réteg társadalmi tevékenységének lehetőségeit kell mérceként használni.

A gyakorlati oktatásban a két oldal sajátosan kapcsolódik egybe. A munkaerő újratermelése szempontjából funkciója elsősorban gyakorlati készségek kialakításában, a szakma munkaeszközeinek gyakorlati megismerésében stb. áll. Ebből a szempontból az a kérdés, hogy milyen a gyakorlati oktatás különböző formáinak hatékonysága. Ezek a formák nevelési hatásaik különbözősége révén ugyanakkor a társadalmi viszonyulás- és magatartásformák elsajátítását is befolyásolják. Maga az oktatás inkább csak az önállóság fokát befolyásolja, a többi hatás főleg a különböző formák sajátos, nem céltudatos szocializáló tényezőitől ered (a munka csoportos vagy egyéni szervezési módja, a csoport kohéziója és normái stb.).

A szakmunkásképzés pedagógiai hatásai ideáltipikusan egyszerre gazdasági és társadalmi vonatkozásúak. Akkor funkcionálisak, ha olyan készségeket és magatartásmódokat alakítanak ki — pontosabban: olyanok kialakulását segítik elő —, amelyeknek működése később a termelési szervezeten belül funkcionális lesz. A személyiség-eszményt azonban, amelynek kialakítása a hatások célja, éppen az jellemzi, hogy társadalmi vonásai gazdasági vonásainak szélesebb körre való átviteléből, szélesebb körre való adaptálásából erednek. „A szakmunkás a közvetlen termelési feladatok első számú »végrehajtója«...” (Szakmunkásképzés, 27. oldal), s ez meghatározza önálló tevékenységének határait. A termelési folyamat munkaköreinek viszonyrendszere olyan adottság, amelynek elfogadása nemcsak az egyéni alkalmaztatás feltétele, hanem a termelés adott módja működésének is. Ennek elfogadása pedagógiailag mindenekelőtt a termelés „törvénye” által indokolt fegyelem megszokását és vállalását jelenti. Eredménye társadalmi vonatkozásban meghatározott társadalmi viszonyok rendszerének elfogadása, azaz a társadalmi hierarchiában való elhelyezkedés. Ezt a szocializációs eredményt a szakmunkástanulók *társadalomképének* vizsgálatával kell megközelíteni.

A pedagógiai hatások természetesen az iskolán belül a legkoncentráltabbak, mivel itt maguk is céltudatos tevékenység tárgyai. Mivel azonban minden iskola, így a szakmunkásképző iskola is elkülönült oktató-nevelő intézmény, ez a koncentrált, céltudatos pedagógiai hatás is absztrakt: főleg a személyiség és az erkölcs általánosabb síkján működik; a konkrétabb társadalmi magatartás, a rétegspecifikus szokások, normák stb. kialakulá-

sának döntő befolyásolását az elsődlegesen nem pedagógiai funkciójú munkahelyi hatásokra hagyva. Mégis, az a tény, hogy a szakmunkásképzésben iskola és munkahely (mint az iskolán kívüli hatások fő forrása) összekapcsolódik, és így lehetőséget nyit a nevelési hatások homogenizálására, alapvetően megkülönbözteti ezt az intézményt az iskolarendszer többi intézményétől. A szakmunkásnevelés céljainak és módszereinek homogenitása fontos témaként jelentkezik a társadalmi struktúra szempontjára épülő kutatásban, mivel növekedésével, ill. csökkenésével nő, ill. csökken a szakmunkásréteg homogenitása. Ezt a kutatási feladatot azonban csak akkor tudjuk megoldani, ha már rendelkezünk a szakmunkásképző iskolának, mint intézménynek a vizsgálatához szükséges, igen sokoldalú ismeretekkel és metodológiai előfeltételekkel.

Azt, hogy a szakmunkásképzés milyen gazdasági és társadalmi perspektíváknak tud megfelelni, nem csupán a képzés belső tényezői befolyásolják, hanem előfeltételei: a tanulókra a szakmunkásképzésbe való belépésük előtt ható determinánsok is. Ezek közül legfontosabb a család és az általános iskola. A szakmunkás-újratermelést mint *szocializációs folyamatot* tekintve nyilvánvaló, hogy ez a folyamat nem a szakmunkásképző intézetben kezdődik, hanem a családban. A családi szocializációnak kétségtelenül döntő szerepe van az adott társadalmi struktúra újratermelésében — ez az alapja a társadalmi származás vizsgálatának.

Bár a szakmunkásrétegről mindeddig nem készült átfogó tudományos kutatás, a részvizsgálatok szerint⁴ ma a szakmunkásoknak csak kb. egyharmada szakmunkás származású, egyharmaduk apja szakképzetlen munkás, egyharmaduké pedig paraszt volt. Kialakult tehát egy lassú, egy lépésről a társadalmi mobilitás, amelynek során „a parasztok gyermekeinek feléből segéd- és betanított munkás válik, a segéd- és betanított munkások gyermekeinek feléből szakmunkás, a szakmunkások gyermekeinek feléből technikus, mérnök vagy más szellemi dolgozó és minden magasabb szint többségében olyanokból tevődik össze, akik az előző lépcsőfokról jöttek” (*A Csepel Vas- és Fémművek munkásai*, TTI, 1971).

A társadalmi mobilitásnak ez a lassú folyamata a társadalmi struktúra szempontjából feltehetően stabilizáló hatású. Amennyiben a szakmunkásképzés intézménye ezt a mobilitási folyamatot közvetíti, felállítható az a hipotézis, hogy a szakmunkástanulók helyzetüket általában nem korlátozottságként, hanem emelkedésként élik át. E hipotézis igazolása, ill. differenciálása a társadalmi származás különbségei szerint az empirikus vizsgálat feladata.

A szakmunkások szociális származás szerinti összetételének idézett alakulása azt is jelenti, hogy nagy részük olyan szociális-kulturális örökséget kapott a családi szocializáció során, amely különbözik a nagyipari viszonyok kultúrájától és nem tudja érdemben elősegíteni annak elsajátítását. Feltételezzük azonban, hogy ezen az általános jellegzetességen belül a családi szocializáció és az általa közvetített „örökség” többféle lehet, s különbségei nem egyszerűen csak a család társadalmi helyétől, hanem társadalmi mozgásától is függenek. A társadalmi származás kategóriájában ezért a család mobilitási képét is figyelembe vesszük.

Az általános iskola fölerősíti és társadalmilag kezelhető formákban objektíválja a családi szociális-kulturális örökséget. Az elmúlt évek kuta-

tásai kimutatták, hogy az általános iskolai oktatás ideje alatt a társadalmi-kulturális hátrány felhalmozódik. Ennek alapján feltehető, hogy akkor épül be végleg a fiatal személyiségébe az a különbség, amely rétegének szubkultúrája és az iskolai kultúra között van. Az általános iskola sok esetben tudatos szembenállással változtatja tanulóiban szubkultúrájuknak az iskolai kultúrától való különbségét, s azokat irányítja a szakmunkás-képzés felé, akik ezt az utat a tanulástól való megszabadulás áhított lehetőségének látják. A szakmunkák tudományos-technológiai fejlődésének ez semmiképpen sem kedvez.

Az általános iskolai szocializáció speciális vizsgálata nem lehet ugyan része a szakmunkástanuló vizsgálatnak, de az nyilvánvaló, hogy a jelzett tényezők hatásai komolyan befolyásolják a jövő szakmunkásrétegét. Méréseként elfogadott távlati perspektívánk szempontjából az általános iskolai szocializációt előfeltételként kell tekintenünk, s elemeznünk kell, hogy milyen lehetőségeket nyújt a szakmunkás-újratermelés számára.

A szakmunkás-újratermelés kutatása láthatóan komoly problémákat érint. Végso soron ezeknek mindegyike ahhoz a tényhez kapcsolódik, hogy az idén szakmunkásképző intézetbe iratkozó gyerekek 2000-ben még csak 40 évesek lesznek: erejük teljében levő munkások. Olyan felkészültséggel és olyan készségekkel kell tehát rendelkezniük a szakmunkásbizonyítvány átvételekor, ami biztosíték lehet arra, hogy e várhatóan nagy technikai haladást hozó időszak végén épp úgy megállják helyüket a termelésben, mint a kezdetén. Ezen a ponton a gazdasági és a társadalmi oldal erősen összefonódik. A probléma társadalmi vonatkozása abban van, hogy a következő negyven év gazdaságfejlődési perspektívájában funkcionáló, új és új módon differenciálódó szakmunkásréteg ma még olyan ipari körülmények közé kell hogy belépjen, ahol az összes munkásoknak 40%-a sem dolgozik gépekkel. Ezek a körülmények korlátot jelentenek a jövő által igényelt szélesebb látókörű, önállóbb szakmunkások számára. Ha rétegüknek a szakmák egyenlőtlen fejlődése által történő differenciálódását is számításba vesszük, a társadalom és a termelés rendszerébe való belépésük alig képzelhető el konfliktusok nélkül. E konfliktusok azonban annál is inkább vállalandónak tűnnek, mivel ellenkező esetben a fejlődés lehetősége válnék kétségesé.

A továbbiakban a kutatás eddigi eredményei alapján egyelőre két fontos témakörrel: a szakmunkástanulók társadalmi rétegződésével és a fiatalok szakmunkássá válásának pedagógiai összefüggéseivel foglalkozunk.

A SZAKMUNKÁSTANULÓK TÁRSADALMI RÉTEGZÖDÉSE

A szakmunkástanulók rekrutációjára vonatkozó statisztikai adatok eddig is egybehangzóan bizonyították, hogy legtöbbjük fizikai dolgozó szülők gyereke.

*A szakmunkástanulók létszámának megoszlása
szüleik foglalkozása szerint^{0/0}-ban⁵*

	1970/71	1971/72	1972/73
Nem mezőgazdasági fizikai dolgozó	54,7	55,6	56,6
Mezőgazdasági fizikai dolgozó	23,5	24,0	24,1
Egyéb foglalkozású	21,8	20,4	19,3
Együtt	100,0	100,0	100,0

A budapesti gépipari szakmunkástanulók körében végzett vizsgálatunk is megerősíteni látszik a fenti adatokat, azzal a kiegészítéssel, hogy a fenti kategóriákat tovább bontva a szakmunkástanulók származás szerinti összetételének részletesebb elemzésére törekedtünk.

A vizsgált szakmunkástanulók szüleinek jelenlegi foglalkozási adatai alapján három nagyobb foglalkozási csoportot különböztethetünk meg: az elsőbe a szakképzetlen és betanított munkát végző szülők tartoznak, a másodikba a szakképzett fizikai munkát végzők, a harmadikba pedig azok a nem fizikai foglalkozású szülők, akiknek többsége alsó szintű szellemi alkalmazott, de középszintű vezető, sőt néhány szakértelmiségi is akad közöttük.

A szülők foglalkozás szerinti megoszlása %/0-ban

	apa	anya
Szakképzetlen fizikai	14,6	20,6
Betanított munkás	19,6	21,9
Szakmunkás	25,0	4,9
Önálló	4,1	0,8
Fizikai dolgozó összesen	63,3	48,2
Vezető	5,9	1,2
Értelmiségi	2,9	1,6
Egyéb szellemi foglalkozású	10,0	12,2
Nem fizikai összesen	18,8	15,0
Nyugdíjas vagy eltartott	12,4	35,6
Ismeretlen	5,5	1,2
Összesen	100,0	100,0

A fenti táblázat adataiból kiderül, hogy a gépipari szakmunkástanulók szülei közül a legtöbben szakmunkások, illetve betanított munkások. A szakképzetlen fizikaiak, akik számára gyerekeik szakmunkássá válása fel-

felé lépést jelent, az előbbieknél lényegesen kevesebben vannak. Ugyancsak kicsi a nem fizikai foglalkozásúak aránya, s közülük is különösen alacsony azoknak a szülőknek a száma, akik a vezetők vagy az értelmiségiek csoportjába tartoznak.

A szülők foglalkozási adatai szerint tehát a szakmunkásréteg rekrutációjában reprodukciós tendencia dominál, ill. ehhez a kisléptékű fel- és lefelé mobilitás tendenciája társul.

Hasonló következtetésekre juthatunk a szülők szakképzettségére vonatkozó adatok alapján is.

A szülők szakképzettség szerinti megoszlása %-ban

	apa	anya
Szakképzetlen	40,8	79,4
Szakmunkás	45,2	9,5
Középfokú szakképzettségű	4,5	5,8
Felsőfokú szakképzettségű	5,0	1,6
Ismeretlen	4,5	3,7
Összesen	100,0	100,0

A szakképzettségre vonatkozó adatok a szakmunkás-képzettséggel rendelkező szülők csoportját lényegesen népesebbnek mutatják a jelenleg is szakmunkásként foglalkoztatottakénál. Ennek egyik oka az, hogy elég magas azoknak a szülőknek a száma, akik jelenleg már nem folytatnak kereső foglalkozást, nyugdíjasok vagy leszázalékoltak, de keresőképes korukban maguk is szakmunkások voltak. A másik ok, ami miatt a szakmunkás-képzettségűek száma nagyobb a szakmunkásként foglalkoztatottakénál, a nem fizikaiak csoportjába tartozó szülők alulképzettsége. Ugyanis ebben a foglalkozási csoportban is igen alacsony a közép- vagy felsőfokú szakképzettséggel rendelkezők aránya. A szellemi foglalkozású alkalmazottak és a középszintű vezetők többsége maga is csak szakmunkás-képzettségű, legfőljebb tanfolyam vagy más nem iskolarendszerű képzés keretében szerzett munkájához kiegészítő képesítést. Ezek a szülők általában maguk is szakmunkásként kezdték pályafutásukat, s a munkahelyi ranglétrán fokozatosan emelkedve jutottak el jelenlegi, nem fizikai státuszukig. Foglalkozási és szakképzettségi adataik egyaránt arra utalnak, hogy egy sajátosan átmeneti réteg képviselői, akik már nem fizikai dolgozók, de még nem is értelmiségiek. A foglalkozásra és szakképzettségre utaló adatokból egyaránt kiderül, hogy az apák és az anyák helyzete lényegesen eltér egymástól. Az anyák között pl. feltűnően magas a kereső foglalkozást nem folytatók száma. Ennek elsősorban az az oka, hogy a vizsgált rétegbe szép számmal tartoznak olyan vidéki családok, ahol csak az apa áll formális ipari vagy mezőgazdasági munkaviszonyban, s az anya háztartásbeliként végez a kertben vagy a háztáji-ban mezőgazdasági munkát. Ugyancsak lényeges különbség, hogy az anyák szakképzettség tekintetében is jóval az apák alatt maradnak. Felté-

telezésünk szerint ennek az az oka, hogy ugyanazon társadalmi rétegen belül eltérő követelmények, „elvárások” érvényesülnek a férfiakkal és a nőkkel szemben. Abban a munkásrétegben pl., amelyben fontos, hogy a férfinak jó szakmája legyen, elegendő, ha a nőnek jövedelemkiegészítő foglalkozása van. Miután a család egzisztenciáját, anyagi biztonságát és társadalmi presztízst elsősorban a férfi foglalkozása és szakképzettsége szabja meg, az anyák erre vonatkozó adatai csak másodlagos fontosságúak.

Hogy a különbségek ellenére lényegében ugyanazon társadalmi rétegbe tartozó apákról és anyákról van szó, azt iskolai végzettségük hasonlósága is bizonyítja.

*A fizikai dolgozó szülők foglalkoztatottságának ágazati megoszlása
%-ban*

	apa	anya
8 általános alatt	32,0	40,3
8 általános	45,6	48,2
Érettségi	6,6	5,4
Diploma	5,0	1,6
Ismeretlen	10,8	4,5
Összesen	100,0	100,0

Az apák és az anyák esetében is feltűnő az alapfokú iskolai végzettséggel sem rendelkezők nagy száma. Nemcsak a szakképzetlen fizikaiak, de még a betanított munkások többsége sem rendelkezik az alapfokú 8 általános iskolai végzettséggel, ami egyúttal arra is utal, hogy a szakmunkástanulók jelentős százaléka alacsony műveltségi és kulturális szinten élő családokból származik. Az iskolai végzettség tekintetében fölöttük álló csoportok megközelítőleg egybeesnek a szakképzettség tekintetében elkülönülő csoportokkal. Azaz együttesen egy képzetlen és alapfokú iskolázottsággal sem rendelkező „alsó” rétegről, egy nagyságrendben ehhez közel álló alapfokú iskolázottságú szakképzett „középső” rétegről, és az előző kettőnél jóval szűkebb érettségizett vagy diplomás „felső” rétegről tanúskodnak.

A szakmunkástanulóknak csaknem a fele tehát iskolázottság tekintetében is szülei szintjét reprodukálja. Ezt mintegy megközelíti azoknak a száma, akik szüleiknél magasabb iskolai végzettséget szereznek, és mindkét csoportnál lényegesen kisebb azoknak az aránya, akik alatta maradnak szüleik iskolázottsági szintjének.

A szakmunkástanulók vertikális mobilitásáról szóló adatok mellett azonban horizontális mobilitásuk problémáiról is szólnunk kell. E tekintetben a szakmunkás-utánpótlást leginkább biztosító fizikai dolgozó szülők foglalkoztatottságának ágazati megoszlása látszik érdekesnek.

A fizikai dolgozó szülők foglalkoztatottságának ágazati megoszlása %-ban

	Mezőgazdaság		Ipar		Szolgáltatás		Egyéb		Összesen	
	apa	anya	apa	anya	apa	anya	apa	anya	apa	anya
Szakképzetlen	5,4	6,6	4,5	5,3	4,5	7,5	0,0	1,2	14,4	20,6
Betanított	2,9	0,4	7,4	17,0	8,7	4,1	0,4	0,4	19,4	21,9
Szakmunkás	2,9	0,0	16,6	2,0	5,0	2,5	0,4	0,4	24,9	4,9
Önálló	0,4	0,0	2,5	0,4	1,2	0,4	0,0	0,0	4,1	0,8
Összesen	11,6	7,0	31,0	24,7	19,4	14,5	0,8	2,0	62,8	48,2

A fenti adatokból kiderül, hogy a budapesti gépipari szakmunkástanulók közül a legtöbben ipari munkáscsaládból származnak. A jelenlegi ipari munkásréteg tehát emelkedő kvalifikációs tendenciával, de újratermeli önmagát. A szolgáltatásban foglalkoztatott szülők is jelentősen hozzájárulnak az ipari szakmunkásréteg reprodukciójához, de az ipari ágazatban dolgozóknál kisebb arányban és erősebb kvalifikációs tendenciával. Erre utal, hogy míg az ipari munkások között a szakmunkás apák vannak a legtöbben, addig a szolgáltatásban foglalkoztatottaknál a betanított munkások aránya a nagyobb.

Az előbbi két ágazathoz viszonyítva feltűnő a jelenleg mezőgazdaságban foglalkoztatott szülők alacsony száma. Különösen kevesen vannak a szakképzetlen mezőgazdasági fizikaiak, azaz a jelenleg is hagyományos parasztfoglalkozásúak. Adataink szerint tehát a mezőgazdaságból iparba áramlásnak ez az intergenerációs változata a korábbi országos adatokhoz képest lényegesen csökkenő tendenciát mutat.⁶ A hagyományos parasztfoglalkozású szülők mellett azonban megjelenik a mezőgazdasági szak- és betanított munkásszülők csoportja, akik a nagyüzemi mezőgazdaság követelményeihez igazodva, munkájuk jellegét és életmódjukat tekintve valamennyire már maguk is eltávolodtak a hagyományos paraszti rétegtől, s így gyerekeik szakmunkássá válása már az ágazatok közötti mobilitás korábbiánál fokozatosabb, kisebb léptékű változatát jelenti.

A gépipari szakmunkástanulók szüleikhez, azaz az előző generációhoz viszonyított társadalmi mobilitása tehát mind vertikális, mind horizontális irányban reprodukciós, ill. kisléptékű mobilitási tendenciákról tanúskodik.

Ha viszont ezt a mobilitási képet az előző, azaz a nagyszülők generációjának adataival is kiegészítjük, nyilvánvaló, hogy a jelenlegi helyzet egy olyan jelentős társadalmi mozgásokban gazdag korszak második szakasza, amelynek dinamikusabb első fele a szülők életében játszott döntő szerepet. Az előző két generáció közötti változásokból ugyanis a jelenleginél sokkal erőteljesebb mobilitási folyamatokra következethetünk.

Munkánkat nehezítette, hogy a megkérdezett gyerekek közül sokan (32,4, ill. 26,0%) nem tudták megmondani, hogy mi volt nagyapjuk foglalkozása. A használható adatokból viszont kiderül, hogy nem fizikai foglalkozású alig fordult elő a nagyapák között (2,8, ill. 2,4%). Az apák 18,8%-os szellemi foglalkozású csoportja tehát majdnem kivétel nélkül a felszabadulás után lejátszódott társadalmi átalakulás lehetőségeit kihasználva indult el munkás- vagy parasztrétegéből az értelmiségivé válás útján. Ez tehát elsőgenerációs szellemi foglalkozású csoport. A tradicionális értel-

miségi családból származó gyerek csak kivételként került a gépipari szakmunkástanulók közé.

Ugyanennek a dinamikus mozgásnak köszönhető, hogy mintánkban tradicionális munkáscsaládból származó szakmunkástanuló is alig akad. Feltehető, hogy az elsőgenerációs szellemi foglalkozású szülők közül a legtöbben ipari munkáscsaládokból származtak, az apák generációjának ez a rétege volt a leginkább mozgékony, s a társadalmi változások iránya is az ő kiemelkedésüknek nyitott elsősorban utat. A tradicionális munkáscsaládokból származó szakmunkástanulók alacsony számát tehát elsősorban az indokolja, hogy a rétegben jelenleg domináns reprodukciós tendenciát egy korábbi dinamikus mobilitási tendencia előzte meg.

De nemcsak a vertikális mobilitás adatai tanúskodnak a társadalom jelenleginél lényegesen dinamikusabb korszakáról, hanem a horizontális irányú mozgások is.

A fizikai foglalkozású nagyapák megoszlása ágazati bontásban %-ban

	Mezőgazdaság		Ipar		Szolgáltatás		Egyéb		Összesen	
	apa	anya	apa	anya	apa	anya	apa	anya	apa	anya
Szakképzetlen	33,3	32,5	2,0	2,0	0,8	0,8	1,6	2,5	39,7	37,8
Betanított	0,8	1,6	0,8	2,0	3,7	2,0	0,4	1,6	5,7	7,2
Szaktanulás	0,0	0,4	11,2	13,3	1,6	1,6	0,0	0,0	12,8	15,3
Önálló	2,9	2,5	1,6	2,0	1,6	1,2	0,0	0,0	6,1	5,7
Összesen	37,0	37,0	15,6	19,3	7,7	5,6	2,0	4,1	64,3	66,0

A nagyapák többsége még mezőgazdaságban foglalkoztatott szakképzetlen fizikai, azaz hagyományos parasztfoglalkozású volt. Az apák generációja volt részese annak a 45 után kibontakozó gazdasági-társadalmi folyamatnak, amely a mezőgazdaságban foglalkoztatottakat tömeges városba (iparba-szolgáltatásba) áramlásra ösztönözte. Így a mintánkba került, iparban és szolgáltatásban foglalkoztatott segéd-, betanított és szaktanulás szülők többsége parasztszármazású elsőgenerációs munkás.

A három generáció foglalkozási adatainak együttes vizsgálata tehát egy átlós irányú tendenciát mutat, amelynek kiindulópontját a mezőgazdasági szakképzetlen nagyapák, végpontját pedig az ipari szakképzett unokák jelentik. A két pólus között megtett utaknak természetesen számtalan változata lehetséges. Az alábbiakban megkíséreljük felvázolni azokat, amelyek vizsgálatunk adatai alapján a leggyakrabban előfordulóknak és legkritikusabbnak látszanak.

Feltételezésünk szerint ugyanis e különböző mobilitási folyamatokat átélő családokból származó gyerekek egyúttal eltérő szocializációs folyamatok részesei, eltérő tradíciók, ambíciók és perspektívák hordozói, különböző motívumok játszottak szerepet szakma- és iskolaválasztásukban, szaktanulás éveik alatt is eltérő életmódot folytatnak, különböző módon élik át a szaktanulással válás folyamatát. Mindezek következtében — azonos szakmák esetében is — más és másfajta szaktanulás válik belőlük.

1. Mezőgazdasági fizikai foglalkozású szülők

a) Hagyományos parasztfoglalkozásúak

A családoknak ez a csoportja viszonylag inmobil maradt. Az apa öröklött foglalkozását folytatva parasztként éli le életét. Élete kereteit a tsz-szervezés módosította, és több-kevesebb sikerrel maga is alkalmazkodni próbált e változásokhoz. Munkájának mennyisége, minősége és ritmusa részben megváltozott, de lakóhelye, kapcsolatai öröklöttek, tovább örzi és tovább adja parasztrétege hagyományait. Az innen induló gyerekeknek sokkal nehezebb utat kell megtenniük az ipari szakmunkássá válásig, mint más rétegekből származó társaiknak és szükségszerű, hogy ez életük egészére is meghatározó.

b) Mezőgazdasági munkások

A szülőknek ez a csoportja ugyancsak a mezőgazdasági ágazaton belül maradt, de a nagyüzemi mezőgazdaság követelményeihez igazodva, a mezőgazdasági munkafolyamatok valamelyikére specializálta magát, s ehhez valamilyen szakképesítést is szerzett. Munkája és életformája átmeneti, már nem igazi paraszt, de még nem is szakmunkás. Munkájának minősége, mennyisége, ritmusa lényegesen megváltozott, de lakóhelye és kapcsolatai tradicionálisak, s gyakori, hogy jobb megélhetése érdekében háza körül hagyományos paraszti munkát is végez. Ezek a szülők a foglalkozási hierarchiában már az előző generációnál magasabbra léptek, de az ágazatváltoztatás feladata még a gyerekekre vár, akik, miután szüleiktől a parasztélet törvényeit tanulták, perspektíváikat illetően közel állnak az előző csoportba tartozó társaikhoz.

2. Elsőgenerációs munkásszülők

a) Szakképzetlenek

Ebbe a csoportba a faluból, mezőgazdaságból elvándorló szülők tartoznak. Az öröklött parasztéletmódot a tsz-szervezés miatt hagyományos formájában nem folytathatták, s a szülők más ágazatokban próbálták munkát keresni. Szakmatanulásra sem idejük, sem módjuk nem volt, így az ipari vagy szolgáltatási szakképzetlenek soraiba léptek. Körülöttük minden megváltozott. Megváltozott munkájuk mennyisége, minősége, ritmusa és életmódjuk keretei is. Egyik csoportjuk lakóhelyet, s ezzel környezetet és kapcsolatokat is változtatott, ill. ez utóbbiak közül inkább csak veszített, másik csoportjuk állandó lakhelyét nem változtatta, hanem folyamatos átmenetiségre, ingázásra rendezkedett be. Mindkét változat közös abban, hogy öröklött hagyományaik a megváltozott környezetben nem folytathatók, s hogy tanult értékeik az új életmód kereteiben érvényüket veszíteték. Az ő gyerekeik szakmunkássá válása a foglalkozási hierarchiában is emelkedést jelent és egyúttal a szülők képviselte labilis átmenetiség helyett az életmód stabilitását hivatott megteremteni.

b) Szakképzettek

Ez a csoport az elsőgenerációs szakmunkás szülők csoportja. Az előző csoporthoz hasonlóan ezek is a mezőgazdaságból kerültek ki, de miután körülményeiket illetően az előző csoportnál jobb helyzetben voltak, valamilyen módon szakmát tanulhattak. Tulajdonképpen igen sokszínű réteget reprezentálnak, faluból közeli városba bejáró szakmunkások ugyanúgy tartoznak ide, mint városba beköltözöttek. Életmódjuk sok tekintetben különbözik, de munkájuk mennyisége, minősége, ritmusa és társadalmi presztízsük nagyon hasonló. Közösek abban is, hogy életük stabilitását, egzisztenciális biztonságukat valamennyien szakmájuknak köszönhetik. Az ő gyerekeik szakmunkássá válása nemcsak a szülők elérte státus egyszerű reprodukciója, hanem gyakran a szakmai hierarchián belül emelkedést is jelent. Míg az apák többnyire nehéz fizikai munkát igénylő szakmával rendelkeznek, addig gyerekeiket a könnyebb, jobb munkafeltételeket ígérő, magasabb presztízsű szakmák felé igyekeznek orientálni.

3. Elsőgenerációs szellemi foglalkozású szülők

Ez a csoport a vertikálisan leginkább mobil szülők csoportja. Ők azok, akik a felszabadulás utáni társadalmi átalakulás lehetőségeivel élve szellemi foglalkozásúak, vezetők vagy értelmiségiek lettek. Ezzel munkájuk, életformájuk, társadalmi presztízsük egyaránt lényegesen megváltozott. Együtt általában lakóhelyet, környezetet is változtattak, városba vagy városközelbe költöztek. Öröklött hagyományaik megváltozott társadalmi helyzetükben általában nem folytathatók, tanult értékeik új helyzetükben nem érvényesek. Mindezek helyett újakat kellett elsajátítaniuk, azaz egy újfajta életforma kereteibe kellett beilleszkedniük. Amennyiben gyerekeikből szakmunkás lesz, új társadalmi rétegüket nem örökölték tovább.

A FIATALOK SZAKMUNKÁSSÁ VÁLÁSÁNAK PEDAGÓGIAI ELŐZMÉNYEI ÉS ÖSSZEFÜGGÉSEI

A fiatalok szakmunkássá válását elsősorban olyan makrostrukturális faktorok alakítják, amelyek a társadalom osztály- és rétegszerkezeti reprodukcióját és változását is döntő módon befolyásolják. E mechanizmus működésének legfontosabb mozzanatait már tárgyaltuk. A továbbiakban a folyamat *pedagógiai összefüggéseit vizsgáljuk meg*.

Közismert, hogy az általános iskolában elért tanulmányi eredmény — és a vele összefonódó szelekció — jelentős mértékben befolyásolja a tanulók középfokú továbbtanulásának lehetőségeit. A középfokú oktatás iskolatípusai közötti *választás lehetősége* voltaképpen csak azok számára adott, akik jó tanulmányi eredményeket értek el. Elvileg az általános iskolát sikeresen elvégző tanulók a középfokú oktatás bármely típusába jelentkezhetnek. A gyakorlatban azonban ez csak formálisan egyenlő lehetőség,

hiszen a gimnázium és a szakközépiskola is erősen szelektál, s miután más kritérium nem áll rendelkezésre, az általános iskolában elért tanulmányi eredmények számszerű osztályzatait veszik alapul. A gimnázium — főként a tagozatos osztályok — elsősorban a felsőfokú tanulmányokra készülő, az átlagosnál jobb általános iskolai tanulmányi eredményeket produkáló fiatalok iskolája. A gyengébb felkészültségű — tanulmányi előmenetelű — tanulók (és szüleik) környezetük tapasztalatai alapján világosan felismerik, hogy számukra a gimnáziumi továbbtanulás nem reális célkitűzés, részben azért, mert az esetek többségében nem tudnak az ottani tanulmányi követelményeknek megfelelni, másrészt azért, mert ha el is végzik a gimnáziumot, a felsőoktatási intézmények felvételi követelményeinek nem tudnak megfelelni. Miután a gimnázium nem ad semmiféle szakjellegű képzettséget, az iskolatípus csupán azokat a tanulókat vonzza, akik erős vágyat éreznek a felsőfokú továbbtanulás iránt, illetve azokat, akik a gimnáziumi érettségi birtokában valamilyen nem fizikai jellegű munkát kívánnak végezni. Ez utóbbi megfontolás főként a lányok gimnáziumi továbbtanulását motiválja.

A kutatási eredmények arról tanúskodnak, hogy a gimnáziumi továbbtanulás értékét az egyes társadalmi rétegekben eltérő módon ítélik meg. Az értelmiségi vezető állású szülők többsége, továbbá a szellemi munkakörben foglalkoztatottak jelentős része még a viszonylag gyenge tanulmányi előmenetelű gyermeket is a gimnáziumba irányítja. Ugyanakkor a fizikai dolgozó családok — főként a betanított és segéd munkások, mezőgazdasági fizikai dolgozók — a jó tanulmányi eredményt elért és felsőfokú továbbtanulásra esélyes gyermeküket is vonakodnak gimnáziumba küldeni. Mindez sajátosan alakítja a gimnáziumok társadalmi összetételét.

*A gimnáziumi tanulók megoszlása társadalmi rétegek szerint**

Az apa munkajelleg-csoportja	Budapest	Vidéki városok	Községek
Vezető állásúak	12	8	6
Értelmiségiek	25	13	9
Egyéb szellemi foglalkozásúak	33	31	24
<i>Együtt</i>	<i>70</i>	<i>52</i>	<i>39</i>
Szaktanácsadók	17	18	21
Betanított munkások	5	6	6
Segéd munkások	2	6	9
Mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak	—	9	15
<i>Együtt</i>	<i>24</i>	<i>39</i>	<i>51</i>
Egyéb kategóriák	6	9	10
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

* Egy 1970-ben végzett országos reprezentatív felvétel adatait közöljük. Az országos mintába 76 000 általános és középiskolai tanuló került be. A vizsgálatot az MTA Szociológiai Intézete és a Fővárosi Pedagógiai Intézet szociológusai végezték.

A fizikai dolgozók gyerekeinek aránya a gimnáziumban országosan mintegy 30 százalék, ami általában is kedvezőtlen. A társadalmi összetétel erőteljesen differenciálódik a település típusa szerint. A fizikai dolgozók gyermekeinek aránya — miként a fenti táblázat mutatja — a fővárosi gimnáziumokban a legalacsonyabb, mindössze 24 százalék, s a továbbtanulás szempontjából igen kevés esélyt biztosító községi gimnáziumokban a legmagasabb — 51 százalék. A különbségek részben a települések eltérő társadalmi összetételéhez igazodnak, elsősorban azonban aszerint változnak, hogy az adott iskola milyen esélyeket biztosít a továbbtanuláshoz.

Jóllehet, a fizikai dolgozók valamennyi rétege alul-reprezentált a gimnáziumban, különösen szembeötlik a *betanított* és *segéd munkások*, továbbá a *mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak* gyermekeinek rendkívül kedvezőtlen aránya. A fővárosban például az összes keresők mintegy 37 százaléka betanított, illetve segéd munkás, gyermekeik aránya a gimnáziumi tanulók között csak mindössze 7 százalék. Hasonlóan kedvezőtlen a vidéki gimnáziumokban a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak gyermekeinek továbbtanulása, főként, ha figyelembe vesszük, hogy a vidéki városi gimnáziumok tanulóinak kb. 9 százaléka tartozik az említett kategóriához.

A szakközépiskola társadalmi összetétele sajátosan alakul: a vezető állású és értelmiségi rétegből főként azok a fiatalok kerülnek ide, akik gyengébb iskolai tanulmányi eredményeik miatt kevésbé esélyesek a felsőfokú továbbtanulásra. A fizikai dolgozó rétegek gyermekeinek aránya itt jóval magasabb, mint a gimnáziumban, de a betanított, főként pedig a segéd munkások gyermekei a szakközépiskolába sem jutnak be megfelelő arányban. Másfelől a szakközépiskolában is érvényesülő spontán és tudatos szelektáló mechanizmusok eredményeként a fizikai dolgozók gyermekei alul-reprezentáltak az olyan szakközépiskolákban, amelyek kvalifikáltabb szakmákra képeznek és az átlagnál kedvezőbb esélyeket biztosítanak a felsőfokú továbbtanuláshoz. Az ilyen szakközépiskolák társadalmi összetétele a gimnáziuméhoz hasonló. Végeredményben tehát az *olyan szakközépiskolákat, amelyek kedvezőbb továbbtanulási esélyeket, illetve magasabb szakmai képzettséget biztosítanak, főként a szellemi foglalkozású rétegek népesítik be.*⁷

A középfokú oktatási intézmények társadalmi összetételében tehát objektív, strukturális eredetű szakmaszerzési, továbbtanulási esélyegyenlőtlenségek tükröződnek vissza. Végeredményben a középfokú oktatás három iskolatípusa közül a szakmunkásképző iskola vált a fizikai dolgozó rétegek gyermekeinek iskolájává. Eddig is tudtuk, hogy az említett iskolatípus tanulóinak túlnyomó többsége (az országos adatok szerint mintegy 85 százaléka) fizikai dolgozó családok gyermeke. A globális adatok azonban mindeddig elfedték azt a rendkívül figyelemreméltó tényt, hogy a szakmák jellege magán a szakmunkásképző iskolán belül is erősen differenciálja a tanulók társadalmi összetételét. Az általunk vizsgált minta részletes adatai világosan mutatják, hogy a szakmák kvalifikációs szintje és presztízse szerint egyértelműen változik a tanulók társadalmi összetétele, s főként a segéd- és betanított munkások, de a mezőgazdasági fizikai dolgozók bizonyos csoportjainak gyermekei is alul-reprezentáltak az ún. éltszakmákat oktató intézetekben. Bár a szakmunkásképző intézetek tár-

sadalmi összetételének, a szakmai és társadalmi tagozódás összefonódásának teljes képét a további vizsgálatok alapján lehet megrajzolni, annyi máris megállapítható, hogy nemcsak a gimnázium és a szakközépiskola, hanem a szakmunkásképző iskola is leképezi és konzerválja a strukturális eredetű szakmaszerzési-továbbtanulási esélyegyenlőtlenségeket.

Az eddigi kutatások eredményei alapján úgy tűnik, hogy a szakmák közötti válogatás lehetősége rendkívül erősen kötődik az általános iskolában elért tanulmányi eredményekhez. Mindeddig csupán olyan adatok álltak rendelkezésünkre, amelyek azt tanúsították, hogy az általános iskolát végzett fiatalok közül a gyenge tanulók iratkoznak be a szakmunkásképző iskolába. Egy fővárosi vizsgálat⁸ adatai szerint a budapesti szakmunkásképző iskolák „B” tagozatára felvetteknek csak mintegy 20%-a volt jeles, 30%-a jó, 57%-a közepes, 11%-a pedig elégséges eredménnyel végezte az általános iskolát.

Az általunk végzett vizsgálat is megerősíti azt a korábban feltárt tényt, hogy az általános iskolát végzett fiatalok közül a jó tanulmányi eredményt elérők abszolút többsége a gimnáziumban és a szakközépiskolában tanul tovább. A gépipari szakmunkástanulók 78%-a közepes és elégséges osztályzattal zárta az általános iskolát. Ugyanakkor a vizsgálat feltárta azt is, hogy az ún. elitszakmák tanulói az átlagosnál jóval kedvezőbb tanulmányi eredményekkel rendelkeztek. Mindezt a következő adatok tükrözik.

A gépipari szakmunkástanulók százalékos megoszlása az általános iskola befejezésekor elért tanulmányi eredmények szerint

Szakmacsoport	Tanulmányi átlag az általános iskola végén				Ismeretlen	Összesen
	2,0—2,9	3,0—3,7	3,8—4,3	4,4—5,0		
Esztergályos, marós, gépi forgácsoló	31,1	56,2	10,7	1,0	1,0	100
Víz, gáz- és központi fűtés-szerelő	36,6	45,1	16,9	1,4	—	100
Autószerelő, szerszámkészítő	10,6	53,5	33,3	2,6	—	100
Átlag	26,3	52,1	13,6	1,6	0,4	100

Mint látható, a két legjobb tanulmányi csoport (3,8—5,0) aránya a vizsgált mintában együttesen mintegy 150%. E tanulók, általános iskolai tanulmányi eredményeik alapján, a gimnáziumban vagy a szakközépiskolában is folytathatták volna tanulmányaikat. A „jó tanulók” több mint fele a harmadik szakmacsoportból, az autószerelő, szerszámkészítő szakmunkástanulók közül kerül ki. Ezek jelentős része megpróbálkozott a középiskolai továbbtanulással is, és csak az eredeti elképzelések megghiúsulása után került a szakmunkásképző iskolába. Az említett csoport egyébként is jóval kedvezőbb tanulmányi eredménnyel fejezte be az általános iskolát, mint a másik kettő. Közülük kevés, mindössze 10% tartozik a leggyengébb tanulók csoportjába, míg a másik két szakmacsoportból 31—36%. Megállapítható tehát, hogy a szakmák jellege, társadalmi presztízse erő-

sen differenciálja a tanulók összetételét és az általános iskolában elért kedvezőtlenebb tanulmányi eredmények (természetesen más tényezőkkel összefonódva) jórészt kizárják az ún. elitszakmák elérésének lehetőségét. Ily módon a szakmák hierarchiája magán a szakmunkásképző iskolán belül is leképezi a tanulmányi eredmények különbözőségében is kifejeződő, de jórészt társadalmilag is determinált esélyegyenlőtlenségeket.

E jelenséggel összefüggésben figyelmet érdemel az is, hogy milyen jellegű (társadalmi összetételű) általános iskolából és iskolai osztályokból rekrutálódtak az általunk vizsgált szakmunkástanulók. Az adatokból kitűnt, hogy a szakmunkástanulók 22%-a olyan általános iskolai osztályokban tanult, ahonnan csupán néhányan (osztályonként 3—4 gyermek) jutottak be gimnáziumba vagy szakközépiskolába. Ez a tény teljesen egybevág egy korábbi kutatásnak⁹, az ún. társadalmi és pedagógiai streaming létezésére vonatkozó adataival. A hivatkozott kutatás kimutatta, hogy egyazon iskolán belül is szembetűnően elütő a párhuzamos osztályok társadalmi összetétele és a társadalmi összetétel, továbbá a tanulmányi eredmények szerint nagy mértékben homogén osztályok alakulnak ki.

A mostani vizsgálat részint megerősítette, másrészt új összefüggésekkel gazdagította a homogén osztályokra vonatkozó eddigi ismereteinket. Fény derült arra, hogy általános iskoláinkban tömegével léteznek olyan jellegű homogén osztályok is, amelyek a továbbtanulásnak csupán egy *meghatározott útját* nyitják meg tanulóik számára. A vizsgált minta 42%-a olyan jellegű általános iskolai osztályokhoz tartozott, ahonnan a továbbtanulók többsége — 60—70 százaléka — szakmunkásképző iskolába lépett. Ugyanakkor a vizsgáltak 33 százaléka olyan osztályokból került ki, ahonnan a továbbtanulók többsége gimnáziumba vagy szakközépiskolába iratkozott be és csak néhányan lettek szakmunkástanulók. Itt a homogén jellegű osztályok olyan típusáról van szó, amelynek tanulói jórészt értelmiségi-szellemi dolgozó családok gyermekei és továbbtanulásuk is ennek megfelelően alakul. Ez utóbbi kategórián belül lényeges különbség, hogy a továbbtanulók többsége gimnáziumban vagy szakközépiskolában folytatta-e tanulmányait. A vizsgálat adataiból kitűnik, hogy a továbbtanulás iránya szempontjából léteznek olyan típusú homogén osztályok is, melyeknek tanulói túlnyomóan a gimnáziumban, illetve a szakközépiskolában tanulnak tovább.

Úgy tűnik tehát, hogy a továbbtanulás szempontjából nagy mértékben homogén általános iskolai osztályok *három alaptípusa* különböztethető meg: az *első típusba* az olyan osztályok sorolhatók, amelyek szinte kizárólag csak a szakmunkás-iskolában való továbbtanulás perspektíváját nyitják meg a tanulók előtt. A vizsgált szakmunkástanulók mintegy fele ilyen osztályokból került ki. A *második típusból* a tanulók többsége a középiskolai (gimnázium vagy szakközépiskola) továbbtanulás útját választja, s csupán néhányan mennek szakmunkástanulónak. A *harmadik típusba* azok a vegyes jellegű osztályok tartoznak, melyeknek tanulói nagyjából azonos arányban iratkoznak be a középiskolába, illetve a szakmunkásképző intézetbe. Az általunk vizsgált szakmunkástanulók mintegy 15%-a érkezett az ilyen heterogén jellegű osztályokból.

Az eddigiekben megrajzolt képet újabb adalékokkal egészíthetjük ki akkor, ha megvizsgáljuk, hogy a tanulók milyen aránya nem tanult tovább

azokban az általános iskolai osztályokban, ahonnan a vizsgálatba bevont szakmunkástanulók jöttek. Az adatokból kirajzolódó kép igen differenciált. A tanulók mintegy fele, 49 százaléka, olyan osztályokban fejezte be általános iskolai tanulmányait, ahonnan a túlnyomó többség — legalább 90% — beiratkozott valamilyen középfokú iskolába. Ugyanakkor kiderült, hogy léteznek olyan kedvezőtlen helyzetű osztályok is, melyeknek tanulói közül a többség nem tanult tovább. Az ilyen osztályok aránya nem túlságosan magas — a vizsgált szakmunkástanulóknak mindössze 5%-a érkezett ilyen osztályokból — létezésük azonban a továbbtanulási esélyek szélsőségeire hívja fel a figyelmet.

Az iskolai szelekció, az egyenlőtlen továbbtanulási lehetőségek tényeit szükségtelennek véljük részletesen elemezni. Annál kevésbé, mert ma már közismert, hogy az elvileg egységes általános iskola — számos, itt nem tárgyalható ok miatt — gyakorlatilag még távolról sem nyújt egységes műveltséget és képzettséget. A nyolcéves alapiskolázás a lehetségesnél és elvárhatónál jóval alacsonyabb szinten realizálja a kulturális nivellálás és a képességfejlesztés lehetőségeit. Az általános iskolai induláskor már erősen érezhető hátrányok az iskoláztatás éveit inkább nőnek, mint csökkennek. A problémákat tetézi, hogy az egységes általános iskola minőségében és mennyiségileg regionálisan erősen differenciált. A fővárosi, vidéki városi és a falusi iskolák színvonala között még mindig nagy a különbség. A jelenlegi adottságok között tehát az egységes iskolarendszer nagyon nagymértékű színvonalbeli eltérésekkel valósul meg. Ez megállapítható a továbbtanulás mértékéből is. Budapesten például mintegy 20%-kal többen iratkoznak be az általános iskolát végzett tanulók a középiskolába, mint vidéken és közülük jóval kevesebben hagyják abba tanulmányaikat. A munkáslakta kerületek általános iskoláinak kedvezőtlenebb személyi és tárgyi ellátottsága Budapesten is érzékelhető.

A kérdés ezek után az, hogy a fentiekben körvonalazott pedagógiai szelekciós folyamatok miként befolyásolják a fiatalok munkássá válásának folyamatát, mennyiben állnak összhangban egy művelt és öntudatos munkásutánpótlás felnevelésének társadalmi célkitűzéseivel? Számos jel alapján úgy véljük, hogy közoktatásunk mai pedagógiai gyakorlata és főként szelekciós rendszere kedvezőtlenül befolyásolja a fiatalok munkássá nevelését. A munkásutánpótlás pedagógiai rekrutációja ma a tanulmányi eredményekben kifejezésre jutó teljesítmény alapján történik. E szelekciós folyamatban a szakmunkáspályákra történő orientálás szervesen összekapcsolódik a gyengébb tanulmányi eredményekkel. A szakmunkástanulointézetekbe lépő fiatalok többsége közepes vagy annál gyengébb eredménnyel evickéli végig az általános iskolát. Amikor az iskola a gyermek személyes teljesítményét, képességeit, magatartását és viselkedését szamszerű osztályzatokkal minősíti, a sikert és elismerést a tanulók egy szűk csoportjának, a jó tanulóknak juttatja. Ugyanakkor figyelmen kívül hagyja vagy éppenséggel elmarasztalja azokat, akik — éppen gyengébb teljesítményeik miatt — a leginkább rászorulóknak a sikerélmények nyújtotta pozitív ösztönzésekre. A leendő munkásfiatalok sajátos iskolai diszkrimináltsága nem marad következmények nélkül. Konkrét vizsgálatok tanúsítják, hogy a tanulmányi eredmények romlása arányában egyre inkább növekszik a tanulók szembenállása az iskolával, s csökken minden-

fajta tanulás és művelődés vonzereje. Ily módon a pedagógiai munka egyik súlyos belső konfliktusa, *értékelési dimenzióinak egyoldalúsága* keresztezi azt a törekvést, hogy a művelődés, a kultúra értékei iránt fogékony munkásutánpótlás nevelődjön fel.

Mindez halaszthatatlanná teszi, hogy az iskola a tanulókat ne csupán a *verbális-intellektuális* teljesítmények alapján értékelje, hanem az intellektuális képességekkel egyenrangúnak tekintse a tehetség és képesség olyan megnyilatkozási módjait is, mint pl. a gyakorlati intelligencia, a kiváló manualitás, szervezőkészség stb. A munkásutánpótlás nevelését negatívan befolyásolja az is, hogy a tantervi anyag nem elég sokoldalú: jelentéktelen a műszaki-technikai alpműveltséget adó információ, kevés termelési ágba nyílik alaposabb betekintés, szűkös a kapcsolat a fizikai munkával. Nem véletlen tehát, hogy az iskolában csupán a tanulók szellemi produkciójának van igazi presztízse.

A problémákat csak tetézi, hogy a szakmunkásképző iskolák közismereti anyaga túlságosan hozzátapad az általánosan művelő iskolák tantervi koncepciójához. Ennek következtében sem a szakmunkástanulók valóságos tapasztalataihoz és érdeklődéséhez nem tud közel kerülni, sem arra nem alkalmas, hogy a körükben erős iskolával szembeni ellenszenvet, a tanulási indítékhiányt enyhítse. Az első osztályban — főként a tanulók hiányos helyesírási és matematikai ismeretei miatt — a közismereti tárgyak oktatására fordított idő jelentős részét az általános iskolai tantervi anyag feldolgozására, ismételésre kell fordítani.

A tanulmányi eredmények alakulását és a tanulók nagyszámú lemorzsolódását tükröző adatok arra utalnak, hogy a tanulók igen nehezen tudnak megfelelni a nem túlságosan magas tanulmányi követelményeknek. Mindezt az ún. emelt szintű „B” tagozat tanulóinak alábbi országos eredményei érzékeltetik.

*A „B” tagozatos tanulók megoszlása tanulmányi eredmények szerint**

Tanulmányi eredmények	I. évf.	II. évf.	III. évf.
Jeles	0,8	1,5	1,9
Jó	13,3	18,9	23,1
Közepes	46,0	48,9	55,6
Elégséges	22,8	19,4	16,1
Elégtelen	16,6	11,3	3,3
Átlagos tanulmányi eredmény	2,6	2,8	3,0

Az adatokból látható, hogy a szakmunkástanulók tanulmányi eredményei — főként az első és második évfolyamokban — igen kedvezőtlenül alakulnak, elmaradnak az általános iskolában elért eredményektől is. Az induláskor elégséges és közepes tanulók jelentős része — mintegy 17%-a — megbukik. Az I. évfolyamról a tanulók 14%-a marad ki, túlnyomóan a gyenge tanulmányi eredmények miatt. Az esti szakközépiskola elvégzésére leginkább esélyes, jeles tanulók száma a III. évfolyamon is elenyésző.

* Forrás: Mü.M Tanévnnyitó statisztikai tájékoztató, 1971/72.

Az emelt szintű szakmunkásképzés hatásfokáról és problémáiról újabb adalékok birtokába jutunk, ha megvizsgáljuk az egyes tantárgyakban elért tanulmányi eredményeket.

*A „B” tagozaton elért tanulmányi eredmények tantárgyanként
a tanulók százalékában**

Tantárgy	Jeles			Jó			Közepes			Elégséges			Elégtelen		
				elömenetelű			tanulók			% -os			megoszlása		
	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.
	évfolyamon														
Magyar nyelv	2	4	4	14	15	16	45	44	42	37	36	37	2	1	1
Történelem	3	7	3	19	22	17	42	37	42	34	33	38	2	1	—
Matematika	4	2	3	15	10	12	29	29	31	43	52	53	9	7	1
Fizika	2	4	—	14	12	—	32	36	—	45	45	—	7	3	—
Kémia	4	—	—	13	—	—	34	—	—	44	—	—	5	—	—
Szakrajz	3	4	4	13	18	13	38	38	40	41	38	40	5	2	3
Anyagismeret	—	2	1	—	15	14	—	40	46	—	41	38	—	2	1
Szakismeret	2	3	4	14	15	17	40	36	44	39	42	34	5	4	1
Szakmai gyakorlat	13	21	37	38	43	47	39	30	15	10	6	1	—	—	—

A közölt adatokat szükségtelen hosszabban kommentálni. Szembetűnő az elégségesek rendkívül magas aránya, minden tárgyban — kivéve a szakmai gyakorlatot. Matematikából a tanulók több mint fele még a III. évfolyam végén is elégséges. Ha megvizsgáljuk a tanulmányi eredmények alakulását a III. év végén, arra a következtetésre jutunk, hogy legfeljebb a tanulók 10—15%-ának van valamiféle esélye arra, hogy a szakközépiskola III. évfolyamának tanulmányi követelményeit teljesíteni tudja, illetve a szakközépiskola esti tagozatát időbeszámítással befejezze.

Ezt a következtetésünket alátámasztják, illetve méginkább megerősítik azok az adatok, melyek a „B” tagozatról továbbtanulásra jelentkezőknek a *szakközépiskola esti tagozatán* való pályafutására vonatkoznak. Országos adatok nem állnak rendelkezésünkre, csak a budapesti szakmunkásképző intézetekben végzett 3 évfolyam adatait ismerjük. De feltételezhető, hogy az ezekből kirajzolódó kép semmi esetre sem kedvezőtlenebb, mint az országos helyzet.

Lássuk először, mennyien *akarják* és mennyien *tudják* kihasználni a továbbtanulási lehetőséget.

* Reprezentatív adatok az 1969/70. tanév végén.

*A MŰM budapesti intézeteiben, a Belkereskedelmi és a
Könnnyűipari Minisztérium tanintézeteiben „B” tagozatot
végzetek továbbtanulása*

A szakmai vizsga éve	„B” tagozaton végzett (=100)	Továbbtanulásra jelentkezett	Érettségizett
1967/68	332	35,2 ⁰ / ₀	9,0 ⁰ / ₀
1968/69	1796	13,2 ⁰ / ₀	5,2 ⁰ / ₀
1969/70	3487	24,3 ⁰ / ₀	—

Forrás: Bp. Főv. Tan. V. B. Okt. Főo.-nak A „B” tagozatos szakmunkásképzésre
épülő szakközépiskolai továbbtanulás helyzete és tapasztalatai c. jelentése.

A továbbtanulásra jelentkezők tehát a végzetek kisebbségét alkotják — de ezeknek is csak kisebb része jut el az érettségiig. A fenti adatok nem adnak alapot arra, hogy a szakközépiskolában továbbtanulók helyzetét teljeskörűen megítélhessük. Az 1967/68-ban végzetek abszolút száma még igen alacsony, az 1969/70-ben végzetekre pedig nincs teljes adatsorunk. A jelentkezők aránya itt az előző évfolyamhoz képest közel megkétszereződött, de az első évben (a szakközépiskola III. osztályában) lemorzsolódók aránya is nőtt: az 1968/69. évfolyamból a jelentkezők 32,8⁰/₀-a, az 1969/70 évfolyamból a jelentkezők 43,4⁰/₀-a maradt ki. A IV. osztályban való további folytatkozást az előzőkhöz hasonlóan véve, arra az eredményre jutunk, hogy itt az összes „B” tagozaton végzeteknek feltehetően mintegy 10⁰/₀-a juthatott el az érettségiig. Ez közel esik az általunk ismert külföldi adatokhoz. Csehszlovákiában például 1959-ben hozták létre az emelt szintű szakmunkásképzést (mellyel a magyarországi lényegében megegyezik); ott több éves átlagban a tanulók mintegy 9⁰/₀-a szerezte meg a középiskolai végzettséget.

A nagyarányú lemorzsolódás elsősorban tanulmányi nehézségekből ered, s lényegében a jelentkezéstől a szakközépiskolai tanulmányok első félévének végéig „zajlik le”.

A szakközépiskolában továbbtanuló szakmunkásfiatalok tanulmányi eredményeiről nem állnak rendelkezésünkre országos érvényű adatok. A budapesti szakközépiskolákban továbbtanulók tanulmányi eredményei azonban elszomorító képet mutatnak. Az elégségesek és a bukottak együttes aránya a közismereti tárgyakban megközelíti az 50⁰/₀-ot. A legsúlyosabb a helyzet az alapvető fontosságú tárgyakban: magyarban és matematikában. Mindez arra utal, hogy a „túlélők” által megszerzett érettségi is igen messze van attól, hogy a továbbtanulás lehetőségeit tekintve valódi középiskolai végzettségről lehessen beszélni.

Nyilvánvaló, hogy a szakmunkásképző iskola fentiekben vázolt problémáinak enyhítéséhez kizárólag magán az iskolatípuson belül nem teremthetők meg a szükséges feltételek. Az *általános iskola* pedagógiai hatékonyságának lényeges növelése és a szelekciós mechanizmus gyökeres változása nélkül a szakmunkásképzés színvonalának és hatásfokának jelentékeny javításában nem reménykedhetünk.

E ponton ki kell térnünk egy mindmáig tisztázatlan *elvi-közoktatáspolitikai*

तिकai kérdésre. Vajon szükség van-e hazánkban arra, hogy a szakmunkásképzést ne csak formailag, hanem a képzés színvonalát és feltételeit tekintve is a középfokú oktatás egyenrangú elemévé tegyük? E kérdés immár permanensnek nevezhető vita tárgyát képezi. Az álláspontok rendkívül különbözőek, s az ellentétes vélemények iskolarendszerünk párt által kezdeményezett felülvizsgálata során is megfogalmazódtak.

Egyesek azt az álláspontot képviselik, hogy a középfokú szakmunkásképzés megteremtése sem jelenleg, sem pedig a következő évtizedben nem indokolt, mert a „tömegesen előállított termelési eszközöknek és fogyasztási cikkeknek olyan a gyártási követelményrendszere, valamint a termelési technikai bázisa, hogy az általános iskolára épülő, 3 éves szakmunkásképzésben megfelelő szintű szakmunkások képezhetők. Az ettől való eltérés, a nagyobb időtartamú képzés minőségi túlképzést eredményezne. Ez gazdasági szempontból indokolatlan.”¹⁰ Az idézett álláspont tehát elvileg is ellenzi a középfokú szakmunkásképzés bevezetését, ugyanakkor sürgeti a szakmunkásképző iskola korszerűsítéséhez szükséges feltételek megteremtését, és a kiképzett szakmunkások *permanens szakmai továbbképzésének* biztosítását.

A „minőségi túlképzés” sokak által képviselt téziséhez a következő megjegyzéseket fűzzük. A szakmai képzési rendszer fejlesztésében valóban gondosan mérlegelni kell a gazdaság szükségleteit, például azt a körülményt, hogy a technikai fejlődés következtében milyen színvonalú szakmai és általános műveltséggel rendelkező munkaerőre lesz szükség, mennyire gyorsul meg az emberek meglévő szakismereteinek elavulása, milyen mértékben válik szükségletté a munkaerő átcsoportosítása az elavuló szakmákból az újonnan keletkező szakmákba, s ehhez milyen képzési lehetőségeket kell teremteni az emberek számára.

A szakmai képzés kívánatos színvonalának megítélésében az a kiindulópont tűnik konstruktívnak, amely a termelési eszközök és a munkaerő kölcsönhatásán belül a *munkaerő fejlődésének prioritását* hangoztatja.

Miként Jánossy Ferenc írja: „Valamely ország gazdasági fejlődése végső soron — vagyis hosszú távra — a munkaerőben rejlő adottságok kibontakoztatásától függ; hiszen a társadalom — bár gyakran késedelmesen és lemaradásokkal — végül mindig újból és újból előteremti a munkaerő fejlettségi szintjének megfelelő termelési eszközöket. A népesség adott fejlettségi szintjét el nem érő, elavult termelési eszközök átmenetileg visszafoghatják ugyan a termelés színvonalát, de a fejlődés menetét hosszú távra csak az esetben befolyásolhatják, ha az inadekvát állapot oly soká tart, hogy lefékezi magának a munkaerőnek a fejlődését is.”¹¹

Nem áll módunkban elbírálni, hogy a szakmunkásképző intézetekből kikerülő fiatal szakmunkások *szakmai felkészültsége* megfelel-e a jelenlegi gazdasági-technikai követelményeknek. Elképzelhető, hogy a 2, illetve 3 éves szakmunkásképzés a gazdaság jelenlegi — közepesen fejlett — műszaki színvonalának tökéletesen megfelelő szakmunkásokat képez, ennélfogva gazdasági szempontból ma még nem tűnik indokoltnak a szakmunkások középszintű képzése. Csakhogy a fiatal szakmunkások szakmai és általános képzésének színvonalát szükségképpen a *jövő* követelményeihez kell mérni, figyelembe véve, hogy a magasabb képzettségű lakosság,

az ún. „felülképzés”, a gazdasági fejlődés meggyorsításának nélkülözhetetlen feltétele.

Ha végiggondoljuk, hogy azok a fiatalok, akik most kerülnek be az iskolába, munkáséletük nagy részét a következő évezredben fogják leélni, továbbá figyelembe vesszük a termelés technikai bázisának várható minőségi átalakulását, aligha kételkedhetünk abban, hogy a szakmunkásképző iskolának jóval magasabb általános és szakmai műveltséget kell nyújtania annál, mint amit a gazdaság pillanatnyi és *rövidebb* távú szükségletei okvetlenül megkövetelnek. Nyilvánvaló tehát, hogy a közoktatási rendszer feladata nem lehet pusztán annyi, hogy az adott foglalkozási struktúra mai kívánalmait kielégítően készítse fel a fiatalokat.

Ha a „*minőségi túlképzés*” félelmétől vezérelve elvileg is arra az álláspontra helyezkedünk, hogy a szakmunkásokat nem szükséges középfokú oktatásban részesíteni, szükségképpen csökkenni fog a továbbtanulásra jogosító középiskolában tanulók aránya, hiszen a jelenlegi foglalkozási struktúrában — és perspektivikusan is — a fiatalok többségének szak-, vagy betanított munkásként kell elhelyezkednie. Számítások szerint a 80-as évek közepéig az évi új szakmunkásszükséglet mintegy 90 000 főre tehető. Figyelembevéve a munkába lépő korosztályok létszámát, a fiatalok mintegy 60—65%-át szakmunkássá kell képezni.

Közoktatásunk jelenlegi struktúrájában a szakmunkásképzés továbbfejlesztésének azon alternatíváját ítéljük a leginkább pozitívnak s követendőnek, amely egyfelől *megőrzi a középiskoláztatásban már elért színvonalat*, másfelől realiztíkusá teszi a középfokú képzés *általánossá tételének* távlati megvalósítását. Ennek útja hazánkban csakis a *középfokú szakmunkásképzés* megteremtése lehet. A középfokú oktatás nem tehető általánossá a konkrét szakképzéstől elszakítva.

A szakmunkásképző középiskolák rövid ideig tartó működésük alatt pozitívan igazolták, hogy a *középfokú általános képzésnek a szakmai képzéssel való összekapcsolása a 4 éves képzési idő keretében megvalósítható* célkitűzés. *Hibának kell tehát tekintenünk, hogy az 1961. III. törvény alapján szervezett szakmunkásképző középiskolákat teljesen átszervezték*, s ezek helyébe egy olyan szakközépiskolai modell léptettek, melynek szakképzési feladatait a *komplex gépesítés és automatizálás fejlettségi szintjéhez* igazodva fogalmazták meg. Ezzel oly mértékű „integrációt” akartak megvalósítani, ami csakis a jelenleginél sokkal fejlettebb gazdaság szintjén válhat aktuálissá. A *szakmunkásképző középiskola* gondolata helyes felismerés volt, amit jelenleg is *perspektivikus célként lehet elfogadni*. Bevezetését a távlati társadalmi-gazdasági szükségleteken, továbbá a munkásosztály műveltségi színvonalának emelésén túl iskolarendszerünk nyitottabbá, demokratikusabbá tételének célkitűzései is indokolják.

E cél megvalósítását segíti elő a Központi Bizottságnak az állami oktatás helyzetéről és fejlesztésének feladatairól szóló határozata, amely kimondja: „Meg kell változtatni a szakközépiskolák képzési céljait. Az ipari és mezőgazdasági szakközépiskolák szakirányú továbbtanulásra készítsenek fel, és mindenekelőtt az elméletigényesebb szakmákban — megfelelő tantervi változtatásokkal és a szükséges gyakorlati idő biztosításával — lehetővé kell tenni, hogy a végzetek szakmunkásbizonyítványt kapjanak.”¹² (Jelenleg az elméletigényesebb szakmák száma 56, további 19 szakma pedig az

érettségizettek számára fenntartott. Túlnyomóan manuális jellegűnek 31 szakma minősül.) A határozatban előirányzott változtatások nyilvánvalóan nem jelentik a hagyományos szakmunkástanuló-képzés megszüntetését, hanem csupán azt, hogy a következő 10—15 évben a *szakképzési szint tényleges különbségein alapuló munkamegosztás* alakul ki a két intézménytípus között.

A szakmunkások szakközépiskolai képzése jóval magasabbra emelheti a *szakelméleti és közismereti képzés* színvonalát, mint az eddigi emelt szintű oktatás. A képzésben a *lépcsőzetesség* elvét célszerű érvényesíteni. Az *első* szakaszban az általános és szakműveltség megalapozása lehet a cél, a *másodikban* a rokonszakmák (szakmacsoportok) közös ismeretanyagának oktatása, míg a *harmadik* szakaszban kifejezetten a speciális képzés kerülhet előtérbe. Ilyen módon lehetővé válik valamely szakma *szakmunkás szintű* begyakorlása és a továbbtanulást is lehetővé tevő ismeretek megszerzése.

A szakmunkásképzés korszerűsítése tehát a következő egy—másfél-évtizedben *két formában* valósulhat meg. Egyrészt a szakmunkástanuló iskola tartalmi, pedagógiai korszerűsítése útján. Ehhez részben kész és elfogadott tervek állnak rendelkezésre. Másfelől a *szakmunkásképzés és a középfokú oktatás szerves egybekapcsolásával*, melynek feltételeit csakis fokozatosan lehet megteremteni. E változtatás gyakorlati megvalósításában nem csupán az anyagi, tárgyi és személyi feltételek szűkös volta jelent akadályt, hanem az a körülmény is, hogy az általános iskola jelenleg még nem képes a fiatalok *többségét* kellőképpen felkészíteni a *középfokú továbbtanulásra*. Ennélfogva a középfokú szakmunkásképzés bevezetését csakis lassú ütemben célszerű tervezni.

Közoktatási rendszerünkben a szakmunkásképzés valóban megkülönböztetett figyelmet érdemel. Részint társadalmi-gazdasági jelentősége miatt, másfelől azért is, mert a szakmunkásképzés anyagi-tárgyi és pedagógiai feltételei igen kedvezőtlenül alakultak az elmúlt évtizedben. A szakmunkásképzés iskolarendszerünk ellentmondásainak egyik sűrűsödési góca. Világos ugyanakkor, hogy a szakmunkásképzés problémái az általános és középfokú oktatás egész rendszerébe ágyazódnak be, s megoldásuk módozatait csakis a közoktatás fejlesztésének általános koncepciójából kiindulva lehetséges meghatározni.

A közoktatási rendszer távlati fejlesztésének koncepcióját még ezután kell kialakítani. Nyilvánvaló azonban, hogy a középfokú szakmai oktatás nagyobb időtávlatban is szükséges lesz hazánkban, még akkor is, ha történetesen a mai nyolcosztályos kötelező oktatást egy 9 vagy 10 évfolyamos forma váltja fel. A távlatokat tekintve is számolni lehet azzal, hogy hazánkban a középfokú képzést *két iskolatípusban* célszerű megvalósítani: az általános képzést nyújtó *gimnázium*, továbbá a differenciált képzési feladatokat betöltő *szakmai középiskola* keretei között.

A fejlődés útja pedig minden bizonnyal az lesz, hogy a középfokú szakiskola egyre inkább csak általános szakelméleti-műszaki ismereteket nyújt, a speciális (konkrét munkakörök szerinti) kiképzés pedig az üzemek és intézmények (illetve a szakképzési központok, intézmények) feladatává válik. A *közvetlen* szakképzési funkció tehát fokozatosan „leválik” a szakmai középiskoláról. E folyamat teljes kibontakozása azonban néhány évti-

zedet igényel. A következő másfél—két évtizedben a szakmai középiskolának *konkrét szakmákra* kell felkészíteni a tanulókat.

Ennélfogva jelenleg a szakközépiskola és a szakmunkásképzés *tartalmi és szervezeti* integrálását, továbbá a szakmunkásképző iskolából való továbbtanulás tényleges lehetőségének megteremtését kell célul kitűzni. Ehhez nem csupán a szakmunkásképző iskolára épülő befejező képzés *funkcióját és célját* kell tisztázni, hanem biztosítani kell a szakmunkásképző iskola pedagógiai színvonalának emeléséhez szükséges feltételeket is.

JEGYZETEK

¹ Az elővizsgálatból kihagytuk azokat a szakmákat, amelyeknek tanulólétszáma 50 alatt volt.

² E mérce létezése tulajdonképpen metodológiai előfeltétele egy ilyen típusú vizsgálatnak. Mindazonáltal általános keretein kívül valójában csak néhány eleme áll rendelkezésünkre. Részletes kimunkáláshoz többek között elengedhetetlen a jelenlegi szakmunkás lét alapos ismerete, a szakmunkásréteget viszont mindeddig nem tették sajátlagos szociológiai vizsgálat tárgyává.

³ V. ö.: Szakmunkásképzés, Táncsics, 1969. 25—26. old.

⁴ A Csepel Vas- és Fémművek munkásai, 1971, TTI, Pest megye munkásai, 1971. TTI.

⁵ Tanévnnyitó statisztikai tájékoztató. Szakmunkásképzés. 1970/71, 1971/72, 1972/73.

⁶ I. m. 1970/71, 1971/72, 1972/73.

⁷ Részletesebben lásd: Gázsó Ferenc: Mobilitás és iskola, 1971, TTI.

⁸ A reprezentatív vizsgálatot a Fővárosi Pedagógiai Intézet végezte az 1970/71. tanévben.

⁹ A kutatást a Szociológiai Intézet és a Fővárosi Pedagógiai Intézet végezte 1970-ben. Lásd Ferge Zsuzsa: A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés, Szociológia, 1972/1.

¹⁰ A középfokú oktatási albizottság szakmunkásképzést felülvizsgáló munkacsoportjának „A magyar szakmunkásképzés fejlődése, helyzete és problémái” c. jelentése. Kézirat. 8. old.

¹¹ Jánossy Ferenc: A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966. 12. old.

¹² Az állami oktatás helyzete és fejlesztésének feladatai. Tankönyvkiadó, 1973. 67—68. old.

TÁJÉKOZÓDÁS

A munkásosztály és az értelmiség közeledése

Nemzetközi tudományos tanácskozás Varsóban

A szocialista országok tudományos akadémiáinak „A munkásosztály a világtörténelmi folyamatban” elnevezésű többoldalú együttműködési bizottsága 1974. január 9—14. között tudományos konferenciát rendezett Varsóban. A konferencián 8 ország — Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Mongólia, a Német Demokratikus Köztársaság, Románia és a Szovjetunió — vett részt.

A konferencia első napján *megemlékezésül Lenin halálának 50. évfordulójára* plenáris ülést rendeztek, amelyen a konferencia résztvevőin kívül a LEMP KB egyes vezető munkatársai, a Lengyel Tudományos Akadémia vezetőségi tagjai, a főiskolák rektorai és profeszszorai, valamint a Szovjetunió varsói nagykövetségének képviselői is jelen voltak.

A konferencia további részének témája *a munkásosztály és az értelmiség közeledése* volt: a szűk körű munkaüléseken a 8 ország kutatói az ezzel összefüggő elméleti kérdéseket vitatták meg.

I.

Az első napirendi ponthoz — Lenin eszméi és a nemzetközi mun-

kásmozgalom — két bevezető előadás hangzott el. Az elsőt *J. Lukaszewicz* elvtárs, a LEMP KB titkára tartotta „Az együttélés lenini elvei és az ideológiai harc kérdései” címmel.

Előadásában kiemelte, hogy Lenin „alkotó módon fejlesztette tovább és következetesen alkalmazta a történelmi és a társadalmi fejlődést irányító törvények marxista elemzését”. Részletesen foglalkozott a lenini elvek érvényesülésével a lengyel szocialista fejlődés gyakorlatában, a lenini eszmék jelentőségével az imperializmus elleni ideológiai harcban. Kiemelte a szocialista államok közösségének megszilárdítására irányuló ideológiai tevékenység fontosságát. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozta, hogy a szocialista közösség összehangolt, szolidáris tevékenysége — élén a Szovjetunióval — napjainkban meghatározó szerepet játszik a világ társadalmi haladásáért és békéjéért vívott harcban. Befejezésül rámutatott, hogy az utóbbi években a szocialista országok kommunista pártjai fokozták együttműködésüket az ideológiai munkában és ezt az együttműködést a jövőben is továbbfejlesztik és fokozzák.

A másik előadó, *T. Tyimofejev*, a

Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézetének igazgatója a leninizmus és a nemzetközi osztályharc összefüggéséről beszélt.

Lenin felettebb gazdag forradalmi öröksége, a társadalmi fejlődés dialektikájának általa kidolgozott problémái, az osztályharc elmélete és története, a forradalmi munkásmozgalom tendenciáinak és formáinak tudományos megközelítése metodológiai alapot biztosít a világon ma lezajló forradalmi folyamat törvényszerűségeinek feltárásához és e folyamatot előrevivő társadalmi erők meghatározásához. Ugyanakkor mindez nélkülözhetetlen abban az eszmei-elméleti harcban is, amelyet a kommunisták azok ellen folytatnak, akik el akarják torzítani a tudományos szocializmus elveit, kétségbe vonják a marxista—leninista osztályelmélet és osztályharc helyességét, a társadalmi-gazdasági formációk forradalmi átalakulásának elkerülhetetlenségéről, a munkáosztály történelmi küldetéséről és e küldetés megvalósításának útjairól szóló marxista—leninista tanítást. A nemzetközi életben a „hidegháború”-tól az enyhülés irányába ható folyamatok elsősorban az osztályerők globális rendszerben lezajló radikális változások eredményei. Az ilyen változások — akárcsak a múltban — jelenleg is kiváltják a revizionisták és a leninizmus más ellenségeinek spekulációit. A marxizmus—leninizmus jobboldali „bíráói” és az álforradalmi frázisokkal operáló „baloldali” kispolgárok tulajdonképpen a tudományos kommunizmus ellenfelei. Az új jelenségek valamiféle „osztályfeletti” elemzésére törekszenek, körünk fő osztály-antagonizmusát a „gazdag és szegény” nemzetek közötti ellentéttel, a „két szuperhata-

lom” doktrínájával kívánják helyettesíteni. Ezek a tudományellenes sémák valójában a reálisan fennálló szocializmus ellen irányuló éles támadások.

A már több évtized óta tartó eszmei-elméleti harc fő kérdései közé tartozik V. I. Lenin elméleti örökségének általános értékelése is. A leninizmus ellenfelei el akarják torzítani azt az alkotó munkát, amit Lenin végzett a társadalmi-történelmi haladás dialektikájának, a társadalmi jelenségek elemzésében alkalmazott a tudományos, osztályjellegű megközelítés elméleti-módszertani elveinek kidolgozásában, továbbfejlesztésében. A marxista—leninista pártok elutasítják a revizionistáknak azokat a próbálkozásait, melyek mesterségesen el akarják szakítani a leninizmust a marxizmustól, részekre szabdalva a marxista—leninista elmélet egészét.

Ezzel kapcsolatban az előadó behatóan foglalkozott a revizionizmus, a jobboldali opportunizmus, a maoizmus konkrét tételeinek cáfolatával, és rámutatott arra, hogy a nemzetközi munkásmozgalom szemléletesen bizonyítja a leninizmus és a tőle idegen revizionista elméletek közötti mély szakadékot.

Az előadások után a vitában 8 ország 11 elméleti szakembere szólalt fel. (A magyar hozzászólást az ismertetés után teljes egészében közöljük.) A vita során hangsúlyozták, hogy a nemzetközi munkásmozgalom történetének és jelenlegi tapasztalatainak elemzése teljes mértékben alátámasztja a lenini elmélet és gyakorlat időszerűségét e mozgalom mai és jövőbeli fejlődése szempontjából, amely az osztályharc minőségileg új szakasza előtt áll. A békés egymás mellett élés és enyhülés lenini politikájának megvalósítása — mint megállapították

— világszerte kedvezőbb feltételeket teremt a baloldali és forradalmi erők fejlődéséhez. Ebben az összefüggésben a tanácskozási résztvevői különös figyelemmel elemezték a *burzsoá ideológia, valamint a revizionista torzulás különböző formái elleni ideológiai harc lenini tapasztalatainak mai jelentőségét*. Kiemelten hangsúlyozták a lenini tapasztalatok jelentőségét a marxizmus további fejlődése szempontjából is.

II.

A második napirendi pont — a *munkáosztály és az értelmiség közeledése* — első előadója Stanislaw Widerszpil volt. Bevezetőben a társadalmi struktúra marxista kutatásának fejlődésével foglalkozott. Korábban a szocialista országok egyes szociológusai azt a nézetet vallották, hogy a szocializmusban a társadalom osztályok szerinti struktúrájának koncepciója már elavult, és a struktúra elemzését különböző „stratifikációs” sémákkal kell végezni. Ebből logikusan következett, hogy a munkáosztály és a parasztság, illetve a munkáosztály és az értelmiség viszonyának vizsgálatát levették a napirendről. Tény, hogy az osztályok és a nagy társadalmi rétegek közötti határok a szocialista fejlődés során elmosódnak, azonban ebből nem az következik, hogy az osztályanalízist a stratifikációs kutatással kell felváltani, hanem az, hogy a határok rögzítése helyett a csoportok közötti viszonyok vizsgálatának kell előtérbe kerülnie.

Lengyelországban a statisztikai adatok a nem mezőgazdasági fizikai dolgozók és a szellemi dolgozók számának és arányának dinamikus fejlődéséről tanúskodnak. 1921 és 1970 között az előbbiek ará-

nya a kereső népességen belül 22,8 százalékról 41,5 százalékra, az utóbbiak aránya pedig 3,3 százalékról 22,9 százalékra emelkedett. A nem mezőgazdasági fizikai dolgozóknál az utóbbi tíz év, a szellemi dolgozóknál pedig az 1950—1960 közötti időszak hozta a legerőteljesebb fejlődést.

Ugyanakkor a fizikai dolgozók szakképzettsége is jelentősen emelkedett. 1970-ben 30,7 százalékuk rendelkezett már az alapfokúnál magasabb szakképzettséggel; 1972-ben pedig az újonnan felvett munkások 68 százalékának az alapfokot meghaladó, s ezen belül 25 százalékának középfokú szakképzettsége volt. Az iparban 150 000 munkás dolgozott technikai képesítéssel. Ezzel szemben a szellemi dolgozók 42 százaléka nem rendelkezett 1968-ban középszintű végzettséggel. Kétséges tehát, hogy a szellemi dolgozókat azonosítani lehet-e az értelmiséggel.

A továbbiakban az előadó az értelmiség fogalmi meghatározásának nehézségeivel foglalkozott, majd a lengyel értelmiség fejlődésének vizsgálatára tért át.

A lengyel értelmiség a XIX. század második felében alakult ki, mégpedig nem a burzsoázia gazdasági és politikai expanziója útján, hanem a *nagybirtokosok gazdasági pozíciójának degradációja és társadalmi hanyatlása alapján*. Osztály-alapon mint nemesi értelmiség határozható meg, foglalkozását tekintve pedig a humán és a hivatalnoki jelleg dominált.

A két világháború között az értelmiség bizonyos értelemben a hatalmi apparátussal rendelkező osztályok kiszolgáló rétegévé vált. Létszámuk megnőtt, elsősorban a polgárság köréből rekrutálódtak és így megváltozott társadalmi össze-

tételük. „Továbbra is erősek maradtak azonban a korabeli értelmiségek között a nemesi kulturális mintaképek, fennmaradtak a szokások sorompói, a társadalmi magassabbrendűség hagyományai a népi tömegekkel szemben, továbbra is tartotta magát az a mítosz, hogy az értelmiség különleges szerepet játszik a népi-nemzeti kultúrában.”

A harmincas években erősödött az értelmiség differenciálódása és szétbomlása, egy részük pedig erőteljesen radikalizálódott. A háború és a megszállás időszaka rettenetesen megritkította az értelmiség sorait, a lengyel nép megsemmisítésének hitleri programjában az *értelmiség kiirtása* az első helyek egyikét foglalta el.

A felszabadulás után a népi tömegekkel erősen összefonódott új értelmiség alakult ki. A jelenlegi lengyel értelmiségnek már közel 90 százaléka a Népi Lengyelországban szerzett felsőfokú szakképzettséget. A műszaki szakemberek 39 százaléka munkás és 29 százaléka paraszti, a nem műszaki szakemberek 23 százaléka munkás és 36 százaléka paraszti, az igazgatási dolgozók 43 százaléka munkás és 28 százaléka paraszti származású. *Jelentősen megnőtt az értelmiség létszáma, és a műszaki szakmák előretörésével átalakult belső szerkezete.*

Az úgynevezett személyi kultusz éveinek az értelmiségi politikára is kiható torzulásait legyőzve növekedett az értelmiség társadalmi szerepe, bár a hatvanas évek vége felé e folyamatot lassították a társadalomirányítás túlzottan adminisztratív módszerei. *A helyzet radikálisan csak az 1970. évi decemberi események után változott meg, amikor új szakasz rajzolódott ki az értelmiség társadalmi szerepének fej-*

lesztésében és a munkásosztállyal való kapcsolatában.

Amilyen mértékben bővül a szellemi munka szférája, növekszenek a határrétegek a fizikai és szellemi munka között. Az utóbbi években egyre inkább hasonlóná vált a *fizikai és szellemi* dolgozók munkajogi szabályozása is. (A lengyel irodalomban a fizikai és szellemi dolgozók közötti különbség hangsúlyozása és az értelmiségieknek és a szellemi dolgozóknak az azonosítása abból is táplálkozik, hogy a legutóbbi évekig egy sor jogi szabályozás is ezekben a kategóriákban gondolkodott. Szerk. megj.)

Mindezek alapján többen — különösen J. Zarnowski professzor — felhívják a figyelmet arra, hogy a szellemi dolgozók rétegének kon-túrjai elmosódnak, maga a „szellemi munka”-kategória is veszít jelentőségéből és ugyanez vonatkozik az értelmiség fogalmára is. A hagyományos értelemben vett értelmiség megszűnik, noha bizonyos különállás továbbra is látható annál a csoportnál, amely korábban az értelmiség élcsapata volt, az alkotó értelmiségieknél.

Widerszpil szerint az alkotó értelmiség mellett a vezető káderek bizonyos különállósága is megmutatkozik. Ennek ellenére az értelmiség, mint határozott és különálló csoport kezd eltűnni, nem alkotja az osztálystruktúra elemét, és jöllehet bizonyos — érdekellentéteket is okozó — különbségek továbbra is fennmaradnak, *a társadalmi struktúrában mégis más szempontok szerint elrendeződő csoportok veszik át a hagyományos értelmiség kategóriájának helyét.*

Ehhez a problémához is kapcsolódnak azok a viták, amelyek a munkásosztály határaitól, a mun-

kásosztály és az értelmiség közötti viszonyról folynak. E vitában két szélsőséges felfogás mutatkozik meg. Az egyik korlátok nélkül kiterjeszti a munkásosztály fogalmát. A műszaki fejlődés, a politikai gyakorlat és az ideológiai harc egyre újabb érveket ad mindkét szélsőségnek. Amikor például Roger Garaudy az „új történelmi blokk” fogalmához felhasználta az összmunkás kategóriáját, akkor sokan hajlottak e kategória elvetésére és a munkásosztálynak a fizikai dolgozókkal való azonosítására.

Az előadó azután a munkásosztály fogalmának értelmezésével foglalkozva megállapította, hogy a munkásosztály fogalmának alapkritériumai (termelőeszközök magántulajdonának hiánya, bér munka, a termelésben való részvétel, osztálytudat) ugyan világosak, azonban a munkásosztály határait nem lehet élesen megvonni, mert ezek *történelmileg mozgó határok*.

A munkásosztály fogalmáról, a munkásosztály és az értelmiség viszonyáról nyugaton folyó viták elemzése után Stanisław Widerszpil megállapította, hogy a munkásosztály és az értelmiség szövetsége a szocialista országokban magasabb szinten áll, mint a kapitalizmus körülményei között. Ugyanakkor a munkásosztály és az értelmiség szövetsége más típusú, mint a munkás-paraszt szövetség, mivel nem osztályjelleg alapján elkülönült nagy társadalmi csoportokról van szó.

A tudományos-technikai fejlődés és a szocialista építés hatására egyfelől *mind a munkásosztály, mind pedig az értelmiség egyre erőteljesebben differenciálódik* és másfelől *a munkásosztály és az értelmiség — különösen a műszaki-tudományos értelmiség — integrációja fokozó-*

dik, elmosódnak az osztályok közötti határok. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az anyagi életkörülmények, a társadalmi kapcsolatok szempontjából is megszűnnek a különbségek. Egy szociológiai vizsgálat eredményei például mutatják, hogy a munkások közeli ismerőseinek 82 százaléka munkás, a vezető állásúak közeli ismerőseinek pedig 84 százaléka szintén vezető. A munkásosztály és az értelmiség integrációja nem jelenti továbbá azt sem, hogy teljesen megszűnik az irányító funkció különállása, és eltűnik az irányító tevékenységre specializálódottak csoportja. A szocialista társadalomban viszont elméletileg és gyakorlatilag egyaránt hibás lenne az értelmiség és a munkásosztály különbségét az irányító és végrehajtó funkció különbségével azonosítani.

Befejezésül azt hangsúlyozta az előadó, hogy a munkásosztály és az értelmiség fentiekben vázolt közeledése nem egyoldalú folyamat, nem az értelmiség munkássá válását, vagy a munkások értelmiséggé válását jelenti, hanem *olyan munkakollektívák és társadalmi csoportok kialakulását, amelyek a munkásosztály és az értelmiség legjobb értékeit és tradícióit magukba integrálják.* Ennek a folyamatnak az elősegítésében komoly szerepük lehet a társadalomtudományoknak.

A másik referátumot Bronisław Golembiowski tartotta „*A munkásosztály és a kultúra a szocializmusban*” címmel. Bevezetőben arról beszélt, hogy az erre vonatkozó kutatások még kezdeti stádiumban vannak, de a téma iránt egyre inkább fokozódik az érdeklődés.

Maga a referátum három kérdéssel foglalkozott. Az első részben a kultúra fogalmáról és fejlődési mechanizmusairól beszélt. A marxiz-

mus klasszikusai rendkívül széles értelemben használták a kultúra kifejezést. A kultúra az ember által elért, egy meghatározott társadalmi közeg számára adott lehetőségek és képességek mutatója. Csak az emberi munkával, a társadalmi gyakorlatl, a személyiség aktivitásával, a társadalmi osztályok és csoportok tevékenységével kapcsolatban értelmezhető.

Ennek megfelelően a mind fejlettebb szükségletek kialakulása és ezek mind magasabb szintű társadalmi kielégítése adja annak a kultúra-modellnek jellemző fejlődési sajátosságát, amelyet csak a szocializmus hozhat létre. A kultúra fejlődése a szocialista építésben az értékek hierarchiájának radikális megváltoztatását jelenti. A proletariátus az általános emberi kultúra nagy szintézisét valósítja meg, és ezen az úton a szocialista forradalom győzelme a nemzeti kultúrák népi irányának felvirágzását eredményezi.

Lengyelország kulturális fejlődésére áttérve az előadó hangsúlyozta, hogy „a népi Lengyelország munkásosztálya és pártja által kidolgozott új kulturális szintézis — Lenin útmutatásának megfelelően — a múltból kapott örökségben azon értékek és művek feltárását célozza, amelyek szerepet játszhatnak a szocialista életideál és a modern ember világnézetének formálásában”.

A hatvanas években Lengyelországban a kulturális tevékenységet — a jelentős eredmények ellenére is — meglehetősen lebecsülték, ami abban mutatkozott meg, hogy a munkásosztály vezető szerepét tisztán gazdasági és politikai kategóriákban értelmezték, a gyakorlatban pedig sok munkáskörzetben és a falvakban mulasztások történtek

az infrastruktúra fejlesztése területén. A hatvanas évek végén minőségi változás következett be a szélesebb értelemben vett kultúra-moddell, az életstílus és szokások, az egész nép erkölcsi normái és politikai kultúrája területén.

Az elkövetkező években a munkások kulturális színvonalának fejlődése jelentős mértékben meghatározza az egész társadalom kulturális életének fejlődését, a munkások és a számarányukat tekintve állandóan növekvő értelmiség közötti kulturális határok elmosódását, valamint a kulturális mintának az új generációra gyakorolt hatását. Ebből a szempontból különösen fontos az, hogy a kultúra területén a *nevelő jelleg* kerüljön előtérbe.

Ehhez kapcsolódva beszélt az előadó a kultúra tartalmának minőségi meghatározásáról. A lengyel irodalomban különösen nagy hatása van Antonina Kloskowska koncepciójának, aki három fő kulturális területet különböztet meg: a kisebb közösségekben még domináló *népi kultúrát*, a városi jellegű, a nemzeti és általános kultúra hagyományait és értékeit továbbörökítő és továbbfejlesztő „*állami-társadalmi kultúrát*” és a széles néptömegekhez eljutó *tömegkultúrát*. (Kloskowskának a tömegkultúráról szóló könyve a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál 1971-ben magyarul is megjelent. — Szerk. megj.)

Bronislaw Golembiowski szerint ez a tipológia túlságosan statikus, nincs összhangban a kulturális folyamatok viharos fejlődésével. A társadalmi struktúra megváltozása következtében ugyanis a népi kultúra felbomlik a hagyományos *paraszt kultúrára*, amely egy fejletlen történelmi tudatot fejez ki és egy differenciáltabb, a mai értéke-

ket erősebben integráló *munkáskultúrára*, amely a jövőhöz való tudatos viszonytal jellemezhető. A hetvenes évek küszöbén megfigyelhető az a tendencia, hogy a *munkáskultúra domináló szerepe* növekszik nemcsak a paraszti, hanem az állami-társadalmi és a tömegkultúrával szemben is. Ez a domináló szerep a többi kulturális terület legértékesebb motívumainak szintézisével valósul meg. Így a szocialista kultúra fejlesztésének egyik legfontosabb problémája a kulturális értékek és esztétikai minőségek vizsgálata, a szocialista személység-elmélet kimunkálása.

A *vitában* a munkásosztály és az értelmiség fogalmának meghatározása körüli polémiákra utalva többen szóvá tették, hogy a munkásosztály és az értelmiség különbsége nem azonosítható a fizikai és a szellemi munka különbségével. Marx az anyagi és a szellemi termelés különbségeiről beszélt, az anyagi termelés pedig nem azonos a fizikai munkával, sőt a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának hatására az anyagi termelés és a fizikai munka fogalma közötti különbségek tovább nőnek. Több hozzászóló hangsúlyozta, hogy a szocialista fejlődés során egyre értelmetlenebbé válik a hagyományos társadalmi csoportok határainak kiemelése, hiszen az alapvető folyamat a közeledés és így a határok elmosódása.

A munkásosztály és az értelmiség közeledésével kapcsolatban ugyanakkor eltérő álláspontok is kialakultak. Voltak, akik a közeledést úgy értelmezték, hogy egyre szélesebbé válik az a „köztes” társadalmi csoport, amelynek tagjai a munkásosztályhoz és az értelmiséghez egyaránt tartoznak, és így a közeledést az összeolvadás értelmében

használták. Olyan nézet is elhangzott, hogy a közeledés lényegében azt jelenti, hogy a munkásosztály magába integrálja a többi társadalmi csoportot és így az értelmiséget is. Mások a munkásosztály és az értelmiség közeledését mint egymás értékeinek átvételét értelmezték. Ennek megfelelően sem strukturális összeolvadás nem következik be, sem pedig a munkásosztályba integrálódás nem alapvető folyamat, hanem az a döntő és meghatározó tendencia, hogy a két társadalmi csoport egyre inkább hasonlóvá válik. Ezzel kapcsolatban néhány hozzászólás vitába szállt Bronislaw Golembiowski referátumával. Arra utaltak, hogy nem elegendő pusztán az értékek elméleti kimunkálása és a pozitív értékek propagálása, hanem azt is vizsgálni kell — és a gyakorlati munkában figyelembe is kell venni —, hogy milyen ezeknek az értékeknek a befogadása. Lehetséges például, hogy az elméletileg magas szintű értékeket hordozó televízióműsornál a nézők elzárják a készüléket.

Néhány hozzászóló a munkásosztály és az értelmiség közeledését erőteljesebben összekapcsolta a társadalmi struktúra egészének átalakulásával. Arra utaltak, hogy a szocialista fejlődés során két tendencia érvényesül. Egyfelől az osztálystruktúra homogenizálódása és ezen belül a munkásosztály és az értelmiség, illetve a munkásosztály és a parasztság közeledése, másfelől egy új struktúra — és ennek következtében új strukturális feszültségek — kialakulása. Ennek az új struktúrának a vizsgálata során pedig nem lehet csupán a hagyományos kategóriák használatára szorítkozni.

A vitában a másik gyakran szóba kerülő kérdés volt a szocialista

országok együttműködése a munkásosztályra vonatkozó kutatásokban. Ezzel összefüggésben a konferenciával párhuzamosan ülésezett a többoldalú együttműködési bizottság is, amely a következő időszak kutatói együttműködésének munkatervét is meghatározta.

**

Zsilák András felszólalása:

LENIN ÉS A NEMZETKÖZI KOMMUNISTA MOZGALOM PROBLÉMÁI

A nemzetközi munkásmozgalom több mint százéves fejlődése egységes történelmi folyamat. Mint ahogyan a leninizmust nem lehet elszakítani a marxizmustól, úgy a nemzetközi munkásmozgalom fejlődésének főbb szakaszait sem lehet elszakítani egymástól, vagy éppen szembeállítani egymással. A mozgalom történetének folyamatában fellendülések és visszaesések, győzelmek és kudarcok váltogatták egymást, politikai és ideológiai irányzatok harcoltak egymás ellen. De a mozgalom megállíthatatlanul fejlődött s a marxizmus diadalmaszkodott a vele szemben álló irányzatok felett. A leninizmus megjelenése és a kommunista pártok megalkakulása e fejlődés vitathatatlan bizonyítéka, s egyben a nemzetközi forradalmi munkásmozgalom minőségileg új időszakának kezdete volt. A lenini eszméken és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom tapasztalatain nevelkedett kommunista mozgalom korunk döntő politikai erejévé, igazán nemzetközi forradalmi mozgalommá vált.

A leninizmus megjelenése nemcsak a mozgalomban, hanem a

marxista teória fejlődésében is minőségileg új időszak kezdetét jelentette. Lenin elméleti zsenialitásának köszönhető a kapitalista fejlődés új jelenségeinek, a forradalmi munkásmozgalom előtt álló új feladatoknak és lehetőségeknek felismerése, s az ennek megfelelő forradalmi stratégia és taktika kidolgozása. Lenin ismerte fel az új típusú forradalmi munkáspárt létrehozásának szükségességét, kidolgozta elvi és szervezeti alapjait és gigászi harcot folytatott az új forradalmi párt létrehozásáért. Lenin történelmi érdeme, hogy a marxista hagyatékból átmentette és továbbfejlesztette a proletárdiktatúráról szóló tanítást és kidolgozta a szocializmus építésének alapvető elméleti és programatikus kérdéseit. A történelmi fejlődés menete azóta sem gyengítette, hanem erősítette mindazt, amit Lenin elkezdett, igazolta gondolatainak és tetteinek helyességét. Lenin eszmei hagyatéka a kommunista és munkáspártok elméleti tájékozódásának és gyakorlati-politikai tevékenységének nélkülözhetetlen eszköze és kimeríthetetlen kincsestára.

A leninizmus azonban a kommunista mozgalomnak már régen nem csupán szellemi életetője, mint ahogyan maga a kommunizmus sem mozgalom csupán. A marxizmus ereje — mondotta egykor Lenin — abban van, hogy igaz. A marxizmus—leninizmus igaz voltát azonban gyakorlatilag először a lenini párt által vezetett Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme, az első szocialista államhatalom létrejötte és megszilárdulása, a szocialista építés világraszóló sikerei bizonyították. A marxizmus—leninizmus igaz voltáról ma már nemcsak a 90 országra kiterjedő, s 50 millió tagot számláló nemzetközi

kommunista mozgalom tanúskodik, hanem mindenekelőtt a világrendszerre fejlődött szocialista társadalmi formáció.

A nemzetközi kommunista mozgalom magas fokú eszmeiségének és gyakorlati rugalmasságának az a forrása, hogy a leninizmust nem kiragadott idézetek halmazataként, hanem mint eszmerendszert fogja fel, értelmezi és alkalmazza. Lenin a kommunista mozgalom számára egyszerre teoretikus és a forradalmi tömegmozgalom vezetője, aki az elméleti következtetéseket utánozhatatlan érzékkel alkalmazta a forradalmi gyakorlatban. Lenin szenvedélyesen utasított el minden olyan törekvést, amely a marxizmus revíziójára irányul, de állandóan óvta a kommunista pártokat attól, hogy egy-egy elméleti következtetést minden körülmények között rákényszerítsenek az élő mozgalomra. „Óriási hiba volna — írta Lenin svájci leveleinek egyikében —, ha a forradalom bonyolult, égető, gyorsan fejlődő gyakorlati feladatait a szűken értelmezett »elmélet« Prokrusztész-ágyába szorítanánk, helyett, hogy az elméletben mindenekelőtt és legfőképpen a *cselekvés vezérfonalát* látnánk.”

A hatalmas méretűvé fejlődött nemzetközi kommunista mozgalom és a szocialista világrendszer kialakulása és megszilárdulása döntő bizonyítéka annak, hogy a kommunista pártok megértették Lenin intelmeit. Következétesen védelmezik a marxi—lenini tanításokat és megtanulták az elméletet a társadalmi forradalom bonyolult, koronként és regionálisan is változó körülményeinek megfelelően alkalmazni és továbbfejleszteni. Ez sikereik forrása és záloga.

A leninizmus megjelenése, fejlődése és megvalósulása éles elmé-

leti-ideológiai harcok közepette ment végbe. Történetének egész menete e harcok elkerülhetetlenségéről tanúskodik. A nemzetközi kommunista mozgalom is ezeknek az elméleti-ideológiai harcoknak jegyében nőtt hatalmas méretűvé, és vált a szocializmus világrendszeré. A marxizmus—leninizmus diadal-sorozata, a nemzetközi kommunista mozgalom világraszóló eredményei azonban nem csökkentik ennek a küzdelemnek a fontosságát. A gyorsan változó körülmények pedig nem egyszerűsítik, hanem minden korábbinál bonyolultabbá teszik a kommunista pártok tevékenységét. A jelenlegi viszonyok között, amikor elengedhetetlen követelmény, hogy minden kommunista és munkáspárt önállóan dolgozza ki az adott ország körülményeinek megfelelő politikáját, a marxizmus—leninizmus egységes értelmezése és az elméleti-ideológiai elhajlások elleni küzdelem egyre nagyobb jelentőségű. Az adott ország sajátos feltételeit figyelembe vevő önálló politika nem jelenthet valamiféle különállást, és nem vezethet a nemzeti érdekek túlértékeléséhez vagy éppen szembeállításához a szocializmus egyetemes érdekeivel. A kommunista és munkáspártok politikájának feltétlenül szolgálnia kell a népek nemzeti érdekeit, de ezt a hivatását csak akkor töltheti be, ha egyben internacionalista. Ellenkező esetben a szocializmus nemzeti érdekei is veszélybe kerülnek. Megérteni az egyes pártok sajátos helyzetét, s egyben nem megelégedezni a nemzetközi kommunista mozgalom közös céljairól és feladatairól, csakis a marxizmus—leninizmus tanításaihoz való feltétlen hűség jegyében lehetséges. Ezt azért is hangsúlyozni kell, mert a nemzetközi kommunista mozgalom fejlőd-

désének eredményei és a szocialista építés sikerei nem csökkentették a mozgalom jobb- és „baloldali” elhajlóinak harcát a marxizmus—leninizmus ellen. Az elhajlások többsége — legalábbis kezdetben és formailag — nemzeti köntösben jelenik meg, de végeredményben a nemzetközi kommunista mozgalom egysége ellen irányul. Ezért az elhajlások elleni harc nem egyes pártok belső ügye, hanem az egész nemzetközi kommunista mozgalom közös feladata, mint ahogyan az egyes pártok harca a saját soraikban megnyilvánuló elhajlások ellen internacionalista kötelességük is.

Úgy véljük, hogy marxista—leninista irodalmunk még igen keveset tett a modern jobb- és „baloldali” revizionisták nézeteinek és módszereinek leleplezéséért. Amit tett, az inkább a revizionista nézetek lényegének általános bírálata és éppen ezért nem eléggé meggyőző, nem eléggé leleplező formában történt. Pedig nagyon tanulságos lenne nézetrendszerük minden pontját, minden részletét, de legfőképpen módszereiket bírálat tárgyává tenni és kimutatni hamisításait. Tanulságos lenne az is, ha a marxista—leninista irodalom áttekintené ennek a harcnak egész történetét és kimutatná a revizionista nézetek kontinuitását.

Megítélésünk szerint a modern revizionizmus tartalmát tekintve alig különbözik a régitől. Támadásainak célpontja ma is elsősorban a pártról, a proletariátus diktatúrájáról, a proletár internacionalizmusról szóló lenini tanítás. Módszereikben azonban alkalmazkodnak a változó körülményekhez. A szocializmus térhódítása ugyanis olyannyira bebizonyította a marxizmus—leninizmus életerejét, hogy napjainkban a reformátorkodók a siker

egyre csökkenő kilátásaival léphetnek fel közvetlenül a marxiz—lenini tanítás ellen. Több sikert remélnék attól, hogy nem a leninizmus, hanem a megvalósult szocializmus ellen indítanak hajszát. Nem a szocializmust kárhoztatják, hanem annak megvalósult formáit. A szocializmus új modelljének keresése ürügyén tagadják mindannak a létjogosultságát, ami a szocializmusból addig megvalósult. S mindezt Lenin tanításaira hivatkozva teszik, azt állítva, hogy Lenin utódainak ügynevezett „dogmatizmusa” elszegényítette, elferdítette a marxizmust. Vissza kell tehát térni Lenin tanításaihoz.

A modern revizionistáknak ez a mesterkedése nem marad hatás nélkül. Manapság gyakran nem rosszszándékú, alapjában véve becsületes emberek is előállnak azzal az igénnyel, hogy újra kellene olvasni Lenin műveit. Ha közelebbről megvizsgáljuk az ilyenfajta igényeket, nem nehéz felfedezni bennük a modern revizionizmus hatását. A lenini művek újraolvasásának igénye mögött még e becsületes szándékúak esetében sem az értendő, hogy Lenin egész életművét kell újból és újból tanulmányozni ahhoz, hogy minél tökéletesebben megvalósítsuk e tanításokat a gyakorlatban. Valójában arról van szó, hogy szerintük Lenin műveit eddig nem jól olvastuk és nem jól értettük meg.

Hogy valójában mit is jelent a modern revizionisták visszatérése Lenin tanításaihoz, és milyen módszerekkel hadakoznak Lenin utódainak dogmatizmusa ellen, a sok lehetséges példa közül Roger Garaudy „A szocializmus nagy fordulópontja” című ismert könyvéből választottunk egy részletet illusztrációként. „Ellentétben azzal — írja Garaudy —, ami egy negyed-

század alatt dogmává vált a kommunista mozgalomban, egyáltalán nem a marxizmus elveiből következnek,

— hogy a szocializmus építésének egyetlen párt létezése a feltétele;

— hogy a proletariátus diktatúráját szükségszerűen a kommunista pártnak kell gyakorolnia;

— hogy a szocialista forradalom szükségszerűen magába foglalja a gazdasági előjogoktól megfosztott polgárság politikai jogainak korlátozását.”

Mivel célunk elsősorban a szerző módszereinek a bemutatása, ez esetben eltekintünk állítása rágalmozó voltának elemzésétől. Csupán a bizonyítási eljárásra hívjuk fel a figyelmet. Ehhez pedig elegendő, ha a három tétel közül az utolsóra, nevezetesen a proletárdiktatúra és a gazdasági előjogoktól megfosztott burzsoázia politikai jogai korlátozásának Garaudy-féle értelmezésére mutatunk rá. Egyébként ismeretes, hogy ebben a kérdésben Lenin annakidején éles polémiát folytatott Kautskyval. Garaudy Kautskyhoz képest ebben a kérdésben sem mond újat. A különbség közöttük az, hogy amíg Kautsky nyíltan szemben állt Leninnel, Garaudy Lenint idézve igyekszik elfogadhatóvá tenni álláspontját és ez hamisításának a lényege. A szóban forgó lenini idézet pedig — bizonyára nem véletlenül — éppen „A proletárforradalom és a renegát Kautsky” című műből való, amelyben Lenin idékre szedi Kautsky hasonló nézeteit.

„Figyelembe kell vennünk — szól a lenini idézet —, hogy a kizsákmányolók választójogtól való megfosztása merőben orosz kérdés. Hiba volna azonban előre keznedni arról, hogy az Európában kü-

szöbön álló proletárforradalmak... feltétlenül korlátozni fogják a burzsoázia választójogát.” Az az olvasó, akiben nem él gyanu Garaudy becsületességét illetően, már segítség nélkül is eljuthat arra a következtetésre hogy Lenin — Oroszországot kivéve — ellenezte a burzsoázia politikai jogainak korlátozását. Ehhez azonban a választójogi korlátozást — Garaudyhoz hasonlóan — a burzsoázia politikai jogai korlátozásának egyetlen lehetséges formájaként kellene elfogadni.

Lenin a proletárdiktatúrával üzőtt Kautsky-féle mesterkedést is „szélsőséges bűvészmutatványnak” nevezte, s ez az elítélő megjegyzés nem kevésbé illik Garaudy esetében. Hiszen Garaudy nemcsak a proletárdiktatúrával végez bűvészmutatványt, hanem szemérmetlen módon Lenint is meghamisítja, mégpedig kétszeresen. Először is a lenini idézetből kihagyja azt a részt, amelyben arról van szó, hogy a háború után és az orosz forradalom tapasztalatai után valószínűleg más országok proletárforradalmi is korlátozni fogják a burzsoázia választójogát. Másodszor pedig — s ez a legfontosabb — elhallgatja azt, amit Lenin e polémiában a proletárdiktatúra lényegéről mondott. Ha Garaudy becsületes szándékkal akart volna Leninre hivatkozni, akkor folytatnia kellett volna az idézetet. De akkor kiderült volna, hogy Lenin a választójogi korlátozást azért tartotta merőben orosz kérdésnek, mert „nem elengedhetetlen ismérve a diktatúra logikai fogalmának, nem tartozik elengedhetetlen feltételként a diktatúra történeti és osztályfogalmához.

A diktatúra feltétlenül szükséges ismérve, elengedhetetlen feltétele — folytatja Lenin — a kizsákmányolóknak mint osztálynak erősz-

kos elnyomása és következképpen a »tisztá demokrácia«, vagyis az egyenlőség és a szabadság megsértése ezt az osztályt illetően.

Így és csakis így vethetjük fel a kérdést elméletileg.”

A lenini gondolatmenetnek általunk idézett részét Garaudy-nak el kellett hallgatnia ahhoz, hogy a maga álláspontját akárcsak megkísérelje elfogadtatni a gyanútlan olvasóval, mégpedig úgy, hogy ezt az álláspontot Leninre hivatkozva hitelesebbé is tegye.

A mai revizionizmus bűvészmutatványainak hasonló példáit egyedül Garaudy munkáiból is hosszasan lehetne még sorolni. Úgy véljük azonban, hogy a módszereik illusztrálásaként ismertetett egy példa is világosan mutatja, hogyan akarnak ők visszatérni Leninhez, mit jelent náluk és a csapdájukba esett jóhiszemű követőiknél a lenini művek újraolvasásának igénye. De azt is mutatja, hogy nekünk, a marxista—leninista történeti, elméleti, ideológiai irodalom művelőinek nemcsak többet, hanem konkrétabban is foglalkoznunk kellene az elhajlások lényegének és céljainak, s nem utolsó sorban az elhajlók módszereinek, módszerbeli hamisításainak leleplezésével.

Kolosi Tamás felszólalása:

AZ ÉRTELMSÉG ÉS A MUNKÁSOSZTÁLY KÖZELEDÉSÉRŐL

Az értelmiség és a munkásosztály közeledése a szocialista fejlődés során több tényezőben is kifejezésre jut. A jövedelmi viszonyokban, a kulturális színvonalban, az életmódban egyaránt jelentősen csökkentek a munkásosztály és az értelmi-

ség közötti korábbi különbségek. A szocialista termelési viszonyok kiépülése és a kibontakozó tudományos-technikai forradalom a munkásosztály szakmai műveltségének jelentős emelkedését, a fizikai és szellemi munka közötti különbség csökkenését eredményezte. A szocialista fejlődés alapvetően megváltoztatta a munkásosztály és az értelmiség társadalmi helyzetét, és megalapozta e két társadalmi csoport politikai egységét, közeledését. A kulturális monopóliumok eltörlése a munkásosztály tagjai számára is megnyitotta a művelődés és az értelmiségivé válás lehetőségét.

Ezt a sokoldalú és összetett folyamatot hozzászólásomban — a megküldött tézisek 2. pontjához kapcsolódva — csak egy szempontból, az értelmiség fejlődésén keresztül szeretném megközelíteni.

Az értelmiség és a munkásosztály közeledését a szakirodalom igen gyakran, mint folyamatos és fokozatos egybeolvadást értelmezi, amelynek alapja a szellemi és fizikai munka közötti különbségek és ezzel együtt a sajátos értelmiségi funkciók elkülönültségének a megszűnése. E koncepció elméleti alapját az adja, hogy az értelmiség fogalmát az értelmiségi funkciókból vezetik le. Ennek a megközelítésnek azonban az a legproblematisabb eleme — s erre már expressis verbis Gramsci is rámutatott —, hogy ezek az ún. „értelmiségi funkciók” az emberiség egész történetét végigkísérik az első varázslóktól, sámánoktól, a szakrális funkciók megjelenésétől kezdve, mindez azonban nem jelentette az elkülönült értelmiség létrejöttét.

Az ókorban az értelmiségi funkciókat rabszolgák vagy szabadok, plebejusok vagy patríciusok gyakorolták és nem értelmiségiek. Az in-

diai kasztrendszerben — mint Celestin Bougle rámutat — az orvosi kaszt, a három ignói kaszt, a brahminok kasztja egymástól el volt választva, a kasztrendszerbe tagozódott be, és szóba sem jött valamilye értelmiségi integráció. A kínai bürokrácia sem értelmiségként funkcionált, jöllehet itt már az értelmiségi előkészítés hagyományos vizsgarendszere is kialakult, és az európai papi rendek is rendként, nem pedig értelmiségként tételezték magukat. Az arisztokrácia számára a tanító, az orvos, a művész éppúgy szolga volt, mint a jobbágy, és a dzsentri igazgatás tagjai is nemeknek és nem értelmiséginek tartották magukat.

Természetesen az előbb tárgyalt kategóriák az értelmiség előtörténetét jelentik, a polgári átalakulás során ők alkották az értelmiségi réteg specializációjának alapját és bázisát. Mindez azonban mitsem változtat azon, hogy ők maguk még nem értelmiségiék, legjobb esetben „proto-értelmiségiék” voltak. Az értelmiség kialakulása abban a strukturális átalakulásban történt csak meg, amelyet a polgári társadalom hívott életre.

Ennek a strukturális átalakulásnak a lényegét a rendi különbségek helyére lépő, a tőkeviszony által determinált különbségek kialakulásával, ill. a polgári társadalom és a politikai állam elválasztási folyamatával írhatjuk le. A „proto-értelmiségnek” értelmiséggé válása is ennek keretében, ennek hatására történik meg, mégpedig két úton.

Egyrészt a tradicionális értelmiségi funkciókat teljesítő „szolgák” felszabadulnak rendi kötelekeikből, azonban a tőkeviszonynak sem vetődnek alá, tevékenységükben ugyanis nem válik el egymástól a

termelés anyagi és személyi feltétele.

Ez a szféra az, amelyet Marx az Értéktöbblet-elméletekben mint nem anyagi termelést jellemez, és amelyről kimutatja, hogy a tőkeviszony — legalábbis ekkor még — nem hajtotta teljesen uralma alá.

Másrészt a polgári társadalom és a politikai állam elválasztási folyamatában létrejön a bürokratikus szakigazgatáson alapuló modern politikai állam és ez létrehívja az értelmiség másik nagy kategóriáját, a hivatalnok-értelmiségit. Sőt a tőkés társadalom további fejlődésében a tőketulajdon és a tőkefunkció elválasztásával ez a hivatalnok-értelmiség az állami-politikai szférán kívül a gazdasági életben, az anyagi termelés szférájában is megjelenik, mint menedzser-értelmiségi.

A polgári társadalom tehát két speciális réteget hívott életre, amelyek a tőkeviszonynak nem vetődtek alá, a szabad foglalkozású értelmiséget és az állami hivatalnokot. E két réteg sajátos helyzetét pedig éppen az adta, hogy náluk a termelés anyagi és személyi feltételei nem váltak el, mert termelésük kizárólag szellemi termelés volt, amelynek alapját szaktudásuk adta.

Nem arról van szó, hogy a szakismeret eredményezte az értelmiség létrejöttét, hanem a polgári fejlődés strukturális keretei tették lehetővé, hogy a szakismeret egy társadalmi réteget integráljon.

A polgári fejlődés azonban még egy sajátos szakember-típust kitermelt, a mérnököt. A technikai-gazdasági fejlődés ugyanis a gazdaság szférájában is sajátos szakismereket követelt meg. Ennek a szakember-típusnak jelentős részét azonban a tőkeviszony szinte megszületése pillanatától maga alá ren-

delte. Marx éppen ezért a mérnökökről, mint a bér munkások magasan kvalifikált rétegéről beszél, vagy Gramsci éppen a tőkeviszonyhoz való tartozás alapján tartja a mérnököt organikus értelmiségnek. Azonban éppen ez a magas kvalifikáció eredményezi egyrészt azt, hogy a mérnök képes kiszakadni a bér munkából — akár mint szabad foglalkozású tervező, akár mint hivatalnok —, amire a munkásnak nincs lehetősége, másrészt pedig azt, hogy szakismerete alapján a mérnök magát mindinkább értelmiséginek tartja és fogadtatja el.

Így a polgári fejlődésben kialakul az értelmiség mint réteg, amely a polgári fejlődés sajátja, ő maga is polgár — nem mint burzsoá, hanem mint citoyen —, amely szakértelme alapján konstituálódik, saját magát mint szakembert tételezi, és a tőke racionalitása jórészt megengedi és lehetővé teszi, hogy szakemberként funkcionáljon.

A későbbi tőkés fejlődés az önálló értelmiségiek jelentős részének önállóságát megszünteti, alkalmazottá teszi őket. Az alkalmazott értelmiség sok tekintetben közel áll ugyan a bér munkásokhoz, de részint az, hogy egy részük a tőke-funkció megismerője, részint a többi értelmiségi típussal való közösségük miatt nem olvad össze a munkásosztállyal, hanem egy kettes kötésű réteg jön létre, amely az értelmiséghez és a munkásosztályhoz, vagy az ellenkező póluson az értelmiséghez és a tőkéhez egyaránt kötődik. Egyrészt értelmiség, másrészt betagozódott a tőkés társadalom alapvető osztályviszonyaiba.

Így az értelmiség helyzete és fejlődése nem érthető meg pusztán az értelmiségi funkciókból, egyedül a szellemi és fizikai munka különb-

ságéből, hanem csakis a tőkés fejlődés történeti-strukturális tényeknek figyelembevételével. Ezek a történeti strukturális tényezők ugyanakkor még erőteljesebben hatottak Kelet- és Középkelet-Európában, és így Magyarországon is.

A kelet-európai polgári fejlődés feudális-rendi korlátozottsága közismert tény, így ennek részletes taglalására nem kell kitérnünk. Milyen következményei voltak azonban ennek az értelmiség kialakulására és fejlődésére?

Az értelmiségnek a polgári társadalomban való kialakulását — mint láttuk — a tőkés struktúra létrejöttének két alapvető ténye: polgári társadalom és politikai állam elválása, illetve a rendiségnek a tőkeviszony által meghatározott struktúrával való felváltása eredményezte. Csakhogy Kelet-Európában a tőkés fejlődés korlátozottsága éppen e két tényező nem teljes megvalósulását jelenti.

Kelet-Európában — és így Magyarországon is, ami elsősorban vizsgálatunk tárgya lesz — nem következett be polgári társadalom és politikai állam teljes elválása, nem jött létre a szakszerű bürokrácia, az államvezetés a polgári átalakulás idején továbbra is nemesi, úri államvezetés maradt. Az ezt gyakorló Magyarországon az ún. történelmi középosztály — mint Erdei Ferenc kimutatta — „se nem igazi értelmiségi, se nem igazi hivatalnokrend abban az értelemben, ahogy az az európai társadalomfejlődésben kialakult. Nem olyan pedig azért, mert úri értelmiség, tehát egyenes utóda és örököse a régi nemesi vezető rendnek. Éppen ezért nem az értelmiségi hivatások szakszerűsége adja meg lényegét, hanem az úri társadalomvezetés hagyománya.” Ebben a szférában te-

hát nem jött létre értelmiség sem a polgárosodás, a citoyenné válás, sem pedig a szakszerűsödés, a szakemberré válás értelmében.

Mi a helyzet azonban a tradicionális értelmiségi pályákkal? Míg Nyugat-Európában ezek részben a kézművesekből, részben pedig a korán kialakult nemzeti polgárságból, ill. polgárosodott nemességből rekrutálódtak, és a rendi kötelekek alól felszabadulva fejlődtek értelmiséggé, addig Kelet-Európában két másik akkumulációs forrásuk volt. Egyrészt az elszegényedett, lecsúszott nemesség, másrészt pedig az idegen betelepülők. Értékorientációjuk alapja sem a hazai polgárság volt — amely jóformán nem létezett —, hanem vagy a nemesi-úri társadalomvezetés, vagy Nyugat-Európa, és mindkét orientáció azt eredményezte, hogy az értelmiség elsősorban társadalmilag-politikailag artikulálódott.

Igy a kelet-európai és közelebbről a magyar értelmiség egyik jellegzetes típusaként jelentkezett a *nemesi-úri értelmiség*, amely az értelmiség egészének legszámosabb csoportját alkotta. Mindezt Kelet-Európa kisebb országaiban még bonyolította a nemzeti függetlenség hiánya, amely a nemesi-úri társadalomvezetést is megosztotta. Magyarországon például a kurucmagatartás és a labancmagatartás a Rákóczi-szabadságharcon túl is a nemesség két fő magatartástípusát adta és így egyrészt a tradicionális értelmiség orientációját is befolyásolta, másrészt pedig az idegen származású értelmiségellenséget is kialakította.

A másik póluson pedig az ettől a társadalomvezetéstől elforduló, azaz szembekerülő értelmiség különböző orientációjú csoportjai alakultak ki.

Mindenekelőtt a *népi-paraszti* orientációra, a nyugat felé forduló *polgári* orientációra, és a munkásmozgalommal együtt születő — számarányát tekintve az előzőeknél kisebb — *proletár*-orientációra kell utalnunk. Míg a munkásorientáció *valóságos társadalmi mozgalommal*, a munkásmozgalommal találta meg a kapcsolatot, a másik két orientáció valóságos mozgalmak hiányában *sajátosan értelmiségi* mozgalommá vagy csoportosulássá válhatott csak. Ez a helyzet a Kelet-Európában majd mindenütt létrejövő népies irányzatokkal épp úgy, mint a mozgalommá magát kevésbé — talán leginkább Csehszágban és Magyarországon — szervező polgári orientációval, amely csak a polgárság citoyen és nem burzsoá létével vállalt közösséget.

Már ezekben a sajátosan értelmiségi „népies” és „polgári radikális-demokratikus” mozgalmakban benne rejlik az a lehetőség — s ez később valósággá vált —, hogy az értelmiség értelmiséggé önálló társadalmi erőt tulajdonítson magának, ami a sok országban jelentkező aufklärizmusban éppúgy felmutatható, mint a Mannheim-féle „szabadon lebegő” értelmiségben, Max Weber-gazdaságtól független értelmiségében vagy a Németh László tételezte „minőség forradalmá”-ban.

A szakszerű bürokratikus értelmiség tehát nem alakult ki; az állam és a társadalomirányítás „úri csalafintaság”, illetve „történelmi jog” maradt, és amennyiben az „államapparátus” tagjai felsőfokú — jóformán kizárólag jogi — végzettséget is szereztek, nem váltak értelmiségivé, hanem nemesek, urak maradtak. A tradicionális értelmiség pedig — vagy, ahogy magát szívesen nevezte: a lateiner értelmi-

ség — elsősorban társadalmi-politikai formában tételezte és szervezte meg magát.

Más a helyzet a tőkés termelésel együtt születő alkalmazott értelmiségiek — mindenekelőtt mérnökök — esetében. Ők olyannyira a tőkés fejlődés „gyermekai”, olyannyira organikusan vele járnak, hogy rájuk a kelet-európaiság kevésbé hatott. A tőkés üzemben értéküket szakember mivoltuk szabta meg, és a tőke racionalitása számukra „engedélyezte” leginkább a szakemberként való önmegvalósítást. Így éppen a mérnökök között találkozhatunk a nyugat-európai alkalmazott értelmiségi típusához legközelebb álló értelmiségi csoporttal. Csak hogy a kelet-európaiság hatása alól ők sem tudták kivonni magukat.

A tőkés fejlődés korlátozottsága egyfelől azt eredményezte, hogy arányuk és számuk az értelmiség egészén belül jóval kisebb volt, mint nyugaton. Másfelől az üzemben ugyan szakemberként tételzhetnék magukat, azonban a politikai szférában épp úgy, mint a személyes magánélet szférájában, számukra is ugyanazok a magatartásminták voltak adva, mint a többi értelmiségi réteg számára. Azt is mondhatnánk, hogy vagy vállalkozóvá kívánt válni, és ez az értelmiségi létből való részleges lemondást jelentette, vagy értelmiségként tételződött, és ez a nemesi-úri társadalomvezetés által kialakított magatartásmintákkal kapcsolatos állásfoglalásra készítette. Harmadrészt pedig a tőkés fejlődés korlátozottságának mélysége ciklikusan jelentkezett. Azokban az időszakokban — pl. Oroszországban a reform idején, Magyarországon a kiegyezést követően —, amikor a tőkés fejlődés dinamikusabb volt, az al-

kalmazott értelmiség szakember mivoltának érvényesülése is erőteljesebben jelentkezett, mint a tőkés fejlődés lelassulása, korlátozása idején, amikor az alkalmazott értelmiség társadalmi-politikai affinitása — jobb- és baloldali radikalizmusa — növekedett.

A kelet-európai értelmiség tehát a nyugat-európai értelmiséggel összehasonlítva a szakemberként megszerveződés terhére sokkal erőteljesebben artikulálódott társadalmilag-politikailag, és ez — természetesen országonként különböző módon — az értelmiség *sajátos* helyzetét is meghatározta, a szocialista fejlődésben is hatással volt az értelmiség útjára, jöllehet a szocializmus építése az értelmiség számára is új fejlődési szakaszt jelentett. Mindenekelőtt abban az értelemben, hogy a társadalmi struktúra egésze, és így abban az értelmiség helye is átalakult. Ennek a strukturális átalakulásnak két alap-tendenciája az osztálykülönbségek elmosódása és egy új, a kialakuló szocialista termelési viszonyokon felépülő struktúra kifejlődése.

Az osztályviszonyok homogenizálódása témánk szempontjából első lépésként a feudális-rendi struktúra maradványainak végleges felszámolását, és így a nemesi-úri orientáció strukturális bázisának megszűnését jelentette. A második lépés a tőkés magántulajdon megszüntetése volt, amely a tőkés orientáció gazdasági alapját számolta fel. Harmadik lépésként pedig a kulturális monopóliumok visszaszorítását és a gyors ütemű szocialista iparosodást jelezhetjük, amely egyrészt a szakképzés kibővülését — az értelmiség számának és arányának hihetetlenül gyors növekedését —, másrészt az értelmiségivé válás útjainak kiszélesedését, az értelmiség

társadalmi eredetének megváltozását eredményezte, harmadrészt pedig az értelmiség szakmai szerkezetét is jelentősen átalakította.

Részben még az osztályviszonyok homogenizálódásával, részben azonban már az új struktúra kialakulásával is kapcsolatos, hogy az értelmiség túlnyomó többsége — csekély és országonként változó kivételekkel — alkalmazott értelmiségivé, mégpedig az egységes szocialista tulajdon rendszerében alkalmazott értelmiségivé vált. Ezzel együtt pedig — s erről a későbbiekben még szó lesz — alapvetően megváltoztak azok a strukturális viszonyok, amelyek az értelmiség mozgását meghatározták, e mozgás kereteit adták.

Mindezekkel a folyamatokkal párhuzamosan ugyanakkor továbbra is hatottak az értelmiség kelet-európai fejlődésében kialakult orientációk és legalábbis a magatartásformák túléltek a gazdasági-társadalmi alapok megszűnését és átalakulását. Ebben — kisebb mértékben — a tradícióknak volt szerepük, amelyek a régi értelmiséggel személyesen is továbbéltek, illetve a kialakuló új értelmiségnek magatartásmintákat szolgáltatottak, részben pedig a szocialista átalakulás társadalmi-politikai orientáltsága is ebben az irányban hatott.

Magyarországon a felszabadulás pillanatában az értelmiségnek azokkal a típusaival találkozhatunk, amelyekről az előzőekben szó volt. Az 1945-től a népi demokratikus átalakulás keretében meginduló fejlődés az értelmiség helyzetére a nemesi-úri társadalomvezetés megszüntetésével volt a legnagyobb hatással. Már itt választút elé került az államapparátus nemesi-úri proto-értelmisége — vagy elvesztette társadalmi pozícióit, vagy emigrált,

vagy pedig szakszerű értelmiségi létét helyezte előtérbe —, elvesztette társadalmi bázisát és orientációja is bizonytalanná vált. A tradicionális nemesi-úri értelmiség és a korábbi ellenzéki nem proletár értelmiségi típusok között is lényeges átcsoportosulások indultak meg: egy részük a munkásmozgalomhoz közeledett. Már itt kialakult tehát a társadalmi-politikai orientáció fő irányának megváltozása: a nemesi-úri társadalomvezetéssel kapcsolatos állásfoglalás helyett a szocialista fejlődéssel kapcsolatos állásfoglalás vált vízválasztóvá.

A fordulat évét követően ez az alapvető orientációs pont még egyértelműbbé vált és így 1945-től folyamatosan erősödött az a tendencia, amely az értelmiség számára a következő alternatívát nyújtotta: vagy a szocializmus ügyével való azonosulás és így politikai artikuláltság, vagy pedig a szakembermivolt előtérbe állítása, a szakszerűség útján való érvényesülés és így a közszférától a „privátszféra” felé fordulás.

A félreértések elkerülése végett nem azt mondjuk, hogy a szocializmussal azonosuló értelmiségiek nem voltak jó szakemberek, és azt sem állítjuk, hogy a jó szakemberek között teljesen hiányzott a szocializmus igenlése; nem kívánjuk tehát a szakszerűséget és a politikát radikálisan szembeállítani. Itt csupán a fő orientációs tendenciákról van szó. Sőt éppen e két orientációval szemben, illetve ezeket keresztezve éppen ebben az időben kezdődött meg az a folyamat, amely a munkások egy részét vezető pozícióba emelte és így értelmiségivé válásukat, az értelmiség egy új típusának kialakulását is elősegítette.

A másik lényeges tényező, amelyik ebben az időszakban az értel-

miség átstrukturálódását elősegítette, az új értelmiség kiképzése, és így az új és régi értelmiség kettősége volt. A népi kollégiumok rendszere — a háború előtti kezdeményezésekre támaszkodva — rendkívül erőteljesen járult hozzá ahhoz, hogy egy új, munkás-paraszt származású értelmiség jöjjön létre, amely annak alapján, hogy a társadalmi-politikai változások hívták életre, igen erőteljesen társadalmi-politikai elkötelezettségű volt, és történelmi kondicionáltságából eredően a forradalmi aszketizmust, a kuruckodást, a népies orientációt és a kollégiumi rendszer demokratizmusa következtében — az előzőeknél kisebb mértékben — a citoyenséget továbbörökítette a felnövekvő új értelmiségbe.

Nem arról van szó, hogy a régi és az új értelmiség különbsége leírható csupán a nemzedéki különbségek alapján. A régi és az új értelmiség nem azonos egyszerűen az 1945 előtt és az azután értelmiségiekké váltak csoportjaival, hanem ezt legalább ilyen erősen motiválta a kétféle orientáció különbsége. A régi értelmiségre a szakmai orientáció jellemző, és a politika is elsősorban mint szakembereket fogadja el őket, az új értelmiségnél pedig igen erős a társadalmi-politikai orientáció.

Mindez az értelmiségi szakmákat is erőteljesen differenciálta. Míg összességében — 1963-as országos adat szerint — az értelmiség 58 százaléka eredetileg fizikai dolgozó volt, addig ez az arány a különböző értelmiségi területeken már igen eltérő. A politikai vezetők 90, a tanácsai értelmiségi dolgozók 75, a gazdasági vezetők, agronómusok, mérnökök 65—70 százaléka fizikai származású, míg ugyanez az arány a középiskolai tanároknál 57, az

orvosoknál 43 százalék. (A nem budapesti értelmiségre vonatkozó 1971-es adatok.) Leegyszerűsítve — s a fenti adatok is erre utalnak — azt lehet tehát mondani, hogy a tradicionális értelmiségi pályákon a régi értelmiség túlsúlyával a szakmai, a politikai-gazdasági értelmiségnél az új értelmiség túlsúlyával a társadalmi-politikai orientáció volt a domináló.

1956 után az új társadalmi, társadalompolitikai szituáció és ezen belül az értelmiségi politika változásának hatására — ezeknek vizsgálatával ezúttal nem foglalkozhatunk — az értelmiség helyzetében is jelentős változások következtek be. A szakszerűség a társadalomirányítás, a politika és a vezetés szintjén is egyre erőteljesebben akceptálódott és ez az értelmiségnek a vezetésbe való egyre erőteljesebb bevonását eredményezte. Képletesen azt is mondhatnánk, hogy míg a 40-es évek második felében a vezetésben a szakmai és politikai vezető külön és egymás mellett volt jelen, az 50-es évek elején a politikai vezető mintegy maga alá rendelte és zárójelbe tette a szakmai vezetőt, addig az ötvenes évek végétől a szakmai vezető részint emancipálódott, részint pedig a szakmai és politikai elem együttesen lett a vezetés kritériuma. Így az értelmiségiek egy része vezetővé vált, illetve a vezetők értelmiségiek lettek, amit az is jelez, hogy ebben az időben jelenik meg a statisztikai, politikai, szociológiai nyelvezetben az értelmiségiek és vezető állásúak kategóriája.

Ezzel új elem lép be az értelmiség meghatározottságába, amely most már nem elsősorban orientációs, hanem elsődlegesen pozicionális jellegű. Ez a pozicionális különbség nem egyszerűen a vezető

és nem vezető értelmiségiek között van, hanem a vezetéssel és az irányítással kapcsolatos közvetítésekre is kiterjed.

Igy az értelmiség egyik típusát a funkcionális vezetők különböző kategóriái adják. A másik jellemző típus azok az értelmiségiek, akik a funkcionális vezetéshez és irányításhoz kapcsolódnak, tehát a közvetítéses rendelkezésben vesznek részt. Ezek a különböző intézmények értelmiségi előadói, a mérnökök, a közgazdászok, a vállalati értelmiség. A harmadik típus — s ez az előzőeknél sok tekintetben heterogénebb —, akik csak erős közvetítésrendszerben — a presztízsben, a közvéleményben, személyes kapcsolatokon stb. — keresztül kapcsolódnak a társadalomirányítási mechanizmushoz. Ez a típus a tradicionális értelmiség örököse, esetleg úgy is, hogy a szabad foglalkozású lét bizonyos elemei fennmaradtak. Sőt azt is mondhatnók, hogy e típus szinte kettéválk abból a szempontból, hogy az ilyen „szabad foglalkozású” lehetőségek az egyén számára adóttak, vagy nem.

Mindezek a folyamatok pedig azt eredményezték, hogy az értelmiség a szocialista fejlődés során a társadalmi struktúra általános kereteibe tagolódt be és egyre erőteljesebben, szakértelme révén kívánja és tudja megvalósítani ön-

magát. A korábbi orientációs típusok elsősorban mint magatartástípusok és tradíciók — esetleg mint latens politikai tagoltság — élnek tovább a kialakult új magatartásformák mellett.

Az értelmiség és a munkásosztály közeledése tehát az eddigi szocialista fejlődésben sem egyszerűen az értelmiségi funkciók elkülönültségének megszűnését, fizikai és szellemi munka egybeolvadását jelentette, hanem csakis az osztálykülönbségek megszűnésének és a szocialista termelési viszonyokon felépülő társadalmi struktúra kialakulásának történeti-szociológiai elemzésével tárható fel.

Mindez pedig az értelmiség további fejlődésének kérdését is érinti, és nemcsak az értelmiség vezető szerepéről egyesek által hangoztatott nézetek cáfolatához járul hozzá, hanem az értelmiség munkássá válásáról vagy az egész társadalom értelmiséggé válásáról szóló tételek csak képletes értelmű érvényességére is utal.

Az értelmiség elkülönültségének megszűnése csakis a strukturális átalakulások totalitásán belül, a szocialista fejlődés előtt létrejött osztályszerkezet és osztálykülönbségek megszűnésének és a szocialista fejlődés által létrehozott új strukturális viszonyok kiépülésének folyamatában következhet be.

Vita a tanácstörvény megvalósulásáról, a tanácsi tevékenység továbbfejlesztésének irányáról*

A tanácsi témával intézetünk hosszabb ideje foglalkozik. Természetes jelenségnek tekinthető az olyan gyakorlat egy kutatóintézetben, hogy lezárt kutatások — jelen esetben a téma első szakaszának lezárása után — visszatérjenek a kutatási témára. Elemezzék és ellenőrizték, hogy gyakorlatilag mi igazolódott a kutatás eredményeiből és mi nem. Másrészt, ha e témával továbbra is foglalkozni kívánnak, eldönsék, milyen legyen a kutatás iránya.

Másodízben tér vissza az intézet a tanácsi kutatási témára. Először 1971-ben az illetékes szervek kérésére kerültek összesítésre az addig

beérkezett információk és tapasztalatok. Azóta hosszabb idő eltelt, más szervezetek (MT Tanácsi Hivatala és szervei) is készítettek összesítéseket az eddigi eredményekről és tapasztalatokról. De nem került sor — különböző okok miatt — az anyagok együttes megvitatására. Jelenleg viszont már aktuálisnak és mindenképpen indokoltnak látszott átfogóbban, tudományosan is mélyebben megvizsgálni az eredeti tanácsi koncepció néhány alapgondolatának megvalósulását.

Erre azért is szükség van, mert a tanácsok rendszerének egésze, fejlesztésüknek alapvető problémái nem egyszerűen igazgatási, jogi, ha-

* A vita Intézetünkben 1974. január 21-én és február 6-án volt.

Résztevők: Lakos Sándor, a Társadalomtudományi Intézet igazgatója, a vita vezetője; Varga József, a Minisztertanács Tanácsi Hivatalának ált. elnökhelyettese; Berényi Sándor, Madarász Tibor egyetemi tanárok (ELTE); Halász József MTA Állam- és Jogtud. Intézet tud. főmunkatársa, a Politikai Főisk. tanszék-vezetője; Schmidt Péter, az ELTE tanszék-vezetője, a Társadalomtudományi Intézet külső munkatársa; Takács Imre, az ELTE dékánja; Pápay Gyula, megyei tanács vb-titkár; Gaál Antal, megyei ta-

nács vb-titkár; Erdélyi Ferenc, járási hivatal vezető; Kara Pál, községi tanács vb-titkár; Kilényi Géza, Tanácsig. Szerv. Int. m.-társa; Szabó Béla, Széll János, Gombár Csaba, a Társadalomtudományi Intézet tud. m.-társai; Verebélyi Imre, a Társadalomtudományi Intézet külső m.-társa, az ELTE adjunktusa.

A vita alapja: dr. Verebélyi Imre: „A tanácstörvény hatályosulásáról, a tanácsi, államigazgatási tevékenység továbbfejlesztési irányáról” c. dolgozata volt, amelynek egy részletét e számunkban közöljük. (I. 100. old.)

nem elsődlegesen társadalmpolitikai természetű kérdés. Az intézet jellegéhez hozzátartozik, hogy ilyen értelemben azokkal a lényeges problémákkal foglalkozzon, amelyek a tanácsi szervezetnek, mint politikai organizációnak a fejlődését érintik. Minden ilyen kérdésnek van szervezeti és jogi vonatkozása, de ha társadalmpolitikai szempontból vizsgáljuk azokat, akkor ez mindig bizonyos (és csak konkrétan meghatározható) rangsorolást is igényel a jogi és szervezeti vonatkozások sorrendjében. Így különösen vizsgálándók, hogy melyek azok az alapvető változások, amelyek a fejlődés dinamikus elemeinek tekintendők, amelyeket a tanácstörvény is tartalmaz. Másrészt, milyen jelleggel vizsgálándók ezek. Itt alapvetően nem a jogi normatív fejlődés, változás vagy viszonyok alakulásának a kérdéseire keresünk választ, hanem arra, hogy ezek a jelenségek hogyan befolyásolják, segítik elő vagy gátolják, akadályozzák azoknak a fő célkitűzéseknek a megvalósítását, amelyek a tanácstörvényben megfogalmazódtak, és amelyek a tanácsok lényeges változásaiban kifejeződtek. Ezek pedig kétségtelenül a tanácsi önállóság, a tanácstörvény hatályosulása és egyáltalán a tanácstörvény egész szervezeti, jogi bevezetése, a tanácsok gazdasági tevékenységének megalapozása, a központi szervekhez való viszonyának átrendezése. A téma nagyon szer-teágzó, és nagyon bonyolult. A szerző vitára bocsátott dolgozatában kísérletet tett arra, hogy ezek közül néhány kérdésre választ keressen. Forrásul — az Intézet tapasztalatai mellett — felhasználta a gyakorló tanácsi vezetők által készített előtanulmányokat és inter-júkat. Másrészt az MT Tanácsi

Igazgatási és Tanácsszervezési Intézetének kiadványait: a tanácsok működésének 1971. és 1972. évi statisztikai összesítését és a tanácstörvény hatályosulásáról készített jelentést.

A szerző dolgozata és a vitában elhangzottak alapján az ismertetőben azokra a jelenségekre és megoldandó feladatokra térek ki, amelyek a tanácstörvény eddigi megvalósulására, a jelenlegi tanácsi gyakorlatra épülve a továbbfejlődést elősegíthetik, illetve a kutatás további feladatait is megszabhatják.

I.

A tanácstörvény beváltotta a hozzá fűzött reményeket. Növelte a tanácsi munka iránti társadalmi érdeklődést, a tanácsi munka súlyát, felelősségét, társadalmi-politikai szerepét.

A tanácsok helyi rendeletalkotó tevékenysége a helyi önállóság egyik legfontosabb szervezeti biztosítója. A rendeletalkotás lehetőséget nyújt arra, hogy a tanács területének társadalmi, gazdasági viszonyait a helyi adottságokhoz mérten saját maga is szabályozza. Az új tanácstörvényt követően megélénkült a tanácsi rendeletalkotás, és e fellendülésben szerepet kapott a *szervezeti és működési szabályzatok* tanácsrendeletben történő kiadásának országos folyamata. A szervezeti és működési szabályzatok megalkotásához a Tanácsi Hivatal, a Tanácsigazgatási Szervezési Intézet szabályzatminták, irányelvek kibocsátásával jelentős segítséget nyújtott. A tanácsok által megalkotott szervezeti szabályzatok így jobban meg tudtak felelni a törvényesség, a jogszabályok helyes értelmezése és végrehajtása elvének.

A helyi kezdeményezőkézség és hozzáértés hiányában több helyi tanács — az egyszerűbb megoldást követve — egyszerűen átvette ezeket a központi ajánlásokat, s így szervezeti és működési szabályzatába nem a saját tanácsi gyakorlatát építette be.

A szervezeti és működési szabályzatok elemzése során a tanács-testületek számára a törvényben megállapított *hatáskörök átruházási* folyamata érdemel figyelmet. A törvény általános elve e téren az, hogy a tanácstestületi hatáskörök gyakorlásának átruházását korlátokhoz kell kötni. Nem célszerű az olyan testületi hatáskör átruházása, amely a tanács népképviselői jellegével szorosan összefüggő feladatok megoldásával, gyakorlatával kapcsolatos. Az átruházás a folyamatos, operatív munkavégzést kívánó hatáskörök esetében indokolt. A gyakorlat egyes esetekben ezt az elvet túllépte. Helyenként a tanácsok ezzel ellentétes jellegű hatáskörök gyakorlását adták át a végrehajtó bizottságnak. Így pl. a tanács saját anyagi eszközeinek terhére nem tanácsi szervnek nyújtott támogatás, tanácsi vállalatok és intézmények létrehozása, tanácsi kezelésben levő állami tulajdonnal való rendelkezés, adók és adó jellegű kötelezettségek mértékének megállapítása, pénzmaradvány, tartalékok felhasználása területeit érintő fontos tanácsi hatásköröket ruházták át, országosan is elég magas arányban.

A saját kezdeményezésre történt helyi tanácsi rendeletalkotás lehetőségei erősen korlátozottak. A korlátok részben objektívek, mivel a modern társadalom körülményei között a helyi jogalkotás köre eleve felső határhoz kötött. Másrészt megállapítható, hogy a túlszabályozási központi törekvések

hatásaként országos jogszabály határoz meg több olyan kérdést is, amely ma már esetleg a helyi szabályozás körébe lenne utalható. Az önálló községi rendeletalkotás alapkörre szorul. (Pl. emlékérem alapítása, zászló, címer, társadalmi munka, tudományos, kulturális hónapok rendezése stb.) A központi jogszabályokat abból a szempontból is vizsgálnunk kellene, hogy közülük melyek azok, amelyek hatályon kívül helyezésével vagy rendelkezéseik egy részének keretjellegűvé alakításával mennyiben lehetne a helyi rendeletalkotási lehetőségeket növelni. Az újonnan felmerült szabályozást igénylő társadalmi viszonyok közül nagyobb kört kellene meghagynunk a helyi rendeletalkotás számára.

A tanácstörvény rendelkezése szerint a miniszterek, adott körben a Tanácsi Hivatal elnöke a jogszabályok végrehajtásaként, egyes rendelkezések értelmezéseként a tanácsok számára *irányelveket, állásfoglalásokat* bocsáthatnak ki. Az érintett tárcák az adott lehetőséggel élve nagymennyiségű állásfoglalást, irányelveket bocsátottak ki és juttattak el a tanácsokhoz.

A tanácstörvény által elismert normatív irányítási formákon túl a gyakorlat újabb, eltérő elnevezésű formákat hozott létre. (Közlemény, körlevél, tájékoztató, körirat stb.) A tárcák ezeket a formákat is felhasználják normatív, végrehajtási jellegű rendelkezésre, illetve jogszabályértelmezésre. Ez újabb normatív szabálytömeget jelent és a közlönyökben közzétett tanácsi joganyaggal együttesen az ágazati joganyag mennyiségi túltengését eredményezik. A mennyiségi növekedés egy adott határon túl csökkenti a szabályok végrehajtásának haté-

konyságát. A helyi tanácsi apparátusnak különös gondot okoz a növekvő joganyag elsajátítása és egy-
séges értelmezése.

A vitában felmerült az is, hogy bármennyire is mindnyájan a tanácsszervezet önállóságának növelését kívánjuk, nem mehetünk el mélyebb vizsgálat nélkül amellett a kérdés mellett, hogy hogyan alakul vagy hogyan kell hogy alakuljon az ágazatok, a minisztériumok szerepe. Ezeknek területi igazgatási feladataik, vagy területi igazgatást érintő feladataik vannak, s ezzel egyidejűleg a helyi területi tanácsszervezetet önállóbbá akarjuk tenni és hatáskörének növelésére törekszünk. Itt feltételezhető, hogy nem csupán az ágazati jogosultság átmentése jelentkezik egyes minisztériumokban, hanem ugyanúgy fel lehet tételezni azt is, hogy vajon nem arról van-e szó, hogy ebben a szituációban a minisztériumok keresik a saját szerepüket, s felelősségüket, ami alól semmi nem menti és senki nem mentheti fel őket. Például a művelődés országos igazgatásáért, koncepcióiért, szakmai kereteinek alakításáért mindenképpen az illető területet átfogó tárca a felelős és a művelődés koncepciójának, igazgatási rendszerének országos fejlesztése az ő tevékenységén nyugszik. Ez nem a tanácsi önállósággal szemben vetendő fel, hanem egyszerűen olyan útkeresés, amelyben a gyakorlat úgy keresi a választ, hogy hogyan jelentkezzen a minisztériumoknak ágazati irányító szerepe, hogy hatékonyabb legyen az az irányító, igazgatási, ellenőrzési tevékenység, amelyet a tanácsok nagyobb önállósága mellett végeznek. Ez is összefügghet az irányelvek szabályozásának növelésével. Egyszerűen nem elégedhetünk meg az-

zal, hogy megállapítjuk, hogy egy korábbi szemléletnek a konzervatívizmusa őrzi az operatív irányításhoz való ragaszkodást, hanem meg kell konkrétan nézni, hogy milyen területeken, milyen jelleggel, miért és mi az, ami hiányzik a tanácsoknak ahhoz, hogy színvonala-sabban és hatékonyabban lássák el a különböző területeken feladataikat. Végeredményben a központi, kormányzati irányítás nem mondhat le olyan eszközökről — az más dolog, hogy most egyes minisztériumok esetleg ezeket helytelenül használják, vagy visszaélnék vele —, amelyek befolyásolhatják a helyi tevékenységet és bizonyos mértékig kereteket szabhatnak ennek. Olyan kereteket, amelyeket az ország társadalmi, gazdasági lehetőségei adnak és szükségletei igényelnek.

A jogalkotás — így a tanácsi jogalkotás — belső kérdései között mindig fontos helyet foglalt el a *politikai döntések jogszabályi kivetítése*. A politikai döntések nem mindegyikét, illetve nem minden részét lehet és szükséges állam-jogi, jogszabályi formába átültetni. Egyes politikai döntések végrehajtásának jobban megfelel, ha az a saját politikai apparátus (párt-, KISZ-, szakszervezet stb.) saját végrehajtási rendszerén és módszerén keresztül történik. A feladat jogszabályi „megerősítése” — a jog eszközeinek korlátozott hatása miatt — sokszor csak a politikai feladat formalizálódásához vezethet. Amennyiben viszont tényleg szükség van ezek jogszabályokban történő rögzítésére, akkor nem mindegy, hogy a politikai döntés társadalompolitikai tartalmát, szellemét vagy pedig egy határozat betűjét öltöztetjük jogi formába.

A politikai döntéstől eltérő jel-

legű jogalkotás tágabb körben mozogva pontosabban tudja kikeresni az elérendő feladat természetének megfelelő saját eszközeit. Így jobban képes jogilag érvényre juttatni a kívánt társadalmi hatást. Viszont kísért annak a veszélye, hogy a politikai döntés, mechanikusan átültetve, a jogszabályi formában megmerevedik, és a kötött jogi végrehajtás nem lesz biztosítható. Az életben felmerült helyi eltérések miatt a jogszabályba kivételeket, „kiskapukat” kell beiktatni, ami viszont csak látszólag jelent rugalmasságot, mert a jogban bonyolult, összekuszált szabályozást eredményez, a jogszabályt is legyengíti, „jogon kívüliséget” eredményez.

A politikai és jogi döntések viszonyának vizsgálatán túl szükségesnek látszik a *tanácsok és a különböző szintű pártszervek kapcsolatát, a helyi politikai döntések mechanizmusát vizsgálni*. Vizsgálni kellene, hogy a különböző tanácsi szinteken, a különböző helyi politikai döntésekben milyen a pártszervek irányító tevékenysége, milyen annak mechanizmusa például a községekben, városokban, megyékben. Milyen például a járási hivatalok, a járási pártbizottságok, községi pártbizottságok irányító tevékenysége és kapcsolata a tanácsi szintekkel és testületekkel. Ezen a téren ma igen kevés a konkrét elemzés és tapasztalat.

II.

A tanácsi testületek (tanács, vb.) új szerepköre növelte a testületi munka jelentőségét. Különösen fejlődött és erősödött a helyi (községi, városi) tanácsok végrehajtó bizottságainak tevékenysége. Minden községben működik

végrehajtó bizottság, 1971 után bebizonyosodott — az eredeti elképzelésekkel szemben —, hogy a tanács nem tud végrehajtó bizottság nélkül működni. A végrehajtó bizottságok szerep- és hatásköre azért is növekedett, mert a központi irányítás a végrehajtó bizottságot tekintti alapintézménynek. A végrehajtó bizottságok mellett fontos szerepet játszanak a vezetői testület intézménye, és a különféle tanácsai állandó bizottságok.

Az irányító tevékenységben különösen nagy szerepet kap a *vezetői értekezlet* intézménye. A tanácsi tisztségviselők a helyi szokások szerint változóan, de mindenképpen rendszeresen tartanak vezetői értekezleteket. A vezetői értekezleteken tájékozódnak a szakigazgatás problémáiban, előkészítik a végrehajtó bizottság üléseit. A vezetői értekezletek nem egy esetben fontos tanácsi döntések kezdeményező vagy ténylegesen elhatározó fórumai. Többször felmerült már, hogy nemcsak a célszerűség, az operativitás, hanem a garanciális biztosítékok oldaláról is vizsgálni kell ezt a jogon kívül funkcionáló tanácsi szervezeti formát, szerepének pontosabb meghatározását.

A tanácsi állandó bizottságok különösen nagy segítséget adnak a vb-nek és a szakmai apparátusnak a különféle szakági ellátásokban és községfejlesztésben. (Iskolaügyek, kulturális, szociális felmérések és ellátások, társadalmi munkák szervezése, segítése stb.) Ezekben a tanácstagok aktivitásukat kifejtethetik. Helyenként előfordul, hogy ezen bizottságok tagjai nem csak tanácstagok, így az itt folyó munka nem tanácsi, hanem egyéb társadalmi tevékenységnek tekinthető. A tanácsi testületek jelenleg ténylegesen inkább csak informatív szerepet töl-

tenek be. A választott tanácsi terület helyi politikai szerepének kialakítása, a formák, módszerek megtalálása a jövő feladatai közé tartoznak, amennyiben ezeket és nem a végrehajtó bizottságokat akarjuk a helyi politika, önkormányzat, a helyi demokrácia alap-egységeivé tenni.

III.

A tanácsok önállóságát alapvetően eldönti az a körülmény, hogy *a tanácsok milyen gazdálkodási rendszerben dolgoznak, rendelkeznek-e a feladatok ellátásához szükséges anyagi eszközökkel, és milyen szerepet játszanak ezen anyagi eszközök képzésében és felhasználásában.*

A tanácstörvény és a végrehajtási jogszabályok a tanácsi pénzeszközök bevételi és felhasználási oldalán egyaránt megnövelték a tanácsok — korábbi évtizedhez viszonyított — gazdasági önállóságát. Ez a növekedés annak ellenére érezhető volt, hogy az elmúlt időszakban a népgazdaságban jelentkező feszültségek feloldására — a tanácsi gazdálkodást is érintő — több korlátozó intézkedést vezettek be.

A tanácsi pénzellátás egyik alapkérdése, hogy a tanácsi közhatalmi igazgatás, az operatív-szervező és szolgáltatási tevékenység bevételi megalapozásában milyen szerepet játszik a bevételi források teljesítéséből adódó bevételi kockázat, illetve, hogy ezt a kockázatot milyen bevételi forrásoknál, és milyen arányban hárítjuk a helyi tanácsra.

A lakosság egészségügyi, oktatási, kulturális, szociális ellátásával (orvosi rendelés, iskola, út, víz, villany stb.) a lakossági szolgáltatások

területén *a tanácsoknak alapszükségleteket kell kielégíteniük.* A tanácsi tevékenység ezen természete megköveteli, hogy a tanácsok az alapszükségleti szint kielégítését fedező biztos bevételi forrásokat, illetve a bevételi forrásokból biztosan garantálható, elegendő bevételi teljesítést kapjanak. A tanácsoknak olyan bevételi forrásokhoz és úgy kell hozzájutniuk, hogy a források bevételingszükségletének legalsó határa *még elég legyen az alapszükségleti feladatok kielégítésére.* Erre tekintettel a tanácsi bevételeknél a kevésbé ingadozó, stabil forrásokat kell előnyben részesítenünk, a bevételi többletből, illetve elmaradásból származó hatásokat csak az alapszükségletek kellő és biztos kielégítése után lehet kibontakoztatni.

A mai tanácsi szabályozórendszer lényegében tükrözi a stabilitási követelményeket. A működési bevételek, a vállalati, szövetkezeti illetményadó, az eszközközlés járulék a kevés kockázatú források közé tartoznak. Nem mondható viszont ez el a vállalati és szövetkezeti nyereséghez mért városi és községi hozzájárulás bevételi forrásáról. 1972-ben ennél a forrásnál a tervezett előirányzathoz képest 13 megyénél, ill. megyei városnál jelentkezett a bevételkiesés. A vállalati befizetések területi szóródása is igen nagy, a forrás területi szabályozásban való felhasználásának lehetőségei erősen korlátozottak.

A másik alapkérdés az, hogy amennyiben tanácsi területen korlátozott mértékben teret engedünk a bevételek kockázati-érdekeltségi eleme érvényesülésének, akkor ezt *a tanácsrendszer egészén belül hol, azaz elsősorban milyen szinten, illetve milyen pénzalap tekintetében engedjük kifejezésre jutni.*

A pénzalapok tekintetében a

meglevő szintet fenntartó költségvetési alap bevételi biztonsága elsődleges érdek. A dinamikus és nagyobb kockázatot hordozó források — mint például a városi és községi hozzájárulás — a másik alapba, a fejlesztési alapba kíváncsoznak. A fejlesztési alap bevételeinél is lényeges azonban egy minimális fejlesztési szintet biztosító alsó határ garantálása. A tanácsi önkormányzat egyik fontos gazdasági követelménye, hogy a bevételi forrásokat olyan mennyiségben biztosítsuk a helyi tanácsoknak, hogy azokból a tanácstestületek minél nagyobb arányt ténylegesen szabadon, az általuk meghatározott célokra használhassanak fel.

A tanács számára biztosított pénzeszközök felhasználásában ma még igen kis sávon mozog az önálló helyi döntési lehetőség, különösen a községekben. Az átlagos költségvetés mintegy 50%-át a fizetendő bérek, 30—35%-át a szükségyszerű dologi kiadások adják. A működési, fenntartási kiadások terén a tényleges döntési önállóság csak a pénzeszközök mintegy 10—20%-ára terjed ki. (Van, ahol ez az arány 10% alatt van.) Látszólag valamivel kedvezőbb a helyzet a fejlesztési alapnál — különösen a nagyobb fejlesztési alappal rendelkező nagyközségi, városi tanácsoknál. A látszólagosság részint az alap jelentéktelen mennyiségéből, részint az alap támogatására adott központi pénzeszközök felhasználására vonatkozó kikötések nagy mennyiségéből adódik.

Ismeretes, hogy a IV. ötéves tervidőszak fejlesztési pénzeszközeinek jelentős részét országos tervben kiemelt településekre összpontosítjuk. A fejlesztési alap koncentrációja igen nagy, az ország helyi tanácsai

közül 125 településre esik az összes fejlesztési alap mintegy 90%-a. (Ezen az összegen belül a célcsoportos fejlesztés adja a nagyobb arányt, 71,6%-ot. Az összes tanácsi beruházásoknak csak 11%-a esik a települések többségét alkotó községek kategóriájára, a megyei székhelyvárosok 40%-ot, Budapest 31%-ot köt le, a többi városra 18% jut.)

A tervidőszakra érvényes fejlesztési célok egyes tanácsoknál rövidebb távon kerültek realizálásra, vagy betervezésre és ez relative még jobban növelte a koncentrációt, a települések fejlesztési ütemének különbségeit.

A fejlesztés ilyen ütemű és méretű koncentrációja mellett a községek többségének — elsősorban a kisebb községeknek — a fejlesztési lehetőségei erősen beszűkülnek, vagy éppen stagnálnak. Sok község saját fejlesztési eszközeiből egyáltalán nem tudja megoldani a főként kommunális jellegű kisebb fejlesztési gondjait sem. Elfogadható fejlesztési szint garantálása nélkül több olyan községet készítettünk stagnálásra, amelyek esetleg éppen a jövő következő településfejlesztésének bázisai lehetnének. Közvetlenül jelentkezik ma az a társadalmi feszültség, amely a szembetűnő fejlesztések hatására jön létre a különböző településen élő emberek között.

Adott pénzügyi lehetőségek a fejlesztésen belül kisebb végleteket indokolnak. Egyes települések kiugró fejlesztése *elsősorban népgazdasági méretű*, központi alapokból történő beruházásokkal és nem más települések fejlődésének lelassításán keresztül érhető el. A települések szükségesnek minősített vagy minősíthető fejlesztési-ellátási eszköz-

zeinek ilyen célú elvonása hosszabb távon társadalmi-gazdasági ellentmondásokat szül.

A tanácsok bevételi forrásaiban fontos szerepet játszanak a különböző anyagi jellegű (vállalati, szövetkezeti, egyéni) községfejlesztési hozzájárulások és különféle társadalmi munkák. Az elmúlt években ezen forrásokból jelentős községfejlesztési eredmények születtek, közművek, vízvezetékek, csatornázás, óvodák, iskolaépítés vagy tatarozás, kulturális létesítmények valósultak meg. Az eredmények mellett fel kell figyelni e tevékenység ellentmondásaira is. A lakosság alapszükségleteinek minimális biztosítása, a meglevő intézmények (iskolák, óvodák, egészségügyi ellátást szolgáló létesítmények, utak, ivóvíz, temető stb.) fenntartása és minimális fejlesztése állami feladat. Ezeket a tanácsoknak a költségvetésükben biztosítani kell, s mivel nem tekinthetők helyi jellegű feladatnak, nem utalhatók a társadalmi munka, a különféle hozzájárulások, „önkéntes adományok” körébe. Másrészt a községfejlesztési hozzájárulás fizetésének jelenlegi rendszere nagyon ellentmondásos helyzetet teremt. A szabályok szerint a hozzájárulást a legkisebb jövedelemadó után is egész tételben kell kivetni, például 70 Ft-os alacsony mezőgazdasági jövedelemadó esetében is kivethető a maximális 300 Ft.

A községfejlesztési hozzájárulás a település lakói között indokolatlan és igazságtalan megkülönböztetést tesz. Ismeretes, hogy a településeken belül a bérből, szövetkezeti részesedésből élőknek, a termelési szerződések vagy az állattenyésztés révén jelentős bevételhez jutóknak nem kell kötelező községfejlesztési hozzájárulást fizetni, mivel ezt a jövedelmet már máshol megadóztat-

ják. Ugyanakkor ezek a községi lakosok ugyanúgy használják és fogyasztják a községfejlesztésből megvalósuló létesítményeket (óvoda, járda, út stb.), mint a település többi lakosa, akik között kevés háztáji földdel, igénytelen lakóházzal rendelkező, munkaképtelen nyugdíjasok vannak, és akikre ki kell vetni a hozzájárulást.

Korábban a település közműfejlesztése állami dotációból valósult meg. A kiépült községközpontokban lakóknak nem kellett fizetni a fejlesztésekért. A község külső községrészein lakókhoz legtöbbször nem volt elég, vagy nem jutott még el az állami dotációból való fejlesztés. Most — mire eljutott hozzájuk a hálózat — már bevezették, hogy ezért hozzájárulást kell fizetni. Az ezen a területen lakó állampolgárokat nem nyugtatja meg, hogy a fejlesztéssel az ingatlanuk értéke emelkedik, mivel azt lakás és nem eladás céljaira használják. Az ilyen községrészekben levő szabad területeken lakásgondjaikat önerőből megoldani szándékozó fiatalok számára szintén nem kedvező a mai magas közműfejlesztési hozzájárulás fizetése.

A községi ingatlanok idősebb, eltartásra szoruló „tulajdonosai” esetében a hozzájárulás gyakorlatilag behajthatatlan. Ezt tudják az érintettek és tudják a tanácsok is. Egyes tanácsok a behajthatatlanság tényéről adott „felvilágosítással” könnyen tudnak társulási aláíráásokat szerezni. Megkezdik a közműfejlesztést azzal, hogy a behajthatatlanságból adódó kieséseket a megye később valahogy úgyis megtéríti, a beruházás nem marad félben és a település a közművesített-ség magasabb rangot adó fokára léphet.

A termelőegységek befizetései-

nek kockázati jellegéből adódó kérdésekről az előzőekben már volt szó. A több területen több részleggel működő vállalat, szövetkezet befizetése is problémát jelent. A vállalat vagy szövetkezet részlege a községben van, az ebből adódó ellátási gondok a községi tanácsot terhelik, de a részleg más községben, városban levő központja székhelyén adózik, fizeti be pénzügyi hozzájárulását. Az ilyen megoldás inkább eltávolítja, semmint közelíti a tanácsi és a helyben működő vállalati, szövetkezeti szerveket. Másrészt a befizetések és hozzájárulások jelen rendszere ellentmondásba kerül a tanácsok hatósági, ellenőrzési funkciójával. A helyi tanácsoknak, mint az állam helyi igazgatási szerveinek, hatósági jogalkalmazó tevékenységük során mind az állampolgároknál, mind a szervezeteknél érvényre kell juttatniuk a központi állami akaratot. A tanácsok a vállalatokat, a szövetkezeteket érintő hatósági tevékenységük során — ha pl. bírságolás vagy más szankció alkalmazása szükséges — nehéz helyzetbe kerülnek. Azt a vállalati, szövetkezeti vezetőt kellene ugyanis joghátrányban részesíteniük, bírságolniuk, akitől anyagi támogatást kapnak, és akinek befolyása van a támogatás egyes formáinak mértékére. Félő, hogy a területi elv előtérbe kerülése és ennek helytelen értelmezése a hatósági igazgatásban a területi vállalatokkal, szövetkezetekkel szembeni engedékenység, elnézés nagyobb mértékű erősödését jelentheti. Ez pedig annál ellentmondásosabb helyzet, minél következetesebben tartatjuk be a lakossággal az állampolgári fegyelmet. A vállalatok és szövetkezetek több szervezeti, anyagi eszközzel rendelkeznek ahhoz, hogy a hatósági rendelkezése-

ket betartsák, a jogszabálysértést megelőzzék, mint azok a tanácsi szervek, akiknek ezeket be kellene tartatniuk és ellenőrizniük. A tanácsi gazdákodás nem elhanyagolható forrásai közé tartozik a *lakossági társadalmi munka, a lakosság önkéntes anyagi részvétele a helyi tanácsi feladatok megoldásában*. A tanácsok igen jól és sok formában hasznosítják ezeket a lehetőségeket, illetve egyes anyagi eszközeik nem elegendő volta esetében maguk is szervezik, létrehozzák a társadalmi munka lehetőségeit. Ebben a szükség szerint felmerülő tanácsi szervező munkában helyenként az *önkéntesség látszata alatt bizonyos erőltetés elemei is megjelennek*. Vállalatnak adott óvodai, bölcsődei férőhely esetén „kötelezően” elvárják a vállalatotól a társadalmi munkavégzést, amelyet a vállalat az elhelyezést nyert gyermek szüleivel végeztet. Ezek a szülők nehezen értik, hogy míg igényük kielégítéséért ők jóformán kötelezve vannak társadalmi munka végzésére, más szülők pedig enélkül is jogosultak a férőhelyre. Az utóbbi időben elszaporodtak az önkéntes pénzbeli befizetések, gyűjtések. Előfordult, hogy a tényleges önként felajánlott egy napi munka helyett a gazdasági vezetés és a tanácsok — a dolgozók kikapcsolásával — az egy napi bér befizetésében állapodott meg. Ezekben az esetekben nem érjük el az önkéntes társadalmi munka összetett gazdasági-politikai nevelő céljait. A lakossági alapszükségletek kielégítésének elégtelen mennyisége, a bevételi források kiegészítésének ilyen megoldásai nem helyesen tükrözik sem a tanácsok, sem a vállalatok, szövetkezetek, gazdasági szervezetek, sem az állampolgárok érdekeit, a gazdaságirányítás reformtörekvé-

seit, a munka szerinti elosztás alapelveit. Ezeket a szükségleteket az államnak, mely a társadalmi többlettermék felett rendelkezik, költségvetés útján biztosítania kell, és itt nem hagyatkozhat önkéntes adományokra, társadalmi és anyagi hozzájárulásokra — melyek gyakran nem is realizálhatók, alacsony hatékonyságúak, vagy éppen az emberi munka pazarlását jelentik.

A vita jó gondolatcsere volt. Sok tekintetben túlmént a tanácsstörvény megvalósulásának eddigi összegezésén is. Ez természetes is, hiszen politikai rendszerünk egyik nagyon fontos — a lakossággal közvetlenül érintkező — részét a tanácsok alkotják. Ma az emberek főként két helyen találkoznak a társadalmi politika napi gyakorlatával. Az egyik hely a munkahely, a másik a lakóhely, ezen keresztül elsősorban a tanács, ahol nagyon sokoldalúan merülnek fel a lakóhelyi ellátás, a kulturális, egészségügyi vonatkozások, a környezetvédelem problémái, vagyis szinte minden ott csapódik le. Mondhatnánk, hogy a termeléssel kapcsolatos problémák alapvetően a munkahelyen, a mindennapi élettel kapcsolatosak pedig a lakóhelyen, ezen keresztül a tanácsoknál jelentkeznek. Így a téma akaratlanul is társadalmivá, politikaivá szélesedik. Másrészt az

a tevékenység, ami ezen a területen végbement, vagy jelenleg történik nap mint nap, nem választható el azoktól a törekvésektől és gyakorlattól, amelyek a gazdaságban és a társadalom különböző intézményeiben és szervezeteiben — különösen az önállóság terén — végbemennek. A munkamegosztásnak olyasféle formái és módjai alakulnak ki, amelyeknek a jelentősége a különböző szervezetek életében ma sokkal fontosabbnak látszik, mint öt évvel ezelőtt. Ez az a jelenség, hogy minden szervezet — beleértve a gazdasági szervezeteket, vállalatokat, termelőszövetkezeteket, tanácsokat, pártszervezeteket, különböző tömegszervezeteket — mindinkább a maga sajátosságainak megfelelően tevékenykedik.

A tapasztalatok és a vita azt mutatják, hogy a tanácsstörvényben megfogalmazott társadalompolitikai, gazdaságpolitikai és érdekképviselési koncepciók helyesnek bizonyultak, a gyakorlatba folyamatosan átültetődnek. A jelenlegi feszültségek kritikai elemzése és a megoldás sürgetése olyan irányban vetődött fel, mely a törvény célkitűzéseinek erőteljesebb, helyenként gyorsabb és szervezettebb megvalósulását kívánta, illetve a fejlődést lassító elmentmondás feloldásának útjait, módjait feszegette.

Szabó Béla

Gondolatok a tanácstörvény hatályosulásának egyes kérdéseiről

A tanácsi koncepció széles körű előkészítéséhez hasonlóan rendszeres és intézményesített formákban folyik a végrehajtás tapasztalatainak megismerése, feldolgozása, a tanácsi reform elveivel való egyeztetése.

A tanácsi valóság feltárásában, a gyakorlati és elvi tapasztalatok megismerésében és összegzésében kezdettől fogva részt vesz az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete is. Az intézet a tanácsi koncepció kialakításának idején végzett kutatásai szerves folytatásaként figyelemmel kíséri a tanácstörvény megvalósulásának főbb irányait. E cikk gondolatai az intézeti vizsgálódások anyagaira, a tanácsi témában megtartott intézeti tanácskozások tapasztalataira épülnek.

A tanácstörvény végrehajtásáról szerzett eddigi tapasztalatok összességükben kedvezőek. Megállapítható, hogy a tanácstörvény már ebben az első időszakban is beváltotta a hozzá fűzött reményeket, a tanácsi területen megteremtette a szocializmus felépítésének magasabb szintű folytatásához e téren szükséges alapokat.

A Központi Bizottság novemberi ülésén elismerően nyilatkozott a tanácsi területen elért eredmények-

ről, a szakirodalom összegezte a pozitívumokat, a tanácstörvény által hozott szemléletváltozást.

Ugyanakkor többször kiemelésre került az is, hogy a törvényben meghirdetett elvek végrehajtása fokozatos és folyamatjellegű. Ehhez járul még, hogy egy minden részében végrehajtott intézményfejlesztési koncepció sem jelenti az adott politikai intézményrendszer fejlődésének lezárását, hanem éppen a fejlettebb, magasabb szint biztosításával a továbblépés minőségileg új lehetőségeit teremti meg. A magunk részéről a fejlődés dinamikájának követelményi oldaláról közelítetünk a témához. Az ismert és elismert eredményekre támaszkodva — azokat most nem megismételve — a hatályosulási folyamat néhány belső ellentmondását kívánjuk feltárni, ezért figyelmünket elsősorban a problémaösszegzésre koncentráltuk. *Gondolataink tehát nem önmagukban, hanem a már ismert eredményekkel összhangban értelmezhetők és adnak teljes képet.*

1. A tanácstörvény normatipológiája és a hatályosulási folyamat

A tanácstörvény és végrehajtási rendelete a társadalmi viszonyok

széles körét fogja át. A szabályozott viszonyok gazdagsága miatt a törvény jellegük, tartalmuk szerint egymástól különböző csoportba sorolható normákat tartalmaz. A normák érvényesülésük szempontjából eltérő sajátosságot mutatnak. Az egyes normatípusok sajátosságainak a hatályosulási folyamatban, érvényrejuttatásuk eltérő módjaiban jelentős szerep jut.

a) Az első csoportba tartozó *konkrét hatáskört adó* normák valamilyen konkrét jogosítványt, kötelezettséget állapítanak meg. A törvénynek ezek a normái az adott viszony teljes szabályozását elvégzik és olyan konkrét hatáskört, jogot és kötelezettséget tartalmaznak, amelyek közvetlenül a törvényből alkalmazhatók az egyedi esetekre. Ezek érvényre juttatásához nem szükségesek a további végrehajtási jogszabályok részletező rendelkezései, maguk a törvény szabályai a jogalkalmazás közvetlen alapját képezik. A tanácsi viszonyokat átfogó, általános jelleggel rendezni kívánó jogszabály — ez esetben a tanácstörvény — nem lehet az adott viszonyokra vonatkozó összes konkrét hatáskör, jog és kötelezettség kódex-szerű gyűjteménye. Ezért a konkrét szabályozást adó hatásköri rendelkezések közül csak a legfontosabbak, elsősorban a szervezet és működés szempontjából garanciális jelleggel bíró szabályok kerültek be a törvénybe.

b) A második csoportba tartozó normák a tanácsoknak valamely *hatáskört adnak, de azt csak keretjelleggel szabályozzák.*

A hatáskör jogi kerete a törvényben adott, a részletrendelkezéseket azonban a törvény nem foglalhatta magába. A tanácstörvény alapján ez a hatáskör a tanácsot, az adott

tanácsi szervet illeti meg, de egyedi esetben való alkalmazásához további végrehajtási jogszabályoknak részlet-rendelezésekkel kell kitölteni a csak hatásköri keretet adó normákat. A későbbi jogalkotás így igen jelentős feladatokat, nagy lehetőséget és felelősséget kap a törvény elveinek következetes megvalósítása érdekében.

c) A tanácstörvény normáinak harmadik fontos kategóriáját — az irányítási viszonyok tipikus normái — az ún. *feladatmeghatározó szabályok alkotják.*

A feladatmeghatározó norma feladatot ad, sok esetben csak elvet rögzít és nem szabályozza a feladat ellátásához szükséges jogi hatáskört, a feladat érvényesítését szolgáló más eszközöket és módokat.

A feladatmeghatározó norma érvényesülése összetett, több fázis közbejöttét igényli. A feladatból a jogszabályi végrehajtás útján hatáskört kell alkotni, amelyet már a jogalkalmazás alapjává lehet tenni. Nem minden feladatmeghatározó szabályban foglalt feladat érvényesíthető azonban csupán jogalkotó és jogalkalmazó tevékenység útján. A kijelölt feladat megoldásához sokszor még szükség van — sőt elsősorban erre van szükség — operatív szervező, nem jogi jellegű tevékenységre is.

A törvény ilyen szabályainak érvényesítéséhez jogi eszközök mellett a megfelelő anyagi feltételek biztosítása is szükséges. Ezek az anyagi lehetőségek alapvetően behatárolják a feladatmeghatározó norma érvényesítését.

A feladatmeghatározó szabályokat is magába foglaló tanácstörvény hatályosulása vizsgálatánál mindezekre tekintettel *nem szabad megmaradni a végrehajtó jellegű jogalkotás és a jogalkalmazás jogi-*

törvényességi szempontú elemzésénél, vizsgálni kell a törvényben célul tűzött feladatok materiális megoldását, illetve a megfelelő ütemű és mértékű gazdasági feltételek biztosítását is.

Jelen tanulmányunk terjedelme és természete nem teszi lehetővé, hogy ezen gazdasági természetű kérdéseket is behatóan tárgyaljuk. Feladatvállalásunk szerint elsősorban a törvény hatályosulásának alapvető igazgatási-jogi kérdéseire szeretnénk kitérni.

Véleményünk szerint azonban a hatályosulás magasabb szintű és tágabb körű vizsgálatán belül a fenti gazdasági feltételbiztosítás, illetve materiális, operatív-szervező munka színvonalának elemzése megelőzi és meghatározza a jogi-igazgatási szempontú értékelések fontosságát.

Más közelítésből indítva elmondható, hogy a tanácstörvény — mivel a konkrét tanácsi hatáskörök teljességét nem foglalhatja magába — elsősorban a hatásköröket ellátó szervezet kérdéseit szabályozza.

Az előző tanácstörvényhez képest az új törvényben sikeresen oldották fel a szabályozás leginkább általános és szervezeti jellegét, de nyilvánvaló, hogy a törvény szabályainak mennyiségileg nagyobb része továbbra is a szervezeti, a működés formai kérdéseivel kell hogy foglalkozzon. (A tanácsi működés tartalmát kitevő hatáskörök többsége más jogszabályokban nyer elhelyezést.)

A törvény szabályai jó részének szervezeti, eljárási jellege szintén a szervezeti-eljárási kérdések súlyát erősíti. Ehhez járul még, hogy a törvény hatálybalépése utáni első időszakban szükségszerűen a szervezeti átállásból eredő szervezeti, illetve az új működés formai kér-

dései kerültek a tanácsi érdeklődés előterébe. Nyilvánvaló azonban, hogy ez a szemléletre is kiható elsőség csak időbeli és látszólagos elsőség lehet. Hosszabb távon a szervezet működésének tartalmi kérdései a meghatározók és vizsgálandók. Elmondhatjuk, hogy napjainkban már ebben a második szakaszban vagyunk, és az ennek megfelelő szempontú hatályosulást vizsgálhatjuk.

2. A tanácstestületi hatáskörök gyakorlásának átruházása

Általános elvként lett megfogalmazva, hogy a tanácstestületi hatáskörök gyakorlásának a végrehajtó bizottságokra történő átruházását korlátokhoz kell kötni és különösen nem célszerű az olyan testületi hatáskör átruházása, amely a tanács népképviselői, önkormányzati jellegével szorosan összefüggő feladatok megoldásával, gyakorlásával kapcsolatos. Az átruházás csak a folyamatos, operatív munkavégzést kívánó hatáskörök esetében indokolt. A gyakorlat nem mindenütt követte ezt az elvet. He-lyenként a tanácsok a fenti követelménytől eltérő jellegű hatáskörök gyakorlását adták át a végrehajtó bizottságnak. Országos vizsgálat adatai szerint a vizsgált tanácsok saját anyagi eszközeik terhére nem tanácsi szervnek nyújtott támogatás hatáskörének gyakorlását 100%-ban, a tanácsi vállalatok és intézmények létrehozásával kapcsolatos hatáskörének gyakorlását 41%-ban, a tanácsi kezelésben levő állami tulajdonnal való rendelkezés hatáskörének gyakorlását 83%-ban, az adók és adójellegű kötelezettségek mértékének megállapításával kapcsolatos hatáskörök gyakorlását 74%-ban a végrehajtó bizottságok-

nak adták át. Úgy tűnik, hogy ezekben az esetekben nem folyamatos és operatív munkára van szükség, és ezért egyes tanácsok ilyen kezdeti gyakorlata — különösen a tanácstestületi aktivitás szempontjából — kedvezőtlennek mondható.

A hatáskörátruházás első fázisa a tanács törvényben, illetve a végrehajtási jogszabályban biztosított hatáskörökre terjedt ki. Tanácsi hatáskört azonban nemcsak a tanács törvény állapít meg, más jogszabályok nagyobb számban adnak hatáskört a tanácsoknak. A különböző jogszabályokban — helyi tanácsi szintre vetítve — mintegy 60—70 átruházható hatáskör található. A tanácsok e szélesebb hatásköri lista és lehetőség ismeretében döntöttek, illetve dönthetnek az átruházási kérdésekben. Az 1973-ban újraválasztott tanácsaink jórészt felülbírálták szervezeti és működési szabályzatukat és módosították, kiegészítették az általuk eddig szükségesnek tartott átruházott hatáskörök számát. Ezen új hatáskör átruházási folyamat országos tendenciáit még nem ismerjük. A teljes hatásköri lista ismeretében azonban a hatásköri átruházás újonnan jelentkező szempontjára is számítani lehet. A tanácsi hatáskörök növekedése viszont a jövőben a testületi túlterheltség csökkentése céljából alkalmazott hatáskörátruházás okát is megteremtheti. A mai hatásköri mennyiség és azok munkaigényessége még nem teszi szükségessé az ilyen ok elismerését, ugyanis a jelenlegi átruházható hatáskörök jóval több mint felét — egyes helyi tanács típusoknál mintegy 2/3-át — csak évente, kétfévente, vagy tanács ciklusonként négyszer évente egyszer kell napirendre tűzni és tárgyalni. Az más kérdés, hogy évi 4—5 ülés esetében az ellátható hatáskörök

száma felső határokhoz kötött, s ez a határ egyben a jogalkotás tervtényezője is.

A növekvő feladatok mellett egy későbbi időszakban fel kell vetnünk a tanácsülések mai számának növelési igényét is. A tanács törvény helyesen csak a minimális alsó ülés határt szabja meg (évi 4 ülés). Az országos ülésátlagok az előírt minimális alsó határ közelében mozognak. Gyakrabban ülésező tanács testületek még a kivételhez tartoznak. Amennyiben viszont egyre jobban növelik, tartalmassá teszik a tanácsi testületi hatásköröket, akkor a *tanácsi testületi ülések (esetleg ülészek) számának növelése célszerű és ez a rendszeres hatáskörátruházásnál demokratikusabb megoldás lehet.*

3. A tanács testületi munka tartalma

A tanácsi demokratizmus sarkköve a tanácsi testület aktivitása, tényleges szerepköre. A törvény által a tanácsoknak biztosított új szerepkör növelte a tanácsokkal szembeni várakozást és ezzel együtt élénkítette a testületi aktivitást. Kimutatható, hogy a tanácsválasztások után országosan megnőtt a testületi munka iránti érdeklődés.

a) A testületek tartalmi tevékenységét számszerű adatokkal nehéz pontosan felmérni. Különösen igaz ez akkor, ha csak az ülésszámból, a napirendek téma szerinti megoszlásából, vagy a felszólalók számából indulunk ki. A mennyiségi mutatók azonban, ha nagy óvatossággal is, de bizonyos folyamatokat jelezhetnek. Így például, ha bepillantunk az országos összesítések részleteibe, érdekes módon azt tapasztalhatjuk, hogy a tanács testület és a végrehajtó bizottság által tárgyalt napirendek témaará-

nyai szinte megegyeznek. A tanácsi testületek és a végrehajtó bizottságok 1972. évi napirendjein belül a *saját szervezettel* — munkatervek, tanácsi bizottság, tanácstagok tevékenysége — kapcsolatos témák (16,9⁰/₀, 8,2⁰/₀), a *pénzügyi kérdések* (14,1⁰/₀, 12,3⁰/₀) és a *művelődési témák* (7,8⁰/₀, 9,9⁰/₀) adják a legnagyobb arányt.

Ehhez képest mind a két testületnél igen alacsonynak tekinthető a *lakossági szolgáltatásokkal* (1,5⁰/₀, 2,1⁰/₀), a *szociális gondoskodással* (6,8⁰/₀, 2,8⁰/₀), *építéssel* (0,6⁰/₀, 1,1⁰/₀), *helyi kereskedelmi ellátással* (2,8⁰/₀, 2,2⁰/₀) kapcsolatos napirendek száma.

Nem minősíthető kielégítőnek a szakigazgatási szervekkel kapcsolatos (4,2⁰/₀, 4,8⁰/₀) arány sem. A statisztikában pénzügyi napirendként, vagy munkatervként felvett kérdések valószínűleg funkcionális, szervezeti oldalról érintik a lakossági ellátás szakmai, ágazati kérdéseit és ez a fenti arányokat szerintünk módosíthatja. Elgondolkoztató viszont, hogy a kifejezetten ellátási-szolgáltatási önálló ágazati témák nem a vezető helyeken állnak.

A meglevő társadalmi-politikai lehetőségek, a társadalmi érdeklődés, a testületi munka tartalmi összetételével kapcsolatban magasabb igényeket vetnek fel. Az *igények mindenekelőtt a biztosított szerep gyakorlására, a szakigazgatási tevékenység fokozottabb figyelemmel kísérésére vonatkoznak*. A testület irányító szerepkörének növekedését segíti az a kibontakozó tendencia, hogy az apparátus által intézett napi ügyek egyre több általános társadalompolitikai vonatkozása kerül a testületek elé, és ezzel együtt tovább csökken a belső szervezeti önmozgás szükségszerűen visszatér-

rő napirendi témáinak aránya és jelentősége.

b) A tanácstörvény a végrehajtó bizottság hatáskörét két — saját és tanács által átruházott hatásköri — részre osztja. Ezen két hatásköri csoport tekintetében a tanácstestület eltérő erősségű irányítási jogosítványokkal rendelkezik. A tanács irányítási lehetőségei jogilag gyengébbek, ha a neki alárendelt végrehajtó bizottság saját hatáskörében jár el.

A tanács utasításadási és aktusmegsemmisítési jogainak hiánya a végrehajtó bizottság saját hatáskörébe utalt ügyei tekintetében a tanács gyengébb jogi lehetőségeit eredményezik. Ezekben az ügyekben a felsőbb végrehajtó bizottság irányítási pozíciói erősebbek. A tanácsi szerepkör teljessége szempontjából az a kívánatos, ha a tanácsi hatáskörök többségét a tanácstestület kapja meg.

Ha a tanács a hatáskörének gyakorlását ilyenkor átruházná, még akkor is több irányítási jogosítvánnyal rendelkezik, mint amikor hatáskört a jogszabályok egyből a végrehajtó bizottság saját hatáskörébe utalják.

Nagy fontosságot nyer ezért annak a biztosítása, hogy a jövő jogalkotási gyakorlata a hatásköröket csak szükség esetén és kivételként telepítse a végrehajtó bizottságokhoz, hogy a hatáskörök döntő többségét a tanácstestülethez utalják.

Gyakorlati nézőpontból felvethető, hogy csak elvi problémát boncolgatunk. Tanácsaink a korábbi tanácsi gyakorlatban sem éltek a végrehajtó bizottság aktusai tekintetében meglevő megsemmisítési és megváltoztatási, utasításadási lehetőségeikkel. Itt tehát csak formális lehetőségről volt szó, a problémá-

kat előzetes tárgyalások és nem az utólagos megsemmisítés útján orvosolták. A helyi érdek növekvő kibontakozási folyamatát tekintve azonban nem biztos, hogy ez a jogi forma nem kap majd fontosabb szerepet. (Gondoljunk a helyi képviseléből összeálló megyei tanács és megyei végrehajtó bizottság viszonyára.) Olyan irányba haladunk, amikor a különböző tanácsi szervek egyre jobban elkülönült, önálló profilt nyernek, az irányított szervek saját aktusaik létrehozásáig önállóan járnak el. Ilyen helyzetben a tanácsi aktusfelülvizsgálati lehetőség körének szélessége, vagy éppen szűkkörűsége valódi kérdésfeltevessé válhat.

4. A tanácsi szakigazgatás irányítása

a) A tanácsok irányításáért felelős központi szervek az elmúlt időszakban fokozott gonddal kezelték a szakigazgatási szervezet és tevékenység ügyét. Figyelemre méltó eredmények születtek az állampolgárokkal naponta kapcsolatban álló szakigazgatási szervezet szakmai színvonalának, hatékonyságának és „ügyfélcentrikus” arculatának kialakítása terén. A szakmai színvonal, a szakmai módszerek fejlődése összefüggésben áll a tudományos-technikai fejlődéssel és közvetlenül kihat az államigazgatási munka hatékonyságára.

A szakigazgatási szakmai tevékenységfajták korunkban igen gyorsan fejlődnek, differenciálódnak. Ugyanakkor viszont a testületek által gyakorolt demokratikus kontroll, az irányítási és ellenőrzési eszközök a hagyományos keretben maradtak. Így fennáll annak a veszélye, hogy egy relatív fáziskülönbség jön létre a dinamikusan fejlődő, specializálódó szakigazgatás és

a választott testületi szervek között.

A demokratikus elemek önfejlődésében, illetve fejlesztésében közismerten az objektív tényezők a meghatározóak. Nem elhanyagolható azonban a demokratikus kontroll tekintetében kialakított helyi szemlélet, a vezetők magatartásának szubjektív oldala sem. A politikai természetű közigazgatásban a szakmai racionalitás csak az egyik és semmiképpen nem a végső cél. Adódhatnak olyan egyedi esetek, amikor a dolgozók küldöttei által kialakított, társadalmilag helytálló demokratikus döntésnek elsőbbséget kell kapnia a racionális szakszerűséggel szemben.

b) A testületeknek a szakigazgatás irányításában betöltött szerepére az előzőekben már többször utaltunk. A testületek és a szakigazgatás között ugyanakkor létrejött egy olyan szervezeti fórum, amely a maga informális szervezétével és eszközeivel mindenképpen létező realitás, és mint ilyen, feltétlen figyelmet érdemel. A tanácsi tisztségviselők rendszeresen tartanak ún. *vezetői értekezleteket*. A vezetői értekezleteken tájékoznak a szakigazgatás döntésre váró problémáiban, előkészítik a testületek ülését. A vezetői értekezletek nem egy esetben fontos döntések kezdeményezői, néha ténylegesen elhatározó fórumai. Vitathatatlan, hogy az apparátus felelős vezetőiből álló kis testület rugalmas, operatív, hatékony irányításra ad lehetőséget. Figyelembe kell viszont azt is vennünk, hogy mint rendszeres értekezlet, önálló szervezeti formává vált és ilyen módon a demokratikus tanácsi ellenőrzés látóköréből nem maradhat ki. Ha ilyen rendszeresített formában elismerjük az értekezletek intézményét, akkor rögtön felmerül, hogy ne csak a célszerű-

ség és az operativitás oldaláról közelítsünk ehhez a tulajdonképpen jogon kívül funkcionáló intézményhez. Meg kell keresnünk a szükséges szervezeti-működési garanciákat. (Pl. kötelező jegyzőkönyv vezetése, delegált tanácsstag, esetleg mint jegyzőkönyvvezető, átruházott hatáskör, ellenőrzési mód stb.) A vezetői értekezlet tényleges szerepének meghatározása után a garanciális biztosítékokat publikus jogszabályba kell majd foglalni.

c) *A szakigazgatási tevékenység függőleges központi irányítása* területén már a tanács törvény megalkotása előtt lényeges változtatást hajtottak végre. A tanács törvény a szakigazgatás függőleges irányítására közvetlenül és közvetve gyakorolt hatást. A közvetlen hatás abban állott, hogy törvényi szintre emelte a korábban kialakított állapotot. Közvetve pedig annyiban, hogy az államigazgatás egységesítése elvének kimondásával lehetővé, sőt követendő irányzattá tette a tanács szakigazgatás korábbi területének kibővítését. A tanácsokhoz kerültek egyes — korábban csak centrális alárendeltségben, vagy elsősorban centrális alárendeltségben megoldott — államigazgatási feladatok.

Ezzel megteremtődött ezen feladatok helyi politikai ellenőrzésének és irányításának lehetősége. A szakmai oldalon viszont a feladat tanácsokhoz való kerülése után is megmaradtak az erősebb, függőleges, központi irányítást kívánó elemek. Ezeket a különbségeket már bizonyos idő óta akceptálja a gyakorlat. Országos szintű vizsgálatunk szerint a szakigazgatás központi függőleges irányításában eltérő irányítási módszerek alakultak ki. A jelentősebb ágazati szakigazgatási tevékenységfajták szerint el-

térő gyakorlata és eszközrendszerű irányítása, úgy tűnik, gazdagította a csak végrehajtó bizottságon keresztüli egytípusú irányítási felfogás eddigi kereteit. Az irányítási különbségek jelenleg a részletesebb elemzések és szabályozó rendelkezések hiányában szabad térben mozognak. A kialakult és középtávon állandónak mondható tanács szakigazgatási tevékenységek indokolja a központi irányítási módok és eszközök tevékenységfajták szerinti elméleti elkülönítését és a különbségeket kifejező kodifikációt.

5. A tanács testületek helyi jogalkotó tevékenysége

A tanácsok jogszabály-végrehajtására, valamint jogi rendelkezést igénylő társadalmi viszonyok szabályozására rendeletet bocsáthatnak ki. A tanácsok rendeletalkotó tevékenysége a helyi önállóság, önkormányzat fontos jogi biztosítója. A rendalkotás lehetőséget nyújt arra, hogy a tanács területének társadalmi, gazdasági viszonyait a helyi adottságokhoz mérten saját maga is szabályozza. Ismeretes, hogy a korábbi tanács gyakorlatban a tanácsok rendeletalkotó tevékenysége erősen formális, kis terjedelmű volt. Az új tanács törvényt követően megélné a tanács rendeletalkotás.

A rendeletalkotás fellendülésében elsősorban a szervezeti és működési szabályzatok helyi tanácsrendeletekben történő kiadásának országos folyamata volt a meghatározó. A szervezeti és működési szabályzatok megalkotásához a Tanács Hivatal, a Tanácsigazgatási Szervezési Intézet szabályzatmin-ták, irányelvek kibocsátásával jelentős segítséget nyújtott. A tanács

csak által megalkotott szervezeti szabályzatok így jobban meg tudtak felelni a törvényesség, a jogszabályok helyes értelmezése és végrehajtása elvének. Más oldalról viszont megállapítható, hogy a központi ajánlások a helyi szabályzatok uniformizáltságát is inspirálták. Több tanács az egyszerűbb megoldást követve átvette az ajánlásokat, sok esetben a szomszéd tanács tervezetét, nem kodifikálta saját tanácsi gyakorlatát.

A saját helyi kezdeményezésre történt helyi tanácsi rendeletalkotás lehetőségei ma még erősen korlátozottak. A korlátok egyrészt objektívek, mivel a modern társadalom körülményei között a helyi jogalkotás témaköre településtípusonként eleve felső határhoz kötött. A rendeletalkotási lehetőségeket tekintve a településtípusok között a főváros és a nagyobb városok azok az egységek, ahol jelentősebb helyi rendeletalkotással számolhatunk.

Másrészt megállapítható, hogy a túlszabályozási központi törekvések hatásaként országos jogszabály szabályoz több olyan kérdést is, amely ma már esetleg a helyi szabályozás körébe lenne utalható. Abból a tényből kifolyólag, hogy nagyon sok társadalmi viszonyt eleve központilag szabályoztak, illetve ilyen törekvések hatnak, az önálló helyi rendeletalkotás szűk körre szorul. (Pl. emlékérem alapítása, zászló, címer, társadalmi munka, tudományos, kulturális hónapok rendezése stb.) A központi jogszabályokat tehát abból a szempontból is vizsgálnunk kellene, hogy közülük melyek azok, amelyek hatályaon kívül helyezésével vagy rendelkezéseik egy részének keretjellegűvé alakításával növelni lehetne a helyi rendeletalkotási lehetőségeket. Az újonnan felmerült szabá-

lyozást igénylő társadalmi viszonyok közül pedig nagyobb kört kellene szabadon hagyni a helyi rendeletalkotás számára.

6. A tanácsokat érintő központi jogalkotás

a) A tanácstörvény több olyan jogalkotási elvet állított fel, amely a korábbi gyakorlathoz képest új, eltérő elemet tartalmaz. (Tanácsrendeletben, minisztertanácsi rendeletben és határozatban, törvényben, illetve törvényerejű rendeletben lehet csak tanácsi feladatokat és hatásköröket szabályozni, a lakosságot közvetlenül érintő államigazgatási feladatokat tanácsi hatáskörbe kell utalni, államigazgatási ügyekben első fokú hatáskörrel általában a helyi tanácsot kell felruházni, a hatáskör-telepítésnél nem elegendő a tanácsra általában utalni, meg kell nevezni, hogy az konkrétan melyik tanácsi szerv hatáskörébe tartozik stb.)

A fenti elvek jogszabályi rögzítésével több, korábban kiadott hatályos jogszabályi rendelkezés vált időszerűtlenné. Komoly feladatot jelentett tehát a tanácsokra vonatkozó, korábban kiadott jogszabályok egyenkénti felülvizsgálata és a tanácstörvény rendelkezéseivel való egyeztetése. Ezt a jelentős jogszabály-felülvizsgálati és jogalkotási programot jogalkotó szerveink a Minisztertanács Tanácsi Hivatalának hatékony közreműködésével, viszonylag rövid idő alatt eredményesen teljesítették. Ugyanakkor megfigyelhető volt az is, hogy a már ismert elveket egyes esetekben éppen a törvény utáni jogalkotási gyakorlat lépte át. A felhozható eseti jellegű példák arra figyelmeztetnek, hogy a jogalkotásban, de különösen a tervezeteket

véleményező szervek munkájában, a lefektetett elvek érvényrejtetése érdekében nagyobb figyelemmel és következetességgel kell eljárunk. [V. ö.: 5/1971. (XII. 24.) BM. sz. rendelet, 31/1971. (Eü. K. 17.) Eü.M. sz. utasítás, 31/1971. (X. 5.) Korm. sz. rendelet, 4/1971. (X. 6.) Eü.M. sz. rendelet, 1043/1971. (X. 2.) Korm. sz. határozat, 33/1971. (X. 2.) Korm. sz. rendelet, 32/1971. (Eü. K. 17.) Eü. M. sz. utasítás stb.]

b) A tanácstörvény rendelkezése szerint a miniszterek, adott körben a Tanácsi Hivatal elnöke, a jogszabályok végrehajtásaként, egyes rendelkezések értelmezéseként a tanácsok számára *irányelveket, állásfoglalásokat* bocsáthatnak ki. Az érintett tárcák az adott lehetőséggel élve, nagy mennyiségű állásfoglalást, irányelveket bocsátottak ki, és juttattak el a tanácsokhoz.

Az irányelvek nagy számában közrehatott a szakigazgatás központi irányítási rendszerének változása. A konkrét beavatkozás, utasítás jogának megvonását követően az egyedi tárcaakaratot nem egy esetben körlevél, irányelv formájába öntötték. Emellett általános törekvés, hogy az irányító tevékenységben előtérbe kerüljenek a normatív irányítás elemei és ez a normatív aktusok mennyiségi növekedésével jár. A tanácstörvény által elismert normatív irányítási formákon túl a gyakorlat újabb, eltérő elnevezésű formákat hozott létre. (Közlemény, körlevél, tájékoztató, körirat stb.) A tárcák ezeket a formákat is felhasználják normatív, végrehajtási jellegű rendezésre, illetve jogszabályértelmezésre. Ez újabb normatív szabálytömeget jelent és a közlönyökben közzétett publikus tanácsi joganyaggal együtt-

tesen valóban felvetik az ágazati joganyag mennyiségi túltengésének kérdését. A szabályozás mennyiségi növekedése egy adott határon túl csökkenti a szabályok végrehajtásának hatékonyságát. A helyi tanácsi apparátus esetében különös gondot okoz a növekvő joganyag el-sajátítása és egységes értelmezése. (A tanácsi fluktuáció itt jelentkező hatása ezt még csak tovább erősíti.) A folyamat tanácsi területen való jelentkezésére utal, hogy a kezdeti felismerés birtokában a Tanácsi Koordinációs Bizottság munkatervébe külön felvette a túlszabályozás problémájának megvizsgálását.

Az irányelvek, állásfoglalások, de különösen a szabályozó közlemények, körlevelek egyik formai sajátossága, hogy azokat nem küldik meg véleményezésre más tárcáknak, így azok a minisztériumok főosztályok „szuverén” termékei. A szuverenitás csak azzal indokolható, hogy ezek a normatív aktusok többségükben olyan jogszabályokat hajtanak végre, értelmeznek, amelyekkel a tárcák már korábban egyetértettek.

A gyakorlati tapasztalatok viszont azt mutatják, hogy a fenti aktusok néha túllépnek a jogszabályok értelmezése, végrehajtása körén. Az irányelvek, körlevelek, közlemények tartalmi vizsgálata során több olyan esettel is találkozunk, amikor ezekben a formákban korábban nem szabályozott viszonyokat elsődlegesen szabályoznak, vagy lényegében kihirdetett jogszabályokat módosítanak, azoktól eltérnek, illetve lehetőséget adnak az eltérésre. Az ilyen, ún. ál, vagy pszeudó jogszabályokat — mivel egyébként jogalkotási joggal rendelkező szervtől származnak — a jogalkalmazó tanácsi szervek sok-

szor valódi jogszabályoknak tekintik. Mint legutóbb kibocsátott minisztériumi normatív aktust — akár a korábban kihirdetett jogszabály hátrányára is — előnyben részesítik és alkalmazzák. Bár a pszeudó jogszabályok a jogrendszer egészének problémái, de a tanácsi jogalkalmazás kiugróan széles területe miatt elsősorban a tanácsi területen éreztetik káros, a jogrendszert fellazító, a jogalkalmazás törvényességét korlátozó hatásukat.

c) A jogalkotás — s így a tanácsi jogalkotás — belső kérdései között mindig fontos helyet foglalt el a *politikai döntések jogszabályi kivetítésének módozata*. A politikai döntés saját természetéből, és a rendelkezésre álló politikai apparátus és végrehajtási eszközrendszer létéből következik, hogy a politikai döntések nem mindegyikét, illetve nem minden részét lehet és szükséges állami-jogi, jogszabályi formába átültetni. Egyes politikai döntések végrehajtásának jobban megfelel, ha az a saját politikai apparátus (párt, KISZ, szakszerveze-

tek stb.) saját végrehajtási rendszerén és módszerén keresztül történik. A feladat jogszabályi „megerősítése” — éppen a jog eszközeinek korlátozott hatása miatt — sokszor csak a politikai feladat formalizálódásához vezet. Ha viszont tényleg szükséges a jogszabályi tükröződés, akkor fontos, hogy a politikai döntés eredeti társadalompolitikai tartalmát, szellemét tartjuk meghatározónak.

Amennyiben nem a politikai döntés céljából, tartalmából indulunk ki, akkor kísért annak a veszélye, hogy a politikai döntés jogi nyelvre mechanikusan áttett betűje a jogszabályi formában megmerevedik, és a kötött jogi végrehajtás során nem minden esetben lesz alkalmazható. Az életben felmerült helyi eltérések miatt a jogszabályba — esetleg később — kivételeket, „kiskapukat” kell beiktatni, ami viszont csak látszólagos rugalmasság lesz, mert a jogban bonyolult, kusza szabályozást eredményez és magát a jogszabályt is legyengíti.

IRODALOMJEGYZÉK

1. Lakos Sándor: A tanácsok helye és szerepe a szocialista építés jelenlegi szakaszában — Kossuth Könyvkiadó, 1969.

2. Fonyó Gyula: (szerk.) A tanácstörvényről — Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.

3. Berényi Sándor: A tanácsi szakigazgatási szervek központi irányítása — Állam és Igazgatás 1971/2.

4. Papp Lajos: Az új tanácsok — Állam és Igazgatás 1971/5.

5. Varga József: A tanácstörvényben megfogalmazott elvekről — Állam és Igazgatás, 1971/8.

6. Kiss Sándor: A tanácstörvény vég-

rehajtásának kezdeti tapasztalatai — Állam és Igazgatás 1972/1.

7. Bihari Ottó: Az önkormányzat egyes kérdései tanácsainknál — Állam és Igazgatás 1973/2.

8. Papp Lajos: A tanácsválasztások után — Állam és Igazgatás 1973/5.

9. Donáth Róbert: A tanácstörvény a gyakorlatban — Társadalmi Szemle 1973/5.

10. Sári János: A tanács tisztviselői — Társadalmi Szemle 1973/10.

11. Szabó Imre: Jogfejlődésünk tendenciája és problémája — Jogtudományi Közöny 1973/11.

12. Varga József: A tanácsok az új esztendő küszöbén — Magyar Hírlap, 1973. december 31.

13. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében 1973. július 12-én, 1974. január 21-én, február 6-án tartott témavita jegyzőkönyvei és a viták előzetes anyagai.

14. „A helyi tanácsok 1971—1972. évi működésének főbb tapasztalatai” — Tanácsakadémia Tanácsigazgatási Szervezési Intézete, módszertani kiadvány, 1973/4.

INTÉZETI HÍREK

Tanulmányok a tudomány és az ideológia viszonyáról

Úgy tűnik, hogy az elmúlt években jelentős változások bontakoztak ki a tudományok művelőinek véleményében arról, hogy tevékenységük milyen társadalmi-politikai és ideológiai következményeket von maga után. Ez a tudati és magatartásbeli átrendeződés jelenleg is tart, hatása tovább gyűrűzik, úgy, hogy *mint jelenség* maga is a tudományos érdeklődés tárgyává válik, s ekként mint az ideológia és a tudomány viszonyának, valamint e viszony mindenkori felismerésének (vagy félreismerésének) problémája fogalmazódik meg.

Azok közül, akik ma Angliában e területen vizsgálódnak, sokan ismerik Hilary Rose és Steven Rose munkáit. A marxizmushoz sok tekintetben közel álló kutatóházaspár rendszerint közösen készíti publikációit — de különböző szempontból közelíti mindegyikük a tárgyat: Hilary Rose a London School of Economics előadója (Department of Social Administration), férje Steven Rose az Open University biológiai tanszékének munkatársa. Az utóbbi években három nagyobb tanulmányt tettek közzé, amelyek a tudomány és az ideológia kapcsolatát a tudományos kutatás jellegének megváltozása, a kutató helyze-

tének átalakulása szempontjából elemzik.* A következőkben e tanulmányok néhány témáját ismertetjük, kiegészítve a Hilary Rose-al folytatott konzultáció témáival és anyagával.**

Mindenekelőtt el kell különítenünk néhány egymással ugyan összefüggő, mégis külön választ igénylő kérdést: Először: a tudományok története egyértelműen bizonyítja, hogy a természettudományos felfedezések (például az atomkutatás vagy a genetikai ismeretek fejlődése során) élénk világnézeti — ideológiai — filozófiai vitákat váltottak ki. Ismeretes például Leninnek a machistákkal folytatott vitája a Materializmus és empiriokriticismusban, vagy — egészen más előjellel és jelleggel — Liszenko vitája a genetika szovjet úttörőjével

* The Radicalization of Science. (The Socialist Register 1972) Can Science be Natural? (Perspectives in Biology and Medicine. Vol. 16. No. 4. 1973.) Ideology in the Neurobiological Sciences. (Social Processes of Scientific Development, Routledge Kegan Paul. London. 1974.)

** Erre a konzultációra a szerző két hetes angliai tanulmányútja alkalmából került sor.

Vavilovval, illetőleg a Mendel—Morgan—Weissmann állásponttal.

Az ideológia és tudomány kapcsolata azonban egészen másként fogalmazódik meg a tudományok társadalmi felhasználása, vagy a tudományokkal való visszaélés során. Ez a — szintén ideológiai töltetű — kérdés ugyancsak hosszú előtörténetet rejt magában: az előzmények és források a második világháború idején válnak egészen világosan felismerhetővé. Az atombomba előállításán sikeresen dolgozó kutatócsoport tudván, hogy az emberiség történetének legrombolóbb eszközét adta az amerikai politikai vezetés kezébe, mély felelősségérzettől indítatva, beadvánnyal fordul Truman elnökhöz: akadályozza meg az atomfegyver bevetését. A memorandumot annak tudata íratta az atomtudósokkal, hogy a kutató számára nem közömbös: a társadalom javát szolgálják-e tudományos felfedezések, vagy ellenkezőleg: visszaélnék a tudományok eredményeivel.

Annak magyarázata, hogy az atomkutatók figyelmeztető szava végül is nem talált kellő visszhangra, egyáltalán nem a memorandumban található meg.

A második világháborút követően ellentmondásos folyamatnak lehetünk tanúi: miközben a tudományok eredményeinek felhasználása rendszeres gyakorlattá válik a termelésben, a társadalom vezetésében, az emberek befolyásolásában, meggyőzésében, a tervezésben — s így módon a tudományok társadalmi konzekvenciái egyre közvetlenebbül jelentkeznek —, ezzel párhuzamosan egészen a hatvanas évek közepéig a tőkés országokban a tudományok ideológia-mentességének felfogása nyer teret a kutatók körében s ez alól csupán egyes sze-

mélyek jelentenek kivételt. H. Rose és S. Rose ezt a folyamatot a következőképpen jellemzi: „Az uralkodó ideológia a tudományos munka misztifikált felfogására vezetett, különösképpen az egyetemek és a kutatóintézetek kivételezett, elit szektoraiban. Ez a felfogás a kutatónak az írása, beszámolóí feletti rendelkezési jogát, továbbá a kutatónak a tudomány művelőinek közösségébe való tartozását hangoztatta, s ennek következtében (e felfogás szerint) az elért eredmények használata, vagy az ezekkel való visszaélés független a kutató tevékenységétől, azzal semmiféle kapcsolatban nem áll.”

Azok a tényezők, amelyek lassanként megkérdőjelezték, majd mindinkább elfogadhatatlanná tették a tudományok (főként pedig a természettudományok) ideológiai semlegességét, nagyjából három folyamathoz kapcsolhatók:

1. A környezetszennyeződés problémái drámai erővel mutatták meg, hogy *valamely tudományos-technikai felfedezés ipari alkalmazása egyáltalán nem csupán technikai probléma*, hanem mélyen összefügg azzal a kérdéssel, hogy ennek az alkalmazásnak miféle szélesebb társadalmi-egészségi konzekvenciái vannak. A modern vegyipar termékeinek alkalmazása (pl. a csomagolótechnikában, vagy a mezőgazdaságban a DDT) élesen felvetette a csoportérdek és a szélesebb társadalmi érdek ütközésének problémáját, s ebben az ütközésben — amely a főként a fiataloknak a környezetet szennyező monopóliumok elleni fellépésében és mozgalmában öltött határozott politikai formát — a kutatók széles körben szerezhettek tapasztalatot arról, hogy egyáltalán nem közömbös számukra sem eredményeik felhasználási módja. A sa-

játossága ennek a felismerésnek nem az újdonság — hiszen ugyanez a kérdés merült fel az atomtudósok előtt a II. világháború idején —, hanem a *tömegesség*: úgyszólván valamennyi tudományágat érinti, a kutatók egész nemzedéke számára veti fel a társadalmi felelősség kérdését. Ezt a folyamatot erősíti fel és élezi ki különös erővel a vietnami háború is, amelyben az amerikaiak éppen úgy bemutatták a modern vegyipar ember-ellenes felhasználását (a növényzet irtása, mérgek alkalmazása stb.) mint a modern tömegkommunikációs eszközök ilyen jellegű felhasználását (ezt az ún. Pentagon-papers megjelenése bizonyította).

2. A tudományos eredmények társadalmi felhasználása azonban voltaképpen még mindig az ideológia és a tudomány szétválasztását, szétválasztódását jelenti — természetesen egyúttal összekapcsolódásukat is megvilágítja. Ennek következtében a kutató számára az ideológiai kérdések szükségképpen megfogalmazódnak, elkerülhetetlenek, de mégis a kutatási tevékenységen kívüli problémaként jelennek meg. Ezért úgy fogalmazhatunk, hogy a kutató ugyan nem zárkózhat el a társadalmi-politikai kérdések elől, amennyiben a tudomány eredményeinek felhasználásáról van szó, de ez a társadalmi-politikai kérdésfeltevés mégiscsak a laboratórium és a kutatóhely falain kívül merül fel.

Emellett azonban olyan folyamatok is lezajlottak az utóbbi néhány évben, amelyek az ideológiai-társadalmi kérdéseket a kutatóhely falain *belül is felvetik*. Ezek egy része a kutatás, a kutatóhely szervezetét, jellegét érinti, másik része magát az elméletformálást, a hipotézisek jellegét teszi szükségképpen megvizsgálandóvá.

Az egyik — a kutatás jellegét, szervezetét érintő folyamat — a *kutatás kollektívizálódása*. Az egyéni kutatók mindinkább átadják a helyüket a kutatói kollektíváknak. Ez a folyamat nem csupán lazítja az individualizmust, hanem egyúttal lehetetlenné teszi azoknak az alapoknak a változatlan fennmaradását, fenntartását, amelyeken az individualista felfogás, illetőleg a kutatói különállás, társadalmi függetlenség illúziója alapszik. Először is: nyilvánvaló, hogy a kutató egyáltalán nem, vagy legalábbis elsődlegesen nem önnön saját kedvtelését, vágyait követi a kutatás kollektív szervezetében, hanem a kutatásokat célszerűen tervezik és valósítják meg. A kérdés tehát az, hogy miképpen tervezik meg és bonyolítják le a különböző kutatási programokat, illetve az egyes kísérleteket, mely intézmények, testületek hozzák meg az erre vonatkozó döntéseket, továbbá milyen csoport- vagy szélesebb társadalmi igényt közvetítenek a kutatási program kitűzésével. Ami az individuális alapokon álló kutatási rendszerben elhomályosult, az most teljes komolyságában nyilvánvalóvá válik: a kutatás célja, témái, a feltett kérdések, problémák maguk is már eleve egy meghatározott társadalom fejlődésének, mozgásának következményei, s nincs arról szó, hogy *egyedül* az egyetemes tudomány belső, autonóm jellegű fejlődését, önmozgását kellene figyelembe vennünk. Ugyanakkor azonban a tudománynak, illetve a kutatóknak — miután kétségkívül rendelkeznek ezzel a belső, autonóm oldallal is —, mindenkor lehetőségük van annak megítélésére, hogy valamely kuta-

tási feladat, program csupán csoportérdeket fejez-e ki, vagy szélesebb társadalmi igényt is, továbbá lehetőségük van annak belátására, hogy az autonómítás és a társadalmi meghatározottság egymást kiegészítő oldalak és nem állíthatók szembe egyik oldalról sem.

Ugyancsak a kutatások kollektívizálódásával függ össze az a kérdés: kinek a nevében történik az eredmények publikálása, miképpen élvezik az egyes kutatók az eredmények erkölcsi-anyagi hasznát, ki-sajátíthatják-e egyesek a kutatói hírnevet, melyet a kollektíva egésze érdemelt ki. Másképpen fogalmazva, a kérdés a kutatóintézmények demokratizmusát érinti, például oly módon, hogy a szervezetben elfoglalt adminisztratív helyzet lehetőséget ad-e arra, hogy tudományos eredményeket, hírnevet, erkölcsi (és anyagi) értékeket sajátítsanak ki egyesek, illetve érheti-e hátrány a kollektíva egyes tagjait egy ilyen szervezetben. A demokratizmus azonban ezúttal is értékek megítélését, erkölcsi értékelést, egyúttal társadalmi-politikai kérdések egész sorát veti fel, immár szorosan a kutatóhely falain belül, az intézményrendszer keretei között. Végeredményben mindez nem csupán a szélesebb, általánosabb politikai-társadalmi kérdések iránti érdeklődés igényét veti fel, hanem az ideológiai-erkölcsi-társadalmi értékelés közvetlen szükségességét is — a kutatási feladatok megítélésében, az intézményrendszer, a kutatóhely jellegének megállapításában, végül pedig a munkatársaknak a kollektíva erkölcsi normáihoz való igazodásában, vagy annak elvetésében.

3. Az elméletformálás, a hipotézisek megfogalmazása, végezetül pedig a különböző kutatási módsze-

rek megválasztása, illetőleg az e területen az utóbbi időszakban lezajlott fejlődés még tovább gyengítette a tudomány ideológiamentességének felfogását. A kutatói kollektívákban lezajló viták az egységes módszerek elérésére, a különböző hipotézisek ütköztetése nyilvánvalóvá tette, hogy az elméletek, módszerek, elképzelések különböző értékítéleteket tartalmaznak, s hogy ez áll az egyes kutatási adatokra is. Nem az a helyzet, mint ahogy korábban egyesek gondolták, mintha különböző világnézet alapján az objektív valóság más rétege válna hozzáférhetővé. „Ugyanazokat az eszközöket használva, ugyanazt a kísérletet lefolytatva a szocialista és a burzsoá tudósok ugyanarra az eredményre jutnak, és ebben az értelemben a tudományok valóban objektívek. A különbség azonban más területen jelentkezik, (de egyáltalán nem kevésbé lényeges ponton, mint az előző problémák); ezek a területek: az összegyűjtendő tények köre, részletessége, terjedelme, a szükségesnek tartott kísérletek kijelölése és lebonyolítása, továbbá annak az elméleti keretnek a megvonása, amelyen belül az egyes adatok elrendeződnek és értelmet nyernek... a kutatót nagymértékben behatárolja tudományágának belső logikája, és annak szükségessége, hogy ne legyen ellentmondás az elméletből levonható konklúziók és az ezt kiegészítő tények elrendezése között.”

A kutatás belső rendjének átalakulása, valamint az interdiszciplináris teamekben megvalósított együttműködés előtérbe hozta az objektív valóság és e valóságot értelmező tudományos interpretáció egymáshoz való viszonyát. Így tehát a filozófia, az ideológia témái közvetlenül

bevonulnak a tudományos kutatás folyamatába, s újrafogalmazódnak, különösen a társadalomtudományok és a biológia területén. Ennek következtében az ideológia rendszeres hatását figyelhetjük meg a hipotézisek kidolgozásánál, a tények gyűjtésének menetében, az alkalmazásra kerülő módszerek kiválasztásában. Mindez immár a kutatás belső menetét érinti.

H. Rose és S. Rose vizsgálódásait nem egyszerűen elvont érdeklődésből folytatják. Az a céljuk, hogy a tudományok — az előbbieken vázlatosan bemutatott módon realizálódó, az ideológiai-társadalmi kérdéseket vállaló — képviselőit a politikai mozgalom részeseivé tegye, illetőleg a mozgalomba való bekapcsolódásnak feltételeit vizsgálja. Ezeket a feltételeket a következőkben látják:

— A tudományok ideológiai összetevőinek szisztematikus vizsgálata a tőkés országokban. Különösen a társadalom részéről megnyilvánuló állandó nyomást és befolyásolást kell figyelemmel kísérni, továbbá azt a folyamatot, amelynek során a kutató engedni kényszerül e nyomásnak, egészen addig, hogy a végén egyenesen sajátjának gondolja a rákényszerített, de az össztársadalommal szemben álló értékeket, s amelyek ily módon belsővé válva determinálják hipotéziseit, kísérleteit és interpretációjának elméleti kereteit.

— Az „ellen-tudomány” megte-remtése. Ehhez kissé bővebb magyarázat kívánczik. Az ellen-tudomány nem az ellen-kultúra mintájára készült fogalom, nem a tudományellenesség platformja, hanem „a népert munkálkodó tudomány” programja. Alapja az, hogy a kutató tőkés viszonyok között is felszabaduljon az alól, hogy a tudományos kutatás

programját, a kutatási terveket csupán egy szűk csoportérdekhez viszonyítva értékelje (vagy hogy ne tekintsen el mindenfajta értékeléstől, mint ahogy az gyakorta történik), hanem hogy szélesebb társadalmi értékekkel, érdekekkel vetesse össze a kutatói feladatokat. Ennek következtében a „munkáosztályt felfegyverezheti tudással...”, összekapcsolhatja a tudományos kutató képzettségét a munkáosztállyal”. Mindez a tudományos kutatásban felmerülő ideológiai kérdések megválaszolását igényli, feltételezi. Ezért „... az a küzdelem, amely a tudományt a néphez viszi közel, egyúttal megteremti a lehetőséget ahhoz, hogy magát a tudományt is átalakítsuk”. Fel kell számolni a tudományos kutatók közötti elitfelfogás maradványait, elő kell mozdítani, hogy helyzetüket tisztázhassák, helyüket a társadalomban felismerjék, megtalálják.

Azt mondhatjuk, hogy a Daniel Bell nevével jelzett idő, amelyet sokan az ideológia végének gondoltak, legalábbis a tudományok területén lezáródóban van. S ez nem csupán a társadalomtudományokra vonatkozik. De az „ideológiák alkonyá”-nak végét nem tekinthetjük egyszerűen visszatérésnek ahhoz a helyzethez, amelyből az ideológiák tagadásának áramlata elkezdődött. Időközben ugyanis jelentősen megváltozott a tudományok állapota, a kutató helyzete, a tudományos kutatás egész belső rendszere. Az ideológia és tudomány viszonyának kérdését tehát ismét fel kell tennünk, s a kialakult helyzetnek megfelelően ez ismét megválaszolásra vár.

Balogh István

Diákok között az Egyesült Államokban

Az elmúlt felévet az Egyesült Államokban töltöttem IREX-ösztöndíjjal. Tanulmányutam nagyobb részén Berkeley-ben tartózkodtam, de hosszabb-rövidebb időre eljutottam a princetoni, a New Brunswick-i Rutgers, valamint a New York-i Kolumbia egyetemre is, s így — ha csak vázlatosan is —, de alkalmam volt megismerkedni a 70-es évek amerikai diákéletével, az amerikai diákok politikai magatartásával és ideológiai elképzeléseivel. Azzal, hogy a „nagy” diákmozgalmak egyidőre Amerikában is lezárultak, már utazásom előtt tisztában voltam, bár arról meglehetősen kevés elképzelésem volt, hogy mi is történt a gyakran „forradalomnak” nevezett lázadások után, és hogy milyen politikai magatartás, miféle politikai ideológia jellemzi napjainkban az amerikai diákok életét.

Ugyancsak ismeretes és vonzó volt számomra, hogy Berkeley (a University of California legnagyobb campusának) diákjai a Free Speech Movement (Szabad Beszéd Mozgalom) óta meghatározó szerepet játszottak a 60-as évek amerikai diákmozgalmaiban, és az is, hogy mozgalmuk eredményeként nagyobb önállósággal rendelkező egyetemi

adminisztráció váltotta fel a korábbi vezetést. A 60-as évek végén úgy látszott, hogy a nagyon erős baloldali tradíciókkal rendelkező Berkeley-ben a diákmozgalom elérte célját; a nagy kérdés azonban az volt számomra, hogy mit és mennyit őrzött meg progresszív hagyományából és kivívott reformjaiból Berkeley ma is közel 30 ezer főt számláló diáksága; s mennyiben őrizte meg ez a diákság közismert politikai fogékonyságát korunk politikai mozgásai iránt.

Ami az utóbbi kérdést illeti, tapasztalhattam, hogy a diákok politikai érdeklődése baloldali hagyományaiknak megfelelő; ma is rendkívül gyorsan és szenvedélyesen reagálnak az aktuális politikai eseményekre, tanúja lehettem nagyszabású és szenvedélyes tüntetéseiknek, amelyekkel a chilei ellenforradalmi junta terrorja ellen tiltakoztak — tudomásom szerint az elsők közt Amerikában — elítélve a Nixon-adminisztrációt, az ITT és CIA ellenforradalmi szerepét a chilei eseményekben, megfigyelhettem politikai aktivitásukat az arab — izraeli háború idején, és meghallgathattam azt a politikai nagygyűlést, amelyet több mint 15 000 diák részvételével az egyetem amfiteát-

rumában rendeztek, és amelyen a Watergate-botrányban vétkes Nixon elnök közjogi felelősségrevonását követelték az „Impeach Nixon!” mozgalom kialakításával, s nap mint nap találkozhattam a szupermarketek előtt tüntető, a vásárlókat bojkottra szólító diákcsoportokkal. Ezek az események arra engedtek következtetni, hogy Berkeley ma is őrzi tradicionális baloldaliságát.

A Berkeley-ben töltött huzamosabb idő után azonban egyre inkább bebizonyosodott, hogy az első hetek tapasztalatai inkább csak látványos külsőséget jelentettek, mintsem valóságos folyamatokat, s a diákélet tradíciói ma már csak formájukban emlékeztetnek a 60-as évek mozgalmaira, a diákok magatartásában pedig egyre több helyet kap a tartalmatlan és céltalan formalitás. Mindezt jól illusztrálta a campus nyüzsgő élete és az egyetem környékén felgyülemelő hippik serege. Jól tudom, hogy a diákság és a hippik nem azonosíthatók, de Berkeley-ben egyszerűen képtelenség elhatárolni őket. (Berkeley-ben tartózkodásom idején például az egyetem vezetői éppen azon fáradoztak, hogy milyen módon tegyenek különbséget az egyetemi hallgatók és a campust is „megszállva” tartó nem egyetemista hippik között. Tudomásom szerint e fáradozások eredménytelenek maradtak.) Természetesen a hippimozgalom a diákmozgalmak kiegészítő jelensége volt, s a hippik nagyon gyakran diákcsoportokból verődtek össze. Berkeleyben megfigyelhettem a „nagy” mozgalmak e sajátos kísé-
rőit, a Telegraph Avenuen portékákat készítő-árusító kézműves hippiket, a pénzkéregetőket, az utcákon és templomok előterében hálózásjaikban éjszakázó, otthonta-

lan csölakókat, vagy éppen kábító-szer-árusokat és fogyasztókat. Az egyetem és környékének színes kavargása, nyüzsgése külsőségeiben ma is a 60-as éveket idézi, a campuson mindenfelé tüntetők, tiltakozók, politikai vagy vallási célra gyűjtők, agitátorok, Krisztus eljövételét és világvéget hirdető alkalmi prédikátorok, lélekvandorlást hívó, Krishna-imádó buddhisták, a campus szökökútjaiban keresztelkedők, a marihuana legalizálását követelők, öntevékeny művészek, szólótáncosok, énekesek, zenekarok, saját versüket szavaló költők, az aktuális politikai eseményeket frissen kommentáló diák-politikusok stb., stb. De e kavargás már nem az érlelődő politikai mozgalom velejárója többé, ellenkezőleg, üres felszín, értelmetlen kiúttalanság, a legjobb esetben is csupán anakronizmusa a 60-as évek mozgalmainak. Mindez természetesen mehökkentő volt számomra az első hetekben, de csakhamar beigazoló-
dott felszínessége, értelmetlensége, üressége. A diákmozgalom Berkeley-ben megfeneklett, felbomlott, a diákcsoportok mindent elfogadnak és egyben mindent elutasítanak, s a kaotikus zűrzavarban aligha várható, hogy a propagált ideológiák egyike dominánssá váljék a többivel szemben és a közeljövőben egy új politikai mozgalom elmélete legyen.

A New York Times találóan „nyugtalanító nyugalomnak” nevezte Berkeley jelenlegi állapotát, amely kifejezésben a nyugtalanító minden bizonnyal arra vonatkozik, hogy a diákmozgalmak lezárulása után a „normális” politikai mozgalom hiánya és lehetetlensége miatt a lázadó tehetetlenség végletes formákban jut kifejeződésre. E végletes formák kifejeződnek a kábító-

szer-fogyasztásban, amely mint menekülésmód, hihetetlenül elterjedt Berkeley-ben, s az elmúlt évben súlyosabb gondokat okozott, mint bármikor korábban. Az őszi szemeszter idején például szüntelen vita folyt erről az egyetem vezetői és a város rendőrsége közt; az egyetem ugyanis a kábítószer-kereskedelem felszámolását sürgette, a rendőrség pedig igyekezett a hatékonyabb fellépést elodáztatni, először pénzhíányra hivatkozva, majd amikor az egyetem biztosította a razziákhoz szükséges több tízezer dollárt, a rendőrség azzal az ürüggyel tért ki, hogy nem vállal ilyen „népszerűtlen” feladatot. Így azután mindössze 50–60 kábítószerkereskedőt tartóztattak le az elmúlt évben Berkeley-ben, ami azt jelentette, hogy a kábítószer adás-vétel és -fogyasztás csaknem szabadon folytatódhatott. Mindössze a Telegraph Avenue éttermeinek, preszszóinak bejáratára rakták ki a „Heroin-kereskedőket nem fogadunk” feliratú táblákat. Ezek az események arra engednek következtetni, hogy a kábítószer-fogyasztók a rendőrség és a helyi hatalom számára kisebb veszélyt jelentenek mint a szervezett diákmozgalom.

A kábítószer-fogyasztás elhárapódzása mellett a politikai tehetetlenségből fakadó extrémítás más formákban is jelentkezik. Például a jó közbiztonságáról híres Berkeley „csendes” campusára éjszaka nem volt tanácsos bemerészkedni, és hogy az őszi szemeszterben két diákot öltek meg a campus területén. (Hangsúlyozom, hogy a campus területén, mert a városban lényegesen több gyilkosság történt.) A Symbionese Liberation Army rejtélyes szervezete által elrabolt Patricia C. Hearst esete pedig azt bi-

zonyítja, hogy az emberrablás is megjelent Berkeley-ben.

A tudatos politikai mozgalom szervezésének lehetetlensége óhatatlanul extrémításokhoz vezet és ideológiai zavart szül. Mint említettem, a diákok politikai fogékonysága, aktivitásra való törekvésük még mindig tapasztalható Berkeley-ben, bár a kialakuló politikai mozgalmak meglehetősen esetlegesek és kevésbé szervezettek. Az őszi szemeszter legnagyobb politikai megmozdulása kétségkívül a Nixont vádoló nagygyűlés volt, amelyen mindenki polgárjogát gyakorolva elmondhatta, a szónokok beszédébe beleüvölthette tiltakozását, állásfoglalását, s hazatérve a gyűlésről, lakásának, autójának ablakára kiragaszthatta a Vádoljuk Nixont! feliratot. S ezzel az aktuussal azután a résztvevők többsége be is fejezte politikai aktivitását, s tapasztalatom szerint számukra a gyűlésen való egyszeri részvétel többet jelentett a mozgalom esetleges céljainál, amelyek a résztvevők többségében nem is tudatosultak.

Szociológus diákbarátaim megerősítették tapasztalatomat. Véleményük szerint Berkeley hagyományos „baloldalisága” megszűnőben van, a diákok pedig egyre inkább kiábrándulnak a politikai mozgalmakból, a polgári demokráciából, egyszersmind az amerikai életformából, de a jelenlegi kiábrándultságot nem követheti az a politikai mozgalom, amely a 60-as években Berkeley jellemzője volt, ugyanis a diákmozgalmak óta jelentős változások történtek az egyetem irányításában. Kalifornia kormányzója, a konzervatív Reagan módszeresen visszaszorította és nagyrészt felszámolta azokat az eredményeket, jogokat és reformokat, amelyeket a

diákmozgalom elért. Az egyetemi jogkör és önállóság megnyirbálásával párhuzamosan csökkentették az egyetemek fenntartására fordított összegeket, az egyetemi státuszok befagyasztásával pedig tovább mélyítették a Kaliforniában egyébként is jelentős értelmiségi munkanélküliséget. (A státuszok befagyasztását például a helyi kormány azzal indokolja, hogy azért nem adnak állást fehér egyetemi tanárnak, mert biztosítani akarják a faji egyenlőség megvalósítását, s ez az indok az adott esetben ügyes „megideológizálása” a kormány törekvéseinek.) A diákmozgalmak óta természetesen a tandíjak is emelkedtek, s a ma már 4500 dolláros tandíj kétségkívül szelekciós célokat is szolgál. A diákok kiábrándulását fokozza az a tény, hogy a baloldali érzelmű és szemléletű, vagy éppen marxista egyetemi tanárok fokozatosan kiszorulnak Berkeley-ből. Mindehhez hozzátartozik az is, hogy az új egyetemi adminisztráció ismét megerősödött, nem kevésbé bürokratikus és ráadásul lojális a helyi kormányhoz, mint a diákmozgalmakat megelőző időkben.

Ilyen körülmények között nem csodálkozhatunk azon, hogy a diákság politikai magatartását közöny, cinikus kiábrándultság jellemzi, s a valóságos politikai mozgalmat és tevékenységet pedig a különféle szélsőséges politikai megnyilvánulások keresése vagy a kábítószer pótolja.

A Kaliforniában tapasztalt negatív tendenciákkal bizonyos fokig ellentétes folyamatok jellemzik az Egyesült Államok keleti partjának néhány állami egyetemét. (Igaz, ugyan, hogy csak a Rutgers egyetemen töltöttem hosszabb időt, de tudomásom szerint az ott szerzett tapasztalataim érvényesek néhány

más egyetemre is.) A keleti part államainak egyes egyetemein ugyanis baloldali, „marxizáló”, esetenként pedig kifejezetten marxista csoportok, helyi centrumok alakultak ki az utóbbi években. A Berkeley-ből kiszoruló baloldali tanárok nem egyszer ezeken az egyetemeken találhatnak megfelelő állást és olyan környezetet, amelybe elveik feladása nélkül illeszkedhetnek be. A Rutgersen találkoztam például azzal a John Leggett-tel, aki kaliforniai diákként a Free Speech Movement egyik vezetője volt Berkeley-ben, ma pedig a Rutgers szociológia tanáraként a hatalomelmélet és a hatalomátvétel kérdéseivel foglalkozik. Tapasztalataim szerint a keleti part egyetemein napjainkban lényegesen nagyobb lehetőség nyílik arra, hogy a szociológusok politika-elmélettel és elméleti szociológiával foglalkozzanak, viszont Berkeley-ben az elmélettől való elfordulást, az empirikus szociológia túltengését figyeltem meg. Az elméleti érdeklődés megújítása viszont egyáltalán nem jelenti azt, hogy a keleti part egyetemein valóságtól elrugaszkodott, öncélú elméletek dominálnak. Ellenkezőleg, a Rutgers-en megfigyelhettem, hogy a szociológia tanszék tanárai elméleteiket a valóságos politikai mozgásokkal igyekeznek összehangolni. Ez a törekvés mindenekelőtt abban jut kifejezésre, hogy keresik a kapcsolatot az amerikai munkássággal, és napjainkban már kibontakozóban van az Egyesült Államokban meglehetősen ritkán tapasztalt együttműködés az egyetemek baloldali tanárai, diákjai és az amerikai munkásszervezetek között, amelynek eredményeként például az AFL-CIO New Jerseyben rendezett demonstrációin rendszeresen megjelennek a Rutgers diákjai ta-

náraikkal együtt. Magam is láthatam olyan tüntetéseket, amelyeken farm-munkásokkal, valamint autógyári munkásokkal együtt tüntettek az egyetemet képviselő diákok és tanárok. Jóllehet, ezek a megmozdulások még meglehetősen esetlegesek, a kapcsolatok pedig meglehetősen gyengék, de feltételezhetően újfajta, Amerikában eddig kevésbé ismert politikai mozgalom csíráit jelenthetik. Minderre más példát is láthattam, a Rutgers-en találkoztam olyan diákkal is, akinek eltökélt szándéka az, hogy az egyetem elvégzése után gyárba menjen dolgozni, mert — mint kifejtette — csak a munkások közt taníthatja és szervezheti, vagyis „tudatosíthatja” a munkásságot.

Véleményem szerint a Rutgers-en tapasztalt próbálkozás feltétlenül többet jelenthet és értékesebb, mint a politikai céljait izoláltan követő diákmozgalom. És azt hiszem nem túlzás, ha azt állítom, hogy a Watergate-botrány miatt a polgári demokráciából, a háborúk és inflálódás miatt a Welfare Societyből tö-

megesen kiábrándult amerikaiaknak igen nagy szüksége van a szervezett és tudatos politikai mozgalom támogatására, és feltételezhető az is, hogy az egyetemek marxista tanárai és diákjai is hozzájárulhatnak ahhoz, hogy az amerikai munkások is tovább lépjenek a politikai szerveződés útján.

Hangsúlyozni szeretném, hogy fél év töredékes tapasztalatai nem elegendőek arra, hogy az amerikai diákságról valamiféle általánosító képet alkossak, különösen olyan időszakban nem, amikor az amerikai társadalomban „minden megtörténhet”. Ahhoz viszont fél év is elegendő volt, hogy megfigyelhessem az amerikai egyetemi baloldal átalakulását, a hagyományos baloldali Berkeley lassú konzervatívizálódását, s másutt — a Rutgers-en például — új baloldali centrumok kialakulását. Természetesen az általam tapasztalt folyamatok tendencia-jellegűek, s aligha tekinthetők befejezetteknek.

Böhm Antal

Содержание

М. Т. Йовчук: Ленинское идейно-философское наследство и идеологическая борьба нашего времени	3
Цлнева Николлина: Изменения обстановки женщины в Болгарской Народной Рес- публке	22
М. Чако — Ф. Гайко — Г. Хаваш: Некоторые общественные отношения подготов- ления квалифицированных рабочих	43

ИНФОРМАЦИЯ

Сближение рабочего класса и интеллигенции (Международная научная конференция в Варшаве)	71
Обсуждение направления развития деятельности советов, и реализации закона о советах — (Б. Сабо)	90
И. Воребей: Идеи о некоторых вопросах реализации закон о советах	100

ИЗВЕСТИЯ ИЗ ИНСТИТУТА

Статьи об отношении науки и идеологии (И. Балог)	111
Среди студентов в США (А. Бём)	117

Contents

STUDIES

<i>M. T. Jovchuk</i> : The Leninist ideological-philosophical heritage and the present ideological struggle	3
<i>Ilieva Nikolina</i> : The development of the women's position in the Bulgarian People's Republic	22
<i>Mihály Csákó—Ferenc Gazsó— Mrs. Gábor Havas</i> : Some social aspects of training skilled workers	43

INFORMATION

Rapprochement of the working class and the intelligentsia (International Scientific Conference in Warsaw.)	71
Discussion on the implementation of the law on the councils and on the trends of developing council activities (<i>Béla Szabó</i>)	90
<i>Imre Verebély</i> : Remarks on some problems on the implementation of the law on the councils	100

NEWS OF THE INSTITUTE

Studies on the relationship between science and ideology (<i>István Balogh</i>)	111
Meeting students in the USA (<i>Antal Böhm</i>)	117

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó Vállalat (Budapest, V., Steindl Imre u. 6.)

Felelős kiadó: a Kossuth Könyvkiadó Vállalat igazgatója.

Szerkesztőség: Budapest, XIV., Ajtósi Dürer sor 23. Tel.: 420-552.

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215—11 529),

a Posta Központi Hírlapirodánál (Budapest, V., József nádor tér 1.)

és bármely postahivatalnál (pénzforgalmi jelzőszám: 215—96 162).

Előfizetési díj egy évre: 40,— Ft.

Külföldön megrendelhető a Kultúra Könyv- és Hírlapkülkereskedelmi Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.).

Készült 3000 példányban, 11,2 (A/5) ív terjedelemben.

Index: 25 828

74 1710 Veszprém megyei Nyomda Vállalat

Felelős vezető: Steltzer Ferenc

316861

lx
TÁRSADALOM -
TUDOMÁNYI ■
KÖZLEMÉNYEK

1974|3-4
2

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

3-4

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET/1974

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság

Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Jánka József</i> : Az üzemi demokráciáról	3
<i>Csákó Mihály—Gazsó Ferenc—Havas Gáborné</i> : A szakmunkástanulók életformájáról	16
<i>Akszentievics György</i> : Tevékenység és munkahely	43
<i>Fodor Gábor</i> : Közvélemény és értékorientáció	93
<i>Barna József</i> : Társadalmiság — nembeliség — esztétikum	106
<i>Hülvelly István</i> : A tudományos-technikai forradalom néhány ideológiai kérdéséről	151

TÁJÉKOZÓDÁS

<i>Böhm Antal</i> : A társadalmi struktúra változásának kutatása az ameri- kai szociológiában, különös tekintettel a „középosztályosodás” fo- lyamatára	165
Az ifjúságkutatás néhány kérdése a Szovjetunióban (<i>Lövei Emil</i>) . . .	183

INTÉZETI HÍREK

Társadalmi struktúra és munkásosztály-kutatás a Szovjetunióban (<i>Szpirulisz Ildikó</i>)	197
--	-----

Az üzemi demokráciáról

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1974. március 19—20-i ülésén „A munkásosztály társadalmi szerepének fejlesztéséről, helyzetének további javításáról” elfogadott határozatában a munkásosztály társadalmi szerepe növelésének egyik alapvető útját az üzemi demokrácia fejlesztésében jelölte meg.

A határozat nyomán számos központi intézkedés és helyi kezdeményezés történt. Az élenjáró módszerek elterjesztése és az üzemi demokrácia érvényesülését gátló okok belső vállalati vizsgálata azonban még hátra van. E feltáró munkához szeretnénk hozzájárulni azokkal a megállapításokkal, amelyeket a Társadalomtudományi Intézet által végzett vizsgálatokra, különösen a Budapesti Közlekedési Vállalatnál történt felvételre, annak számítógépes feldolgozására alapoztunk. A kapott eredmények összevetése lehetőséget ad néhány általános következtetés levonására is.

Az üzemi demokrácia értelmezése, követelményei

Az üzemi demokrácia a szocialista demokrácia része, biztosítja, hogy az állami vállalatok dolgozói — össznépi tulajdonosi jogaiknál fogva — a közvetlen és képviseleti demokratikus fórumok útján aktívan beleszólhassanak a vállalat tevékenységébe, részt vegyenek a döntések előkészítésében, meghozatalában, a végrehajtás módozatai kialakításában és a megvalósulás ellenőrzésében.

Az üzemi demokrácia gyakorlása — mint tevékenység — része a vállalat vezetésének. A dolgozók tapasztalatával bővíti a döntéshez szükséges információt, és a végrehajtás folyamatában — ahol a demokrácia szükségképpen visszaszorul — a kollektíva szervezett fellépésével elősegíti a munka- és a technológiai fegyelem betartását. Ugyanakkor jelzőrendszerén keresztül politikai kontrollt is biztosít az egyes gazdasági, társadalmi döntések fogadtatásáról, a végrehajtás során várható problémákról.

Az üzemi demokrácia nemcsak beleszólási, részvételi lehetőséget biztosít, kifejez közreműködési kötelezettséget is. A jog és a kötelesség egysége egyaránt vonatkozik vezetőkre és a beosztottakra. Az üzemi de-

mokrácia ezen túlmenően magában foglalja azt a demokratikus légkört, amely elősegíti a dolgozók azonosulását a vállalati, társadalmi célokkal, amely nem tűri el a bírálat elfojtását, de nem engedi meg a demagógiát sem. A demokratikus légkör kialakításában döntő szerep hárul a társadalmi szervezetekre, amelyeknek munkastílusa, munkamódszere szükségképpen kihat a gazdasági vezetés magatartására, a vállalat egész tevékenységére.

Az üzemi demokrácia érvényesülése elsősorban attól függ, hogy a vállalat vezetősége — a társadalmi szervezetek vezetőségét is beleértve — milyen mértékben akarják és tudják bevonni a dolgozókat a vállalat egész munkájába, és hogy a dolgozók milyen mértékben akarják és tudják érvényesíteni tulajdonosi mivoltukból eredő rendelkezési jogukat. Amennyiben a rendelkezési jog és felelősség nem juthat érvényre, a dolgozók szükségképpen „bérmunkási” magatartást tanúsítanak.

Az üzemi demokrácia látszólag csak a vállalati szféra keretei között funkcionál, a demokrácia érvényesülése azonban nem lehet egyedi, izolált. A politikai szervezeteken belüli, a közéleti és az üzemi demokrácia fejlődése kölcsönhatásban vannak egymással, ugyanakkor a demokrácia minden területének önálló mozgástere van, amelyben a dolgozók kezdeményezése, aktivitása, a nézetek és a magatartási normák ütköztetése végbemegy. Amennyiben az egyes területeken túlzott előreszaladás vagy lemaradás van, az gátolja a többi terület fejlődését is. Ezért az üzemi demokrácia — amely elmaradt a szocialista demokratizmus más területeihez képest — átlagosnál gyorsabb ütemű fejlesztése politikai kérdés, túlmutat a vállalati kereteken, összefügg a hatalom megszilárdításával, a szocializmus építésével.

Az üzemi demokrácia fogalmának értelmezéséről eltérő nézetek vannak. Egyes irodalmi utalásokban az üzemi demokráciát az állami demokrácia munkahelyen érvényesülő formájának tekintik, az üzemi demokrácia tágabb értelmezését pedig — amelybe bevonják a vállalat jogállását, a vállalatnál funkcionáló társadalmi szervezetek önállóságát, hatáskörét — munkahelyi demokráciának nevezik. A köznap szövegszólásban viszont a munkahely fogalmán azt a szűkebben vett térbeli vagy funkcióbeli területet értik, ahol a dolgozó munkavállalóként tevékenységét kifejti.*

Az azonos kifejezés eltérő tartalmú megközelítése, illetve az azonos tartalom eltérő kifejezése miatt — főleg a jogi irodalomban — elterjedt a vállalati demokrácia kifejezés használata is. Találunk felvetéseket, amelyek az üzemi demokrácia kifejezése helyett „a dolgozóknak a termelés irányításába való bevonása” elnevezésre tesznek javaslatot.

A vitákban nemcsak az elnevezés és az értelmezési tartomány megközelítésében, de tartalmi vonatkozásban is eltérőek a vélemények. A nézetkülönbségek egy része valószínűleg a fogalom kettős természetének következménye: az, hogy az üzemi demokrácia, mint a hatalom gyakor-

* Azokkal értek egyet, akik a munkahelyi demokráciát nem az üzemi demokrácia szélesebb vagy szűkebb értelmezéseként fogják fel, hanem úgy, hogy annak követelményeit nemcsak az állami vállalatokra, hanem a szövetkezetekre, sőt bizonyos sajátosságok figyelembevételével a hivatalokra is kiterjesztik.

lásának egyik megjelenési formája felépítmény jellegű sajátosságokat vesz fel, míg az elsajátítás, érdek stb. viszony az alaphoz való tartozásra utal. Attól függ a következtetés tartalma, hogy valaki a fogalom melyik oldalát helyezi előtérbe. Vannak, akik szerint az üzemi demokrácia akkor bontakozhat ki érdemben, ha a gazdaságvezetők jobban függnének a kollektívától, míg mások az érdekviszonyok plasztikusabbá tételét hangsúlyozzák. Olyan megközelítéssel is találkozhatunk, amely az üzemi demokráciát — elvonatkoztatva annak politikai tartalmától — csupán vezetési stílusnak, etikai normának tartja. Még szakszervezeti tanácskozásokon is elhangzott olyan hozzászólás, hogy „az üzemi demokrácia működéséért, a feltételek megteremtéséért a gazdaságvezető feleljen”. Az ilyen jellegű javaslatok az üzemi demokrácia tartalmának félreértésére engednek következtetni. Az üzemi demokrácia — mint erre már utaltunk — egyrészt termelési viszony, másrészt felépítmény, és mint ilyen, a hatalom gyakorlásának egyik eszköze. A politikai testületek viszont a politikai mechanizmust nem utalhatják át kizárólag a gazdasági vezetők hatáskörébe.

Az üzemi demokrácia értelmezését akkor közelítjük meg helyesen, ha azt nem elvont fogalomként, hanem praxisként fogjuk fel, olyan komplex tevékenységként, amelyben megvalósul a dolgozók részvétele az állami vállalatok irányításában. Az üzemi demokrácia ennek megfelelően — kivétel nélkül, bár különböző mértékben — magában foglalja mindazokat a vállalati fórumokat, módszereket, eszközöket, amelyek elősegítik a dolgozók részvételét a vállalati döntésekben, a fegyelmezett munkához szükséges vállalati légkör kialakításához, a dolgozók tapasztalatainak összegyűjtését, azonosulását a vállalati, társadalmi célokkal.

A közvetlen és képviseleti demokrácia

Az üzemi demokrácia mechanizmusában a közvetlen és közvetett formák meghatározott funkciót töltenek be. A tapasztalatok arra utalnak, hogy azokban az üzemekben, ahol a dolgozók az egymással kialakított munkakapcsolatok alapján jól ismerik a vállalat, az üzemegység tevékenységét, ott a közvetlen demokrácia vállalati, központi szintre vitele hatalmas emelőnek bizonyulhat. Ezekben az egységekben a kollektíva a beterjesztett javaslatokat közvetlenül bírálhatja és kiegészítheti. A dolgozók közvetlen bevonása a központi döntési folyamatokba minimálisra szoríthatja a kedvezőtlen informális kapcsolatokat, a munkások véleménye a vállalat megítéléséről a vezetéssel együtt alakulhat ki, együtt formálódhat. Ott, ahol a termelési rendszerek kapcsolódása túl széles, vagy a termelési struktúra gyorsan változik, sokszor még a középszintű vezetők sem rendelkeznek a központi döntésekhez szükséges ismeretekkel, tapasztalatokkal. Az ilyen vállalatoknál a közvetlen demokrácia rendszeres központi szintre vitele szinte megoldhatatlan, ezért szükségképpen a közvetett demokrácia fórumai kerülnek előtérbe.

A képviseleti demokrácia fórumai közül a párt-, a KISZ- és a szakszervezetek testületei töltenek be kulcsszerepet. Ezeknek a szervezeteknek javaslattételi, véleményezési, egyetértési, ellenőrzési és döntési joguk van. Hatáskörük szinte a vállalat minden tevékenységére kiterjed. Ha a

társadalmi szervezetek testületei egy-egy vállalatnál alárendelt szerepet töltenek be, az nem a gazdaságvezetés erősségére, hanem a társadalmi szervezetekben érvényesülő demokrácia gyengeségére utal.

A közvetlen és a képviseleti demokrácia arányai és a vezetésben betöltött szerepük különböző lehet a vállalatok méreteitől, szervezeti rendszerüktől függően. Bármilyen vállalatról van azonban szó, a két forma funkcionálása, együttműködése szükségzerű. Az erős képviseleti demokrácia élénkíti a közvetlen demokratikus fórumok működését, a dolgozók — főleg a munkások — közvetlen részvétele a vállalati döntési folyamatokban pedig visszahat a képviseleti testületek munkájára. Egyrészt erősíti annak pozícióját, másrészt megakadályozza, hogy a szervezetek szorosan beépüljenek a gazdasági vezetésbe, és véleményüket a munkások véleményeként a munkásokkal való konzultáció nélkül tolmácsolják.

A közvetlen demokratikus fórumok közül a társadalmi szervezetek taggyűlései, a vállalati gazdálkodással összefüggő nyilvános tanácskozások, a munkásgyűlések, a termelési tanácskozások, a brigádértekezletek és a különböző rétegtanácskozások nyújtanak lehetőséget arra, hogy a dolgozók közvetlenül kifejtsek véleményüket, és javaslatokat tegyenek a munka megjavítására.

Más közvetlen fórumok — az osztályvezetők, a blokk-, a művezetők vagy osztályértekezletek — munkájában inkább a központi utasítások végrehajtásának funkciói kapnak nagyobb teret, ugyanakkor ezek a tanácskozások lehetőséget adnak arra is, hogy a felsőbb vezetés és a dolgozók között közvetett kommunikáció jöjjön létre.

Az üzemi demokrácia közvetlen és közvetett formáinak elhatárolásánál nem az irányítási szintekből, hanem abból indulunk ki, hogy a tanácskozásokon résztvevők küldöttként, vagy „saját képviseletükben” vannak-e jelen. Mint minden kategorizálásnál, itt is előfordulnak olyan esetek, amikor nehéz eldönteni a résztvevők hovatartozását. (A vállalati igazgatói tanácsokba meghívott munkások nem kapnak hivatalos felhatalmazást a többi munkás képviseletére, de mivel az ilyen jellegű tanácskozásokon számuk korlátozott, nyilvánvalóan az értekezleteken nemcsak az egyéni véleményüket fejtik ki.)

A meglevő demokratikus fórumok — elvileg — elegendő lehetőséget biztosítanak arra, hogy a szakapparátus ismerete kiegészüljön a vállalat többi dolgozójának felhalmozott tapasztalatával, műszaki, gazdasági, politikai ismereteivel. Az „elegendő lehetőség” természetesen nem zárja ki a meglevő fórumok korszerűsítését, vagy a megváltozott igényekhez jobban alkalmazkodó formák létrehozását. Jelenleg azonban a vállalatok az üzemi demokrácia fórumaiban meglevő potenciális lehetőségeket csak részben használják ki, ezért a dolgozók bevonása a vállalati közéletbe akarva-akaratlanul visszafogott.

A fórumok „kihasználatlanságának” számos oka van, a döntési mechanizmus korszerűtlenségétől, a dolgozók ismeretszintjétől az információ elégtelenségéig. Az okok egy része arra is visszavezethető, hogy a vállalati vezetők — beleértve a társadalmi szervezetek vezetőit is — a felülről való függést erősebben érzékelik, mint az irányításuk alá tartozó dolgozók előtti elszámolási kötelezettségeiket.

A fórumok „aláértékelését” elősegíti az is, hogy a felettes szervek az üzemi demokrácia érvényesülését az előírt értekezletek megtartásával, a tanácskozásokon résztvevők és hozzászólók számával mérik. Ez a jelentéscentrikus szemlélet, amelyben a kipipálható, kvantifikálható „értékek” nagyobb szerepet kapnak, mint a tartalmi munka, az üzemi demokráciát is formalizmussal, bürokráciával terheli. A fórumok munkájának túlszabályozása éppen azokat az energiákat, kezdeményezéseket fogja vissza, amelyeket mozgásba kellene hoznia.

Az üzemi demokrácia érvényesülésének feltételei

Az üzemi demokrácia komplex folyamat, amely számos tényező kölcsönhatása eredményeként fejlődik. Az érvényesülését, funkcionálását biztosító feltételek közül felismerhetők — elméletileg kiemelhetők — azok a szervezetek, rendszerek, viszonyok, amelyek az összetevékenységet determinálják. Felméréseink azt mutatták, hogy az üzemi demokrácia kibontakoztatása mindenekelőtt a vállalati pártszervek irányító, koordinatív munkája színvonalának emelését, a szakszervezeti testületek és a tagság közötti kapcsolat erősítését, a gazdaságirányító munka területén pedig a döntési mechanizmus korszerűsítését követeli meg. Ezen túlmenően tartalmasabbá kell tenni a vállalat és az irányító szervek közötti kapcsolatot is.

A gazdasági vezetés és a kollektívák szerepe, kapcsolata a döntési folyamatokban

A szocialista vállalat vezetése nem szűkül le a gazdasági vezetésre, hanem magában foglalja azt a politikai mechanizmust is, amelynek keretei között a dolgozók tulajdonosi mivoltukból eredő rendelkezési jogait gyakorolják.

A dolgozók részvétele a vállalat vezetésében az üzemi demokrácia fórumain keresztül valósul meg. Segítik a vezetést azzal, hogy a dolgozók tapasztalatával bővítik a döntések kialakításához szükséges ismereteket, mozgósítják a dolgozókat a feladatok végrehajtására, és az ellenőrzési mechanizmuson keresztül mind a vezetőket, mind a beosztottakat a termelési, társadalmi fegyelem betartatására kényszerítik.

Az egyszemélyi vezetés, egyszemélyi felelősség elvének érvényesüléséről, a demokratikus fórumoknak a vezetésben való részvételéről, a részvétel módozatairól, a kettő egymáshoz való viszonyáról mind a közéletben, mind az irodalomban eltérő megítélések találhatók. Egyesek úgy vélik, hogy a tudományos-technikai forradalom időszakában — de már a jelen szakaszban is — a közép- és felsőszintű döntések előkészítéséhez, meghozatalához olyan széles körű szakismeret szükséges, amelyekkel nem rendelkeznek a demokratikus fórumok képviselői, tagjai. Ezért — mondják — a szakmai vezetés és a demokratikus fórumok részvételét a vállalati irányításban úgy kell összhangba hozni, hogy a legfontosabb vállalati döntésekben növelni kell a kollektívák megítélési jogát, ugyanakkor a megválasztást — a szűkebb értelemben vett döntést — a gazdaságvezetők kezébe kell koncentrálni. Ugyanis — vélik —

ha tovább szélesítenénk a jogokat, a gazdasági vezetés nem tudná vállalni a végrehajtással járó felelősséget. „Ha a vezetők döntési joga korlátozott, akkor a felelőssége sem lehet teljes.”

Az üzemi demokrácia ilyen felfogásában — kimondva vagy kimondatlanul — az a gondolat nyer megfogalmazást, hogy az üzemi demokrácia akkor funkcionál hatékonyan, ha a dolgozók részt vesznek az üzemi közéletben, hozzászólnak a nagyobb jelentőségű vállalati kérdésekhez, javaslatokat is tesznek, de tevékenységük lehetőleg ne zavarja a szakmai vezetést elgondolásaiban. „A fórumok lényegében arra valók, hogy a dolgozók jobban megértsék a vezetők szándékait.”

Nem fogadható el az a gondolatmenet, hogy az üzemi demokrácia fórumai szakmai kérdésekben nem lehetnek teljes értékű partnerei az adott szintű gazdasági vezetésnek. E felfogás már azért sem tartható, mert egyrészt a különböző demokratikus fórumok munkájában műszaki, gazdasági szakemberek, szakmunkások is részt vesznek, akik — tevékenységük alapján — széles körű termelési tapasztalatokkal, megfelelő helyi ismeretekkel rendelkeznek, másrészt a demokratikus fórumok elé kerülő tervezeteket, döntési alternatívákat az illetékes szakapparátusok készítik el, amelyeknek dolgozói — függetlenül a megrendelőtől — munkájukért teljes felelősséggel tartoznak, és végül a vállalati tanácskozásokon részt vesznek a gazdasági vezetők is, ahol kifejthetik elgondolásaikat, ütköztethetik egymással a különböző véleményeket, javaslatokat.

A gazdálkodás hatékonyságának növelése nem a fórumok visszaszorítását, hanem intenzívebb bevonásukat követeli. Véleményünk szerint, amennyiben a gazdaságvezetés a termelési struktúra, de különösen a szociális és munkavédelmi beruházási döntések kialakításába, valamint az ösztönzési rendszerek és munkaszervezési javaslatok kidolgozásába intenzívebben bevonná a dolgozókat, sőt, az egyes fórumokat — a vétójog fenntartása mellett — pótlólagos döntési jogokkal is felruházná, az nem korlátozná, hanem erősítené a gazdasági vezetők pozícióját, felelősségvállalási képességét, és egyúttal szükségképpen növelné a testületek tagjainak felelősségét a döntések kialakításában.

Találkozunk olyan nézetekkel is, hogy az üzemi demokrácia fejlesztése csak akkor biztosítható, ha a demokratikus fórumok a vállalati döntések minden területén — de különösen a káderek kiválasztásában, minősítésében — a jelenleginél nagyobb hatáskört kapnak. A meglevő jogok újraelosztása a kollektíva javára, ezen belül főleg a vezetők nagyobb függése a kollektívától — mondják — erősítené a testületek pozícióját, és ezen keresztül erősödne a munkáshatalom is.

Az üzemi demokrácia ilyen irányú fejlesztésének igénye és az ebből adódó követelményrendszer felállítása valószínűleg annak a tapasztalati ténynek a következménye, hogy az egyes vállalatoknál, pontosabban a vállalatok egyes vezetőinél a technikai (beosztotti) alá- és fölérendeltségi viszonyok, társadalmi pozícióbeli viszonyokká alakultak át, amelyet — úgy vélik — csak ellentétes jellegű függőségi viszonyok kialakításával lehet ellensúlyozni.

Mindkét felvetésben más-más előjellel az egyszemélyi vezetés, az egyszemélyi felelősség érvényesülésének mikéntje, a demokratikus fóru-

mokhoz való viszonya, sőt egymással való szembeállításra áll. Az egy-
személyi vezetés elvét és a demokratikus fórumokat azonban nem sza-
bad, de nem is lehet egymás alá vagy fölé rendelni. Az üzemi demok-
rácia érvényesülése mindkét elem egyidejű fejlesztését követeli.

A valóság cáfolja azokat a nézeteket, amelyek az üzemi demokrácia
fejlődésének a kívánatosnál lassúbb ütemét a testületek jogainak elég-
telenségében látják. A testületi jogok bővítése lehetséges, sőt bizonyos
területeken szükséges, de az üzemi demokratikus fórumok — ezen be-
lül a VSZT — jelenleg is elegendő jogokkal rendelkeznek ahhoz, hogy a
vállalati vezetésben kifejezésre juthasson a dolgozók véleménye. *Ami
az üzemi demokrácia érvényesülését gátolja, az nem elsősorban a jo-
gok hiánya, hanem a dolgozók bevonása a jogok gyakorlásába, a meglevő
jogok realizálása.*

Az üzemi demokrácia érvényesülését korlátozza az is, hogy a döntési
jogok rendszere nem felel meg sem a technológiai követelményeknek,
sem a korszerű ügyrendnek. A gazdasági és társadalmi döntéseknek a
csúcsra koncentrálása akadályozza egyrészt a munka hatékonyságát,
másrészt a közép- és alsószintű gazdasági és társadalmi vezetők felelős-
ségérzetének kifejlesztését, valamint a döntésekben érdekelt dolgozók
közvetlen és közvetett érdemi részvételét. Hibás az a gyakorlat, amikor
az alsóbb szintű egységeket érintő kérdésekről is a felsőbb vezetés dönt,
még hozzá úgy, hogy az alsó- és a középszintek gazdasági és politikai
vezetői alig ismerik a döntést kiváltó okokat, így mind a végrehajtás-
ban, mind a tudati szférában folytonossági hiány keletkezik. A kibon-
takozás útját tehát nem a jogok „mennyiségének” növelése, hanem a
hatáskörök korszerűsítése jelenti (hatáskörök korszerűsítése természetese-
sen nem minden esetben jelent egyúttal decentralizálást is).

Az üzemi demokráciáról folytatott vitákban, de felméréseink során is
tapasztaltuk, hogy sokan egyenlőségi jelet tettek az üzemi demokrácia
és a műhelydemokrácia közé, sőt az utóbbit is leszűkítették a műveze-
tők és a munkások kapcsolatára — kizárva abból a politikai szerveze-
tek képviselőit és a műhelyszintű demokratikus fórumokat.

A művezető személyének ilyen mértékű „felértékelését” az indokol-
hatja, hogy a gazdasági vezetés és a munkások közötti kapcsolat folyama-
tosan ezen a szinten valósul meg, és a műhely légkörének kialakításá-
ban is döntő szerepe lehet. A művezető — ebből a szempontból — va-
lóban kulcsfigurája az általa irányított területnek, az üzemi demokrá-
cia mechanizmusában azonban nem tölthet be nagyobb szerepet, mint
a termelés irányításában.

A dolgozók informáltsága, információs igénye

Az irányító munka színvonalának emelése nemcsak a vezetés különböző
szintjei és a demokratikus fórumok hatáskörének egymáshoz való jobb
illeszkedését követeli meg, de szükségessé teszi a döntési folyamatokban
résztvevők ismeretszintjének növekedését is. Az ismeretek mennyisége,
színvonala, az érdekeltekhez való eljuttatás módja már önmagában is
jelzi, hogy a vállalat felső gazdasági és politikai vezetése milyen mér-
tékben akarja bekapcsolni a dolgozókat a vállalat irányításába.

Tapasztalataink szerint a közép- és alsószintű vezetők jogkörének és hatáskörének bővülése önmagában még nem biztosítja annak tényleges gyakorlását. *A döntések koncentrálását a felső szintre nemcsak a jogok visszafogásával lehet biztosítani, hanem a döntésekhez szükséges ismeretek monopolizálásával is* (ez a monopolizáltság a közvetlen demokratikus fórumokkal szemben még hatványozottabban érvényesülhet). Ilyen jellegű monopólium legtöbb vállalatnál kitapogatható, a vezetés gyakran még azokat az adatokat is bizalmasan kezeli, amelyeket a KSH nyilvánosságra hoz.

Felméréseink szerint a dolgozóknak adott tájékoztatók nem nyújtanak elegendő ismereteket a vállalat munkájának megítéléséhez, főleg nem mozgósítanak a feladatok megoldására. *A tájékoztatás hiányossága nem abban van, hogy kevés az információ, hanem hogy mást tartalmaz, mint ami a dolgozók eligazodásához szükséges.*

Javításra szorul az információközlés módszere is. A szóban elhangzó adathalmazokat tartalmazó beszámolókat, előterjesztéseket legtöbbször átszövi a közgazdasági, szakmai zsargon. A különböző indexek és egyéb mutatók alakulásának — a tudományosság látszatát keltő — felemlgetése vagy a feszültségek áthárítása a szabályozó rendszerre nem növeli a dolgozók politikai és közgazdasági tisztánlátását.

A szóban elhangzó tájékoztatás további problémája, hogy a több szinten — szóbeszéd formájában — áthaladó információ a munkásokhoz érve elszűrkül, és az időbeli eltolódások vagy félreértések miatt a legtöbbször el is torzul.

Az ilyen jellegű beszámolókkal, tájékoztatókkal kapcsolatos kritika — főleg a termelési értekezleteken — úgy nyilvánul meg, hogy a résztvevők nem a vállalati nagy összefüggésekhez, hanem az őket érintő napi kérdésekhez szólnak hozzá. A tanácskozás tervezett célja nem valósul meg. (A vezetőség a vállalati beszámolókhöz várt visszacsatolást és a műhely napi problémáiról kapott tájékoztatást.) A „párbeszéd” aszinkronitása különböző véleményekben fogalmazódik meg. A dolgozók azt mondják, hogy a vállalat felső vezetése nem nyújt elegendő információt, azt kerülő úton kell megszerezniük, a vezetés érzéketlen a dolgozók problémái iránt, javaslataikat lebecsüli stb. A vállalat vezetősége viszont azt a következtetést vonja le, hogy a munkások nem tartanak igényt arra, hogy beleszóljanak a vállalat rentabilitását befolyásoló döntésekbe, érdeklődésük a norma, a bér, a szociális ellátás, a munkafeltételek stb. javítására redukálódik.

A kérdés ilyen értelmű megközelítése hibás, egyrészt mert nem az okokat keresi, csak a tüneteket látja, nem veszi tudomásul, hogy elégtelen vagy rosszul irányított információ csak gyenge visszacsatolást eredményezhet, másrészt a dolgozókat intenzívebben foglalkoztathatja a szervezeten belülről adódó anyag-, energia- és munkaidővesztés, mint a világpiaci árak begyűrűző hatása, vagy a beruházási fajlagosok alakulása. A vállalati vezetők és a munkások együtt gondolkodása a jelenleginél szelektívebb, az igényekhez jobban igazodó információt követel meg.

Az információs rendszer korszerűtlenségét mutatja az is, hogy az ismeretközlés módszere nem alkalmazkodik sem a szervezeti felépítéshez, sem a kommunikációs lehetőségekhez. Ez elsősorban abban jut kife-

jezésre, hogy a kisebb vagy nagyobb horderejű döntésekre vonatkozó közlések azonos szervezeteken azonos intenzitással áramlanak keresztül, és alig különböznek egymástól a gazdasági és a társadalmi szervek által nyújtott tájékoztatók. Egy-egy művezető gyakran 6—8 alkalommal is részt vesz ugyanazon téma megbeszélésén, valószínűleg ez az oka annak, hogy miközben fontos kérdésekre nem tud válaszolni, elégedett az információ mennyiségével — hiszen a pótlólagos tájékoztató újabb értekezletet jelentene számára.

A munkások, főleg az érdeklődőbb szakmunkások viszont kevésnek tartják a központi szervek által nyújtott tájékoztatást. Szeretnék ismereni az üzem-, a gyáregység fejlesztésével kapcsolatos elképzeléseket, a létesítmények megvalósulásának ütemét, az anyag- és a szerszámmellátás megjavítására tett intézkedéseket stb. A munkásokat kevésbé érdekli, hogy az egyik vagy a másik főosztály élére kit akarnak kinevezni.

A munkások sem az információk értekezletek számát akarják növelni, sőt éppen ezek csökkentése mellett vannak: „Kevesebbet értekezzünk, többet dolgozzunk!” — ez a gondolat minden felmérésnél visszatért. Viszont azt vallják, hogy a tanácskozások akkor eredményesek, ha a résztvevőket előre tájékoztatják a megbeszélések céljáról, a feladatok megoldásának módjairól és nem utolsó sorban arról, hogy a résztvevőktől milyen témakörben várnak javaslatokat és hozzászólást. Hogy az előzetes tájékoztatás a vállalati lapban, névre szóló levélben vagy a bizalmiak útján történik-e — technikai kérdés.

Érdek és érdekelttség

A vállalati belső irányítási, elszámolási rendszer korszerűsítése megteremti a lehetőséget, hogy a dolgozók különböző demokratikus fórumok felhasználásával érdemben beleszólhassanak a vállalati ügyekbe. A lehetőség azonban csak akkor válhat valósággá, ha megfelelő a tájékoztatás, és segíti annak felismerését, hogy az egyén és a kollektíva érdekeinek képviselője elengedhetetlenné teszi a közügyekben való aktív részvételt.

A vállalat valamennyi dolgozójának érdeke a szocialista társadalom erősítése. Ez az érdek azonban annyira széles, hogy vele mint a közvetlen tevékenységet mozgató elemmel nem számolhatunk. Ezért a konkrét vállalati érdekeltégi és információs rendszert kell úgy működtetni, hogy az megfelelően közvetítse a különböző érdekeket.

A dolgozó az üzemmel szemben igényrendet állít fel, amelyben többek között megfogalmazódik a végzett munka mennyiségének és erkölcsi elismertetése, a szakmai fejlődés feltételeinek biztosítása, az üzemegészségügy, a kulturális intézmények fejlesztése, a munkafeltételek javítása, az üdülési kapacitás bővítése, a sportolási lehetőségek kiszélesítése, a lakáshoz jutás támogatása stb. Az egyéni törekvés kisebb vagy nagyobb csoportok igényeként jelenik meg, és azok előterjesztésénél — nem is alaptalanul — népgazdasági érdekre, különböző párt- és kormányhatározatokra hivatkoznak.

A jogos vagy vélt érdekek a közvetlen fórumok jelzésein keresztül tompítva vagy felerősítve beáramlanak az üzemi demokrácia tevékeny-

ségét döntően meghatározó társadalmi szervezetekbe, ahol támogatják, elvetik vagy figyelmen kívül hagyják azokat. A társadalmi szervezetek és a vállalatok gazdasági vezetőségének a döntéseknél figyelembe kell vennie, hogy a népgazdaság, a vállalat és a különböző csoportok rövid és hosszú távú érdekei eltérhetnek egymástól. A döntés dilemmája, hogy a benyújtott, kifejezésre juttatott igények alapján szinte minden döntés igazolható, ugyanakkor az eltérő részérdekek miatt a dolgozók egyes csoportjai az „abszolút igazságos” döntést is sérelmesnek tarthatják.

A különböző és gyakran egymással ütköző vállalaton belüli érdekelentétek áthidalása, az ellentmondások feloldása elsősorban nem a külső szervekre, a felettes hatóságokra, hanem az üzemi demokrácia mechanizmusára vár. Ezt a szűrőt akkor is „működtetni” kell, ha az igények és az érdekek találkoznak és rendelkezésre állnak a megoldásukhoz szükséges anyagi eszközök is.

Az üzemi demokrácia mechanizmusa — megfelelő demokratikus légkörben — az „érdekbeáramlást” már az igény felvetődésekor képes szabályozni, és megakadályozhatja, hogy a másod- vagy „n”-ed rangú partikuláris érdekek népgazdasági vagy vállalati összérdekként jelenhessenek meg, illetve a népgazdaság rovására érvényesüljenek. A széles társadalmi kontroll nemcsak a közvetlen vagy a képviseleti fórumokon kifejezésre juttatott „igényt” veheti kritika alá, de megakadályozhatja azt is, hogy a döntést hozó személyek hibás érdekek szószólóivá váljanak.

Amennyiben a vállalati és az egyéni érdekek sokaságából kiragadjuk az anyagi érdeket, illetve pontosabban a munkavégzéshez kapcsolódó érdekelttségi rendszert, akkor megállapíthatjuk, hogy az általunk vizsgált vállalatok bér- és prémiumrendszere jól tükrözte a munka szerinti elosztás elvét, megfelelt a dolgozók igazságérzetének is. Arra a kérdéseinkre, hogy a vállalatnál milyen tényezők befolyásolják a bér és a prémium alakulását, lényegében azt a választ kaptuk, hogy a végzett munka mennyisége és minősége a döntő. A munkásoknak csupán néhány százaléka utalt „aki közel a tűzhöz” ismert közmondásra.

Felméréseink során alig tapasztaltunk olyat, hogy a munkások órabérük színvonalát, illetve annak más ágazatokhoz vagy munkaterületekhez viszonyított arányát tették volna szóvá. *Ahol belső feszültségeket tapasztaltunk, ott nem az elosztás elveivel volt probléma, hanem az ösztönzési cél és annak realizálási feltételei között mutatkozott diszparitás.* Ez elsősorban abban fejeződött ki, hogy *a munkások teljesítményük arányában jutottak jövedelmükhöz, de nem képességüknek megfelelően dolgoztak.*

Ezt az ellentmondást mindenütt tapasztaltuk, ahol a vállalat szakmai vezetése nem tudta biztosítani a folyamatos termeléshez szükséges feltételeket. „Rendszertelen anyag- és alkatrészellátás mellett a normarendezés öngyilkosság” — mondta az egyik munkás. A másik üzemegységben arra utaltak, hogy a szervezés hiányosságai miatt lökészerű a termelés, és a munkások kénytelenek ezt „tervszerűen” csillapítani: az egyik periódusban rávernek a munkára, a másik periódusban visszafogják azt. A társadalmi és egyéni érdek közötti ellentmondás feloldásáért — a demokratikus fórumokon — elsősorban a munkások lépnek

fel, és a szakmai vezetés magyarázkodásra kényszerül. A munkások nemcsak kritizálják a vezetési-szervezési hiányosságokat, de „sajátos módszerekkel” ellensúlyozzák is. A termelés folyamatosságának biztosítása érdekében anyagot, alkatrészeket tartalékolnak; kisebb értékű szerzőségeket saját keresetükből is megvásárolnak; baráti alapon elkészítetik a hiányzó alkatrészeket, készülékeket; a munkavédelmi ellenőrzés során leállított gépeket — engedély nélkül — újra működésbe hozzák stb. A szabályok megszegése, az informális kapcsolatok igénybevétele nélkül azonban a munkások nem tudnának keresni, de az üzem sem tudná feladatát teljesíteni.

A munkásoknak ilyen jellegű öntevékenysége, az üzemi célokkal való azonosulása ellenére terjednek az olyan nézetek, hogy „az utóbbi időben a műhelyekben is eluralkodott az anyagiasság, és visszaszorult a munka erkölcsi elismerésére való igény”. Vizsgálataink során tapasztaltunk ilyen jelenségeket is, de nem ez volt az uralkodó. Az ilyen nézetek túlhangsúlyozása téves következtetésekhez vezethet, egyrészt mert az anyagi ösztönzés összekeveredhet az anyagiassággal, másrészt mert az öntudatra való gyakori hivatkozás legtöbbször más hiányosságok, problémák ellensúlyozására vagy elleplezésére szolgál.

Felméréseink során azt tapasztaltuk, hogy az összes bírálatok közül a munka szervezetségének hiányosságait kritizálták legszenvedélyesebben. A bírálatok szinte kizárólag a problémákra utaltak, és nem személyeket, munkaköröket vettek célba, ezért e témakörben elhangzó bírálatokban sokkal nagyobb az igazsághalmaz, mint egyéb felvetésekben.

A szervezetség színvonalának emelésére vonatkozó követelést nemcsak az érdekstruktúrával kapcsolatos témakör elemzése során tapasztaltuk, hanem az üzemi demokrácia közvetlen fórumainak vizsgálatánál is. Az eddigiekből világosan kitűnik, hogy a párt vezető szerepének növelése, a szakszervezet és a KISZ munkatársának fejlesztése, a vállalati döntési mechanizmus és az információs rendszer korszerűsítése, az érdek felismertetése, a munka és az üzemszervezés színvonalának emelése nélkül az üzemi demokrácia előrehaladása kétséget kizáróan szenved.

A termelési tanácskozások

A közvetlen demokratikus fórumok közül a termelési tanácskozás az, amelynek a jogszabály megfelelő hatáskört biztosít, és ahol a dolgozók rendszeresen — negyedévenként — megtárgyalják az adott termelési egység és a vállalat feladatait.

A termelési tanácskozások hasznosságáról vállalatonként eltérő véleményekkel találkoztunk, az eltérő megítélések a munka szervezetségének színvonalára vezethetők vissza. Ott, ahol nem folyamatos az ellátás szerszámmal, anyaggal, a dolgozók keresete hullámzik, az érdeklődés is ezekre a kérdésekre korlátozódik. Érdemes utalni arra, hogy gyakran a művezető és a szakszervezeti bizalmi biztatja a munkásokat, hogy vessék fel a már sokszor elmondott problémákat, ami arra utal, hogy a művezető — saját hatáskörén belül — nem tudja a szervezési feszültségeket megoldani.

Azokban a műhelyekben, ahol magas színvonalú a szervezetség, ott

a figyelem is megoszlik a vállalat és a műhely fejlesztési kérdései, az adott terület napi problémái között. Ezekben az egységekben a dolgozók a termelési tanácskozásokat plusz lehetőségnek tekintik ahhoz, hogy véleményüket elmondhassák.

Szükséges felhívni a figyelmet arra, hogy a termelési értekezletek még azokban az egységekben sem érték el a kívánt szintet, ahol a dolgozók többsége azt hasznosnak tartotta. Ennek egyik oka valószínűleg az, hogy a tanácskozások témája nem illeszkedik megfelelően az adott üzemegység, főleg a műhely konkrét helyzetéhez, és nem a feladatok megbeszélése indokolja az értekezletek megtartását, hanem a kötelező értekezletekhez keresnek témát.

Több vállalat a tanácskozások formális jellegét felismerve új formák kialakításával igyekszik felélénkíteni a közvetlen demokrácia fórumait. Azonban valamennyi forma — legyen az új, vagy régi — csak úgy érheti el célját, ha a dolgozók érzik, hogy a tanácskozásokra szükség van, mert a vezetés a döntés előtt ki akarja kérni véleményüket, és ezeken a tanácskozásokon érdemben formálhatják a beterjesztett javaslatokat — ellenkező esetben a munkások minden értekezletet fölöslegesnek tartanak.

A pártszervezetek szerepe az üzemi demokrácia kibontakoztatásában

Az üzemi demokrácia fejlesztésének elvi, politikai irányítói a pártszervezetek. *Az üzemi demokrácia elsősorban azoknál a vállalatoknál fejlődik, amelyeknél a pártszervezetek meghatározó szerepet töltenek be az üzem politikai-gazdasági tevékenységének irányításában.*

Vizsgálataink egyértelműen igazolták, hogy a dolgozók kezdeményezése, aktivitása azokban a gazdasági egységekben bontakozott ki, ahol a pártszervek munkája nem szűkölt le a gazdasági apparátus által elkészített tervek véleményezésére, a dolgozók mozgósítására, hanem az egész párttagságot, sőt a legaktívabb párton kívüli dolgozókat is bevonták a vállalati elképzelések kialakításába. A gazdasági munkával kapcsolatban azonban hangsúlyozni kell, hogy a pártszerveknek nem feladatuk a napi operatív gazdasági döntésekben való részvétel — átvállalva a funkcionális osztályok felelősségét, vagy a szakszervezet érdekvédelmi feladatát — hanem a párttagságra, az üzem dolgozóinak többségére támaszkodva biztosítaniuk kell, hogy mind a gazdaságvezetők, mind a szakszervezeti szervek munkájában a szocialista rendező elvek jussanak érvényre.

Azokban az üzemekben, ahol a pártszervek csak deklarálják az elvi irányítást, megelégszenek a gazdasági vezetők és a különböző társadalmi szervezetekben dolgozó párttagok „tervszerű”, de formális beszámoltatásával, ott a munkások közéleti aktivitása a kívánatosnál jóval alacsonyabb. A pártirányításnak ezt a formális jellegét azoknál az egységeknél tapasztaltuk, ahol a pártvezetőségek nem tudtak megfelelő aktívahálózatot kiépíteni a problémák feltárására, a megoldási módok kidolgozására és a végrehajtási folyamatok ellenőrzésére, ezért a pártirányítás egész terhe a vezetőségi tagokra, sőt gyakran a pártszervezet titkárára hárult.

A pártellenőrzés erősítése, a demokratikus fórumok hatékonyságának növelése érdekében mind hazánkban, mind a szocialista országokban sok olyan eredményes kísérletre került sor (ezeknek nagy része már nem is nevezhető kísérletnek), amelyek elterjesztése nagy mértékben segíthetné vállalatainkat gazdasági, politikai célkitűzéseink elérésében.

A Szovjetunióban például évek óta eredményesen alkalmazzák a *munkásellenőrzés* rendszerét. Ez a szervezet közvetlenül az üzemi pártbizottság irányítása és ellenőrzése alatt áll. Tagjait a legaktívabb párttag és párton kívüli dolgozókból választják, akiket rendszeresen beszámoltatnak munkájukról. Az ellenőrzés nem elsősorban a hibák keresésére, hanem a munkaszervezés megjavítására, a munkafegyelem erősítésére, a vállalati tartalékok feltárására, a beruházási folyamatok alakulására, a vezetési stílus elemzésére irányul — természetesen ahol ez indokolt, javaslatot tesznek adminisztratív és politikai felelősségrevonásra is.

Az irányításnak és ellenőrzésnek ezt a módszerét — a fentieknél kisebb jogkörrel — néhány üzemben mi is alkalmazzuk. Azoknál a vállalatoknál, ahol ezek a „szervezeti egységek” jól meghatározott feladatokat kaptak, ott hatékonyan működtek. Munkájuk hatása a vállalat gazdasági eredményeiben is kimutatható.

A párt irányító szerepe az üzemekben is eszmei és politikai módszerekkel realizálódik. Az irányítási formák helyes megválasztása erősíti a párt pozícióját, javítja a munka hatékonyságát. Az irányítási formák kiválasztása azonban önmagában kevés, a tapasztalatok azt igazolják, hogy a dolgozók kezdeményezése, aktivitása csak ott bontakozik ki, ahol a pártdemokrácia, a demokratikus centralizmus következetesen érvényesült. A viták szabadsága és fegyelme, a döntésekben való részvétel és a végrehajtási kötelezettség egysége, ezek megvalósulásának mértéke szükségképpen kihat a gazdasági vezetés, a KISZ és a szakszervezet munkájára, munkastílusára is. Ezért a pártdemokrácia fejlesztése, a pártfegyelem erősítése nem csak a párt belső ügye, hanem a társadalom további fejlődésének kiinduló feltétele.

Az üzemi demokrácia fejlesztésével foglalkozó dokumentumok első sorban a párt, a szakszervezet és a gazdasági vezetés együttes felelősségét hangsúlyozzák. A feladat politikai tartalma miatt első sorban a pártnak kell őrködnie azon, hogy az üzemi demokrácia kibontakozzon.

A szakmunkástanulók életformájáról*

I. A SZAKMUNKÁSTANULÓ ÉLETFORMA JELLEMZŐI

Egy ifjúsági csoport életformájának vizsgálata mindig a kialakuló életformák vizsgálata. A legfőbb interpretációs fogalom azért szükségképpen az önállóság: azokat a formákat kell feltárni, amelyekben az új nemzedék csoportjai önálló életüket kialakítják.

A szakmunkástanuló életforma sajátosságainak elemzésénél számba kell venni mindazokat a tényezőket, amelyek a szakmunkástanulók csoportja homogenizálásának irányába hatnak, mind pedig azokat, amelyek megosztják e csoport tagjait. A csoport társadalmi determinációjában kétségtelenül a társadalmi származás a legfontosabb. Ezen belül azonban meg kell különböztetni a társadalom makrostruktúrájában elfoglalt hely homogenizáló szerepét, amely főleg a közös élethelyzet kijelölésében áll, és a kisebb társadalmi csoportok szubkultúráinak hatását, amely elősegítheti a szakmunkástanulók sajátos elkülönülését életformacsoportok szerint.

A közös élethelyzet egyik legfontosabb jellemzője, hogy a vizsgált csoport tagjainak azonos társadalmi szerepre kell felkészülniük: a szakmunkásfunkció betöltésére. Ez a társadalmi funkció nem teljesen ismeretlen számukra. Többségük fizikai dolgozó gyereke, így — szüleiktől és közvetlen környezetüktől — elég sok információt szereznek a munkásélet-ről, amelyet kiegészítenek és személyes élménnyé tesznek a szakmunkástanuló évek üzemi — egy részüknél a nyári pénzkereső — munka során szerzett tapasztalatok. Vizsgálatunk eredményei alapján feltehető, hogy e tapasztalatok hatására a szakmunkástanulók többsége pontosan felméri jövőendő társadalmi helyzetét, s ehhez igazítja terveit.

A „realitásérzék” már a szakmunkásképző iskola választásában megnyilvánult. A fiatalok aszerint viszonyulnak ehhez a lépéshez, hogy annak eredménye — a szakmunkástanulóvá válás — társadalmilag felemelkedést jelent-e számukra. Ezt az összefüggést a felszínen elfedi az iskolai tanuláshoz való viszony. Ezt a réteget döntően az jellemzi, hogy tagjai nem elvont verbális ismereteket, hanem gyakorlati tudást akarnak sze-

* A tanulmány folytatása a „Társadalomtudományi Közlemények” 1974. 2. számában megjelent „A szakmunkásképzés néhány társadalmi összefüggése” című munkánknak.

rezni. A budapesti gépipari szakmunkástanulók egyharmad része kimondottan azt tartja a maga számára előnynek a középiskolásokkal szemben, hogy nem kell annyit tanulnia. Ez a beállítottság éppen az olyan elméletigényes, modern szakmák tanulói között a legelterjedtebb, mint az autószerelő és a szerszámkészítő (40,8%), szemben a többi szakma kb. 25%-os átlagával. Ennek az a magyarázata, hogy az „elit szakmák” tanulói közül többek számára megfontolandó lehetőség volt a középiskola választása — közülük sokan meg is próbálkoztak valamelyik szakközépiskolával vagy gimnáziummal —, és többnyire éppen a tanulás terheitől való menekülés vagy a tanulási kudarc készítette őket arra, hogy végül is a szakmunkásképzőbe iratkozzanak. (Reprezentatív mintáknak ugyanakkor csaknem negyed része azt tekintette a szakmunkástanulók hátrányának, hogy „kevesebb a tudásuk, mint a középiskolásoknak”.)

A szakmunkástanulókat mint csoportot egyesítő egyik lényegi tényező tehát a verbális ismeretektől való elfordulás. Ez a beállítódás alapvetően befolyásolja a csoport életformáját. Az elfordulással kapcsolatosan ugyanis nemcsak a „mitől”, hanem a „mihez” kérdést is fel kell tenni, mégpedig több szinten. Az egyik azonnal kínálkozó válasz: az iskolától — a munkához. A szakmunkástanulók általában a „munkát” előbbrevalónak tartják a „tanulásnál”. (Ezt igazolja az a sok megnyilatkozás is, amely a szakma elsajátítása szempontjából a gyakorlatot fontosabbnak értékeli az elméletnél.) A „munka” — ami fontosabb, mint az iskola — természetesen a szakmunka; olyan munka, ami nagy gyakorlati tudást kíván. Ez egy társadalmi státus elérésére való törekvést takar: a szakmunkás pozíció elérését.*

Az ehhez szükséges gyakorlati tudás megszerzésére irányuló törekvés pozitív egységesítő tényező lehet, amennyiben elég általános a szakmunkástanulók között.

Ezek az alapvető beállítódások, amelyek közvetlenül alakítják az életformát, meghatározott keretek között érvényesülnek. Az életforma legfőbb intézményes kerete a *szakmunkásképző intézet*. Ennek oktatási struktúrája jórészt megfelel a beiratkozók specifikus beállítódásának: a képzés csak részben iskolaszerű, részben munka közben folyik. Ez erősíti a homogenizáló tényezőket. E hatás érvényesülése azonban a követelmények kettőssége miatt nem ellentmondásmentes. Míg az iskolában elméleti követelményeket állítanak a tanulók elé, addig az üzemben elsősorban meghatározott fizikai munkát kell végezniük. E kétfajta tevékenység más-más képességeket tételez fel. Például a fizikai erőnek, tűrőképességnek, ügyességnek az iskolában kevés fontosságot tulajdonítanak, inkább a jó memóriának, a műveltségnek, az intelligenciának veszi hasznát a tanuló. Az üzemben nem tulajdonítanak ennek olyan fontosságot még akkor sem, ha elsősorban a munkafolyamatok elsajátításának minőségi tökéletességét kéri számon tőlük és nem az elvégzett munka mennyiségét. Természetes tehát, hogy a tanulók körében a sikeresség rangsora nem olyan egyértelmű, mint más oktatási intézmények tanulói-

* Tanulmányunk egyik — még nem publikált — fejezetében részletesen foglalkozunk az érvényesülés és a társadalomkép összefüggéseivel.

nál, hiszen többnyire mások sikeresek az elméleti, mint a gyakorlati órákon. De az intézményes szervezeten belül a vezető szerep hivatalosan az iskolai — s ezzel együtt a tanulási — oldalé, míg a szakmunkástanulók ellenkező értékrendet állítanak föl. Ez egyrészt konfliktusokat okoz, másrészt következetlenséget az intézményen belül: a szakmunkásképző intézetben ugyanis gyakorlatilag hallgatólagosan tudomásul veszik és (a különös konfliktushelyzetektől eltekintve) eltűrik a tanulók „fordított értékrendjének” érvényesülését.

Az intézetnek ez a magatartása teszi lehetővé az életforma szempontjából azt, hogy tanulói a lehető legkevesebbet foglalkozzanak az iskolai felkészüléssel. Bár időmérleg adatok még nem állnak rendelkezésünkre, az interjúk tapasztalatai alapján úgy becsüljük, hogy a második-harmad éves szakmunkástanulók döntő többsége a tanítási időn kívül nem tanul két óránál többet tanítási naponként. Összehasonlításképpen érdemes felidézni, hogy a tanuláshoz alapvetően más módon viszonyuló középiskolásoknál az arány éppen fordított: a gimnazisták 89%-a, a szakközépiskolások 80%-a tanul napi 2 óránál többet a tanítási időn kívül. (Legkevesebbet az elégséges rendű középiskolások tanulnak, de a vizsgált arány még közöttük is 75%.) Ennek ellenére azok a szakmunkástanulók, akik úgy érzik, nem foglalkozhatnak kedvelt tevékenységükkel, legnagyobb arányban a tanulást (és a munkát) — vagyis a kötelező tevékenységet — jelölték meg gátló tényezőként.

Ennek a ténynek az életforma szempontjából az a jelentősége, hogy — a középiskolásokkal szemben — a szakmunkástanulóknál a tanulás helyét a tevékenységek rendszerében a munka tölti be, de ez nem válik az egész életvitelt szubjektíve is meghatározó tényezővé. A szakmunkástanulók életformájában sokkal élesebben szétválik a munkaidő (a kötött idő értelmében) és a szabad idő, mint a középiskolásokéban. Mint az idézett tanulási adatok mutatják, a középiskolások számára a tanulás rendkívüli időigénye meghatározza az iskolán kívüli tevékenységek rendjét is. A szakmunkástanulók kötelező munkája azonban alig jelent valamiféle tényleges terhet az iskolai (gyakorlati) időn kívül, és sokkal kevésbé befolyásolja a szabad idő eltöltését. Nem véletlenül hangoztatják annyian közülük, hogy már az általános iskolában is elég volt nekik, amit az órán megjegyeztek.* A szakmunkástanulók életformája tehát kevésbé egységes, mint középiskolások kortársaiké; intézményes köteleességeik külsődleges determinánsok maradnak személyes életmódjukhoz képest: közvetlenül csupán keretét, feltételeit határozzák meg. Mint ilyenek ugyanakkor szigorúbbak a diákok életmódjának kereteinél. A szakmunkástanulók az első nappal belépnek a munka világába is, ennek minden tárgyi és személyi következményével együtt. Egy gyakorló szakoktató ezt így fogalmazza meg: „Kérem, gondolják végig, mekkora terhelésváltozás áll be annál a 14 éves tanulóknál, akit az általános iskola tanulás-játék-foglalkozás tevékenységgritmusá után nyomban heti 21 óra, hetes váltás esetén 42 óra fizikai munka követelménye elé állítanak... A munkahelyen, de a tanmunkahelyben is tartja még magát az a szemlélet, hogy a gyakorlati oktatás so-

* Ez figyelemre méltó, mint a tudáshátrányt elfogadtató öngazoló tényező is.

rán a »katonás fegyelem« a célravezető. Ennek szellemében — bár a tanuló órákat áll majd munka közben — a bevezető foglalkozást is állva *kell végeznie*, vagy ami még nehezebb, görnyedt testtartással.”* A korai felkelés, sokuk számára a hosszú utazás, a nagy fizikai és idegi megterhelés a szakmunkástanulók életének általános keretei. Egy kis réteget leszámítva többségük mégis jobban érzi magát a szakmai gyakorlaton, mint az iskolában, ahol pedig fizikailag sokkal kevésbé veszik igénybe. Az elméleti elvárások nyomasztják őket, a munka világa viszont a szakmunka presztizséből a leendő szakmunkásnak is juttat valamit.

A szakmunkásképzés intézménye jellegénél fogva nagyobb önállóságot hagy a tanulóknak szabad idejük tartalmának meghatározásában, mint a középiskola. A konkrét determináció inkább az életforma kereteit érinti, tartalmát inkább a réteg — és a rétegen belüli csoportok — szociális-kulturális helye határozza meg. Az intézményes determinációnak ez a jellege különösen szembetűnő a társas kapcsolatok és tevékenységek adatainak fényében. A kortársak — különösen az osztály- és iskolatársak, kollégiumi szobatársak — nagy szerepe a szakmunkástanulók életében arra a feltételezésre vezetne, hogy a szakmunkásképző intézet — és mindenekelőtt az osztály — mint életforma-tényező első helyen áll. Eddigi adataink ezt a feltételezést nem erősítik meg. Az osztály inkább csak a kapcsolatok elvont lehetőségét adja, a tanulók egyúvé gyűjtésével. A közös programok, tevékenységek vizsgálata nyomán feltehetjük, hogy jelenleg alig van közvetlenebb meghatározó szerepe. A közös tevékenységekben a személytelenül szervezett csoportos kirándulások dominálnak. (A szakmunkástanulók sok helyütt igyekeznek kihasználni a kedvezményes utazás intézményes lehetőségeit turisztikára, az ország megismerésére.) Ezenkívül néhány csoportos mozilátogatás és klubest jelzi az osztály szerepét. Az eddigi felmérések alapján valószínűnek tartjuk, hogy az intézményes keretek életforma-meghatározó szerepe főleg a tanulók életének térbeli és időbeli szabályozásában és pedagógiai-emberi viszonyainak homogenizálásában érvényesül. Még azok az intézményi formák is, amelyek látszólag döntően befolyásolják a társas kapcsolatokat és tevékenységeket — pl. a kollégium —, inkább tekinthetők mélyebb társadalmi determinációk közvetítőinek, mint önálló determinánsoknak.** Másodlagosan önálló determinánsként tekintve is inkább a kapcsolatok zárt-sága, mint nyitottsága irányában hatnak.

A szakmunkástanulók életformájának külső keretei közül az intézményesen meghatározott időviszonyok és fizikai megterhelés a döntő, a pénz kisebb és differenciáltabb szerepet játszik. Budapesten a gépipari szakmunkástanulók *anyagi helyzetüket* tekintve elég széles skálán helyezkednek el.

A megkérdezettek egyharmadának 200 forintnál kevesebb pénze van

* *Bajkó István: A túlterhelés és a gyakorlati oktatás. Szakmunkásnevelés, 1973. 3. sz. 10. old.*

** A lakóhely más — nem intézményi — formái is ilyenek. Könnyen megfigyelhető voltuk miatt ugyanakkor alkalmasak rá, hogy segítségükkel — jó közelítéssel — szétválasszuk a mélyebb okok által differenciált csoportokat.

havonta, további egyharmaduk havi 200 és 400 forint közötti összeggel rendelkezik, 21% azok aránya, akik havi 600 forintnál nagyobb összeggel gazdálkodnak.

Az ösztöndíjból, a zsebpénzből és a különféle egyéb pénzforrásokból származó összeg nagysága — a különbségek ellenére — olyan helyzetet biztosít a szakmunkástanulóknak, amely anyagilag kedvezőbbnek tűnik a középiskolás diákok helyzeténél. Bár a középiskolásokról csak 1968-as adatok állnak rendelkezésünkre, valószínűnek tartjuk, hogy helyzetüknek csak a mutatószámai (pl. a forintösszegek) változtak azóta, meghatározó viszonyaik lényegében azonosak. A diákok 91%-a 1968-ban havonta 100 forintnál kevesebb összeggel rendelkezett. Természetesen nem a szakmunkástanulókkal szembeni hátrányukat akarjuk ezzel bizonyítani, hanem azt a különbséget, ami az egyes társadalmi státusok motivációs rendszerében mutatkozik. A szakmunkástanulók anyagi előnyét ugyanis valószínűleg a már említett kulturális-szociális hátrány funkcionális társadalmi kompenzációjának is tekinthetjük. Az anyagi előnyt biztosító összefüggések között ugyanakkor döntő szerepe van annak, hogy a szakmunkástanulók féllábbal az iskolában, féllábbal az üzemben állnak: a tanulók munkájával kapcsolatban az utóbbi összefüggések (pl. munkaerő-gazdálkodás stb.) is érvényesülnek. A korosztály két csoportjának különbségére ideológiai-lag a munka fogalmkörében kell magyarázatot találni. Ennek az összefüggésnek mélyebb szociológiai vizsgálatára még hazánkban nem történt kísérlet. Különösen érdekes vonatkozása e sajátos motivációnak érvényesülési mechanizmusa: részben intézményes (makrotársadalmi), részben spontán, családi (mikroszociológiai) összefüggéseken át.

Az életforma szempontjából az anyagi különbségek önmagukban nemcsak a családi és intézményi keretek között érvényesülő szokásrend részeként jelentősek. Ahogyan különbözők az életforma anyagi keretei, ugyanúgy különbségek vannak az emberi keretekben, a társas kapcsolatokban is. Az önálló kapcsolatteremtés mértéke és jellege szerint eltéréseket az önállóság fejlődésének eltéréseiként értékelhetjük.

Az első szakmacsoport* tanulóinak önállóságára utal, hogy a családi kapcsolatok megszakadása nélkül (81%-uk megbeszéli problémáit szüleivel) jóval több családon kívüli kapcsolatot teremtenek, mint a másik két szakmacsoport tanulói. Egyrészt szabad idejüket — bár abszolút számban igen kevesen, a többi szakmunkástanulóhoz képest csaknem ötszörte — többen töltik felnőtt gyári munkatársaikkal. Azt a tendenciát — ami a szakmunkástanulókat a diákokhoz hasonlóan általában jellemzi —, hogy szabad idejüket leginkább kortársaik között töltik, ez a csoport mutatja a legkevesebbé (53%, szemben a harmadik szakmacsoport 67%-os arányával), bár közöttük a legkisebb a barát nélküliek aránya (mindössze 4,32%, ami fele a többi csoportra jellemző aránynak). Másrészt 61%-uknak van a szűkebb családon belül olyan felnőtt bizalmasa, akivel problémáit megbeszéli — ebben hasonlítanak a többiekhez —, ugyanakkor kétszer nagyobb hányaduk talált bizalmast a családon kívül, mint a másik két csoportban.

* A *szakmacsoport* fogalmának használatát tanulmányunk első részében meghatároztuk.

*A gépipari tanulók megoszlása a felnőtt
bizalmas családi kapcsolata szerint (százalékban)*

Szakmacsoport	Felnőtt bizalmas kapcsolat		
	szűkebb családon belül	családon kívül	nincs
1.	60,9	12,7	15,0
2.	44,0	4,2	25,3
3.	62,9	5,5	26,3

Az adatok azt mutatják, hogy a második és a harmadik szakmacsoport tanulói kapcsolataikban valóban kevésbé önállóak. A viszonylagos anyagi függetlenség hatása a vidéki jelleget mutató csőszerező csoportot még a családtól való térbeli távolság hatásával együtt sem tudta önállósítani, csupán meglazult kapcsolatuk a családdal. Az ok: a társadalmi szituációhoz való adaptálódás nehézsége. Az eredmény pedig az, hogy negyed részük kénytelen nélkülözni a felnőtt társadalom minden személyes segítségét ebben a nehéz helyzetben.

Az „elit szakmák” tanulói 26%-ának „magárahagyottságát” egyrészt azzal lehetne magyarázni, hogy a szakmunkásképző iskolába kerülés sokuk számára konfliktusokon keresztül végbement „lefelé való mobilitást” jelent, vagy legalábbis a mobilitási tervek megghiúsítását; másrészt pedig azzal, hogy a családi nevelés nem volt adekvát a gyerek személyes és szociális perspektívájával. A családtól való függetlenedésük látszatjellegét jól mutatja az a tény, hogy 31,5%-uk felnőtt bizalmasa az apa és az anya együtt, s ez az arány csaknem a duplája a többi csoporténak.

Az anyagi (pénzügyi) helyzet és a családi kapcsolatok mint életformateremtő hatását komplexen mutatja a nyári szünidő durva „időmérlege”.* Ebben általában a tanulók életformájára jellemző nyaralás-pihenés dominál. Feltételezhető ugyan, hogy a nyaralás-pihenés finomabb elemzése döntő különbségeket tárna fel a diákok és a szakmunkástanulók vakációja között, ezek empirikus felmérését azonban nem tudtuk elvégezni.

A szakmacsoportok közül feltehetően az „elit szakmák” tanulói állnak legközelebb a diákok nyári „időmérlegéhez” — ahogyan legközelebb álltak ahhoz is, hogy középiskolások legyenek. A többiekhez képest jóval kisebb arányú náluk a pénzkeresés és a házimunka, és valamivel többször fordulnak elő a nyaralás különböző formái. A saját kedvük szerint töltött időben jellemző módon csak náluk tapasztalható a ház körüli javító-szerelő munka. A csőszerezők viszont — ezzel ellenkezőleg — a hagyományos házimunkában állnak az élen (45%, szemben az autószerelők 10,6%-ával). A pénzkeresés arányai megfelelnek mind a forgácsolók és a lakatosok viszonylag függetlenebb ambíciója követelményeinek: mindkét

* Csak idézőjelben nevezhetjük időmérlegnek a rendelkezésünkre álló néhány mondatos beszámolókat.

csoportnak több mint negyed része végzett a nyári szünetben pénzkereső munkát.

Az általános homogenizáló tényezők hatása talán a szabad idő eltöltésében mutatkozik meg legerőteljesebben. A három szakmacsoport között itt alig találunk különbségeket. Minden szakmacsoport tanulóinak 43—45%-a aktívan sportol. Egyetlen jellemző különbségük, hogy a csőszerezők inkább kedvtelésből, egyesületen kívül sportolnak, míg a többiek jó része versenyszerűen, egyesületben. Azt egyelőre nem tudjuk megfelelően magyarázni, miért alacsonyabb a sportolók aránya, mint a diáksportolóké (ott a fiúk 64%-a sportol, 60%-uk egyesületben!). A mozilátogatás gyakorisága éppen csak elmarad a sportolás gyakorisága mögött, az olvasók aránya pedig általában egyharmad körül van. A harmadik szakmacsoport mutat némi eltérést, amely arányaiban ugyan kicsi, ahhoz azonban elég, hogy megfordítsa a sorrendet az olvasás és a mozilátogatás között, az előbbi javára.

A művelődés tartalmának megbízható elemzését még nem tudjuk elvégezni. A rendelkezésre álló adatok alapján azonban az igény szint fejletlenségére következtethetünk. Ezt az is mutatja, hogy a moziban túlnyomórészt értéktelen kalandfilmeket és krimiket néznek meg, vagy válogatás nélkül mindent, ami műsorra kerül. Csak az „elit szakmák” tanulóinak egy kis töredéke válogatja ki a művészileg értékes filmeket. A többiek ezeket általában gyengének, rossznak minősítik, ha véletlenül megnézik.

Ugyanez a tendencia az olvasmányok kiválasztásánál. Az irodalom egyik vagy másik kategóriájába tartozó könyvek említése lehet valamivel gyakoribb valamelyik szakmacsoportban, de a kategóriák rangsora nem változik lényegesen. A tanulók olvasmányait a kaland és a krimi uralja. Az értéktelen művek túlsúlyát a fiatalok kulturális életútja eléggé megmagyarázza. Az összkép azonban nem reménytelenül lehangoló, mert a tanulók mintegy negyede olvas értékes szépirodalmi műveket is. A leginkább nyugtalanító tény végül is az, hogy a vizsgálatban szereplő szakmunkásfiatalok csaknem egyharmada egyetlen könyvet sem olvasott a felmérést megelőző fél év során.

Ha az aktív művészeti tevékenységről a „*Diákéletmód Budapesten*” szerzői azt állapíthatták meg: „A középiskolások túlnyomó többségének életviteléből teljes mértékben kimaradnak az aktív művészeti tevékenységek”, mivel csak 10%-uk vett részt öntevékeny művészeti csoport munkájában, akkor nekünk elég leírunk, hogy ez az arány a vizsgált szakmunkástanuló mintában 2%. Ez a rendkívül alacsony arány számos okra (az igények fejletlensége, fáradtság, az intézményi keretek hiánya stb.) vezethető vissza. Ezek elemzése helyett itt azonban csupán a tényeket tudjuk jelezni.

A szakmunkástanulók életformáját közvetlenül befolyásoló tényezők közül a legfontosabbnak a tanulmányi idő alatti lakóhely tűnik, mivel döntő szerepe van a tanulók mind fizikai-fiziológiai, mind kulturális-szociális és pszichológiai körülményeinek szervezésében. Az életformakeretek alakulását illetően ebből a szempontból három nagy csoport fordul elő. Az első csoportba azok a gyerekek tartoznak, akik szakmunkástanuló

éveiket szüleiktől távol, kollégiumokban töltik. A második csoportba azok, akik falusi lakóhelyükről naponta járnak be a városi szakmunkásképző intézetekbe. A harmadik csoportot pedig a folyamatosan szüleiknél lakó városiak alkotják. A kollégisták, a bejárók, és a helyben lakók csoportja természetesen nem azonos egyetlen származás szerint megkülönböztetett kategóriákkal sem, de a két dimenzió feltételezhetően összefügg.

A *kollégista* gépipari szakmunkástanulók általában paraszt- vagy mezőgazdaságimunkás-származásúak, akiknek otthoni környezete is sok rokon vonást mutat és akiket a kollégium még inkább összekapcsol.

A *bejárók* többsége elsőgenerációs munkásszülők gyereke. Szüleik segéd-, betanított vagy szakmunkások, akik gyerekeikhez hasonló bejáró életmódot folytatnak.

A *szüleiknél helyben lakó* gyerekek származásukat illetően két csoportba tartoznak: 1. munkásszülők gyerekei, akik városi környezetben élnek; 2. nem fizikai foglalkozású szülők gyerekei.

II. ÉLETFORMATÍPUSOK* A BUDAPESTI GÉPIPARI SZAKMUNKÁSTANULÓK KÖZÖTT

A lakóhelyük és ezzel összefüggésben társadalmi eredetük szerint megkülönböztetett szakmunkástanuló csoportok — szakmatanulással töltött éveikben — a rétegre jellemző, homogenizáló tendenciák mellett többé vagy kevésbé eltérő életformakeretek részesei, s ennek következményeként életmódjuk is eltérő. Természetesen egy-egy lakóhely és társadalmi környezet meghatározta életformakerethez nemcsak egyféle életmódtípus kapcsolódik, hanem ezek számtalan variánsa lehetséges. A probléma természetete miatt és a vizsgálat jelenlegi szakaszában nem törekedhetünk az elemzés teljességére, csupán a szakmunkástanulókkal készített kérdőívek és interjúk nyomán egy-egy viszonylag plasztikusan kibontakozó életformatípus legfontosabb jellemzőinek leírására vállalkozhatunk.

*A fővárosi kollégiumokban élő vidéki szakmunkástanulók életformájának jellemzői***

Az e csoportba tartozó szakmunkástanulók számára a tanuló évek különösen fontos *változásokat* jelentenek. Ezek a gyerekek szakmunkásképző intézetbe kerülésükkor nemcsak iskolát változtatnak, hanem lakóhelyet, környezetet, sőt társadalmi réteget is. Többségük falusi származású, paraszt- vagy mezőgazdasági munkás szülők gyereke, van közöttük néhány

* Életformatípusokon itt egyszerűen olyan főbb vonásaikkal leírt életformákat értünk, amelyek tapasztalataink szerint nagyobb szakmunkástanuló csoportokra jellemzőek. Nem tekintettük azonban kritériumnak sem elterjedtségük mértékét, sem egymástól való különbségük finomabb árnyalatait.

** Elemzésünk a kutatás jelenlegi stádiumában a kollégista életforma egyetlen típusának leírására korlátozódik. Feltehető, hogy információink bővülésével az eddigiektől eltérő kollégiumtípusok, s ezzel együtt másfajta kollégista életformatípusok leírására is vállalkozhatunk.

ingázó munkásszülő gyereke is. Számukra az ipari szakmunkásképző iskolába, az üzembe és a munkakörnyezetbe kerülés egész életüket átformáló, generális változás. Elsősorban ennek tulajdonítható, hogy szakmunkástanuló éveik kezdetén idegenség-élményük a legerősebb. Mindenekelőtt idegenek a városban, ahol számtalan új jelenséggel találkoznak a közlekedéstől az emberek személytelen egymás mellett éléséig, s amelynek egyetlen olyan szöglete sincs, ahol kiismernék magukat. De idegenek a szakmunkásképző iskolában is, ahol a falusi általános iskola patriarchális légköre után a szakképzés célszerűségének alárendelt szokásrendet találnak, s még inkább idegenek az ipari üzemekben, ahol a számukra teljesen ismeretlen technika világával találják szemben magukat. De a változások közül a legdöntőbb mégiscsak az, hogy a megszokott családi élet védettségéből kollégiumba kerülnek, s így az őket érő egyéb változások megemésztéséhez a családi otthon nem nyújthat segítséget. A kezdeti időszak bizonytalansága után az iskola, az üzem, a kollégium rendszabályai és követelményei meghatározott keretek közé, állandó ritmusba kényszerítik életüket, kialakul szakmunkástanuló életformájuk. Ennek iskolai és üzemi meghatározói azonosak minden csoportban, speciális jellemzőit tehát elsősorban a kollégista életkeretből vezethetjük le.

A kollégista szakmunkástanuló szemében a kollégiumi *környezet* legalább annyira eltér a családi környezettől, mint amennyire a városkép a falukeptől. A családi környezet méreteihez képest a kollégium méretei aránytalanul nagyok. Idegen, az egyébként pozitív változást hordozó kommunális ellátottság is: a központi fűtés és a folyóvíz, amelyek használatához a gyerekek nagy része nem szokhatott hozzá. De talán még lényegesebb eltérést jelent a tárgyak és berendezések közös használata, s ezáltal személytelen jellege. Míg a családi környezet tárgyai általában személyhez kötöttek, érzelmi töltésűek, addig a kollégiumban csak néhány személyes tárgyát őrizheti meg a tanuló, s a kollégium tárgyaival csak használatuk idejére kerül kapcsolatba. Mindezt fokozza, hogy míg a családi környezet tárgyainak használata szokásszerű, addig a kollégium tárgyainak használatát formális *szabályzatokkal*, előírásokkal határozzák meg, amelyeknek elsődleges célja a tárgyak épségének védelme. De nemcsak a kollégium tárgyainak használatát szabályozzák előírt rendszabályok, hanem a kollégisták életmódját, mozgáslehetőségeit is. E rendszabályok egyik célja, hogy az eltérő családi környezetből verbuválódott gyerekeket valamiképpen egységes életritmusba tereljék, otthonról hozott szokásaikat és magatartásukat bizonyos mértékig átformálják. Mint ahogy ezt az egyik kollégista megfogalmazza: „Hát mondjuk ez arra jó, hogy amíg nem megy a tanuló szakmunkásnak, amíg nem lesz szakmunkás, addig itt próbálják nevelni arra, hogy a társaságba beilleszkedjen, hogy ne a későbbiekben legyen probléma belőle. Szóval nagyon lényeges az, hogyan illeszkedik bele a társaságba.”

Ez az egységesítő tendencia természetesen együtt jár a gyerekek egyéni hajlamainak, személyiségjegyeinek lefaragásával is. A kollégistáknak nemcsak egymáshoz kell igazodniuk, hanem egy általánosan, mindenki számára előírt szabályrendszerhez is. A rendszabályok megalkotásának másik célja az, hogy a gyerekeket olyan életmód keretei közé kényszerítsék,

amely leginkább megfelel az iskola és az üzem elvárásainak. A kollégiumok rendje a másik két intézmény követelményeihez alkalmazkodik, ennek betartására készíti a tanulókat a reggeli ébresztőtől az esti takaródóig. A szabályok kialakításának harmadik összetevője a kollégiumok belső struktúrája, ami szerves része a szakmunkásképzés egészének. Ennek legszembevetőbb jellemzője, hogy a kollégiumok többségében sok a gyerek. A zsúfoltság-élmény nemcsak azért általános a kollégista szakmunkástanulóknál, mert korábbi életükben kisebb közösségekhez szoktak, hanem azért is, mert a kollégiumok nagy létszámai eleve lehetlenné teszik, hogy kialakuljanak az együttélés kellemesebb, kényelmesebb, emberibb-közösségibb formái. „Szerintem nem kellene ennyi srác. Vagyunk vagy 800-an. Kevesebben kéne lenni egy szobában is. És jobban berendezni, szőnyegetek vagy valamit. Barátságtalan.” „Mert nyolc fiú, hát nem értünk egyet egyes dolgokban, meg hát kicsi is a hely nyolc főnek. Emeletes ágyak vannak, na jó, hát nem azt akarom én mondani, hogy a szobában akkora hely legyen, hogy táncolni lehessen, de hát úgy, hogy kényelmesen elférjen. Mondjuk ezt a szobát előttünk szakmunkások lakták, négyen laktak benne. Most meg annyi tanulót fölvet a válalat, hogy nem tudta a tanulóit elhelyezni, és így nyolcágyasak vannak.”

A kollégiumok belső helyzetére egyúttal az is jellemző, hogy egy-egy nevelő csoportjába több gyerek tartozik, mint ahánnyal érdemben tud foglalkozni. Ez a tény a kollégiumokban uralkodó nevelési szokásokra is rányomja bélyegét.*

Megfigyelhető, hogy a kollégiumokban szolidaritás alakul ki a kollégista szakmunkástanulók között. Ez az összetartozás nemcsak a kollégiumon belül funkcionál, hanem a kollégiumon kívüli világban is. A kollégisták az iskolán és az iskolai osztályokon belül is összetartanak, közös életformájuk és közös érdekeik összekovácsolják őket. Jellemző például, hogy azok az iskolai osztályok, amelyek csak kollégistákból állnak, formális közösségként is jobbak, mint a vegyes osztályok. A homogén osztályokban összehasonlíthatatlanul jobb a kollégisták helyzete, mint azokban, ahová csak néhány kollégista került. „Nem nagyon kedveltek, amikor elsőévesek voltunk. Egyedüli vidéki srác vagyok az osztályban, mondjuk a többiek bejárnak a környékről. És most jött megint egy srác, aki vidékről jött, más megyéből, nem Pest megyéből. Nem nagyon kedveltek először. Volt is ebből balhénk. Mert vidéki voltam, és mindig olyan szövegek jöttek, hogy »anyád megfejte-e már a tehenet?« meg ilyesmi. Persze ez nekem nem tetszett, és akkor odavágtam valamit hozzájuk, és akkor voltak balhék belőle.”

A kollégista nagycsoportok nyújtotta védettségénél a gyerekek számára lényegesebbek a kiscsoportos összetartozások, azaz a barátságok. A kollégista szakmunkástanulóknál megfigyelhető, hogy barátságaik eredete majdnem kizárólag csak a kollégiumra korlátozódik. Eredeti lakóhelyi, általános iskolai, gyerekkori barátságaik a kollégiumba kerülésük meg-

* Részben ennek a következménye, hogy a kollégiumokban ritka a jó kapcsolat a nevelők és a kollégisták között. E szakmunkástanulók szorosabb kollégiumi kötődéseit inkább egymással való kapcsolataik jelentik.

szűnnek, vagy legalábbis fellazulnak. (Kivéve, ha gyerekkori barátaikkal azonos szakmát választanak, ami ebben a rétegben nem ritka, s ami általában nagyon tartós barátságot jelent.) „Az otthoni haverokkal már nincs olyan megértés, mint itt. Otthon is vannak haverok, de ezekkel az itteniekkel mégis jobban összeszoktunk már. Igaz, hogy otthon együtt nevelkedtünk, de itt mégis együtt vagyunk, egy helyen. Otthon is egy iskolába jártunk, de az még nem minden. Itt éjjel-nappal együtt vagyunk, és bővebben tudunk egymásról mindent.”

A kollégiumi barátságok alapja a származási közösség és a jelenlegi életforma közössége alapján érzett összetartozás. Hogy a közös múlt és az azonos vagy hasonló gyerekkori környezet milyen fontos összetartó erő, azt az bizonyítja, hogy gyakori a földrajzi összetartozás alapján születő barátság, az azonos vagy szomszédos falvakból és vidékekről származó gyerekek szoros kapcsolata. Ezek a többnyire páros kapcsolatok általában a kollégiumba kerülés bizonytalan időszakában alakulnak ki, és elsődleges funkciójuk, hogy az összetartozás biztonságérzetével segítsék a gyerekeket beilleszkedésükben. „Hát először úgy kezdődött, hogy aki a falumhoz közelebb lakott srác, azzal kezdtem barátkozni, aztán akivel én barátkoztam, azzal barátkoztak mások is, és így összebarátkoztunk, de mondom legelőször, akik úgy közelebb laktak.”

Ezek a kollégiumi élet kezdetén születő barátságok attól függően alakulnak a későbbiekben, hogy mennyire sikeres a gyerekek beilleszkedése. Előfordul, hogy a kezdeti páros kapcsolatok végigkísérik a szakmunkástanuló éveket, folyamatosan megőrzik biztonság- és védeltséget nyújtó funkciójukat, s a közösségeken belül páros szigeteket hoznak létre. A sikeresen beilleszkedőknél már megfigyelhető, hogy a kezdeti „földrajzi” barátságok később veszítenek intenzitásukból, s helyükbe közös érdeklődésből fakadó új barátságok lépnek, de természetesen ezek az új barátok is kollégisták. Végül az is előfordul, hogy a kezdeti időszak páros kapcsolatai csoportkapcsolatokká bővülnek, de a csoportba kerülés kritériumai hasonlóak az eredeti páros kapcsolatokéhoz.

Bárhogyan is alakuljanak a kollégista szakmunkástanulók barátságai, valamennyiükre jellemző, hogy annak a kollégium szab határt. Az iskolában például, ha nem is állnak szemben a nem kollégistákkal, mégis ritkán alakulnak ki közelebbi barátságok közöttük. Még ritkább, hogy kollégista szakmunkástanuló osztályon vagy iskolán kívüli kortársaival kerüljön közelebbi barátságba. Valamit megőriznek a városiakkal szemben táplált kezdeti bizalmatlanságukból, mindig egy kicsit idegennek, egy kicsit kívülállónak érzik magukat a városban, s ezt leginkább összetartásukkal igyekeznek kompenzálni. Erre természetesen azért is szükségük van, mert nem kollégista osztálytársaik lépten-nyomon éreztetik velük különbözőségüket, figyelmeztetik őket vidéki-, parasztszármazásukra. „Kicsit hátrányt jelent a vidékiség. Szóval lenézik azt, aki vidéki és parasztnak mondják. Nem mindegyik, de mondjuk a többsége. Nem tudom, miért van ez. Talán a vidékieknek nincs olyan viselkedésük, vagy ilyesmi.”

A kollégiumon kívüli kapcsolatok közé kell sorolnunk a szakmunkástanulóknak azokat a felnőtt-kapcsolatait, amelyeket intézményekben szereznek. Az iskolában a pedagógusokkal, az üzemekben az oktatókkal szem-

ben mindvégig jellemző alárendeltségi-függőségi helyzetük. A személyesebb, érzelmi töltésű kapcsolatok néhány kivételtől eltekintve nem jellemzők. (Kivételt néhány patriarchális mester—tanuló kapcsolat jelent.) Az üzemi munkásokhoz fűződő kapcsolataikra az alkalmazkodó semlegesség jellemző leginkább, a tanulók igyekeznek elkerülni a munkatársakkal adódó esetleges konfliktushelyzeteket, s ők cserébe elnézik hibáikat, ügyetlenségüket.

A származás és a kollégista életforma nemcsak a szakmunkástanulók kapcsolatrendszerét determinálja, de meghatározza *szokásaikat* is. Eredeti, családból hozott szokásaik alapvetően a paraszti élet szokásrendjében gyökereznek, de mivel a gyerekek a parasztság különböző rétegeit képviselik, azok nem nevezhetők teljesen homogénnek. A kollégium és a szakmunkásképző iskola hatásai részben az eltérő szokások homogenizálásának irányába hatnak, részben átalakítják azokat a sajátos környezet és életkeret törvényeinek megfelelően.

A szakmunkásképző iskola az otthon már gyerekkortól munkára szoktatott szakmunkástanulókat fizikai és szellemi követelmények elé állítja. Mivel többségük inkább a fizikai munka iránt érdeklődik, ezen a téren aktívabbak és sikeresebbek. Így életformájuk már szakmunkástanuló éveik alatt inkább munka-, mint tanuláscentrikussá válik. Ez a munka természete miatt alapvetően eltér ugyan az otthon tanult paraszti vagy félparaszti életformától, de mindennapi életük szokásrendje mégiscsak szüleikéhez hasonlóan a fizikai munka világa által determinált. Fogasztási szokásaik is az otthon tanult szokásrendben gyökereznek, és részben a kollégium kereteinek, részben munkacentrikus életmódjuknak megfelelően alakulnak. Étkezési szokásaikra a sok és kalóriadús táplálkozás jellemző. Ennek érdekében a kollégiumi ellátást vásárlással és otthonról kapott segítséggel igyekeznek pótolni. „A kaja jó, csak kevés. Néha adnak pótlást. De azért nem érdemes várni. Egy órát kell várni. Lejövök 6 órakor és akkor negyed 9-kor megint jöjjenek le? Nem éri meg. És legtöbbször nincs is. Vagy ők megeszik, vagy elviszik a malacoknak. Úgyhogy énnekem mindennap kell még valami kaját venni. Főzni nem szoktam, mert nem lehet. Lenne rezsó, csak nem engedik meg. Nem lehet elektromos berendezéseket használni. Meleg kolbászt szokok enni.”

Öltözködési szokásaik szintén jellegzetesek. Nem sajnálják a pénzt arra, hogy külső megjelenésük megfelelően a legutolsó divatnak. „Mikor hogy futja a pénzem. Ha nincs, az egyik divatot kihagyom, a másikat megveszem. Például eddig volt a trapéznadrág, most van párhuzamnadrág. Nem csináltattam trapéznadrágot, de csináltattam ezt. Most csak példaként mondom. Szóval nem csináltatok trapéznadrágot, ami vagy 300, vagy 400 forint, akkor addig gyűjtök, ha otthonról nem akarok kérni, és a másik divatot megveszem egyből. Látja az ember az utcán is, hogy mi a divat, de mondják is. Pesten láttak párhuzamnadrágot, másnap már itt is volt valakin, aztán megyen így tovább, ha valakin látnak valamit.”

Vidékiségükből származó kisebbségi érzéseiket elsősorban külsőségekkel igyekeznek kompenzálni, hiszen a városhoz adaptálódásnak ez a módja látszik számukra a leginkább megvalósíthatónak. Falutól való elszakadási és városhoz tartozási törekvéseiket elsősorban külsejükkel jel-

zik, igyekeznek lépést tartani a városi divat szélsőségeivel. Ezeket a törekvéseiket az otthoni környezet meghökkent tiltakozása, valamint a kollégium és az iskola fékező rendszabályai, büntető szankciói eredményesen táplálják, tovább fokozva e külsőségek jelentőségét. Ezért esetenként a divat szélsőségei az életformaváltás jelképévé nőnek.

A kollégista szakmunkástanulók életvitelét meghatározza, hogy más életformacsoportokba tartozó társaiknál több szabad idővel rendelkeznek, mivel a családdal otthon töltött idő náluk havi egy-két napra redukálódik. Ugyanakkor szabad idős tevékenységeikre rányomja bélyegét származásuk, munkájuk és kollégiumi életkeretük. Intellektuális, művelődési igény szintjük általában alacsony, erre sem otthon, sem az iskolában nem szoktatták őket. A szabad idős tevékenységek közül többnyire a szellemi erőfeszítések nélkül megszerezhető kapcsolódást választják. A munkával töltött napok után gyakran fáradtak, s inkább a kifejezetten passzív pihenést igénylik. De szabad idős tevékenységeiknek a kollégium is háttérrel szab, még akkor is, ha szabályai rugalmasak vagy kijátszhatók, mert mindenképpen korlátozza mozgási szabadságukat. A kollégiumon belül — számos esetben — csak pihenésre-alvásra és a tömegkommunikációs eszközök használatára nyílik lehetőségük. „Nem az, hogy nem lehet kibírni, de állandóan csak itt bent lenni, meg minden. Olyan unalmas itt bent. Tanulni úgysem tanul senki, nagyon keveset tanulunk. És csak egész nap itt bent unatkozik az ember és nem mehet ki. Utoljára mikor szalagavatónk volt, akkor volt itt egy bál. És most remélem, lesz ballagáskor is. Tévé, magnó, rádió van. De itt mindig annyian vannak, hogy nem érdemes lejönni, mert nem lehet semmit se látni. Egy-két srácnak van saját rádiója. A kollégiumi magnót mi nem használhatjuk, van egy srác, ő kezeli a magnót. Tévé van minden emeleten, azt szoktam nézni.”

Relative sok szabad idejüknek és kollégiumhoz kötöttségüknek köszönhető, hogy viszonylag sokat olvasnak. De olvasmányaikat a már említett szempontok szerint szelektálják, majdnem kizárólag csak irodalmilag értéktelen kalandregényeket, krimiket, bestsellereket olvasnak.

A kollégium által szervezett belső vagy külső művelődési-szórakozási alkalmak ritkák, részben a szervezés nem vállalt nehézsége, részben pedig a korábbi próbálkozások sikertelenségei miatt. Így a város nyújtotta szórakozási lehetőségek közötti választás többnyire a gyerekek egyéni döntésein múlik, amit meghatároz — igény szintjükön és a kollégiumi korlátokon kívül — a városban való tájékoztatatlanságuk és idegenségük is. A látogatott művelődési-szórakozási intézmények szinte évfolyamról évfolyamra öröklődnek, s néhány helyre korlátozódnak.

Többségük nemcsak azért nem használja ki a város nyújtotta szórakozási lehetőségeket, mert igénytelen, hanem azért sem, mert nem „szoktak” színházjegyet venni, nem „szoktak” a műsorok közül választani, és nem „szoktak” a színházba járás rítusához. Általában kerülnek a művelődés és szórakozás aktív — személyes „jelenlétet” igénylő — színhelyeit. Annak ellenére például, hogy valamennyien szeretik a beatzenét, klubtag alig akad közöttük. Leginkább a személytelen jelenlét illúzióját legjobban biztosító mozi a fő szórakozási lehetőség. Gyakran járnak moziba, s a fil-

meket olvasmányaikhoz hasonlóan szelektálják, a művészileg igénytelen krimiket, cowboy-filmeket és vígjátékokat részesítik előnyben.

Szabad időс tevékenységeiknek másik jellegzetes és felettebb időigényes formája az ún. „szórakozás”, ami többnyire céltalan sétát, lődörgést jelent. Általában csoportosan járkálnak a már ismerős városrészekben, időnként (anyagi helyzetüktől függően) betérve egy-egy zenés presszóba is. Városi lányismerőseiket, partnereiket is ilyen alkalmakkor szerzik, s ez későbbi kapcsolataikat is meghatározza. „Hát szóval kimegyek így a haverokkal. Itt vagyunk kint a sarkon, beszélgetünk mindenről, ami közbejön. Nem állunk itt egész este, elmegyünk valamerre. Megeszünk egy fagyit, vagy elmegyünk ki a szigetre, focizunk egyet.” „Néha bemegyünk a presszóba, a Szabadság, ami a híd mellett van. A Margit-szigeten meg a játéktérben szeretek játszani. Csak hülyeségnek tartom, sok pénzt el lehet szórni azon is. Ketten-hárman megyünk a szobatársakkal, aztán van, hogy tízen is összeverődünk valahol Pesten.” „Lányokkal utcán ismerkedünk meg vagy moziban. Leszólítjuk őket. Vagy a szigeten. Rengeteg hely van ilyen.”

A bejáró szakmunkástanulók életformájának jellemzői

A város környéki falvakból bejáró, általában elsőgenerációs munkáscsaládokból származó szakmunkástanulók életformájára bizonyos fajta átmenetiség jellemző. Iskolájuk és munkahelyük a városhoz, otthonuk viszont a faluhoz köti őket. Ez a kettősség szabja meg életformájuk kereteit, melynek következtében életformajegyeik lényegesen eltérnek más szakmunkástanuló csoportokétól.

A szakmunkásképzőbe kerülés az ő életükben is fontos, de az előző csoportéhoz képest kevésbé generális *változás*. Ők is falusi általános iskolából kerülnek a városi szakmunkásképző iskolába, de az előző csoporttól eltérően város környéki általános iskolából, amelynek színvonalára és légkörére rányomja bélyegét a város közelsége. Ők is falusi környezetből kerülnek munkáskörnyezetbe, de lakóhelyeik nem hagyományos falvak, és közvetlen családi környezetük is inkább munkás-, mint parasztkörnyezet. A város sem teljesen ismeretlen számukra, gyerekként is többször megfordultak benne, s így ott jobban tájékozódnak, mint kollégista társaik. S végül az ő életükben bekövetkező változás azért is kisebb, mert iskolaváltoztatásuk nem jár együtt lakóhelyváltoztatással, a megszokott lakóhelyi, családi környezet biztonságot nyújtó védelme segíti beilleszkedésüket. A szakmunkástanulóná válás náluk is új életszakaszt jelöl, de ez nem olyan mértékben eltérő a korábbitól, mint a kollégistáké, inkább annak új elemekkel bővülő szerves folytatása.

Mindezek következtében az őket érő *környezeti* változások is kisebb jelentőségűek. Eredeti lakóhelyükkel folyamatos marad a kapcsolatuk, a falu továbbra is természetes közege életüknek. Lakóhelyi közösségükön belül a bejárók általában elég népes csoportjába tartoznak, e csoport életmódmintáját követik, azaz életformájuk nem nagyon különbözik rokonaik, szomszédaik, sőt szüleik életformájától. Családi környezetük, s az ehhez tartozó szokásrend is az állandóság stabilitását nyújtja számukra, tör-

vényei megszokottak, gyerekkortól ismerősek. Az új környezeti világot részben a város, részben pedig a szakmunkásképző iskola jelenti számukra. Munka- és tanulóidejükön túl azonban alig tartózkodnak a városban, s így adaptálódásuk a városhoz is kisebb, mint a kollégistáknál. Tulajdonképpen soha nem válnak városiakká, mindvégig megmaradnak a bejárók pozíciójában, akiknek iskolájukon és munkahelyükön kívül alig van közük a városhoz.

A szakmunkásképző iskola közegében kezdetben ők is idegenek, de az iskola követelményeinek tisztázódása, rendszabályainak megismerése után biztonsággal tájékozódnak, tudják mit várnak tőlük, s mit kell teljesíteniük a siker érdekében. Ugyanez vonatkozik munkahelyükre, ahol az előző csoportnál előnyösebb helyzetben vannak, mivel otthoni munkakörnyezetük következtében az ipari munka és a technika világa már nem teljesen ismeretlen számukra, s az üzemek belső hierarchiájában is biztonságban tájékozódnak.

Környezeti világukhoz hasonlóan életformájuk keretei is eltérnek kollégista társaiktól, másfajta *szabályokhoz* és törvényekhez kénytelenek életmódjukat alakítani.

A szakmunkásképző intézmények követelményei megszabják időbeosztásaikat, és szokásaikat is ezek előírásaihoz kell alakítaniuk, de a kollégistáknál valamivel kevésbé kötődnek az intézményekhez. Ennek elsősorban az az oka, hogy „magánéletük” szférája viszonylag független ezektől az intézményektől, szabadidejük nagy részét földrajzi értelemben is távol töltik, míg a kollégisták magánélete a szakmunkásképzés intézményrendszerén „belül” zajlik.

A kollégisták életformáját megszabó, egalizáló kollégiumi rendszabályok helyett az ő életformakereteiket sokkal inkább a család szokásrendje határozza meg, s ez egyúttal azt is jelenti, hogy (a réteghez tartozó családok számtalan rokonvonása ellenére is) az előbbieknél sokszínűbb, változatosabb életmódkeretekkel találkozunk.

Valamennyiükre jellemző azonban, hogy szakmunkástanulóvá válásukkal családi státusuk is megváltozik. Korábbi egyértelmű gyerek-státusukat szakmunkástanuló, azaz félig tanuló, félig dolgozó állapotuknak megfelelően a családban is egy félig felnőtt státus váltja fel, ami természetesen jogaik, lehetőségeik és függetlenségük növekedésével társul. Ehhez hozzájárul bejáró életmódjuk is, amennyiben határt szab a szülői korlátozásnak és ellenőrzésnek. Az a tény, hogy napjaik egy részét lakóhelyüktől távol, a városban töltik, a korábbinál nagyobb szabadságot és önállóságot ad. Ugyanakkor a bejárás, az állandó időhöz-vonathoz kötöttség korlátozza is szabadságukat, egy tőlük független „rend”-hez kénytelenek igazítani szokásaikat.

A bejáró életforma *kapcsolataik* alakulásában is determináns. Mindenekelőtt jellemző rájuk, hogy családjukkal-szüleikkel való kapcsolatuk a mindennapi érintkezés szintjén marad. Ennek ellenére szüleikkel való együttélésük nem mentes a konfliktushelyzetektől, ami részben bejáró életmódjuk, részben félig-felnőtt státusuk következménye. Míg az előző csoportba tartozó gyerekek szülei a kollégista helyzethez alkalmazkodva többé-kevésbé lemondanak korlátozó-ellenőrző szülői funkciójukról (ill. azok nagy

részét a kollégiumra ruházzák), addig a bejárók szülei igyekeznek betölteni az ilyenfajta funkciókat, bár ennek korlátaival maguk is tisztában vannak. Saját és gyerekeik bejáró életmódja minimálisra csökkenti otthon együtt töltött szabad idejüket, a családi „nevelés” alkalmait. „Hát beszélgetni se nagyon szoktunk, nem is igen találkozunk, az a helyzet. Mert mire ő hazajön 4—5 óra körül, én épp akkor megyek el hazulról, mert délután én nem vagyok otthon, és mire hazamegyek, addigra lefekszik. Anyámmal se nagyon... szóval nem beszélek meg velük semmit, ami úgy saját magamra tartozik.” A szülők korlátozott törekvései ütköznek a gyerekek függetlenedési szándékával is, s ezért ezekben a családokban elég ritka a jó gyerek—szülő kontaktus, gyakoriak a konfliktushelyzetek. „Én egyiküknek sem vagyok a kedvence. Először is a nézetük miatt. Mert én járok el otthonról a legtöbbit. A nővérem se jár el annyit, mint én. Mert ahányszor valami van, megyek bulikra, szórakozni vagy valami ilyesmi, az rendkívül nem tetszik nekik. Hogy szököévenként vagyok csak otthon.”

Felnőtt-kapcsolataik másik csoportja intézményi eredetű. Ezekre jellemző, hogy a kollégistáknál kevésbé érzik alárendelt, függőségi helyzetben magukat, kritikusabbak, kevésbé alkalmazkodók. Mivel az iskolába csak tanulni, az üzembe csak dolgozni járnak, ottani eredményességüknek kevesebb köze van magánéletük alakulásához, a kollégistáknál kevésbé hajlandók elfogadni a számukra kedvezőtlen helyzeteket. „Akik kollégiumban vannak, azoknál más, mert az rá van szorulva a kollégiumra, és ahogy hallom, azokat szigorúbban tartják, meg ki is szűrnak jobban velük. De azok olyan vidékiek, egyáltalán nem dörzsöltek, és ki lehet velük szűrni, és ezt a nevelők is tudják. Jó, én is vidéki vagyok, de Dabas az nem olyan messze esik Pesttől, mint mondjuk egy Szabolcs, csak más. És nem egy kollégista srác mesélte már, hogy milyen kiszúrások mennek ott. Én az biztos, hogy el nem mennék ilyen kollégiumba, inkább nem tanulnék, vagy mennék haza a tsz-be, ha nincs más. De önáluk a munkával is másképp van, mert nagyon tudnak dolgozni, én nem mondom, én is, ha csinálom, akkor jól csinálom, meg szeretem is, de ezek tényleg túlzásba viszik. A gyárban ott is megvannak, szeretik őket, de ott is kiszúrnak velük, mert többet bíznak rájuk.”

A bejáró szakmunkástanulók kapcsolatainak másik nagy csoportja kortárs-kapcsolat. Ezekre elsősorban az jellemző, hogy inkább lakóhelyi, mint intézményi eredetűek. Mivel iskolai, illetve üzemi közösségeikben kizárólag csak tanuló- és munkaidejüket töltik, így osztály- és munkatársaikkal alig nyílik alkalmuk kötetlen együttlétre. Városi vagy kollégista osztálytársaikkal való baráti kapcsolataiknak akadály a sajátos csoporttudatuk is. Eltérő életformajegyeik alapján másnak érzik magukat, ezért alig van példa arra, hogy más életformacsoportokba tartozókkal barátkoznak. „A vidékiek és a pestiek ritkán barátkoznak egymással, de előfordul. Én egyetlenegyről sem tudok. A mi osztályunkban sincsenek ilyen barátságok. Egyébként ez egy rendkívül rossz osztály, ha valamit nem akarni kell, akkor van csak közösség. Ha akarni kell, akkor fele így, fele úgy, egyik erre húz, másik arra húz.”

Tulajdonképpen a „vidékiség-tudatnak” egy sajátos, bejáró változata

jellemző rájuk. Különböznek a városiaktól, akik őket is „falusiként” kezelik, de ők nem érzik igazán vidékieknek magukat, ezt hangoztatják is. „Nem szeretem, ha a műhelyben mondják, hogy vidéki vagy valami. Mert attól függetlenül ugyanolyan vagyok, mint ők, sőt néha még külön is. Velem nem éreztetik, hogy vidéki vagyok. Azzal éreztetik, akik tájszó-lással beszélnek. Azokat rendszerint csúfolják. Hát én nem hiszem, hogy tájszó-lással beszélnek. De előfordul ilyen csúfolódás, hallottam már ilyen. Meg vannak osztálytársaim, akiknek tsz-be jár az anyja, vagy mit tudom én, és akkor megy haza segíteni, mondja, hogy megy haza kukoricát törni. Ilyenkor az egész csoport csak röhög rajta.”

Egy-egy heterogén osztályon belül a kollégistákhoz hasonlóan megfigyelhető a bejárók összetartozása is. Ennek jelentősége azonban többnyire megmarad a közös életformajegyeket hordozók érdekazonosságánál, mintegy demonstrálva a más csoportoktól való különbözőséget, de ritkán jelent valóban tartalmas baráti kapcsolatokat. „Így az osztályban már inkább van vita, mert itt van olyan, hogy na, ezek imreiek vagy kispestiek, akkor vonatosak. Szóval, így húzzuk egymást, hogy na, az egyik azt mondja, hogy kormos-gőzös, ez a vonatos, ezt rám is mondják. A legtöbbször nem veszem föl, mert ez csak vicc, nem sértésből mondják. Aztán megint más, hogy ha lemucsáznak.”

A tulajdonképpeni barátságok az intézményektől függetlenül, életük szabad idejében születnek, részben lakóhelyükön, részben a vonaton. Az utazás, életük e kényszerű tartozéka, ami megfosztja őket szabad idejük egy részétől, kárpótlásul a társas együttlét alkalmait nyújtja számukra. A vonaton módjuk van bejáró szakmunkástanulókkal vagy hasonló életformájú fiatalokkal társasági együttlétre. Új ismerőseik, barátaik többségét is utazás közben szerzik. Az utazás menetrendszerűen ismétlődő együttlétei valamilyen életforma-hasonlóságon alapuló közösséggé kovácsolják őket, s gyakori, hogy az együttlét a lakóhelyen tovább folytatódik. „Ezek mindenféle srácok. Vannak a tsz-ből is, akkor van olyan, aki itt dolgozik a Vörös Csillagban. És akkor megyünk haza a vonaton, vagy mikor jövünk befelé, beszélgetünk, meg hülyéskedünk. Hát van mindenféle, vagy hogy kártyázunk, akkor, hogy kinek van kajája, mert az akkor is jólesik, ha nem vagyunk éhesek, úgy heccből szoktuk.”

Gyakori, hogy lakóhelyi eredetű, gyerekkorból, általános iskolából származó barátságaikat a közös bejáró életforma, a közös utazás és a közös otthoni időtöltés szorosra és tartósra kovácsolják. E barátságok funkciói különböznek a kollégistákéitól. Kevésbé fontos, hogy biztonságot, védelmet nyújtsanak; sokkal inkább a közös életforma, a hasonló szokásrend, a közös szórakozás és a közös érdeklődés a meghatározó. Ezekben a kapcsolatokban nyoma sincs az óvatos-bizalmatlan védelmet kereső és nyújtó baráti kötődéseknek. A stabilitás biztonságát nyújtó családi és lakóhelyi környezet következménye, hogy ezek a gyerekek hajlamosabbak a nyitott baráti társulásokra, gyakoriak közöttük a csoportos barátságok, bár a csoporthoz tartozás kritériumaként itt is meghatározó a közös lakóhely vagy a hasonló életforma.

Kapcsolataik a lányokkal barátságaikhoz hasonlóan alakulnak. Ritkán kerülnek közelebbi kapcsolatba városi lányokkal, ebben részben kollégis-

tákhöz hasonló „vidéki” komplexusaik akadályozzák őket, részben pedig az, hogy szabad idejük jelentős részét nem a városban töltik. A lányokkal való ismerkedés lehetőségét is elsősorban az utazás nyújtja számukra, ahol az együtt utazás enyhíti a megismerkedés kezdetének nehéz pillanatait. Ezek a kapcsolatok azonban ritkán tartósak, inkább csoportos, mint páros együttlétek. „A legtöbb lány, akit ismerek olyan, hogy vonatozik maga is. Ott vagyok a vonaton, a legtöbbet föleslegesen, hát ott tudok szórakozni. Ott ismerem meg őket.”

A bejáró szakmunkástanulók fogyasztási *szokásai* is lényegesen eltérnek az előző csoportétól. Szokásaik alakulásában családjuk szerepe a meghatározó. Családjukkal való együttélésük következtében anyagi függőségük is erőteljesebb, kevésbé önállóan gazdálkodnak a pénzüikkel: ösztöndijukat, keresetüket általában hazaadják szüleiknek, akik azt napi zsebpénz formájában adják vissza.

Étkezési szokásaik is a család szokásrendjének alárendeltek. Általában bőségesen és kalóriadúsán táplálkoznak, de bejáró életmódjukból következően egészségtelen rendszerben: fő étkezésük a délután vagy vacsoraidőben elfogyasztott bőséges fött étel.

Öltözködési szokásaikat is megszabják a szülők és a családi környezet. Anyagi függőségük következtében általában a szülőkkel közösen vásárolják meg személyes holmijukat. A kollégistákhoz hasonlóan a városi divattal igyekeznek lépést tartani, de a szülők állandó kontrollja jobban megóvjá őket a divat szélsőségeitől, mint a kollégistákat. „Anyám ismeri, hogy nekem mi kell, mi tetszik és akkor megveszi. Nem hiszem, hogy olyan abszolút divat-bohóc vagyok. Csak azt hordom, ami nekem jól áll. Amellett nekem is tetszenek a rózsás ingek, meg mit tudom én mik. De csak azt veszem föl, ami jól áll. Ilyenből nincs ellentét.”

Szabad idő tevékenységeiket származásukból és társadalmi státusukból adódó igény szintjükhöz kívül meghatározza bejáró életmódjuk is. Az utazásra fordított idővesztés miatt a kollégistáknál lényegesen kevesebb a szabad idejük. Az utazás kényszere azonban nemcsak idővesztés, hanem a szabadidős tevékenységek választékának korlátja is. Menetrendhez kötöttségük lehetetlenné teszi, hogy szabad idejük tetszés szerinti hányadát töltsék a városban, hogy a város nyújtotta művelődési-szórakozási alkalmakat igényeiknek megfelelően használják ki. Mindennapos városban tartózkodásuk ellenére a város ilyenfajta előnyeiből tulajdonképpen alig részesülnek. „Nekem is van olyan, hogy Ilonka néni (magyar tanár) mond egy filmet, hogy nézzük meg, viszont azt minálunk nem játszá, és ha meg esetleg itt nézem meg, akkor esetleg 10-ig tart, és mire hazaérek, van éjjél is, és akkor másnap nem bírnek 4-kor vagy mikor fölkelni.”

Az utazás kötöttségei miatt szabadidős tevékenységekre, szórakozásra, művelődésre tulajdonképpen csak a lakóhelyükön van alkalmuk. De mivel az iskola és a munkahely terhelését még a mindennapos utazás kényelmetlensége is tetézi, hazaérkezésük után fáradtak, s kevésbé képesek szellemi koncentrációt igénylő szabadidős tevékenységekre.

Mivel kikapcsolódási-szórakozási igényeiket a lakóhely nyújtotta lehetőségekhez kénytelenek igazítani, szórakozási alkalmukat a kisebb válasz-

téket kínáló mozik és a helyi kultúrházak táncos rendezvényei jelentik. Ezekre a helyekre általában csoportosan, barátaikkal együtt járnak, ha a közlekedés lehetővé teszi, eljárnak a szomszéd község hasonló rendezvényeire is.

A városi munkásszármazású szakmunkástanulók életformájának jellemzői

A városi, többségükben elsőgenerációs munkásszülőktől származó szakmunkástanulók életében a szakmunkásképző iskolába kerülés az előző csoportokénál lényegesen *kisebb változást jelent*. Ennek részben az az oka, hogy náluk kizárólag iskolaváltoztatásról van szó, családi és lakóhelyi *környezetük* a megszokott marad, részben pedig az, hogy az iparmunkás-környezet már gyerekkoruk óta ismerős számukra. Amit valójában változásként érzékelnek, az elsősorban a konkrét fizikai munka. A gyerekek korai fizikai munkára nevelése ebben a társadalmi rétegben nem olyan általános, mint az előzőknél; előfordul, hogy a gyerekek csak mint szakmunkástanulók kerülnek először munkaszituációba. Így gyakori, hogy szakmatanulás közben nem elsősorban az üzemi hierarchiába és munkakörnyezetbe való beilleszkedés jelent problémát számukra, hanem sokkal inkább a velük szemben támasztott fizikai munkával kapcsolatos követelmények teljesítése.

Életük másik új vonását családi státusuk megváltozása jelenti. A már dolgozó szakmunkástanulókat családjaikban is félig-felnőtt státus illeti meg, amely a gyerekek jogainak és lehetőségeinek növekedésével jár együtt. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy szakmunkástanuló éveik során már nem kell alkalmazkodniuk a család belső *törvényeihez*, s a szülők korlátozásaihoz, de ezek fokozatosan enyhülnek és saját akaratauk is érvényesülhet.

A család belső törvényein túl alkalmazkodniuk kell a szakmunkásképző intézet szabta követelményekhez is. Ezek közül az iskola rendjéhez alkalmazkodnak nehezebben, az iskolában kevésbé önállóak, kevésbé felnőttek érzik magukat. Az üzem, szigorúan megszabott belső hierarchiája ellenére is, nagyobb önállóságot és függetlenséget biztosít számukra; ügyességgel és rátermettséggel olyan lehetőségeket és jogokat vívnak ki, amelyek következtében inkább felnőttek érezhetik magukat, mint az iskolában, ahol sikerességük ellenére is alárendelt gyerek-státusban maradnak.

Életformakereteik természetesen megszabják *kapcsolataik* alakulását is. Szüleikhez való viszonyukra a fokozatos függetlenedési törekvés a legjellemzőbb. Igyekeznek minél kevesebb időt tölteni családi környezetükben, és saját, önálló életformát, szokásokat kialakítani. A szülők egyre kevésbé tudják érvényesíteni korlátozásait, s amennyiben megkísérlik, napirenden vannak a családi viták. „Aztán van, hogy tényleg, már mindenért szól, hogy miért? mit csinálsz? hová mész? akkor már nagyon ideges. Olyankor legjobb elmenni otthonról és nem szólni egy szót sem.”

Intézményi eredetű felnőtt-kapcsolataikra is a függetlenedés törekvése

a legjellemzőbb. Tanáraikat, oktatóikat, munkatársaikat akkor tartják „jó-nak”, ha az ismeretek átadásán túl nem avatkoznak bele életükbe, ha nem akarják mindenáron „nevelni” őket.

Kapcsolataik tartalmasabb szféráját kortárs-kapcsolataik jelentik. Ezek közül számukra is kevésbé meghatározók a szakmunkásképző intézetekben szerzett kapcsolatok. Ritkán barátkoznak osztálytársaikkal, a tanítási vagy a munkaidőn túl alig van közülük egymáshoz. Annak ellenére, hogy az iskolai közösségeken belül ők is hangsúlyozzák a vidékiek és a városiak elkülönülését, életformajegyeik hasonlóságán és ennek demonstrálásán túl a városiak között is ritka a tartalmas, baráti összetartozás. „És hát szerintem itt, mikor elsőben mondjuk voltak olyanok, hogy voltunk heten városiak, és mondjuk mi csak így heten barátkoztunk. Mondjuk a többinek a társágába nem tudtunk beilleszkedni, mert úgy volt, hogy hát azok olyan maguknak valók voltak valahogy. És minket valahogy kinéztek onnan, hogy lenézzük őket, mert honnan jöttek, meg ezek... Igen, viccből mondjuk, így volt tréfa. Mert szerintem mi városiak, mi szerettünk viccelődni, és ők meg ezt nem értették meg soha. Ők mindig komolyan vették ezt és a legtöbb alkalommal szidtuk egymást. Azért is cukkoltuk őket, meg minden, hogy mi a helyzet velük.”

Tartalmas kortárs-kapcsolataik általában lakóhelyi eredetűek. A lakóhely és környéke, mint a közös gyerekkor és a szabadidő eltöltésének jelenlegi színhelye az intézményeknél erősebben kapcsolja össze őket. A bejárókhoz hasonlóan az ő esetükben is gyakoriak a csoportkapcsolatok. A kollégistákra jellemző idegen világgal szemben védelmet nyújtó páros kapcsolatok helyett náluk a csoportos összetartozásnak van hasonló funkciója. Ezek a csoportosulások elsősorban a felnőttektől való elkülönülésüket, sőt szembenállásukat hivatottak demonstrálni, s egyúttal a „valahová tartozás” védettségét nyújtják a gyerekeknek. A csoportok belső törvényeit és szokásait úgy igyekeznek alakítani, hogy azok minél kevésbé igazodjanak a felnőttek szokásrendjéhez, s a csoportok belső kohéziójának forrását esetenként éppen a felnőttek „közös” „meghökkenése”, „kihívása”, „pukkasztása” biztosítja. A lakóhelyen kívül elsősorban a hasonló életformakeretek szabják meg összetartozásukat, azaz környékbeli szakmunkástanulók, kezdő szakmunkások vagy szakközépiskolások tartoznak egy-egy ilyen csoporthoz. „Hát most a téren van sok jó barátom. Ilyen kis közösség. Ott vagyunk lent. Kirándulni is járunk velük. Foci-zunk, szóval azért mindennap lent vagyunk ott a téren. Szóval olyan jó kis közösség az már itt.”

A csoporthoz tartozás határozott kritériumai ellenére ezek a csoportok sokkal nyitottabbak és képlékenyebbek az előbbieknél. A csoporthoz tartozók cserélődése folyamatos, és a városi élet dinamizmusának megfelelően változó. Így annak ellenére, hogy a gyerekek számára az ilyenfajta csoportokhoz tartozás a leginkább tartalmas kapcsolatokat jelenti, az mégsem tartós. Csoporthoz tartozásuk életük egy-egy rövid — szakmunkástanuló éveik — korszakára korlátozódik. A csoportból való „kiválás” után általában egy-egy barátot megőriznek, de a csoport többi tagjával elvesztik kapcsolatukat. A kiválás általában egybeesik életük egy-egy új sza-

kaszának kezdetével, a szakmunkásképző iskola befejezésével, a katonaság kezdetével vagy esetleg a házassággal, illetve egy-egy „komolyabb” udvarlással.

Lányokkal szembeni magatartásukra az előző csoportoknál tapasztalt félszegség nem jellemző. A kiválasztás kritériumainál itt is érvényesül a hasonló társadalmi rétegbe, a hasonló életformacsoportba tartozás szigorú szabálya. Szinte foglalkozásra lebontva meghatározható, hogy a lányok közül kikkel ismerkednek meg leginkább, kiket tartanak „magukhoz valóknak”.

Lányokkal általában csoportosan ismerkednek, de a párok kialakulása után kiválnak a csoportból. A kiválasztott lány, akivel „komolyan” járnak, megkülönböztetett tiszteletüket bírja. Míg a csoportos ismerkedések idején a lányokban elsősorban a szex-partnert keresik, addig a kiválasztott „menyasszonyban” már jövődó feleségüket tisztelik. A párkeresés időszakában szüleik és környezetük teljes megdöbbenésére szexuális szabadosságot hirdetnek, a párválasztás után azonban, jövőjüket tervezve visszatérnek a szülőktől tanult szigorúbb és puritánabb erkölcs szabályaihoz, azaz ideiglenes „lázasadásuk” után elfogadják szüleik értékeit és követik életformamodelljüket. „A bátyám is így van a menyasszonyával, pedig járnak le elég sokat a Balatonra, 2—3 napos kirándulásra, de olyan nem volt, hogy lefeküdtek volna. Mondjuk egy bizonyos idő után, mikor már jön a házasság, akkor az ember azt mondaná, hogy kinek kell ez? Hát azt nem mondtam, hogy a házasságáig nem fog lefeküdni senkivel, de pont a menyasszonyával nem fog lefeküdni. És különben is olyan körülmények között élnek, hogy rendesek a szülők is, a lányok is.”

Szokásaik alakulásában a családtól való függés és szabadulni akarás a meghatározó. Mivel családjukkal együtt élnek, anyagiak szempontjából függőségi helyzetben vannak. Ösztöndíjukat többnyire ők is hazaadják, majd zsebpénz formájában apránként visszakapják. „Kapni nem szoktam pénzt, csak ha kérek. Hát apámtól szoktam néha egy húszast kérni. Meg az ösztöndíjból szoktam magamnak leszórni egy ötvenest. Anyám tudja.”

Étkezési szokásaikat a családban érvényes szokásrend szabja meg. Az otthon elkészített főtt étel jelenti fő étkezésüket, az üzemi vagy iskolai kedvezményes étkeztetés nem elégíti ki igényeiket. „A munkahelyemen is lehet enni, csak én nem szeretem az éttermi kaját. Ki van írva, hogy paradicsom leves, és akkor mást se látok benne csak zsírfoltokat, amik úszkálnak a tányérban. Amit én megeszek, annak ne csak jó íze legyen, hanem gusztusos is legyen. Ha nem gusztusos, akkor nincs kedvem megenni. Apám se eszik a melóhelyen. Általában egész nap hideg kaját eszik és akkor vacsorára eszik főtt ételt. Azért főz anyu mindennap főtt ételt.”

Az öltözködés, külsejük alakítása, a divat követése számukra is rendkívül fontos. Általában igényesen, az utolsó divatnak megfelelően öltöznek. A külső megjelenés két szempontból is lényeges: így is igyekeznek kompenzálni azokat a különbségeket, amik más társadalmi rétegekbe tartozó kortárs-csoportokból (gimnazistáktól, egyetemistáktól) elválasztják őket, és külsejükkel is demonstrálják különállásukat a felnőttektől. Egy-egy „jól öltözött”, s ennek következtében csoportjában nagy presztizsú szakmunkástanulót valóban alig lehet megkülönböztetni gim-

nazista kortársától, s a siker bizonyítéka a felnőttek meglepetten felháborodása a családban, az iskolában és az utcán. „Hát van olyan közmondás, hogy az embert nem az öltözködéséről ítélik meg. De hát igencsak arról ítélik meg az embereket. Biztos. Bárhová mész. Elmész egy színházba, megnézheted, hogy öltözködnek ki a nők meg a férfiak.”

Szabad idősebb tevékenységeiket szintén életformakereteik határozzák meg. Rájuk is jellemző a származással, az iskolázottsági szinttel és a jelenlegi tevékenységgel együtt járó kulturális igénytelenség: „csak” a szórakoztató szabad idősebb tevékenységeket keresik. „Olvasni nem szoktam, jobban szeretek kint focizni vagy valami. Tévében megnézem a jó filmeket, izgalmas, meg ha sport van, meg néha a rajzfilmeket. A rádióban a tánczenét meg a híreket esetleg.”

A bejáróktól eltérően erre a csoportra jellemző, hogy sok szabad idővel rendelkeznek. A szakmunkásképző iskola követelményei energiáiknak csak egy töredékét köti le. Az elméleti követelményekből csak a minimumhoz elegendőt teljesítik, így is biztosítottnak látják szakmunkás-bizonyítványuk megszerzését. A gyakorlati órák ugyan több energiát kívánnak, de ez is olyanfajta követelmény, amire nem kell otthon készülniük. Esetleg közvetlenül a vizsgák előtt szerepel programjukban a tanulás, egyébként iskolán és üzemén kívül töltött idejüket csaknem kizárólag „szórakozásra” fordítják. Erre sarkallja őket az is, hogy az előző két csoporttól eltérően számukra a város bőséges szórakozási lehetőségeket kínál. A már ismert okok miatt azonban általában csak a mozikat és a zenés-táncos szórakozóhelyeket látogatják szívesen.

A városi nem fizikai rétegekből származó szakmunkástanulók életformájának jellemzői

Ez a szakmunkástanuló csoport az előzőktől lényegesen eltérően éli át szakmunkásképző intézetbe kerülését. Míg ez a *változás* az előző csoportoknál az emelkedés biztató lépcsőjét (kollégisták) vagy a „sinrekerülés” biztonságát (bejárók), vagy éppen a szülőktől örökölt életforma szerves folytatását (városi munkásgyermekek) jelentette, addig náluk inkább a közbülső — szülői és saját — ambíciók megghiúsulásáról, az értelmiségivé „emelkedés” útjának időszakos vagy végleges lezáródásáról van szó. Ez akkor is így van, ha a gyerek sikertelen középiskolai évek után kerül a szakmunkásképző iskolába, és akkor is, ha el sem jut a középiskoláig. Szakmunkástanulónak válása kudarcélménnyel társul, a család társadalmi helyzete és a szülők aspirációi ellenére „csak” szakmunkástanuló lesz belőle. A változás ilyenfajta átélése meghatározza a gyerekek iskolai, üzemi és családi helyzetét. Míg a szakmunkástanuló évek az előző csoportokba tartozó gyerekek számára biztos perspektívát nyújtanak, amelynek alapján pontosan megtervezhetik, „felépíthetik” jövőjüket, addig az e csoportba tartozók számára, akik a szakmunkássá válás perspektíváját általában elutasítják, és szakmunkástanuló éveik alatt is az „emelkedés” módjait keresik — ez az időszak további bizonytalanságok hordozója. Helyzetük „átmenetisége”, perspektíváik bizonytalansága inkább a középiskolásokhoz teszi hasonlóvá őket. „Hát ha azt kérdezed, hogy mit képzelek el a

jövőmről, azt mondom, hogy semmit. Mert jelenleg ebben a szituációban, amiben én vagyok, abszolút nem tudom elképzelni, hogy mit csináljak később.”

Perspektíváik bizonytalansága és helyzetük átmenetisége meghatározza családi státusukat is. Rájuk kevésbé jellemző az előző csoportoknál tapasztalt „félig felnőtt” családi státus. Szakmunkástanuló voltak a családban inkább rosszallást, elégedetlenséget vált ki, mint elismerést, s ha mégis nagyobb függetlenségre tesznek szert, mint korábbi éveikben, az inkább a szülők beletörődésének köszönhető, s nem a már fizikai munkát is végző szakmunkástanulónak szóló elismerés jele — mint más csoportoknál.

A szakmunkástanuló évek egyúttal számukra az előző csoportokétól lényegesen eltérő *környezeti* változások hordozói, melyeknek lényege: az üzemi és munkakörnyezetbe kerülés. Mivel szüleik nem fizikai munkások, a munka és az üzem világával korábban még közvetetten sem kerülhettek kapcsolatba. A munkára nevelés ezekben a családokban nem jellemző. A fizikai munka élményeik között mint a szülők részéről a rossz bizonyítvány miatt kilátásba helyezett „büntetés” szerepel („majd megtudod, mi az a munka, ha nem tanulsz jobban!”), s inkább elidegenítő hatású. Többségük számára a valóságos munkaszituáció és a valóságos munkakörnyezet meglepetésekkel terhes, idegen világ, amelybe még ha nagyon akarnának, akkor sem lennének képesek konfliktusmentesen beilleszkedni. Mivel a beilleszkedés ambíciója is hiányzik belőlük, ők alkalmazkodnak a legkevésbé a szakmunkásképző intézmények törvényeihez és *szabályaihoz*. A szakmunkásképző iskolák merev szabályrendjét valamennyien nyomasztónak, antidemokratikusnak érzik, és hangsúlyozzák ennek ésszerűtlenségeit, sőt a tanulás-művelődés-ismeretszerzés szempontjából kifejezetten káros voltát. A formális és ésszerűtlen fegyelmezési-büntetési módszereket és az ezekkel összhangban alakuló merev fölöttes—alárendelt tanár—diák viszonyt is ők viselik el a legnehezebben. Elégedetlenségüket és kritikusságukat az is táplálja, hogy jó néhányan közülük középiskolai tapasztalattal lettek szakmunkástanulók, így a negatívumok számukra még inkább szembetűnőek. „Hát különben is az egész iskolát utálok. Szóval nemcsak a szakrajtot. Nem maga a szakma miatt vagy kimondottan a tantárgyak miatt, szóval az iskolai fegyelem és magának az iskolának a... épp az, hogy nem demokratizmusa miatt. Tavaly volt egy-két olyan tanárunk, aki az embert úgy kezelte, mintha vadmajmokat hoztak volna ide az őserdőből, és be kell törni őket. Mint mikor az idomító betöri a tigrist. Az idén ez talán nincs ilyen erősebb formában, mint tavaly, de most is...”

Az iskolával szembeni elégedetlenségükhöz az is hozzájárul, hogy életük inkább tanulás-, mint munkacentrikus. Míg az előző csoportok számára az iskola és a tanulás csak szükséges kiegészítése a szakma elsajátításának, ők az elméleti ismeretszerzést tekintik a maguk számára fontosabbnak. Értékrendjük tehát nemcsak más szakmunkástanuló csoportokétól tér el, de idegen a szakmunkásképzés gyakorlatától is.

Mindezek következtében ezek a szakmunkástanulók sem az iskolában, sem az üzemi gyakorlaton nem érzik jól magukat, az iskolai „rendbe”

nem tudnak, az üzem hierarchiájába és a munkáskollektívákba pedig nem is akarnak beleilleszkedni. „Hát a munkásokkal semmilyen kapcsolatom nincs. Semmi, bemegyünk, köszönünk nekik és más semmi. Ritkán beszélgetünk. Én nem szoktam egyáltalán ilyen beszélgetéseken részt venni, értekezleteken se. Hát ezek olyanok, mindegyik dolgozik, hát családos apák, szóval ezek nem is érnek úgy rá. Mi ráérünk, de ők nem. Mi előbb is hazamegyünk, mint ők, és ők el vannak foglalva.”

A szakmunkásképzés egészéhez való viszonyuknak megfelelően alakulnak az intézményekben szerzett *kapcsolataik* is. A pedagógusokkal való kapcsolatuk ellentmondásos. Mivel elégedetlenek az iskola „rendjével”, színvonalával és alkalmazott módszereivel, és hangoztatják is elégedetlenségüket, nem tartoznak a „jók”, a „könnyen kezelhető” gyerekek közé. Ugyanakkor otthonról és esetleg a félbehagyott középiskolából jobb verbális készségekkel, nagyobb tájékozottsággal és magasabb műveltséggel érkeznek, mint a többi szakmunkástanuló, s így az igényesebb pedagógusok előtt kétségtelenül nagyobb a presztízszük, mint rosszabb felkészültségű, de „engedelmesebb” társaiké.

Mestereikkel való kapcsolataik egyértelműbbek. Mivel szakmájuk gyakorlati oldala iránt alig érdeklődnek, és hiányzik a fizikai munkához szükséges készségük, munkabírásuk és kitartásuk, mestereik és munkatársaik kevésbé becsülik őket, sőt gyakori, hogy nyíltan konfliktusba kerülnek egymással.

Kortársaikkal való kapcsolataik az előző csoportoknál még kevésbé kötik a szakmunkásképző intézetekhez őket. Nemcsak az intézmények szellemét érzik maguktól idegennek, de más életformacsoportokba tartozó társaikat is, s így az intézményi közösségekben általában a periferián állnak. Nemcsak a kollégistáktól vagy a vidékiektől határolják el élesen magukat, hanem gyakran az osztályközösségtől is. Egy-egy osztályba mindössze egy-két ilyen gyerek tartozik, így inkább magányosak, illetve egy-két hozzájuk hasonló osztály- vagy iskolatársukkal barátkozva mint kívülállók bírálják más életformacsoportba tartozó, maguknál alantasabb helyzetűnek ítélt társaikat. „Azt hiszem, hogy nincs olyan, aki kimondottan haragudna rám valamiért, de barátom sincsen itt. Valahogy az, hogy én később kerültem ide, meg már szakközépbe is jártam, szóval nem annyira rajonganak körül. Az megvan bennük, hogy félnek, hogy lenézem őket, meg ilyesmi. Hát nem mondom, azért van köztük sok olyan, hogy tényleg nagy marha, de engem nem izgatnak, nem nézem azért le, de elkerülöm, nem szólok hozzá. Van, aki felkerült Mucsárról, akkor felhúz magára egy párhuzamgatyát, és már azt hiszi, hogy ő valaki, de közben egy nagy nulla.” „A srácoknak sincs — munkásgyerekek — megfelelő színvonaluk. Teszem azt olyan, mint egy gimnáziumban, vagy egy szakközépiskolában. Nem lehet őket nevelni, nem lehet velük egy beszélgetést folytatni. Nem lehet. Mert akkor »nem úgy van...« és kész. Nincsenek érveik. Mond valami hülyeséget, és akkor azt állítja. És akkor hiába mondom, hogy »te, gondolkozzál már egy kicsit!« »De, az úgy van.« Jó, legyen úgy, és akkor az ember ráhagyja. És akkor az ember nem törődik velük. Talán úgy mondanám, hogy nem alakult ki nálunk egy jó közösség.”

Nemcsak az iskolában határolják el magukat más származási és élet-

formacsoportokba tartozó társaiktól, de általában is különös jelentőséget tulajdonítanak a társadalmi hovatartozásnak. Mivel szakmunkástanuló mivoltukat átmenetinek érzik, inkább az értelmiségivé válás felé orientálódnak, jelenlegi helyzetük átmenetiségét kapcsolataikkal is igyekeznek hangsúlyozni, „felfelé” barátkoznak, azaz kapcsolataikat is úgy igyekeznek megválogatni, hogy minél kevesebb közük legyen a munkásokhoz. Így kapcsolatait illetően ez a csoport a leginkább nyitott más rétegebe tartozó kortárs csoportok felé (gimnazisták, szakközépiskolák), kapcsolataikkal is igyekeznek demonstrálni, hogy inkább középiskolásnak, mint szakmunkástanulónak szeretnék érezni magukat. „Az osztályban hárman vagy négyen vagyunk értelmiségiek. De ezek közül is ott van például a D., az is értelmiségi szülőktől származik, ő se tanul jól, de van egy értelmi előképzettsége. Olyan társaságban forog, ahol hall. Csak kinyitja a fülét, nem szól egy árva szót sem, csak kinyitja a fülét, akkor is hall. És ez meglátszik rajta. És ugyanúgy a vidékieken is meglátszik.” Ugyanakkor éppen kapcsolataik nyitottsága miatt ők tapasztalják leggyakrabban a szakmunkástanulók alacsony presztízsének jeleit, ők reagálnak a legérzékenyebben erre, s esetenként éppen ezek erősítik „kiemelkedési”, továbbtanulási szándékaikat. „Mondjuk, a barátainál is az embernek ez számít. Mert vannak olyan barátai, akik tényleg gimnáziumba járnak, meg minden. És azok mondják, hogy mi? Te csak egy szakmunkásképzőbe jársz? Hát mondtam neki, hogy próbálja meg ő is a szakmunkásképzőt. Tudom, hogy elmenne a kedve az első évben.”

Kapcsolataik általában nem csoportkapcsolatok, inkább intimebb, bensősegebb barátságok, amelyek esetleg nyitottabb „társaságokhoz” kötik őket. Ugyanakkor barátságaik létrejöttében az előző csoportoktól eltérően jelentős szerepet játszik a közös tevékenység és a közös érdeklődés is. Igaz, náluk is gyakori, hogy barátságuk lakóhelyi-gyerekkori ismeretségekből táplálkozik, de barátságaiknak általában valamifajta konkrét, elsősorban intellektuális tartalma is van.

Lányokkal való kapcsolataik is eltérnek az előző csoportokétól, sokkal inkább nyitottak a szakközépiskolások, gimnazisták felé, s a közös érdeklődés e kapcsolataikban is inkább meghatározó. Ugyanakkor kapcsolataik komolytalanabbak, több lánnyal járnak egyszerre, s a házasság gondolatával alig foglalkoznak. Mindez annak is következménye, hogy az előző csoportoknál bizonytalanabbak, kevésbé tudják és akarják megtervezni jövőjüket.

Előfordul, hogy elvből is elutasítják a házasság intézményét. Részben a környezetükben tapasztalt rossz házasságok alapján, részben pedig azért, mert a házasság intézményét a konform fogalmával kapcsolják össze, s elutasításával saját nonkonformitásukat igyekeznek hangsúlyozni.

De nemcsak a házasság, hanem a konszolidált szakmunkás életforma perspektívájának elutasítása is gyakori náluk, amelyet általában „kispolgárinak” bélyegeznek. E munkacentrikus és fogyasztási szokásait illető puritán életformát valamivel kényelmesebb, kevésbé fárasztó és kimerítő, inkább fogyasztásra koncentrált életformára szeretnék cserélni, azaz függetlenebbül, szabadabban és jobban szeretnék élni jelenlegi felnőtt munkatársaiknál. „Az ember 10—20—30 évig gürizik, behülyül a mun-

kába, 40—50 éves korára megvan a vikendháza, ahová szombaton kijár, vasárnap este visszakocsikázik és hétfőn kezdődik minden előről. Vagy az íróasztalnál, vagy ha szerencsésebb, akkor olyan helyen, ahol a munka tartogat egy kis érdekességet. Mert szerintem, az nem élet, hogy az ember bemegy hétfőn a munkahelyére, odaáll az esztergapad elé, elkezd dolgozni, 12-kor kaja, 2-ig dolgozik, lemosakszik, hazamegy, veszi az újságot, otthon várja a feleség, megkotyvasztja a vacsorát, esetleg elbeszélgetnek, hogy »hallottad, hogy mit csinált a szomszédék kislánya?«, leülnek a tévé elé, aztán elkezdődik a másnap.”

Szokásaikat illetően is különböznek az előző csoportoktól. Ők is szüleiktől függő anyagi helyzetben élnek, de a családok viszonylag jó anyagi helyzete miatt ez nem jelent korlátot számukra. Ösztöndíjukkal általában maguk rendelkeznek, s ezen felül alapszükségleteik kielégítéséről szüleik gondoskodnak.

Öltözködésükben az előző csoportokhoz hasonlóan igényesek, de a divatirányzatok között biztosabb ízléssel tájékozódnak. Külső megjelenésük családjukban és közvetlen környezetükben inkább elfogadott, a szakmunkásképző intézetek korlátai pedig nem jelentenek jelentősebb akadályt számukra. „A főnökünk időnként hülye. Nem szereti a nagy haját. Nem tudja megérteni, hogy a nagy haját fejünkről lerobbantani úgyse fogja tudni. Hát tudod, milyen haj kéne neki? Ilyen izé, szépen így kiborotválva, felnagyva.”

Szabad idő tevékenységeik is lényegesen eltérnek az előző csoportokétól. Rájuk is jellemző, hogy viszonylag sok a szabad idejük, mert a szakmunkásképző nem készíti őket tanulásra, az iskolában és az üzemben töltött időn túl nem veszi igénybe őket. Ez azonban egyúttal szellemi energiájuk kihasználatlanságát is jelenti, s inkább szabad idejükben aktívabbak, így próbálják kibontakoztatni személyiségüket. Ezek a szabad időben űzött „pótcselekvések” vagy „hobbyk” széles skálájúak, gazdag tartalmúak. Előfordul, hogy aktív „művészeti” tevékenységet folytatnak. Ez a „kötött” időben végzett munka és a tanulás okozta kielégítetlenségüket hivatott pótolni. A „művészkedők” között akadnak, akik már gyermekkoruk óta hajlamot éreznek valamilyen művészeti ág iránt, de ezt a hajlamot segítség híján nem tudták kibontakoztatni, s most munkájuk mellett pótcselekvésként űzik; de van, aki többféle művészeti ággal próbálkozva keresi önmegvalósításának lehetőségeit. „Én ezzel az egésszel úgy vagyok, hogy csinálom, annak ellenére, hogy nem lesz sehol sem kiállítva, csak csinálom. Ez érdekel. A szakmám nem érdekel. Hogy a szakmám-ban is lehetne valamit csinálni, ez nem foglalkoztat. Ha a festészetben lehetne csinálni valamit, valami olyat, ami 200 év múlva is megmarad...” „Írok. Zeneszöveget. Van most egy novellám is, nem novella, mini-novella inkább. Szoktam magamnak írogatni. Van egy könyvem, ilyen vastag, aztán az tele van irdogálva ilyesmivel. Nagyon régóta írok. Már van vagy 200 versem. Érzelmi versek általában. Aztán vannak átdolgozásaim, meg mit tudom én.”

Ezek a „művészkedések” természetesen ritkán gyümölcsöznek marandó értékeket, inkább szubjektív, mint objektív értékűek. Gyakori, hogy ezek a szakmunkástanulók csoportot alkotva egy-egy művelődési ház ama-

tör csoportjához csatlakoznak, ami egyúttal a közösség-közönség kontrollját is biztosítja számukra, s mint ilyen, serkentően hat alkotásaik színvonalára is. De a nem „aktívan művészkedőknél” is előfordul, hogy érdeklődési körük klubhoz, vagy más „műkedvelő” csoporthoz köti őket, ami esetenként pótolja az iskolából hiányzó kollektivitás-élményüket is.

A kultúrával való kapcsolatnak ugyanis nemcsak ez az „aktív” módja jellemző erre a csoportra, hanem egyúttal a kulturális értékek befogadásának igénye is. A szakmunkástanulók között szinte csak ennél a csoportnál lelhetők fel valóságos kulturális igények, ők azok, akik művészileg is értékes irodalmat olvasnak, filmeket néznek, sőt színházba vagy kiállításra is járnak. „A magyar filmek közül tényleg elég keveset láttam, de annak ellenére, hogy a Jancsó-filmekből van néhány, amiben nem értek minden motívumot, de azért tetszenek. Aztán a Wajda-filmek, Bergmann-filmek. Ja, aztán volt egy magyar film, ami kimondottan a kedvencem, Bacsó Pétertől a »Kitörés«.

Az az egyik kedvenc magyar filmem. Az jó is volt, meg aránylag sokat is mondott. Aztán tetszett még ez a japán »Dodeskaden«.

Szóval, utálom ezeket a filmvigjátékokat, amik nem mondanak semmit. Én általában úgy vagyok, hogy utálom a slágert. Ezt úgy értem, hogy ami voltaképp abszolút nem mond semmit, ami háromperces kikapcsolódás és kész. Legyen az beat, vagy akár irodalom is. Ez általában úgy kialakult bennem. Már általános iskolában is sokat olvastam, kezdve Móricz Zsiondtól, vagy Mikszáthtól, kezdve a fantasztikus regényektől Jókaiig mindent... Most éppen Sartre »Szavak« című könyvével birkózom. Elég nehéz könyv, ezt nem lehet úgy olvasni, hogy na most kikapcsolódom és nem gondolkodom. De azt hiszem, megéri a fáradságot, mert érdekes kis könyv.”

A csak kikapcsolódásra alkalmas „szórakoztató” műfajok tudatos elvetése, a művelődési- kulturálódási igényesség nem véletlen és nem is csak egyéni hajlamok következménye, hanem a sajátos életforma jellemzője, amelynek összetevői között az otthoni értelmiségi (vagy félértelmiségi) környezet, a városi általános iskola, a középiskola egy-két elvégzett osztálya, a városi lakóhely nyújtotta kulturális lehetőségek és az értelmiségi baráti-ismerősi környezet egyaránt szerepet játszik.

Tevékenység és munkahely

A szocialista társadalom struktúrájának kutatása kapcsán a Társadalomtudományi Intézet a munkásosztály mellett vizsgálja az értelmiség helyzetét és tevékenységét is. Először a vidéki értelmiség helyzetének felmérését végeztük el (1969-ben) és ennek legfontosabb eredményeit „A vidéki értelmiség helyzete” című, hétkötetes kiadványsorozatban tettük közzé. A kutatás második szakaszában a budapesti értelmiség körében végeztünk felmérést 1972-ben, az eredmények egy részét most tesszük közzé.

A szocialista társadalom létrejötte a közép- és keleteurópai országokban rendkívül jelentős társadalmi változásokat eredményezett, amelyek természetesen alapjaiban érintették az értelmiség helyzetét, szerepét és tevékenységét is. A változások az értelmiség „utánpótlásában” is megmutatkoznak: a hatvanas, hetvenes évek fordulóján például a magyar értelmiségnek — adataink szerint — kb. a fele munkás vagy paraszti családból származott. Kutatásunk időpontjában legalább négyötöde a felszabadulás után szerezte diplomáját, illetve vált értelmiségivé. A szocialista társadalom közel három évtizede alatt megteremtette a saját értelmiségét.

A kapitalizmus kialakulása és fejlődése során Kelet-Európában az értelmiség jelentős része egyre inkább messiási küldetésnek is tekintette munkáját. Nyugat-Európában ugyanakkor kizárólag foglalkozásnak tekintették.

Az értelmiség helyzetének és munkájának regisztrálása mellett fontosnak tartottuk az értelmiségiek ezzel kapcsolatos véleményének megismerését is. A mai magyar értelmiség a réteghez tartozó személyeket tekintve is más, mint a felszabadulás előtti értelmiség. Kérdés, hogy milyen mértékben találhatók meg a korábbi értelmiségi ismertetőjegyek, orientációk, beállítódások és magatartásformák. Kiket tekintenek értelmiségieknek, tulajdonítanak-e jelenleg a szűkebben vett szakmai tevékenységen túl sajátos, szélesebb körű társadalmi hivatást is maguknak, és ha igen, milyen hivatást; miként vélekednek az értelmiség tekintélyének és befolyásának alakulásáról.

I. AZ „ÉRTELMISÉGI LÉT” EGYES FŐBB KÉRDÉSEI

Felmérésünk során három kérdéssel próbáltuk megközelíteni az értelmiség fogalmáról alkotott képet. Egyrészt közvetlenül megkérdeztük a válaszadót, hogy ki tekint értelmiséginek. Másrészt egy értelmiségi és nem értelmiségi foglalkozásokat egyaránt tartalmazó listából a válaszadónak kellett kiválasztania azokat, amelyeket értelmiségi foglalkozásoknak tekint. Megkérdeztük továbbá, hogy saját magát az értelmiséghez sorolja-e. (Az utóbbi kérdés megválaszolásánál az értelmiségi foglalkozásról alkotott vélemény mellett egyéb tényezők is szerepet játszanak, az így nyert információkat tehát ennek megfelelően kell kezelnünk.)

1. Ki értelmiségi?

A kutatás kezdetén meg kellett határoznunk, felmérésünkben kiket kérdezzünk meg. Az értelmiség körét a *tevékenység* alapján határoztuk meg. A megkérdezett fővárosi értelmiségiek 70%-a is hasonlóan vélekedett. Ismeretanyag, iskolai *végzettség* szerepelt a válaszok 43%-ában. A válaszok 13%-a *képességek*, készségek meglétéhez is kötötte az értelmiséghez tartozást, 7%-uk pedig az értelmiséghez tartozás feltételei között általános társadalmi vonatkozásokat is említett (pl. életforma, viselkedés).*

Az értelmiség körének meghatározásánál vidéken a tevékenység jellege kisebb súlyt kapott, és inkább a statikusabbnak tekinthető egyéb jellemzők (pl. végzettség, egyéni képességek, tudás, szellemi színvonal stb.) domináltak, amelyek viszonylag nehezen elérhető és „irreverzibilis”, pontosabban el nem veszíthető tényezők. A vidéki értelmiség körében tehát jobban elterjedt az a felfogás, hogy aki egyszer értelmiségi lett, az már „úgy is hal meg”.

Az értelmiségiek különböző *foglalkozási csoportjai* más-más szempontot tartanak fontosabbnak az értelmiség körének meghatározásánál. Az iskolai végzettséget pl. elsősorban a közgazdászok és a jogászok, a legkevésbé pedig az egyetemi-főiskolai oktatók, a népművelők és a szabadfoglalkozásúak tartják lényegesnek. Utóbbiak az iskolai végzettség helyett inkább az egyéni képességeket hangsúlyozzák, és lényegében a pedagógusok is az átlagosnál fontosabbnak tekintik az egyéni képességeket.

A tevékenységek között a politikai-hatalmi területen végzett munkát a megkérdezetteknek csupán 6%-a említette az értelmiséghez tartozás kritériumaként, s ezen belül főként a párt- és az államapparátusban dolgozók, valamint az egyetemi-főiskolai oktatók. Az orvosok és a gyógyszerészek, a népművelők és a szabadfoglalkozásúak pedig az átlagosnál ritkábban utaltak erre. Ezt a tevékenységet a különböző *származású* értelmiségiek közül legtöbbször (21%) a segédmunkás apák, a legritkábban (2%) pedig a mezőgazdasági fizikai foglalkozású apák gyermekei nevezték meg.

Az iskolai végzettség hangsúlyozása az irodai dolgozók és a mezőgaz-

* A fenti arányok összesen több mint 100%-ot tesznek ki, mivel a válaszadók egy része többféle kritériumot is megjelölt.

dasági fizikaiak gyermekeinél gyakoribb az átlagosnál, s a szakalkalmazott és a segédmunkás származásúaknál viszonylag ritkább.

Az értelmiséghez sorolás kritériumai között az egyéni képességeket a munkásszármazásúak tartják viszonylag a legfontosabbnak, az értelmiségi származásúak pedig a legkevésbé fontosnak.

A megkérdezettek egynegyede volt *pályája során fizikai dolgozó is*. Ők, valamint a párttagok az értelmiséghez tartozás kritériumai közül a politikai-hatalmi jellegű tevékenységet és az egyéni képességeket az átlagosnál gyakrabban említették. (Az MSZMP tisztségviselői 13, a többi párttag 8 és a pártönkívüliek 4%-a.)

A politikai-hatalmi jellegű tevékenységet tehát a megkérdezett budapesti értelmiségiek mindössze 6%-a említette az értelmiséghez tartozás kritériumai között. Az ilyen tevékenységgel jellemezhető konkrét foglalkozásokat azonban a válaszadók jóval nagyobb hányada tekinti értelmiségi foglalkozásoknak.

A konkrét foglalkozások megítélésének vizsgálatánál ezért kiemeljük a függetlenített pártmunkások, a termelőszövetkezeti elnökök, a vállalati igazgatók és a tanácselnökök értelmiséghez sorolásának tárgyalását. E csoportokba tartozókat — szervező, irányító tevékenységük alapján — véleményünk szerint az értelmiséghez kell sorolni.

*A megkérdezett budapesti értelmiségiek véleményének megoszlása
(százalék)*

Az elbírált foglalkozás	Értelmiséginek tekinti		Nem tekinti értelmiséginek
	feltétel nélkül	feltétellel	
Vállalati igazgató	63	12	23
Tanácselnök	52	12	35
Függetlenített pártfunkcionárius	46	13	39
Termelőszövetkezeti elnök	29	12	58

Szembevetendő, hogy a budapesti értelmiség viszonylag milyen magas hányada a felsorolt foglalkozású, szervező-irányító tevékenységet folytató személyeket még különböző feltételekkel sem tekinti értelmiségieknek. A vidéki válaszadók nem voltak ennyire „szigorúak”, a budapesti 23—58%-os intervallummal szemben vidéken az elutasító válaszok a 18—47%-os tartományban mozogtak. (A felsorolt négy foglalkozás értelmiséginek tekintése szempontjából egyébként vidéken is ugyanaz a sorrend alakult ki, mint a fővárosban. Vidéken azonban a függetlenített pártfunkcionárius és a tanácselnök viszonylagosan több „szavazatot” kapott.)

A négy említett foglalkozás megítélését iskolai végzettség szerint vizsgálva kirívó eltéréseket nem nagyon várhatunk, hiszen a budapesti válaszadók több mint 80%-a diplomás, így az átlagot lényegében a diplo-

mások válaszaik határozzák meg. A vállalati igazgatót pl. elsősorban a főiskolai, illetve felsőfokú technikai végzettséggel rendelkezők *nem* tekintik értelmiséginek (31%, az átlag 23%), s közöttük a legmagasabb azok aránya is, akik az igazgatót valamilyen feltétel — feltehetően a diploma megszerzése — esetén sorolják az értelmiséghez.

A másik három foglalkozást (tanácselnök, pártfunkcionárius, tsz-elnök) egységesen, a csak érettségivel, illetve felsőfokú technikai vagy főiskolai végzettséggel rendelkezők a többiekénél szigorúbban ítélik meg, és az átlagosnál nagyobb arányban vélik úgy, hogy az nem értelmiségi pálya. Ez egyébként elsősorban azzal függhet össze, hogy az említett végzettséggel rendelkezők között a legtöbben magukat sem sorolják az értelmiséghez. (Erre még visszatérünk.) Érdekes, hogy az előbbi három foglalkozás tekintetében a vidéki értelmiség válaszaiban ugyanezek a tendenciák láthatók.

A szervező-irányító tevékenység alapján értelmiséginek tekinthető pályák után nézzük, hogyan vélekednek a budapesti értelmiségiek a közfel fogás szerint általában értelmiséginek számító néhány foglalkozásról: ügyvéd, gyógyszerész, színész, mérnök, pap és tanító.

A megkérdezett budapesti értelmiségiek véleményének megoszlása
(százalék)

Az elbírált foglalkozás	Értelmiséginek tekinti		Nem tekinti értelmiséginek
	feltétel nélkül	feltétellel	
Mérnök	95	2	1
Ügyvéd	95	1	2
Színész	89	2	7
Gyógyszerész	88	2	8
Tanítónő	88	2	9
Pap	86	2	11

Valamennyi felsorolt értelmiségi foglalkozás megítélésénél határozott különbség mutatkozik, attól függően, hogy a válaszadó volt-e fizikai dolgozó. Közülük kevesebben tekintik értelmiséginek a felsorolt foglalkozásokat, mint azok a budapesti értelmiségiek, akik pályájuk során nem voltak fizikai dolgozók.

A megítélés „szigorúságát” tekintve a volt fizikai dolgozók után a vezető beosztásúak (főként a felsőszintű vezető) és az egyetemi-főiskolai oktatók, illetve a kultúrmunkások, a művészek és egyéb szabadfoglalkozásúak következnek. A vezetők a papot, a tanítót és az ügyvédet az átlagosnál kisebb arányban tekintik értelmiséginek; az egyetemi-főiskolai oktatók, a kultúrmunkások, a művészek és az egyéb szabadfoglalkozásúak pedig a mérnök, az ügyvéd és a gyógyszerész megítélésében állítottak szigorúbb mércét.

A megítélendő foglalkozások között olyanokat is felsoroltunk, amelyek határesetet jelenthetnek, illetve amelyeket véleményünk szerint nem sorolhatunk az értelmiségi foglalkozások közé.

*A megkérdezett budapesti értelmiségiek véleményének megoszlása
(százalék)*

Az elbíralt foglalkozás	Értelmiséginek tekinti		Nem tekinti értelmiséginek
	feltétel nélkül	feltétellel	
Agronómus	79	4	15
Honvédtiszt	53	10	35
Óvónő	52	3	43
Technikus	45	9	44
Erdész	22	8	68
Gépíró	14	3	81
Ápolónő	13	4	81

A táblázatban felsorolt foglalkozások közül a technikust, a gépírónőt és az ápolónőt nem, a többi bizonyos feltételek fennállása esetén tekintjük értelmiséginek. Például azt az agronómust, aki a legkorszerűbb ismeretekkel rendelkezve mezőgazdasági nagyüzem szakmai irányítását végzi („fő-agronómus”) természetesen — a tevékenységének jellege alapján — értelmiséginek tekintjük. Egy hagyományos módszerekkel gazdálkodó kisebb termelészövetkezet technikus végzettségű agronómusát viszont — akinek munkája minőségileg alig különbözik egy hasonló ismeretekkel rendelkező gazda tevékenységétől — nem tekintjük értelmiséginek.

A papi foglalkozástól eltekintve — amelyet mind a budapesti, mind a vidéki értelmiség 86%-a értelmiséginek tekint — a vidéki értelmiség a felsorolt foglalkozások túlnyomó többségénél „nagyvonalúbb” volt, mint a budapesti, vagyis az egyes foglalkozásokat (még a kifejezetten nem értelmiségieket is) nagyobb arányban tekintette értelmiségi foglalkozásoknak. Az egyetlen kivétel az agronómus, ezt a foglalkozást a vidékiek 75, a budapestiek 79%-a sorolta feltétel nélkül az értelmiséghez. Érdekes továbbá, hogy mind a budapesti, mind a vidéki értelmiség egy része (egy-nyolcada — fele) a kifejezetten nem értelmiségi foglalkozásokat is annak tekinti. Ez elsősorban a fogalom meghatározásának nehézségeit tükrözi, illetve az értelmiség mint réteg saját magával szembeni bizonytalan megítélésére vall.

Figyelemre méltó, hogy az óvónő a válaszadók több mint felének (vidéken közel háromnegyedének) véleménye szerint feltétel nélkül az értelmiséghez sorolandó, és a technikust is közel 50%-os arányban tekintik értelmiséginek. Ez valószínűleg azzal függ össze, hogy az oktatás kezdete a gyermekek egyre alacsonyabb életkorára tevődik át, az óvodában egyre nagyobb tért nyer az ismeretközlő funkció, s egyre inkább betölti a szocializáció funkcióját is. Ugyanakkor a technikai haladással párhuzamosan egyre kisebb különbség látható a technikus és a hagyományosan

értelmiséginek tekintett mérnöki munka között. Szerepet játszik ebben az is, hogy az értelmiséget sokan azonosítják a szellemi munkát végzőkkel.

A budapesti értelmiség válaszait, melyeket a határeseteket jelentő és nem értelmiségi foglalkozások megítélésére adott, életkor szerint csoportosítva azt tapasztaljuk, hogy általában az életkor növekedésével együtt növekszik azok aránya, akik igennel válaszoltak. Különösen éles ez a tendencia a gépiprózó megítélésénél, ahol pl. a 30 éven aluliak 5, a 60 éves és idősebb korosztálynak pedig 26%-a válaszolt igennel. Ez többek között abból is adódhat, hogy még ma is hat a fiatalabb korban kialakult világkép, a felszabadulás előtt ugyanis érettségivel is értelmiséginek tekintették a hivatali dolgozókat, és egy gépiprózó (egy titkárnőről nem is beszélve) a közfelfogás szerint közelebb állt az értelmiséghez, mint ma.

Egy-egy foglalkozást a válaszadók aszerint soroltak az átlagosnál nagyobb arányban az értelmiségi foglalkozások közé, minél közelebb állt az a saját foglalkozásukhoz, illetve amellyel szorosabb a munkakapcsolatuk. Így az agronómust, a honvédtisztet, a technikust, az erdészt és a gépiprózót elsősorban a műszaki és agrár munkaterületeken dolgozók, az óvónőt a pedagógusok, az ápolónőt pedig az orvosok és gyógyszerészek. A beosztás szerint csoportosított adatok lényegében hasonló tendenciát mutatnak. Ennek megfelelően az óvónőt elsősorban a beosztott dolgozók sorolták az értelmiséghez, a beosztott dolgozók között nagy súlyt képviselnek a pedagógusok; a technikust a középszintű vezetők, a gépiprózót pedig mind a közép-, mind a felsőszintű vezetők átlagosnál magasabb arányban sorolták az értelmiséghez (az utóbbi két eset bizonyára a szorosabb munkakapcsolatra vezethető vissza).

A különböző származásúak közül a mezőgazdasági fizikai szülők gyermekeinek véleménye tér el leginkább az átlagtól: a határesetet jelentő és a nem értelmiségi foglalkozásokat az átlagosnál magasabb arányban tekintik értelmiséginek. Különösen a honvédtiszt megítélésénél látszik ez élesen, mivel az átlagos 53%-kal szemben a mezőgazdasági fizikai származásúak 70%-a tekinti értelmiséginek ezt a foglalkozást. Kisebb mértékű, de hasonló irányú eltérést tapasztalunk az átlagtól az ápolónő, a gépiprózó és a technikus megítélésénél is ebben a származási csoportban. Hasonló, de jóval gyengébb tendencia tapasztalható a kereskedő-iparos apák gyermekeinél is, főként az agronómus, a technikus és az erdész megítélésénél. Az életkornál elmondottakhoz hasonlóan ez a tendencia táplálkozhat a válaszadó gyermek- és fiatalkori családi élményeiből, illetve arra is utal, hogy az említett két rétegből származók kevésbé tartják megrevenek, illetve látják világosan az értelmiség körének határvonalait.

A határesetet jelentő és a nem értelmiségi foglalkozások közül mind-egyikre vonatkozik, hogy a felsoroltakat azok a budapesti értelmiségiek sorolták nagyobb arányban az értelmiségi foglalkozások közé, akik pályájuk során nem voltak fizikai dolgozók, vagyis a volt fizikai dolgozók „szigorúbban” ítélték. E tekintetben jelentősebb (9—10 százalékpontos) eltérést az agronómus és az óvónő, illetve kisebb (4—5 százalékpontos) eltérést a honvédtiszt és a gépiprózó megítélésénél találunk.

2. Az értelmiség tagjai közé sorolja-e önmagát?

A végzett tevékenység alapján értelmiségieknek tekintettük azokat, akiknek adatait végül is feldolgoztattuk. A válaszadóknak azonban csak 91%-a válaszolt igennel arra, hogy értelmiséginek tekinti-e magát, 3%-uk határozott nem-mel válaszolt, 5%-uk nem tudta megítélni, 1% pedig nem válaszolt a kérdésre.

A válaszokat foglalkozás, beosztás, iskolai végzettség, a diploma megszerzése és aszerint csoportosítottuk, hogy a megkérdezett volt-e pályája során fizikai dolgozó. A felsorolt változók közül az iskolai végzettség befolyásolja legnagyobb mértékben az értelmiséghez tartozás érzését: a diplomások 95%-ával szemben a csak érettségivel rendelkezők 60%-a sorolja magát az értelmiség tagjai közé. A válasz függ a válaszadó iskolai pályafutásától is. Azoknak a diplomásoknak például, akik munkábaállásuk előtt szereztek diplomájukat, 96%-a tekinti magát értelmiséginek. Azok között viszont, akik értelmiségi beosztásba kerülésük után szereztek diplomájukat, ez az arány 88, illetve 90%. (Az első adat az értelmiségi beosztásba kerüléstől számított öt éven túl, a második az öt éven belül szerzett diplomával rendelkezőkre vonatkozik, tehát az önbesorolás attól is függ, hogy a válaszadó mennyit „élt”, illetve dolgozott értelmiségi munkakörben diploma nélkül.)

A többi változó közül elsősorban a fizikai munkavégzés befolyásolja még az értelmiséghez tartozás érzését. Akik fizikai dolgozók voltak, csak 79%-a tartja magát értelmiséginek (akik nem voltak fizikai dolgozók, azok körében ez az arány 95%) és 9%-uk határozottan állította, hogy nem tekinti magát értelmiséginek. (A többiek bizonytalan választ adtak.) Az értelmiséghez tartozás gondolatának elutasításában sok minden szerepet játszhat, de lehet rosszul értelmezett „munkásöntudatból”, korábbi politikai felfogásból, vagy egyéb tényezőkből táplálkozó értelmiségellenesség is.

Az értelmiséghez tartozás érzése különbözik munkaterületek szerint is, legerősebb a humán értelmiségnél, ezt követik a politikai, majd a gazdasági munkaterületen dolgozók. Úgy véljük azonban (sajnos, a szükséges többlettenyezős összefüggés-vizsgálatot nem végeztük el), hogy a felsorolt változók közül az iskolai végzettség a döntő és ennek hatása gyűrűzik tovább.

3. Az értelmiség társadalmi hivatása

Azt a kérdést, hogy szakmai tevékenységén túl van-e az értelmiségnek társadalmi hivatása, a budapesti értelmiségiek hasonlóan ítélték meg, mint a vidékiek. Az eltérés csupán annyi, hogy vidéken magasabb az igennel válaszolók aránya (79%), mint Budapesten (72%). Az adatokból úgy tűnik, hogy a budapesti értelmiséget ez a kérdés a vidékieknél kevésbé foglalkoztatja (például a budapesti 21, a vidékiek 18%-a nem gondolkozott ezen a kérdésen).

A budapesti értelmiség 43%-a szerint az értelmiség társadalmi hivatása elsősorban kulturális jellegű, illetve morális példamutatást és politi-

kai felvilágosítást is jelent; 20% azok aránya, akik szerint ez a hivatás a közéleti-politikai vezetésben, illetve aktivitásban testesül meg. Mindössze 8% azok aránya, akik a gazdasági fejlődés elősegítésében és a gazdasági vezetésben jelölték meg az értelmiség társadalmi hivatását. A budapesti értelmiség erre vonatkozó válaszait a vidékiekéétől eltérően dolgoztuk fel, ezért közvetlen összehasonlításra nincs mód. A lehetséges átszámítások alapján azonban úgy tűnik, hogy az értelmiség társadalmi hivatásának tartalmát is szinte teljesen azonos módon ítélik meg.

A különböző foglalkozású budapesti értelmiségiek közül *a politikai és gazdasági munka területén dolgozók a közéleti-politikai, a műszakiak a gazdasági, a humán értelmiségiek pedig a kulturális tevékenységet állítják az első helyre az értelmiség társadalmi hivatásával kapcsolatban.*

A kulturális tevékenység megítélését befolyásolja a válaszadók neme és életkora is. A nők, illetve az idősebb korosztályok az átlagosnál nagyobb arányban említik ezt a tényezőt. A volt fizikai dolgozók a gazdasági, akik nem voltak fizikai dolgozók, azok a kulturális tevékenységet említik az átlagosnál gyakrabban.

4. Az értelmiség tekintélye és befolyása

Az értelmiség társadalmi tekintélyének és befolyásának alakulását a megkérdezett budapesti értelmiségiek teljesen azonos módon ítélték meg: 57, illetve 58%-uk szerint növekszik és 23, illetve 24%-uk szerint nem változik az értelmiség társadalmi tekintélye, illetve befolyása. A budapesti válaszadók 12%-a szerint csökken az értelmiség tekintélye, 8%-ának véleménye szerint pedig befolyása csökkent. (Az eltérés a nem válaszolók arányának különbözőségében egyenlítődik ki.)

Az értelmiség társadalmi tekintélyének alakulásáról a közgazdászok, a jogászok, a népművelők, a művészek és az egyéb szabadfoglalkozásúak, az egyetemi és a főiskolai oktatók, valamint a párt- és az államapparátusban dolgozók vélekednek kedvezőbben, viszont rendkívül pesszimistán ítélik meg az orvosok, gyógyszerészek és többé-kevésbé a pedagógusok is. (Az átlagos 12%-kal szemben például az orvosok és gyógyszerészek 25, a pedagógusok 16%-ának véleménye szerint csökkenő az értelmiség társadalmi tekintélye.)

Az értelmiség társadalmi befolyásának alakulását a különböző foglalkozású budapesti értelmiségiek a tekintély alakulásához hasonlóan ítélik meg. Itt is a közgazdászok, jogászok, az egyetemi-főiskolai oktatók, valamint a párt- és az államapparátusban dolgozók optimistábbak, mint az orvosok és gyógyszerészek, valamint a pedagógusok. (A 8%-os átlaggal szemben az orvosok 19%-a vélekedett úgy, hogy csökken az értelmiség társadalmi befolyása.) Az eltérés csak annyi, hogy az értelmiség társadalmi befolyásának alakulását a népművelők, a művészek és az egyéb szabadfoglalkozásúak csoportja az átlagosnál kedvezőtlenebbül ítéli meg, holott az értelmiség társadalmi tekintélyének alakulásáról az átlagosnál kedvezőbben vélekedett. További eltérés, hogy a pedagógusok véleménye a társadalmi befolyás alakulásával kapcsolatban nem annyira pesszimista, mint amilyen a társadalmi tekintély megítélésénél volt.

Az értelmiség társadalmi tekintélyének alakulásáról alkotott vélemény nagymértékben függ a válaszadók beosztásától. Például a beosztott értelmiségiek 54, a középszintű vezetők 62 és a felsőszintű vezetők 72%-a szerint növekszik az értelmiség társadalmi tekintélye. Mivel az ilyen jellegű vélemények formálásában jelentős tényező a tapasztalat, úgy ítéljük meg, hogy az értelmiség társadalmi tekintélye elsősorban a magasabb beosztású értelmiségiek tekintélyének erőteljesebb növekedése mellett növekedett. Kérdés, hogy a válaszadók a társadalmi tekintélynek milyen oldalait, jeleit, illetve befolyásoló tényezőit vették elsősorban tekintetbe. (Hivatalos elismerés vagy társadalmi presztizs, anyagi jellegű vagy erkölcsi elismerés, hatáskörök és jogkörök, egyéb hatalmi vonatkozások stb.) Az értelmiség társadalmi befolyásáról alkotott vélemények beosztási szintek szerint a tekintélynél elmondottakkal azonosan alakulnak.

A nemenként csoportosított vélemények azt mutatják, hogy a nők kedvezőtlenebbül ítélik meg mind az értelmiség társadalmi tekintélyét, mind a befolyását.

A szóban forgó vélemények attól is függenek, hogy a válaszadó párttag-e vagy sem. Az értelmiség társadalmi tekintélyének alakulását a párttagok a pártonkívülieknél kedvezőbben ítélik meg. (A párttagok 61—63, a pártonkívüliek 55%-a szerint növekedett az értelmiség társadalmi tekintélye a vizsgált időszakban.) Hasonló eltérés tapasztalható az értelmiség társadalmi befolyása alakulásának megítélésében, a párttagok véleménye azonban különbözik aszerint, hogy viselnek-e párttiszságot, vagy sem: a pártonkívüliek 55, a tisztséget nem viselő párttagok 59, és a tisztségviselők 69%-a szerint növekszik az értelmiség társadalmi befolyása.

Szembetűnő, hogy a budapesti értelmiség a vidékinél mennyivel kedvezőtlenebbnek látja az értelmiség társadalmi tekintélyének és befolyásának alakulását.* A vidékiek 72—73%-ával szemben a budapestieknek csak 57—58%-a vélekedett úgy, hogy a megkérdezés idejét megelőző időszakban növekedett az értelmiség társadalmi tekintélye, illetve befolyása. Ennek megfelelően a stagnálást és a csökkenést érzékelők aránya Budapesten magasabb, mint vidéken volt. (Stagnálás: Budapesten 23—24%, vidéken 18—19%, csökkenés: Budapesten 8—12%, vidéken 3—5%.) A foglalkozás, a beosztás és a nemek szerinti tendenciák Budapesten és vidéken lényegében hasonlóan alakultak.

5. A nem értelmiségi dolgozók véleményéről

Az értelmiség tekintélyéről alkotott véleményeket az is befolyásolhatja, hogy az egyes értelmiségiek mit tapasztalnak ezzel kapcsolatban saját környezetükben.

A vidéki értelmiség véleményét kutatva azonban, amikor arra keresünk

* A budapesti és a vidéki értelmiség véleményének összehasonlításánál fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a két felmérés között három év telt el. Ez idő alatt jelentősen megváltozhat egy-egy vélemény. Nem tudjuk megítélni, hogy a budapesti és a vidéki értelmiség véleménye közötti eltérés mennyiben regionális jellegű és mennyiben a két felmérés közötti időbeli különbség következménye.

választ, hogy a nem értelmiségi dolgozók mit becsülnék legtöbbszörre a velük állandó kapcsolatban levő értelmiségi szakemberekben, azt tapasztaljuk, hogy a válaszadók elsősorban arról beszélnek, hogy *ők* mit tartanak fontosnak *saját* (vélt vagy tényleges) jellemzőik közül. E kérdés segítségével tehát nemcsak (sőt, talán nem is elsősorban) arról kapunk képet, hogy a megkérdezett értelmiségiek mit tudnak a nem értelmiségi dolgozók velük kapcsolatos véleményéről, hanem a megkérdezettek egyéni, illetve szakmai szintű önértékeléséről is. Ez a kép nem lehet objektív, mert a megkérdezettek egyrészt saját magukat, illetve a szakmájukhoz vagy egyéb szempontból képezhető csoportjukhoz tartozókat értékelték (bár az értelmiség egyes csoportjainak önértékelését híven tükrözheti), másrészt, ha a nem értelmiségi dolgozók véleményét interpretálják, akkor az így kialakult kép a „mintavétel hibája” miatt (a nem értelmiségi ismerősök száma, őszintesége, informáltsága, elfoglaltsága stb.) lehet torz.

A megkérdezett budapesti értelmiségiek 63%-a szerint a nem értelmiségiek a szakmai vonatkozások (például szakmai tudás, hozzáértés) miatt becsülik az értelmiségieket. A megbecsülés okai között majdnem ilyen arányban (55%) szerepel a pozitív emberi tulajdonságok említése. (Az előbbi két fő okot a válaszadók 32%-a említette együtt.) Viszonylag kevesen (15%) említették, hogy az értelmiséget műveltsége miatt becsülik. (Egyéb okokat a válaszadók mindössze 3%-a jelölt meg, 8%-uk nem válaszolt a kérdésre és 1% véleménye szerint a nem értelmiségi dolgozók nem becsülik az értelmiségieket.)

A különböző foglalkozású budapesti értelmiségiek közül a szakmai és emberi vonatkozások együttlétét főként a műszakiak emelték ki, a legkevésbé pedig az orvosok és a gyógyszerészek. A műveltség elsősorban a népművelők, a művészek és egyéb szabadfoglalkozásúak, a pedagógusok szerint döntő a nem értelmiségi dolgozók véleményének formálásában. A szakmai tudás egyedüli hangsúlyozása az orvosok és gyógyszerészek körében magasabb, az egyetemi-főiskolai oktatók és a műszakiak között viszont alacsonyabb az átlagosnál. A pozitív emberi tulajdonságok egyedüli említése elsősorban a közgazdászok-jogászok csoportjára jellemző, s a pedagógusok körében viszonylag a legritkább.

Az értelmiségiek mind vidéken, mind Budapesten a szakmai okokat említették a legtöbbször, s ezt követte az emberi jó tulajdonságok és a műveltség. Úgy tűnik azonban, hogy a leggyakrabban említett szakmai okokhoz viszonyítva a megkérdezettek szerint Budapesten nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a pozitív emberi tulajdonságoknak és kisebbet a műveltségnek, mint vidéken.

II. AZ ÉRTELMISÉGI TEVÉKENYSÉG NÉHÁNY JELLEMZŐJE

1. *Önállóság a munkában*

A megfelelő szakmai felkészültséggel rendelkező értelmiségi számára igen fontos az önálló munkavégzés lehetőségének biztosítása. Nem meglepő tehát, hogy a megkérdezett budapesti értelmiségiek *túlnyomó többsége*

(85%) igényli ezt.* Mindössze 8%-uk tartja szükségesnek, hogy közvetlen felettese rendszeresen és folyamatosan kísérje figyelemmel munkája minden részletét, s nyújtson állandó szakmai segítséget, 7% pedig a megadott alternatíváktól eltérő (főként differenciáltabb) választ adott (5%), illetve nem válaszolt a kérdésre, vagy nincs felettese (1—1%).

Érdekes, hogy vidéken az önállóság igénye nem olyan nagy, mint a budapesti értelmiség körében, noha az önálló munkavégzés lehetőségét igénylők vidéken is a válaszadók többségét (73%) teszik ki. A fővárosban főként az „abszolút” önállóságot igénylők aránya (30%) haladja meg a vidékiekét (21%). Ezek a válaszadók azt tartják helyesnek, ha közvetlen felettesük minél kevesebbet avatkozik be érdemileg munkájukba, és elsősorban a munkafeltételeket biztosítja. Az önállóság iránti „normális” igényt véleményünk szerint az a vezető elégíti ki leginkább, aki (értelmiségi) beosztottaitól önálló munkát vár el és csupán az elvégzett munka eredményét értékeli. Ezt a válaszlehetőséget a megkérdezett budapesti értelmiségiek 55%-a választotta, vidéken 52%, az eltérés tehát nem számottevő.

A különböző foglalkozású budapesti értelmiségiek közül a műszaki munkaterületen dolgozók igénylik leginkább az önálló munkavégzés lehetőségét és a humán munkaterületen dolgozók (az oktatás, az egészségügy, a népművelés területén, a művészek) igénylik viszonylag a legkevésbé az önállóságot munkájukban.

A budapesti és a vidéki értelmiség önálló munkavégzés iránti igényét jellemző adatokat foglalkozásonként összehasonlítva két különbséget állapíthatunk meg. Az egyik, hogy az önálló munkavégzés lehetősége iránti igény Budapesten jóval kisebb mértékben függ a foglalkozástól, mint vidéken. A vidéki értelmiség átlagosan 20%-ával szemben például a vidéken élő műszakiak 39%-a a legnagyobb fokú önállóságra törekszik munkájában, Budapesten a megfelelő arány 29 és 32%. Tehát az átlagtól való eltérés Budapesten minimális, vidéken viszont nagy. A másik jelentős különbség a budapesti és a vidéki adatok között, hogy a párt- és az államapparátusban dolgozók vidéken inkább igénylik közvetlen felettesük állandó szakmai segítségét és munkájuk rendszeres figyelemmel kísérését.

Az önálló munkavégzés lehetősége iránti igény a beosztási szint emelkedésével egyre erősebb, de ez a tendencia nem túlzottan éles. A beosztott dolgozóknak például 10%-a kívánja, hogy közvetlen felettese rendszeresen figyelje munkáját, és nyújtson állandó szakmai segítséget. A középszintű vezetők körében ez az arány 7%, a felsőszintű vezetőkénél pedig már csak 4%. Ugyanakkor a beosztott dolgozóknak 52%-a tart igényt arra, hogy közvetlen felettese önálló munkát várjon el tőle, és csak munkája eredményét értékelje. A közép- és felsőszintű vezetők körében

* A vonatkozó kérdést úgynevezett zárt formában tettük fel és a válaszadó a közvetlen felettesel fennálló szakmai-hivatali kapcsolat — önállóság szempontjából — három fő típusa közül választhatott: 1. rendszeres beavatkozás (állandó figyelem és szakmai segítség); 2. csak az elvégzett munka eredményének értékelése; 3. elsősorban a munkafeltételek biztosítása.

az ilyen válaszok aránya 58—60%. (Megjegyezzük, hogy a túlzott önállóságra törekvés szinte egyáltalán nem függ a válaszadó beosztásától, mert például a középszintű vezetők és a beosztott dolgozók 29—30%-a igényli, hogy felettese minél kevesebbet avatkozzék be közvetlenül a munkájába. Ez az arány a felsőszintű vezetők körében sem magasabb, mint 32%.)

A különböző *életkorú* budapesti értelmiségiek közül a középkorúak igénylik leginkább az önálló munkavégzést. Míg például az 55 éven felüliek és a 30 éven aluliak mintegy 14—15%-a tart igényt arra, hogy közvetlen felettese állandóan kísérje figyelemmel munkáját, és nyújtson rendszeres szakmai segítséget, addig a 41—55 évesek csoportjában ez az arány csak kb. 5%. Ennek megfelelően a 41—55 évesek közül várják el leginkább, hogy felettesük minél ritkábban avatkozzék be közvetlenül a munkájukba, és elsősorban munkafeltételeiket biztosítsa.

A szakmai és egyéb tapasztalatok felhalmozódására gondolva teljesen természetesnek tűnik, hogy a legfiatalabbak igénylik a legtöbb segítséget munkájukhoz, és az ilyen igény az életkor előrehaladásával egyre csökken. Viszont a nyugdíjkorhatárhoz közeledve ismét növekszik a „főnöki” segítség iránti igény. Feltehető, hogy a nyugdíjkorhatárhoz közeledve az emberekben növekszik az alkalmazkodási hajlandóság. Ezt látszik alátámasztani az a tény is, hogy a közvetlen felettesük rendszeres segítségét a 60 éven felüliek közül valamivel kevesebben igénylik, mint az 56—60 évesek közül.

Az önálló munkavégzés lehetősége iránti igény nagymértékben függ attól, hogy a válaszadóhoz viszonyítva milyen a felettes szakképzettségének szintje. Az önállóságra való törekvés ott a legerősebb, ahol a közvetlen felettes szakképzettségének szintje alacsonyabb mint a válaszadóé, ilyenkor az esetek 39%-ában a felettéstől csak a munkafeltételek biztosítását várják el. Ott viszont, ahol a felettes szakképzettségének szintje magasabb, az ilyen válaszok aránya csak 22%. Ennek megfelelően a rendszeres szakmai segítség iránti igény is csak elsősorban azokkal a vezetőkkel szemben vetődik fel, akiknek a képzettsége a válaszadóénál magasabb.

Az önállóság iránti igények tudakolása mellett természetesen azt is megkérdeztük a válaszadóktól, milyen mértékűnek ítélik tényleges önállóságukat a munkában.*

A különböző *foglalkozású* budapesti értelmiségiek közül az egyetemi és a főiskolai oktatók, valamint a párt- és az államapparátusban dolgozók végzik leginkább önállóan munkájukat. (Az összes válaszadóra vonatkozó 68%-kal szemben az előbbiekre a 72, az utóbbiakra a 76%-os átlagszám jellemző.) A műszaki értelmiség végzi legkevésbé önállóan munkáját (66%). Az önállóság átlagos megítélése az orvosok és a gyógyszerészek, illetve a népművelők, a művészek és az egyéb szabadfoglalkozásúak körében is hasonló mértékű (66, illetve 68%), azonban az utóbbiak közül vi-

* Egy 0-tól 100-ig terjedő 10 fokozatú skálán kellett megjelölniük önállóságuk százalékos mértékét. Az önálló munkavégzés lehetőségéről alkotott véleményeket a továbbiakban ezeknek a válaszoknak az átlagaival jellemezzük.

szonylag sokan 100%-osnak ítélték önállóságukat, ami arra mutat, hogy ez a két értelmiségi csoport a munkavégzés önállósága szempontjából meglehetősen heterogén.

Az önállóság mértékére vonatkozó válaszokat a válaszadók *beosztása* szerint csoportosítva egyértelmű az a tendencia, hogy a beosztási szint emelkedésével növekszik a munka önállósága is. A beosztott dolgozókra például a 67, a középszintű vezetőkre a 70, és a felsőszintű vezetőkre a 72%-os átlagos önállóság jellemző.

Az önálló munkavégzés lehetősége az életkorral párhuzamosan 50 éves korig növekszik, majd a nyugdíjkorhatár körül hullámozóan alakul. A 30 éven aluliaknál például 63, a 40—49 éveseknél 72%-os átlagszám alakul ki. Figyelemre méltó, hogy a férfiak és a nők szinte teljesen azonosan ítélik meg önállóságuk mértékét.

Az önálló munkavégzés lehetőségét az önállóság iránti elvárásokkal foglalkozás szerint összevetve feszültség tapasztalható a műszaki értelmiségnél. Adataink szerint ők végzik viszonylag legkevesbé önállóan munkájukat, talán éppen ezért igénylik közülük a legtöbben az önálló munkavégzés lehetőségét. A beosztás szerint csoportosított adatok azt mutatják, hogy a különböző beosztású dolgozók reálisan ítélik meg önállóságuk mértékét, a tényleges helyzet és az elvárások között figyelemre méltó szakadék nem tapasztalható. Az életkor szerinti adatoknál is hasonló a helyzet. Az elvárások és a tényleges helyzet megítélése között azonban a 60 éven felüliek körében eltérést találunk, amely arra utal, hogy ez a korosztály a jelenleginél több önállóságot szeretne. Érdekes, hogy bár a nők lényegében a férfiakkal azonos arányban érzik úgy, hogy önálló munkát végezhetnek, az önállóság iránti igényükben azonban elmaradnak a férfiak mögött. Első pillanatra úgy tűnhet, hogy a nők nagyobb önállósággal dolgoznak, mint amilyenre vágnak. Lehet, hogy ez bizonyos igénytelenséget is takar az önállósággal kapcsolatban, de inkább az látszik valószínűnek, hogy a nők hátrányos helyzetüket felmérve reálisabban ítélnék, mint a férfiak.

A budapesti és a vidéki véleményeket összevetve a legfontosabb következtetésünk az, hogy Budapesten jóval nagyobb az önállóság iránti igény, mint vidéken, ugyanakkor — ez a kielégítetlen igényből is adódhat — a budapestiek úgy vélik, hogy itt jóval kisebb az önálló munkavégzés lehetősége. Az önálló munkavégzés lehetőségére vonatkozó elvárások és vélemények között vidéken csak a műszaki értelmiségnél találtunk a budapestihez hasonló erősségű eltérést. Budapesten az elvárások minden foglalkozási csoportban meghaladják a lehetőségeket, e tekintetben csak viszonylag kisebb mértékben emelkedik ki a budapesti műszaki értelmiség.

A budapesti és a vidéki adatok között az önállóság tekintetében még két különbséget találunk. 1. Budapesten az önállóság párhuzamosan növekszik a beosztási szinttel, vidéken a felsőszintű vezetők a legönállóbbak, utánuk a beosztott értelmiségiek következnek, s a középszintű vezetők végzik legkevesbé önállóan munkájukat; 2. vidéken a párt- és az államapparátusban dolgozók szinte sokallják önállóságukat, ugyanakkor ez a csoport Budapesten az önálló munkavégzésre való törekvés tekintetében az élen jár.

2. „Önmegvalósítás” a munkában

Az önálló munkavégzés lehetőségéhez szorosan kapcsolódik, hogy a dolgozó ember milyen mértékben érvényesítheti egyéniségét a munkájában, mennyire képes a munkáján keresztül „megvalósítani önmagát”. (Erre a kérdésre — az önállóságához hasonlóan — egy 0-tól 100-ig terjedő 10 fokozatú skálán kerestünk választ. A továbbiakban ezeknek a válaszoknak az átlagait elemezzük.)

A különböző foglalkozású budapesti értelmiségiek közül a pedagógusok, a párt- és az államapparátusban dolgozók, az egyetemi és a főiskolai oktatók a leginkább elégedettek: önmegvalósításuk mértékét — válaszaik alapján — a 75—77%-os átlagszám jellemzi. A következő csoportba (71—74%-kal) a népművelők, a művészek és az egyéb szabadfoglalkozásúak, az orvosok és a gyógyszerészek sorolhatók. Saját megítélésük szerint a legkevésbé (69—70%-ban) a közgazdászok, a jogászok, valamint a műszaki értelmiségiek valósították meg önmagukat munkájukban.

Az önmegvalósítás mértékének átlaga (százalék)

Foglalkozási csoportok	Budapesten	Vidéken
Pedagógusok	77	77
Párt- és államapparátusban dolgozók	76	78
Egyetemi és főiskolai oktatók	75	76
Népművelők, művészek és egyéb szabadfoglalkozásúak	74	74
Orvosok és gyógyszerészek	71	77
Műszakiak	70	70
Közgazdászok és jogászok	69	76

Az önmegvalósítás mértékére vonatkozó adatokat Budapest és vidék viszonylatában összehasonlítva nem találunk említésre méltó különbséget, csak két foglalkozási csoportnál van viszonylag lényeges eltérés. Budapesten a közgazdászok és jogászok, az orvosok és gyógyszerészek kisebb mértékűre ítélték önmegvalósításukat, mint vidéki kollégáik.

Az önmegvalósítás foka Budapesten a beosztási szint, az életkor és az iskolai végzettség emelkedésével párhuzamosan növekszik. A beosztott dolgozók átlagosan 71, a középszintű vezetők 72, a felsőszintű vezetők pedig 77%-osra ítélik önmegvalósításuk mértékét. Az egyéniség kibontakoztatásának említett átlagos aránya a 30 éven aluliaknál tapasztalható 66%-ról a 60 éven felüliek körében már 77%-ra emelkedik. Az egyenletes tendenciából a 41—50 évesek korosztálya „lóg ki”, amennyiben az önmegvalósítás mértékét tekintve megelőzi az 51—55 évesek csoportját. Az iskolai végzettség szerinti adatok lényegében azt mutatják, hogy a hagyományos egyetemi diplomával rendelkezők viszonylag magasabbra értékelik (72%) önmegvalósításuk mértékét, mint az érettségivel, vagy a felsőfokú technikai végzettséggel rendelkezők (68—70%).

Az önmegvalósítás mértékének átlaga

Életkor	%
60 éven felüliek	77
56—60 évesek	77
51—55 évesek	72
41—50 évesek	75
31—40 évesek	70
30 éves és fiatalabb	66

Az önállóság mértékével való elégedettségénél elmondottakhoz hasonlóan a nők valamivel nagyobb fokúnak (73%) ítélik önmegvalósításuk mértékét, mint a férfiak (71%).

Az önmegvalósítás mértékére vonatkozó megítéléseket a foglalkozási adatokon túl csak az életkor és az iskolai végzettség szerint csoportosított adatoknál hasonlíthatjuk össze. Életkor szerint vidéken az önmegvalósítás mértéke egyenletesen emelkedik, Budapesten viszont a 41—50 évesek csoportja megelőzi az eggyel magasabb korosztályt. Iskolai végzettség tekintetében már jelentős az eltérés. Míg vidéken a hagyományos egyetemi diplomával rendelkezők önmegvalósításának mértéke elmarad a politikai főiskolai végzettséggel és az érettségivel, illetve ennél alacsonyabb végzettséggel rendelkezőktől, addig Budapesten a hagyományos egyetemi diplomával rendelkezők ítélik a legmagasabbnak önmegvalósításuk mértékét.

3. Értelmiségi tevékenység és a kollektivitás

A szakmai információs források kutatása kapcsán a személyes érintkezés forrásai közül a szakmai tanácskérést külön is vizsgáltuk.* Ez bizonyos fokig jellemezheti az értelmiségi tevékenység, illetve szakmai tudás kollektív vagy individuális jellegének mértékét is.

A rendszeres és alkalmi szakmai tanácskérés vidéki és budapesti adatai (százalék)

Kitől kér tanácsot	Rendszeresen		Alkalmilag		A kettő együtt	
	kér szakmai tanácsot					
	Budapest	vidék	Budapest	vidék	Budapest	vidék
Azonos beosztású kollégától	22	18	53	50	75	68
Közvetlen felettestől	17	17	53	58	70	75
Munkahelyen kívüli kollégától	8	5	52	52	60	57
Magasabb beosztású felettestől	5	5	39	50	44	55
Alacsonyabb beosztású munkatárstól	8	6	33	31	41	37
Házastárstól	8	16	17	20	25	36
Egykori tanárától	3	2	19	20	22	22

* A kérdést táblázatos formában tettük fel, és a válaszadó jelölte meg, hogy kér-e szakmai tanácsot és milyen gyakran.

Rendszeresen és alkalmilag együttesen a *budapesti* értelmiség $\frac{3}{4}$ része szokott szakmai tanácsot kérni azonos beosztású kollégáitól, a közvetlen felettesüktől tanácsot kérők aránya pedig 70%. Munkahelyen kívüli kollégáktól a válaszadók 60%-a kér szakmai tanácsot. A következő „csoportot” (41—44 százalékkal) a magasabb beosztású felettesektől és az alacsonyabb beosztású munkatársaktól tanácsot kérők alkotják. Házastársától és egykori tanárától a budapesti értelmiségiek kb. egynegyede szokott szakmai tanácsot kérni.

A budapesti és vidéki adatokat összevetve említésre méltó különbséget a magasabb beosztású felettesektől, a házastársától, az azonos beosztású munkatársaktól és a közvetlen felettéstől történő szakmai tanácskérésnél találunk. Vidéken az értelmiségiek szakmai kérdésekben jóval nagyobb mértékben támaszkodnak házastársukra (36%), mint a fővárosban (25%), noha az értelmiségi foglalkozású házastársak aránya Budapesten magasabb (36%), mint vidéken (35%). Amíg vidéken minden olyan értelmiségi, akinek értelmiségi házastársa van szokott szakmai tanácsot kérni házastársától, addig a fővárosban az összes válaszadók kb. egytizede (az értelmiségi házastárssal élőkre számítva egynegyede) nem él ezzel a lehetőséggel.*

Ennek a jelenségnek feltehetően főként az lehet az oka, hogy vidéken egy településen belül — különösen falun — viszonylag kevés értelmiségi él és ezért jobban „rá vannak szorulva” házastársukra.

Különösen a magasabb beosztású felettéstől való szakmai tanácskérés jóval nagyobb mértékben (55%) terjedt el vidéken, mint Budapesten (44%), de közvetlen felettesüktől is valamivel nagyobb arányban kérnek szakmai tanácsot vidéken (75%), mint a fővárosban (70%). Ez egyrészt arra enged következtetni, hogy a budapesti értelmiség a vidékinél önállóbban végzi munkáját. (Akkor is elmondhatjuk ezt, ha a vidékiek a budapestiekénél magasabbra értékelték önállóságuk mértékét a munkában, hiszen az önállóság szubjektív érzetét nagymértékben befolyásolja az önálló munkavégzés iránti igény és az önállóság értelmezése is.)

Az önállóság elsősorban a közvetlen felettesel kapcsolatban vetődik fel, a magasabb beosztású felettesektől történő szakmai tanácskérés a munkahelyen a „szolgálati út” megkerülését jelenti, tehát főként személyi kapcsolatokon keresztül történhet. Ezt támasztják alá a felettesekkel fenntartott baráti kapcsolatok mértékét jelző adatok: a vidéki értelmiségnek több mint a fele (53%) rendszeresen, vagy alkalmilag fenntart baráti kapcsolatokat egy vagy több felettesével, a budapestiek körében viszont a megfelelő arány csak 33%. A „felfelé barátkozás” (és általában a társas kapcsolatok) problémáival külön foglalkozunk.

A vidéki és a budapesti adatok összehasonlításánál érdemes még megemlíteni, hogy a felettesektől történő szakmai tanácskérés elterjedt volta miatt vidéken ők jelentik az értelmiség legfontosabb szakmai „támaszát”,

* Ezt az összefüggést adatszerűen nem munkáltuk ki, tehát csak akkor igaz, ha feltételezzük, hogy értelmiségiek szakmai kérdésekben általában nem fordulnak tanácsért adminisztratív, fizikai vagy egyéb, nem értelmiségi munkát végző dolgozókhoz még akkor sem, ha az a házastársuk.

míg Budapesten ezt a szerepet az azonos beosztású kollégák töltik be. Felvetődik még a kérdés, hogy a szakmai tanácskérés a budapesti vagy a vidéki értelmiség körében terjedt-e el nagyobb mértékben. Ha a rendszeres és alkalmi szakmai tanácskérés táblázatának százalékszámait pontrendszerben értelmezzük, és az adatokat kumuláljuk, megállapíthatjuk, hogy a rendszeres tanácskérés Budapesten és vidéken szinte teljesen azonos mértékű, az egyes „források” súlya ugyanakkor eltérő, de az eltérések végeredményben kiegyenlítik egymást. (Vidéken például jóval nagyobb a házastársaktól rendszeresen szakmai tanácsot kérők aránya, Budapesten viszont az azonos beosztású, a munkahelyen kívüli kollégáktól és az alacsonyabb beosztású munkatársaktól történő rendszeres tanácskérés terjedt el nagyobb mértékben.) Az alkalmi tanácskérés ugyanakkor szélesebb körű vidéken, mint Budapesten, noha a különbség nem jelentős (vidéken kb. 5—6 százalékponttal nagyobb mértékű az alkalmankénti szakmai tanácskérés). Ez a különbség elsősorban a magasabb beosztású, a közvetlen felettétől és a házastársától történő alkalmi tanácskérés eltérő súlyából adódik.

A rendszeres és alkalmankénti tanácskérést együtt tekintve az azonos beosztású kollégáktól a párt- és az államapparátusban dolgozók, az egyetemi és főiskolai oktatók, a közvetlen feletteseiktől a műszakiak, a párt- és az államapparátusban dolgozók, valamint az orvosok és a gyógyszerészek, a munkahelyen kívüli kollégáktól az egyetemi és főiskolai oktatók, az orvosok és gyógyszerészek, a magasabb beosztású feletteseiktől az orvosok és gyógyszerészek és a műszakiak, az alacsonyabb beosztású munkatársaiktól a műszakiak, a házastársaiktól a pedagógusok, az egyetemi és főiskolai oktatók kérnek elsősorban szakmai tanácsot. A különféle „forrásokat” együttesen számítva rendszeresen leggyakrabban a párt- és az államapparátusban dolgozók, az egyetemi és főiskolai oktatók, az orvosok és gyógyszerészek, legritkábban pedig a pedagógusok kérnek szakmai tanácsot. Az alkalmi tanácskérés főként a műszakiakra jellemző.

A budapesti és a vidéki adatokat összevetve szembetűnő, hogy a rendszeres szakmai tanácskérés foglalkozási csoportok szerint Budapesten a vidékivel szinte azonos, csak Budapesten kisebbek az eltérések a foglalkozási csoportok adatai között.* Az alkalmankénti tanácskérésnél viszont már vannak eltérések. A magasabb beosztású feletteseiktől történő alkalmankénti tanácskérés például vidéken a párt- és államapparátusban dolgozók, valamint a közgazdászok és jogászok (a vidéki felmérésben „gazdasági vezetők”) körében terjedt el az átlagosnál nagyobb mértékben, Budapesten ugyanakkor a párt- és az államapparátusban dolgozók átlagos, a közgazdászok-jogászok pedig az átlagosnál kisebb mértékben használják ki ezt a lehetőséget.

A foglalkozási csoportok közül kiemelendők a műszakiak, az orvosok és gyógyszerészek. Az orvosok és gyógyszerészek vidéken („egészségügyiek” címszó alatt) az értelmiség legkevésbé „tanácskérő” csoportját alkották, míg Budapesten nem maradnak el az átlagtól. Vidéken a leg-

* Következtetéseinket természetesen csak a technikailag összehasonlítható adatok alapján vontuk le.

kevésbé a műszakiak körében terjedt el a felettesektől történő szakmai tanácskérés, Budapesten viszont — főként az alkalmi tanácskérés magas gyakorisága következtében — a műszakiak vezetnek. Az orvosok és gyógyszerészek helyzetét valószínűleg a vidéki területi elszigeteltség magyarázza. A vidéken élő műszakiak felettesektől történő szakmai tanácskérésének alacsony színvonalát a vezetőkkel szembeni kritikájukkal magyaráztuk. Budapesten — a később bemutatandó adatok szerint — a műszakiak a többi értelmiségi csoportnál szintén erőteljesebben kritizálják a vezetést; mind a munkaszervezéssel, mind az irányítás színvonalával elégedetlenebbek az átlagosnál, s közvetlen felettesükhöz fűződő viszonyuk sem a legjobb. Ez azonban nem zavarja őket abban, hogy felettesüktől szakmai tanácsot kérjenek. Ennek alapján arra következtethetünk, hogy a vidéki műszaki értelmiség vagy azért fordul ritkán szakmai tanácsért feletteséhez, mert ebben érzelmi momentumok akadályozzák, vagy mert nem kap feletteseitől hasznos szakmai tanácsokat. (Utóbbinak a felettesek alacsony szakmai felkészültsége lehet a fő oka.)

A szakmai tanácskérés eltérései több kérdést is felvetnek. Először is, hogy Budapesten a felettesektől történő tanácskérés nagyobb elterjedtsége mennyiben jelent tényleges szakmai segítséget a (beosztott) műszakiaknak és mennyiben csak a felettesek iránti „tiszteletadás”, illetve a felelősség elhárításának formális jele. Ha feltételezzük, hogy a felettesek valóban hasznos szakmai tanácsokat adnak a budapesti műszakiaknak, akkor valószínűleg értik a munkájukat. A vidéki műszakiak „feletteseiről” (akik a dolog természeténél fogva természetesen szintén műszakiak) viszont — a jelek szerint — nem feltételezhetjük ilyen nagy valószínűséggel, hogy kitűnően ismerik szakmájukat. Felmerül tehát a kérdés, hogy Budapesten a műszakiak miért kritizálják mégis ugyanúgy a feletteseiket, mint vidéken.

A *különböző beosztású budapesti értelmiségiek* szakmai tanácskérésének elterjedtségét csak az azonos beosztású munkatársak, a közvetlen és a magasabb beosztású felettesek, valamint az alacsonyabb beosztású munkatársak viszonylatában vizsgáltuk. A vidéki adatoktól eltérően — ahol a beosztott értelmiségiek adatai meghaladják az átlagot — Budapesten az *azonos beosztású* munkatársaktól a vezetők és a beosztottak gyakorlatilag egyenlő mértékben kérnek szakmai tanácsot. (Ez a megállapítás mind az alkalmankénti, mind a rendszeres tanácskérésre érvényes.)

Közvetlen felettesétől Budapesten a vezetők és a beosztott értelmiségiek lényegében azonos hányada kér rendszeresen szakmai tanácsot, az alkalmankénti tanácskérés viszont a beosztási szinttel párhuzamosan emelkedik. (Beosztottak 50, középvezetők 57, felső szintű vezetők 60%-a.) Vidéki adataink elemzése a közvetlen felettéstől történő tanácskérés gyakorisága és az önálló munkavégzés lehetősége között szoros — de fordított irányú — összefüggést mutat. A budapesti adatokat vizsgálva ugyancsak összefüggés látszik a tanácskérés és az önálló munkavégzés lehetősége között, de az összefüggés ellentétes a vidékivel. Közelebről: vidéken a szakmai tanácskérés elterjedtségének, illetve gyakoriságának emelkedésével együtt csökkent a munka önállósága. Budapesten viszont a közvetlen felettéstől történő szakmai tanácskérés együtt növekszik az

önállósággal! (Vagyis Budapesten a beosztási szint emelkedésével együtt növekszik a közvetlen feletttestől történő szakmai tanácskérés gyakorisága és az önálló munkavégzés is.) Ez arra utal, hogy *a budapesti értelmiség körében a vezető—beosztott viszony minőségileg különbözik a vidékitől.*

Az *alacsonyabb beosztású munkatársaktól* történő tanácskérés természetesen elsősorban a vezetők körében terjedt el.

Budapesten és vidéken egyaránt a középszintűeknél többen kérnek alacsonyabb beosztású munkatársaiktól szakmai tanácsot a felsőszintű vezetők. Vidéken alig van különbség a vezetési szintek között, Budapesten viszont a felsőszintű vezetők körében az alacsonyabb beosztású munkatársaktól történő tanácskérés jóval meghaladja a középszintű vezetőkénél tapasztalt mértéket. (Vidéken például a felsőszintű vezetők 57, az ennél alacsonyabb szintűek 50%-a kér — rendszeresen vagy alkalmilag — szakmai tanácsot alacsonyabb beosztású munkatársaiktól, Budapesten a megfelelő adatok: 79 és 57%.) Ez viszont a különböző szintű vezetők közti kapcsolatok jellegének eltérésére utal vidéken és Budapesten, illetve talán a beosztási hierarchiákban fennálló „távolságok” más arányát jelzi. Ennek alapján úgy tűnik, hogy *vidéken* a beosztott értelmiség és közvetlen vezetői között alig nagyobb a távolság, mint a közép- és felsőszintű vezetők között, illetve vidéken a felsőszintű vezetők alig támaszkodnak nagyobb mértékben alacsonyabb beosztású munkatársaikra, mint a középszintű vezetők. Budapesten ugyanakkor a felsőszintű vezetők sokkal inkább felhasználják beosztottaik szakmai tudását, mint a középszintű vezetők. Ennek a különbségnek több oka is lehet. Kizárólag gondolatfelvetés céljából például az alábbi hipotéziseket* állítottuk fel:

— Vidéken a felsőszintű vezetők egy része „tévedhetetlennek” tartja magát és nem érzi szükségesnek, hogy alacsonyabb beosztású munkatársaiktól szakmai tanácsokat kérjen.

— Vidéken a felsőszintű vezetők elégedetlenek beosztottaik szakmai tudásával és ezért nem látják értelmét a tanácskérésnek.

— Vidéken (nagyobb) presztízszavesztéset jelent alacsonyabb beosztásúakhoz tanácsért fordulni.

— Budapesten a felsőszintű vezetők egy része — a fővárosi jellegből adódóan — országos gondokért is felelős és a nagyobb felelősség (-érzet) következtében, döntéseik jobb megalapozása, biztonságérzetük fokozása érdekében nagyobb mértékben támaszkodnak szakmai kérdésekben beosztottaikra.

— A budapesti értelmiség összetétele eltér a vidékitől. Budapesten a „szakértelmiség” — például a műszakiak — aránya jóval nagyobb, a szakkérdésekben a vezető kénytelen a rendszerint alacsonyabb beosztású szakértőkre támaszkodni.

— Budapesten (is) a középszintű vezetők között jóval több jó szakember található, mint a felsőszintű vezetők között, s ezt elismerve gyakran kér-

* Ezek a hipotézisek lehet, hogy a jelenség legfontosabb okaira nem is terjednek ki. Úgy véljük azonban, hogy fogyatékoságaik ellenére is inspirálhatják a további kutatásokat.

nek tőlük szakmai tanácsot, ugyanakkor ennek tudatában a középszintű vezetőknek kevésbé van szükségük beosztottaik tanácsára.

— Budapesten a középszintű vezetők „rátartibbak” a felsőszintű vezetőknél, illetve az utóbbiak kevésbé érzik presztízsveszteségnek az alacsonyabb beosztásúaktól történő szakmai tanácskérést.

Budapesten a magasabb beosztású felettesektől történő rendszeres tanácskérés nem, az alkalmankénti azonban függ a beosztási szinttől, mégpedig annak emelkedésével párhuzamosan egyre elterjedtebb. A megkérdezett budapesti értelmiségiek közül például a beosztottak 34, a középszintű vezetők 45 és a felsőszintű vezetők 49%-a kér alkalmanként szakmai tanácsot magasabb beosztású feletteseitől.

A vidéki értelmiségnél ugyanez a tendencia tapasztalható, az arány: 46, 53 és 61%. Amíg tehát az alacsonyabb beosztásúaktól történő tanácskérés Budapesten, addig a magasabb beosztású felettesektől történő szakmai tanácskérés vidéken terjedt el nagyobb mértékben. (A közvetlen felettestől történő tanácskérésnél Budapest és vidék között nincs jelentős eltérés.) Ez arra is utalhat, mintha vidéken erősebb lenne a szervilizmus és „keményebb” a hierarchikus tagoltság.

Az azonos beosztású kollégáktól és a közvetlen felettestől történő szakmai tanácskérés *nemenként* nem mutat említésre méltó eltérést a budapesti értelmiség körében, s vidéken is nagyjából hasonló a helyzet.

Házastársuktól elsősorban a nők kérnek szakmai tanácsot, s főként vidéken. Budapesten például a férfiak 24, a nők 30%-a szokott házastársától szakmai tanácsot kérni, míg vidéken a megfelelő arány 32 és 49%. Ez — amellet, hogy a házastársak egymásrautaltságának mértékét is jelzi — arra mutat, hogy a nők helyzete vidéken önmagában és a férfiakéhoz viszonyítva is rosszabb lehet, mint a fővárosban.

A szakmai tanácskérésről elmondottak alapján úgy tűnik, mintha vidéken több probléma lenne a vezetők és a beosztottak között, mint a fővárosban. Úgy tűnik, hogy vidéken nagyobb a „behódolás”, de erősebb a kritika, az ellenkezés is (lásd műszakiak). mintha vidéken *merevebb* lenne a hierarchia, a szintek között nagyobbak lennének a távolságok.

4. Alkotó (tudományos, újító, irodalmi és művészeti) tevékenység

E viszonylag egymástól távoli tevékenységek együttes tárgyalását közös jellemzőjük: az alkotó tevékenység indokolja. A vidéki értelmiség 28%-os arányával szemben a budapesti értelmiség 41%-a végez alkotó tevékenységet.

A konkrét alkotó tevékenység szakmánként eltérő lehetőségeinek kiküszöbölése érdekében e tevékenységek beosztás szerinti alakulását vizsgáltuk. A vidéki adatoktól eltérően Budapesten a beosztási szint emelkedésével együtt növekszik az alkotó tevékenységet folytatók aránya. A beosztott budapesti értelmiségieknek 37, a középszintű vezetőknek 44, a felsőszintű vezetőknek 57%-a végez ilyen tevékenységet. Külön érdekesség, hogy a beosztási hierarchiába be nem sorolható értelmiségiek — elsősorban a szabadfoglalkozásúak — körében csak 42% az alkotó tevékenységet folytatók aránya!

A beosztási szint és az alkotó munka összefüggése
(százalék)

Beosztás	Tudományos	Irodalmi	Újítás	Művészeti tevékenység
	publikáció			
Beosztott dolgozó	19,1	4,5	14,7	3,3
Középszintű vezető	25,3	4,1	23,5	1,2
Felsőszintű vezető	27,6	10,6	21,3	4,1
Nem sorolható	25,6	4,4	11,1	3,3

Tételezzük fel, hogy a vezető beosztással járó szervezési és döntési feladat elvonja az időt és az energiát az alkotó tevékenységtől, ami nyugodt körülményeket és elmélyült gondolkodást kíván. A budapesti értelmiség adatai azonban cáfolják ezt. Hihetünk-e az adatoknak? Igen! A mintába került értelmiségiektől ugyanis nem azt kérdeztük, hogyan, milyen segítség igénybevételével jelentették meg publikációikat, nyújtották be és fogadtatták el újításaikat és találmányaikat, hanem csak azt, milyen és hány alkotását fogadták el, illetve publikálták.

A táblázatból láthatóan a beosztási szint és a tudományos publikációk között van a leglineárisabb összefüggés. Az irodalmi alkotások megjelenítése szempontjából csak a felsőszintű vezetői beosztás a „legkevésbé hátrányos”. Az újítások és találmányok elfogadtatása tekintetében a középszintű vezetők állnak az első helyen, de nem sokkal maradnak el tőlük a felsőszintű vezetők sem. A válaszok csekély száma miatt a művészeti tevékenység adataiból nem vonhatunk le megfelelő következtetést, de a felsőszintű vezetők ebben sem maradnak el. Végeredményben tehát a válaszokból úgy ítélniük meg, hogy Budapesten a beosztott értelmiségiek folytatnak a legkevésbé társadalmilag *elismert* alkotó tevékenységet. A vidéki értelmiség adatai nem utaltak ilyen éles tendenciákra, ezért a budapesti felmérésben ezt nem vizsgáltuk meg részletesebben. Így csak találgatásokba bocsátkozhatnánk.

A foglalkozás szerint csoportosított adatok a várható képet mutatták: tudományos munkákat elsősorban az egyetemi és főiskolai oktatók publikálnak (az átlagos egyharmaddal szemben kétharmad részük), az irodalmi írásokat leggyakrabban a népművelők, a művészek és az egyéb szabadfoglalkozásúak csoportjában említették, az újítások, találmányok elsősorban a műszaki értelmiségre jellemzőek, a művészeti alkotások pedig természetesen a művészekre.

A művészeti ágakat kivéve — amelyben nem találunk különbséget — a nők közül kevesebben folytatnak alkotó tevékenységet, mint a férfiak. A legnagyobb eltérést az újításoknál és a találmányoknál tapasztaljuk (a férfiak 74, a nők 92%-ának nincs újítása, vagy találmánya), amelyet feltehetően elsősorban az okoz, hogy a műszaki pályákon a nők aránya kisebb a férfiakénál.

III. ÉRTELMIÉGI LÉT ÉS TEVÉKENYSÉG VIDÉKEN ÉS BUDAPESTEN

1. A szakmai tájékozódás regionális lehetőségeinek megítélése

A megkérdezett budapesti értelmiségiek több mint háromnegyede (77%) jónak tartja* a szakmájához tartozó fővárosi értelmiségiek lehetőségét folyamatos szakmai tájékozódására és szakmai kapcsolataira. A vonatkozó vélemények csak kisebb mértékben különböznek a válaszadók foglalkozása szerint: az orvosok és gyógyszerészek, az egyetemi és főiskolai oktatók körében 80, a kultúrunkások, a művészek és az egyéb szabadfoglalkozásúaknál pedig 68%.

A vidéki nagyvárosban élő pályatársak folyamatos szakmai tájékozási és kapcsolattartási lehetőségeit a különböző foglalkozású budapesti értelmiségiek nem ilyen egyetértően ítélik meg. Az átlagos 32%-kal szemben például az orvosok 43, a közgazdászok és jogászok 28, a kultúrunkások, a művészek és az egyéb szabadfoglalkozásúak 23%-a tartja jónak ezt a lehetőséget a vidéki nagyvárosban.

A vidéki kisvárosban élő értelmiségiek szakmai tájékozási és kapcsolattartási lehetőségeit a budapesti értelmiség mindössze 8%-a ítélte jónak, és a különböző foglalkozásúak között meglehetősen nagy az egyetértés. (Az orvosok és gyógyszerészek 13, a műszakiak 7, az egyetemi és főiskolai oktatók 5%-a adott ilyen választ.)

A falun élő pályatársak szakmai tájékozási és kapcsolattartási lehetőségeit a budapesti értelmiségiek rendkívül kedvezőtlennek tartják, mindössze 4%-uk ítélte jónak ezt a lehetőséget. Ilyen alacsony aránynál nem célszerű vizsgálni a megítélés foglalkozás szerinti különbségeit, ezért inkább a lehetőséget rossznak ítézők arányát tekintjük át foglalkozás szerint. A hétfokozatú skálán 1 és 2 osztályzattal rossznak minősítette a falusi lehetőségeket a megkérdezett budapesti értelmiségnek több mint fele (51%), a kultúrunkások, a művészek és az egyéb szabadfoglalkozásúak 41, a közgazdászok és jogászok 43, az orvosok és gyógyszerészek 55, az egyetemi és főiskolai oktatók 56%-a.

Az első, ami szembe tűnik a vidéki és a budapesti értelmiségiek véleményeinek összevetése során az, hogy a fővárosi tájékozási és kapcsolattartási lehetőségek megítélése — az összes válaszokat tekintve — Budapesten és vidéken szinte teljesen azonos (a válaszadók négyötöde tartja jónak). Az egyéb településtípusokban fennálló lehetőségeket viszont a vidékiek kedvezőbbnek ítélik a budapestieknél. Más szóval ez azt jelenti, hogy a budapesti értelmiség egyetért a vidéki értelmiséggel abban, hogy a különböző településtípusok közül a fővárosban a legkedvezőbbek az értelmiségiek szakmai tájékozási és kapcsolattartási lehetőségei, sőt még ennek mértékét is szinte teljesen egyformán ítélik meg. Egyetértnek abban is, hogy a lehetőségek a fővárostól a falu felé haladva egyre rosszabbak. Nincs viszont egyetértés az előbbi tendencia erősségének, a különbség mértékének megítélésénél. A vidéki értelmiségiek kevésbé tartják rosszabbnak a vidéki lehetőségeket, mint a megkérdezett budapesti

*A hétfokozatú skálán 6-os és 7-es osztályzatot adva.

Azok megoszlása, akik a szakmai tájékozódási és kapcsolattartási lehetőségeket „jónak” ítélik (százalék)

Foglalkozás	Fővárosban		Vidéki nagyvárosban*		Vidéki kisvárosban		Falun	
	fővárosiak	vidékiek	fővárosiak	vidékiek	fővárosiak	vidékiek	fővárosiak	vidékiek
Párt- és államapparátusban dolgozók	78	79	38	71	13	18	9	13
Közgazdász és jogász	76	74	28	49	12	14	4	9
Műszaki	78	71	33	42	7	19	3	11
Pedagógus	72	85	31	69	9	17	2	8
Egyetemi és főiskolai oktató	80	89	32	32	5	4	4	0
Orvos és gyógyszerész	80	91	43	71	12	17	7	11
Kultúrmunkás stb.	68	—	23	—	9	—	4	—
<i>Átlag</i>	77	80	32	58	8	17	4	10

* A vidéki értelmiségnél a válaszok a megyeszékhelyekre vonatkoznak.

értelmiségiek (a „jó” megítélés arányos vidéken kb. kétszerese a budapesti aránynak). A vidéki nagyvárosok lehetőségeit például a vidékiek 58%-a tartja jónak, s a budapestiek 32%-a. A vidéki kisvárosokra vonatkozó megfelelő arányok 17 és 8, a falura vonatkozók pedig 10 és 4%. A budapestiek tehát jóval nagyobb különbséget látnak a fővárosi és például a falusi szakmai tájékozódási és kapcsolattartási lehetőségek között, mint a vidékiek. (A fővárosra és a falura adott „jó” válaszok aránya között vidéken nyolcszoros, Budapesten közel hússzoros a különbség.)

A vidéki város és a falu szakmai tájékozódási és kapcsolattartási lehetőségeinek megítélésében a vidéki és a budapesti értelmiség véleménye közötti eltérés felveti, vajon a vidékiek vagy a budapestiek látják-e reálisabban a helyzetet. Ennek érdekében összehasonlítottuk a korábban hosszabb-rövidebb ideig vidéken és a csak Budapesten dolgozott fővárosi értelmiségiek véleményét a vidéki kisvárosokban és a falvakban fennálló szakmai tájékozódási és kapcsolattartási lehetőségekről. Az adatok azt mutatják, hogy azok a budapesti értelmiségiek, akik éltek falun, rosszabbnak ítélik a falusi szakmai tájékozódási és kapcsolattartási lehetőségeket, mint akik nem éltek falun. Ezeket a lehetőségeket a válaszadók egy hétfokozatú skálán minősítették, ahol az 1 és 2 osztályzatok jelentették a „rossz” lehetőséget. Azoknak a budapesti értelmiségieknek, akik életük több mint felét falun töltötték,* 36%-a adott 1-es osztályzatot, akik életüknek kevesebb mint felét töltötték falun azoknál 30, akik viszont nem éltek falun, azoknál 28%. Az utóbbiak óvatosabbak voltak, mert a „rossz” lehetőséget közülük viszonylag többen 1-es helyett inkább

* Lehetnek olyan fiatalok is, akik falun nőttek fel, de esetleg ott nem is végeztek értelmiségi munkát.

2-es osztályzattal jelezték (24%, viszont, akik éltek falun 20%), és viszonylag magasabb a nem válaszolók aránya is (a valamikor falun éltek 29—30%-ával szemben 33%).

A kisvárosokban rendelkezésre álló szakmai tájékoztató és kapcsolattartási lehetőségek megítélésénél azoknak a budapesti értelmiségieknek a válaszait hasonlítottuk össze, akik éltek, illetve akik nem éltek vidéki városban. Mindegyik alcsoport 20%-a ítélte rossznak a kisvárosi lehetőségeket, a „jó” megítélés aránya pedig 8—10% között változik, tehát a különbség nem említésre méltó. Azok közül, akik nem éltek vidéki városban, viszonylag kevesebben választották a „közepes” megítélést, és az átlagosnál többen adtak kitérő választ. Az, hogy a vidéki városi tapasztalatokkal rendelkezők a többiekkel teljesen egyformán ítélik meg a kisvárosi szakmai tájékoztató és kapcsolattartási lehetőségeket, szintén arra mutat, hogy a budapesti értelmiség itt is reálisan látja a vidéki lehetőségeket.

A budapesti és a vidéki válaszadók véleménye az adott kérdésről a műszakiaknál és a pedagógusoknál különbözik jelentősebben. A fővárosi szakmai tájékoztató és kapcsolattartási lehetőségeket a vidéki műszakiak átlagosnál alacsonyabb hányada tartja jónak (71%, a vidéki átlag ugyanakkor 80%), a budapesti műszaki értelmiségnek ugyanakkor az átlagosnál nagyobb hányada válaszolt így (78%-a, a budapesti átlag 77%). A pedagógusoknál viszont fordított irányú az eltérés, az átlagosnál magasabb arányban (az átlagos 80%-kal szemben 85%) ítélték jónak a fővárosi lehetőségeket, s a budapesti pedagógusoknak ugyanakkor csak 72%-a adott ilyen választ (az átlag 77%).

A foglalkozás szerinti adatok alapján még az orvosok és gyógyszerészek, a párt- és az államapparátusban dolgozók, az egyetemi és főiskolai oktatók csoportját emeljük ki. Mind a vidéki, mind a fővárosi orvosok és gyógyszerészek kedvezőbbnek ítélik a szakmájukba tartozó értelmiségiek tájékoztató, kapcsolattartási lehetőségeit minden településtípusban, mint a többi értelmiségi. Ennek a „szakmai optimizmusnak” több oka is lehet. Az egyik minden bizonnyal az orvosok és gyógyszerészek körében fennálló szakmán belüli baráti kapcsolatok magas aránya. (A vidéki értelmiségen belül az orvosok és gyógyszerészek baráti köre — a pedagógusokkal együtt — a legzártabb.)

A fővárosi lehetőségektől eltekintve — amelyet az átlagosnak megfelelően ítélnék meg — a többi helysértípusban fennálló szakmai tájékoztató és kapcsolattartási lehetőségeket a párt- és az államapparátusban dolgozók — mind vidéken, mind a fővárosban — az átlagosnál nagyobb arányban ítélik jónak.

A fővárosi és a vidéki egyetemi és főiskolai oktatók a hasonló foglalkozású értelmiségiek fővárosi szakmai tájékoztató és kapcsolattartási lehetőségeit az átlagosnál kedvezőbbnek, a vidéki lehetőségeket viszont az átlagosnál kedvezőtlenebbnek ítélik. Ez azt mutatja, hogy ebben a „szakmában” csak Budapest nyújt megfelelő szakmai tájékoztató és kapcsolattartási lehetőséget.

2. Vélemények a különböző helységi típusokban fennálló szakmai előrehaladási és kereseti lehetőségekről

A budapesti válaszadók a különböző településtípusok közül a fővárosban tartják a legjobbnak a szakmájukhoz tartozó értelmiségek lehetőségeit a szakmai előrehaladásra, a szakmai „karrierre”, s ezt a település nagyság csökkenésével egyre rosszabbnak ítélik. A vidéki értelmiség is részben hasonlóan vélekedett, a szakmai előrehaladási lehetőségeket a fővárosban látta a legjobbnak, s a település nagyság csökkenésével párhuzamosan — a kisvárosokig — egyre rosszabbnak. A falusi lehetőségeket viszont vidéken a kisvárosinál jobbnak ítélték.

A szakmai előrehaladási lehetőségeket jónak ítézők aránya* (százalék)

Helység	Budapesti	Vidéki
	értelmiség	
Fővárosban	35	57
Nagyvárosban	28	31**
Kisvárosban	19	16
Falun	11	21

* Akik a hétfokú skálán 6-os, vagy 7-es osztályzatot adtak.

** A megyeszékhelyre (36,9) és az egyéb nagyvárosokra (25,7) vonatkozó adatok átlaga.

A táblázatból látható, hogy a vidéki értelmiség jóval kedvezőbbnek tartja a fővárosi szakmai előrehaladási lehetőségeket, mint a budapestiek (vidékről nézve a fővárosi lehetőségek a valóságosnál jobbnak tűnnek). A budapestiek adatai kevésbé szóródnak (a legjobb és legrosszabb lehetőséget jelző adat eltérése csak háromszoros, vidéken közel négyszeres). A budapestiek szemlélete — ha szabad ezt a kifejezést használni — „sematikusabb”, mert a település nagyság csökkenésével arányosan látják egyre rosszabbnak a szakmai előrelépési lehetőségeket, míg a vidékiek — logikusnak tűnően — nem a falusi, hanem a kisvárosi lehetőségeket tartják a legrosszabbnak. Figyelemre méltó továbbá, hogy a vidékiek a kisvárosban fennálló előrelépési lehetőségeket kedvezőtlenebbnek ítélik, mint a budapesti értelmiség.

A budapesti értelmiség egyes településtípusokra vonatkozó véleményét aszerint is csoportosítottuk, hogy a válaszadó korábban élt-e az adott helységi típusban vagy sem, hogy összevessük a személyes tapasztalatok alapján alkotott és az egyéb véleményeket. Az adatok elemzése azonban azt mutatta, hogy a véleményeket nemcsak a tapasztalat befolyásolta, hanem az elvárások, a remények teljesülése vagy nem teljesülése is. Ezt a hatást elsősorban a budapesti szakmai előrehaladási lehetőségek megítélésénél tapasztaltuk. A vidéki adatokkal történő összevetésnél kitűnt,

hogy a vidéki értelmiség jóval kedvezőbbnek ítéli a budapesti lehetőségeket, mint a fővárosiak. Azok a budapesti értelmiségiek viszont, akik vidékről kerültek a fővárosba, a tősgyökeres budapestiekénél is kedvezőtlenebbnek ítélték a szakmai előrehaladási lehetőségeket a fővárosban. Ez egyrészt arra mutat, hogy a főváros — legalábbis a szakmai előrehaladási lehetőség tekintetében — a személyes tapasztalatok alapján elveszíti „varázsát”. Azt is sejtetni engedi, hogy a vidékről a fővárosba került értelmiségiek egy része nem találta meg számítását, és ezért a fővárosi szakmai előrejutási lehetőségeket rosszabbnak tartja, mint a többi fővárosi értelmiségi. Ez a megállapításunk elsősorban azokra a budapesti értelmiségiekre vonatkozik, akik életüknek több mint felét vidéken töltötték. A többiek 36%-ával szemben az említettek 30%-a tartja csak jónak a fővárosi szakmai előrejutási lehetőségeket (a budapestiek átlaga 35, a vidékieké 57%).

*A szakmai előrejutási lehetőségeket jónak ítélők aránya Budapesten**
(százalék)

Foglalkozási csoportok	Fővárosban	Nagyvárosokban	Kisvárosokban	Falvakban
Párt- és államapparátusban				
dolgozók	50	28	19	16
Közgazdászok és jogászok	38	27	17	8
Műszakiak	35	31	24	13
Pedagógusok	27	17	13	11
Egyetemi és főiskolai oktatók	45	38	17	8
Orvosok és gyógyszerészek	35	27	19	10
Népművelők, művészek,				
egyéb szabadfoglalkozásúak	30	18	0	0
Budapesti értelmiségi átlag	35	28	19	11

* Akik a hétfokú skálán 6-os vagy 7-es osztályzatot adtak.

A párt- és az államapparátusban dolgozók a fővárosi és a falusi lehetőségeket ítélik viszonylag a legjobbnak, a pedagógusok a falusi lehetőségeket az átlagnak megfelelően ítélik meg, viszont igen kedvezőtlennek tartják a hozzájuk hasonló foglalkozású értelmiségiek szakmai előrejutásának lehetőségeit a fővárosban. A népművelők, a művészek és az egyéb szabadfoglalkozásúak véleménye a legrosszabb. Közülük senki nem ítélte kedvezőnek pályatársai szakmai előrejutásának lehetőségeit a kisebb településeken. A műszaki értelmiség a fővárosi lehetőségeket átlagosnak, a vidéki lehetőségeket — főleg a városiakat — az átlagosnál kedvezőbbnek ítélték. Az orvosok és gyógyszerészek véleménye minden településtípusnál egyezik az átlaggal. Az egyetemi-főiskolai oktatók az átlagosnál kedvezőbben ítélik meg a fővárosi és a nagyvárosi lehetőségeket. A közgazdászok és jogászok véleménye is közel áll az átlaghoz, a fővárosi lehetőségeket kissé kedvezőbben, a vidékieket kedvezőtlenebbül ítélik meg.

A szakmai karrier szempontjából tehát a pedagógusok és a népművelők igen pesszimistán ítélik meg a szakmájukhoz tartozók helyzetét minden településtípusban.

A vélemények összehasonlítása azt mutatja, hogy a szakmai előrehaladási lehetőség regionális megítélése a műszaki értelmiségnél és bizonyos fókig a közgazdászoknál és jogászoknál megegyezik, illetve hasonló Budapesten és vidéken. E csoportok viszonylag reálisan látják pályatársaik, illetve saját helyzetüket a szakmai karrier tekintetében. (Ez az átlagosnál jobb informáltságra is utal.)

A többi foglalkozási csoport vidéken másként ítélik, mint Budapesten. A vidéki párt- és államapparátusban dolgozók például elsősorban a nagyvárosokban, a budapestiek elsősorban a fővárosban (és a falvakban) fennálló előrejutási lehetőségeket látják viszonylag kedvezőnek. Feltehetően vidéki viszonylatban ez azt is jelenti, hogy ezek a foglalkozási csoportok a „karrier” szempontjából megyeszékhelyre, illetve a nagyvárosokba orientálódnak, a fővárost kevésbé tartják elérhetőnek.

A vidéki pedagógusok a falusi lehetőségeket ítélik meg a legpesszimistábbban, a budapestiek ugyanakkor éppen ezzel kapcsolatban a legkevésbé pesszimisták.

A vidéki orvosok és gyógyszerészek az átlagból kiemelkedően jónak ítélik a fővárosi és a nagyvárosi szakmai előrehaladási lehetőségeket, budapesti kollégáik véleménye teljesen megegyezik az átlagossal. Úgynevezett „Budapest-centrikus” felfogást a szakmai karrier szempontjából vidéken csak az egyetemi és főiskolai oktatók, az orvosok és gyógyszerészek, Budapesten pedig a párt- és államapparátusban dolgozók, valamint az egyetemi és főiskolai oktatók körében figyelhetünk meg.

A különböző beosztású budapesti értelmiségiek véleménye — a „jó” osztályzatok arányát tekintve — csak a fővárosi és a nagyvárosi lehetőségeknél különbözik. A fővárosi szakmai előrehaladási lehetőségeket a beosztási szint emelkedésével párhuzamosan egyre többen ítélik jónak. (A beosztottak 33, a középszintű vezetők 37 és a felsőszintű vezetők 49%-a.) A nagyvárosok lehetőségeinek megítélésében a beosztottak és a vezetők véleménye különbözik nagyobb mértékben. (A beosztottak 24, a vezetők 30—32%-a adott „jó” osztályzatot.) A falusi szakmai karrier-lehetőségeket a felsőszintű vezetők a többiekénél valamivel kedvezőtlenebbül ítélik meg.

A diplomás és a diplomával nem rendelkező budapesti értelmiségiek is eltérően ítélik meg a különböző településtípusokban fennálló szakmai előrehaladási lehetőségeket. A diplomával nem rendelkezők pesszimistábbak, de a fővárosból a falu felé haladva egyre több lehetőséget látnak, s falun kedvezőbbnek ítélik a szakmai előrejutási lehetőségeket, mint a diplomások.

A budapesti felmérés során a szakmai előrehaladás mellett véleményt kértünk a kereseti lehetőség településtípusonkénti alakulásáról is. Rendkívül figyelemre méltó, hogy a budapesti értelmiségiek a pályatársak kereseti lehetőségeiben településtípusonként alig látnak különbséget. A „jó” osztályzatok arányában mindössze 4 százalékpont eltérést találunk a vidék javára.

*A kereseti lehetőségeket jónak ítézők megoszlása**

Helység	0/0
Fővárosban	19
Nagyvárosban	23
Kisvárosban	23
Falun	22

Az egyes településtípusokban feltételezett kereseti lehetőségek megítélése foglalkozási csoportonként jelentősen különbözik. Az orvosok és gyógyszerészek, a párt- és az államapparátusban dolgozók, valamint a pedagógusok a fővárostól a falu felé haladva egyre kedvezőbbnek ítélik pályatársaik kereseti lehetőségeit. A párt- és az államapparátusban dolgozóknak például a fővárosban 16, falun 28⁰/₀-a, a pedagógusok 9 és 21⁰/₀-a tartja jónak a kereseti lehetőségeket. Az orvosok és gyógyszerészek a nagyváros és a kisváros között látnak éles határokat: a fővárosban és a nagyvárosokban 20—20⁰/₀-uk, a kisvárosokban 39, falun pedig 42⁰/₀-uk lát jó kereseti lehetőséget szakmájában. A többi foglalkozási csoport viszont a fővárosban, illetve a nagyvárosokban lát jobb kereseti lehetőségeket, s a falvakban rosszabbat. A legélesebb különbség a népművelők, a művészek és az egyéb szabadfoglalkozásúak csoportjában van: 27⁰/₀-uk látja kedvezőnek a fővárosi kereseti lehetőségeket, s a falusiakat mindössze 2⁰/₀-uk ítélte jónak!

A műszakiak, az egyetemi és főiskolai oktatók a falutól a nagyvárosig haladva egyre kedvezőbbnek ítélik a kereseti lehetőségeket, a budapesti lehetőséget viszont a vidéki nagyvárosinál kedvezőtlenebbnek látják. A közgazdászok és jogászok — az orvosokhoz hasonlóan, de ellentétes előjellel — szintén a nagyváros és a kisváros között húznak határvonalat: a kisvárosi és a falusi kereseti lehetőségeket 18—19, a fővárosi és a vidéki nagyvárosi kereseti lehetőségeket pedig 25—26⁰/₀-uk ítélte jónak.

*A kereseti lehetőségeket jónak ítézők aránya**
(százalék)

Foglalkozási csoportok	Fővárosban	Nagyvárosban	Kisvárosban	Falun
Párt- és államapparátusban				
dolgozók	16	19	25	28
Közgazdászok és jogászok	25	26	18	19
Műszakiak	19	28	27	23
Pedagógusok	9	12	13	21
Egyetemi és főiskolai oktatók	23	26	21	13
Orvosok és gyógyszerészek	20	20	39	42
Népművelők, művészek és egyéb szabadfoglalkozásúak	27	9	4	2

* Akik a hétfokú skálán 6-os vagy 7-es osztályzatot adtak.

A különböző beosztású budapesti értelmiségiek a falvakban és a kisvárosokban fennálló kereseti lehetőségeket egyformán ítélik meg. A nagyvárosi és a fővárosi lehetőségről azonban eltér a véleményük, a beosztási szint emelkedésével párhuzamosan egyre kedvezőbb kereseti lehetőségeket látnak.

Megjegyezzük, hogy a foglalkozási csoportoknál tapasztaltaktól eltérően — ahol a különböző foglalkozási csoportok véleménye teljesen eltérő tendenciákat mutatott — a budapesti értelmiségiek minden beosztási szinten a vidéki nagyvárosokban kedvezőbb kereseti lehetőségeket látnak, mint a fővárosban.

IV. AZ ELŐMENETEL MEGÍTÉLÉSE ÉS A TÉNYEK

1. A hivatali és anyagi előrejutási lehetőségek megítélése

Az előrejutás két fő összetevőjét: a hivatali és az anyagi előrejutás lehetőségét — egyéb tényezők között — a válaszadók szintén hétfokozatú skálán minősítették. (Az 1-es és 2-es osztályzat „rossz”, a 3-as, a 4-es és az 5-ös a „közepes”, a 6-os és a 7-es pedig a „jó” lehetőséget jelentette.)

Mivel a szóbanforgó lehetőségeket a válaszadó szempontjából a jelenlegi munkahelyére (és az előzőektől eltérően, nem településtípusonként és a pályatársakra) vonatkozóan értékeltettük, a válaszok tulajdonképpen a megítélt tényezőkkel való elégedettség mértékét jelzik. Igen kedvezőtlennek mondható, hogy a megkérdezett budapesti értelmiségieknek mindössze 17%-a elégedett saját hivatali előrehaladási lehetőségeivel. Ha ezt összevetjük az elért előrejutással, első pillanatban azt hihetnénk, hogy a budapesti értelmiség jelentős hányada törekszik a magasabb beosztás elérésére és a kisebb sikerek nem elégitik ki. A legmagasabb mércével számolva is, ha az előlépetteket nézzük, azt tapasztaljuk, hogy a válaszadók közel egyharmada (31%-a) került magasabb beosztásba jelenlegi munkahelyén. Ha a csoportvezetői szintet is figyelembe vesszük, akkor a budapesti értelmiség 45%-ának pályája ívelt felfelé jelenlegi munkahelyén. Ilyen körülmények között, hogy lehet az, hogy a magasabb beosztásba került értelmiségieknek csak kb. egyharmada elégedett a hivatali előrejutási lehetőségekkel? Ennek — véleményünk szerint — két fő oka lehet. Az ambiciózus emberek egyrészt nem mindig elégedettek a beosztási hierarchia alsó szintjein elért előmenetellel, hanem a csúcsokra törekednek. Másrészt az előmenetel megítélését befolyásolja az idő. Adataink szerint a 10 évnél hosszabb ideje egy munkahelyen dolgozóknak van az átlagosnál nagyobb esélyük a magasabb beosztásra. Mivel a megkérdezett budapesti értelmiségiek 45%-a 10 évnél régebben dolgozik jelenlegi munkahelyén, s elsősorban ők kerülnek magasabb beosztásba, valószínűnek látszik az a feltevés, hogy a hosszú idő alatt elért viszonylag kismértékű előrejutás nem elégit ki a magasabb beosztás elérésére törekvőket.

Nem szabad persze figyelmen kívül hagyni azt az emberi tulajdonságot, hogy a jót hamar megszokjuk és természetesnek tartjuk. Ezt a véle-

kedést adataink is alátámasztják. A középszintű vezetők közül például azok, akik beosztott dolgozóként kerültek jelenlegi munkahelyükre, alig ítélték jobbnak előmeneteli lehetőségüket, mint azok, akik középszintű vezetőkként kezdték a munkát jelenlegi munkahelyükön. (A hivatali előrejutási lehetőségüket „jónak” ítézők aránya az előbbieknél 26, az utóbbiaknál 21%, s a „rossz” osztályzatok aránya is csak 5 százalékpontnyi különbséget mutat.)

Azt mondhatnánk, hogy — a szólásmondással ellentétben — a budapesti értelmiségiek nem a „saját helyzetükből indultak ki” az előmeneteli lehetőségeik megítélésénél. A kereseti színvonal és az anyagi előrehaladási lehetőségek megítélését ezzel szemben összevetve például kitűnik, hogy a jelenlegi keresettel való elégedettség óriási mértékben befolyásolja a várható anyagi előrejutási lehetőségekről alkotott véleményt. A keresettel elégedetleneknek csak 1%-a tartja jónak anyagi perspektíváját, a keresetükkel elégedettek között pedig kb. 50%.

Érdekes továbbá, hogy a hivatali előrehaladás lehetőségeinek megítélése nem függ attól a „távolságtól”, amit a beosztási hierarchia szintjei között például egy felsőszintű vezető megtett. Közülük, akik jelenlegi munkahelyükön beosztottként kezdték pályájukat rosszabbnak ítélik előmeneteli lehetőségeiket azoknál a kolégáiknál, akik jelenlegi munkahelyükön „csak” egy szinttel jutottak feljebb, vagyis középszintű vezetőből lettek felsőszintű vezetők.

A felsőszintű vezetők véleménye hivatali előrejutási lehetőségeikről

<i>Első beosztása jelenlegi munkahelyén</i>	<i>Átlagos osztályzat*</i>
Beosztott dolgozó	4,2
Középszintű vezető	4,8
Felsőszintű vezető	3,2

* A mintába került felsőszintű vezetők kis létszáma (47 fő) miatt százalékos adatokkal nem dolgozhattunk, ezért kiszámítottuk az 1-től 7-ig terjedő osztályzatok átlagát.

Azok ítélik a legrosszabbnak előmeneteli lehetőségeiket, akik felsőszintű vezetőkként kerültek jelenlegi munkahelyükre. Ez érthető, mivel jelenlegi munkahelyükön nagyjából egyformán *nem* rendelkeznek ilyen lehetőséggel. Az adatok közötti eltérések egyrészt az időtényező, másrészt a saját helyzetből ítézés hatásait igazolják.

A vidéki értelmiség adataiból hasonló kép bontakozott ki, a magasabb beosztásba kerültek aránya meghaladta a hivatali előrejutással elégedettek arányát. Budapesten azonban az elégedettek aránya alacsonyabb, ezenkívül a vidékieknél nagyobb távolság van az elégedettség és a tényleges előmenetel között.

Az elégedettek és a magasabb beosztást elérők aránya*
(százalék)

Megnevezés	Budapesti	Vidéki
	értelmiség	
A hivatali előrejutási lehetőségekkel elégedettek	17	24
A jelenlegi munkahelyükön magasabb beosztást elértek	45	30

* Akik 6-os vagy 7-es osztályzatot adva „jónak” ítélik a hivatali előrejutási lehetőségeket jelenlegi munkahelyükön.

A táblázatból is kitűnik, hogy a szélesebb körű előmenetel ellenére Budapesten elégedetlenebbek az értelmiségiek, mint vidéken. Ebben kétségtelenül az is szerepet játszik, hogy a megkérdezett budapestiek között viszonylag sokkal kevesebb a felsőszintű vezető, és a hivatali előrejutási lehetőségeikkel ők a leginkább elégedettek. Valószínűleg szerepet játszik ebben a vidéki értelmiség — helyzetéből adódó — „csendesebb” magatartása is.

A *különböző foglalkozású* budapesti értelmiségiek közül az egyetemi és főiskolai oktatók, a párt- és az államapparátusban dolgozók, a közgazdászok és jogászok a leginkább elégedettek hivatali előrejutási lehetőségeikkel (a 17⁰/₀-os átlaggal szemben kb. 22⁰/₀-uk ítélte jónak), a legkevésbé a népművelők, a művészek és az egyéb szabadfoglalkozásúak (9⁰/₀), a pedagógusok (14⁰/₀), valamint az orvosok és gyógyszerészek (15⁰/₀). (Megjegyezzük, hogy a „hivatali előrejutás” lehetőségeit a különböző értelmiségi foglalkozásokban nem lehet egységesen értelmezni. Ennek kifejtésére azonban nincs lehetőség.)

A *beosztási szint* emelkedésével párhuzamosan növekszik a hivatali előrejutási lehetőségekkel elégedettek aránya (a beosztottak 13, a középszintű vezetők 24 és a felsőszintű vezetők 30⁰/₀-a). Ez a tendencia mutatja az előrejutás fogalmával kapcsolatos eltérő véleményeket, illetve a lehetőségek megítélésében mutatkozó eltéréseket. Egyrészt arról van szó, hogy a vezető beosztásban levőknek — és a magasabb szinteken egyre inkább — kevésbé „fontos” a még magasabb beosztás elérése, s valószínűleg nagyrészt ezért — és a csökkenő vezetői helyek miatt — nagyobb közöttük az elégedettek aránya. Másrészt feltételezzük, hogy a vezetők a beosztási szintek emelkedésével párhuzamosan egyre inkább felelősnek érzik magukat a munkahelyükön *mások* számára biztosított előmeneteli lehetőségeikért, erre is gondoltak a válasznál, annak ellenére, hogy a kérdésben saját előmeneteli lehetőségeik iránt érdeklődtünk. Felvetődhet itt a konformitás problémája is, ami a magasabb pozícióval gyakrabban járhat együtt.

A hivatali előrehaladás lehetőségével az egyetemi és főiskolai oktatók és a műszakiak Budapesten elégedettebbek, mint vidéken. Az orvosok és gyógyszerészek csoportja vidéken heterogénebb: egy részük igen kedvezőnek, más részük igen kedvezőtlennek ítélte hivatali előrehaladási

lehetőségeit. Budapesten viszont ez a csoport határozottan elégedetlenebb az értelmiségi átlagnál: magas köztük a hivatali előrehaladási lehetőségre „rossz” osztályzatot (39⁰/₀) és alacsony a „jó” osztályzatot (15⁰/₀) adók aránya.

Az *anyagi előrehaladás lehetőségével* — még a hivatali előrejutáshoz viszonyítva is kevesen — a budapesti értelmiségieknek mindössze 15⁰/₀-a (!) elégedett. Ez azért igen kedvezőtlen arány, mert magasabb beosztásra nem törekszik minden értelmiségi, s a beosztási szintek emelkedésével egyre kevesebb a „magasabb beosztás”, ezért az igények teljesen irreálisak is lehetnek. A magasabb életszínvonal elérésére azonban mindenki joggal törekszik, s ehhez nélkülözhetetlen az „anyagi előrejutás”.

A vidéki és a budapesti értelmiség véleménye között lényegében nincs különbség, az anyagi előrehaladási lehetőségekkel elégedettek aránya Budapesten 15, vidéken 17⁰/₀ volt.

A *különböző foglalkozású* budapesti értelmiségiek közül a közgazdászok és jogászok elégedettek leginkább anyagi előrehaladási lehetőségeikkel, s az egyetemi és főiskolai oktatók egy része. Az átlagosnál elégedetlenebbek az orvosok és gyógyszerészek és a pedagógusok. Szembetűnő ugyanakkor, hogy a különböző foglalkozású budapesti értelmiségiek mennyire egyformán ítélik meg anyagi előrehaladási lehetőségeiket (a „jó” válaszok aránya csupán 13 és 18⁰/₀ között szóródik*).

Ez arra mutat, hogy a különböző foglalkozású budapesti értelmiségiek hasonló mértékben látnak (illetve nem látnak) anyagi perspektívát. Vidéken az eltérés nagyobb.

A *beosztás* szerinti csoportosított adatok is azt mutatják, hogy anyagi perspektíva tekintetében a budapesti értelmiség „egységes”, lehetőségei meglehetősen szűk határok között változnak. Főleg a vezetők és a beosztottak véleménye között van eltérés: a beosztottak 12, a vezetők 17—20⁰/₀-a elégedett anyagi előrejutási lehetőségeivel a (középvezetők nagyobb része elégedettebb.) Ez mind tendenciáját, mind a különbségek mértékét tekintve eltér a vidékitől (ott a beosztottak 13, a közép- és az alsósztintú vezetők 18, a felsősztintú vezetők 25⁰/₀-a volt elégedett az anyagi perspektívával).

2. Tényleges hivatali előrejutás a jelenlegi munkahelyen

A vidéki értelmiség helyzetének vizsgálatakor úgy tűnt, hogy vidéken az értelmiség számára a budapestinél kedvezőbbek a hivatali előrejutás lehetőségei. Ezt arra alapoztuk, hogy vidéken több az új létesítmény, hiány van értelmiségi munkaerőben, és az ilyen helyzet „konjunktúrát” jelent, növeli a vidéki értelmiség „karrier-lehetőségeit”.

Feltevésünket az sem ingatta meg, hogy a szakmai előrehaladás lehetőségét a különböző településtípusok közül mind a budapesti, mind a vi-

* Megjegyezzük, hogy a népművelők, a művészek és az egyéb szabadfoglalkozásúak csoportja a legkevésbé elégedett (11⁰/₀) anyagi előrejutási lehetőségeivel. A csoport heterogén jellege és kis létszáma miatt ez a jelenség nem értelmezhető kellő biztonsággal.

déki értelmiség a fővárosban tartja a legjobbnak, mivel a hivatali (beosztási szintek közötti) előrejutásnak nem feltétele a szakmai előrejutás, illetve a kettő nem elválaszthatatlan egymástól. Hipotézisünkkel a budapesti értelmiség nagy része egyetért. Ezt igazolja, hogy a hivatali előrejutással általában szorosan összefüggő kereseti lehetőségeket vidéken valamivel jobbnak tartják, mint a fővárosban.

Fenntartással fogadtuk azt az eredményt, hogy a vidéki értelmiség kb. egyharmadával szemben a budapesti értelmiség 45%-a magasabb beosztásba került jelenlegi munkahelyén. Először arra gondoltunk, hogy az értelmiségi pályák legtöbbször az előmenetel egyik legfőbb tényezője, az egy munkahelyen eltöltött idő talán a fővárosban hosszabb, mint vidéken. Adataink szerint azonban a jelenlegi munkahelyen eltöltött átlagos időtartam a vidéki értelmiségnél 9,9 év, Budapesten valamivel rövidebb, 9,2 év.

További érvet keresve az általunk megkérdezett budapesti és vidéki értelmiség foglalkozás szerinti összetételét vettük szemügyre. Arra gondoltunk, hogy a vidéken tapasztalható kisebb előmeneteli arány talán a vidéki mintában meglevő „pedagógustúlsúly” következménye, s ott az előmeneteli lehetőségek viszonylag rosszabbak. Ennek van némi hatása, de a foglalkozás szerinti adatok arra kényszerítettek bennünket, hogy feladjuk azt a hipotézist, hogy a hivatali előrejutás lehetőségei vidéken jobbak, mint a fővárosban. *A pedagógusokat kivéve — akiknek a fővárosban és vidéken teljesen egyenlő esélyeik vannak — szinte minden értelmiségi foglalkozásban a fővárosban kedvezőbb az előmeneteli lehetőség.*

A legnagyobb különbség — a főváros javára — a műszaki értelmiség-nél tapasztalható (vidéken 38, a fővárosban 55%-uk került magasabb beosztásba jelenlegi munkahelyén). Hasonló különbség van a párt- és az államapparátusban dolgozóknál, de a csoporthoz tartozók csekély száma miatt ez a véletlen következménye is lehet. Az orvosok és gyógyszerészek, valamint a közgazdászok és jogászok közül is (kb. 10 százalékponttal) többen kerültek magasabb beosztásba Budapesten, mint vidéken. Az egyetemi és főiskolai oktatók, továbbá a népművelők, a művészek és az egyéb szabadfoglalkozásúak számára a fővárosban csak minimális mértékben jobbak az előmeneteli lehetőségek (2—3 százalékpont az eltérés), s ez a különbség statisztikai értelemben nem szignifikáns.

A különböző foglalkozású budapesti értelmiségiek közül tehát legtöbben az egyetemi és főiskolai oktatók és a műszakiak közül, a legkevesebben a pedagógusok, a népművelők, a művészek és az egyéb szabadfoglalkozásúak, valamint az orvosok és gyógyszerészek közül kerültek magasabb beosztásba jelenlegi munkahelyükön. A különböző foglalkozási csoportok — a közgazdászok és jogászok, a párt- és az államapparátusban dolgozók csoportját kivéve — az egymáshoz viszonyított előmeneteli lehetőségek szempontjából Budapesten és vidéken teljesen egyező rangsorba állíthatók. Az említett eltérést a budapesti mintában szereplő párt- és államapparátusban dolgozók csekély száma miatt a véletlen is okozhatja, s akkor kimondhatjuk, hogy *az egyes foglalkozási csoportok egymáshoz viszonyított előnye, illetve hátránya mind a fővárosban, mind vidéken fennáll, de a hivatali előrehaladás lehetősége vidéken kedvezőtlenebb.*

*A beosztás változása a jelenlegi munkahelyen
(százalék)*

Foglalkozási csoportok	Magasabb beosztásba került		Ez az első beosztása	
	Budapest	vidék	Budapest	vidék
Párt- és államapparátusban dolgozók	53	34	28	51
Közgazdászok és jogászok	47	37	44	51
Műszakiak	55	38	35	46
Pedagógusok	17	17	69	69
Egyetemi és főiskolai oktatók	63	60	32	34
Orvosok és gyógyszerészek	35	24	55	62
Népművelők, művészek és egyéb szabadfoglalkozásúak	25	23	61	63
<i>Átlag</i>	<i>45</i>	<i>30</i>	<i>44</i>	<i>57</i>

Az értelmiségi foglalkozások előmeneteli lehetőség szerinti rangsora

Sorszám	Budapesten	Vidéken
1. Egyetemi és főiskolai oktatók		Egyetemi és főiskolai oktatók
2. Műszakiak		Műszakiak
3. Párt- és államapparátusban dolgozók		Közgazdászok és jogászok
4. Közgazdászok és jogászok		Párt- és államapparátusban dolgozók
5. Orvosok és gyógyszerészek		Orvosok és gyógyszerészek
6. Népművelők, művészek és egyéb szabadfoglalkozásúak		Népművelők, művészek és egyéb szabadfoglalkozásúak
7. Pedagógusok		Pedagógusok

A budapesti értelmiségi férfiak 51, a nők 29%-a került magasabb beosztásba jelenlegi munkahelyén. A közgazdász és a jogász pálya kivételével — ahol az esélyek adataink szerint egyenlőek — az értelmiségi nők minden foglalkozási csoportban a férfiaknál kisebb arányban kerültek magasabb beosztásba.

Adataink is tükrözik azt a közismert tényt, hogy az egyébként is csekély előmeneteli lehetőséget biztosító pedagógus pályán a nőknek még a férfiaknál is jóval kisebb lehetőségük van igazgatói vagy igazgatóhelyettesi beosztásba kerülni (budapesti adataink szerint a férfiaknak kb. kétszeres az esélyük).

A nők hátrányos helyzete a többi értelmiségi foglalkozási csoportban főként az egyetemi és főiskolai oktatóknál, az egészségügy területén dolgozóknál és kisebb mértékben a műszakiaknál mutatkozik meg. A népművelők, a művészek és az egyéb szabadfoglalkozásúak csoportjában a nők előmeneteli lehetőségei látszólag a férfiakénál kedvezőbbek, a csoporthoz tartozók csekély száma miatt ez a véletlen műve is lehet.

A vidéki értelmiség nemenkénti előmeneteli lehetőségei a foglalkozási csoportok egy részénél (párt- és államapparátusban dolgozók, pedagógusok, egyetemi és főiskolai oktatók) a budapestihez hasonló irányú eltérést mutatnak. Az orvosok és gyógyszerészek közül viszont vidéken a nők, Budapesten a férfiak rendelkeznek nagyobb előmeneteli esélyekkel. A műszaki pályákon vidéken a nők nincsenek hátrányban, Budapesten viszont a férfiakénál kisebb esélyük van az előmenetelre. A közgazdászok és jogászok esetében ugyanakkor a fővárosban nincs különbség és vidéken vannak a nők hátrányosabb helyzetben.

A budapesti értelmiség megfelelő adatait az alábbi táblázat szemlélteti.

*A jelenlegi munkahelyükön magasabb beosztásba kerültek
nemenkénti aránya
(százalék)*

Foglalkozási csoportok	Férfi	Nő*
Párt- és államapparátusban dolgozók	48	100**
Közgazdászok és jogászok	48	46
Műszakiak	56	44
Pedagógusok	25	12
Egyetemi és főiskolai oktatók	73	32
Orvosok és gyógyszerészek	39	27
Népművelők, művészek és szabadfoglalkozásúak	19	33
<i>Budapesti értelmiség átlaga</i>	<i>51</i>	<i>29</i>

* A nőkre vonatkozó adatokat — a pedagógusokat kivéve — csekély számuk miatt csak tájékoztató jellegűnek tekinthetjük.

** Összesen három nő volt a csoportban, mindhárman magasabb beosztásba kerültek.

A különböző életkorú budapesti értelmiségiek közül a 40—49 évesek korcsoportjából kerültek a legtöbben (53⁰/₀) magasabb beosztásba jelenlegi munkahelyükön. Őket a 30—39 évesek követik (47⁰/₀), majd az 50 évesek és az ennél idősebbek következnek. Figyelemre méltó, hogy az utóbbi három (50—54 éves, 55—59 éves, 60 éves és idősebb) korosztályban az „előmeneteli arány” 38—39⁰/₀. Az előmeneteli esélyek természetesen a 30 évesnél nem idősebb korosztályban a legkisebbek, de még itt is minden harmadik értelmiségi pályája felfelé ívelt jelenlegi munkahelyén, s így ez a korosztály is elérte a vidéki értelmiség legmozgékonyabb korosztályának (szintén a 40—49 évesek) átlagát.

A táblázat adatai egyrészt azt mutatják, hogy az ötvenes évek végén lezajlott viszonylag nagyobb mérvű kádermozgás jóval kevésbé érintette a vidéket, mint a fővárost, hiszen vidéken a (felmérés időpontjában) 40—49 éves korosztály előmenetele jóval kisebb mértékben múlta felül a

*A jelenlegi munkahelyükön magasabb beosztásba kerültek
korcsoportonkénti aránya
(százalék)*

Életkor	Budapesten	Vidéken
60 éves és idősebb	39	25
55—59 éves	38	30
50—54 éves	38	32
40—49 éves	53	32
30—39 éves	47	31
30 éven aluli	33	22

többi korosztályét, a fővárosban ez a korosztály jobban kiemelkedik az átlagból.

Az adatok arra is utalnak, hogy a fővárosban az utóbbi évtizedben bizonyos „fiatalítási” tendencia tapasztalható a vezető beosztások betöltésénél, ezért a 30—39 éves korosztályból jóval többen kerültek magasabb beosztásba jelenlegi munkahelyükön, mint például bármelyik 50 éven felüli korosztályból. (Vidéken ez a tendencia még nem volt megfigyelhető.)

Érdekes, hogy mind Budapesten, mind vidéken 50 éven felül csökken azok aránya, akik magasabb beosztásba kerültek jelenlegi munkahelyükön. Ez a tendencia sokféle és igen összetett okok következménye lehet, amelyek közül csak néhányat említünk. Először is a „ranglétra”-elv már csak azért sem érvényesülhet következetesen, mert sokkal több értelmiségi „öregszik meg” mint ahány vezető beosztás létezik, ezért számtalan értelmiségi soha nem is lehet vezető. Másodszor a vezető beosztások viszonylag fiatalabb emberekkel történő betöltése az értelmiség létszámának erőteljes növekedése mellett ment végbe, ami új vezetői helyeket is jelentett.*

A vezető beosztás elérésének esélye 50 éven felül csökken, ez egyúttal azt is jelzi, hogy aki bizonyos korig nem jutott vezető beosztáshoz, az megmarad „örökös beosztottnak”.

Felvetődhet, hogy bizonyos életkoron felül azért is csökken a magasabb beosztásba helyezettek aránya, mert a vezetők közül a kevésbé megfelelőket egy idő után leváltják, s ez a „próbaidő” a 30—50 éves korban van. Erről azonban szó sincs, a vidéki mintában csupán 21, a budapesti mintában pedig mindössze 8 olyan értelmiségit találtunk, akik jelenlegi munkahelyükön alacsonyabb beosztásba kerültek, s ezek aránya a teljes mintában csupán 1—2%, de még a felmérés idején vezetőbeosztásban levőkhöz viszonyítva is csak 2—4%. (Igaz, hogy az alacsonyabb beosztásba kerülés gyakran munkahelyváltoztatással is jár, ezt adataink feldolgozásánál nem kísértük figyelemmel.)

Már a vidéki értelmiség helyzetének vizsgálata közben izgalmas kér-

* Az 1970. évi népszámlálás adatai szerint 1960 és 1970 között az értelmiségiek száma 21%-kal, ezen belül a műszaki értelmiség száma 134%-kal nőtt. Az 1970. évi Népszámlálás 24. kötete, 72. oldal adatai alapján számítva.

désnek tűnt a *vezetők utánpótlása*. A vidéki adatok azt mutatták, hogy a közép- és az alsószerintű vezetőket elsősorban a vállalat-on-intézményen belül nevelik ki, a felsőszerintű vezetők többségét pedig „kívről” kapják.

A fővárosban viszont — adataink szerint — ez a tendencia jóval kisebb mértékű, illetve alig érvényesül. Míg például vidéken a közép- és alsószerintű vezetőknek 55%-a került beosztottként jelenlegi munkahelyére, addig Budapesten a középszintű vezetők* 72%-a kezdett beosztottként dolgozni jelenlegi munkahelyén. Vidéken a felsőszerintű vezetők 59%-a már ilyen minőségben került jelenlegi munkahelyére, Budapesten ez az arány mindössze 11%.

Az *adott munkahelyen eltöltött évek száma* nagymértékben befolyásolja a hivatali előrejutást. A jelenlegi munkahelyükön legfeljebb 3 éve dolgozóknak például több mint kétharmada jelenleg is abban a beosztásban van, amelybe felvették. A munkahelyen eltöltött évek számának növekedésével párhuzamosan csökken az első beosztásukban dolgozók aránya (például a legalább 20 éve egy munkahelyen dolgozóknál már csak 22%), és egyre növekszik azok aránya, akik magasabb beosztásba kerültek jelenlegi munkahelyükön.

A különböző ideje egy munkahelyen dolgozók előmenetelének alakulása (százalék)

A munkahelyen eltöltött idő	Első beosztásában dolgozik ma is	Magasabb beosztásba került
Egy évnél kevesebb	71	16
1—3 év	66	25
4—5 év	57	33
6—10 év	49	37
11—15 év	32	58
16—20 év	31	54
21 év és több	22	65

A különböző káderpolitikai problémákon túl (amelyek magyarázzák) egy tényező *indokolja*, hogy az értelmiség számára vidéken kedvezőtlenebbek az előmeneteli lehetőségek, ez a *vezetők kor szerinti összetétele*. Vidéken ugyanis a vezetők között sokkal több a fiatal, mint Budapesten, annak ellenére, hogy a fővárosban a hatvanas években egy „fiatalítási hullám” vonult végig a vezetési szinteken. Budapesten tehát a nyugdíjazások nagyobb gyakorisága a vidékinél kedvezőbb lehetőségeket teremt az előmenetelre.

A mintánkba került felsőszerintű vezetők átlagos életkora Budapesten 46,7, vidéken 45 év, a középszintű vezetőké Budapesten 43,6 év, vidéken (a közép- és alsószerintűeké) 42,9 év. Az átlagszámok azonban eltakarják a részleteket, vidéken ugyanis jóval több a fiatal vezető. A fővárosban pél-

* Budapesti felmérésünknel a csoportvezetői munkakört nem tekintettük vezető beosztásnak. Ha ideszámítjuk őket, feltehetően még magasabb arányszámot kapunk.

dául a felsőszintű vezetők 34%-a az 50 éves vagy idősebb korosztályhoz tartozik, vidéken a megfelelő arány csak 24%, Budapesten csak 15%-uk fiatalabb 40 évesnél, vidéken viszont 33%-uk.

A budapesti középszintű vezetők adatai kevésbé hasonlíthatók a vidéki adatokhoz, mivel vidéken a közép- és az alsószintű vezetők adatai összevontan szerepelnek. Közöttük Budapesten a 40—49 évesek korosztálya a legnépesebb, vidéken viszont arányuk nem haladja meg a 30—39 évesek arányát.

A vezetők kor szerinti megoszlása (százalék)

Életkor	Budapesten		Vidéken	
	Felsőszintű	Középszintű	Felsőszintű	Középszintű
	vezetők			
50 éves vagy idősebb	34	23	24	24
40—49 éves	51	43	48	34
30—39 éves	13	25	26	34
29 éves vagy fiatalabb	2	8	1	8
Ismeretlen	—	1	1	—

V. A KONKRÉT MUNKAHELY MEGÍTÉLÉSE

1. Szakképzettség és munkakör

A szakképzettségnek megfelelő, illetve nem megfelelő munkakör számottevően befolyásolja a munkahelyi közérzetet. Mivel többfajta konkrét szakképzettség is megfelelhet a végzett munkának, az objektív adatok összevetése helyett hasznosabbnak tartottuk a megkérdezettek véleményének vizsgálatát.

A szakképzettségnek megfelelő, illetve nem megfelelő munka hatását a munkahelyi közérzetre úgy is kimutathatjuk, ha például az önmegvalósítás mértékéről alkotott ítéleteket összevetjük a szakképzettség és munkakör megfelelésének megítélésével. Azok a budapesti értelmiségiek, akik szerint munkakörük teljesen megfelel szakképzettségüknek, átlagosan 74%-ra becsülik önmegvalósításuk mértékét, akik csak részben végeznek szakképzettségüknek megfelelő munkát 65%-ra, akik pedig nem a szakképzettségüknek megfelelő munkakörben dolgoznak 53%-ra.

A megkérdezett budapesti értelmiségieknek több mint négyötöde (82%) ítélte úgy meg, hogy szakképzettségének megfelelő munkakörben dolgozik, 15% munkaköre részben, 3%-é pedig egyáltalán nem felel meg szakképzettségének. (A vidéki értelmiség adatai hasonlóak: 84, 11 és 5%, tehát az eltérések statisztikai értelemben nem szignifikánsak.)

A szakképzettség és munkakör megfelelésének foglalkozások szerinti mértéke is a vidéki értelmiségnél tapasztaltaknak megfelelően alakul; az

orvosok és gyógyszerészek közül válaszolták a legtöbben (92%), a párt- és az államapparátusban dolgozók, valamint a népművelők, a művészek és az egyéb szabadfoglalkozásúak közül a legkevesebben (73—75%), hogy szakképzettségüknek teljesen megfelelő munkakörben dolgoznak.

A szakképzettség és munkakör megfelelésének mértéke nemenként egyáltalán nem különbözik. A diploma megszerzésének ideje annyiban befolyásol, hogy az első értelmiségi foglalkozás előtt (tehát túlnyomó részben a középiskola befejezése után közvetlenül) szerzett diplomával rendelkezők között nagyobb, a többiek között kisebb a szakképzettségüknek teljes mértékben megfelelő munkakörben dolgozók aránya. Érdekes, hogy a *diplomával nem rendelkezők* 75%-a nyilatkozott úgy, hogy szakképzettségének teljesen megfelelő munkakörben dolgozik. Mivel felméréseink időpontjában nem állt rendelkezésre az értelmiség körére vonatkozó, széles körben elfogadott, tudományosan megalapozott definíció, a megkérdezendők elbírálásánál (értelmiséginek tekintjük-e) egyik fő szempontunk az volt: olyan munkakörben dolgozzon, amelynek megfelelő ellátásához a jelenlegi közfelfogás (ezt kutatócsoportunk véleménye helyettesítette) szerint felsőfokú végzettségre van szükség. Lehet, hogy a diplomával nem rendelkező, értelmiségi munkakörben dolgozó válaszadóink — válaszaikból ítélve — nem érzik a diploma, illetve az ezzel kifejezett képzettség hiányát? Vagy esetleg az értelmiség egy részének konkrét tevékenysége felsőfokú végzettség nélkül is elvégezhető?

Inkább arról lehet szó — és ezt a vidéki értelmiség körében megfigyelt hasonló tendencia kapcsán is leírtuk —, hogy a diplomával nem rendelkező értelmiségiek érzik a felsőfokú végzettség hiányát, de ezt nem szívesen vallják be és ezért állítják szakképzettségük és munkakörük megfelelését.

2. A munkahely egyes tényezőinek értékelése

A munkahelyi közérzet, a fontosabb munkahelyi tényezőkkel való elégedettség becsléséhez szükségesnek tartottuk a budapesti értelmiség véleményét megismerni a következő tényezőkkel* kapcsolatosan:

Szakmai megbecsülés
Kereseti színvonal
Hivatali előrejutás lehetősége
Anyagi előrejutás lehetősége
Közvetlen felettesekhez való viszony
Közvetlen munkatársakhoz való viszony
Tárgyi-technikai munkafeltételek
Az irányítás színvonala

* A felsorolás a kérdőívben szereplő sorrendet követi. A válaszadók az egyes tényezőket a saját szempontjukból, a jelenlegi munkahelyük viszonylatában minősítették egy hétfokozatú skálán, amelynek alsó két foka „rossz”, középső három foka „közepes”, és felső két foka „jó” minősítésnek felelt meg.

A munkahely kényelmi feltételei
Munkarend és munkaszervezés
A munkahely társadalmi-politikai légköre
A végzett munka érdekessége
A munkahely megközelíthetősége

a) Az egyes tényezők jelentősége

Az előbb felsorolt tényezők egymáshoz viszonyított fontosságának vizsgálata érdekében kértük a válaszadókat, hogy jelöljék meg (sorrendben) azt a három tényezőt, amelyet a munkahely megítélésénél a legfontosabbnak tartanak. A felsorolt 13 tényező közül a *budapesti értelmiségiek* 48%-a a *szakmai megbecsülést* említette első legfontosabb tényezőként. Ezt követően említették (19%) a *végzett munka érdekességét*, s ezután (7%-kal) a *kereseti színvonal* szerepelt.

A második legfontosabb munkahelyi tényezőnek a *kereseti színvonalat* jelölték a legtöbben, de csak 21% — tehát a második hely tekintetében meglehetősen eltér a budapesti válaszadók véleménye —, majd a közvetlen munkatársakhoz való viszonyt és a szakmai megbecsülést említették figyelemreméltó arányban (13, ill. 11%).

Harmadik legfontosabb tényezőként a *végzett munka érdekességét*, a kereseti színvonalat és a közvetlen munkatársakhoz való viszonyt jelölték meg viszonylag a legtöbben (15, 14 és 13%).

A budapesti és a vidéki értelmiség véleményének megoszlása
a munkahely megítélésénél fontos tényezőkről
(százalék)

A válaszok alapján fontosabbnak ítélt tényezők	Elsősorban		Másodsorban		Harmadsorban	
	fontos tényező					
	Budapest	vidék	Budapest	vidék	Budapest	vidék
Szakmai megbecsülés	48	61	11	6	8	4
A végzett munka érdekessége	19	4	10	5	15	16
Kereseti színvonal	7	7	21	26	14	6
Közvetlen munkatársakhoz való viszony	4	6	13	15	13	10

A vidéki értelmiség véleménye tehát a budapesti értelmiség véleményénél *egységesebb*, többen tették például a szakmai megbecsülést az első és a kereseti színvonalat a második helyre. Egységesebb képet kapunk viszont (és ebben mind a 13 munkahelyi tényező elnyeri a maga fontossági helyezését), ha a válaszadók által megjelölt fontossági sorrendre való tekintet nélkül csak az egyes tényezők (első három helyen történt) említésének együttes gyakorisága alapján állítjuk fel a fontossági sorrendet.

*A munkahelyi tényezők fontossági rangsora az első három helyen
történt együttes említés alapján**

Sorszám	Budapesten	%	Sorszám	Vidéken	%
1. Szakmai megbecsülés		22,3	1. Szakmai megbecsülés		23,5
2. A végzett munka érdekessége		14,4	2. Kereseti színvonal		12,7
3. Kereseti színvonal		13,9	3. Közvetlen munkatársakhoz való viszony		10,2
4. Közvetlen munkatársakhoz való viszony		10,0	4. A végzett munka érdekessége		8,0
5. Tárgyi-technikai munkafeltételek		7,0	5. Az irányítás színvonala		7,8
6. Az irányítás színvonala		6,6	6. Tárgyi-technikai munkafeltételek		7,7
7. Anyagi előrejutás lehetősége		5,9	7. A munkahely társadalmi- politikai légköre		6,1
8. A munkahely társadalmi- politikai légköre		5,5	8. Munkarend és munkaszervezés		5,4
9. Munkarend és munkaszervezés		3,8	9. Anyagi előrejutás lehetősége		5,2
10. Hivatali előrejutás lehetősége		2,6	10. Közvetlen felettesekhez való viszony		5,2
11. A munkahely megközelíthetősége		2,5	11. A munkahely megközelíthetősége		3,1
12. Közvetlen felettesekhez való viszony		2,5	12. Hivatali előrejutás lehetősége		2,7
13. A munkahely kényelmi feltételei		1,4	13. A munkahely kényelmi feltételei		1,4
Nem válaszolt		1,6	Nem válaszolt		0,3

* *Megjegyzés:* A százalékos megoszlást az egyes tényezőkre (első, második vagy harmadik helyen) adott fontossági „szavazatok” gyakorisága alapján számítottuk.

A táblázat többféle összehasonlítási lehetőséget kínál. Az egyes tényezők *relatív súlya* (százalékos aránya) alapján úgy ítéltethetjük meg, hogy az értelmiség Budapesten jóval fontosabbnak tartja a végzett munka érdekességét, fontosabbnak a kereseti színvonalat és az anyagi előrehaladás lehetőségét, mint vidéken. Az összes többi tényezőt a vidéki értelmiség tartja fontosabbnak.

Figyelemreméltó *értékrendbeli* eltéréseket is találunk. Elgondolkodtató, Budapesten mennyivel fontosabb az értelmiség számára, hogy milyen munkát kell végeznie. Ez a különbség mind a rangsor (Budapesten a 2., vidéken a 4. hely), mind az említés relatív gyakorisága (Budapesten 14,4, vidéken 8%) alapján szembetűnő. Vidéken a végzett munka érdekességénél fontosabb a kereseti színvonal és a közvetlen munkatársakhoz való jó viszony, Budapesten ezek a tényezők csak a végzett munka érdekessége után következnek. Az irányítás színvonalát, a munkahelyi légkört, a közvetlen feletteshez való jó viszonyt, a munkarendet és a munkaszervezést is viszonylag fontosabbnak tartják a vidékiek. Az anyagi és a hivatali előrejutás lehetőségét viszont a fővárosiak tartják fontosabbnak.

A fentiek alapján a következő *hipotéziseket* állíthatnánk fel, amelynek helyességét további kutatómunkával kellene ellenőrizni:

1. Az értelmiség mind vidéken, mind a fővárosban elsősorban szakmai tudására büszke, főként ennek alapján tekinti magát *másnak* a többi tár-

sadalmi rétegnél.* Ez a felfogás vidéken még erőteljesebb, mint Budapesten.

2. A vidéki értelmiséget jobban érdekli jelenlegi anyagi helyzete, a fővárosiaknál viszont erőteljesebb igény az anyagi perspektíva.**

3. Vidéken fontosabbnak tartják a munkahelyi emberi kapcsolatokat (közvetlen munkatársakhoz és felettesekhez való viszony, munkahelyi légkör), mint a fővárosban.

4. A vidéki értelmiség „igényesebb”, mint budapesti kollégái az irányítás színvonalára és a munkaszervezésre. (Ezek a tényezők vidéken valószínűleg problematikusabbak.)

A *különböző foglalkozású* budapesti értelmiségiek szinte teljesen egyformán tartják fontosnak a szakmai megbecsülést. A végzett munka érdekessége a műszakiak, az egyetemi és főiskolai oktatók számára fontosabb az átlagosnál, a legkevésbé a közgazdászok és jogászok tartják fontosnak. A kereseti színvonalat a műszakiak tartják a legfontosabbnak, s a párt- és az államapparátusban dolgozók, az egyetemi és főiskolai oktatók a legkevésbé fontosnak egy munkahely megítélésénél. A közvetlen munkatársakhoz való viszonyt az egyetemi és főiskolai oktatók, az orvosok és gyógyszerészek és a pedagógusok tartják a legfontosabbnak, s a legkevésbé a párt- és az államapparátusban dolgozók. A tárgyi-technikai munkafeltételek a közgazdászok és jogászok csoportját érdekelték a legkevésbé, s a pedagógusok, egyetemi és főiskolai oktatók, valamint az orvosok és gyógyszerészek tulajdonítanak az átlagosnál nagyobb fontosságot. Az anyagi előrehaladási lehetőséget a közgazdászok és jogászok és a műszakiak az átlagosnál fontosabbnak, az egyetemi és főiskolai oktatók, a pedagógusok, valamint a párt- és az államapparátusban dolgozók pedig az átlagosnál jelentéktelenebbnek tekintik. A munkahely társadalmi-politikai légkörét kiemelkedően fontosnak tartják a párt- és az államapparátusban dolgozók, az átlagosnál jelentéktelenebbnek a műszakiak. A hivatali előrehaladás lehetősége a párt- és az államapparátusban dolgozók szerint fontosabb, a pedagógusok szerint jelentéktelenebb az átlagosnál. A munkahely megközelíthetőségét elsősorban az orvosok és gyógyszerészek, valamint a népművelők, a művészek és az egyéb szabadfoglalkozásúak tekintik fontosnak, s a párt- és az államapparátusban dolgozók közül senki sem ítélte fontosnak ezt a tényezőt. A közvetlen feletteshez való viszonyt ugyanakkor a párt- és az államapparátusban dolgozók tartják a legfontosabbnak egy munkahely megítélésénél, s a legkevésbé ér-

* Utalunk a tanulmány elején tett megállapításunkra, amely szerint a megkérdezettek válaszaiból — arra a kérdésre: milyennek képzelik a nem értelmiségi dolgozók véleményét az értelmiségről — is kitűnt, hogy a szakmai tudást helyezték a legtöbben (vidéken és Budapesten egyaránt) az első helyre az értelmiség megbecsülésénél.

** Ezek az adatok természetesen *csak jeleznek* bizonyos értékrendbeli eltéréseket, de nem adnak alapot messzesemenő következtetések levonására, akár a budapesti, akár a vidéki értelmiség elmarasztalására. Ezt azért jegyezzük meg, nehogy olyan szemlélet alakuljon ki: Budapesten az értelmiség elsősorban dolgozni, alkotni akar, vidéken pedig a pénz a fontos, nem a végzendő munka jellege stb.

dekli a műszakiakat, a népművelőket, művészeket és egyéb szabadfoglalkozásúakat. A munkahely kényelmi feltételeit az orvosok és gyógyszerészek tartják az átlagosnál fontosabbnak, a párt- és az államapparátusban dolgozók közül senki sem említette ezt a tényezőt.

Feltételes módon megkockáztathatjuk azt a megállapítást, hogy a 13 munkahelyi tényező fontosságának megítélése alapján különböző foglalkozási csoportok helyezhetők egymás mellé.

Az egyik ilyen csoportot a műszakiak, a közgazdászok és jogászok képezik (nevezhetnénk a gazdasági munkaterületen dolgozók csoportjának), akik hasonlítanak abban, hogy a kereseti színvonalat és az anyagi előrehaladás lehetőségét különösen fontosnak tartják.

A humán értelmiségre (a népművelők, a művészek és az egyéb szabadfoglalkozásúak kivételével) a közvetlen munkatársakkal való jó viszony és a tárgyi-technikai munkafeltételek fontosságának kiemelése jellemző.

A politikai munkaterületen dolgozókat elsősorban a puritánságra utaló állásfoglalások jellemzik (a kereseti színvonalat és az anyagi előrejutási lehetőséget az átlagosnál ritkábban, a kényelmi szempontokat pedig egyáltalán nem említik), és különösen fontosnak tartják a munkahely társadalmi-politikai légkörét, valamint a közvetlen feletteshez való jó viszonyt, ugyanakkor a közvetlen munkatársakhoz való jó viszonyt nem tulajdonítanak különösebb jelentőséget.

A népművelők, a művészek és az egyéb szabadfoglalkozásúak csoportja — heterogén jellege miatt — nem mutat karakterisztikus vonásokat.

A beosztási hierarchiában elfoglalt hely is befolyásolja az egyes munkahelyi tényezők megítélését. A beosztási szint emelkedésével párhuzamosan a budapesti értelmiségiek egyre fontosabbnak ítélik a szakmai megbecsülést, a közvetlen feletteshez való viszonyt és a munkahely társadalmi-politikai légkörét, s megfordítva, egyre kisebb jelentőséget tulajdonítanak az anyagi előrehaladás lehetőségének.

A felsőszintű vezetők véleménye több ponton eltér a többiekétől. Az irányítás színvonalát fontosabbnak, a kereseti színvonalat, a munkaszervezést és a végzendő munka érdekességét jelentéktelenebbnek tartják, mint a középszintű vezetők és a beosztottak.

A keresetet, az anyagi és a hivatali előrehaladás lehetőségét, továbbá a végzendő munka érdekességét elsősorban a fiatalok tartják fontosnak, ezek jelentősége az életkor növekedésével egyre csökken. Az életkor növekedésével párhuzamosan ugyanakkor egyre fontosabbnak tartják a budapesti értelmiségiek a közvetlen felettesekhez való jó viszonyt és a munkahelyi légkört. Ezek a tendenciák feltehetően azt jelzik, hogy az életkor növekedésével az értelmiség egy részének teljesülnek anyagi és a munkával kapcsolatos igényei, és ezért tartják ezeket kevésbé fontosnak.

*Az egyes munkahelyi tényezőkkel való elégedettség mértéke**

Sorszám	Egyes tényezők	%
1.	Közvetlen munkatársakhoz való viszony	74
2.	A végzett munka érdekessége	68
3.	Közvetlen felettesekhez való viszony	61
4.	A munkahely megközelíthetősége	55
5.	Szakmai megbecsülés	52
6.	A munkahely társadalmi-politikai légköre	45
7.	Az irányítás színvonala	35
8.	Munkarend és munkaszervezés	29
9.	A munkahely kényelmi feltételei	25
10.	Tárgyi-technikai munkafeltételek	25
11.	Kereseti színvonal	24
12.	Hivatali előrejutás lehetősége	17
13.	Anyagi előrejutás lehetősége	15

* Akik a szóbanforgó tényezőkre „jó” (6-os, vagy 7-es) osztályzatot adtak.

A vizsgált 13 munkahelyi tényező *fontosságára* vonatkozó válaszok, valamint az egyes tényezőkkel való *elégedettség* mértéke alapján a tényezőknek két különböző rangsora alakult ki, amelyeket érdemes összehasonlítani.

Ha elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a fontosság elsősorban a kívánságok szintjén, az elégedettség pedig a tények érzékelése szintjén fejezi ki a szóban forgó tényezők megítélését, akkor a kétféle rangsor összehasonlítása megmutathatja, hogy mely tényezőknél beszélhetünk a kívánságok és a valós helyzet közötti feszültségről.

A fentiek alapján *elégedetlenségről* elsősorban a kereseti színvonal kapcsán beszélhetünk: fontosságát tekintve a 3., a vele való elégedettséget tekintve viszont a 11. helyre került, az elégedetlenség „mértékére” tehát a —8-as rangsorbeli eltérés utal. Hasonlóan elégedetlenségről beszélhetünk az anyagi előrejutással (—6 helynyi eltérés), a tárgyi-technikai munkafeltételekkel (—5 helynyi eltérés) és a szakmai megbecsüléssel (—4 helynyi eltérés) kapcsolatban is. A hivatali előrehaladás lehetőségével is bizonyos fokig (—2 helynyi eltérés) elégedetlen a budapesti értelmiség.

A *kívánságoknál kedvezőbb* a helyzet a közvetlen feletteshez való viszony esetében: fontossága alapján a 12., a vele való elégedettség alapján viszont a 3. helyre került, az eltérés tehát +9 helynyi. Hasonlóan kedvező a helyzet a munkahely megközelíthetősége (+7 helynyi eltérés) és a munkahely kényelmi feltételei (+4 helynyi eltérés) tekintetében. Az utóbbi két tényezőnél nem is annyira „kedvező” helyzetről, hanem inkább arról van szó, hogy ezek valójában nem tekinthetők túlzottan fontosnak, s ezért könnyen ítélték meg megfelelőnek. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a megkérdezett budapesti értelmiségiek milyen alacsony arányban tart-

*A vizsgált munkahelyi tényezők elhelyezkedése
a fontossági és az elégedettségi rangsorban**

Egyes tényezők	Az egyes tényezők rangsorbeli helyét jelölő sorszám		Eltérés
	fontosság	elégedettség	
Szakmai megbecsülés	1.	5.	—4
Kereseti színvonal	3.	11.	—8
Hivatali előrejutás lehetősége	10.	12.	—2
Anyagi előrejutás lehetősége	7.	13.	—6
Közvetlen munkatársakhoz való viszony	4.	1.	+3
Közvetlen felettesekhez való viszony	12.	3.	+9
Tárgyi-technikai munkafeltételek	5.	10.	—5
Az irányítás színvonala	6.	7.	—1
A munkahely kényelmi feltételei	13.	9.	+4
Munkarend és munkaszervezés	9.	8.	+1
A munkahely társadalmi-politikai légköre	8.	6.	+2
A végzett munka érdekessége	2.	2.	0
A munkahely megközelíthetősége	11.	4.	+7

* A tényezők felsorolása a kérdőív sorrendjét követi. A rangsorolásnál azok a tényezők kapták a kisebb sorszámot, amelyeket a válaszadók fontosabbnak ítélték, illetve, amelyekkel elégedettebbek.

ják a felsorolt 13 tényező közül (a 3 legfontosabb megjelölés alapján) különösen fontosnak a közvetlen feletteshez való viszonyt egy munkahely megítélésénél. Lehet, sokan közülük természetesnek veszik, hogy ez a viszony jó (61%-uk teljesen elégedett vele), de lehet, sokan úgy gondolják, hogy munkájukat a közvetlen feletteshez fűződő rossz viszony esetén is megfelelően el tudják látni, s a jó viszony csak az anyagi és hivatali előrehaladásuk szempontjából lenne fontos, ezeket a lehetőségeket azonban még azok is igen kedvezőtlenül ítélik meg, akik jónak tartják a közvetlen feletteshez fűződő kapcsolataikat. (Míg az utóbbival a válaszolók 61%-a elégedett, a hivatali előrejutási lehetőségekkel csak 17, az anyagi előrejutási lehetőségekkel pedig csak 15%.) *Úgy tűnik, hogy a budapesti értelmiségiek nem elsősorban közvetlen feletteseiktől várják anyagi és hivatali előrehaladási lehetőségeik javítását.*

Az egyes tényezőknek a fontosság és az elégedettség alapján képzett rangsora összevetésével kimutatott feszültségek közül mind Budapesten, mind vidéken a kereseti színvonallal való elégedetlenség ütközik ki a legpregnansabban. (Vidéken és Budapesten is —8 helynyi eltérés.) Az értelmiség mind a fővárosban, mind vidéken elégedetlen a szakmai megbecsüléssel és a tárgyi-technikai munkafeltételekkel. Más a helyzet az

anyagi és hivatali előrejutás megítélésénél. Az előmeneteli lehetőség két fő összetevője *vidéken* mind a fontossági, mind az elégedettségi rangsorban az utolsók közé került. Erről azt állapítottuk meg, hogy nem a korlátozott előmeneteli lehetőségekkel való egyetértést, hanem a vidéki értelmiségnek az adott helyzetbe való beletörődését fejezi ki. A budapesti értelmiségnél viszont nem állapítható meg ilyesfajta „belenyugvás”, hiszen Budapesten például az anyagi előrejutás a tényezők fontossági sorrendjében a 7., az elégedettségi rangsorban pedig a 13. helyre került, s így a —6 helynyi eltérés jelzi az elégedetlenséget.

b) Az egyes tényezők megítélése

Az egyes munkahelyi tényezőkkel való elégedettség mértéke szerint e tényezők nagyjából három csoportra oszthatók:

A megkérdezettek fele-háromnegyede által jónak ítélt tényezők csoportjába hat tényező tartozik, s ezek közül a közvetlen munkatársakhoz való viszonyt ítélték meg kedvezően a legtöbben (74%).

A megkérdezettek egyharmada-egynegyede által jónak ítélt tényezőkre, amelyek között az irányítás színvonala „vezet” (35%).

A megkérdezettek 15—17%-a által jónak ítélt tényezők kéttagú csoportjára, amelybe a hivatali előrejutás (17%) és az anyagi előrejutás (15%) lehetősége sorolható.

A *közvetlen munkatársakhoz való viszonyt* — amelyet a budapesti értelmiségiek egy munkahely megítélésénél a negyedik legfontosabb tényezőként jelölték meg — a válaszadók 74%-a jónak, 24%-a közepesnek és 1%-a rossznak ítélte (1% nem válaszolt a kérdésre).

A közvetlen munkatársakhoz való jó viszony — a népművelők, a művészek és az egyéb szabadfoglalkozásúak kivételével — minden foglalkozási csoportra egyformán jellemző (a kivételként említett csoport 55%-ával szemben a többiek 73%-a jónak ítélte ezt a viszonyt). Figyelemre méltó viszont, hogy a 175 pedagógus közül 5 kifejezetten rossz viszonyban van munkatársaival. A népművelők, művészek és egyéb szabadfoglalkozásúak 56 fős csoportjából pedig 3 fő.

A beosztási szint emelkedésével a közvetlen munkatársakhoz való viszony kismértékben javul. Ez valószínűleg azzal függ össze, hogy a beosztási szint emelkedésével a munkakapcsolatok jellegének alakulása is egyre jobban megköveteli a személyek közötti jó viszony fenntartását.

A közvetlen munkatársakhoz való viszony nemenként és életkor szerint gyakorlatilag nem különbözik, csak a nyugdíjkorhatárnál jobb az átlagnál.

A *végzett munka érdekességével* — amely mind a fontossági, mind az elégedettségi rangsorban a második helyen áll — a válaszadók 68%-a elégedett. Ennek mértéke az egyetemi és főiskolai oktatók, valamint a párt- és az államapparátusban dolgozók között magasabb (81—88%), a közgazdászok és jogászok, az orvosok és gyógyszerészek között viszont alacsonyabb (62—63%) az átlagosnál. A vezetők valamivel érdekesebbnek tartják munkájukat a beosztottaknál, s ezzel a tényezővel a nők elé-

gedettebbek (74%) a férfiaknál (67%). Az életkor növekedésével a munka érdekessége egyre több „jó” osztályzatot kapott (például 30 éven alul 63%, 60 év felett 72%).

A közvetlen feletteshez való viszonyt a megkérdezett budapesti értelmiségiek 61%-a ítélte jónak, fontosságát tekintve viszont ez a tényező az utolsó előtti (a 12.) helyre szorult. A legtöbben (69—71%) az orvosok és gyógyszerészek, valamint a párt- és az államapparátusban dolgozók közül, a legkevesebben pedig a műszakiak (57%), a népművelők, a művészek és az egyéb szabadfoglalkozásúak (45%) közül ítélték jónak. Érdekes, hogy a beosztási szint emelkedésével párhuzamosan — ha kis mértékben is, de — csökken azok aránya (62-ről 55%-ra), akik jónak tartják a közvetlen felettesükkel fennálló kapcsolatukat. Ha ezt összevetjük a közvetlen munkatársakkal való viszonytól tapasztalt tendenciával, mely szerint a beosztás emelkedésével párhuzamosan növekszik azok aránya (73-ról 77%-ra), akik jónak ítélték közvetlen munkatársaikkal (a magasabb szintű vezetők esetében az alacsonyabb szintű vezetőkkel) fennálló kapcsolataikat, azt tapasztaljuk, hogy „felülről” jobbnak látszik a viszony, mint „alulról”. Ez arra enged következtetni, hogy a beosztottak vagy nem mondják meg őszintén a véleményüket, vagy hogy a feljebbvalók nem mindig veszik észre az eltérő véleményeket.

A nők közül többen (68%) ítélték jónak közvetlen felettesükhöz való viszonyukat, mint a férfiak közül (58%). Ez abból is adódhat, hogy a vezetők többsége férfi, s a nők — közismert problémák miatt — kevésbé jelentenek „konkurrenciát” vezető beosztások kiharcolásánál. A pozícióféléten túl az is szerepet játszhat ebben, hogy a férfiak inkább bírálják vezetőiket, mint a gyakran hátrányosabb helyzetben levő nők.

Az életkor szerint csoportosított adatok azt mutatják, hogy a közvetlen feletteshez való viszony csak a nyugdíjkorhatár felett jelentős (73%), a többi korosztályban az átlagnak megfelelően alakul. Ez érthető, hiszen a nyugdíjazás, illetve a nyugdíjasok foglalkoztatása függ a közvetlen felettesekhez való viszonytól.

A munkahely megközelíthetőségével a válaszadók 55%-a elégedett, s ez a tényező fontossága alapján a 11. helyre került. Munkahelyüket a párt- és az államapparátusban dolgozók (75%), valamint a népművelők, a művészek és a szabadfoglalkozásúak közelítik meg a legkönnyebben, s ezzel a lehetőséggel a legkevésbé (50%) a műszakiak elégedettek.

A beosztás emelkedésével párhuzamosan egyre növekszik a munkahely megközelíthetőségével elégedettek aránya (54-től 64%). Ebben bizonyára szerepet játszik a (hivatali, illetve magán) személygépkocsi használata, valamint a lakások elhelyezkedése is. Az életkor emelkedésével párhuzamosan is egyre növekszik e tényezővel elégedettek aránya (45-ről 60—70%-ra). Az idősebb budapesti értelmiségiek ezek szerint közelebb laknak munkahelyükhöz, illetve a közlekedési útvonalakhoz, és többen rendelkeznek közülük személygépkocsi-használati lehetőséggel. A férfiak és a nők nagyjából egyformán ítélik meg ezt a tényezőt.

A legfontosabbnak ítélt munkahelyi tényezővel, a szakmai megbecsüléssel a válaszadóknak csak 52%-a elégedett. Az átlagosnál is elégedetlenebbek a műszakiak (48%), a közgazdászok és jogászok (49%), s vi-

szonylag elégedettebbek az orvosok és gyógyszerészek (59⁰/₀), valamint a párt- és az államapparátusban dolgozók (72⁰/₀).

A beosztási szint emelkedésével együtt növekszik a szakmai megbecsüléssel elégedettek aránya (a beosztottak 49, a középszintű vezetők 55, a felsőszintű vezetők 62⁰/₀-a elégedett).

A szakmai megbecsüléssel a nők valamivel elégedettebbek (55⁰/₀) a férfiaknál (51⁰/₀). Ez is mutatja, hogy a megítélések mennyire szubjektívek, mennyire függnék az igényektől.

Az életkor szerinti adatok nem tükröznek egységes tendenciát. Ötven éven alul a szakmai megbecsüléssel elégedettek aránya az életkorral párhuzamosan (46-ről 58⁰/₀-ra) növekszik, az 50—54 éves korban viszont ismét kisebb (47⁰/₀), s az idősebbeknél ismét a 40—49 éveseknél tapasztalható mértékhez közelít (56—58⁰/₀).

Az *irányítás színvonalát* a válaszadók alig több mint egyharmada (35⁰/₀) ítélte jónak, leginkább az orvosok és gyógyszerészek (51⁰/₀), valamint a párt- és az államapparátusban dolgozók (50⁰/₀) elégedettek, a legkevésbé pedig a műszakiak (26⁰/₀).

Feltűnő, hogy az irányítás színvonalával elsősorban a középszintű vezetők elégedetlenek (30⁰/₀-uk tartja jónak), s a beosztottaknak 36, a felsőszintű vezetőknek pedig 53⁰/₀-a elégedett vele.

A férfiak és nők nagyon eltérően ítélik meg az irányítás színvonalát munkahelyükön. A férfiaknak például csak 31, a nőknek pedig 46⁰/₀-a ítélte jónak ezt a tényezőt.

Az életkor növekedésével párhuzamosan egyre többen ítélték jónak a munkahelyi irányítási színvonalat. (A 30 éven aluliak 25, a 60 éven feletliek 47⁰/₀-a.) Ez valószínűleg elsősorban azzal függ össze, hogy a fiatalok — mivel rövidebb ideje dolgoznak — csak rövidebb időszakot tekintenek át, s ezért nem a korábbi színvonalhoz hasonlítanak, hanem a jelen követelményeihez.

A *munkarendet és a munkaszervezést* a válaszadók 29⁰/₀-a ítélte jónak. Figyelemre méltó, hogy ezzel a tényezővel elsősorban a vállalatoknál dolgozók: a műszakiak (20⁰/₀), a közgazdászok és jogászok (23⁰/₀) a legkevésbé elégedettek. A legtöbb „jó” osztályzatot az orvosok és gyógyszerészek (54⁰/₀), a párt- és az államapparátusban dolgozók, valamint a pedagógusok adták.

A különböző beosztású budapesti értelmiségiek közül a munkarenddel és a munkaszervezéssel leginkább a beosztottak (30⁰/₀), s a legkevésbé a felsőszintű vezetők (26⁰/₀) elégedettek.

Az irányítás színvonalához hasonlóan a munkarenddel, illetve munkaszervezéssel is elsősorban a nők elégedettek (36⁰/₀, a férfiak: 27⁰/₀), s az életkor növekedésével párhuzamosan erre a tényezőre is egyre több „jó” osztályzatot adtak, például a 30 éven aluliak 19, az 55 évesek és idősebbek 41⁰/₀-a elégedett a munkarenddel és munkaszervezéssel.

A *munkahelyük kényelmi feltételeivel* a válaszadók egynegyede elégedett. Erre a tényezőre a legtöbb „jó” osztályzatot a párt- és az államapparátusban dolgozók (38⁰/₀), az egyetemi és főiskolai oktatók (35⁰/₀) adták, a legkevésébbet (22⁰/₀) pedig a pedagógusok.

A beosztási szint emelkedésével párhuzamosan egyre többen ítélték ké-

nyelmesnek munkahelyi körülményeiket. Erre a tényezőre a beosztottak 23, a középszintű vezetők 25, a felsőszintűek 49⁰/₀-a adott „jó” osztályzatot.

A munkahely kényelmi feltételeit az idősebbek a fiatalabbaknál valamivel jobbnak ítélik, a férfiak és nők véleménye között nincs említésre méltó eltérés.

A *tárgyi-technikai munkafeltételeket* a válaszadóknak ugyancsak egy-negyede ítélte jónak, a fontossági rangsorban viszont ez a tényező az 5. helyre került. Itt foglalkozási csoportok szerint nem találunk nagy eltéréseket, ezt a tényezőt mégis elsősorban a pedagógusok, az egyetemi és főiskolai oktatók tartják a legrosszabbnak.

A beosztottak és a középszintű vezetők teljesen egyformán ítélik meg ezt a tényezőt (24—24⁰/₀-uk tartja jónak), a felsőszintű vezetők véleménye pedig valamivel kedvezőbb az átlagnál (34⁰/₀-uk ítélte jónak).

A férfiak (26⁰/₀) valamivel jobbnak ítélték a tárgyi-technikai munkafeltételeiket, mint a nők (23⁰/₀), s az életkor emelkedésével párhuzamosan egyre nagyobb a „jó” osztályzatok aránya (21-ről 40⁰/₀-ra nő).

Kereseti színvonalával a megkérdezett budapesti értelmiségiek 24⁰/₀-a elégedett, s ezt a tényezőt tartják harmadsorban fontosnak egy munkahely megítélésénél.

Keresetükkel elsősorban a közgazdászok és jogászok, valamint a párt- és az államapparátusban dolgozók elégedettek. (Helyesebb lenne talán a „legkevésbé elégedetlenek” kifejezést használni, hiszen az említett foglalkozási csoportokhoz tartozóknak is csak kb. egyharmada elégedett a keresetével.) Keresetükkel érdekes módon nem elsősorban a pedagógusok elégedetlenek (22 ⁰/₀-uk adott „jó” osztályzatot), hanem a népművelők, a művészek és az egyéb szabadfoglalkozásúak, valamint az orvosok és gyógyszerészek (16, illetve 18⁰/₀-uk tartja jónak).

Keresetükkel elsősorban a beosztottak elégedetlenek, s az elégedettség a beosztási szinttel párhuzamosan növekszik. (A beosztottak 21, a középszintű vezetők 28, és a felsőszintű vezetők 34⁰/₀-a ítélte jónak kereseti színvonalát).

A kereset megítélésében nemenként nincs különbség, s az elégedettek aránya az életkor növekedésével párhuzamosan is csak kis mértékben (20 ⁰/₀-ról 26⁰/₀-ra) emelkedik.

*

Összefoglalás helyett kiemelünk néhány fontosabb különbséget, illetve hasonlóságot, amely a budapesti és a vidéki értelmiség helyzetét vagy véleményét jellemzi.

Az értelmiségi „lét” főbb kérdései közül az értelmiségi tevékenység „küldetés, társadalmi hivatás” jellegét vidéken és Budapesten egyaránt a válaszadóknak kb. háromnegyede hangsúlyozta, s még az értelmiség társadalmi hivatásának tartalmát is (elsősorban kulturális jellegét kiemelve) szinte teljesen azonosan ítélték meg. Az értelmiség körének meghatározásánál már találunk különbségeket: vidéken az értelmiséghez tartozás statikusabb kritériumait (például végzettség, képességek, tudás) említették

nagyobb arányban, Budapesten inkább a tevékenység oldaláról közelítették az értelmiség fogalmát.

Az értelmiség társadalmi befolyásának és tekintélyének alakulását a vidékiek optimistábban ítélték meg (a vidékiek 73, a budapestiek 58⁰/₀-a szerint növekedett az értelmiség tekintélye, befolyása a hatvanas évek végén).

Az önálló munkavégzés iránti igény Budapesten nagyobb, s a választásokból ítélve vidéken jobbak az értelmiség lehetőségei az önálló munkavégzésre.

Az egyéniség kibontakoztatásának lehetősége az értelmiség csoportjaiban eltérő (foglalkozás, beosztás szerint stb.). Ezek az eltérések azonban Budapesten és vidéken hasonlóak. Az „önmegvalósítás” feltételeit, lehetőségeit a budapesti és a vidéki értelmiség azonos módon ítéli meg.

A vidéki és a fővárosi „lét” különbségeiről alkotott véleményeket a szakmai tájékozódási és kapcsolattartási, a szakmai előrehaladási és a kereseti lehetőségek oldaláról közelítettük (az utóbbit csak a budapesti értelmiségnél). Mind a vidéki, mind a budapesti értelmiség úgy ítéli meg, hogy az értelmiségi lét feltételei a fővárosban kedvezőbbek, mint vidéken. A vidéki helyzet hátrányos voltának mértékét azonban másként látják Budapesten és másként vidéken, sőt az egyes tényezők megítélésénél is eltérőek a vélemények. Például a szakmai kapcsolattartás és tájékozódás vidéki lehetőségei a fővárosból nézve sokkal rosszabbnak tűnnek, mint ahogy azt maguk a vidékiek látják. A vidéki tapasztalatokkal is rendelkező fővárosi értelmiségiek válaszaik alapján úgy tűnik, hogy a fővárosiak véleménye lehet realisabb.

A budapesti szakmai előrehaladási lehetőségeket ugyanakkor a vidékiek a budapesti értelmiségiekénél kedvezőbbnek tartják. Ebben az esetben is úgy tűnik, hogy a vidékiek ítélnék tévesen, hiszen a fővárosi előrehaladási lehetőségeket a többiekénél kedvezőtlenebbül ítélik meg azok a budapesti értelmiségiek, akik rendelkeznek vidéki tapasztalatokkal.

A magasabb beosztás elérésére — legalábbis vizsgálatainkat megelőzően — az értelmiségnek a fővárosban volt nagyobb esélye. (A vidékiek 30, a budapestiek 45⁰/₀-a került magasabb beosztásba akkori munkahelyén.) Érdekes, hogy ennek ellenére a hivatali előrehaladás lehetőségével a vidékiek elégedettebbek a fővárosiaknál.

A budapesti értelmiség a vidékinél jóval fontosabbnak tartja a végzett munka érdekességét, vidéken viszont a jó munkatársi kapcsolatokat tartják igen fontosnak.

Az értelmiségi tevékenységgel kapcsolatos tapasztalataink alapján végül úgy tűnik, hogy az értelmiség számára vidéken a fővárosinál ténylegesen kedvezőtlenebbek a feltételek és körülmények.

Közüvélemény és értékorientáció*

A szociológiai irodalomban a közvélemény meghatározásához általában etimológiai, tartalmi vagy funkcionális megközelítésen át jutnak el. Ezek önmagukban is lehetséges kiindulópontok, de a közvélemény — mint társadalmi jelenség — megértéséhez e módszerek együttes alkalmazására van szükség.

Az etimológiai megközelítés különbözőségei a „köz” fogalmának eltérő felfogásaiból adódnak. G. Tarde, Le Bon és mások korábban a „köz” fogalmán a karakterizálhatatlan tömeget értették, amelynek az esetleges, főként emocionális megnyilvánulásai alkotják a közvéleményt. E nézetek a maguk idejében feltétlenül haladó, progresszív vonásokat árultak el, mert a „köz” fogalmát kiterjesztették a társadalomközösség valamennyi felnőtt tagjára, tehát szorosan kapcsolódtak a meghirdetett burzsoá szabadságeszményekhez. Ugyanakkor alkalmatlannak bizonyultak arra, hogy a burzsoá politikai állam konkrét hivatkozási alapjává avassák a mindenkori közvéleményt, mert a tömegtudat éppen túlságos heterogeneitásánál fogva semmiféle belső egységet nem képvisel, akaratilag körülhatárolhatatlan, formátlan massa.

Ez a nehézség is hozzájárult ahhoz, hogy a közvéleménnyel foglalkozó burzsoá kutatók figyelme egyre inkább a mikroszociológiai jelenségek felé fordult. C. H. Young, Freeman és követői a „köz” fogalmát a közönséggel kezdték azonosítani, amit laza kapcsolatban álló, másodlagos csoportosulásoknak tekintettek. Ennek az aspektusnak a legnagyobb eredménye, hogy kimutatta: az egységes közvélemény nem több pusztán fikciónál, mert az adott kérdésekben a vizsgált csoportok között rendszerint szignifikáns véleménykülönbségek találhatók. Fogytékossága pedig, hogy a közvéleményt a társadalmi vélemények atomizált részeiből igyekszik levezetni. Tehát nem a strukturált társadalom által meghatározottnak veszi a csoporttudatot, hanem ellenkezőleg: a különböző csoportok uralkodó né-

* A közvélemény-problematika a különböző társadalmi rendszerektől függetlenül is az egyik legvitatottabb kérdésnek tekinthető manapság. Az itt közölt gondolat-sor részlet a szerző készülő, nagyobb tanulmányából, amely sajátos aspektusból kísérel megközelíteni a közvélemény néhány, általa fontosnak ítélt kategóriáját.

zeteiből kiindulva próbál eljutni a társadalmi tudat strukturáltságához. Ez azonban nemcsak a minden tekintetben egységes, homogén közvélemény tagadását foglalja magában, hanem egy olyan metodológiai zsákutcát is, amelyben a közvélemény válik sok tekintetben üres fikcióvá. Ugyanis sohasem egyetlen, hanem mindig számos közönségről van szó, amelyek mikroszociológiailag különféleképpen strukturáltak, tehát nem sok remény marad arra, hogy az így feltárt vélemények halmazában tetten érhető a közvélemény. Ugyanakkor a monopolkapitalizmus a legfejlettebb tőkésországokban, elsősorban az Egyesült Államokban — felhasználva a tudományos kutatások technikai eredményeit — hallatlan ütemben fejleszti a „közvéleményipart”, amely óriási szerepre és jelentőségre tesz szert a tömegek politikai, kulturális, gazdasági stb. fogyasztási igényeinek és szokásainak kialakításában. Az így nyert normatív képek a „közvéleményről” minden addiginál nagyobb és valóságosabb hatást gyakorolnak a közvéleményre, aminek magyarázata abban rejlik, hogy a többségnek tulajdonított vélemény már önmagában is képes a magatartások megváltoztatására.

A marxista szociológia olyan képviselői, mint A. K. Uledov vagy J. Wiatr, eltérő nézeteket vallanak arról, hogy a közvélemény okvetlenül többségi vélemény e. Uledov „A közvélemény szerepe a szovjet társadalomban” című munkájában¹ polemizál a lengyel szociológussal, aki szerint a kisebbségi véleményt sem szabad kirekeszteni a közvélemény fogalmából, mert ez könnyen kelthet olyan képzeteket, mintha a kisebbségi vélemény jelentéktelen lenne. Uledov azzal érvel, hogy a vélemény szerveződés dialektikájához tartozik egy-egy kisebbségi vélemény kommunálódása közvéleménnyé, illetve egy-egy többségi vélemény leépülése kisebbségi véleménnyé.

Már láttuk, hogy a közvélemény fogalmának tisztázása szempontjából semmiféle eredményhez nem vezetett a „köz” demográfiai kategóriája. Ezzel a kategóriával semmit sem lehet kezdeni abból a szempontból, hogy kiket sorolhatunk a közvélemény hordozói közé. Tehát a továbblépéshez egy új kategóriára lenne szükségünk, amely különbözik a demográfiai „köz” kategóriától. Szerintünk van ilyen kategória. A politikai állam és a privát szféra elválásának következtében a politikai ténykedésre és jelentőségre törekvő embernek — hangsúlyozza Marx — ki kell lépnie mind az állami, mind pedig a polgári organizációból, hogy állampolgárnak érezhesse magát. S mivel ennek minden feltétele létrejön a modern államokban, megszületik egy sajátos, nem demográfiai, hanem politikai „köz”, amelyben a vélemények már nem mint magánvélemények, hanem mint „közvélemények”, vagyis a „köz”-re irányuló vélemények jelennek meg. A modern értelemben vett közvélemény ennek a politikai „köz”-nek a „véleménye”, pontosabban tudatállapota, amely hol ilyen, hol olyan arculatot ölt; hol uralkodó, hol kisebbségi véleményként manifesztálódik; hol pedig egyáltalán nem mobilizálódik. Ennek a „köz”-nek az akaratilag körülhatárolható, tehát a társadalom életviszonyaira (gazdaság, ideológia, kultúra stb.) valamennyire is jelentős hatást gyakoroló ítéleteit közvéleménynek kell tartanunk, teljesen függetlenül attól, hogy uralkodó véleményről van-e szó vagy sem.

Ezzel szemben akkor, ha a közvélemény nem mobilizálódik, tehát a társadalom életviszonyaira semmiféle jelentős hatást nem tud gyakorolni, értelmetlen dolog közvéleményről beszélnünk.

Kétségtelen, hogy a közvéleményben releváns a politikai akarat, de az állam- és jogtudomány keretein belül a közvélemény tartalma nem tárható fel, mivel az az ismeretelmélet tárgykörébe tartozik. Maga Hegel is úgy tud közelférkőzni a közvélemény tartalmához, hogy kilép a szorosan vett államjogi disciplinákból.

A közvélemény tartalma sík modellben nem rajzolható fel, megtalálható benne a társadalmi tudat két nagy faktorán — a társadalmi ideológián és a társadalmi pszichológián — kívül egy sajátos akarati mozzanat is, amely közvetlenül is kapcsolódik valamely érdekhez. Az erre vonatkozó utalásában S. E. Asch a „Társadalomlélektan”² című munkájában, a szó legszorosabb értelmében drámáinak tekinti azt a szituációt, amelyben az emberek éppen közvetlen érdekellentéteik miatt eltérő, esetleg homlok-egyenest ellenkező véleményt alakítanak ki bizonyos kérdésekben, holott jöllehet, az adott kérdés megítéléséhez egyforma ismeretekkel rendelkeznek.

A jelenkori szociológiában nem vitatott, hogy a közvéleményben helyet kapnak a racionális ismeretek és az emocionális tényezők. Ezeknek az elemeknek az arányát illetően azonban már nincs egyetértés. A burzsoá szociálpszichológia általában eltúlozza az emocionális tényezők szerepét a közvélemény szerveződésében. A marxista szociológia álláspontját képviselő Kulcsár Kálmán, a közvéleményben kifejezésre jutó, de társadalmilag kondicionált érzelmekről beszél (egyébként a közvéleményről adott meghatározása a legátfogóbb értelemben feltárja a közvélemény tartalmát). „A közvélemény és a jog” című publikációjában ezt írja: „A közvélemény a társadalmi tudat sajátos kifejeződése egy bizonyos társadalmi problémával kapcsolatban, amely egyúttal értékeli a társadalom tényeit, sőt, magát a társadalmi tudatot, illetőleg a társadalmi tudat más kifejeződési formáit, például a különböző intézményeket is, legalábbis az adott probléma vonatkozásában.” Kulcsár Kálmán kiemeli a közvélemény általa legjellemzőbbnek tartott vonásait: 1. értékítélet formájában jelenik meg; 2. nem általánosan, hanem egy-egy eseményre, jelenségre vonatkozóan, éspedig 3. osztálydifferenciáltsággal, amelyen belül egyes társadalmi rétegek, csoportok további másodlagos differenciáltságot idézhetnek elő.³

Kulcsár Kálmán meghatározásához azonban még szükségesnek látszik hozzátenni, hogy a közvélemény alapszférája a köznapi vagy — marxi kifejezéssel — gyakorlati tudat. Ez természetesen nem zárja ki az elméleti tudat bizonyos jelenlétét a közvéleményben, de mégis csak fontos meg-szorítás, mert tartalmilag éppen ez által válik lehetővé a párt részéről képviselt magáértvaló vélemény és az osztálydifferenciáltsággal megnyilvánuló, lényegét tekintve magábanvaló közvélemény megkülönböztetése. Már Hegel is felfigyel arra, hogy a közvéleményben egyrésről helyet kapnak a világról alkotott igaz ismeretek, másrésről pedig a hamis tudat megnyilvánulásai. A jogfilozófia alapvonalaiban a többi között ezeket olvashatjuk: „Az a formális szubjektív szabadság, hogy az egyesek mint

egyesek a maguk személyében ítélnek, vélekednek és adnak tanácsot a közügyekre nézve és ezt nyilvánítják is, megjelenik abban az együttesben, amelynek neve közvélemény. A magán- és magáértvaló általános, a szubsztanciális és igaz, összekapcsolódik benne ellentétével, azzal, ami magáértvalóan sajátos és különös sokak vélekedésében... Ugyanakkor, amint a belső tudatba lép és általános tételekben a gondolkodásba jut, részint magáért, részint a konkrét okoskodás céljából, amelynek tárgya az állam eseményei, rendelkezései és viszonyai, valamint érzett szükségletek, fellép a vélekedés egész esetlegessége, tudatlansága és fonáksága, hamis tudása és ítélkezése.”⁴

Amennyiben azonban a közvéleménynek legitimizációs szerepet szánunk, a hamis tudatról meg kell feledkezni, ugyanis egy igaz vagy igaz dolognak tartott jelenséget, ügyet, nem lehet legitimizálni azzal, ami nem zárja ki a hamisat. Ebből a szempontból teljesen mindegy, hogy a legitimizáció egy politikai párt programjára, a születésszabályozásra, vagy egy fogpasztára vonatkozik-e. A burzsoá közvéleménykultusszal összefüggésben ezt a problémát Pierre Bordieu az empirikus közvéleménykutatások oldaláról ragadja meg: „azok a problematikák, amelyeket a közvéleménykutató intézetek termelnek, sajátos igénynek vannak alárendelve, s teremtményeik után érdeklődni annyi, mint azt kérdezni: ki tud megfizetni egy közvélemény-kutatást... Tudjuk, hogy az erő minden gyakorlását kíséri egy szöveg, amelynek célja annak az erejét legitimálni, aki az erőt gyakorolja. Minden erőviszony jellemzője, hogy mint erőviszony elrejtőzik, s csak annyiban van meg minden ereje, amennyiben mint ilyen elrejtőzik. Egyszerűen szólva az politikus, aki azt mondja: »Isten velünk van.«. Ennek mai megfelelője: »A közvélemény velünk van.«. A közvélemény-kutatás alapvető hatása: egy politika legitimálására és az alapjául szolgáló vagy őt lehetővé tevő erőviszonyok erősítésére létrehozzák általa azt a gondolatot: létezik egy egyhangú közvélemény.”

Ezek után P. Bourdieu felhívja a figyelmet a véleményhordozók ismeret-szintbeli különbségeire, mint a közvélemény-struktúrák antidemokratikus alapjára, majd rávilágít egy egészen közönséges hamisításra: „A véleményalkotás másik elve, amelyet »osztályethosznak« nevezek, egy implicit értékrendszer, amelyet az emberek gyermekkoruktól fogva interiorizáltak, és belőle kiindulva rendkívül különböző problémákra válaszolnak. Az osztályethoszból eredő válaszok azonban egy csapásra teljesen más jelentést kapnak, amikor politikai síkon interpretálják őket. Ez az alapja egyes amerikai szociológusok (pl. Lipset) azon következtetésének, hogy a népi osztályok erősebben autoriter és represszív beállítottságúak a többi osztályoknál. Tétélezzünk fel egy ilyenféle kérdéscsoportot: »Híve-e Ön a nemek közötti egyenlőségnek? Híve-e a házastársak szexuális szabadságának? Híve-e egy nem represszív nevelésnek? Híve-e az új társadalomnak?« stb. Azután tétélezzünk fel másfajta kérdéseket: »Sztrájkolniuk kell-e a tanároknak, ha életkörülményeiket veszélyeztetik? Szolidárisnak kell-e lenniük az oktatóknak a többi állami alkalmazottal társadalmi konfliktus idején?« stb. E két kérdéscsoport a társadalmi osztályoktól függően homlokegyenest ellentétes szerkezetű válaszokat eredményez. Az első, amely a társadalmi viszonyok bizonyos típusú megújítására vo-

natkozik, annál kedvezőbb válaszokat vált ki, minél feljebb emelkedünk a társadalmi — és iskolai végzettség — hierarchiájában. Azokban a problémákban azonban, amelyeknek tétje a társadalmi rend megőrzése vagy átalakítása, a népi osztályok sokkal inkább az újítás hívei. E két kérdés-csoport szembeállításával valóban két véleményalkotási elv — egy politikai és egy etikai — szembeállítása; a népi osztályok konzervatizmusának problémája pedig e megkülönböztetés nem ismeréséből ered.”

Végezetül Bourdieu összefoglalja azt a nézetét, miszerint a burzsoá közvéleménykutatások nemcsak a már meglevő, korábban kialakult hamis tudatot állítják a legitimálás szolgálatába, hanem tevékenységükkel óriási mértékben elősegítik ennek a hamis tudatnak a termelődését: „Röviden: azt akartam mondani, hogy közvélemény nem létezik, legalábbis abban a formában, amelyet azok adnak neki, akiknek érdekük, hogy létezését állítsák. Vannak egyrészt egy értékrendszerhez kapcsolódó erőcsoportok mobilizált véleményei, másrészt diszpozíciók, azaz implicit állapotban levő vélemény. A véleményszondák készítői és felhasználói által elfogadott implicit definíció értelmében vett vélemény azonban egyszerűen nem létezik.”⁵

A francia szociológus fejtegetései funkcionális oldalról közelítenek a közvélemény problematikájához. Ez már csak azért is érdekes kérdés számunkra, mert elméletileg meglehetősen nyitott, hogy egy olyan társadalomban, ahol már lényegileg megszűnt a termelési eszközök magántulajdona, miben jelölhető meg a közvélemény funkciója.

A szocialista építésnek egy olyan fázisában, amikor a túlcentralizáltság jellemzi nemcsak a gazdaságot, hanem az egész közeletet, közvélemény ugyan van, de funkció nélküli közvélemény. Legalábbis minden formális funkciója egy olyan látszat fenntartására szolgál, mintha az életviszonyokat lényegesen befolyásoló döntések egy teljesen egységes közvélemény jóváhagyásával születnének. Az uniformizált vélemények megjelenítésében kétségtelenül a tömegkommunikációs intézményrendszerre hárul a legnagyobb szerep, amelyet nem korlátoz semmiféle állami cenzúra, ennek a szükségessége fel sem vetődhet.

Tehát a szocialista állam a fenti periódusban nem számolja fel azt a polgári társadalomból öröklött elképzelést az emberek fejében, hogy a modern államnak minden körülmények között szüksége van a közvélemény általi legitimizációra, sőt, éppen ellenkezőleg: erősíti ezt a tudatot azzal, hogy állandóan hivatkozik egy egységes közvélemény támogatására minden valamennyire is fontos politikai kérdésben. De nem is tehet másként, mert sem magát, sem az állampolgárokat nem hagyhatja abban a bizonytalanságban, hogy egy megosztott, strukturált közvélemény van, amelynek a megosztottságáról azonban senkinek sincs — nem is lehet — elfogadható képe.

Ez a későbbiekben, amikor kifejlődik a politikai nyilvánosság, s a közvélemény strukturáltsága láthatóvá válik, elég súlyos teherként jelent. A közvélemény belső strukturáltságának a megjelenése azt az érzetet kelti, mintha nem is előrelépés, hanem megfordítva, visszalépés történné, mert a korábbi „egyöntetűséggel” szemben egy több szempontból megosztott közvélemény tűnik elő. S bár logikus, hogy a közvéleményt már

csak azért sem szabad legitimizációs funkcióval felruházni, mert nem lehet egy hatalom sorsát attól tenni függővé, aminek nem volt szerepe e hatalom létrejöttében — ez a logika nem lesz magától értetődő. Nem is lehet az. A politikai szocializáció egész rendszere ennek az ellenkezőjét sugallta egy egész perióduson keresztül.

A közvélemény valóságos funkciójának problémája a szocialista demokrácia erőteljesebb kibontakozásával napirendre kerül. Megválaszolásra várnak olyan kérdések, hogy a képviseleti demokrácia szocialista rendszerében a közvélemény mint közvetlenség, hogyan épülhet be az állami döntések mechanizmusába; milyen szerepet játszhat fontos párt döntésekkel kapcsolatban; mit jelent a szocialista társadalomban a közvélemény intézményesültsége; szükségesek-e ehhez az intézményesültséghez még bizonyos előfeltételeknek megérniük, vagy máris beszélhetünk intézményesült közvéleményről stb.

F. Holtzendorff, a közvélemény egyik legelső tanulmányozója „tanácsadó intézmény” gyanánt fogta fel a közvélemény funkcióját. Ebből az értelmezésből még hiányzik a legitimizáció elvárása, de ugyanakkor a tartalmától elszakított funkcióval ruházta fel a közvéleményt, mert a gyakorlati tudat síkján szerveződő ítélezés — ami át meg át van szöveve hamis tudati elemekkel — nem adhat arra nézve megnyugtató tanácsot, amiben maga is tanácsra szorul. A tanácsnak, hogy valamire használható legyen, egyértelműnek kell lennie. Ezzel szemben a közvélemény rendkívül polarizált, s bár kitapinthatók benne bizonyos körülhatárolható akaratok, ezek az akaratok többnyire csak valaminek a megvalósítására, vagy tagadására (ami ugyanaz) irányulnak, s nem e célok megvalósításának mikéntjére. A közvélemény megérthet, támogathat programokat, de maga nem rendelkezik a programalkotás képességével, ezért paradox módon, saját programjának csak egy rajta kívül született programot érezhet.

B. Constant a közvélemény funkcióját a hatalom korlátozásában látta. Ez a gondolat több figyelmet érdemelne a szocialista társadalomban is, noha jogosulatlan ezt mint a közvélemény alapvető funkcióját felfogni. Ugyanis a még nem teljesen fejlett szocializmusban elkerülhetetlenül léteznek a hatalomgyakorlásnak olyan bürokratikus elemei, amelyek korlátozásra szorulnak. Márpedig a korlátozás egyik, hatékony eszköze lehet a közvélemény is, amiről lemondani annyit jelent, mint a hatalomgyakorlás érvényesítésének bázisát szűkíteni.

A közvélemény olyan sajátos ítélezések nyilvános kifejeződése, amely állandóan szelektál a már bekövetkezett és a még bekövetkező között, az előbbinek csak akkor tulajdonítván jelentőséget, ha az konzekvenciákkal szolgál az utóbbi számára. A közvéleménynek ebből a jövőre irányultságából adódik, hogy elsősorban is az életviszonyokat lényegesen befolyásoló döntésekhez és magatartásokhoz kapcsolódik, illetve az ilyennek vélt döntésekhez és magatartásokhoz, amelyek során bizonyos erejű nyomást gyakorol bizonyos irányban. Mármint a közhatalom nem teheti meg — egyetlen közhatalom sem teheti meg —, hogy ne számoljon ezzel a nyomással. Itt egy létező erő tudomásul vételéről van szó, ami a heurisztikus értékétől függetlenül is létezik. Nem lehet teljesen érdektelen, hogy

nálunk abban a periódusban, amikor egy teljesen homogén, abszolút egységes közvélemény képzetét igyekeztek kelteni, a politikai állam állandóan ezt az alternatívát hangsúlyozta: vagy a tömegek uszályában, vagy a tömegek érdekében. Ezt a viselkedést semmi más meg nem magyarázhatja, mint az, hogy az intézményesített funkció nélküli közvélemény nyomása is érezhető volt, de ennek engedni nyilvánosan, annyit jelentett volna, mint lemondani a kizárólagosságról a nyilvánosságban.

Ezért ha mégis kompromisszumot kellett kötni, ez a kompromisszum a nyilvánosság kizárásával született meg. A szocializmus politikai nyilvánosságának kifejlődése és megszilárdulása elvileg lehetővé teszi a közügyek intézésével kapcsolatos közvélemény karakterisztikus megnyilvánulásait olyan esetekben is, amikor egy-egy intézkedés célja-módja divergál a közfelfogással, amiből viszont egyáltalán nem következik, hogy a közvélemény többnek tekinthető egyfajta szociológiai jelenség-nél; hogy a közvélemény az igazság letéteményese.

A közvélemény funkcióját nem lehet csupán a közhatalom korlátozásának funkciójára redukálni. A közvélemény mint a politikai nyilvánosság egyik alrendszere, az állam hegemoniájának biztosításában fontos szerepet tölthet be. Általában azt mondhatjuk, hogy minél inkább intézményesült a szocializmusban a közvélemény, annál erőteljesebben érvényesül a hegemonia a kizárólagossággal szemben, és megfordítva: minél inkább kell kizárólagosságra törekednie az államnak, annál kevésbé viselheti el a közvélemény intézményesültségét. Ebből azonban egyáltalán nem az következik, hogy az állam tetszése szerint dönthet arról, hogy mikor és milyen mértékben intézményesíti a közvéleményt. Tekintve, hogy itt egy fokozatos és bonyolult kifejlődésről van szó, sokkal helyénvalóbb intézményesülésről beszélni, egy társadalmi gyakorlat kialakulásáról, szívos és lassú meggyökerezéséről, amelynek során az objektív és szubjektív feltételek megérnek, és létrehozzák történetileg a leginkább megfelelő formákat. A közvélemény sajátos funkcióját általában azzal jelölhetjük, hogy egy olyan társadalmi intézmény, amely a politikai állam és a privát szféra kapcsolatában a közvetlenséget testesíti meg, azoknak az akarátát nyilvánítja közvetlenül, akik az életviszonyokat lényegesen érintő döntésekben egyébként csak közvetve vesznek részt.

Az értékorientáció a közvélemény egyik központi kategóriája. Ez a kategória a közvélemény-problematikában három szempontból alapvető jelentőségű. Először: a közvélemény kialakulásában, megszerveződésében szerepet játszó értékorientációs tényezők; másodszor: magában a közvéleményben megnyilvánuló értékorientációk; harmadszor: a közvéleményt megítő különböző erőcsoportok értékorientációinak vonatkozásában.

V. A. Jadov, a „Személyiségkonceptiók és a tömegkommunikációs kutatás feladatai” című előadásában áttekinti az értékorientációs kutatások eddigi legfontosabb irányait és eredményeit. A többi között megállapítja: „Ha tömören össze akarjuk foglalni, amit az értékorientáció pszichológiai rendszeréről és a társadalmi beállítottságok rendszeréről ma tudunk, a következőket mondhatjuk. Tartalmukat egészében a társadalmi feltételek, a személyiség társadalmi tapasztalatai határozzák meg. Struktúrájukat

tekintve, ahogy ezt Heider, Rosenberg, Festinger és más szociálpszichológusok munkáikban experimentálisan bizonyították, az értékorientációk háromleveles »pirog«-hoz hasonlítanak. Legalább három komponensük van. Az első — értelmi, kognitív komponens. Azoknak a társadalmi tapasztalatoknak az eredményét tartalmazza, amelyeket a személyiség a megismerés folyamatában szerzett. Ezek normatív és becslési fogalmak, az egyéniség ismereteinek lényegét fejezik ki, de alapvetően érintik a szubjektum viszonyát is a társadalmi tevékenységhez. Ez tehát az értékítéletek rendszere, amely a társadalmi valóság lényegéről alkotott meghatározott fogalmakra támaszkodik. A társadalmi beállítottságok (attitűdök) második komponense emocionális, az adott viszonyban levő személy kapcsolódásának és átélésének fokát jelzi a valóságos vagy vélt társadalmi objektumhoz. A harmadik komponens viselkedési, a cselekvések konkrét síkját jelzi az adott szituációban és a vele kapcsolatban levő kognitív és emocionális viszonyokban.”⁶

Az értékorientáció struktúrájának oldaláról közelítve bepillanthatunk a közvélemény-szerveződés folyamatába, illetve azokba a pszichológiai hatásokba, amelyeket adott szituációban az a közvéleményből kivált.

Megfigyelhetjük, hogy a közvélemény-szerveződésben — vagy legalábbis abban a folyamatban, amit általánosságban így neveznek — az értékorientációs komponensek nem egyforma súllyal szerepelnek.

E jelenség többféle okkal magyarázható. Tudjuk, hogy minden ítélekezéshez szükség van bizonyos információra, különben nincs miről ítélekezni. De hogy ezek az információk milyen mennyiségben és minőségben állnak az ítélező rendelkezésére (tudatára), azt számtalan tényező befolyásolhatja.

A közvélemény potenciális hordozóinak információgazdagsága, illetve -szegénysége egy-egy ügyben mindig a lehetőségektől függ. Ez először is azt a kérdést involválja, hogy az adott ügyről a társadalmi nyilvánosságban milyen információk cirkulálnak, s ezek minden érintett számára elvileg hozzáférhető-e, vagy a nyilvánosság megosztottsága már eleve strukturálja az információk lehetőségeket. Másodszor az információs lehetőségeket megoszthatják olyan szociális tényezők is, mint az iskolázottsági szint, az informálódáshoz rendelkezésre álló idő, az egyén informáltságával szemben támasztott különböző csoportelvárások stb. Harmadszor szabályozza a befogadás igényét, intenzitását az információval, sőt az információ-kibocsátóval szembeni attitűd is, ami egyrészt az érintettség következménye, másrészt visszahat az érintettségre. Negyedszer a befogadás egyik akadálya lehet az érintettek túlinformálására való törekvés is, ami megnehezíti a szelekciót. Ötödször az információtovábbításban bebizonyított az ún. véleményvezetők szerepe, akiknek információs lehetőségeitől nagymértékben függ a vonzáskörükbe tartozók információs lehetősége. Hatodszor bizonyos információk befogadását gátolja a személyiségnek a kognitív inkonzisztencia elkerülésére irányuló hajlama stb., stb.

Folytathatnánk a felsorolást, de ez is elegendő annak bizonyítására: bizonyos információk esetében és bizonyos körülmények között nagyfokú információszegénység tapasztalható. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy az alacsony információs index nem feltétlenül jár együtt a vélemény-

hangoztatástól való tartózkodással. Ezzel kapcsolatban írja S. E. Asch: „Az információ nélküli emberek nemtörődöm módon szoktak válaszolni, és azt a benyomást keltik, hogy van véleményük, amikor gyakorlatilag ilyen nem létezik. Válaszolhatnak egyszerűen azért is, hogy ne tűnjenek tudatlannak, vagy hogy elrejtsek apátiájukat; rendszerint olyan módon válaszolnak, hogy ez az elfogadott értékek értelmében valónak tűnjön. A közvélemény-kutatás veszélye olyan dolgokról, amelyekről kevés információ áll rendelkezésre, és az embereket kevésbé érdekli, hogy az adatok azt a hamis feltételezést keltik, hogy létezik közvélemény.”⁷

Asch itt egy nagyon lényeges kérdésre irányítja a figyelmünket, de némi zavart támaszthat, hogy a közvélemény fogalmát nem kezeli elég differenciáltan. Valamely „megkérdezett dologban” aligha lehet teljes információ nélküliség, ez már csak azért sem állhat elő, mert maga a kérdés is információ, s a kérdés felfogásához, megértéséhez (tehát ahhoz, hogy bármilyen értelmes választ lehessen rá adni) már előzőleg nyert és tárolt információkra van szükség, amelyek lehetnek egészen minimálisak, érintőlegeseek és elnagyoltak, de mégiscsak információk. Az ebben a helyzetben hangoztatott vélemény heurisztikus értéke rendszerint igen csekély, de ettől még ugyanannak a véleménynek, mint egy sajátos erő gyakorlásának, mint valamely irányba hatoló nyomásnak az értéke igen nagy is lehet. Mármint az ilyen ítéletek alapján szerveződő közvéleményben a kognitív komponens többnyire csekély, vagy nem szigorúan az ítékezés tárgyával kapcsolatban van jelen, de ez még nem indokolja, hogy mint jelenséget tagadjuk. De ugyanakkor ez a jelenség a közvélemény diszharmonikus értékorientáltságára utal.

Ezért a közvélemény megismerésének nem lehet egyetlen módja a kérdezés. Sőt, nagyon valószínű, hogy a nagy technikai apparátusokkal végzett szondázások még a közvélemény megismerésének alapmetódusát sem alkothatják, legfeljebb kiegészítő módszerét. Egy létező közvélemény megismerésének elve tulajdonképpen nem a feltárás, hanem a feltárulkozni hagyás. Nem a késztetés, hanem a készség (ami a közvéleményben mindig megvan) realizálásának feltétele. Ez a feltétel pedig nem más, mint a nyilvánosság, vagyis a nem hivatalos társadalmi alakulatok és a tömegkommunikációs folyamat közvéleménytükrözése.

Diszharmonikus értékorientálódásnak nevezzük azt, amikor a kognitív vagy emocionális elemek a másik rovására indokolatlan túlsúlyba kerülnek. Megállapítottuk, hogy a közvélemény egyik legfontosabb kategóriája az értékorientáció. A közvélemény akarati körülhatárolhatósága éppen azért lehetséges, mert értékorientációs tartalommal rendelkezik. A „pirog” harmadik levele, a cselekvési-viselkedési komponens itt a közvélemény hordozóinak magatartásában — mindenekelőtt kommunikációs magatartásában — fejeződik ki. Erről a magatartási komponensről csak nagyon bizonytalan képet adhatnak az ún. véleményyszondák, mert ha még a legkedvezőbb körülmények között végzik is, cselekvési kényszerszituációt jelentenek a kérdezettek számára, vagyis „szóra bírják”, állásfoglalásra készítenek olyan ügyekben, amelyekkel szemben egyébként esetleg közömbösnek mutatkoznának. Márpedig a diszharmonikusan értékorientált emberek éppen a viselkedési szférában árulják el belső bizonytalanságaikat,

közömbösségüket, vagy azt a D. Katz által védekező funkciónak nevezett attitűdjüket, ami bizonyos esetekben a kívülről érkező értékorientációk elutasításában nyilvánul meg.

Érdekes, hogy amíg a nagyon kevés kognitív tartalom nem feltétlenül akadályozza a véleményhangoztatásnak, a nagyon kevés emocionális tartalom már igen. Ez ugyanis az adott kérdésben való érintettség tudatának hiányára utal, s ha egy ügyben az emberek nem érzik magukat érintettnek, általában nem hangoztatnak róla véleményt. De a közvélemény-szerveződés folyamatában a kognitív és emocionális komponensek sajátos kölcsönhatásokat váltanak ki.

A kívülről érkező értékorientáció struktúrája az esetek nagy hányadában nem hoz létre azonos struktúrát a közvéleményben képződő értékorientációval. Ha a kívülről érkező értékorientációban kevés a kognitív komponens, majdnem biztosan lehet arra számítani, hogy hasonlóan alakul az emberek hangoztatott véleménye is. Ismerve és tapasztalva ezt a jelenséget, a hibás logika megfordítja ezt a tételt, s arra a következtetésre jut: amilyen mértékben növekszik a kívülről érkező értékorientációban a kognitív elem, olyan mértékben lesz megtalálható ez a faktor a közvéleményben. Csakhogy ez nem igaz, vagy legalábbis nem így igaz. Ha a kívülről jövő értékorientáció diszharmonikussá válik az emocionális komponens rovására, akkor bizonyos körülmények között megakadályozhatja a kognitív tartalom befogadását. Ilyen esetekben előállhat az a helyzet, hogy a túlnyomóan kognitív közlések a túlnyomóan emocionális mozzanatok irányába torzítják a közvéleményt. Ez a divergencia azután a cselekvési szférában érezteti hatását, és rendszerint olyan elhamarkodott következtetésre inspirál, hogy az emberek helytelenül értelmezik azokat a tényeket, amelyek valójában még közel sem férkőztek a tudatukhoz.

A közvélemény nemcsak értékorientációnak kitett, hanem maga is értékorientáló: „Nézeteit nem a meggyőzés, hanem azon kényszer útján vésti be az elmékbe, amelyet mindnyájunk óriási szellemi nyomása gyakorol az egyén értelmére. Az Egyesült Államokban a többség veszi át azt a feladatot, hogy az egyes ember elé kész vélemények tömegét terjessze, és így felmentse a kötelezettség alól, hogy a tulajdon véleményét maga alakítsa ki.”⁸

Tocqueville e szavai mintegy bevezető akkordjai D. Riesman eszmefuttatásának, aki a belülről irányított ember típusa fölött mond gyászbeszédet: „Hiába voltak elérhetetlen messzeségben a csillagok, mégis azokat akarta elérni életében. A belülről irányított ember azért vállalhata ilyen hosszú távú elkötelezettséget, mivel általános céljai voltak: pénzt, hatalmat, hírnevet, maradandó művészetet vagy tudományos eredményt akar. Olyan megbecsülésre törekedett, amely túléli őt, emléket kívánt állítani magának, hacsak akkorát is, mint Darling úr sírfelirata, amely százötven esztendő után is egészen jól olvasható.

A belülről irányított emberek ilyen hosszú távú ambícióinak azonban társadalmi oka is volt. A gyarmatosítás, iparosítás és a tudomány előtt megnyíló új területek csábító kilátásai ugyancsak hosszú távú beruházásokat igényeltek. A vasútvonalak építéséhez, az indiai gyarmatrendszer kialakításához, Comte, C. Maxwell vagy Marx gondolatrendszerének meg-

alkotásához nem elég néhány hónap. A verseny ugyan éles volt, de bármely konkrét területen viszonylag kevesen versengtek, tehát az okos és szorgalmas ember számíthatott arra, hogy felfedezéseit, beruházásait, vagy szervezeti terveit egyhamar nem haladhatják túl mások.”⁹

A polgári társadalom és a politikai állam elválásának folyamata kezdetben az ember függetlenségének illúziójával jár együtt, később azután kénytelen ráeszmélni, hogy a marxi kifejezéssel ez csak esztétikai látszat és legalább az illúziót szeretné visszanyerni. Ugyanakkor tudja, hogy nincs visszaút, s ez az oka a rezignáltságnak, a reményvesztettségnek, a kiábrándultságnak.

C. Offe, a későkapitalista társadalmi rendszerek elemzése során leírja, hogy amíg a liberális burzsoázia politikai maximáival és értékrendszerével a politikai toborzás és akaratkialakítás révén igyekezett biztosítani a társadalom egyensúlyát, a jelenkori kapitalizmus erre már nem törekszik, beéri a tömegek lojalitásával. „A tömegek lojalitása — mondja Offe — akkor adott, ha tartósan nem lépik át az egyes érdekcsoportok közötti konfliktusküszöböket és rendelkezésre áll az apatikus követni-készség megfelelő mértéke a politikai rendszer hatalmaival szemben. A tömeghűség annyiban különbözik a legitimitás hagyományos fogalmától, hogy nem a biztos hit valamilyen adott rend érvényességében, hanem ellenkezőleg, általában a legitimitás követeléséről való lemondást jelenti. A rendszert veszélyeztető potenciális konfliktusokat a politikai cselekvés területén kárpótlások osztogatásával, integráló szimbólumok és ideológiák hirdetésével, az ellenőrizhetetlen motívumképződések és politikai szükségletek eltérő értelmezésének erőszakos elnyomásával fegyvelmezik.”¹⁰ Az „apatikus követni-készség” kialakulásában óriási szerepe van annak, hogy a közvélemény hallatlan értékorientációs nyomásának kitett ember egy tőle független, idegen hatalomként érzi megnyilvánulni ezt a közvéleményt, amely nemhogy csökkentené magányérzetét, hanem totalitássá növeli benne, és a társadalomban való egyedül állása az emberi kapcsolatok reménytelenségének végzetét sugallja számára.

A riasztó közvéleménykultusz tehát maga is következménye, s nem egyszerűen kiváltó oka a jelenkori kapitalizmus egyik válságtünetének. Ugyanis nemcsak a közvélemény megnyilvánulásai manipuláltak, hanem — s ez a lényeg! — a közvélemény fogalmához, szerepéhez tapadó nézetek, felfogások is. A nagy manipuláció az, hogy az emberek legitimizációs funkciót tulajdonítanak a közvéleménynek, miközben a közvélemény hordozói, mint egyesek nem hisznek többé az adott rend érvényességében. Teljesen történelmietlen lenne azonban minden körülmények között olyan entitásként értelmezni a közvéleményt, amelynek intézményesülése ilyen következményekkel jár. Valójában nem az ettől való félelem akadályozott bennünket abban, hogy a közvélemény intézményesülését jobban szorgalmazzuk. A közvélemény intézményesülése ugyanis nem ilyen vagy olyan elhatározásokon múlik, hanem bizonyos társadalmi előfeltételeken.

L. Festinger „A kognitív disszonancia elmélete” című munkájában leírja a számos megfigyeléssel és kísérlettel igazolt, ún. disszonancia-redukció folyamatát.¹¹ Ennek az a lényege, hogy „az illető a cselekvést kellő indo-

koltség nélkül vitte véghez, és csak a cselekvés után próbál további igazolást keresni". Az előzőekben a cselekvésre késztetést a vélemény-szonda szituációjában képzeljük el, olyan körülmények között, amikor ez a cselekvés külső kényszer nyomására jön létre. De ennek az erőszakolt cselekvésre késztetésnek nem ez az egyetlen módja. Tegyük fel, hogy a magánérvényesülés egyik kritériuma: ütemes tapssal jutalmazni bizonyos kanonizált politikusok minden megnyilatkozását. Ha ez az érdek elég erős — s erre volt példa nálunk —, akkor a személyiség igyekszik elfojtani kétélyeit. A normális ember azonban feltétlenül törekszik arra, hogy a későbbiekben is távol tartsa magától a kognitív disszonanciát, s ezért most már nem elégszik meg kétélyeinek elfojtásával, hanem igazolást próbál keresni korábbi magatartására, tehát a magatartását egy konzisztens vélemény következményének feltüntetni. Ilyen körülmények között a külső kényszerszerű egy belső kényszer válthatja fel, s a véleményhangoztatás a spontaneitás jellegét öltheti.

A hivatalos kognitív rendszerben ezek a vélemények értékesek lehetnek, de ugyanakkor kialakítanak egy másik kognitív rendszert is, egy nem hivatalosat, amelyben inkább az inkonzisztencia lesz értékes, tehát a politikai állam értékorientációja létrehoz egy vele szembeni értékorientációt.

E tünettel tulajdonképpen csak azt akartuk érzékeltetni, hogy a disszonancia redukció és az inkonzisztencia társadalmi méreteket is ölthet. Ez feltehetően mindig, vagy majdnem mindig bekövetkezik, ha az állam kizárólagosságra törekszik a nyilvánosságban, mert nem tudja biztosítani a hegemoniát. Ezzel szemben akkor, amikor megérnek a hegemonia előfeltételei, gyökeresen új helyzet áll elő a nyilvánosságban is. Ilyenkor az inkonzisztencia fokozatosan devalválódik. Feltáruikozik egy polarizáltabb közvélemény, de ez mindaddig sok szempontból kaotikusnak tűnik, amíg a strukturált vélemények nem tudnak egy karakterisztikusabban strukturált eszközrendszeren keresztül közvetítődni.

A szocializmus politikai nyilvánosságába beépülő közvéleménynek a legnagyobb manipulatív veszélye az lenne, ha az emberek valamiféle legitimizációs szerepet tulajdonítanának neki. Ez ugyanis a szocializmus politikai nyilvánosságában sem lehet a közvélemény funkciója, tehát egy ilyen hit kialakítása és fenntartása csak manipuláció árán valósítható meg. De erről a funkcióról már csak azért sem kell nálunk lemondani a közvéleményt, mert ilyen funkcióval sohasem rendelkezett. Ezzel szemben mint a hegemonia gyakorlásának egyik alrendszere jelentős szerepet kaphat az alapvető szocialista értékek megőrzésében, új értékek kialakításában és meggyökereztetésében.

JEGYZETEK

¹ Lásd A. K. Uledov: Obscsesztvennoje mnyenyije szovjetszkovo obscsesztva (A közvélemény szerepe a szovjet társadalomban). Moszkva 1963.

² Lásd S. E. Asch: *Sociál Pszichology* (Társadalomlélektan). Englewood Cliffs, Prentice Hall, New Jersey 1961.

³ Kulcsár Kálmán: A közvélemény és a jog. *Jogtudományi Közlemény* 1961 május.

⁴ Hegel: A jogfilozófia alapvonalai. Akadémiai Kiadó 1971.

⁵ P. Bourdieu: L'opinion publique n'existe pas (Közvélemény nem létezik). *Les Temps Modernes*, 1973. január.

⁶ Szociálpszichológia. Gondolat Könyvkiadó 1973.

⁷ Ugyanott.

⁸ Idézi J. Habermas: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Gondolat Könyvkiadó 1971. 192—193. old.

⁹ D. Riesman: A magányos tömeg. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1968. 176—177. old.

¹⁰ Claus Offe: Politikai uralom és osztálystruktúrák. A későkapitalista társadalmi rendszerek elemzéséhez. TTI dok. 10934.

¹¹ Lásd Szociálpszichológia.

Társadalmiság – nembeliség – esztétikum

(A Lukács-vita kapcsán)

I

Viták nélkül elképzelhetetlen az elmélet fejlődése. Ezért öröndetesnek tekinthetjük, hogy Lukács György életműve, s ezen belül esztétikája körül szélesebb körben létrejön a különböző értelmezések — a folyamatos tisztázódáshoz elengedhetetlenül szükséges — konfrontációja. E tanulmány a problémák tisztázását igyekszik elősegíteni oly módon, hogy közvetlenül a „Kritika” című folyóirat polémiáihoz¹ kapcsolódik, s a szembenálló nézetek elemzéséből kiindulva kísérli meg felvázolni néhány lényeges — minden bizonnyal továbbra is vitatható — probléma megoldását.

Emberi lényeg — társadalmiság — „nembeliség”

Közhely, de kiindulásként nem árt feleleveníteni: a műalkotásokat emberek hozzák létre, emberek számára. A mű alfája és omegája, alkotója és befogadója, közvetlenül az egyes egyén, mint személyiség, s egyéni, személyes természetű — „tárgyi személyiség” — maga a mű is, az tehát, ami a kezdet és a vég, az alfa és az omega közé esik. Nincs mit csodálkozni tehát azon, hogy az esztétikai elméletek jellegére, alakulására nézve sorsdöntő hatásúak azok a nézetek, melyek az *emberi egyén, a személyiség lényegére* vonatkoznak, s amelyekre mint általános elméleti alapra, az adott esztétika épül.

Gyertyán Ervin és Sziklai László számos fontos, nagy jelentőségű kérdést tárgyalnak, és sok hasznos, vitára készítő gondolatot fejtenek ki. Ezek között, a nembeliség és mindennapiság (a nembeli és partikuláris egyén) fogalmának és viszonyának formájában ott szerepel az emberi lényeg s az egyén, a személyiség problémája is. A következőkben lényegében erre az egyetlen kérdésre összpontosítjuk figyelmünket.

Gyertyán szerint a marxizmus számára a nembeliség csak „az emberi lét dimenzióinak az összességeként fogható fel” s mint ilyen magában foglal mindent, ami az embert megkülönbözteti az állattól, kezdve a munkától, a tudományos és művészi (a tudománytalan és művésztetlen) megismerésen keresztül az ultizásig és a fagylaltozásig. Lukács úttörő érdeme szerinte az, hogy hogy „historizálja a nembeliség fogalmát — az örök emberi, az általános emberi hamis képzetével szembeállítja a munka ré-

vén emberré válás folyamatát". A lukácsi elmélet korlátait viszont abban látja, hogy e historizációban egyrészt elsikkad az ember biológiai, pszichikai természete, másrészt a nembeli „optimalizálódik”, ahelyett, hogy „egyszerűen az emberi lét dimenzióinak az összessége” lenne. Lukács a lét és lényeg, „az esszencia és az egzisztencia elsőbbségének hagyományos vitájában az esszenciára szavaz” s ezért „félkarú óriássá válik a lukácsi esztétika”.

Sziklai szerint viszont a „nembeliség” nem más, mint „az emberiség ellentmondásokon keresztül kibontakozó egységes fejlődésfolyamatának lényegi vonásai”; a marxizmus tagadja a nembeliség „mennyiségi” felfogását, azt, hogy az emberi lét dimenzióinak összessége lenne; bírálja Gyertyánt, mert végső soron az emberi, bio-pszichikai természetet „kivonja a történetiség hatalma alól” és ezzel „felére csökkenti a művészet társadalmi-történelmi meghatározottságát”, az egyént „belső természeti adottságaira” hivatkozva félig felszabadítja a társadalmi kritériumok alól. Gyertyán állításával ellentétben „Lukács nem huny szemet afelett, hogy az emberi nemnek vannak természeti vonatkozásai”, „nem választja el metafizikusan a nembelit és a partikulárist, sőt a nembeliséget olyan közösségi formáktól sem, mint az osztály és a nemzet”, Lukács „nem optimalizálja a nembeliséget, mert az történelmileg változik, mert ellentmondásokon (elidegenedés, osztályantagonizmusok) keresztül tör utat”. A nembeliség-partikularitás e filozófiai, társadalomontológiai elméletén felépülő lukácsi esztétikának az a tétele, hogy a művészet az emberi *nem* öntudata, teljesen egybevág „Marxnak azzal a megállapításával, hogy a művészet egyike azoknak a formáknak, amelyekben az emberek a *társadalmi* konfliktusok tudatára ébrednek s végigharcolják azokat”.

Igyekeztünk hűen összefoglalni az egymással szembenálló és minden lényeges kérdésben diametrálisan ellentétesnek látszó álláspontokat. Nincsenek-e azonban az ellentéteken túl vagy inkább a mélyben meghúzódva bizonyos — esetleg lényeges — *azonos* vonások a most ismertetett fejtegetésekben?

A legfontosabb, ami közös a szóban forgó írásokban először, hogy bennük a „*nembeliség*” lép elénk mint emberi lényeg; másodsor, hogy ez a lényeg *antropológiai* minőségűnek mutatkozik. A különbség s ezzel a vita annál a kérdésnél kezdődik, hogy a középpontban álló „*nembeliség*” kategóriája Lukácsnál dialektikusan magában foglalja-e, vagy kizárja magából az olyan „partikularitásokat”, mint amilyenek az egyén, a nemzet, az osztály. Azután miközben arról folyik a vita, hogyan kell helyesen értelmezni a „*nembeliséget*” — mint emberi lényeg, csendben elsikkad az a tény, hogy az emberi lényeg Marx szerint nem a „*nembeliség*”, hanem „a maga valóságában a *társadalmi viszonyok* összessége”² (Az én kiemelésem — B. J.), hogy „az emberi nem fogalma az absztrakció egéből a valóságos földre lehozva — mi más ez, mint a társadalom fogalma”³. A vita hevében az olvasó elől éppen az tűnik el tehát, ami legnagyobb jelentőségű, ami gyökeresen új a marxi emberfelfogásban, nevezetesen az „*emberi*” és „*társadalmi*” kategóriáinak történelmileg változó egységén belüli *különbsége*, az, hogy az emberi lényeg nem „*emberi*” (antropológiai), hanem „*társadalmi*”, s főleg, hogy a szó szoros értelmében vett társadalom nem a „*hús—vér*”

egyének, hanem testetlen—vértelen, „érzékfölötti” *viszonyok* összessége, hogy mint Marx nyomatékosan hangsúlyozza, „nem egyénekből áll, hanem az összegét fejezi ki azoknak a *viszonyoknak*, amelyekben ezek az egyének állnak egymással”.⁴ (Az én kiemelésem — B. J.) Így ebben a vitában nem is kerülhet sor az emberi egyén s legmélyebb lényege közötti különbség kiemelésére (ami pedig előfeltétele annak, hogy egységük, egymásba való átmenetük kérdését helyesen megfogalmazhassuk), annak hangsúlyozására, hogy a marxi felfogás értelmében az ember lényege mint különleges létezési módú, a természeti-fizikai anyag egyetlen atomját sem tartalmazó, „érzékfeletti” *viszonyok rendszere*, magában véve teljességgel anorganikus, dezantropomorf, nem hasonlít az *emberi lét* egyetlen dimenziójára, sem az élő ember testére, sem szellemére, de még az *emberiség* fejlődésének lényegi vonásaira sem, mert e viszonyrendszernek — a társadalmi formának — megvan a maga specifikus, mind az egyes ember, mind pedig az emberiség biológiai, demográfiai, technikai, szellemi stb. evolúciójától, ennek törvényeitől minőségileg különböző, s ez előbbiekkal, mint társadalmi tartalmakkal a történelem folyamán az antagonizmusig éleződő ellentétbe is kerülő — specifikusan társadalmi — fejlődésvonala, törvényszerűségei. Csakis a társadalmi *tartalom* és a társadalmi *forma* minőségi különbségeinek világos, határozott körvonalazása után juthatunk el az emberről korunkban folyó marxista igényű filozófiai viták központi kérdéséhez (ami az esztétika elméleti megalapozása szempontjából is sorsdöntő jelentőségű), ahhoz a problémához, hogyan függnek össze a történelmileg változó társadalmi tartalmak és a társadalmi formák, hogyan jön létre az egyén társadalmi formameghatározottsága, azaz hogyan valósulhat meg a kölcsönhatás, az átmenet, a létformájukat tekintve olyanra különböző létezők között, mint egyik oldalról az egyén biológiája és pszichikuma és a másik oldalról az „érzékfeletti” viszonyok hálójából álló társadalmi formák.

Térjünk rá ezután a vitában szembenálló nézetek részletesebb elemzésére, mégpedig oly módon, hogy előbb inkább a vitatkozó felek saját álláspontját, majd ezután Lukácsra vonatkozó nézeteiket igyekszünk részleteiben tisztázni.

Gyertyán a „nembeliségből” nem annak társadalmi formameghatározottságát, hanem a „partikularitást”, az egyén bio-pszichikai természetét hiányolja. Ez érthető is, hiszen az előbbire semmi szüksége nincsen, mert a mű alkotása és befogadása szerinte tökéletesen megmagyarázható, az *emberi lét*dimenziók összességével, azaz a „vegetatíva és a szellemiség egységével”, vagyis az antropológiai „test—lélek” szubjektummal: „A műalkotás — szögezi le Gyertyán — mindig közös terméke a művész vegetatívájának, hogy Füst Milán kedves kifejezésével éljek — és szellemiségének ... s úgy véljük, hogy a maga teljességében csak a tudatosság és ösztönösség, a szellemiség és vegetatíva kapcsolatában megragadható.”

De vegyük kissé közelebbről szemügyre azt a — Sziklai által is joggal kifogásolt — meghatározást, mely szerint a „nembeliség” nem más, mint „az emberi lét dimenzióinak összessége”. Ez azt jelenti — mint láttuk —, hogy differenciálatlan halmazként magában foglal lényegest és lényegtelenet, pozitív és negatív értéket egyaránt, az ultizástól és a fagyaltatás-

tól, a forradalmáron, az uzsoráson és Courts Mahleren keresztül — Tolsztojig. Ez volna az „esszencia érvényesülésének a kimutatása az egzisztenciában és fordítva”; valójában azonban ez semmi más, mint a lét és a lényeg közvetlen azonosítása, különbségük (s ezzel mindkettő) teljes megszüntetése: ha ugyanis — mint ezt Gyertyán hangoztatja — „a partikularitás is része, specifikuma az ember nembeliségének”, ha az emberi lényeg, a „nembeliség” „egyszerűen” csak a „létdimenziók összessége”, akkor hol marad hely a *nem lényegi*, a nem „nembeli” tulajdonságok, viszonyok számára? Ha a „nembeliség” magában foglalja a „partikularitást” is, akkor a partikularitás is ugyanúgy nembeli, mint maga a nembeliség — s természetesen a nembeliség ugyanúgy partikuláris, mint a partikularitás —, vagyis az így felfogott „nembeliség” éjszakájában minden tehát *elvileg* fekete.

Mindazonáltal a lényeg e „mennyeiségi” felfogásában mégis van racionális mozzanat (amivel Sziklai már nem számol). Ha ugyanis — mint ezt Gyertyán teszi — az embert az *állatvilággal* hasonlítjuk össze, akkor teljesen jogosult az *összes* olyan tulajdonságot, „létdimenziót” egy csokorba szedni, ami nem található meg egyetlen állatnál sem, ami kizárólag az ember sajátja. Gyertyán kalauzolásával ezen az úton még olyan felfedezésekhez is eljuthatunk, hogy az „állatvilágban se forradalmárral, se uzsorással, se közhasznú tevékenységgel, se privatizálással (se Tolsztojjal, se Courts Mahlerrel) nem találkozhatunk”, s hogy „önzésünk, önmagunkra irányultságunk ugyanúgy nembeliségünk vértézetében jelentkezik — s válik el az állati partikularitástól —, mint önzetlenségünk, közéletiségünk”. Ha most már el is tekintünk attól a kétségtelen nagyvonalúságtól, amellyel Gyertyán az önmagunkra-irányultságot az önzéssel, a közéletiséget az önzetlenséggel sorolja minden további nélkül egybe, akkor is teljesen nyilvánvaló egy olyan álláspont tarthatatlansága, amely *megáll* az embernek az állattól való — a maga helyén, azaz „*első megközelítésben*”, *de csakis ebben* — teljesen jogosult megkülönböztetésénél, a „létdimenziók” olyan „összességénél”, amelyben — mint hangsúlyozza — eltűnik a „forradalmár és az uzsorás” (pontosítva s kiszélesítve tegyük hozzá a rabszolga és a rabszolgatartó, a jobbágy, a földesúr, a tőkés és a proletár stb.) különbsége, tehát az emberi egyénnek a társadalmi formameghatározottsága, őt sok áttétellel, de végső fokon az előtörténet folyamán legdöntőbben meghatározó osztálylényege.

A lét és a lényeg közötti különbség megszüntetése még egy feloldathatatlán — most már *axiológiai* — ellentmondást hoz magával. Gyertyán az előbbieket folytatásaként a következőket írja: „Nem az ellen szólunk tehát, hogy Lukács értékbeli és funkcionális különbséget tesz az emberi élet közösségi-társadalmi és magánszférája között — enélkül etika és esztétika egyaránt elképzelhetetlen, tagadni ezt épp olyan helytelen (sőt nevetséges) álláspont lenne, mint abszolutizálni.” Először is, ami az értékbeli különbségtevést illeti, ez Lukácsnál egyáltalában nem olyan egyértelmű, ahogyan ezt itt Gyertyán feltételezi: Lukács gyakran nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a mindennapi élet partikularitása nem jelenti alacsonyabb értékűségét a „nembeliség” totalitásával szemben. Másodszor, ha a „nembeliség” valóban az emberi lét dimenzióinak (társadalmi

formameghatározottság nélküli) összessége, ha nem mondhatjuk, hogy „például a forradalmár logikája (vagy akár etikája) nembeli, az uzsorásé vagy a feketézőé — bármennyire közösségellenes legyen is — kívül esik a nembeliség fogalomkörén”, akkor miféle kritériuma lehet Gyertyánnak arra, hogy „funkcionális és értékbeli különbséget” tegyen, mondjuk az ultizás és a forradalmi tevékenység, a forradalmi és ellenforradalmi tevékenység, Courts Mahler és Tolsztoj között. Ilyen kritériumok (mivel a forradalmiságnak és ellenforradalmiságnak, a műalkotás értékének stb. a kritériumai közvetve-közvetlenebbül éppen a társadalmiságban gyökeresnek) az adott esetben *elvileg* nem lehetségesek, ennek a Gyertyán által helyesen értékelt összes következményével együtt.

Lássuk most már részletesebben mi a „nembeliség” Sziklai felfogása szerint. A nembeliség először is „a konkrét társadalmi közösségek történelmileg fejlődő gyakorlatának eredménye”, másodsor pedig „a marxizmus a nembeliséget a munkából, a termelőtevékenységből származtatja, s az emberiség ellentmondásokon keresztül kibontakozó egységes fejlődésfolyamatának lényegi vonásait érti rajta...”

Ezek a meghatározások számunkra több kérdést hagynak nyitva. Kezdjük talán a viszonylag kevésbé lényegesekkel, először azzal, hogy a marxizmus *minden* emberi, társadalmi jelenséget — a „nem nembelieket” is — a munkából származtat. Beletartozik-e a „nembeliségbe” a munka, a termelőtevékenység, a történelmileg fejlődő gyakorlat, ha a „nembeliség” csak mint ezek *eredménye*, s az előbbiek csak mint a „nembeliség” *forrásai* jelennek meg előttünk? Mit jelent továbbá az, hogy „konkrét társadalmi közösségek”? Jelölheti-e a „közösség” kategóriája az emberiség előtörténetében a legfontosabb, a döntő szerepet játszó társadalmi csoportokat, az *osztályokat*⁵, amelyeket Marx következetesen „illuzórikus közösségeknek”, „álközösségeknek”, „szervetlen közösségeknek” nevez, amelyeket tehát nem tart *valóságos, valódi* közösségeknek, olyanoknak, amelyek szerinte csak az ősközösségi, tehát még „természetadta” társadalomban voltak, s a modern kommunizmusban lesznek. Lehetnek-e így azok az ellentmondások — amelyekről ebben a társadalmi következetesen a közösséggel összekapcsoló írásban szó esik — *osztályok* közötti ellentmondások? Végül, ami az olvasó kíváncsiságát minden bizonnyal a leginkább ingerli: vajon *melyek* is az emberiség egységes fejlődésfolyamatának e „*lényegi vonásai*”? Sajnos e lényegi vonások mibenlétéről még a leghalványabb pozitív utalás formájában, még egy rövid zárójeles felsorolásban sem tudunk meg semmit, annyit sem, mint Gyertyánnál, aki legalább egyszer zárójelben odaszúrja: „Maga a logika, az etika stb. a nembeliség.”

Megtudjuk viszont, hogy mi *nem* az emberi lényeg, mert Sziklai már — helyesen — fellapozza a Feurbach-téziseket, s idéz is belőlük; de csak azt a részt idézi, amelyben Marx elveti Feurbachnak az emberi lényegre vonatkozó álláspontját: „a lényeg nála csak mint emberi »nem«, mint belső, néma, a sok egyént pusztán természetileg összekapcsoló általánosság fogható fel”.⁶ Annak ellenére, hogy a „nembeliség”-ről, tehát szerinte az emberi lényegről (nála: „az emberiség... lényegi vonásai”-ról van szó, mindvégig egyetlen szóval sem említi meg a közvetlenül ott szereplő híres, pozitíve formulázott tézist arról, hogy az emberi lényeg a *társadalmi viszo-*

nyok összessége. Távol áll tőlünk vitatni bármely szerző jogát arra, hogy szuverén módon maga válogassa meg idézeteit. De nekünk is jogunk van megállapítani, hogy a „nembeliség” problémáját lehetetlen tisztázni a szóban forgó, s az emberről való gondolkodás történetében gyökeres fordulatot jelentő marx-i tétel nélkül, annak az eltérésnek a vizsgálatára nélkül, amely e két tézis között van: „az emberi lényeg: a nembeliség” és „az emberi lényeg: a társadalmi viszonyok összessége”. E vizsgálat napjainkban is nagy módszertani jelentősége azonnal feltárul előttünk, mielőtt azt kezdjük kutatni, mi volt az oka annak, hogy Feuerbach nem volt képes eljutni az adott kérdés helyes megválaszolásához. Sokáig nem is kell keresnünk, mert ennek okát maga Marx is megjelöli még a hatodik tételben: a döntő ok (s ez ma is rendkívül tanulságos) szerinte abban rejlik, hogy Feuerbach „a valóságos lényeknek (a társadalmi viszonyoknak — B. J.) a kritikájába nem bocsátkozik”⁷.

Sziklai azonban mindenütt nyomatékosan hangsúlyozza a „nembeliségnek” a „társadalmi-történelmivel” való *egységét*. Tekintsünk el most attól az egyébként elég súlyos problémától, hogy milyen tartalmat takarhat itt mindenütt a „társadalom” *viszony* nélküli, s a „közösséggel” azonosuló kategóriája. Vizsgáljuk meg azt a nem kevésbé problematikus elképzelést, ami a társadalmiság és a „nembeliség” viszonyára vonatkozik.

Sziklai annak bizonyítására, hogy Marx „csak a nembeliség idealista fogalmát vetette el” a következőket írja: „A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai” című késői Marx-mű a nembeliségnek, mint történelmileg kibontakozó folyamatnak a termelésben és a cserében rejlő alapszerkezetére mutat rá. Az, hogy az egyének kölcsönösen egymás számára termelnek, „hogy az egyik képes a másik szükségletének tárgyát megtermelni... — írja — azt bizonyítja, hogy mindegyik mint *ember* túlnyúl saját különös szükségletén, és hogy mint emberek viszonyulnak egymáshoz; hogy közösségi nembeli lényegük valamennyiük előtt tudott dolog”. Az idézett mondat először azért érdekes, mert az olvasó, ha közvetve is, de megtudja, milyen természetű Sziklai szerint az emberi lényeg: a „nembeliség” mint emberi lényeg tartalma eszerint az, hogy az emberek mint ilyenek, mint társadalmi formameghatározottságukat, társadalmi „mezeiket” levetkőzött emberek, mint egy emberi közösség tagjaiként közvetlenül egymásért-valók, mint saját szükségleteiken a másik ember szükségleteinek kielégítéséért „túlnyúlók”, sőt mi több, e közösségi lényegüknek egyformán tudatában is levő tagjai viszonyulnak egymáshoz. Ez semmi más nem jelent, mint azt, hogy Sziklai írásában az emberi lényeg ugyanúgy keresztül-kasul *antropológiai* természetűként jelenik meg előttünk, mint Gyertyánál.

Az idézett mondatnak továbbá — mely Sziklai számára kulcsfontosságú, mert a „nembeliségnek” a „társadalmi-történelminek” egységét hivatott megalapozni — van egy kis szépséghibája: ebben Marx nem a saját, hanem Bastiat és Carey felfogását ismerteti, akik közül az előbbi még ugyanazon fejezet végén, „a lezüllött legújabb gazdaságtan”, az „ön-elégült közhely”, „a történelmi folyamatok felfogására való teljes képtelenség” „klasszikus képviselőjének” minősíti. Amikor Marx — aki magától értetődően ismeri s elismeri az emberi lényegi erőknek a társadalmi for-

mák burkában (ha nem is a Sziklai által idézett „nembeliség” módján) végbemenő történelmi kifejlődését — a *saját* nézeteit ismerteti az egyszerű csere s a „közösségi”, az „emberi” viszonyáról, akkor *egyenesen az ellenkezőjét* fejt ki annak, amit Sziklai a már ismert tartalmú „nembeliségnek” állítólag a „termelésben és a cserében rejlő alapszerkezetéről” bizonyítani kíván.

Nemhogy az érett, de már a *fiatal* Marx is túl volt azon a naiv elképzelésen, hogy az osztálytársadalmak során a termelésben és a cserében az emberek bármikor is mint „emberek”, mint közösségi lények tudatában levő egyének viszonyultak volna egymáshoz. „Én a magam számára termeltem és nem a te számodra — jellemzi a termelést és a cserét az ifjú Marx —, mint ahogy te a magad számára termeltél és nem az én számomra... a mi termelésünk nem az embernek az ember mint ember számára való termelése... Cserénk ezért nem is lehet az a közvetítő mozgás, amelyben igazolódna, hogy az én termékem a számodra való, mert ez a te saját lényednek, a te szükségletednek a *tárgyasulása*. Mert nem az *emberi lény* a mi termeléseink egymás számára való köteléke... A társadalmi vonatkozás, amelyben én hozzád állok, a te szükségleted számára végzett munkám (a saját szükségletén való „túlnyúlás” — B. J.), ezért szintén pusztá látszat, és a mi kölcsönös kiegészítődésünk ugyan csak pusztá látszat, amelyhez a kölcsönös fosztogatás szolgál alapotul... Az egyetlen érthető nyelv, amelyen egymáshoz beszélünk, a tárgyaink a maguk egymásra vonatkozásában. Emberi nyelvet nem értenék meg, és az hatástalan maradna.”⁸ Az elemzés végeredménye az osztályviszonyoknak mint valóságos emberi lényeknek a felmutatása: „Mikor a tárgynak ez a kölcsönös szolgálata nálunk a fejlődés kezdetén mármint valóban is, mint az *uralom és rabszolgaság* viszonya jelenik meg, ez csak a *nyers és nyílt szívű* kifejezése a mi *lényegi* viszonyunknak.”⁹

Ezzel lényegében egybeesik Marx későbbi álláspontja. Ami a prekapitalista, közelebbről a *közösségi* formákat illeti, Marx éppen a *csere és a közösség egymást kizáró voltát* hangsúlyozza, azt, hogy a csere térben is, időben is éppen ott kezdődik, ahol a közösség végződik: „A szláv közösségekben is a pénz és az azt megszabó csere nem vagy csak kevésbé lép fel az egyes közösségeken belül, hanem a *határaikon*, másokkal való érintkezésükben, ahogy *egyáltalában helytelen a cserét az eredeti alkotóelemként a közösségen belül* (tegyük hozzá: és megfordítva, a közösséget a cserén belül — B. J.) *tételezni*. Kezdetben a csere éppenséggel inkább a különböző közösségek egymásra való vonatkozásában lép fel, semmint egy s ugyanazon közösség tagjai között.”¹⁰ (Az én kiemelésem. — B. J.)

A *tőkés* formán belül Marx először is azt emeli ki, hogy az egyenértékek egyszerű csereaktusai (amelyekben a „nembeliség” állítólag gyökerезik) a társadalmi újratermelés egészének csak egészen elvont, *felszíni részmozzanatai*, amelyek történelmileg véve még kifejeletlenek, logikailag, a tudomány tárgyaként pedig „önállóan felfogva merő absztrakciók”, amelyek „csak egy oldalt ábrázolnak” s ezért a megismerés folyamatában csupán az „elsőeknek s a leggyatrábbaknak jelennek meg”.¹¹ Marx másodszor arra mutat rá, hogy az egyszerű árucseré nemcsak hogy felszíni, nem lényegi, hanem olyan felszín, amelyben a mélyebben lényegi társa-

dalmi viszonyok „kihunytan” s a maguk ellentétébe fordulva, mint olyan objektív, de hamis látszat jelennek meg, amely vásárlóként még a királyt és a munkást is teljesen egyenlőeknek s egyformán szabadoknak mutatja: „Egy munkás, aki 3 sh-ért árut vásárol, az eladó számára ugyanabban a funkcióban, ugyanabban az egyenlőségben jelenik meg — 3 sh formájában —, mint a király, aki ezt teszi. Minden különbség kihunyt közöttük.”¹²

A vásárló gazdasági mezében fellépő királynak és munkásnak, tőkésnek és proletárnak ezt a 3 *shillingben* való egyenlőségét (ami mögött ott van a valóságos, döntően lényegi egyenlőtlenségük) azután, a termelés és a csere társadalmi formameghatározottságától elvonatkoztatva, nem is olyan nehéz olyanként tételezni, mint amiben „a nembeliség alapszerkezete gyökerezik”. „Ezzel tehát — szögezi le Marx ironikusan — tételezve van az egyén teljes szabadsága: önkéntes tranzakció: egyik részről sincs erőszak; magának eszközként vagy szolgálóként tételezése csupán mint eszköz arra, hogy magát öncélként, uralkodóként és túlnyúlóként tételezze.”¹³ Ezzel szemben a valóságban és a „meglevő polgári társadalom *egészsében* — hangsúlyozza Marx — ez az árakként és forgalmukként stb. való tételezés mint felszíni folyamat jelenik meg, amely alatt azonban a mélyben *egészen más* folyamatok mennek végbe, amelyekben az egyéneknek ez a látszólagos egyenlősége és szabadsága eltűnik.”¹⁴ A „nembeliség” alapszerkezete tehát közelebből nézve csak a társadalmi *látszatokban* gyökerezik. Marx végül azt emeli ki, hogy az emberek már az egyszerű csere aktusában sem, mint „emberek” lépnek egymással kapcsolatba, hanem mint a pénz és az áru „egyéniesülései”, akiknek akarata nem a „nembeliségben”, hanem az árukban és a pénzben lakozik, akik ezért mint emberek „közömbösek egymással szemben, egyéb egyéni különbségeikkel mit sem törődnek”¹⁵, mert azokat, akik termékeket cserélnek, nem a másik ember mint ilyen, hanem „gyakorlatilag mindenekelőtt az a kérdés érdekli, mennyi idegen terméket kapnak saját termékükért”.¹⁶

A végkövetkeztetés itt is ugyanaz, mint a „Gazdasági-filozófiai kéziratok”-ban: az emberi lényeg nem a „nembeliség”, hanem a társadalmi (osztály-) viszonyok: „Egyrészt megfelelnek arról, hogy az egyének már csak mint csereértéket termelőnek van létezése, tehát már benne foglaltatik természetes létezésének egész tagadása; tehát egészen a *társadalom* határozza meg az egyént; hogy továbbá ez előfeltételezi a munka megosztását stb., amelyben az egyén már más viszonyok közé van helyezve, mint a pusztán *cserélőkéi* stb. Hogy tehát az előfeltételezés nemcsak hogy semmiképpen sem, akár az egyének az akaratából, akár a közvetlen természetéből eredő, hanem *történelmi*, és hogy az egyént már a társadalom által *meghatározottnak* tételezi.”¹⁷

Nemhogy Marx, de a fiatal Engels is túl volt azon az elképzelésen, hogy az árutermelésben résztvevők mint „emberek” viszonyulnának egymáshoz, hogy „közösségi nembeli lényegük valamennyiük előtt tudott dolog” lenne: „Termeljetek tudatosan mint emberek — javasolja a kereskedelmi válságok elkerülésére —, nem pedig mint az *emberi nem tudatával nem rendelkező szétforgácsolt atomok*, s túljutottatok mindezek a mesterséges és tarthatatlan ellentéteken. De mindaddig, amíg továbbra is a mostani tudattalan, gondolatnélküli, véletlen uralmára bízott módon

termeltek, addig megmaradnak a kereskedelmi válságok.”¹⁸ (Az én kiemelésem. — B. J.)

Összefoglalva: az emberi lényeket nem lehet sem a „vegetatíva és szellemiség egységeként”, sem „az emberi lét dimenzióinak összességeként”, sem „az emberiség fejlődésének lényeges vonásaként” értelmezett „nembeliségben” feltalálni. A lényeg ugyanis az, ami a dolog tulajdonságait, mozgását, fejlődését *döntően* meghatározza, s hogy mely tulajdonságok lényegiek, az maga is történelmileg változik. Azok az antropológiai-emberi, testi és szellemi tulajdonságok, amelyeket a vita résztvevőinél, mint a „nembeliség” tartalmát ismertünk meg, az előtörténet során, az osztálytársadalmakban *nem döntően lényegi, hanem alárendelt* szerepet játszanak, a valóságos emberi lényeghez, a társadalmi tartalmakba, az egyénekbe interiorizálódó, majd azoktól elidegenedő, eldologiasodó, magukat az egyéneket, lényegi erőiket kifejlesztő, illetve eltorzító, kiüresítő *társadalmi viszonyokhoz* (formákhoz) képest. Nem a „nembeliség” foglalja magában alárendelt, megszüntetve-fenntartott mozzanatként a társadalmiságot, az osztályviszonyokat, hanem éppen megfordítva s az „emberinek” ez az alárendeltsége, az embertelenbe való állandó átcsapása — mint erre Marx rámutat — csak majd a társadalom elemberiesülésével, a „szabadság igazi birodalmának”, a kommunizmusnak a bekövetkeztével szűnik meg, amelyben az egyének lényegi erőinek, belső, nembeli gazdagságának, a szabadság „rendező elve” szerinti akadálytalan kibontakozása majd valóban az emberi lényeg döntően meghatározó mozzanatává fog válni. Más — rendkívül fontos, de itt még nem tárgyalható — kérdés az, hogy az esztétikum különböző belső területein igen különböző az aránya az emberi lényeg antropológiai és társadalmi mozzanatainak, hogy az egyes művészeti ágak anyaguk, formanyelvük stb. immanens sajátosságaiból következően, különböző mértékben képesek visszatükrözni, kifejezni az emberi személyiség megismételhetetlenül egyéni, osztályegyéni s lényegien általános emberi oldalait, mozzanatait.

Lássuk most már a vitatkozó felek nézeteit a „mindennapiság” kategóriájáról, amelynek tartalmából az egyén bio-pszichikai természetű s ennek a „nembeliséghez” való viszonya áll a vita centrumában.

Gyertyán a „bio-pszichikai”, a „genetikai kód”, „az érzékelés logikája”, a „mű teste” stb. — egyszóval a *természeti* oldal — hangsúlyozásával az esztétikum csak nehezen túlbecsülhető jelentőségű felére hívja fel a figyelmet. Ebben van álláspontjának racionális magja, amiről akkor sem feledkezhetünk meg, ha jelen írásában végső fokon az egyén naturális oldala (a vegetatíva—szellemiség egység) uralkodik is el nála.

Sziklainál viszont megfordítva, a „nembeliség” hajlamos kiszorítani a terepről az egyén bio-pszichikai természetét. Félreértések elkerülése végett szögezzük azonnal le: tökéletesen egyetértünk Sziklaival, amikor a bio-pszichikainak a társadalmiságtól való elszakítását, „a történetiség hatalma alól való kivonását” bírálja. De hiányoljuk, hogy arról *nem beszél*, amire az adott esetben még egy ilyen szűk terjedelmű cikkben is utalni kell, hogy ha az esztétikum *naturalizálása* a lehető legsúlyosabb hiba, végzetes elméleti következményekkel jár a másik rossz véglet, az esztétikum *denaturalizálása* is. Ha megfelelünk a természetiről, ha nem ad-

juk meg azt a súlyt a bio-pszichikai szférának az őseredetileg is *társadalmilag* szerzett tulajdonságok, viszonylagos önállósággal rendelkező, de mind kibontakozásukat, mind elsatnyulásukat — eltorzulásukat — tekintve végig a társadalmiság „hatalma alatt” álló genetikai átöröklődésének, a személyiség természeti alapját létrehozó mutációnak (akkumulációnak), ami ezt a szférát különösen az esztétikában megilleti. Ha a (Sziklai által alapjában helyesen bírált) Füst Milán-i esztétikában alárendelten, de kétségkívül meglevő racionális mozzanatoktól sommásan eltekintünk, akkor képtelenek leszünk megmagyarázni az esztétikum specifikumát, jelenségeinek egész sorát, az esztétikai alkotó és befogadó alany belső struktúráját.

Nembeliség és mindennapiság a lukácsi esztétikában

Milyen a viszonya már most a nembeliségnek és a mindennapiságnak (ez utóbbin belül a partikuláris egyén bio-pszichikai természetének) a vita résztvevői szerint a lukácsi elméletben?

Kezdjük az egyén bio-pszichikai természetével. Ismét igaza van Sziklainak, amikor azt hangsúlyozza, hogy „Lukács nem hunyt szemet afelett, hogy az emberi nemnek vannak természeti vonatkozásai”, amikor azt idézi Lukácstól, hogy ezeknek a természeti vonatkozásoknak az elismerése „az embernél sem homályosíthatja el specifikus kategóriáinak társadalmi-történelmi gyökereit”. Mindez magában véve igaz, csak hogy az itt szereplő valódi, az esztétika számára sorsdöntő probléma nem ez. Az a közhely, hogy az embernek van természeti oldala, és hogy specifikuma nem ebben, hanem társadalmiságában van egyáltalában nem is kérdéses. Az igazi probléma a társadalmi viszonyok bio-pszichikaiba való átmenetének, bio-pszichizálódásának korszakos problémája. Csak mellesleg jegezzük meg, hogy Sziklait a természetihez való viszonya (ti. hajlik arra, hogy a társadalmi egyéniesüléséről-természetiesüléséről szóló koncepciót naturalistának tekintse) akadályozza meg, hogy ehhez a perdöntő kérdéshez egyáltalában eljusson s ebben nézeteit a Gyertyánéval konfrontálni tudja. Pedig Gyertyán éppen arra építi legalapvetőbb kifogását (hogy ti. Lukácsnál „a művészetek sajátos testisége, organizmusa, belőlük fakadó érzéki logikája nem kapja meg a maga mozgásterét, mozgástörvényeit”), azt a végkövetkeztetését, hogy a lukácsi esztétika az előbbiekből kifolyóan „félkarú óriássá” válik, hogy Lukácsnál nincs meg „az esszencia érvényesülésének a kimutatása az egzisztenciában és megfordítva”. Azt, hogy ez a megállapítás (különösen annak első fele) túlságosan kategorikus, bizonyíthatjuk már azzal is, hogy egyszerűen rámutatunk a lukácsi esztétika olyan lényeges elemeire, mint amilyenek a bio-pszichikaira építő 1'. jelzőrendszer, az „egynemű közeg”, a „kellemes” szférájának számos vonatkozásban társadalmi-történelmi meghatározottsága, az anyag szerepének hangsúlyozása különösen az építészet, az iparművészetek, a kertművészet, a filmművészet sajátosságainak megalapozásában. Ezek a vonatkozások nem pusztán esetleges, véletlenszerű elemei a lukácsi esztétikának, amit elegendően bizonyít a társadalomontológia teljesen azonos vonulata. Lukács ez utóbbitan nyomatékosan kiemeli, hogy az egyén-

nek még a Gyertyán által szóvatett „elméleti” érzékszerveknél is sokkal mélyebben a vegetatív-ösztönös szférában gyökerező bio-pszichikai lényegi erőibe, mint amilyenek az ízérzékelés és a szexuális ösztön is, behatol a társadalmiság.

Lukács miután elemezte a világpiac kialakulásának és az ízértékelésnek, a társadalmi változásoknak és a szexuális ösztönök változásainak összefüggéseit, az utóbbiakkal kapcsolatban rámutat nemcsak az „esszencia érvényesülésére az egzisztenciában”, hanem ennek fordítottjára is: „A nagy történelmi tendenciákhoz igazodtunk eddig, de nem feledjük el, hogy ezek megjelenési formái mélyen lenyúlnak a testi szférába, és az öltözködéstől a kozmetikáig döntően befolyásolják a szexuális-erotikus ösztönök működését, amelyek ismét igen szorosan kapcsolódnak fölöttébb fontos emberi viszonylatok fejlődéséhez”.¹⁹

Más — most már Sziklai szerint nem létező — vonulata a lukácsi koncepciónak az, amelyben az *emberi* egyén biológiai önreprodukciója kivonja magát a történetiség hatalma alól azzal, hogy genetikailag megelőzi a társadalmiságot, mindvégig elsődleges ontológiai alapja a belőle keletkező, kinövő *társadalmi* létnek, s helyenként a társadalmival szemben s azon kívül álló külön pólusként jelenik meg. Arra a kérdésre, hogy „melyik kategóriának, illetve kategóriakomplexumnak van ontológiai elsőbbsége a másikkal szemben, melyik létezhet a másik nélkül, másrészt melyiknek a létezése *tételezi* fel ontológiailag egy másik létét” a következő választ kapjuk: „Az *emberek* végtelenül hosszú ideig még túlnyomórészt csak biológiailag reprodukálták önmagukat, anélkül, hogy ebben a reprodukciós folyamatban létrehozták volna a tulajdonképpeni *társadalmi* tárgyiassági formákat... Az emberi élet biológiai reprodukciójának ez az ontológiai elsőbbsége éppen ezért — szintén ontológiailag — elsőbbséget élvez *minden* más emberi tevékenységgel, minden más gyakorlattal szemben... *ez egyúttal a társadalmi lét ontológiai genezise*, mivel az emberi élet biológiai reprodukciójának összes mozzanatai mind társadalmibb jelleget öltenek...”²⁰ (Az én kiemelésem. — B. J.) Az egyén e biológiai önreprodukciója nemcsak a kezdetek-kezdetén, hanem mindvégig elsődleges bázisa a társadalmi lét reprodukciójának, amit ha helyesen akarunk megérteni, akkor abból kell kiindulnunk, hogy „ennek megszüntethetetlen alapja az ember a maga biológiai sajátosságában, biológiai reprodukciójában”²¹, s hogy „az élet biológiai reprodukciója alkotja az összes életmégnyilvánulás létszerű alapját”²², hogy amaz ontológiailag lehetséges anélkül, de megfordítva nem. Az egyének biológiai önreprodukciója másutt úgy jelenik meg, mint a reprodukciós folyamat egyik, a társadalmi *totalitással* szembeállított s következésképpen társadalmon kívüli pólusa: „Ennek — biológiai — reprodukciója, nemcsak a társadalmi lét nélkülözhetetlen előfeltétele, hanem magának a reprodukciós folyamatnak az egyik pólusa is; a másik pólus magának a társadalomnak a totalitása.”²³ Röviden már itt jeleznünk kell, hogy az egyén (szélesebb értelemben vett) belső természetének ez az önállósulási tendenciája behatol az esztétikába is. Ezen alapulnak „Az esztétikum sajátosságában” fellelhető megállapítások, amelyekben az egyéni és a társadalmi lényegi erők közül az előbbieken, az ember „tisztán belső”, szellemi erőin van a hangsúly: „Goethe a

helyes emberi fejlődést csak úgy hajlandó felfogni — jellemzi a nagy klaszikus polgári filozófus-költő nézeteit Lukács —, mint ami *tisztán az ember belső erőiből* nő ki; még ha szerephez jutnak is a külső befolyások, ezek csupán kiváltó indítékok, amelyek a *lappangva meglevő* erőket felszabadítják.”²⁴ (Az én kiemelésem. — B. J.) A továbbiakban e gondolatot így értékeli: „Ha itt alkalomadtán napvilágra tör is az a goethei hajlam, amely a dialektikus viszonylatokat túllontúl közel hozza a szerves viszonylatokhoz, ez sem változtat sokat *fő tendenciája alapvető jelentőségén, azon, hogy az ember partikuláris személyiségét létezése anyagi feltételeiből, a partikularitás fölé emelkedést az ember tisztán emberi erőiből akarja levezetni*. Ezzel Goethe gondolatilag és költőileg egy olyan tényállást foglalt szavakba, amely az *egész emberi élet szempontjából alapvető jelentőségű*.”²⁵ (Az én kiemelésem. — B. J.)

Talán fölösleges is belebocsátkozni annak részletesebb fejtegetésébe (hasonló tendencia bár az előbbivel ellentmondásban fellelhető Lukácsnál is), hogy azok az „emberek”, akik végtelenül hosszú ideig még társadalom nélkül reprodukálták biológiai létüket, pontosan társadalomnélküliségük mértékében még nem emberek, hanem állatok, mert csak éppen annyira válhattak emberekké, amennyire társadalmivá. Nem az egyén társadalom nélküli biológiai reprodukciója a társadalom létrejöttének elsődleges alapja, hanem megfordítva (a munkát is magában foglaló) társadalmiság a szubsztanciája az emberi egyének biológiai önreprodukciójának — éppen mint *emberinek*. A filogenezis problémakörében az elsődlegesség fogalma nem a diakronitás, hanem a „meghatározó” értelmében szerepel: ember és a társadalom a történelmi keletkezés folyamatát tekintve egyidős, mert amennyire specifikusan társadalmi az állati csordával szemben már a társadalom, fő vonalakban éppen annyira specifikusan emberi az ember, de társadalmisága mint lényege által meghatározva. Az egyes egyénnel szemben azután a társadalom (a fejlettség bármilyen fokán legyen) időben is elsődleges társadalmi-természeti adottságként, az egyéni és a társadalmi reprodukció ugyanolyan „őseredeti” feltételeként szerepel, akárcsak a külső természet. „Az őseredeti feltételei a termelésnek — szögezi le Marx — maguk eredetileg nem lehetnek termeltek — nem lehetnek a termelés eredményei... *A termelő úgy találja magát, mint tagját egy családnak, törzsnek, tribusnak... Az élő egyén egyik természeti termelési feltétele az egy természetadta társadalomhoz, törzshöz stb. való tartozása*.”²⁶

Hasonló a helyzet az egyén biológiai önreprodukciójának és a társadalom reprodukciójának viszonyát illetően. Az utóbbi alapja nem a biológiai egyén, hanem a *termelőerők* önreprodukciója, amely egyben ezek mindenkor konkrétan adott társadalmi formájának a termelési viszonyoknak az állandó újratermelését is jelenti. A termelőerők újratermelése magában foglalja mint mozzanatát a munkaerő biológiai újratermelését (mind az öfenntartás, mind pedig a munkás-„faj” fenntartásának az értelmében), enélkül valóban nincs sem munka, sem társadalom.

Ám a társadalomnak — éppen mint ilyennek —, az egyének biológiai létének újratermelése csak *előfeltétele* és nem *alapja*, már csak abból kifolyólag is, hogy a társadalom — mint erre utaltunk — nem a hús-vér egyének, hanem az ezek közötti *viszonyok* összessége, e viszonyok olyan

rendszere, amelynek gyökeresen más fejlődési törvényei vannak, mint az emberi egyéneknek. A *társadalmi* lét sohasem jöhet létre azon az úton, hogy „az emberi élet biológiai reprodukciójának összes mozzanatai mind társadalmibb jelleget öltenek”, mert ahhoz, hogy a reprodukált biológiai élet akár már „emberi”, akár pedig mindig „társadalmibb” lehessen, már eleve társadalmi lét szükséges. Már a munkaerő egyszerű újratermelése sem azonosítható a munkás biológiai létének újratermelésével (legalább annyira nem, mint a sajátosan emberi munka, minél sajátosabban az, az egyszerű fizikai erő kifejtéssel), mivel az ember csak termelési tapasztalataival együtt része a termelőerőknek. A termelési tapasztalatok állandóan bővülő újratermelése pedig semmiképpen sem tekinthető valami olyasminnek, ami akár az egyén *biológiai* önreprodukciójának fogalmába lenne sorolható, akár ez utóbbiból lenne levezethető. Az egyének biológiai önreprodukciója éppen ezért (annak ellenére, hogy nélküle nincs társadalom) semmit nem magyaráz meg a társadalom fejlődéséből, abból, ami a társadalmat társadalommá teszi, de megfordítva, a társadalomból már megmagyarázható az egyének biológiai önreprodukciójának specifikusan emberi módja, történelmileg mindig konkrétan adott formái.

Lukács ugyanitt idézi a „Német ideológia” híres passzusát, amelyben — véleményünk szerint nem véletlenül — Marx és Engels megkülönbözteti az „előfeltételt” és az „alapfeltételt” (az „alap”) fogalmait: „Az előfeltétel nélküli németeknél azzal kell kezdenünk, hogy leszögezzük *minden emberi létezésnek, tehát minden történelemnek is első előfeltételét*, nevezetesen azt az előfeltételt, hogy az embereknek ahhoz, hogy »történelmet csinálhassanak«, meg kell élniük. Az élethez azonban mindenekelőtt evés és ivás, lakás, ruházat és még egy és más szükséges.”²⁷ (Az én kiemelésem. — B. J.) Az egyének biológiai önreprodukciója, az ön- és fajfenntartás, az evés, ivás, nemzés stb., tehát csak az *előfeltétel*, nem lehet az ontológiailag mindent megelőző létalap, abból az egyszerű tényből következően, mert az *embernek* (éppen annyiban amennyiben ember s nem állat, éppen annyiban, amennyiben munkás és nem tőkés) *előbb meg kell termelnie* azt, amit elfogyaszt. A termeléshez viszont *munkaeszközök* kellenek, s így ezeknek az előállítása az, ami a *társadalomban* mindent megelőz, ami ennek az új minőségű szférának a mozgását előrehajtó, végső fokon meghatározó specifikus *alapfeltételét*, ontológiai alapját képezi. Ezt emeli ki Marx és Engels: „Az *első történelmi* tett tehát e szükségletek kielégítésére szolgáló *eszközök* előállítása, magának az anyagi életnek a *termelése*, márpedig ez olyan történelmi tett, amelyet még ma is, mint évezredekkel ezelőtt, naponként, óránként teljesíteni kell, hogy az ember egyáltalában életben maradhasson.”²⁸ (Az én kiemelésem. — B. J.)

Eszerint az első már ténylegesen *történelmi* minőségű tett nem az egyén biológiai önreprodukciója — ez csak a történelem (a társadalmiságtól egyre inkább áthatott „második” természeti, társadalmi-természeti) előfeltétele —, hanem az első, legprimitívebb szerszám előállítása (amit mint ilyen — ismét nem a biológiai reprodukció, hanem a véletlen eszközhasználat előzött meg). A munkaeszköz az első objektum, amiben (még igen homályos) célképzet (egyelőre még igen csekély) természetfölötti uralom, *szabadság* tárgyasult, új formát adva a természeti anyagnak. A szerszám, ami ugyan az

emberi testnek, a kéznek „meghosszabbítása”, de ahhoz mint biológiaihoz képest gyökeresen új — technikai minőséget képez, az aminek fejlődése, a társadalmi-emberi világ elsődleges, de most már specifikus, meghatározó *alapját* képezi. Az „előfeltétel” és az „alap” különbségének ez a hangsúlyozása nem szavakon lovagolás, hanem a természeti és a társadalmi közötti minőségi ugrás helyes fogalmi megragadásának eszköze. Azt, hogy e kategóriák valóságos és elvi különbséget fejeznek ki, megmutatja a következő (számos reális tényezőtől elvonatkoztató) gondolati kísérlet: ha az egyének biológiai önreprodukciója megszűnne, akkor — minden állati csoporthoz *hasonlóan* — a társadalom is mindenestől megsemmisülne. Ha azonban csak a *munkaeszközök* fejlődését állítanánk meg fejlettségük egy adott fokán, s az anyagi termelés ezen a fokon menne tovább, akkor az egyének biológiai önreprodukciója változatlanul tovább folytatódna, *a társadalom történelmi fejlődése viszont megszűnne*; ez ékesszólóan tanúskodik amellett, hogy a társadalmi lét specifikus alapja nem a biológiai egyének, hanem a termelőerők bővített önreprodukciója.

Teljesen hasonló a helyzet a *nembeliség* fogalmával. Ebben az esetben is egyet kell értenünk Sziklaival, amikor azt hangsúlyozza, hogy először is „Lukács nem választja el metafizikusan a partikulárist és a nembelit”, hogy másodszor nem vonatkoztatja el „a nembeliséget olyan közösségi formáktól sem, mint az osztály, a nemzet”, hogy harmadszor „nem *optimalizálja* a nembeliséget, mert az történelmileg változik, mert ellentmondásokon (elidegenedés, osztályantagonizmusok) keresztül tör utat”. Ismét csak azt hiányoljuk, hogy Sziklai ebben az esetben sem ejt szót arról, hogy Lukácsnál e kategóriával kapcsolatban is feltalálható egy, ezzel összefonódó, de tartalmában ellentétes vonulat. Ebben a vonulatban megtaláljuk a „nembeli”, Sziklai által inkriminált és Gyertyán szerint egyedül helyes, de Lukácsnál mindkettőjük szerint nem létező, hiányzó „mennyiségi” felfogását mindenütt, ahol Lukács azt hangsúlyozza, hogy „a nemzet mindig mint az emberi törekvések és szükségletek *totalitásának* eredőjét fogtuk fel”²⁹ (Az én kiemelésem. — B. J.); felleljük a nembeliség (Sziklai szerint nála nem létező, s ez előbbinek ellentmondó) „optimalizálását”, mindenütt, ahol ilyen s ehhez hasonló megállapításokat olvashatunk, hogy „Csak a nagy filozófia, a nagy művészet (valamint egyes cselekvő emberek példamutató magatartásmódja) mutat a magáértvaló nembeliség irányába”³⁰, mindenütt, ahol a nembeli tudat tartalmából kizáródik az összes negatív érték, s marad „minden, amit az emberiség létrehoz, a természet megismerése, hasznosítása, meghódítása, az emberek egymás közti kapcsolatainak kiépítése, az ember továbbfejlesztése és humanizálása”³¹, annak a tudata, hogy „mindez az ember terméke”.

Érvényesül ez az „optimalizáló” tendencia a nembeliség olyan egyes területein is, mint az erkölcs („*minden* etikai jellegű cselekedet — írja erről Lukács, fejtegetéseinek egységes összefoglalásaként — az emberiség megőrzésére és továbbfejlesztésére törekszik”³²) (Az én kiemelésem. — B. J.), s az esztétikum („elkerülhetetlen — az esztétika szempontjából is —, hogy elismerjük egy ilyen széles, az *esztétikumot csak kivételes csúcsteljesítmények esetében elérő* mozgás szükségességét és jogosultságát”³³). (Az én kiemelésem. — B. J.)

Ami pedig a „nembeliség” és a „társadalmi-történeti” (osztályok, osztályantagonizmusok, elidegenedés) viszonyát illeti, Sziklai által joggal hangsúlyozott egységükkel összefonódva felleljük egymástól való elvonatkoztatásuk (Sziklai szerint ismét csak nem létező) tendenciáját is. Lukács ezt az elvonatkoztatást program formájában is kinyilvánítja: „Az antihumánus tendenciák — írja — mindig a társadalmi-történelmi élet, a szociális szerkezet, az adott formáción belüli osztályviszonyok talajából sarjadnak ki... e kérdések konkrét kifejtése a történelmi materialista kutatás dolga, és kívül esik azon a feladatkörön, amelyet e mű magának kijelölt”.³⁴ Megmutatkozik ez az elvonatkoztatás már magában az „optimalizálás” tendenciájában is: először abban, hogy a „mindennapiság” fogalmának körébe sorolt „társadalmi-történelmi élet, a szociális szerkezet, az adott formáción belüli osztályviszonyok” talajából, a „nembeliséggel” szemben, ebben a vonulatban csak az antihumánus tendenciák sarjadnak ki; másodszor megjelenik a marxista esztétikának — tehát *minden vonatkozásban társadalmi-történeti lényegű* jelenséget, az esztétikumot vizsgáló tudománynak — egy dialektikus s egy történelmi materialista részre való felosztásában, s az első részben éppen az esztétikum *társadalmi-történelmi formameghatározottságának* problémáitól való programszerű elvonatkoztatásban; végül harmadszor abban, hogy a szóban forgó nagy filozófia és nagy művészet éppen attól nagy, mert ellentétben a „legtöbb ideológiával” nem a „konkrét aktualitáshoz idomulnak”, nem „az aktuális küzdelem megvívásának szándékoltan különböző változatai szerint vannak felfegyverezve”³⁵, hanem „a magáért való nembeliség irányába” mutatnak. A „nembeliség” elvonatkoztatása ebben az esetben szemmel látható, mert a mindenkori aktuális küzdelemben részt vevő *haladó és reakciós osztályok* ideológiája közötti ellentmondás átadja helyét e küzdelmekben *részt vevő* s az ezek *fölé emelkedő* — s ezért „nembeli” — filozófia és művészet értékkonstituáló ellentétének.

Ugyanez a helyzet a „nembeliség” erkölcsi és esztétikai szféráiban. Az erkölcsi cselekedetek specifikumát nem lehet tartalmában „az emberiség megőrzésével és továbbfejlesztésével” azonosított „nembeliségben” fellelni. A biztos halálba repülő kamikázék egyéni önfeláldozásának erkölcsi jellege legalább annyira kétségbevonhatatlan, mint az, hogy önfeláldozásuk — mivel a japán fasizmus céljait szolgálta — nem az emberiség megőrzésére és továbbfejlesztésére irányult. A „nembeliség” e ponton nem csak, hogy elszakad a mindenkor adott formációkon belüli osztályviszonyoktól, de még egy történelmi materialista részben sem egyesíthető azokkal, e viszonyokat elvileg veti ki magából. Felleljük ezt a nem létezőnek nyilvánított tendenciát az esztétikában is. Annak oka, hogy „a művészi kifejezési eszköz a belletrisztikus, banális, pusztán szórakoztató művészet szintjére süllyed le”, mint általában a „kis” ideológiák esetében, ismét csak az, hogy ez a művészet „nem képes arra, hogy a mindenkori osztállysors, nemzeti sors fölé emelkedve a nembeliség konkrét általánosságáig eljusson, vagy pedig világosan erre törekedjen”³⁶.

Azok, akik ismerik Lukács koncepcióját a „nembeliség-mindennapiság” viszonyáról tudják, hogy az a felemelkedés, amelyről itt szó van, az egyik vonulatban nem az osztállysors, a nemzeti sors — azaz a partikuláris min-

dennapok — egyszerű megszüntetése, hanem dialektikus megszüntetve-fenntartása a „nembeliség” konkrét általánosságában. A probléma tehát nem ebben rejlik, de még abban sem, amiben Gyertyán véli fellelni, hogy ti. „éppen ennek az emelkedésnek sajátos közege, pályája, mechanizmusa marad ki vagy marad kidolgozatlan általánosságokkal jellemzett”. A valódi probléma az, amit általában már érintettünk, hogy az emberiség előtörténetének folyamán vajon valóban a „nembeliség”-e az ember legmélyebb s értékszempontból legmagasabban álló lényege, vajon valóban ez képezi-e az emberi lényeg „szervező közepét”, azt az egységpontot, amely a lényeg többi mozzanatát magában megszüntetve-fenntartja, vagy ellenkezőleg, ő van alárendelve egy a „nembeliséget” magát is döntően meghatározó, s magában foglaló lényegibb vonatkozásnak, a társadalmiságnak, az osztályviszonyoknak. A probléma tehát nem az, hogy kidolgozott vagy kidolgozatlan-e a „nembelibe” emelkedés pályája, hanem az, *hogy valóban fel kell-e emelkednünk az osztályok fölé ezen a pályán, ahelyett, hogy a „nembeliséget” magukban az osztályviszonyokban, e viszonyok által meghatározott, különösen módosult formáiban mutatnánk fel.*

Erre a kérdésre egyértelmű választ ad esztétikájának másik, az elmélet továbbfejlődése számára legfontosabb vonulatában maga Lukács, mégpedig azokkal a következtetésekkel, amelyek a „különösség”, a „világ-szerűség” kategóriáira épülő realizmus-konceptiójából fakadnak, s amelyeket a nagy realisták műveiről adott mélyenszántó elemzéseiben mindvégig vezérfonalként alkalmazott: „Realista zsenialitása — írja például Tolsztojról — éppen abban nyilatkozik meg, hogy minden ember egész komplikált életét egységesnek látja, s ennek az egységnek az alapját éppen abban fedi fel, hogy az illető kizsákmányoló és parazita. Valamennyi alaknak a kizsákmányolástól egészen messze eső vonásaiban is, abban, *hogyan gondolkodik* akár a legelvontabb problémáról is, *hogyan szeret s minden egyébben:* Tolsztoj a legnagyobb költői világossággal mutatja meg... e vonásoknak az illetők parazita életével való összefüggéseit”.³⁷ (Az én kiemelésem. — B. J.) Gorkijról pedig ugyanitt ezt olvashatjuk: „Gorkij elsősorban azt ábrázolja, hogy az ember *hogyan válik a maga osztálya emberévé*... Azt a bonyolult és ellentmondásos folyamatot, amelynek kapcsán az élet az *osztályegyént* kigyúrja vagyis: az ember és társadalmi környezetének cserehatása létrehozza az ember személyiségét. Bemutatja, hogyan alakulnak ki, hogyan gyöngítik és keresztezik egymást, hogyan csapnak át ellenkezőjükbe a személyiség keletkezése folyamán azok a vonások, amelyek az embert *osztályegyenné teszik*.”³⁸ (Az én kiemeléseim. — B. J.)

Az esztétikum határai

Az eddigiekben a társadalmiság, a nembeliség és a mindennapiság (ez utóbbin belül az egyén bio-pszichikai természete) egymáshoz való viszonyát, különböző felfogásait s e koncepcióknak az etika és az esztétika egyes kérdései ilyen vagy olyan megoldásában játszott szerepét vizsgáltuk — a kiindulópontul szolgáló kérdésfeltevések által határait területen maradva. Ezeknek a kérdéseknek azonban — bármennyire is fontos-

sak — a mi szempontunkból az a hátrányuk, hogy nem fogják át az esztétikum *egészét* (vagy ha igen, akkor csak intenzív értelemben). Márpedig az olyan mélyen fekvő teoretikus alapoknak, mint amilyen az emberi lényeg, a társadalmiság-nembeliség-partikularitás elméleti kihatásai, következményei magától értetődően annál világosabban, pregnánsabban mutatkoznak meg — az emberi-társadalmi tevékenység olyan egyes területein, mint amilyen az esztétikum is — minél inkább az adott szféra *egészét* (intenzíve és extenzíve) átfogó problémáról van szó. Éppen ilyen kérdés az esztétikum határainak, nemcsak a szóban forgó vitában nem szereplő, de egész esztétikai szakirodalmunkban figyelmen kívül hagyott problémája; hogy ez extenzíve átfogja az esztétikum egészét evidens, mivel éppen e szféra hatáiról van szó. Az is könnyen belátható, hogy intenzíve is a legszorosabban kapcsolatos az esztétikum mibenlétének, lényegének kérdésével, mert hiszen azt, hogy valamely elmélet szerint hol, milyen területeken át húzódik a határvonal, amelyen túl már nem találunk esztétikai minőségű jelenségeket, természetesen döntően az határozza meg, hogy az adott elmélet egyáltalában mely jelenségeket milyen kritériumok alapján tekint esztétikaiaknak (következésképpen nem-esztétikaiaknak), azaz, hogy miben látja az esztétikum lényegi jegyeit.

A probléma

A helyes megoldás előfeltétele, hogy világosan álljon előttünk a probléma természete (már a „jó öreg” Arisztotelész megmondotta, hogy aki a csomót nem ismeri, ki sem tudja bogozni). Először is szem előtt kell tartanunk, hogy az esztétikum ún. végkérdéseinek egyikéről, empirikusan nem verifikálható problémáról van szó, mivel a dolgok esztétikai minőségei azoknak nem természeti-anyagi tulajdonságai (noha az előbbieket az utóbbiak nélkül nem létezhetnek), s ezért, Marx példájánál maradva, a gyöngyben vagy a gyémántban ugyanúgy nem lehet műszerekkel, vegyelemzéssel szépségük akár csak egyetlen atomját (s ezzel együtt az esztétikum határát) sem kimutatni, mint ahogyan ez csereértékük esetében sem lehetséges. Így azután e kérdés vizsgálatánál is ugyanúgy az „elme elvonatkoztató erejének” kell pótolnia a természettudományos bizonyítás módszereit, mint a politikai gazdaságtanban. Az így felállított különböző hipotézisek értékét azután az határozza meg, hogy melyik alapján lehet az esztétikum egyes, konkrét jelenségeit helyesebben, mélyebben olyan módon megmagyarázni, hogy e magyarázat ne mondjon ellent az elmélet egészének, sarkalatos alaptételeinek.

Másodszor azt kell figyelembe venni, hogy voltaképpen nem egyetlen kérdéssel, hanem a problémák egy meghatározott rendszerben adott komplexumával állunk szemben. Ennek főbb viszonylatai: az elválasztás-összefüggés, az alsó-felső határ, az ontológiai-axiológiai és az alanyitárgyi aspektus problémái.

1. Az elválasztás-összefüggés két fő problémája, hogy először melyek a leglényegesebb *különbségek* az esztétikai és nem-esztétikai szférák között, másodszor, hogy milyen módon *függnek* ezek össze egymással, hogyan, milyen formákban mennek át s léteznek egymásban.

2. Az „ontológiai” és axiológiai aspektusok szorosan kapcsolódnak az előbbi kérdésekhez, de túl is mutatnak rajtuk. Az egyes esztétikai kategóriákban, mint a szép—rút, a művészi—művésztetlen elválaszthatatlanul egyesülnek az egyszerű létminőséget és az értékminőséget kifejező tartalmak: az, hogy „művészi” egyrészt egyszerűen csak a társadalmi tevékenységek és objektivációk egyik sajátos területét; másrészt s ugyanakkor ennek a sajátos tevékenységnek (ha a köznapi szóhasználatot tekintjük, akkor több különböző, jellegében nem is művészi tevékenységnek) a *szintjét*, mégpedig magas, pozitív értékű (a „művésztetlen” pedig alacsony, negatív értékű) szintjét jelöli. Ugyanez a helyzet a szép—rút kategóriáival, amennyiben ezek is egyrészt egyszerűen csak az objektum egy sajátos — esztétikai — létminőségű tulajdonságát, de másrészt, s ugyanakkor ezeknek a tulajdonságoknak pozitív és a negatív értékét is jelentik (azzal a különbséggel, hogy a szép—rút érték kifejező oldala még sokkal inkább előtérben áll). Az esztétikai kategóriák tartalmának ez a kettős — „ontológiai” és axiológiai — jellege még világosabban megmutatkozik, ha olyan fogalmakkal hasonlítjuk össze őket, mint amilyenek a „kék”, „sárga”, „köralakú”, „háromszögalakú” stb., amelyek csak egyszerű létminőségeket jelölnek, amelyeknek önmagukban véve nincs semmiféle értéktartalma.

Mármost az esztétikum határának „ontológiai” problémái a következők: a) mi a lényegien közös a rendkívül sokféle esztétikai minőségben, mi az, ami ezeket minden különféleségük ellenére egyformán „esztétikává” teszi, s mint ilyeneket *megkülönbözteti* minden más nem-esztétikai minőségtől, röviden: mi az esztétikum lényege, „szubsztanciája” (a „lényeg” mint az azonosság és különbség egysége foglalja magában az elválasztás-összekapcsolás előbb vázolt problémáját); b) hol található az az alsó és felső csomópont, amelyek között az esztétikum e szubsztanciája még megtartja és amelyeken túl már elveszti esztétikai minőségét? Milyen „rendező elv” jelöli ki és milyen reális esztétikai képződmények jelzik a különböző társadalomtörténeti korszakokban azokat a létfokokat, amelyek a két csomópontot egymással és rajtuk túl a szomszédos nem-esztétikai szférákkal összekötik, és amelyeken „lefelé” haladva az „esztétikai” egyre kevésbé esztétikaivá, egyre „halványabbá”, a nem-esztétikaiban (Marx kifejezésével élve) egyre inkább „eltűnő mozzanattá”, „fölfelé” haladva pedig, az egyik vonalon elvileg korlátlanul egyre „esztétikaibbá” (kifejezettebbé, koncentráltabbá, „tisztábbá”) válik, a másik vonalon pedig, az átmeneti formákon keresztül, ugyanúgy elhagyja az esztétikum birodalmát, mint a „lefelé” irányuló mozgás, azzal a különbséggel, hogy ebben az esetben, már a „felső” határon lép ki és megy át az esztétikumot „felülről” határoló nem-esztétikai területekre. Azt talán már fölösleges is megjegyezni, hogy ennek a kérdésnek egy részében rejlik az esztétikum „alsó és felső” határának „ontológiai” problémája is.

A határprobléma *axiológiai* oldala abban a kérdésben foglalható össze, hogy a) milyen viszonyban van az esztétikum határa a pozitív és negatív esztétikai értékekkel, hogy csak a pozitív (a szépet, művészt stb.), vagy pedig a negatív értékeket (a rútat, művésztetleneket) is magában foglalja-e; b) mivel az értéknek is van pozitív és negatív minőségével szorosan

összefüggő mennyiségi meghatározottsága, *értéknagysága*, itt is felvetődik az a kérdés, hogy a pozitív értéknagyság csökkenő sorában lefelé (kevésbé szép, kevésbé művészi) s a negatív érték növekvő során fölfelé haladva (rútabb, művészietlenebb stb.) feltalálható-e egyáltalában az esztétikum határa, és ha igen, hol, a skála mely pontján keresztül húzódik az;³⁹ végül c) az a kérdés (ami tulajdonképpen már az „ontológiai” és axiológiai oldalak kapcsolatára vonatkozik), milyen összefüggés van az esztétikai lét intenzitásának, valamint a pozitív és negatív érték nagyságának növekvő, illetve csökkenő sorai között a természet, a társadalmi élet, az alkalmazott s az autonóm művészetek értékbeli viszonyának problémája, melynek megoldása természetszerűleg teljesen az előbbiek megoldásának módjától függ.

3. A határprobléma *alanyi és tárgyi* aspektusát az előbbi kérdések már tulajdonképpen magukban foglalják (mert az esztétikum nemcsak az esztétikai minőségekkel rendelkező objektumokat, hanem az ilyen minőségű szubjektumokat is tartalmazza), de fontossága miatt külön is ki kell emelni. A fő kérdés az, hogy milyen viszonyban van az esztétikum határa történelmi fejlődésének különböző szakaszaiban, egyrészt a szubjektummal, másrészt az objektummal, ezek nem esztétikai oldalaival. Ez a következő főbb kérdésekre bomlik: a) a történelmi genezist tekintve az esztétikai szubjektum és objektum egyidejűleg jöttek-e létre, vagy az egyik elsődleges. Ez utóbbi esetben a szubjektum előzi-e meg történelmileg az objektumot, vagy pedig fordítva; b) hol húzódnak egyrészt a tárgyak, másrészt az alanyok világában az esztétikum határai, történelmileg állandóak vagy változók, s az utóbbi esetben milyen törvények szerint változik az esztétikumhoz tartozó tárgyak, illetve alanyok köre. Konkrétabban az alanyra vonatkoztatva: az esztétikum szférájába tartozik-e a befogadó alany (a közönség), hasonlóan a művészhez, mint alkotó esztétikai alanyhoz? Ha igen, milyen módon és milyen törvényszerűségek által szabályozva változik történelmileg, s a különböző művészeti ágak viszonylatában a befogadó alanyok köre, a különböző művészeti ágak közönségének nagysága és e változások következtében az esztétikum határa. Amennyiben a befogadó alany nem tartozik az esztétikum szférájába, mindig megmarad-e a művész és a nem művész alany között az esztétikum határvonala, másszóval abszolút, elvi vagy relatív, történelmi a művész és a nem művész közötti minőségi különbség.

A gondolkodás története folyamán az esztétikum határaitra vonatkozólag létrejött elméleteket — aszerint, hogy milyen választ adtak az előbbi alapkérdésekre — négy nagy csoportra oszthatjuk. Ami az „ontológiai” problémát illeti (tehát azt, hogy meddig terjed az esztétikai *minőségű* jelenségek köre), az egyik irányzat (tételesen vagy enélkül) az esztétikum határait a művészetek, általában az ún. autonóm művészetek határaival azonosítja és tagadja, hogy a művészetten kívül, akár a természetben, akár a társadalomban fellelhetők lennének esztétikai minőségű tárgyak, jelenségek. Az esztétikai irányzatok másik csoportja ugyanerre a kérdésre (ismét csak tételesen vagy enélkül) úgy válaszol, hogy a művészetet csak az esztétikum egyik — legkifejezettebb, legkoncentráltabb — formájának tekinti, s ezen kívül tételezi a természet és a társadalom nem művészi esztétikai minőségeinek a létét is.

Az axiológiai kérdésre (kimondva vagy kimondatlanul) ismét kétféle választ adnak. Az egyik szerint csak a pozitív esztétikai értékű (a szép, a művészi) jelenségek, a másik szerint ezeken kívül a negatív értékűek (a rútak, a művészietlenek) is az esztétikum szférájába tartoznak. A felsorolt csoportok a valóságban nem válnak el ilyen tisztán egymástól, hanem átmennek egymásba, többféle — itt most nem részletezhető — variációt alkotnak.

II

AZ ESZTÉTIKUM HATÁRAI A LUKÁCSI ESZTÉTIKÁBAN

Az esztétikum határa és a mindennapi élet

A kérdés mármost az, hol helyezkedik el ebben a rendszerben a lukácsi esztétika? Ha eltekintünk az itt érvényesülő bizonyos ellentét, de egészen alárendelt szerepet játszó egyes megállapításoktól, akkor ezt az esztétikát — mindkét kérdést illetően — az elsőként említett csoportokba kell sorolnunk.

Lukács szerint „*maga a valóság esztétikailag semleges, kategóriáinak elrendeződése és hierarchiája az esztétikai kategóriáktól a legmélyebben idegen, a tárgyaknak és ezek vonatkozási rendszerének stb. tárgyiassága teljesen elűt attól, amit az egyes műfajok törvényei a tárgyiassággal, összefüggéseivel kapcsolatban megkövetelnek*”⁴⁰. (Az én kiemelésem. — B. J.) A művészetén kívüli valóságban ugyan vannak olyan tendenciák, amelyek a művészet irányában mozognak, de „*még a legdőntőbb impulzus, amelyet az élet egy ténye... a művészetnek adhat, sem árul el semmit esztétikai jellegéről*”⁴¹. Lukács természetesen nem marad meg a „valóság”, a „mindennapi élet” kategóriáinak absztrakt általánosságánál, hanem külön hosszú fejezeteket szentelve nekik, sorra elemzés alá veszi az egyes nagy területeket, a külső természetet, a társadalmi életet, a mesterséges használati tárgyakat, magát az embert, s kimutatja, hogy azok esztétikai minőségekkel nem rendelkeznek, s így az esztétikum körébe nem sorolhatók.

Az esztétikum határai azonban a lukácsi koncepció szerint még „feljebb” húzódnak, mivel nemcsak a természet, a mindennapi élet előbbi, vitathatatlanul nem művészi tárgyai, jelenségei, hanem olyan általában művészetnek tekintett szférák is kirekesztődnek belőle, mint amilyenek az egyes iparművészetek. Így végeredményben az esztétikum birodalma az ún. autonóm művészetekre, a szobrászatra, festészetre, táncművészetre, zenére, színházművészetre, a filmművészet csúcsaira, a szépirodalomra és az alkalmazott művészetek közül az építőművészetre (ennek egyes kiemelkedő, közcélokat szolgáló alkotásaira), művészekre és művekre korlátozódik.

A *külső természet*, pontosabban az ezzel kapcsolatos élmények problémáját Lukács „A természeti szépség mint az élet eleme”⁴² című fejezetben vizsgálja, amelynek már a címe is — mivel az „élet” az esztétikumon kívül álló szféra — világosan kifejezi e kérdésben elfoglalt állás-

pontját. Lukács ebben a részben sorra veszi az egyes, természetet ábrázoló, természetélményt kifejező költői, zenei, festői stb. alkotásokat abból a célból, hogy kimutassa róluk, hogy az „esztétikailag visszatükrözött, az esztétikumba emelt életnek” bármilyen tartalmi totalitása sem „csábíthat arra, hogy a mimézisnek ebből az egyetemességéből, *magának az ábrázolt életanyagnak az esztétikai jellegére* következtessenek, mint ezt az esztétika a természeti szépség esetében tenni szokta”⁴³ (Az én kiemelésem. — B. J.), hogy a természeti jelenségeknek, az általuk keltett élményeknek a mindennapi életben semmi köze nincs az esztétikumhoz, s „mint az élet minden jelensége — csak a (művészi — B. J.) visszatükrözés és a megformálás módjának segítségével válnak esztétikaiakká”⁴⁴. Nem követhetjük részleteiben Lukács gondolatmenetét, de ez nem is szükséges, ha figyelembe vesszük, hogy ennek végeredménye az, hogy a mindennapi életben még a *legmagasabb* szintű természetélmények sem érhetik el az esztétikumot: „Most még az olyan természeti élmények tulajdonképpen tartalmi és formai természetét kell pontosabban meghatároznunk, amelyek e nagy skála *legfelső szintjén* találhatók, s amelyeknek tárgyi vagy emberi fontossága az ellen szól, hogy egyszerűen a kellemesség körébe soroljuk őket. Ez csakugyan valódi probléma. De látni fogjuk, hogy *az ilyen jelenségek helyes vizsgálata megcáfolja esztétikai jellegüket.*”⁴⁵ (Az én kiemelésem. — B. J.) Tekintettel arra, hogy a társadalmi élet, a mesterséges (nem művészi) tárgyak, az egyes ember részletes elemzése is ugyanerre az eredményre vezet, térjünk rá a határkérdés szempontjából központi szerepet játszó *építészet* és az *iparművészetek* kérdésére.

Az esztétikum határa és az építészet

Az építészet az adott kérdés szempontjából a lukácsi esztétikában azért játszik kiemelkedő szerepet, mert rajta keresztül húzódik az esztétikumot az anyagi hasznosság szférájától elválasztó határvonal legbensőbb, az esztétikum centrumához legközelebb eső szakasza. Lukácsnak erre a határszakaszra, az esztétikum és az építészet viszonyára vonatkozó (de még csak az „első megközelítés” szintjén mozgó) nézetei a legtömörebben így foglalhatók össze: az építészetben belül meg kell különböztetnünk az esztétikumhoz tartozó, s az ezen kívül álló (a túlnyomó többséget kitevő) olyan épületet, amelyeknek semmilyen esztétikai minőségük nincs. Ez a határvonal tehát egy és ugyanazon tevékenységi és objektívációs szférát oszt egy esztétikai és egy nem-esztétikai részre. A megkülönböztetés kritériumai első megközelítésben, hogy először is megformálását tekintve, negatív vagy pozitív értékű-e az adott épület; másodsor, hogy esztétikailag tudatos vagy csupán anyagi-praktikus célkitűzések alapján lett-e az adott architektonikus tér megalkotva; harmadszor, hogy használatát tekintve magán- vagy pedig társadalmi szükségleteket elégít-e ki.

Az első ponttal kapcsolatban csak azt kell leszögezünk, hogy Lukács az építészet, az iparművészet esetében az esztétikumot a *művészi szépre*, az ilyen minőségű építészeti terekre korlátozza, kirekesztve belőle a nem művészi, a formailag negatív értékű, azaz *rút* épületeket. Hangsúlyoznunk kell, hogy ez nem jelent nála egyértelmű „optimalizálást”, nem jelenti,

hogy a rútat, a giccset *általában* kizárná az esztétikum szférájából, csupán azt, hogy ezeknek a negatív értékeknek az esztétikai voltát csak az *autonóm* művészetek területén ismeri el. „Félrevezető volna — hangsúlyozza ezzel kapcsolatban Lukács —, ha valaki itt a zenei giccsre hivatkoznék; a giccs — negatív — *esztétikai* kategória; az antik Róma bérházai például (negatív értékű formaviláguk miatt — B. J.) nem giccsesek voltak, hanem egyszerű használati tárgyak, amelyekhez az építészetnek, mint művészetnek semmi köze sem volt.”⁴⁶ (Az én kiemelésem. — B. J.) Majd másutt még világosabban kifejti: „De a régi Róma bérházaira nem az a jellemző, hogy esztétikailag csekély értékűek voltak, hanem, hogy egyszerűen kívülálltak minden esztétikán.”⁴⁷ Az építészetnek (s az iparművészeteknek) ez a különleges rendszertani helye azon alapszik, hogy az építőművészet — amint erre Lukács több helyen is utal — az irodalommal, a festészettel stb. ellentétben képtelen, és ezért nem is törekedhet valami negativitás visszatükrözésére. Ez tökéletesen igaz, de ebből — mint látni fogjuk — csak az következik, hogy a *rút* épület nem lehet *művészi*, hogy csak a *művészi* esztétikum, de nem az esztétikum (ami magában foglalja a nem-művészi esztétikumot is) határain kerül kívülre. A rútat az esztétikum határának egyetlen pontján sem lehet az esztétikum szférájából kizárni — anélkül, hogy ez ne hozna magával súlyos, megoldhatatlan belső ellentmondásokat —, mert a rút ugyanúgy esztétikai kategória, mint ahogyan erkölcsi nemcsak a jó, hanem a rossz is, ismeretelméleti nemcsak az igaz, hanem a hamis is, hedonisztikus nemcsak a kellemes, hanem a kellemetlen is.

Ami a második pontot illeti, ez azért is érdekes, mert közvetlen argumentációs szerepén túl megvilágítja általában a művészet lényegének, genezisének és az esztétikai objektivitásnak lukácsi koncepcióját, pontosabban ezek egyik igen fontos aspektusát, s egymás közötti ellentmondását. Az épület esztétikai és nem-esztétikai oldalait elválasztó kritériumokat kutatva, Lukács az építészet geneziséhez megy vissza, s a következőket írja: „A készen talált, nem csinált, legfeljebb némiképpen adaptált barlangokról nem is szólva, az első, emberépítette házak is tisztán az akkor elérhető hasznosságra törekszenek, és amikor egy ilyen épület — sokkal később — bizonyos ornamentális díszhez jut, akkor ez csak mint ornamens, nem pedig mint egy architektonikus egész alkotóeleme válik esztétikaivá.”⁴⁸ (Az én kiemelésem. — B. J.) Az, hogy ez azt jelenti, hogy csak az ornamens esztétikai (mert ezt tudatos díszítő szándékkal hozták létre), de maga az épület nem (mert azt tisztán csak praktikus célkitűzéssel emelték) a következőkben válik világossá: „a művészet ott kezdődik — írja Lukács —, ahol az alakítás nemcsak tisztán objektíve térbeli, hanem a művet *tudatosan* úgy formálják meg, hogy térbeli magánvalója szükségszerűen az emberek térbeli számunkravalójává váljon.”⁴⁹ (Az én kiemelésem. — B. J.) Anélkül, hogy az ebből eredő bonyolult problémakomplexumot érintenénk (ez elvinne jelenlegi problémánktól) éppen csak utalhatunk arra, hogy így bizonyos feloldásra váró ellentmondás keletkezik az alkotói tudat, szándék és a mű (esztétikai vagy nem-esztétikai) jellegének viszonyára vonatkozó lukácsi koncepciók között. Az előbbi idézetekkel reprezentált vonulatban a mű — adott esetben az

épület — esztétikai (művészi) minőségének létét a tudatos művészi szándékhoz, célkitűzéshez köti, s a másokban a marxi „nem tudják, de teszik” mottóval (ti. nem tudják, hogy esztétikai minőségű tárgyat hoznak létre, de a tárgy ettől függetlenül esztétikai minőséget nyer) jellemezhetően, ettől a tudattól függetlennek minősíti. „Abban az időben — írja ebben a másik vonulatban, szintén a művészet kezdeteiről —, amikor az esztétikum a mágikus életmegnyilvánulásoknak és a külvilág mágikus értelmezésének még differenciálatlan, káotikus egységéből létrejött, *teljesen spontánul* jelent meg valamennyi tartalom művészisége. Az emberek azt hitték, *mágikus* célkitűzéseket valósítanak meg, amikor bizonyos területeken és sok tekintetben már magasrendű művészetet alkottak.”⁵⁰ (Az én kiemelésem. — B. J.)

Felmerülhet az az ellenvetés, hogy a „bizonyos területekbe” az építészet — sajátosságaiból kifolyóan — nem tartozik bele s így ellentmondás nem áll elő. Ez termékeny ellenvetésnek bizonyul, mert alkalmat ad arra, hogy egészen röviden érintsük a „világszerűség” és a „kettős visszatükrözés” lukácsi kategóriájával kapcsolatos problematikát. Lukács e területeken valóban csak az ún. mimetikus művészeti ágakat — a táncot, az éneket, a szobrászatot, a festészetet — érti. Szerinte ezek az ágak az épülettel szemben (ami művészi szándékú megformálás nélkül a valóság valóságos része), minden külön esztétikai alakítástól függetlenül is, *pusztán azért, mert a valóság visszatükrözései*, már esztétikumot képviselnek. „Magától értetődik — írja erről a különbségről —, hogy az építészet összes esztétikán kívüli mozzanata... már nagyon hosszú időn át megvannak s működnek, mielőtt egy architektonikus, *esztétikai* térnek akár csak a sejtése is felmerülhetne. Mint láttuk, a többi művészet sem elsődlegesen esztétikai szükségletből jött létre. De *kezdetől fogva tartalmazniuk kellett az esztétikum bizonyos elemeit*, már csak azért is, hogy a mágiával átítatott gyakorlaton belül betölthessék funkciójukat. Bármilyen primitív volt is a táncban vagy az énekben, a festészetben vagy a szobrászatban a *mimézis* (és egyes művészetek már egészen kezdeti stádiumokban a mimézis igen magas szintjét érik el), tárgyiassága *döntő* meghatározásainak kezdetől fogva esztétikai jellegűeknek kellett lenniük.”⁵¹ (Az én kiemelésem. — B. J.) Ismételten hangsúlyoznunk kell: e fejtegetés szerint az ének, a tánc stb. létrejöttük első pillanatától fogva *pusztán azért esztétikaiak*, mert a *valóság visszatükrözései*, az épület pedig azért nem, mert tudatos esztétikai megformálás nélkül, *maga a valóság*. (Lukács mindenütt nyomatékosan hangsúlyozza, hogy míg az „architektonikus tér specifikuma *valóságában* rejlik”, addig a „festészetben, sőt a szobrászatban is olyan tért hoznak létre, amelynek esztétikai lényege merőben *mimetikusan* jelenik meg”.)⁵² (Az én kiemelésem. — B. J.)

Az épület esztétikai és nem-esztétikai oldalai közötti viszony genezisének ez a felfogása azonban többféle ellentmondást is hoz magával. Ezek közül egészen röviden csak arra utalunk, hogy ez az álláspont ellentétbe kerül az építészeti mimézis kettős jellegéről szóló lukácsi elmélettel. Ez utóbbi szerint az épület „esztétikán kívüli” (nem-esztétikai) oldala nemcsak valóság, hanem ennek nem-esztétikai, dezantropomorfizáló-tudomá-

nyos, technikai-mérnöki jellegű *visszatükrözése* is, amely „a nehézkedéshez és merevséghez tartozó természeti törvényszerűségeket *képezi le*”⁵³. (Az én kiemelésem. — B. J.) Ha, mármost elfogadjuk a „kettős mimézis” elvét az építészetre vonatkozólag, de ezt az elvet a maga *történetiségében* alkalmazzuk, *akkor éppen a genezis problémakörében, éppen az építészet kezdeteire vonatkoztatva* olyan következtetések adódnak belőle, amelyek nehezen egyeztethetők össze az előbb vázolt koncepcióval. A korai, kezdetleges építményekben, amelyek még elevenen sugározzák az emberi kéz melegét, amelyek létrehozása során a tevékenység még sokkal inkább a konvenció által megőrzött, hagyományozott, felhalmozott gyakorlati tapasztalatokra, mintsem a tudományra támaszkodik, még távolról sem olyan kifejezett az „első” mimézis dezantropomorfizáló jellege, hogy annak a „második”, az antropomorfizáló-esztétikai visszatükrözéstől való hasonlóan éles elválasztása indokolt lenne (még akkor sem, ha jogosnak bizonyulna a tisztán mérnöki konstrukcióknak az itt feltételezett esztétikumon-kívülisége, esztétikai minőségektől való mentessége). Ha az épület esetében azt kell hangsúlyoznunk, hogy az, az „antropomorfizáló” (tegyük hozzá: „szociomorfizáló”) visszatükrözés állítólagos hiányából kifolyóan nem rekeszthető ki az esztétikum szférájából (mert ez a mozzanata — amit mi inkább emberi-társadalmi tartalmakat érzékletesen kifejezőnek neveznénk — megvan), akkor a tánc, ének stb. esetében ellenkezőleg azt kell kiemelnünk (s ez bizonyításra sem szorul, mivel evidens, hogy van művészietlen mimézis is), hogy *pusztán a visszatükröző, s „mimetikus” mozzanat megléte* természetesen semmiképpen sem teszi őket művészivé. A művészet döntő, lényegi ismérve Lukácsnál, általában nem is a mimézis, hanem — mint ezt tanulmányunk másik részében majd részletesebben is látni fogjuk — a „világszerűség”: „az esztétikum határát — szögezi le Lukács — a világalkotás több ízben hangsúlyozott kritériuma határozza meg.”⁵⁴ Az esztétikumnak ez a döntő kritériuma azonban, a korai kezdetekben, Lukács szerint nem található meg az itt felsorolt „mimetikus” művészetekben és ezek között a barlangfestészetben sem, aminek bizonyítására Lukács egy egész fejezetet szentel „A paleolit korszak barlangfestményeinek világnélkülisége” címmel.⁵⁵ *Ennek ellenére ezek a művészeti ágak már ebben az időben is teljes értékű, valódi esztétikumot képviselnek:* „nyilvánvalóan látható — írja Lukács —, miként keletkezhetett mágikus követelményekből egy *magasrendű művészet* . . .”,⁵⁶ sőt, másutt azt hangsúlyozza, hogy ez a művészet „világnélkülisége” ellenére még realista is: „A vadász-korszak barlangfestésze ugyanis egyszerre realisztikus és világnélküli”.⁵⁷

Mármost — az előbbi fejtegetések ezt a végkövetkeztetést kívánták megalapozni —, ha a korai, minden esztétikai szándék nélkül, tisztán praktikus célok alapján létrehozott épületek a maguk módján ugyanúgy visszatükrözik, pontosabban ugyanúgy érzékileg kifejezik nemcsak anyaguk természeti törvényszerűségeit, hanem ezekkel elválaszthatatlanul összefonódva, e törvényeket többé-kevésbé tudatosan felismerő és alkalmazó embert és meghatározott fejlettségi fokán levő társadalmát, tehát a természet, az ember és a társadalom bennük tárgyasult lényegi egységét, akkor ezek *semmivel sem kevésbé esztétikai* (ha nem is *művészi* minőségű)

tárgyak, mint az ugyanilyen tartalmakat kifejező (náluk semmivel sem „világszerűbb”) barlangfestészet, szobrászat, ének és tánc — amelyeket Lukács vitathatatlanul esztétikaiaknak minősít. Mindez egyben azt is jelenti, hogy már az eddigiek alapján is meglehetősen valószínűnek tarthatjuk a feltételezést, hogy az esztétikumnak azt a most vizsgált határszakaszát, ami az építészetben belül, az épület Lukács által *művészinak és nem-esztétikainak* tekintett oldalai között húzódik, végeredményben nem az építőművészet határainál, hanem ennél jóval „lejjebb” kell majd keresnünk.

Az esztétikumba tartozó és az ezen kívüli épületek közötti megkülönböztetés harmadik ismérve — mint láttuk — az épület magán-, illetve közcélú jellege. Mivel ezt Lukács szorosan összekapcsolja az anyagi-gyakorlati praktikus funkció és az esztétikum viszonyának kérdésével, már az iparművészet problematikáját is érintve tárgyaljuk.

Lukács erre vonatkozó fejtegetéseinek lényegét röviden összefoglalva: a magánépületek belső terei nem hordozhatnak esztétikai minőségeket, mert egy „ilyen belső tér — amint Riegl helyesen kimutatta — maradtéktalanul megvalósíthatja a magánember életében reá háruló funkciókat anélkül, hogy az ösztér vizuális átélhetőségét egyáltalában tekintetbe venne”.⁵⁸ Ebből azután az következik, hogy ellentétben a közcélú épületek belső tereivel, amelyek *szükségszerűen* keltenek fel a befogadókban egy meghatározott élményt, a magánterek és az általuk keltett élmények közötti viszony teljességgel *véletlenszerű*: „Elvileg csupán az a fontos — szögezi le Lukács —, hogy az emóciók az első esetben esztétikailag szükséges összefüggést mutatnak fel az architektonikus térmegformálással, míg a második esetben e kapcsolatnak véletlenszerűnek kell maradnia.”⁵⁹ Másodszor a magánterek azért nem lehetnek esztétikaiak, mert céljuk „a magánember életvitele számára nélkülözhetetlen és ezért szükségképpen partikuláris”,⁶⁰ s mert az „e térben tevékenykedő ember, akár dolgozik, akár alszik, eszik stb., a tért s az ezt betöltő tárgyakat merőben gyakorlatilag használja, a mindennapi élet értelmében”.⁶¹ Ez a mindennapi gyakorlati viszony pedig Lukács szerint teljesen kizárja magából a térhez fűződő esztétikai viszonyt, szöges ellentétben a közcélú épületek (tárgyalótermek, gyűléstermek, templomok stb.) belső tereiben lezajló nem-esztétikai tevékenységekkel, amelyek kiteljesítik azt. A közcélú architektonikus belső tér esetében „a használat az esztétikai létesítményt konkrét beteljesedéshez vezetheti”⁶², viszont „a kizárólag magán-célokra alkotott terek használata, éppen azoknak az *esztétikai vagy ál-esztétikai* mozzanatoknak a tagadása, melyeket az ember magáról a térről vagy az ezt betöltő, sőt díszítő tárgyakról esetleg első pillantásra megállapíthatott.”⁶³ (Az én kiemelésem B. J.)

Az esztétikum elhatárolásának vázolt elvei azonban egyes kérdéseket nyitva hagynak. Az első alapelv, amely tulajdonképpen azt jelenti, hogy az objektum és a szubjektum közötti viszony csak abban az esetben esztétikai, ha *szükségszerű* (ha az alany, nem akárhogyan, véletlenszerűen, hanem csak egy vagy többféle, de mindenképpen a tárgy által irányított, tárgyilag *szükségszerű* módon éli át az objektumot). A nyitott kérdések ezzel kapcsolatban: először is, meghatározhatja-e két dolog közötti

viszony szükségszerű vagy véletlen jellege, maguknak ezeknek a dolgoknak a minőségét, hogy vajon e viszony minősége nem az objektum és azután az általa kiváltott élmény (esztétikai vagy nem-esztétikai) minőségétől függ-e sokkal inkább, mikor is az esztétikainak nem az előbb vázolt lukácsi alapelv, hanem valami egészen más kell, hogy a kritériuma legyen. Számunkra erre a kérdésre valószínűsíti a választ az a körülmény, hogy esztétikai élmények ugyanúgy létrejöhetnek véletlenszerűen és szükségszerűen is, mint ahogyan ez a nem-esztétikai élmények esetében is előfordul; úgy látszik tehát, hogy az élmény keletkezésének szükségszerű vagy véletlen jellege nem lehet az esztétikai és nem-esztétikai elválasztásának kritériuma; másodszor az is kérdéses, vajon valóban ilyen módon és mértékben függ-e az általa (akár szükségszerűen, akár véletlenszerűen) kiváltott szubjektív élménytől az, hogy az objektum esztétikai vagy nem-esztétikai minőségű.

Ami a lukácsi alapelv második mozzanatát illeti, ezzel kapcsolatban problematikus, hogy valóban jogos-e ilyen éles különbséget tételezni azoknak az esztétikai viszonyoknak és nem-esztétikai, gyakorlati tevékenységeknek az egymással való összefüggései között, amelyek egyik oldalról a magáncélú és a másik oldalról a közcélú épületek belső tereiben lezajlanak; jogos-e ezt a kétségtelenül meglevő különbséget addig feszíteni, hogy az első esetben a nem-esztétikai tevékenységek „tagadják”, a másikkban pedig egyenesen ellenkezőleg „beteljesedéséhez vezetik” az adott térhez fűződő esztétikai viszonyt. Lukács példái kétségtelenül alátámasztani látszanak ezt a nagyon is határozott elválasztást. Azt írja, hogy az ember a hálószobáját alvásra használja, s így az nem hathat esztétikailag, a tányérokat díszítő ornamentika esztétikai jellege éppen annak a számára szűnik meg, aki azokat rendeltetésüknek megfelelően használja, az antik vázák festményei nem fejthettek ki esztétikai hatást, amikor egy rabszolga a fején vitte őket stb. „Az ilyen tárgyakat tehát ki kell vonni a használatból — összegezi Lukács a végeredményt — és muzeális elszigeteltségbe kell helyezni, hogy — esetleg meglevő — esztétikai lényegük érvényesüljön.”⁶⁴

Tekintsünk el most attól a problémától, hogy milyen elméleti következményekkel járna a határkérdés megoldása tekintetében, ha e tárgyak „esetleg meglevő” esztétikai lényege valóban meg is lenne. Az előbb felsorolt példákban, mint ezt Lukács is megjegyzi, csak „a két pólus elvonatkoztató megragadásáról” van szó, de tegyük hozzá, olyan elvonatkoztatásról, amely egyrészt a rajtuk található *ornamentikára korlátozza ez objektumok esztétikai tárgyiságát*, nem számolva ebben az esetben azzal, hogy *saját* formájuk, anyaguk, anyagszerű megmunkálásuk stb. ugyanolyan, sőt esetleg még döntőbb szerepet játszik vizuális-emocionális hatásukban, mint az ornamentika, s amely másrészt kihagyja a „használat” fogalmából azokat a vonatkozásokat, amelyek az életben szervesen hozzátartoznak, s nem tagadják, nem zárják ki magukból a szóban forgó tárgyakhoz fűződő esztétikai viszonyt. Ha a tárgy használatának fogalmát nem szűkítjük le a legközvetlenebb anyagi-gyakorlati aktusra, kizárva abból a tárgyhöz fűződő s az előbbi aktus előtt, alatt s után érvényesülő „elméleti” szemléleti-emocionális viszonyt (pl. az evőeszközök, konyhai eszkö-

zők esetében dekoratív funkciójukat a régi, s a modern konyhák falán, a térítésnél, sőt étkezés közben), ha figyelembe vesszük, hogy az emberiségnek az a része, amelyiknek egyáltalában van hálószobája, azt még általában nemcsak alvásra használja, hanem többek között pihenésre is, miközben a szoba tere, berendezése (ha pozitív, ha negatív annak esztétikai értéke), saját egyéniesült társadalmi lényegének érzelmi kifejezőjeként is hathat az (ezt a hatást általában nem tudatosító) emberre, akkor esetleg éppen az ellenkező következtetésre juthatunk, arra ti., hogy az esztétikum és a mindennapi használat nem zárják ki elvileg egymást, s ezért ha lehetséges lenne, a szóbanforgó tárgyakat inkább a múzeumból kellene kivonni, s a mindennapi életben elterjeszteni, hogy minél szélesebb körben fejthessék ki humanizáló, a vizuális kultúrát fejlesztő hatásukat az emberekre.

Az átmenet problémája

Lukács maga is arra törekszik — s ezzel már az esztétikum és a nem esztétikai szférák *összekapcsolásának* problémáját érintjük —, hogy amennyire csak lehetséges, enyhítse ezt az előzőleg az antagonizmusig fokozott különbséget. Azonban az „esztétikailag semlegesnek”, az esztétikumtól „legmélyebben idegennek”, „teljesen elütőnek” nyilvánított mindennapi élet s az esztétikum közötti átmenetet mostmár lehetetlen belső ellentmondások nélkül megteremteni. Ezek az ellentmondások többek között abban csúcsosodnak ki, hogy az elvileg üres, partikuláris mindennapokból (az „ex nihilo nihil fit” törvényét legyőzve) kiemelkedő gazdag s totális „nembeliség” egyik formáját képező esztétikum (művészet) állandóan visszatér a mindennapokba, szüntelenül „nembeliséggel” töltve fel azokat, ám mindhiába, mert a mindennapok — az első alapelv értelmében — a „nembeliségtől”, az esztétikumtól elvileg üresek, idegenek maradnak. Ez ugyanolyan ellentmondás, mintha azt állítanám, hogy a tudomány az elvileg tudomány-idegen mindennapokból nő ki, azután állandóan visszatér a mindennapokba, de ez utóbbiak ennek ellenére a tudománytól elvileg üresek, mindvégig tudománytalanok maradnak.

Ami mármost közelebbről az esztétikum szóban forgó határszakaszát illeti, Lukács itt úgy igyekszik megteremteni az átmenetet, hogy azt emeli ki, hogy a középületek esztétikai tereiben is elmaradhat az esztétikai élmény, hogy teljességgel lehetséges, hogy az egész tevékenység ki is merül a merőben gyakorlati követelményeknek ezzel a kielégítésével; másodszor azt hangsúlyozza, hogy „a közéleti tevékenység még tetszés szerinti, esztétikailag teljességgel semleges térben... is előidézhethet meghatározott emóciókat”⁶⁵ (Az én kiemelésem. — B. J.); végül harmadszor, hogy „magánterek használata során is felnőhetnek esztétikai — vagy mint látni fogjuk — álesztétikai — érzések”⁶⁶ (Az én kiemelésem. — B. J.)

Mindebből érezhető a már említett bizonytalanság. Az első eset: esztétikai objektum esztétikai szubjektum (élmény) nélkül nem átmenet, mert az objektum teljesen az esztétikumon belül van, esztétikai szubjektum pedig egyáltalában nincs. A második eset: nem-esztétikai objektum meghatározatlan minőségű szubjektum, ismét nem átmenet, mert az objektum

teljesen az esztétikumon kívül van, a szubjektum holléte pedig ismeretlen.

Mielőtt továbbmennénk, az elsőként ismertetett megállapításokhoz két megjegyzést kell fűznünk. Az a viszony, amelynek logikai szerkezetét úgy jellemeztük, hogy „esztétikai objektum esztétikai szubjektum nélkül”, szorosabban véve, csak az adott elméleti konstrukció keretei között minősíthető olyannak, ami nem képez átmenetet az esztétikum és a nem-esztétikai szférák között. Ezek a keretek ugyanis, a határkérdés vizsgálatánál nem követelik, nem alapozzák meg annak a szükségességét, hogy e vonatkozások szerves egységén belül világosan differenciáljunk abban a tekintetben, hogy az objektumról, a szubjektumról, vagy pedig a kettő viszonyáról van-e szó, amiből e viszonylatok önkényes változtatása következik. Másodszor: Lukács azt az alapkérdést, hogy létezik-e egyáltalában esztétikai objektum befogadó esztétikai szubjektum nélkül — mint ezt egy régebbi írásunkban kimutattuk⁶⁷ — ellentmondásosan válaszolja meg, mégpedig úgy, hogy a legkorábbi kezdeteken túl már az esztétikai objektumnak a befogadótól való függése a domináns. Nem vonatkozik viszont ez az esztétikailag megformált architektonikus térre, amennyiben ez az egyetlen esztétikai tárgy nála, amely a befogadó esztétikai tudatától, élményétől, „esztétikai tételezésétől” teljességgel függetlenül létezik: „Ha a tételezés megszűnik — írja erről Lukács — akkor minden mű elveszti valóságát és az általa feltételezett tárgyiassági formák is megszűnnek; a kép akkor egy darab vászon, festékfoltokkal tarkítva stb. Az építészeti tér viszont — függetlenül minden esztétikai tételezéstől — pontosan és konkrétan megalkotott valódi tér marad; ami esztétikailag van tételezve rajta, az valósága specifikus minősége, és maga a valóság az esztétikai tételezés megszűnésével is változatlanul megmarad, csupán az e térben levő szubjektum nem veszi figyelembe;”⁶⁸ Eltekintve azoktól a problémáktól, amelyek az architektonikus tér objektivitásának e kivételes státusából erednek (s amelyek a magában való és az észlelt tér közötti különbségeken alapulnak) éppen ez a lukácsi koncepció legfontosabb vonala, az az alap, amelyen a „kétszintes” esztétikum-modell „többszintesre” való felcserélésével (a „nem-művészi esztétikum” kategóriájának bevezetésével), mint látni fogjuk, a határprobléma ellentmondásmentesen megoldható.

A harmadik variáns, hogy az esztétikailag előzőleg semlegesnek nyilvánított magánterek is felkelhetnek esztétikai, illetve a behatóbb vizsgálat előtt álesztétikainak bizonyuló élményeket. Ennek logikai szerkezete: nem-esztétikai objektum, *látsszólag* esztétikai szubjektum. Ezzel kapcsolatban az „álesztétikai” fogalmát kell kissé közelebbről megvizsgáljunk. Ez a kategória igen fontos, mondhatnánk kulcsszerepet játszik a lukácsi esztétika felépítésében, mert arra hivatott, hogy valamilyen módon összekapcsolja az esztétikumot és a nem-esztétikai szférákat, hogy áthidalja a közöttük levő szakadékot (hogy lényegében a „nem-művészi esztétikum” „közép” szerepet játszó kategóriáját pótolva), feloldja a lukácsi esztétikummodell „kétszintes” voltából eredő bizonyos merevségeket, ellentmondásokat. Az „álesztétikai” fogalma ennek a feladatának úgy próbál eleget tenni, hogy — mint az előbbi idézetben is — a „vagy” kötőszóval

kapcsolódik az esztétikai kategóriájához: „esztétikai *vagy* álesztétikai tárgyak, érzelmek, élmények stb. . . .” Az „álesztétikai” azonban lényegének megfelelően csak „ál-átmenetet” képes biztosítani az esztétikum és a nem-esztétikai szférák között, mert hiszen az „álesztétikai” Lukácsnál (mint magából a fogalom értelméből is következik) végső fokon s valójában „nem-esztétikai-nak” bizonyul, s mint ilyen, nem megy át különböző fokozatokban az esztétikumba, hanem mozdulatlanul annak határain kívül marad. Az említett bizonytalanság az átmeneti formáknál világosan megmutatkozik, ha az előbbi „vagy” kötőszós formulába most már az „álesztétikai” helyébe, az ennek igazi értelmét kifejező fogalmakat iktatjuk: „esztétikai vagy . . . nem-esztétikai”. Jobb hasonlat híján: a nemcsak verbális, látzólagos, halott, mozdulatlan, hanem a valóságos, eleven, mozgó átmenet a szakálltalanság és a szakáll között nem az *álszakáll*, hanem a *borosta*.

Az esztétikum határa és az iparművészetek

Térjünk rá az esztétikum határproblémájának azokra a vonatkozásaira, amelyek az *iparművészetekkel* kapcsolatosak.

Az építészet és az iparművészetek rendszertani helye közötti különbség lényege, hogy az iparművészetek még távolabbra kerülnek az esztétikum határától, mint az építészeti alkotások túlnyomó többsége. Ez a megnövekedett távolság abban fejeződik ki, hogy míg az építészetben *egyetlen* épület is felemelkedhet az esztétikum szintjére, addig ez a felemelkedés az iparművészetnél csak az egyes tárgyak egy-egy interieur-ben összefoglalt *összessége* számára lehetséges. „Világos — írja az *egyes* iparművészeti tárgyakról Lukács —, hogy ezzel az emóciókat ébresztő tárgyak olyan sajátos szférájához érkeztünk, amely az esztétikum körével sok tekintetben *érintkezik*, de tőle éppen a *művészet legdöntőbb specifikus meghatározásainak hiánya* különbözteti meg. Itt azonban felvetődhet egy — magában véve jogosult — kérdés: . . . nem terem-e összességük mégis egy »világ«-ot, mégpedig olyat, ahol az emberi élet igen nagy és korántsem jelentéktelen része lejátszódik?”⁶⁹ (Az én kiemelésem. B. J.) Lukács — miután ennek a „világszerűségnek” a feltételeit kifejtette — a kérdésre igennel válaszol: „összességük tehát csak ennek a követelménynek megfelelően válhat valóban *esztétikai* értelemben összességgé”⁷⁰, vagyis — az esztétikum (nála: a művészet) szféráján belülivé.

Lukács itt is olyan széles körű argumentációval támasztja alá ezt az álláspontját, amit részleteiben nem szükséges követnünk. Érvei közül csak azt a hármat emeljük ki, amelyek a legfontosabbak.

Kissé egyszerűsítve a problémát: Lukács szerint az egyes épületekkel szemben az egyes iparművészeti tárgyak többek között azért nem tartozhatnak az esztétikum szférájába, mert először is, létrehozásukhoz nem szükségesek olyan ismeretek, amelyek elérnék a *tudomány* szintjét; másodszor, mert bennük csak az embernek a természet fölötti *mindennapi* és nem kiemelkedő, *sorsdöntő* győzelmei tárgyasulnak. „Mindenekelőtt — írja Lukács az iparművészeti tárgyakról — elesik a tisztán tudományos szférába fokozásuk szükségszerűsége, amely mint láttuk, az építészet fejlődésében döntő szerepet játszott. Itt, a történelmi növekvés fő vonalát te-

kintve, teljesen elegendőek azok az általánosítások, azok a dezantropomorfizáló tendenciák, amelyek a *kézművességet* szokták jellemezni. Sőt azt is mondhatjuk, hogy éppen ez a hely, ahol a kézművesség a művészettel békés szomszédságban a legmakacsabban tudja tartani magát... Természetesen az emberi gondolkodás itt is diadalt aratott a természeti erők fölött. De ez *nem sorsdöntő, csak egyike annak a sok győzelemnek, amely az embernek az ilyen közelharcban napról napra osztályrészt jut.*"⁷¹ (Az én kiemelésem — B. J.) Ezzel szemben „azok az erők, amelyeket (az építészetben — B. J.) ... alávetnek az emberi céloknak... az emberi életben feltétlenül döntőek, egyensúlyuk alkalmazhatóságának felfedezésével új szakasz kezdődik az emberiség történetében. Ezért válhat a természeti hatalmak ilyen küzdelmét és statikává vált egyensúlyát tükröző, vizuálisan felidéző művészi mimézis egy magasrendű művészet alapjává.”⁷²

Az egyes iparművészeti tárgyak esztétikumból való kizárása harmadszor, annak a viszonynak a sajátyszerűségén alapszik, ami összességük egésze és köztük mint ennek az egésznek részei, alkatelemei között fennáll. E viszony lényege Lukács szerint az, hogy a lakótér berendezése mint esztétikailag megtervezett „egész”, olyan energikusan, olyan kíméletlenül rendeli maga alá egyes részeit, hogy azoknak még a vele szembeni *viszonylagos* önállóságát is megszünteti: „Az architektonikus téregység ugyanis — hangsúlyozza Lukács —, mint láthattuk, rendkívül szigorú, mondhatnánk *zsarnoki*, egyetlenegy *viszonylag önálló* részletet sem tűr saját felépítésében, és mindent, ami az architektonikus térben található, feltétel nélkül saját elveinek rendel alá.”⁷³ (Az én kiemelésem — B. J.)

Talán nem lesz fölösleges azonnal leszögezni: helyesnek és igen fontosnak tartjuk Lukács most vázolt fejtegetéseiben azt az alapvető és végig centrális szerepet játszó gondolatot (amelynek jelentősége csak később mutatkozik meg igazán előttünk), hogy az architektonikusan felépített belső tér *egészének* jelentéstartalma gazdagabb, mint azoké az egyes iparművészeti tárgyaké, amelyek e teret tagolják, amelyekből az felépül. Az, amit mi problematikusnak vélünk, csupán a különbség *mértéke*, hogy e különbség Lukácsnál — mint láttuk — odáig feszítődik, hogy a „tárgy-ensemble”-vel ellentétben, az egyes iparművészeti tárgyak már az esztétikum határain kívülre kerülnek.

Kezdjük talán Lukács érvei közül az utolsóval. Itt az egész és a rész általában vett *esztétikai* viszonyának egy konkrét megnyilvánulási formájáról van szó. A részek egyszerű összegéhez képest minőségileg magasabb rendű esztétikai egész, valóban mindenütt s mindenkor meghatározza részeit; de először is a meghatározás, az alárendelés szigorúsága, a művészet ágai és fejlődésének történelmi korszakai szerint rendkívül különböző; másodsor, ha ezekből a különbségekből kiemeljük az esztétikum tér- és időbeli egészére jellemző lényegien közös, általános vonásokat, s ezeket az egész és a rész *nem-esztétikai* viszonyaival hasonlítjuk össze, akkor azt találjuk, hogy az esztétikum specifikuma ebben a tekintetben éppen az, hogy a „szabadság előlegezett birodalma”, hogy az esztétikai egész és rész viszonyának specifikuma, rendező elve, a fő tendenciát tekintve, éppen nem a részek zsarnoki elnyomása, hanem a *szabadság*, te-

hát az egész olyan „demokratikus” uralma, amely — azzal, hogy részeit magában megszüntetve — fenntartja (s nem egyszerűen csak megszünteti), biztosítja azok minden egyesének olyan harmonikus kibontakozását, amelynek egyetlen korlátja, az összes többi rész — s mindenekfölött az egész — hasonló kibontakozása, érvényesülése. Mindehhez hozzá kell még vennünk azt, ami az egész—rész most vázolt viszonyából szervesen következik, hogy nemcsak az egész határozza meg részeit, hanem a maga módján a részek összessége is meghatározza azt az egészet, amely rajta felépül. Az esztétikai egész—rész viszony felfogásának ezek a különbségei az esztétikum határának problémája szempontjából is jelentősek, mert az egyes berendezési tárgyakkal a belső tér vizuális egészében való megszűnéséről szóló teória, az érdekelt iparművészeti ágak esztétikum-kívülségéről, viszonylagos önállóságuk elismerése pedig az esztétikumhoz tartozásukról szóló tételek érvényesülését segíti elő.

Ami Lukácsnak az első és a második pont alatt ismertetett megállapításait illeti, ezekkel kapcsolatban annak a — szintén végig centrális szerepet játszó — gondolatnak az alapvető fontosságát kell kiemelnünk, mely szerint Lukács az objektum esztétikai minőségeinek már a pusztán meglétét, és ennél fogva mindenkor konkrétan adott jellegét is, nem-esztétikai sajátosságai, vonatkozásai által tartja döntően meghatározottnak. Problematikusnak csupán az a mód tűnik, *ahogyan* ez a determináció realizálódik; ezen belül pedig először is az, hogy vajon valóban ilyen közvetlen viszony áll-e fenn, éppen a tárgy létrehozásához szükséges ismeretek tudományos vagy azon aluli szintje és a tárgy esztétikai jellege vagy ennek hiánya között. Ezek az ismeretek kétségtelenül eltárgyasulnak s a tárgy emberi-társadalmi tartalmának mozzanatává lesznek. Ebből a tartalomból azonban — mint ezt másutt Lukács is hangsúlyozza — csak annyi válik esztétikumká, amennyi a társadalmasság adekvát fokán álló szubjektum számára *szemléletesen és emócionálisan, átélhetően megjelenik*. Márpedig a szóban forgó eltárgyasult ismeretek éppen abban a mértékben húzódnak a tárgy érzéki formájától egyre távolabbra, mélyebbre, s kerülnek ezzel a formával egyre közvetettebb kapcsolatba, lesznek egyre inkább csak a szakemberek szűk köre által felismerhetőek a tárgy külső formájában, minél inkább végbemegy a tisztán tudományos szférába való fokozásuk. Ez a fokozódás tehát *önmagában véve, az összes többi ezt meghatározó tényezőtől elvonatkoztatva, nemhogy közelítené a tárgyat az esztétikum szférájához, hanem éppen fordítva, távolítja attól*. Egy modern automata szerszámgép megtervezéséhez és létrehozásához tisztán a tudományosságot tekintve összehasonlíthatatlanul magasabb szintű ismeretek szükségesek, mint bármely kerámia vagy ötvösművészeti tárgy elkészítéséhez; mégsem kétséges, hogy a szerszámgép nem szakember számára áttekinthetetlenül zavarosnak látszó (tehát a szemléletiségtől távolodó, s ezért az esztétikai közömbös felé tendáló) belső szerkezete, s az előbbi tárgyak közül melyik áll közelebb az esztétikumhoz. Ezt a legutóbbi körülményt természetesen Lukács is ismeri és elismeri. „Lehet valami — írja — technológiai szempontból felettébb szellemes és (a szakember számára) világosan áttekinthető — gondoljunk például egy bonyolult gépezet konstrukciójára —, még akkor is, ha a közvetlen-érzéki

emberi vizualitás teljes káosznak látja.”⁷⁴ Csakhogy Lukács azt a tézist, ami az áttekinthetetlenül bonyolult szerkezetekre — tehát csak az esztétikai tárgy egy *végletes határesetére* — érvényes (vagyis hogy az esztétikailag semleges felé tendál), kiterjeszti *minden esztétikai szándék nélkül létrejött technikai konstrukcióra, a vizuálisan mégoly áttekinthetőkre is.* A Bauhaus konstruktivizmusa, technicizmusa ellen polemizálva, Lukács az építészeti tér objektív-technológiai konstrukciójától a leghatározottabban elvitat minden esztétikai minőséget: „A visszatükröződés »matematikai« (helyesebben: dezantropomorfizáló) rendszere a maga esztétikai átformálásától függetlenül létezik, *magánvalósága szerint esztétikailag semleges.*”⁷⁵ Ezért azután — szögezi le Lukács — a Bauhaus azt a „végzetes elméleti és gyakorlati hibát követte el, hogy egy építmény objektív-technológiai konstrukciójában, ha ez mint ilyen sikerült, valami magától értetődő esztétikumot látott”⁷⁶.

Lukácsnak tökéletesen igaza van annyiban, hogy a minden esztétikai tudatosság, szándék nélkül létrehozott épületek, technikai alkotások pusztán a technikai kivitelezés tökéletes voltából következően nem nyernek automatikusan *művészi* minőséget. Nem tudunk viszont egyetérteni az-
zal, hogy az ilyen módon létrejött technikai konstrukcióknak (pl. csak az „áramvonalasság” törvényei alapján megformált testeknek, acélszerkezeteknek, traverzeknek stb., kivéve az előbbi áttekinthetetlenül bonyolult szerkezeteket, amelyekben az esztétikum a megszűnés folyamatában van) semmiféle, még *nem-művészi esztétikai* minősége sem lenne, hogy ezek magánvalóságuk szerint esztétikailag semlegesek lennének. Az a koncepció, mely szerint az esztétikai tudat, szándék nélkül létrehozott tárgyaknak nem lehet esztétikai minősége, ellentmond mind Lukács már ismert (s a „nem tudják, de teszik” elvén alapuló) másik vonalának, mind pedig Marx felfogásának, aki a „szépség törvényei szerinti alkotást” ama — teljességgel nem esztétikai — körülmény közvetlen következményének tekinti, hogy „az ember minden species mértéke szerint tud teremni és mindenütt az inherens mértéket tudja a tárgyra alkalmazni”⁷⁷.

Némileg ettől eltérő probléma vetődik fel a természet fölötti győzelemmel (uralommal) kapcsolatosan. Lukácsnak az a megállapítása, hogy az iparművészeti tárgyak előállítása során, az építészettel szemben, nem a természet fölötti sorsdöntő győzelmekről van szó, igaz, de csak bizonyos, lényeges megszorításokkal. Ez a tétel csak akkor érvényes, ha — mint ezt Lukács teszi — általánosításaink alapját először is a technikai fejlődésnek arra a legutóbbi, viszonylag rövid időszakára korlátozzuk, amelynek kezdetén létrejött, és amelyben egyre inkább kifejlődött az egyszerű termelési tapasztalatokon nyugvó kézművesség, és a természettudományok újabb és újabb eredményein alapuló modern gépi nagyipar ellentéte (ami ebben az időszakban már — de csakis ebben — lehetővé teszi, hogy a kézművességet a *nagyiparhoz viszonyítva* a természet fölötti uralom kisebb jelentőségű eszközeinek minősítsük); másodszor, ha csak a berendezési és a dísz tárgyakat előállító iparművészeti ágakat tartjuk szem előtt; harmadszor, ha egyik oldalon eltekintünk attól, hogy a nagyipari módszerek és ezzel együtt a tudomány egyre inkább behatol az iparművészetekbe, a szóban forgó ágazatokba is, olyannyira, hogy a bútorgyártásban

a kézművesség rohamos kihalásának lehetünk tanúi (mellesleg szólva ez a folyamat egyben azt is bizonyítja, hogy a bútorkészítés tudományosabbá válása, magában véve semmiképpen sem jár feltétlenül együtt a bútrok esztétikai értékének növekedésével), ha más oldalról nem számolunk kellő mértékben azzal, hogy az iparművészet is egyre inkább áthatja a nagyipart a design, az ipari formatervezés alakjában.

Más eredményre jutunk az iparművészet alkotásaiban tárgyiasult természet fölötti uralom fokának, jelentőségének a megítélésében, ha az iparművészet egész történetét (s a kézművesség méhében lezajló egész előtörténetét) az iparművészeti ágak összességét tesszük meg általánosításaink alapjául, és emellett figyelembe vesszük a modern technika és tudomány, valamint az iparművészet előbb említett egymásba való, kölcsönös átmenetét is.

Kezdjük ezzel az utolsóval, mivel Lukács ezt intézi el a legrövidebben: „Az iparosítás új szakasza — írja — természetesen itt is (ti. az iparművészetben — B. J.) messzemenőig bevezeti a gyári munkát és a *valóság megnövekedett tudományos ismeretét*, hogy rentábilis technológiát alakítson ki. Az ennek következtében beálló *változásokkal nem foglalkozunk*, csak azt kell megjegyeznünk, hogy ez nem szünteti meg az építészet és az iparművészet elvi ellentétét.”⁷⁸ (Az én kiemelésem — B. J.)

Eltekintve attól, hogy azok a változások (vagyis a művészet és a nagyipar egymásba való átmenete), amelyekkel Lukács itt és másutt sem foglalkozik, a XX. század legnagyobb jelentőségű és ezért az elmélet számára is döntő fontossággal bíró esztétikai tendenciáihoz tartoznak, eltekintve attól, hogy nem világos, hogy a tudományosság szintjének növekedése itt miért nem eredményezi a tárgy esztétikumba emelkedését, ismét a ténylegesen meglevő különbségeknek elvi ellentétté fokozásáról van szó. Lukács itt ezt nem fejti ki, de kétségkívül arra a valóságos körülményre gondol, hogy a nagyipar segítségével tömegtermelést folytató iparművészetben nem egyesülnek egymással olyan mértékben a tudományos és az esztétikai (nála: „álesztétikai”) mozzanatok, mint ahogyan ez az egyesülés az építészetben végbemegy. (Megmutatkozik ugyanez a különbség az alanyi oldalon is abban, hogy míg az iparművészetben és az ipari formatervezésben a konstruktőr és a művész általában külön személy, addig az építészetben ez a két oldal sokkal inkább egy személyben összpontosul.) Emellett azonban nem feledkezhetünk meg arról a tendenciáról sem, ami a termelési és a tartós fogyasztási eszközök nagyipari előállításában is egyre jobban érvényesül, hogy ti. nemcsak a szerszámgépek, közlekedési eszközök formatervezőjének kell egyre inkább mérnöki ismeretekkel is rendelkeznie, hanem a nagyüzemekben foglalkoztatott iparművészeknek (textiltervező, keramikus stb.) is ismerniük kell (mert már a prototípusok formájának kialakításánál számításba kell venniük) a nagyüzemi gyártás bonyolult technológiáját. Márpedig ennek az utóbbinak a tudományos-technikai, elméleti szintje semmiképpen sem marad el annyival az építészmérnöki ismeretek szintjétől, hogy indokolt lenne ezt a különbséget elvi ellentétté emelni.

Vegyük kissé közelebről szemügyre Lukácsnak az első és a második pont alatt ismertetett megállapításait.

A kezdetektől az ipari forradalmakig terjedő hatalmas történelmi időszakban a kézművesség és a (csak jóval később önállósuló) „iparművészetek” szerves egységet alkottak egymással, mégpedig nemcsak a különböző használati eszközök, berendezési tárgyak, hanem az általában ornamentikával még gazdagon díszített munkaeszközök, szerszámok, fegyverek, a termelés céljait szolgáló edények készítése terén is. Mármost tény az, hogy a természet fölötti leginkább sorsdöntő győzelmeket (beleértve magának az emberre válásnak az összes többi győzelmet lehetővé tevő világtörténeti jelentőségű aktusát) történelmileg sem elsődlegesen a házépítés, hanem a *szerszámkészítés* és -használat mindennapi gyakorlatában aratta az emberiség. Ha ehhez még hozzávesszük azt — amiről más összefüggésben már szó esett —, hogy az építészet kezdetein a szerszámok, fegyverek, csónakok stb. és az építmények készítéséhez szükséges természet fölötti uralom, ismeretek, gyakorlati készségek között (ugyanúgy, mint ezt az egyenlőségi viszonyt ma magasabb szinten reprodukáló gépész- és építészmérnöki tevékenységek által igényelt kvalifikációs szint között) teljesen elhanyagolható a különbség, akkor igen valószínűnek látszik, hogy — legalábbis az itt szóban forgó alapon, ti., hogy bennük az építészet alkotásaival szemben csak a természet fölötti jelentéktelen, mindennapi győzelmek testesülnek, s jelennek meg — az iparművészet alkotásait nem zárhatjuk ki (s még kevésbé *elvileg, minden* korszakra érvényes módon) az esztétikum birodalmából.

Marx, aki még a középkori kézművesnek „korlátozott művészi érzéket”, remekeinek „félíg művészi” minőséget tulajdonított (mely meghatározások annak a mezőnek egy részét fedik, amit mi az autonóm művészetén kívüli esztétikumnak nevezünk), a „közönséges anyagi ipar” tárgyait sokkal közelebb állóknak tartotta az ember sorsdöntően lényegi vonatkozásaihoz, amikor azt hangsúlyozta, hogy „az ipar létrejött tárgyi létezése az emberi lényegi erők nyitott könyve”, amelyben érzéki „hasznos tárgyak formájában az ember tárgyiasult lényegi erői állnak előttünk”.⁷⁹

Marxnak a kézművesség és a tudomány viszonyáról vallott felfogását jól megvilágítja egyik Engelshez írott levele, amelyben az *óra és a malom* centrális szerepét elemzi, a gépi nagyipar kialakulása előtt a manufaktúra időszakában. Marx ezzel kapcsolatban éppen azt emeli ki (amit az előbb mi is hangsúlyoztunk), hogy a kézművesség bizonyos ágainak tudományos szintje, ez ágaknak a tudomány fejlődésében játszott szerepe ebben az időszakban semmiképpen sem maradt el olyan nagyon az építészeten érvényesülő színvonalától: „a kézművességből kifejlődő manufaktúrának a tulajdonképpeni nagyiparig terjedő időszakában — írja Marx — a két anyagi bázis, amelyeken a manufaktúrán belül a gépipar előkészítése végbemegy, az *óra és a malom*... Maga az óra a dolog természeténél fogva a *félíg művészi kézművességnek és a szó szoros értelmében vett elméletnek az összekapcsolásán alapul*... »Tudós (nem céhes) kézművességnek« nevezik az órakészítést a 16. század német írói, és az óra fejlődésén ki lehetne mutatni, mennyire teljesen más a tudományosság és a gyakorlat viszonya a kézművesség bázisán, mint pl. a nagyiparban. Ahhoz sem fér semmi kétség, hogy a 18. században az óra adta az első öt-

letet ahhoz, hogy automatákat (mégpedig rugóval mozgatott automatákat) hozzáalkalmazzanak a termeléshez. *Vaucanson* ilyenfajta kísérletei történelmileg kimutathatóan rendkívül erősen hatottak az angol feltalálók fantáziájára.”⁸⁰ (Az én kiemelésem — B. J.)

Lukács érvelése azonban nem korlátozódik az iparművészeti tárgyak immanens tartalmának elemzésére, hanem kiterjed e tárgyak *hatásának* s e hatást befogadó szubjektumnak a vizsgálatára is. Az eredmény ezekben a vonatkozásokban is az, hogy az iparművészet egyes tárgyai hatásuk és befogadó alanyuk jellege miatt sem tartozhatnak az esztétikum szférájába, mert „az ilyen vívmányok miatt érzett öröm, büszkeség stb. nem emelkedik általános társadalmi pátozssá, hanem a normális *mindennapi élet* alkotóeleme marad . . . , mindig a *partikuláris személyiségben* talál otthonra”.⁸¹ (Az én kiemelésem — B. J.)

Az ezzel kapcsolatos problematika átvezet bennünket az esztétikum egy olyan lényegi vonatkozásához, ami messze meghaladja az „első megközelítés” szintjét, de amire az adott összefüggésben éppen csak röviden utalhatunk, aminek részletes kifejtése csak a későbbiekben következhet.

Az eddig tárgyalt viszonylatok (a tárgykötő tevékenység tudományos jellegének, a természet fölötti uralomnak az építészeti és az iparművészeti objektumban eltárgyasult szintje) mind az *ember és a természet közötti viszonylatok* voltak. Bármennyire jelentősek is legyenek azonban e viszonyok a tárgyi világ esztétikumára nézve, mégsem takarhatják el azt a tényt, hogy ennek meghatározásában az *emberek közötti társadalmi viszonyoknak*, ha lehetséges, még döntőbb szerepe van. A természeti anyag nemcsak azáltal nyer emberi-társadalmi tartalmat, hogy a munka új formát ad neki, hanem továbbá azon az úton is, hogy a munka során létrejött mesterséges tárgyak, maga a természetes „hús-vér” egyén, mindig a történetileg változó, s mindenkor konkrétan adott társadalmi (termelési) viszonyok rendszerében vannak, s e viszonyok kontextusában, azokkal együtt változó, de teljességgel objektív s különös (az árutesten tapadó cseleértékéhez hasonló) létezési módú, specifikusan társadalmi formameghatározottságot, társadalmi jelentéstartalmakat kapnak (lásd a *használati* tárgyak, épületek, bútorok, ruha stb. anyagának, formájának osztályszerű meghatározottságát, s érzékileg is kifejeződő emberi-társadalmi tartalmainak ebből eredő különbségeit).

Lukács az elemzés során számol ezzel az esztétikum szempontjából rendkívüli jelentőségű tényezővel is. Álláspontjának lényege az, hogy minél inkább egy csoport képviselője egyben a „partikuláris” egyén, annál jobban közeledhet az esztétikumhoz (az előbbi feltételeknek, ezek között elsősorban a megtervezettségéből eredő vizuális egységnek is megfelelően berendezett, s ezen túl még társadalmi reprezentatív célokra is használt lakótere). „Függetlenül attól — szögezi le Lukács —, hogy ez a tendencia mindig teljesen tudatosodik-e — gyakran a teljes tudatosságig emelkedik —, az az ember, akinek élettére esztétikailag reprezentatív válik, egy osztály képviselőjévé magasodik. Minél bensőségesebb a kapcsolat az egyén partikularitása és e reprezentáció között, annál tisztábban érvényesülhet az építésznek a belső tér megformálására és berendezésére adott társadalmi megbízatás, annál világosabbá és egyértelműbbé válik,

annál egységesebben és következetesebben vezethet *esztétikai* megoldáshoz.”⁸² (Az én kiemelésem — B. J.) Lukács egyben arra is rámutat, hogy az egyén és a társadalom közötti viszony *történelmileg változó*, s hogy e változásoknak messzemenő kihatásai vannak az esztétikum alakulására nézve: „Mindenekelőtt nem szabad elfelednünk — hangsúlyozza —, hogy az egyéni élet a kapitalizmus előtti társadalmakban sokkal szorosabban és közvetlenebbül függött össze társadalmi alapjaival, mint a kapitalizmusban. A saját céljaira építkező magánember ezt mint egy rend stb. tagja tette, és az építmény mindig sokkal erőteljesebben fejezte ki az illető réteg saját terét, mint a tulajdonos partikuláris tulajdonságait. Az itáliai városok palazzójára éppúgy érvényes ez, mint az antik villára vagy a középkori polgárházra.”⁸³

Ezzel szemben a fejlett kapitalizmus korszakában, már az a tendencia jut uralomra, hogy az egyén egyre inkább partikularizálódik, lakótere egyre inkább csak „kommercionális és technológiai irányelvek” alapján épül fel, „a belső terek nagysága, formája, beosztása stb. a közvetlenül gyakorlati célszerűség szempontjai szerint rendeződik el”; mindennek következtében — *annak ellenére, hogy ez a célszerűség* Lukács szerint az *osztályhelyzettől függően jelentősen módosul* — a magánházak belső terei, már nem emelkedhetnek fel az esztétikum színvonalára. „A magánházakat — hangsúlyozza Lukács — egyre fokozódó mértékben kommercionális és technológiai irányelvek szerint építik fel... A belső terek rendszerint *sematikusak és uniformizáltak*, gondoljunk a »bérkaszárnnyákra«. A teljességgel esztétikán kívüli tendenciák, amelyek már ösidők óta meghatározták a magánházak építését, most általánosan uralkodókká válnak. Ez nem tudja többé egy már magában véve *esztétikailag* meghatározott belső tér architektonikus jellegét hangsúlyozni, hanem szerencsés esetben is csak jól-rosszul alkalmazkodhat *egy esztétikailag semleges*, elvont partikuláris hasznosságokra törő térhez.”⁸⁴ (Az én kiemelésem. — B. J.)

A most vázolt gondolatmenet, amelyben Lukács itt (és számos más helyen) az egyén, osztály és társadalom történelmileg változó viszonyának az esztétikum fejlődésében játszott szerepére mutat rá, a lukácsi esztétikának ahhoz a vonulatához tartozik, amely a legnagyobb jelentőségű a marxista esztétika továbbfejlődésében. Éppen ezért megkísérelünk rávilágítani néhány olyan vonatkozásra, ami megítélésünk szerint e perdöntő jelentőségű metaesztétikai alapelv következetes érvényesítését akadályozza.

A zavaró tényezők közös elméleti gyökere két szorosan összefüggő mozzanatból tevődik össze: a) az épületek és a használati tárgyak esztétikumának az *esztétikailag tudatosan létrehozott művészi szépre* való korlátozása; b) ennek következtében az itt szereplő osztályfogalomnak a leszűkülése a mindenkori *uralkodó osztályok*ra.

Ha követjük Lukács idézett fejtegetéseit, világos, hogy a bérkaszárnnyák azért rekesztődnek ki az esztétikum birodalmából, mert nem esztétikai, hanem csak „kommercionális és technológiai” célkitűzések alapján jöttek létre, s mert ennek következtében (hasonlóan az antik Róma már ismert bérkaszárnnyáihoz) „sematikusak és uniformizáltak” — azaz, mert eszté-

tikai alapminőségük a *rút*. Valójában — mint erre már utaltunk — az *esztétikumot* sem általában, sem az építészetben nem lehet a *szépre* korlátozni, mert a *rút* — és a *rút* épület is — ugyancsak esztétikai minőségű s az utóbbi rútságából következően csak a *művészi* esztétikum határain kerül kívülre.

Az esztétikumnak ez a leszűkítése az előbb idézett fejtegetésben szereplő osztályfogalmat is a mindenkori *uralkodó* osztályokra korlátozza, azokra tehát, amelyek képviselőinek megvolt a lehetősége arra, hogy belső tereiket építőművésszel terveztessék meg, akik — Lukács példájánál maradva — a francia királyokhoz hasonlóan, ezeket a belső tereket társadalmi — reprezentációs — célokra használhatták, hálósobáikat államügyek intézésére szolgáló térre, dolgozósobáikat fogadósobákká változtathatták át. Természetesen ebben az utóbbi korlátozásban is megvan az az igen lényeges racionális mozzanat, hogy az osztálytársadalmakban a *művészi* esztétikum birtokosai (mind a műértés, mind a műtárgyak birtoklása értelmében) valóban az uralkodó osztályok képviselői voltak. Ebből azonban semmiképpen sem következik, hogy a mindenkori elnyomott osztályok tárgyi világa — a vályogputrik, a zsellérházak, a „slumok”, a palánkokkal övezett vasgyárban, cementgyárban, csavargárban a gépek, dinamók, a bérkaszárnnyák szoba-konyháiban a tört székek s repedt kályhák, a kis lábaskák, a mélyről párolgó bögrék, az újságpapíron fekvő száraz kenyér stb. — már a *valóságban* is ne fejeznék ki érzékletesen az egyszerű fiziológiai kellemesnél-kellemetlenlennél (szagok, ízek, hő- és hidegérzetek stb.) a társadalmiság összehasonlíthatatlanul magasabb szintjén levő — igaz, a műalkotások koncentrálttsági fokát elérni nem képes — társadalmi-emberi (s mivel ez érzékletesen-szemléletesen, mégpedig láthatóan-hallhatóan jelenik meg), *esztétikai*, jóllehet nem művészi tartalmakat, csak azért, mert e tárgyak nem esztétikai szándékkal jönnek létre, s mert emberi-társadalmi tartalmuk nem a természeti és társadalmi erők fölötti uralom, hanem az ezeknek az erőknek való alávetettség, kiszolgáltatottság, vagyis mert esztétikai minőségük nem a szépség, hanem a (ezzel keveredő, bonyolultan összefonódó) rútság.

Az ellentmondás nyilvánvaló: Lukács egyrészt elismeri, hogy a bérkaszárnnyáknak, a magánházak belső tereinek is megvan a maguk osztálymeghatározottsága, saját kifejezésével „nagyon messzire vezető osztályszerű differenciálódása”⁸⁵; ebből annak az előbbi tételének az értelmében, hogy minél bensőségesebb a kapcsolat az egyén partikularitása és az egyén mint egy osztály reprezentánsa között, minél inkább osztályszintű az adott belső tér tartalma, annál inkább válhat esztétikaivá — az következne, hogy a bérkaszárnnyák „osztályszerűen differenciált”, osztálytartalmat kifejező, de „sematikus és uniformizált” belső terei is esztétikai minőségű tárgyak, csak éppen *negatív* esztétikai értékűek. Ezt a teljességgel szükségszerű következtetést azonban nem engedik meg levonni azok a tételek (amelyek maguk ellentétben állanak az esztétikai valósággal is, Lukács más — már ismertetett — alaptételeivel is), melyek szerint először a berendezett belső tér esztétikuma = a pozitív formai értékekkel rendelkező, vagyis *szépen* berendezett belső terekkel, s másodszor, hogy az esztétikum = tudatos, esztétikai szándékkal, célkitűzésekkel létrehozott

tárgyakkal. Miután ezen az úton, a bérkaszárnnyák stb. egyébként elismert osztályjellege esztétikailag hatálytalannak lett minősítve, az ilyen s hasonló tárgyak magátólértetődően a partikularitás, az egyszerű érzéki kellemes szintjére csúsznak le, s értékük, objektív kritériumok híján — a környezetesztétika elméleti megalapozása szempontjából nézve sajnálatos módon — az egyén megfellebbezhetetlenül szubjektív ízlésítéletei önkényének lesz kiszolgáltatva. „A tárgyak kiválasztása — írja Lukács — és az ilyen jellegű belső terekben való elhelyezése csak partikuláris nézőpontokból indulhat ki... ebben az esetben a döntés vagy merőben technológiai-objektív, vagy tisztán személyes szubjektív. *Ha valaki egy adott környezetben jól érzi magát, akkor erről nem lehet vitázni vele*, végső soron kétségkívül saját partikuláris szubjektív érzése dönt.”⁸⁶ (Az én kiemelésem. — B. J.)

Marx a szóban forgó tárgyak társadalmi tulajdonságait, jelentéstartalmait — különösen a prekapitalista formációkban — nem a partikularitás, hanem a lényegi társadalmi általánosság szférájába tartozóknak, s emellett történelmileg változóknak tekinti: „a lovat és a kardot ott, ahol ezek az igazi létfenntartási eszközök — szögezi le ezzel kapcsolatban Marx — az igazi *politikai élethatalomként* is ismerik el. A középkorban egy rend emancipálva van, mihelyst viselheti a kardot. Nomád népeiségeknél a ló az, amely engem szabad emberré, s a közösség résztvevőjévé tesz.”⁸⁷ (Az én kiemelésem. — B. J.) Ez többek között az az elméleti alap, amelyre Marxnak az a számos helyen félreérthetetlenül kifejezett felfogása épül, hogy a nem művészi tárgyakkal is van valódi esztétikai (s nem csak „álesztétikai”) minőségük.

Láttuk, hogy az egyén és a társadalom viszonyának történelmi felfogása megtalálható Lukácsnál is. Ezt azonban az adott elemzések során először is nem viszi egészen következetesen keresztül, amennyiben egyrészt azt állapítja meg, hogy a prekapitalista formációkban „az építmény mindig sokkal erőteljesebben fejezte ki az illető *réteg* saját terét, mint a tulajdonos partikuláris tulajdonságait” (amiből saját kritériumai alapján is, ezek esztétikumának elismerése következne); másrészt — ezzel ellentétben — azt szögezi le, hogy „az esztétikán kívüli tendenciák” határozzák meg „*ősidők óta*” a magánházak építését. A leglényegesebb azonban az, hogy egy olyan történelmi fejlődésből, amelynek különböző szakaszaiban a magánházak és belső berendezésük egyes darabjai, az ő saját kritériumai szerint is, igen különböző mértékben kifejezett esztétikummal kellett, hogy rendelkezzenek, azt az *általános és elvi jelentőségű* következtetést vonja le, hogy e tárgyak „nagyon messzire vezető osztályszerű differenciálódásai” is „igen keveset változtatnak ezen az alapsémán”⁸⁸, vagyis esztétikailag semleges voltak, azon, hogy az ő esetükben „az esztétikai kritériumok közvetlen alkalmazásáról szó sem lehet”⁸⁹.

Az esztétikum modelljének vázlata.

A határprobléma megoldásának fő vonalai

A továbbiakban még röviden utalunk arra, amit részletesen majd csak egy következő — a jelen írás folytatását képező — tanulmányban fejthetünk ki.

Az „első megközelítés” szintjét meghaladva arról kell majd képet adnunk, mi a tartalma a „világszerűség” kategóriájának (ami az esztétikum határainak *döntő* kritériuma a lukácsi esztétikában), továbbá, hogyan érvényesül konkrétan ez a kritérium a határprobléma már ismert aspektusaiban (különös tekintettel az alany—tárgy olyan történelmi fejlődésvisszonylataira, amelyekről eddig az episztemológiai vonatkozások mellett még nem esett szó), végül arról, hogyan épül a „világszerűség” fogalma a nembeliség-mindennapiság kategóriáira. Az elemzés végeredménye, hogy az eddigiekben feltárt s a további ellentmondások, közvetlenül a lukácsi esztétikum-modell „kétszintes” voltában, a „nem-művészi esztétikum” fogalmának elvetésében, végső fokon pedig ennek a tagadásnak metaesztétikai alapjában a nembeliség-mindennapiság társadalomontológiai kategóriáinak bizonyos — részben már érintett — ellentmondásaiban rejlenek.

A folytatás második részében a határprobléma általunk javasolt megoldását, s az ezt megalapozó esztétikum-modell körvonalait vázoljuk. Eszerint az esztétikum meghatározott módon strukturált, „többszintes” rendszert alkotó szférája, a *kultúra*,⁹⁰ s továbbmenően a *társadalom* nagyobb nem esztétikai rendszereiben foglal helyet, mint ezek, viszonylag önálló részrendszere. Az esztétikum és a nem-esztétikai tevékenységi szférák (természetátalakító, természetvédelmi, gazdasági, politikai, erkölcsi, tudományos, nevelési stb. tevékenységek és objektivációik) között alapvetően a történelmileg törvényszerűen változó *társadalmi formák* által meghatározott és következésképpen szintén történelmileg változó viszony van, amelyet általában az egymásba való kölcsönös átmenet, az egymásban-lét, illetve a viszonylagos egymásonkívüliség különböző formái és fokozatai, és (az elidegenedés következtében) egymás kizárása jellemez. A mindenkor konkrétan adott társadalmi formameghatározottsággal bíró esztétikum és az ezt körülvevő nem-esztétikai szférák egymásba való átmenete — képszerűen ábrázolva a dolgot — azokon a már leírt csomóvonalakon keresztül megy végbe, amelyek e rendszerek centrumait egymással sugárirányban összekötik.

Amennyiben az esztétikum középpontjából indulunk ki (amelyben az *autonóm* művészetek helyezkednek el) a határok felé haladva olyan belső területeket, esztétikai alakzatokat érintünk, amelyekben — ismét csak erősen leegyszerűsítve az itt létrejövő viszonylatokat — azok a természetüket, értéküket tekintve magukban véve nem-esztétikai (technikai, gazdasági, politikai, erkölcsi, szexuális stb.) mozzanatok, amelyek az autonóm művészetekben még az esztétikai elvnek alárendelve, az esztétikumban megszüntetve-fenntartva vagy abban eltűnő (de ható) mozzanatokként léteztek, egyre külsőbbé, önállóbbá s dominánsabbá válnak, hogy miután átlépünk a különböző nem-esztétikai értékek szomszédos felségterületeire,

most már ezeknek a mindenütt sajátos, nem-esztétikai elvei rendeljék fokozatosan maguk alá (esetleg tegyék magukban eltűnő mozzanattá) az esztétikumot.

Az esztétikum tisztán formálisan véve az érzéki-szemléletes „különös-ség” birodalma. Ez a „különösség” azonban tartalmilag nem kéttényezős, nem egyszerűen a partikuláris, mindennapi egyén (mint „egyes”) és a „nembeliség” (mint „általános”) egysége, hanem háromtényezős: a) az „egyes”, mindaz, ami az egyén bio-pszichikai lényegi erőiben veleszületett adottság, egyszerű, megismételhetetlen (akár „mindennapi”, akár nem); az „általános” egyrészt b) az *emberi* (alanyi-tárgyi, anyagi-szellemi) *lényegi erő*eknek az a gazdagsága, ami a történelem során társadalmilag felhalmozódott, s amit az egyes egyének velükszületett adottságaik s döntően társadalmi-történelmi helyzetük által meghatározottan, különböző mértékben, mélységben sajátíthatnak el. Az „általános” másik mozzanata c) az előbbi kettő között mintegy középen álló, történelmileg változó, specifikus *társadalmi forma*, amely behatolva mind az egyéni, mind pedig a társadalmi-emberi lényegi erőkre, s mint társadalmi tartalmakat mindenkor konkrét társadalmi formameghatározottsággal ruházza fel őket, s alapvetően determinálja egymáshoz való viszonyukat, egymásba való átmene-tüket, illetve egymásonkívül-maradásukat, egymástól való elidegenedésü-ket. A társadalmi formáknak a társadalmi-természeti tartalmakhoz való vi-szonya szintén történelmileg törvényszerűen változó, fejlődő. Ebben a fej-lődésben (egészen durván, az egyébként igen fontos részletektől most elvo-natkoztatva, csak a legfőbb vonalakra szorítkozva) három nagy — tézist-antitézist-szintézist képező — szakaszt különböztethetünk meg:

a) a társadalmi tartalom és társadalmi forma (az emberi lét s lényeg) kezdeti *egységét*, a *természetiség* dominanciája alapján (ahogyan ez az ös-közösségi, a „természetadta” társadalomban megvalósul, ahol a „társadalmi” viszony még jóformán egyenlő a természetes, vérségi, rokoni viszo-nyokkal, kötelékekkel);

b) a társadalmi tartalmak és a társadalmi forma (lét-lényeg, egyén-tár-sadalom) fokozódó elkülönбöződését az osztálytársadalmakban, melynek csúcspontja a *társadalmi tartalom és a társadalmi forma egymástól való általános elidegenedése*, az idegen, dologi, tökeformát öltött társadalmi vi-szonyok (emberi lényeg) uralma, az önmaguktól, egymástól s lényegüktől a társadalomtól elidegenült, eldologiasult egyének fölött;

c) a *társadalmi tartalom és társadalmi forma új, magasabb, harmonikus egysége*, a természeti-egyéni társadalmasulása és a társadalom természe-tiesülése-egyeniesülése útján, a társadalmiság természet fölötti dominan-ciája alapján.

Axiológiaiilag, a történelem és az érték dialektikáját tekintve, a három szakaszon mintegy „vörös fonálként” a *szabadság* (és a vele bonyolultan összefonódó, negatív értékelőjelű ellentéte az *alávetettség*) ellentmondásos fejlődése húzódik végig, hogy a harmadikban, a kommunizmusban, „a szabadság igazi birodalmában” elérje a maga viszonylag ellentmondás-mentes, harmonikus kibontakozását. A szabadság a legátfogóbb érvényű érték s mérték minden egyes történelmi korszakban, minden egyes érték-területen sajátosan módosult formákban van adva; az esztétikum szférá-

jában mint *szemléletesen megjelenő* szabadság képezi a legfőbb esztétikai értéket s mértéket.

Ami mármost az esztétikum határait illeti: azon a soron, amelyen az esztétikai különösség „egyes” (természeti, egyéni, érzéki) oldalai lesznek történetileg, illetve logikailag egyre dominálóbba, az esztétikum „alsó” határai felé közeledünk, áthaladva közben az autonóm művészeteknek, az alkalmazott művészeteknek, majd a nem-művészi esztétikumnak a társadalmi életben és a külső természetben megjelenő s tartalmukban (részben joggal, részben jogtalanul) egyre elvontabban általános, illetve egyre partikulárisabb, s (részben) e tartalmakat érzékiileg egyre „halványabban” megjelenítő alakzatain. Ezen az úton jutunk el az esztétikum „alsó” határához (határsávjához), amelyen belül az ún. „*elemi*” esztétikai minőségek (az olyan vizuális és auditív „elvont formák”, mint a geometrikus alakzatok, tiszta színek, tónusok, látható és hallható ritmika, egyes zenei hangok s akkordok stb.) helyezkednek el. Ezekre az emberi-társadalmi (érzelmi-hangulati) jelentéstartalomnak a vizuális és auditív (tehát még az „*elméleti*” érzékszervek számára adott) érzéki formával mint „egyes”-sel teljesen egybeeső magasfokú elvont általánossága és ennek az érzéki formának a konkrét értelmi-fogalmi jelentésmozzanatokat kizáró uralma, dominanciája a jellemző. Az alanyi oldalon az „elemi” esztétikai tárgyaknak olyan általánosan emberi — nem művészi, de még esztétikai — képességek felelnek meg, mint amilyenek a *színérzék* és a *zenei hallás*, amelyek közül az előbbit Marx mint az arany és ezüst tárgyként adott „esztétikai tulajdonságainak” megfelelő alanyi képességet, a „szépérzék *leginkább közkeletű* formájának”⁹¹ (az én kiemelésem — B. J.) — ami semmi más, mint az esztétikum alanyi oldalon fellelhető alsó határa — nevezi. E határ túlsó oldalán terül el (az egyszerű fiziológiai) *kellemesség* birodalma, amelyen belül a súlypont a társadalmiától még inkább a természeti, a biológiai-vegetatív irányába tolódik el mind az objektumban, mind a szubjektumban, ami — többek között — abban is kifejeződik, hogy az érzéki oldalt itt már nem a látás és a hallás (tehát nem a leginkább társadalmasult, emberiesült „elméleti” érzékszervek), hanem az olyan „gyakorlati” érzékszervek képviselik, mint amilyenek a tapintás, szaglás, ízlelés, hőérzékelés stb., amelyeknek — noha az utolsó kivételével mindegyiknek megvan, meglehet a maga kulturált formája — még sincsen, s már elvileg nem is lehet, olyan magas szinten társadalmasult alakja, mint amilyen a látás és hallás esetében az ún. festői látás s a zenei hallás.

Az a másik sor viszont, amelyen megfordítva, az esztétikai különösség „általános” oldalai lesznek egyre dominálóbba, az esztétikum „felső” határaihoz visz el bennünket, azokhoz, amelyekben túl már ama nem esztétikai tevékenységi szférák terülnek el, amelyekben (mint pl. a természet- és társadalomtudományokban, a gazdasági, politikai, erkölcsi stb. tevékenységekben és objektivációikban) már nem az egyéni sajátosságok szerint módosult, hanem a tisztábban általános társadalmi, osztályjellegű lényegi erők működnek, tárgyasulnak. Ezen a soron találjuk — még az esztétikumon belül — azokat a belső szférákat, képződményeket, amelyekben — ismét csak az adott szféra történelmileg változó immanens termé-

szetének megfelelően, s ezért joggal, vagy e természettel ellentétben, s ezért értécsökkentő következményekkel (mint pl. a sematizmus esetében) — nő az általános, az emberi, illetve a társadalmi, az osztályszerű részaránya.

A harmadik sor az, amelyen fölfelé haladva nemhogy bárhol is elérnénk és átlépnénk az esztétikum határait, hanem ellenkezőleg, az esztétikai jelleg egyre kifejezettebb és az esztétikai érték egyre magasabb szintjeit hagyjuk elvileg végtelenül magunk mögött. Itt ellentétben az előző két sorral, a szemléletes különösség (ahelyett, hogy benne az egyes és általános ellentéteinek egysége felbomlana azáltal, hogy hol az ellentmondás általános, hol pedig az egyes oldala uralkodik fokozatosan el, a másikat egészen maga alá rendelő mértékig) egyre intenzívebbé lesz, mégpedig a fő tendenciát tekintve oly módon, hogy benne az egyes egyre egyénibbé, megismételhetetlenebbé, az általános egyre átfogóbbá, lényegibbé, koncentráltabbá, a kettő közötti tartalom-forma viszony pedig egyre adekvátábbá (az érzéki forma „átlátszóbbá”, kifejezőbbé) válik. Ez a sor tehát az esztétikum alsó határától, a még „különösnek” számító emberi-társadalmi lényeg „leghalványabb” érzék megjelenési formáitól, a művészi esztétikum legkiemelkedőbb csúcsaihoz, a művészen egyéniesült, a műalkotásban tárgyiasult, szemléletesen megjelenő és végül a mű hatására a befogadókban ismét alanyiasult-társadalmiasult, s a kor legmagasabb színvonalán álló *szabadsághoz* vezet.

JEGYZETEK

¹*Gyertyán Ervin*: Utószó Lukács-tanulmányaimhoz, és *Sziklai László*: Lukács György tanulmányozásáért. *Kritika*, 1974. 7. sz. 14—17. old.

²*Marx—Engels Művei*. 3. köt. Budapest 1960. 9. old.

³*Marx—Engels Művei*. 27. köt. Budapest 1971. 400. old.

⁴*Marx—Engels Művei*. 46/1. köt. Budapest 1972. 168. old.

⁵Ez nemcsak a szavak, hanem a fogalmak különbsége, méghozzá a marxismusban centrális szerepet játszó osztályfogalommal kapcsolatban. Marx egy szerzőről, aki-nek írásművét a Kommunista Kiáltvány „rossz vulgarizálásának” nevezi, mint jellemzőt jegyzi meg: „(A fickó pl. »rendnek« nevezi a munkásosztályt.)” — *Marx—Engels Művei*. 30. köt. 310. old.

⁶*Kritika*, 1974. 7. sz. 16. old.

⁷*Marx—Engels Művei*. 3. köt. 9. old.

⁸*Marx*: Gazdasági-filozófiai kéziratok. Kossuth Könyvkiadó 1962. 145—146. old.

⁹Ugyanott, 146. old.

¹⁰*Marx—Engels Művei*. 46/I. köt. 28. old.

¹¹Ugyanott.

¹²Ugyanott.

¹³Ugyanott, 150. old.

¹⁴Ugyanott, 153. old.

¹⁵Ugyanott, 148. old.

¹⁶*Marx*: A tőke. I. Szikra 1955. 79. old.

¹⁷*Marx—Engels Művei*. 46/I. köt. 153. old.

¹⁸*Marx—Engels* Művei. 1. köt. 512—513. old. — Hemingway egyik novellájában művészi módon tárja fel „a nembeliségnek a cserében rejlő alapszerkezetét”. — „Mikor meglátott bennünket az ajtóban, a csapos felnézett, aztán átnyúlt az üvegfedőért, és rátette őket a két »hidegfalatos« táltra.

— Egy sört kérek — mondtam. Lecsapolta, fakéssel lecsapta a habot, s nem engedte ki a poharat a kezéből. Mikor letettem a pénzt a pultra, odatolta hozzám a sört.

— Magának? — kérdezte Tomtól.

— Sört.

Lecsapolta ezt is, levágta a habot, s mikor meglátta a pénzt, áttolta a sört Tomhoz.

— Mi baja? — kérdezte Tom.

A csapos nem felelt. Átnézett a fejünk fölött és odaszólt valakinek, aki éppen bejött:

— Mi tetszik?

— Rozspálinka — mondta a jövevény. A csapos odatett egy üveget, egy poharat meg egy pohár vizet.

Tom leemelte az üvegfedőt az egyik hidegfalatos edényről...

— Nem — mondta a csapos és visszatette az üvegfedőt az edényre. Tom még kezében tartotta a villás végű faollót. — Dugja vissza — mondta a csapos.

— Majd mindjárt megmondom, hová — mondta Tom.

A csapos kinyújtotta kezét a pult alatt s közben mindkettőnket szemügyre vett. Letettem a pultra ötven centet, erre kiegyenesedett.

— Mi tetszik? — kérdezte.

— Sör — mondtam, s erre még csapolás előtt levette a fedőt mind a két edényről.” — *Ernst Hemingway*: Világnak világa. Elbeszélések. Európa Könyvkiadó 1973. 232. old.

¹⁹Magyar Filozófiai Szemle, 1974. 1. sz. 11—12. old.

²⁰Ugyanott, 24. old.

²¹Ugyanott, 9. old.

²²Ugyanott, 67. old.

²³Ugyanott, 29. old.

²⁴*Lukács György*: Az esztétikum sajátossága. 2. köt. Akadémiai Kiadó 1965. 502. old.

²⁵Ugyanott, 503. old.

²⁶*Marx—Engels* Művei. 46/I. köt. 368—369. old.

²⁷*Marx—Engels* Művei. 3. köt. 29. old.

²⁸Ugyanott.

²⁹*Lukács György*: Az esztétikum sajátossága. 2. köt. 521. old.

³⁰Magyar Filozófiai Szemle, 1969. 5. sz. 742. old.

³¹*Lukács György*: Az esztétikum sajátossága. 1. köt. Akadémiai Kiadó 1965. 534. old.

³²Ugyanott, 532. old.

³³*Lukács György*: Az esztétikum sajátossága. 2. köt. 523. old.

³⁴*Lukács György*: Az esztétikum sajátossága. 1. köt. 168. old.

³⁵Magyar Filozófiai Szemle, 1969. 5. sz. 742. old.

³⁶*Lukács György*: Az esztétikum sajátossága. 2. köt. 518. old.

³⁷*Lukács György*: Nagy orosz realisták. Szikra 1946. 79. old.

³⁸Ugyanott, 120—121. old.

³⁹A pozitív értékek nagyságának növekvő sora és a negatív értékek nagyságának csökkenő sora nem tartozik az esztétikum határának problémájához. Ez belső kérdés, mert az utóbbi sor (egyre kevésbé rút, egyre kevésbé művészietlen) egy ponton átcsap a pozitív értékek növekvő sorába, amelyről pedig már láttuk, hogy elvileg végtelenül növe is az esztétikumon belül marad.

⁴⁰Lukács György: Az esztétikum sajátossága. 1. köt. 742. old.

⁴¹Lukács György: Az esztétikum sajátossága. 2. köt. 591. old.

⁴²Ugyanott, 563—627. old.

⁴³Ugyanott, 600 old.

⁴⁴Ugyanott, 595. old.

⁴⁵Ugyanott, 607—608. old.

⁴⁶Lukács György: Az esztétikum sajátossága. 2. köt. 234. old.

⁴⁷Ugyanott, 377. old.

⁴⁸Ugyanott, 391. old.

⁴⁹Ugyanott, 391. old.

⁵⁰Lukács György: Az esztétikum sajátossága. 1. köt. 738. old.

⁵¹Lukács György: Az esztétikum sajátossága. 2. köt. 379. old.

⁵²Ugyanott, 398. old.

⁵³Ugyanott, 399. old.

⁵⁴Ugyanott, 434. old.

⁵⁵Lukács György: Az esztétikum sajátossága. 1. köt. 407—431. old.

⁵⁶Ugyanott, 413. old.

⁵⁷Ugyanott, 421. old.

⁵⁸Ugyanott, 428. old.

⁵⁹Lukács György: Az esztétikum sajátossága. 2. köt. 428. old.

⁶⁰Ugyanott, 428—429. old.

⁶¹Ugyanott.

⁶²Ugyanott, 429. old.

⁶³Ugyanott.

⁶⁴Ugyanott, 429. old.

⁶⁵Ugyanott, 428. old.

⁶⁶Ugyanott.

⁶⁷Marxista—leninista esztétika. Kossuth Könyvkiadó 1969. 314—315. old.

⁶⁸Ugyanott, 399. old.

⁶⁹Lukács György: Az esztétikum sajátossága. 2. köt. 433—434. old.

⁷⁰Ugyanott, 435. old.

⁷¹Ugyanott, 430—431. old.

⁷²Ugyanott.

⁷³Ugyanott, 435. old.

⁷⁴Ugyanott, 393. old.

⁷⁵Ugyanott, 399. old.

⁷⁶Ugyanott.

⁷⁷Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok. 50. old.

⁷⁸Ugyanott, 430. old.

⁷⁹Ugyanott, 74. old.

⁸⁰Marx—Engels Művei. 30. köt. 309. old.

⁸¹Lukács György: Az esztétikum sajátossága. 2. köt. 431. old.

⁸²Ugyanott, 436. old.

⁸³Ugyanott, 397. old.

⁸⁴Ugyanott, 436. old.

⁸⁵Ugyanott.

⁸⁶Ugyanott, 437. old.

⁸⁷*Marx*: Gazdasági-filozófiai kéziratok. 86. old.

⁸⁸*Lukács György*: Az esztétikum sajátossága. 2. köt. 436. old.

⁸⁹Ugyanott, 437. old.

⁹⁰E rendszer leírását lásd *Barna József*: A kultúra, a kulturális tevékenységek rendszere. Társadalomtudományi Közlemények, 1973. 1—2. sz.

⁹¹*Marx—Engels*: Művészetről, irodalomról. Budapest 1966. 65. old.

A tudományos-technikai forradalom néhány ideológiai kérdéséről

A tudományos-technikai forradalom problémája jelentős helyet foglalt el az utóbbi évek társadalomtudományi irodalmában. E mögött az érdeklődés mögött nyilvánvalóan fontos társadalmi szükségletek és érdekek húzódnak meg. Magának a problémának intézményes kutatása sem maradt meg a szűkebb értelemben vett, a folyamatok kibontakoztatásán munkálkodó tudományos kutatás területén.

A tudományos-technikai forradalomról szóló marxista irodalomban külön hangsúlyt kapott az ideológiai szempont is; részint azzal a tudatos szándékkal, hogy a téma társadalmi időszerűsége és fontossága a lehető legszélesebb körökben tudatosodjék, részint pedig azoknak a polémiáknak a révén, amelyek a tudományos-technikai forradalom polgári interpretációival, értelmezéseivel kapcsolatban bontakoztak ki.

Ezekben a polgári értelmezésekben két szint különböztethető meg. Az egyik a tudományos-technikai fejlődés polgári értelmezésének marxi értelemben vett ideologikus jellege — tehát az a fonák tudat —, amellyel a polgári világ minden történelmi folyamatot átél és értelmez. E tudat elmentmondásossága ezen a szinten elméleti-módszertani hiányosságként jelenik meg, amely mint ilyen, apologetikus tartalmakat von maga után. Ugyanakkor itt vetődnek fel azok a dilemmák, perspektíva-problémák is, amelyekkel a modern polgári kultúrának ismételten meg kell küzdenie, s amely a polgári elméletek lényeges formaváltozásaival jár együtt. Ezeket a formaváltozásokat sajátosan módosította, és módosítja ma is a szocialista fejlődés gyakorlati folyamata.

A másik — az előbbitől nem független — szintet az ideológia szférájának a modern kapitalizmus uralmi rendszere által kialakított, a szocialista fejlődéssel és ideológiával közvetlenül, politikailag konfrontáló formái képezik. Itt már a tőkés rendszer védelme és a szocialista rendszer támadása tudatos ideológiai és propagandisztikus célként van jelen, közvetlenül a szocializmus uralmi rendszere ellen irányulva.

A mai polgári tudományos-technikai forradalom ideológiákat csak e két szint összefüggésének és összejátszásának folyamatában tudjuk konkrétizálni. Az ideológus számára valóságos dilemmát okozhat a tudományos-technikai fejlődés átfogó és egyúttal szerteágazó társadalmi következmé-

nye. Ez utóbbi ugyanis olyan fejleményekkel jár, amelyek egy korábbi társadalmi-ideológiai reflexió és önreflexió, vagy éppen gyakorlati-politikai szándék és törekvés keresztezőjének bizonyulhatnak és bizonyulnak is a valóságban. Emellett azt is figyelembe kell venni, hogy a tudományos-technikai fejlődés eredményeképpen a társadalmi termelés folyamatában előálló nagyfokú társadalmasulási-intézményesülési folyamat egyáltalán nem vezetett közvetlenül a tőkés termelési mód akut válságára, hanem olyan lehetőségeket is teremtett — mindenekelőtt a tőkés termelési mód Marx által leírt, és a klasszikus kapitalizmusra nézve egyértelműen helytálló „természetadta” jellegének a meghaladási lehetőségét nyújtva —, amelyek felhasználásával a kapitalista világ nagyon kockázatos válságperiódusokat volt képes átvészelní. Ezek együttes figyelembevételével érthető meg, hogy a modern tőkés fejlődés keretén belül is adva van a történelmi-társadalmi alap annak a polgári ideológiai látszatnak az „igazolására”, hogy a tudományos-technikai fejlődés, a technikai haladás teremti meg azt az egyetemességet, amely állítólag végül is meghaladottá teszi, partikulárisává nyilvánítja a korábbi szinten korszakos jelentőségűnek tekintett kapitalizmus—szocializmus ellentétet.

A polgári tudatban ez a folyamat egyáltalán nem valamiféle diadalünep keretében zajlik le. Az ipari társadalomról és az ún. posztindusztriális társadalomról szóló elméletek nemegyszer árulkodnak pesszimizmusról és irányítévesztésről, s a polgári ideológia jellegzetes válságtüneteit mutatják.

Ugyanakkor azonban azok az elméleti-módszertani alapok, amelyek az említett értelmezésekhez vezetnek, magától értetődően a polgári propaganda közegének tartalmaivá válhatnak. Ha ma például az imperializmus politikai-ideológiai stratégiájában — a békés egymás mellett élés politikájának kibontakozása révén — olyan új forma vált jelentőssé, mint a konvergenciaelmélet (amely korábban még elsősorban a másik szinten, a liberalizmus eszményei felől közeledő ideológus szkeptikus hangulatainak kifejezőjeként lépett fel), akkor nem tekinthető többé esetlegesnek, hogy a társadalmi fejlődés vonatkozásában a tudományos-technikai forradalmasodást túlértékelő, misztifikáló elmélet szükségszerűen elveszíti „ártatlanságát”, s akarva, nem akarva a szándékolt polgári propaganda eszközévé válhat. Amikor a polgári propaganda a szocialista fejlődés ma még befejezetlen, nyitott gyakorlati-politikai kérdéseinek „problematizálására” helyezi a hangsúlyt, magának a polgári propagandának a centruma is áthelyeződik, közelebb kerül a társadalmi folyamatok elemzésének és irányításának tudományos és gyakorlati erőfeszítéseket igénylő területeihez, és elsősorban a fejlődés irányára és tartalmára kérdez rá. Éppen ezért minden tudományos megalapozottságra törő polgári elmélet, amely e társadalmi folyamatok elemzéséhez kapcsolódik, potenciális tartalomként jön számításba a propagandaértelemben vett konvergencia-ideológia tartalommal való kitöltésére és konkretizálására. S mivel a tudományos-technikai forradalom polgári elemzéseiben a technikai fejlődés és a társadalmi formáció viszonya rejtve marad, maga is kínálja a lehetőséget e konvergenciaelmélet konkretizálására.

Azzal ugyanis, hogy a társadalmi formáció és a tudományos-technikai forradalom viszonya megoldatlan marad, a tudományos-technikai fejlődés konkrét történetisége a tudományos-technikai fejlődés általános törvényszerűségévé absztrahálódik. A tőkés forma, amely olyan ellentmondásossá teszi a termelőerők fejlődését, eltűnik mint meghatározó tényező a polgári elméleteknek a kérdést elemző írásaiban. Ezzel azonban a termelőerők fejlődésének, a tudományos-technikai fejlődésnek valóságos mozgatórugója negligálódik, s maga a tudományos-technikai fejlődés vagy „forradalom” válik immár a történelmi fejlődés tényleges demiurgoszává. A történelmileg meghatározott, a feltételes, ily módon független változóvá, feltétlenné válik, s mint szuverén követelményrendszer állítja magát szembe a társadalom formájával és értékrendszerével.

Konkrétabb történelmi összefüggésbe helyezve a kérdést, nyilvánvaló, hogy valójában a tudományos-technikai fejlődés úgy veszíti el alternatív lehetőségeit, hogy egyetlen lehetőségévé a tőkés keretek közötti valósága válik. Így azonban nagy történelmi alternatívák, a szocializmus és a kommunizmus kérdése mosódik el, vagy éppen negligálódik. E nagy történelmi alternatívákat elmosó tendenciái révén azután a tudományos-technikai forradalom ideológiák könnyűszerrel konkretizálhatók a burzsoá propaganda szükségletei szerint.

Ami mármost a tudományos-technikai forradalommal kapcsolatos marxista igényű elemzéseket illeti, a kérdés helyes elméleti megválaszolása, azaz a tudományos-technikai forradalom társadalomfilozófiai helyének tisztázása mellett nem hagyhatók figyelmen kívül azok a sajátos körülmények sem, amelyek a tudományos-technikai forradalomnak a szocializmus fejlődési folyamatába való beillesztését megszabják — gyorsítják vagy hátráltatják. S végül nem hagyhatók figyelmen kívül az ideológiai konfrontáció szempontjai sem, különös tekintettel az említett sajátosságokra.

Nyilvánvaló azonban, hogy a szocializmusban a tudományos-technikai forradalom folyamatának kibontakoztatásához kötődő és ebben közreműködő társadalmi érdekek és szükségletek korántsem tekinthetők közvetlenül egybeesőknek. Ezek az érdekek és szükségletek különböző — belső és külső — összetevőkre bonthatók fel. Elég itt arra utalnunk, hogy a szocialista gazdaság fejlődési ütemének optimalizálása különböző tendenciák keresztteződési pontjaként határozható meg, amelynek kijelölése a távlati tervezés szempontjából fontos politikai gazdaságtani feladat. Eközben figyelemmel kell kísérni a gazdasági fejlődés és növekedés nemzetközi mutatóit, s ennek (nyilván több szempontból is szorító és kényszerítő) hatását saját népgazdaságunk fejlődési ütemére; mobilizálnunk kell a társadalmi termelés dinamizmusának kulturális és politikai szempontból korántsem egységes komponenseit; meg kell találnunk a helyes arányt a prognosztizálható távlati követelmények és a szűkebb jelen közvetlenebb szükségletei és igényei között. De túl az ökonomia szférájának szempontjain, az általában vett tudományos-technikai fejlődés követelményein, külön integrálandó érdekekként lép fel a politikai és szociális szempont, amely az össztársadalmi folyamatok szélesebb politikai és kulturális spektrumából fogalmazza meg követelményeit. Ezzel azonban egyúttal alternatív lehetőségek konkretizálására kényszeríti magának a gazdasági növekedésnek érdekét is, ar-

ra ösztönözve, hogy ezeknek az általánosabb érdekeknek megfelelően illeszkedjék bele a társadalmi praxis egészébe. Az optimalizálás pusztán ökonómiai technikai kérdése így még egyszeri átgondolást igényel, most már azonban nem magának a gazdasági növekedés szférájának a körében maradva, hanem a szocialista forradalmi gyakorlat értékrendszerének a szempontjából. S hogy ez a két érdek ma mennyire nem esik közvetlenül egybe, arra még vissza fogunk térni. Csak pusztán politikai-ideológiai szempontként említjük itt meg, hogy éppen ez a differenciálás hiányzik a polgári tudományos-technikai forradalom ideológiákból. Bizonyára nem tévedünk, ha a technokrata értelmezés és a marxista társadalomfilozófia szemszögéből való átgondolás közti lényegi eltérést módszertanilag éppen ennek a különbségtételnek az elmulasztásában, illetve megtételében jelöljük meg.

Ennek a fontos differenciálásnak az elmulasztása olyan következményekkel járna a marxista tudományos-technikai forradalom irodalomban, hogy újrafogalmazódnának a polgári tudományos-technikai forradalom interpretációk tartalmi-módszertani hiányosságai. Megismétlődhetnek azok a rossz végletek, amelyekben maga a polgári reflexió mozog. Ezzel a marxista társadalomtudomány egységes pozíciója bomlana fel, szét hullva egyik oldalon szakmai, praktikus-közvetlen problémák megoldását szolgáló szervezési elméletekre és tervekre, a másik oldalon viszont — egy nagyfokú ürességgel — az ideológia követné hol aktualizáló, hol túlabstraháló végletekkel a gyakorlati folyamatot. Elhomályosulna az az egységes módszertani alap, amely mind a marxista filozófia, mind pedig a társadalomtudományok gondolati építkezését megszabja. Pedig, mint említettük, a polgári ideológia mai, velünk konfrontáló áramlataiban olyan kihívás fogalmazódik meg, amelyre nem tudunk adekvát választ adni, ha nem tisztázzuk kellőképpen ennek a módszertani alapnak a jellegzetességeit.

Mármost az ideológiai problémák és összefüggések itt jelzett bonyolult együtteséből két mozzanat jut kitüntetett szerephez a tudományos-technikai forradalom vonatkozásában. Az egyik a tudományos-technikai forradalom fogalmi megragadását illeti, s annak a kérdése, hogy mennyire kapcsolható szervesen e fogalom az elmélet és gyakorlat egységének követelményéhez. Ez a kérdés tulajdonképpen megtalálható a mai tudományos-technikai forradalom irodalomban. Am ellentmondásos megválaszolását jelzi, hogy részben szocialista és kapitalista alternatíváról beszélünk, részben pedig használatba jött e tudományos-technikai forradalom fogalom, mint a kommunizmus kategóriája. A másik mozzanat azokat a meghatározottságokat és jellegzetességeket jelenti, amelyek társadalmunk jelenlegi fejlettségi szintjéből, struktúrájából és a nemzetközi feltételekből eredően a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának szocialista útját konkretizálják. A továbbiakban e két kérdést vizsgáljuk meg közelebbről.

Ha a tudományos-technikai forradalom fogalmi megragadására törekszünk, akkor e folyamat alatt mindenekelőtt a társadalom termelőerőinek általános kibontakoztatását értjük. A társadalmi-termelési folyamat tudo-

mányos alapokra helyezése elhatároló fontosságú a társadalomra mint totalitásra: megváltoztatja általános alapjait, a struktúra egyes elemeinek egymáshoz való viszonyát, és megkérdőjelezi a társadalmi tevékenység korábbi, általa túlhaladottnak nyilvánított formáit. De mindenekelőtt olyan tendenciának tűnik, amely látszólag önmagában vett erőtenyezőként hatva ellentmondást tételez minden más, „belső logikájának” érvényesülését gátló tényezővel szemben. Ha például a tudományos felfedezés és a felfedezés technológiai hasznosítása közti rés minimálisra szűkült, vagy esetenként el is tűnt a 19. század és a 20. század elejéhez képest, akkor ez a termelőerők fejlődésének felgyorsult dinamizmusára utaló jellemző szuverén célkitűzésként jelenhet — és jelenik is — meg a társadalmi termelés különböző szükségleteinek és érdekeinek közvetítésével, kritikailag viszonyulva minden más tényezőhöz — legyen ez szervezetlenség, bürokratizmus és egyéb gátló jelenség —, amely egy adott területen a már történelmileg leszűkített rést tágasabbá teszi.

Azonban már önmagában az a tény, hogy e dinamika valósága szükségletek és érdekek közvetítését feltételezi, figyelmeztet arra, hogy feloldhatatlan absztrakciókba keveredhetünk, ha e tendenciát a társadalmi folyamatokat, a társadalmi dinamizmust meghatározó „szubjektumként” tételezzük. Ugyancsak furcsa közvetítésre jutnánk, ha a termelőerők mindenkorai fejlettségi szintjéből adódó potencialitást egyszerűen öncélként értelmeznénk, amely mintegy életre kelt szubjektumként követelné meg érvényesíteni egyre gyorsuló (és *elvileg* határtalanul gyorsuló!) körforgását, elnyomva és háttérbe szorítva ezzel az össztársadalmi fejlődés és az emberi haladás minden más, nem innen indító értékrendszerét. S hogy a célkitűzéseknek ez a „rossz végtelenje” ma mégis ott lappang a különböző nem marxista, mindenekelőtt a technokrata jellegű tudományos-technikai forradalom értelmezésekben, ennek magyarázatához a társadalmi tevékenységben elkülönülő és intézményesülő — vagy éppen intézményesülésre törő — sajátos szükségletek és érdekek eredetének és lényegi struktúrájának a feltárására van szükség. A termelőerők fejlődésének valóságos dinamikája ugyanis nem egy — a termelőerő általános fogalmából indító — részfolyamatból, egy tárgyszerűen kimutatható eredményből, hanem a társadalmi *formából* értelmezhető csak helyesen. A társadalmi formációból tehát, amely megteremti a technikai fejlődés tudományos-technikai elemei között az összefüggést és egyúttal produkálja magát a folyamatot is, anélkül azonban, hogy ez a közvetlen eredményben mint materiális, tisztán technikai-technológiai tényezőkben tettenérhetően jelen lenne. Ezért a tudományos-technikai forradalom kapcsán fontos technikai-technológiai szakaszolásokat végezhetünk el, de így nem juthatunk el a tudományos-technikai forradalomnak mint társadalomfilozófiaiag releváns kategóriának lényegéhez. Ezen a vonalon ugyanis egy végtelen processzussal találjuk magunkat szemben, amelyben minden (szintetikus anyag- és energiaforrásbeli, technológiai stb.) újdonság minőségi ugrásként jellemezhető. Ezt Marx általánosan a termelőerők forradalmasodásának, pontosabban állandó átváltozásnak (Umwälzung) nevezi, s benne egyrészt a folyamaton (és ezen belül a tárgyszerűséget tekintve az állandó megszűnésen), másrészt a folyamat általános eredményén van a

hangsúly. „Ha a polgári társadalmat — írja Marx — nagyjában és egészen vesszük szemügyre, akkor a társadalmi termelési folyamat végső eredményeként mindig maga a társadalom jelenik meg, azaz maga az ember, a maga társadalmi vonatkozásaiban. Mindaz, aminek szilárd formája van, mint termék stb., csak mozzanatként, eltűnő mozzanatként jelenik meg ebben a mozgásban. A közvetlen termelési folyamat maga itt csak mozzanatként jelenik meg. A folyamat feltételei és tárgyasulái maguk is egyaránt mozzanatai annak, és a folyamat szubjektumaiként csak az egyének jelennek meg, de az egyének egymásra való vonatkozásaikban, amelyeket ők éppúgy újratermelnek, mint újjátermelnek. Saját állandó mozgási folyamatuk, amelyben épp annyira megújítják magukat, mint a gazdaság világát, amelyet létrehoznak.”¹

Részben tehát a közvetlen termelési folyamat a maga termékeivel mint eltűnő mozzanatokkal, s ezért ez utóbbiakról jól megkülönböztethető módon, általános eredményeivel (emberi tartalmával), részben pedig az ember, a maga társadalmi vonatkozásaiban mint végső eredmény és a kétőnek történelmileg a kapitalizmus által teremtett összefüggése — ezek adják meg a tudományos-technikai forradalom társadalmi meghatározottságának a marxizmus számára döntő fontosságú, s egyúttal egymástól szétválaszthatatlan elemeit. A két elem szétválasztása ezért egy fontos történelmi összefüggés felbontását jelenti. Ez a felbontás azonban elvonatkoztató jellegéből következőleg eredményét tekintve is absztrakció. Az *eredményre* hivatkozik, ennek belső lehetőségeit tárja fel. Indokoltságát pedig az adja, hogy tiszta formában hoz felszínre olyan rejtett összefüggéseket, amelyek a valóság felszíni elmentmondásai mögött háttérben maradnak, vagy ellentmondásos módon érvényesülnek. Másrészt: az elméleti absztrakció révén lehetségessé válik a folyamatnak új érdekekkel és szükségletekkel való összekapcsolása is. Módszertanilag ebben az összefüggésben is Marx fogalmaz a legvilágosabban: „Valójában azonban, ha a korlátolt polgári formát lehántjuk, mi egyéb a gazdaság, mint az egyének szükségleteinek, képességeinek, élvezeteinek, termelőerőinek stb. az egyetemes cserében létrehozott egyetemessége? mint a természeti erők — mind az úgynevezett természetnek, mind az ember saját természetének az erői — feletti emberi uralom teljes kifejlődése? mint az ember teremtő hajlamainak abszolút kimunkálása — aminek nincs más előfeltétele, mint a megelőző történelmi fejlődés —, amely fejlődésnek ezt a totalitását, azaz minden emberi erőnek mint olyannak *előre adott* mércével fel nem mérhető fejlődését öncéllá teszi? mint amikor az ember nem egy meghatározottságban termeli magát újra, hanem a totalitását termeli? nem arra törekszik, hogy olyan valami maradjon, ami lett, hanem a levés abszolút mozgásában van? A polgári gazdaságtanban — és a neki megfelelő termelési korszakban — az emberi benső e teljes kimunkálása mint teljes kiürülés, ez az egyetemes tárgyasulás mint totális elidegenedés, minden meghatározott egyoldalú célnak a lerombolása pedig mint az öncélnak egy egészen külsőleges cél oltárán való feláldozása jelenik meg. Ezért egyrészt a gyermeki ókori világ magasabbrendűnek jelenik meg. Másrészt valóban az mindenben, ahol zárt alakot, formát és adott lehatárolást keresünk. Az antik világ egy

korlátolt állásponton való elégedettség; a modern világ viszont elégtelenül hagy, illetve ahol magában elégedettnek jelenik meg, ott *közönséges*.”²

A tőkés termelési viszonyok formájának és eredményének ez a szétválasztása olyan absztrakciónak bizonyul Marxnál, amely a tudományos-technikai forradalomban rejlő tartalmakat az *elvont lehetőség*, a pusztá potencialitás szintjén értékeli, ragadja meg és állítja szembe az őt produkáló tőkés társadalmi formával.

Bármilyen gyümölcsöző is azonban ez a szétválasztás az adott összefüggésben, megengedhetetlen akkor, ha a tudományos-technikai fejlődés geneziséét próbáljuk rekonstruálni, amely nem ragadható meg a tőkés termelési mód keletkezéstörténetének és létezésének meghatározottságai nélkül. Hiszen éppen a tőkés ártermelés törvényszerűségei azok, amelyek nélkülözhetlenné teszik e forma számára a természettudományok és a technika állandó fejlesztését. Ebben az értelemben írja többek között Marx: „A munkaeszköz gépi berendezéssé fejlődése nem véletlen a tőke számára, hanem a hagyományosan átörökölt munkaeszköznek történelmi átalakulása a tőkével adekvát formába. A tudásnak és az ügyességnek, a társadalmi agy általános termelőerőinek felhalmozása ily módon a munkával szemben a tőkében van felszíva, és ezért mint a tőkének és meghatározottabban mint az *állótőkének* a tulajdonsága jelenik meg, amennyiben az utóbbi mint tulajdonképpeni termelési eszköz belép a termelési folyamatba. A *gépi berendezés* tehát mint az *állótőke* legadekvátabb formája jelenik meg, az állótőke pedig, amennyiben a tőke önmagára való vonatkozásában tekintődik, mint *egyáltalában a tőkének a legadekvátabb formája*.”³ De túl a genezisen, amikor Marx a tudomány és a technika forradalmasodásáról beszél, minden esetben félreérthetetlenül utal arra a kettősségre, amely e fejlődésre lényege szerint jellemző, s amely egyrészt a termelőerők egyetemes fejlesztése, másrészt e fejlesztésnek az eleven munkával szembeni teljes külsődlegessége és elidegenedettsége között fennáll.

Ez a kettősség a tudományos-technikai forradalom és a kapitalizmus összeegyeztethetőségének korlátait jelzi. Mutatja egyúttal azt is, hogy tőkés viszonyok között a tudományos-technikai forradalom egyre inkább alatta marad történelmi lehetőségeinek. Ebben az értelemben *a tudományos-technikai forradalom szükségszerűen új termelési mód követelményét tűzi napirendre*, s ez az új, az emberi egyetemességet valóban érvényesítő és kiteljesítő forma fogalma szerint maga a kommunizmus. Mégis — részben a tudományos-technikai forradalomra is alkalmazva a lehetőség és valóság marxista dialektikáját, részben pedig számolva napjaink realitásával — megjegyzendő szempontnak tűnik, hogy Marx számára nem egyszerűen a képességek kibontakoztatásának a lehetetlensége révén válik tagadás tárgyává a kapitalizmus, hanem éppen a keretei között létrejött emberi egyetemesség számára mutatkozik korlátnak. A kibontakozás visszás formája kerül hangsúlyozásra, amelyben az eltárgyasult termelőerő, a tudomány és az elvein alapuló automata-rendszer idegen hatalomként lép fel az absztrakttá és lényegtelenné vált eleven munkával szemben.

Így azonban a kettősségnek magának is története van Marxnál,

amely a tartalom—forma ellentmondásává növi ki magát a tőkés termelési módon belül. Erről az oldalról, a kibontakozó ellentmondás felől közelítve, a formától való elvonatkoztatás a polgári forma (és neki megfelelő tudat) történelmi kritikája szempontjából nélkülözhetetlen absztrakcióként lép elénk: „*Sok rendelkezésre álló idő teremtése a szükséges munkaidőn kívül egyáltalában a társadalom és mindegyik tagja számára (azaz tér teremtése az egyes ember, ezért egyben a társadalom teljes termelőerőinek kifejlődése számára), a nem munkaidőnek ez a teremtése úgy jelenik meg a tőke álláspontjáról, akárcsak valamennyi korábbi fokon, mint némelyek nem munkaideje, szabad ideje. A tőkénél ehhez az járul, hogy a tömeg többletmunkaidejét a művészet és a tudomány minden eszközével növeli, mert gazdagsága közvetlenül a többletmunkaidő elsajátításában áll; mivel célja közvetlenül az érték, nem a használati érték. Ily módon a tőke, önakarata ellenére, szerszámul szolgál társadalmilag rendelkezésre álló idő eszközeinek megteremtésében, hogy a munkaidőt az egész társadalom számára egy süllyedő minimumra redukálják, és így mindenki idejét szabadabbá tegyék saját fejlődése számára. De a tőke tendenciája mindig az, hogy egyfelől rendelkezésre álló időt hozzon létre, másfelől ezt többletmunkává változtassa át. Ha az előbbi túl jól sikerült neki, akkor többlettermelésben szenved, és akkor a szükséges munkát megszakítják, mert a tőke nem tud többletmunkát értékesíteni. Minél inkább kifejlődik ez az ellentmondás, annál inkább kitűnik, hogy a termelőerők növekedését nem lehet többé idegen többletmunka elsajátításához béklyózní, hanem magának a munkástömegnek kell elsajátítania a maga többletmunkáját. Ha ezt megtette — és ezzel a rendelkezésre álló időnek nincs többé ellentétes létezése —, akkor egyfelől a szükséges munkaidőnek a társadalmi egyén szükségleteiben lesz a mértéke, másfelől a társadalmi termelőerő fejlődése olyan gyorsan fog nőni, hogy habár most mindenki gazdagságára számítják majd a termelést, mindenkinek a rendelkezésre álló ideje nő. Hiszen a valóságos gazdagság valamennyi egyén kifejlődött termelőereje. Akkor már semmiképpen sem a munkaidő, hanem a rendelkezésre álló idő a gazdagság mértéke.”⁴*

Számunkra ebből a tömör marxi szövegből két mozzanatot érdemes kiemelni. Egyrészt, hogy a tudományos-technikai forradalom olyan lehetőséget teremt, amely a társadalom forradalmasodását vonhatja maga után. Másrészt, hogy a tudományos-technikai forradalom marxi értelemben véve jól elkülöníthető attól a fordulattól, amelynek kibontakozása még mindig megvalósítandó feladatként áll a társadalom előtt. S ez utóbbi a kommunizmus marxi lényegének a kérdése, a formációban, a társadalmi tevékenység mértékében bekövetkezett változás. S tartalma szerint — a tudományos-technikai forradalom bázisán — a céltételezésnek, a tevékenység dinamizmusának a társadalmi egyén szükségleteire való vonatkoztatottsága, e vonatkoztatottság helyreállítása, oly módon, hogy „a szükséges munkaidőnek az egyén szükségleteiben lesz a mértéke” és „mindenki gazdagságára számítják majd a termelést” — vagy ahogy a nagy fejlődéstörténeti korszakolásában említi Marx: „Szabad egyéniség, amely az egyének egyetemes fejlődésére és közösségi, társadalmi termelékenységük mint társadalmi képességük alárendelésére alapozódik, ez a harmadik fok.”⁵

Ezzel megszűnik a tudományos-technikai fejlődésnek a tőkés formából eredő, a társadalmi egyének tényleges szükségleteivel szembeni külsődleges szükségessége, a „termelés a termelésért” elv rossz végtelenjének az uralma.

Mihelyt szembesítjük a két mozzanatot egymással, nyilvánvalóvá válik, hogy túl a lényegi összetartozáson, megmarad a tudományos-technikai forradalom eszközjellege a kommunista formációval mint céllal szemben, mint ahogy az is tisztázhatóvá válik — lehántva a tudományos-technikai forradalom fetisizáló tendenciák burkát —, hogy a tudományos-technikai forradalom dinamizmusa egymástól nagyon is megkülönböztethető, mert ellentétes meghatározottságú komponensekre bontható fel. Eszközjellegét hangsúlyozzuk, amikor a kommunizmus anyagi-technikai bázisaként értelmezzük. A tudományos-technikai forradalom feloldhatatlan eszközjellegéből következik, hogy dinamizmusa először is mint eszköz (mobilizálhatósága és fejleszthetősége, tér- és időparaméterei stb. alapján leírható) belső lehetősége adott. Eszközvoltának olyan immanens meghatározottsága, amely csupán megadja a tudományos-technikai fejlettség által biztosított és ezért bejárható mozgástér mindenkori adatait. (De ennek a lehetőségnek a tényleges feltárása és egzakt mérése csak ott lehetséges, ahol már megvalósult tudományos felfedezésekből indulunk ki, s ehhez viszonyítjuk a műszaki találmányig, azaz az ipari-gyakorlati felhasználásig eltelt időszakot. Ahol még a tudományos felfedezésig sem jutottunk el, ott nehezebbé és pontatlanabbá válik a prognosztizálás.)

Számunkra azonban sokkal fontosabb annak kiemelése, hogy mind az említett lehetőségek történelmi formálódása, mind pedig kihasználása lényegében azon múlik, vajon léteznek-e olyan társadalmi érdekek, amelyek számára a lehetőséggel való élés tényleges szükségletté válik — továbbá —, rendelkezésre áll-e megfelelő erőforrás (ami persze már önmagában véve a lehetőségekkel való előzetes élést is feltételezi) a lehetőség kihasználására. A tényleges fejlődési, növekedési ütem csak ezeknek a társadalmi meghatározottságoknak alapján értelmezhető és konkretizálható. A dinamizmus ezért ebben az összefüggésben véve elvileg nem feltétlenül azonos különböző társadalmi-történelmi feltételek és körülmények között. Számos kényszerítő körülmény játszhat és játszik is közre (napjaink fegyverkezési versenye, az űrverseny stb.), amely megadja a mindenkori „kellés” mértékét és szintjét, az optimalizációs tevékenység egész problémakörét.

Ezen összefüggések elemzése és értelmezése segít tehát hozzá bennünket annak tisztázásához, hogy a társadalom milyen érdekek és szükségletek alapján állíthatja maga elé objektív követelményként a tudományos-technikai fejlődést és a gazdasági növekedés ütemét, s miként kapcsolja be mint eszközt tevékenységének és aktivitásának szférájába. Mihelyt ezt megtette — s ez ma már egyáltalán nem alternatívák közötti döntés kérdése, hanem objektív szükségszerűség a szocializmus és a kommunizmus szempontjából is — az eszköz egyrészt céllá válhat és válik is egy bizonyos értelemben; másrészt kiindulóponttá és mércévé minden más társadalmi vonatkozás megítélésére. Az emberi viszonyok, az intézmények, az egyének műveltségi viszonya és érdekeltégi körének értéke-

lése így önálló normatív bázisra talál a tudományos-technikai forradalomban.

Az ilyesfajta értékelés gazdasági előnye — és szükségessége — aligha képezheti vita tárgyát. Módszertani szempontból azonban alapvető fontosságú, hogy továbbra is külső (mert eszközjellegű) dologi összefüggésről van szó, amelyet fogalmilag nemegyszer a modernizáció problémájával írnak körül. Magát a kategóriát elsősorban a polgári szociológia használja, különösen élesen vetve fel egyes kérdéseit a harmadik világ fejlődésének belső és külső nehézségeivel kapcsolatban. Ott tűnik gyümölcsözőnek tehát, ahol nem egyszerűen a tudományos-technikai forradalom közvetlen megvalósítása, hanem inkább a tudományos-technikai fejlődéshez szükséges gazdasági dinamizmus és e dinamizmus folytonosságának a megteremtése és biztosítása a feladat. Itt a régi termelési módok és kulturális hagyományok teherképe különösképpen megmutatkozik. A marxista irodalomban ezzel szemben inkább a tudományos-technikai forradalom fogalma honosodott meg. Ez a helyzet nem minden vonatkozásban kielégítő. A modernizáció fogalmában ugyanis eleve nagyobb hangsúlyt kapnak a tudományos és technikai fejlődés közvetlenebb szférái mellett azok az általánosabb intézményes és kulturális formák, amelyek a gazdasági fejlődés szempontjából eleve hátráltató tényezőként jönnek számításba. Számunkra pedig, Kelet-Európában, ennek a nagyobb hangsúlynak feltétlenül politikai-ideológiai előnye lehet. Elég, ha arra utalunk, hogy a kapitalista fejlődés sok vonatkozásban fejletlen és felemás jellege eleve nem hagyhatott a szocializmusra olyan dinamikus termelési és társadalmi struktúrát, amelynek alapján a tudományos-technikai forradalom problémája viszonylag könnyen megoldható feladat lehetne. Az a kulturális-civilizációs háttér, amellyel a szocializmus fejlődése megindult, nem hagyható figyelmen kívül a tudományos-technikai forradalmasodás szempontjából sem. Problémáink valóságos összetettségükben így csak a két fogalom együttes tartalmával ragadhatók meg. (Más kérdés, hogy a modernizáció fogalmának használata feltételezi a polgári szociológia és politikai gazdaságtan modernizáció fogalmának marxista kritikáját, azoknak az ideologikus tartalmaknak az eltávolítását, amelyek — akárcsak a tudományos-technikai forradalom kategória esetében — valójában negligálják a szocializmus és a kommunizmus világtörténelmi perspektíváját.)

Azonban éppen a szocializmusnak és a kommunizmusnak a marxizmus által feltárt és tudományosan értelmezett perspektívája teszi lehetővé, hogy a tudományos-technikai forradalom és a modernizáció problémáját helyesen konkretizáljuk, és kijelöljük helyét a társadalmi gyakorlat egészében. Ha ezektől a történelmi perspektíváktól eltekintenénk, akkor — hasonlóan a polgári gondolkodás menetéhez — a társadalmi praxis centrumába ténylegesen a tudományos-technikai forradalom és a modernizáció problémaköre állhatna. Mégpedig kizárólagos értelemben. Ez képezhetné azt a fókuszot, ahonnan preferálni és viszonyítani lehetne a tevékenység minden más szféráját. Azonban — filozófiai nyelven szólva — ez csak „megszüntette-megőrizve” van így. „Megőrizve”, mert — ahogy már leszögeztük — ténylegesen olyan követelményekről van szó, amelyekről nem mondhat le egyetlen társadalmi haladás mellett elkötelezett erő és

mozgalom sem. „Meggzűntetve”, mert bármennyire is céltételezésként adott, nem több, mint „technikai-anyagi bázis” és feltételeinek megteremtése. Eszköz, valami — tőle jól megkülönböztethető — másnak a szolgálatában.

A marxi társadalomfilozófiai felfogás kikűszöbölhetetlenül magán hordja ezt a megkülönböztetést. Ez megnyilvánul Marxnak a kapitalizmus értékelésében, abban az ambivalens viszonyban, amely Marxot a kapitalizmushoz fűzi. Világosan felismerte ugyanis, hogy a kapitalizmusnak történelmileg haladó jellege és funkciója van annyiban, hogy — mindenféle prekapitalista formációval szemben — egyéni és társadalmi érdekke (s hogy ez mennyire nem kevés, elég a mi érdekproblémánkra utalni) tudta tenni a termelőerők fejlesztését, s ezzel működése az emberi-társadalmi egyetemesség megteremtése felé mutat, anélkül azonban, hogy valaha is elérhetné azt. S nem azért nem éri el, mert a priori felállíthatnánk egy határt, ameddig a tudomány és technika forradalmasításában elmehet. Valójában azok az „összeomlás-elméletek”, amelyek korábban marxista mezbe öltöztetve is divatosak voltak, nagyon is erőtlennek bizonyultak a kapitalizmus tényleges belső dinamizmusával és lehetőségeivel szemben. A klasszikus kapitalizmusnak az a „természetadta” jellege, amely az ilyen „összeomlás-elméletek” alapjául szolgálhatott, ma már rég a múlté, s csak tényigazság, hogy a modern kapitalizmus minden feloldhatatlanul jelen levő válság-szimptóma ellenére képes volt érdekeit a modernizáció, a tudományos-technikai forradalom követelményeihez illeszteni. Hogy azután a polgári ideológusok egy része ezt a fejlődést, a társadalmasodás intézményesen kikényszerűlt módját sokszor a szocializmus felé haladás folyamatként értelmezi, más kérdés. Olyan mindenesetre, amelyet nem kell feltétlenül — egy másik végletben — megismételnünk.

Annál kevésbé, mert Marx számára — mint láttuk — a kapitalizmus tagadása — a viszonyulás másik oldala — más nézőpontból fogalmazódik meg. Onnan ered, hogy a kapitalizmusban ez az egyetemesség visszájára fordított, elidegenedett formájában bontakozik ki. Nem rendelődik alá a humanisztikusan értelmezett, nem elidegenedett emberi-társadalmi szükségleteknek. Visszájára fordulva benne a cél—eszköz-dialektika, a profitorientált termelés követelményének rossz végtelenje uralja az egyén fejlődését és szükségleteit. S így a tudományos-technikai forradalom kibontakozásával a polgári forma paradox jellege abból adódik, hogy fenntartja a kizsákmányolást akkor is, amikor ennek meggzűntetési lehetősége történelmileg már adotttnak vehető.

Ez az egész problémakör azonban nyilvánvalóan kívül esik a gazdaság szűkebb problémáján, s csak az e problémákat magába integráló politikai mozgalom és tevékenység keretén belül nyerhet meggyőző megfogalmazást. Olyan tartalom tehát, amely a tudományos-technikai forradalom (vagy ha tetszik, a modernizáció) problémájára vonatkoztatott megítélését és saját szempontjainak való alárendelését igényli. Társadalomfilozófiailag tehát világos, hogy a tudományos-technikai forradalom és a kommunizmus esetében két különböző kategóriáról van szó még akkor is, ha egymástól egyébként elválaszthatatlanok. Ezt még az sem homályosíthatja el, hogy a létrejött szocializmusban magának a tudományos-technikai forradalom kibontakoztatásának sürgető tennivalóival állunk szemben.

Összegezve tehát: ha a tudományos-technikai forradalom dinamizmusa a mindenkori társadalmi meghatározottságok alapján konkretizálódik, s mint Marxnál láttuk, formációként jellemző az emberi tartalom vonatkozásában, minden további nélkül megkérdőjelezhetjük azokat a törekvéseket, amelyekben a tudományos-technikai forradalom fogalma olyan átfo-gó és általános jellegű kategóriaként érvényesül, amely megkülönböztetés nélkül a legkülönbözőbb értékeket integrálja magába, s mint ilyen, az emberi alkotás és önalkotás közegeként, a sokoldalúság forrásaként, a szub-jektivitás és objektivitás harmonikus kölcsönhatásának kiteljesedéseként, s a benne megnyilvánuló képességek, erők és potenciák révén a jövő „antro-pológiájának” valóságos tartalmát adó tényezőként nyer értelmezést. A tu-dományos-technikai forradalom itt többé már nem egyszerűen az értékek termelője, hanem ezek meghatározója és mércéje is. Így azonban olyan helyzet állhat elő a tudományos-technikai forradalomról szóló filozófiai irodalomban, hogy még mielőtt egyáltalán felvetődne a tudományos-tech-nikai forradalom történetfilozófiai tartalmának a kérdése, már eleve el is dőlt a fogalom előzetes értelmezése alapján.

Ezzel az eljárással azonban a tudományos-technikai forradalom kategó-riája olyan ideologikus (hamis) tartalommal telítődne, amelyben mód-szertanilag mosódna el egy kimondottan konkrét történelmi-társadalmi problematika és egy fontos elméleti-módszertani kérdés viszonya. Az ilyes-mi azonban azzal a veszéllyel járhat, hogy társadalmi önismeretünkbe olyan elemek keverednek, amelyek egy idő után akár a tudományos-tech-nikai forradalom követelményével szemben is gátló tényezőként léphet-nének fel.

A tudományos-technikai forradalom marxi fogalmát elemezve és a fo-galom társadalomfilozófiai helyét keresve tehát arra a következtetésre jutottunk, hogy olyan történelmi lehetőség kibontakozásáról-kibontakoz-tatásáról van szó, amely szükséges feltételét képezi a kommunista társa-dalom megteremtésének. Ily módon a kapitalista termelési mód megha-ladásának feltételeit megteremtő folyamat, melynek során feloldhatóvá válik a társadalmi termelés természetadta jellege, a termelés tudományos alapokra helyeződik, adottá válik a fizikai és a szellemi munka közti tá-volság leszükitésének a lehetősége, a szükségletekhez mért munkaidő mi-nimumra redukálódik, s a felszabaduló idő a személyiség fejlődésének te-rét teremti meg. Megannyi potencialitás mint a kizsákmányolás, osztály-társadalom és mindenféle uralmi viszony megszüntetésének feltétele.

Ám kétségtelen, hogy „A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai”-ban leírt folyamathoz képest — amikor is a tudomány és technika forra-dalmasodása magán a tőkés formán belül bontakozik ki — a szocializmus tényleges történelme a tudományos-technikai forradalom problémáját más-képpen, más módon veti fel. Először is, a marxi időszakhoz képest a prob-léma a tőkés világ viszonylatában is magasabb szinten vetődik fel. Nyil-vánvaló, hogy egyrészt a marxi tudományos-technikai forradalom kate-gória nem azonosítható tárgyyszerűen-szociológiailag (a technika ma-

teriális és organizációs szerveit értve ez alatt) a mai viszonyokra; másrészt azóta magas szintre jutott az a tendencia, amely a termelőerők fejlődési folyamatában olyan tagoltságot eredményezett, hogy mindmáig megőrizte a munkamegosztásbeli elkülönültséget a fizikai és szellemi munka, a társadalom irányítása és a végrehajtás között.

Abból következőleg, hogy a szocialista hatalom olyan országokban győzött, ahol a technikai fejlettség, az iparosodás — s ezért a társadalmi struktúra egésze — többé vagy kevésbé az elmaradottság állapotának jegyeit hordta magán, olyan örökséggel terheltlen lépett ki a kapitalizmusból, amely hátráltató vagy éppen gátló tényezőként hatott (s hat még ma is) a szocialista gazdasági és politikai intézményrendszerben. Már Lenin szembetalálta magát a múlt makacs örökségével, a kisáru-termelői kultúra erős hagyományaival, a bürokratizmus, a szervezetlenség és az ösztönösség megannyi elemével. S bár Lenin óta nagyon sok minden történt e káros örökség felszámolásának érdekében, ma sem állíthatjuk, hogy minden vonatkozásban túljutottunk rajta.

Nem lehet feladatunk, hogy a kelet-európai szocialista fejlődés jellegzetességeit a maguk teljességében tárgyaljuk. Az azonban már az említett sajátosságokból is adódik, hogy a társadalom „természeti korlátainak” leküzdése is csak egy hosszas történelmi folyamat eredményeként valósulhat meg, miközben különböző érdekmozgásokon és ellentéteken alapuló struktúrák alakulhatnak ki, s ezért korszakos társadalmi és politikai problémaként lép fel az a feladat is, hogy az „utolérésen” túl a tudományos-technikai forradalom kibontakoztatásával a szocialista társadalomnak konkretizálnia kell a saját történelmi alternatíváját, amely az ún. posztindusztriális társadalom polgári eszményének elidegenedettséggel, ellentmondásosságával szemben ténylegesen is a megvalósuló emberi lehetőségek társadalma.

A tudományos-technikai forradalom kérdése nem bontható fel konkrét társadalmi feladatok sokféleségére e sajátosságok figyelmen kívül hagyásával. A feladat nem egyszerűen gazdasági kérdés, hanem komplex társadalmi-politikai feladat. Ma nem egyszerűen csak elméleti-módszertani kérdés, hogy a tudományos-technikai forradalom szocialista gazdasági és társadalmi kibontakoztatását, dinamikáját absztrakt követelményként fogalmazzuk-e meg, mintegy alájátszva ezzel a technokrata elméleteknek, vagy pedig fejlődésünk különböző, nemegyszer ellentétes komponensei alapján kísérjük meg értelmezni, s ennek alapján feltárni és mobilizálni azokat az érdekeket, amelyek a szocialista fejlődés tényleges dinamikáját hordozzák és hordozhatják a jövőben is.

JEGYZETEK

¹ *Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. *Marx—Engels* Művei. 46/II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 175. old.

² *Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. *Marx—Engels* Művei. 46/I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 367—368. old.

³ *Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. *Marx—Engels* Művei. 46/II. köt. 162. old.

⁴ Ugyanott, 171—172. old.

⁵ *Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. *Marx—Engels* Művei. 46/I. köt. 75. old.

TÁJÉKOZÓDÁS

BÖHM ANTAL

A társadalmi struktúra változásának kutatása az amerikai szociológiában, különös tekintettel a „középosztályosodás” folyamatára

Áttekinthetetlenül sok társadalomtudománnyal foglalkozó könyv jelenik meg évről évre az Egyesült Államokban, s a megjelenő szociológiai kötetek jelentős része valamilyen módon kapcsolatos a társadalmi struktúra kérdéskörével. E könyvbőség azonban a szelekció megnehezítésén kívül aligha jelent többet, hiszen a kiadott könyvek többsége nem haladja meg a népszerűsítő tankönyvek színvonalát, ráadásul az elméleti igényű és jellegű kötetek nagyrészt a korábbi elméleti rendszerek felújítását, nem egyszer pedig nyilvánvaló plagizálását jelentik; napjaink kérdéseinek elméleti megoldásával pedig többnyire adósak maradnak.

Mindennek az okát abban kereshetjük, hogy immár befejeződtek, lezajlottak azok a folyamatok, amelyek a Welfare State meghirdetésével együtt jártak, és amelyek az amerikai szociológia korábbi tendenciáit már az ötvenes, de különösképpen a hatvanas években döntően meghatározták. Új

tendenciák viszont ezt a folyamatot követően még nem bontakoztak ki; vagy másként fogalmazva, az amerikai szociológiában fellelhető csírák napjainkban még nem erősödtek tendenciákká. Így azután ma már csaknem minden elképzelhető és fellelhető, helyesebben „eladható” elmélet és szociológiai rendszer kiadóra talál. A sokféle szociológiaelmélet és -irányzat viszont paradox módon *elméleti vákuumhoz* vezetett, amelyből — megítélésem szerint — a kimozdulás irányát vagy akárcsak alternatíváit nagyon nehéz megjelölni. Az elméleti vákuum egyben elméleti konfúziót is jelent, ami hatással lehet az amerikai társadalom politikai és ideológiai mozgásaira is.

Természetesen mindez összefügg az amerikai társadalomtudományok sajátos helyzetével, amely sajátosságok közül a továbbiakban azokat vázolom, amelyek megítélésem szerint nagymértékben hozzájárultak az elméleti vákuum kialakulásához.

Ilyen sajátosság mindenekelőtt az

amerikai társadalomtudomány egyes ágainak *önállósága* — pontosabban önállótlanúsága —, más *ágakhoz való viszonya*, valamint az interdiszciplinaritás kérdése. Látszólag felszíni problémáról van szó, amikor az egyes tudományágak zavaró egymásbefolyásáról írok, jóllehet távol áll tőlem, hogy valamiféle zárt, akadémikus rendszert kérjek számon az egymásbefolyó társadalomtudományi ágaktól. Ugyanis nem erről van szó, hanem kifejezetten arról, hogy a polgári társadalomtudományok zavaró elméleti elhatárolatlansága a társadalomtudományok *konfúzióját, egyben elméleti konfúzzuságát* tükrözi.

Napjainkban a szociológia, a politikai szociológia, a politikai tudomány (politológia) vagy a politikai filozófia, hogy csak a legfontosabakat említsem, nemegyszer *ugyanazokkal* a társadalmi kérdésekkel foglalkozik, *ugyanazon* módszereket, kutatási eszközöket használva, s ennek megfelelően a politológust, a szociológust vagy a filozófust gyakran csak az különbözteti meg, hogy milyen intézményben vagy egyetemi tanszéken alkalmazzák. Így azután ugyanazok a témák és a témákhoz kapcsolódó elméletek egyidejűleg találhatók meg több társadalomtudományi diszciplínában is. A hatalom, a konfliktuselmélet, a társadalmi változások, a társadalmi szervezet stb. kérdéseinek kutatása jól példázza ezt. Ennek okát abban látom, hogy a társadalomtudományok területén bekövetkező robbanásszerű specializáció nem az új kérdések elméleti megközelítésének igényéből fejlődött ki, hanem abból a gyakorlati követelményből, amely a tömegesen felvetődő új kérdések empirikus vizsgálataiból, nemegyszer pedig a hatalom (vagy

állam) által megrendelt vizsgálatokból fakadt. (A Welfare State és a szociológia kapcsolatára a későbbiekben visszatérek.)

Az empirikus kutatások folytatói viszont átfogó társadalomtudományi elméleti háttér híján korábbi, főleg „középszintű” elméletekből adaptáltak vizsgálataikhoz elméleti „alapot”; s következésképpen a legkülönbözőbb társadalmi problémák kutatásához választhatták ugyanazt az elméleti kérdést, és viszont. De a gyakorlatra orientált specializációs folyamattal párhuzamosan megkezdődött az elméletgyártás folyamata, amelynek eredményeként alapfokú elméletek tömege látott napvilágot. Ennek megfelelően a részletkérdések specialistái mellett megjelentek az elméletalkotók, akik nagy magabiztossággal adaptálták és kreáltak elméleteiket. Ma már az Egyesült Államokban tucatszám találhatók olyan szociológusok, akik a legkülönbözőbb elméleti kérdésekben egyaránt rendkívül magabiztosak és produktívak. Egy-egy ilyen „mindent megíró” szociológus Latin-Amerika társadalmi problémáinak vizsgálatán kezdve a harmadik világ fejlődésének kérdéseiben, vagy az anarchizmus és multinacionalizmus témájában egyaránt „otthon lehet”, s emellett a politikai szociológia szerepéről, funkciójáról, elméletéről is írhat könyvet. Természetesen nem a produktivitás lehetőségét vagy egy-egy szociológus sokoldalúságát kifogásolom, hanem azt a szemléletet, amely szerint a társadalomtudós mindig annak a kérdésnek az elméleti szakértője, amellyel éppen foglalkozik, és esetenként felkészülés nélkül írhatja meg a kérdés „elméletét”.

Az így létrejött elméletdömping valójában elméleti hiányt takar, hi-

szen a mesterségesen kreált vagy más társadalmi viszonyokból adaptált elméletek egyike sem képes valóságos és koherens társadalomelméleti rendszerré válni. Egyrészt azért, mert empirikus tényekből fakad és azokhoz kötődik, tehát mindig ki van szolgáltatva az aktualitásnak, pontosabban az aktualitás igényének; a szociológus pedig azt írja meg és azt az elméleti „bázist” használja, amire éppen szükség van, vagy amire megrendelést kap. Másrészt az új társadalmi folyamatok megértéséhez felidézett polgári elméletek, éppen mert más, korábbi társadalmi folyamatok termékei, elégtelenek az új viszonyok értelmezéséhez.

Tehát az adaptáció ily módon óhatatlanul elméletdömpinghez, sokféle társadalomelmélet egyidejű jelenlétéhez vezet, viszont a sokféle, végtelenen különböző elmélet, az elméletek egymással szembeni kölcsönös immunitását eredményezi, ezáltal elméleti zavart szül, ami végeredményében nem más, mint elméleti vákuum.

Ebben a helyzetben a társadalomtudományi diszciplínák elhatárolatlansága — véleményem szerint — nem a valóság interdiszciplináris voltából fakad, hanem az egyes tudományágak önálló elméleti rendszerének hiányából.

Az elmondottakhoz szervesen kapcsolódik az amerikai szociológia sajátos *fogalomalkotási készsége és kategóriahasználata*. Közismert, hogy az amerikai szociológiában nemcsak a paradigmák készítése gyakori és divatos, hanem a fogalomalkotás is. A szociológusok jelentős része sajátosan egyéni fogalomrendszert kreál, amelynek fogalmai gyakran inkább csak meghök-

kentőek és szellemesek, mintsem egzaktak és mélyek. A „társadalom” és az „ember” például különféle jelzők tömegét kapja a szerzőktől, de a hangulatteremtő, látványos fogalmak sokszor csak publicisztikai értékűek és szójátéknak tekinthetők. (Megjegyzem, a szociológiai irodalomban gyakori a publicisztikából kölcsönzött fogalmak használata is. Természetesen mindenki mást ért az így nyert fogalmak alatt.)

Ugyancsak általános tendencia a korábbi elméleti kategóriák felélesztése, valamint a marxista társadalomelmélet kategóriáinak átvétele. Ez az utóbbi önmagában pozitív lehetne. Megítélésem szerint azonban a „marxizáló” társadalomtudósok többnyire csak a marxista kategóriák interpretált, nemegyszer pedig kiüresített változatait veszik át. Manapság például a társadalmi struktúra kérdéskörében divat az „osztály önmagában”, az „osztály önmagáért” fogalom pár használata, jóllehet az interpretátorok többnyire stratifikációs, tehát nem elméleti modelleket értelmeznek vele. Nem csodálható, hogy Lukács György osztálytudat kategóriája is átkerült a stratifikációs vizsgálatokba, vagy hogy Gramsci tradicionális és organikus értelmiségek kategóriáit az elitelméletekben fedezhetjük fel stb.

A funkcionalizmus visszaszorulásával párhuzamosan erősödött a marxizmushoz fordulás, de ez az érdeklődés gyakran csak a társadalmi mozgások (diákmozgalmak, nemzetközi politikai mozgások) által motivált divat nagyon sok szerzőnél. Ettől természetesen alapjaiban különbözik az amerikai szociológiában — kislétszámban — megtalálható marxista csoportok tevékenysége, akik a marxi kategóriák megértésére,

nem pedig illusztratív használatára törekzenek.

Az eddig elmondottak alapvető összefüggéseit a szociológia *elméleti* és *empirikus* viszonya határozza meg. Ez a viszony a szociológia megjelenése óta az egyik legfontosabb kérdése a szociológiai tanulmányoknak, hiszen ez befolyásolja a tudományág funkcióját, felhasználási lehetőségeit és nem utolsósorban az eredményeit is. Napjaink amerikai szociológiájában — megítélésem szerint — megbomlott a szociológiai elmélet és szociológiai empiria korábbi aránya, ha tetszik, egyensúlya, és az elméleti kutatások visszaszorulásával, kiüresedésével párhuzamosan az empirikus szociológia elburjánzása következett be, méghozzá oly módon, hogy az empirikus vizsgálatok magukba szívták (és szívják) a legkülönbözőbb elméletek kategóriáit és formuláit. Következésképpen a szociológus az empirikus adathalmazokhoz úgyszólván tetszés szerint választhat magának elméleti „háttérrel” a sokféle tetszetős elmélet közül.

Az elmélet—empiria egyensúly bomlásának okai viszonylag kézenfekvők, és részben megérthetők a funkcionalizmus társadalmi szerepének változásából. E folyamatok a második világháború után meghirdetett Welfare State programjával együtt indultak. A Welfare State ugyanis a funkcionalista szociológiát hívta segítségül két, számára egzisztenciális kérdés megoldásához, egyfelől a gazdasági élet szabályozásához, másfelől a társadalom megóvásához a külső veszélytől — „a nemzetközi kommunizmus fenyegetésétől”. Ehhez viszont az államhatalomnak természetesen nem a parsonsi „nagy elméletre” vagy más

társadalomelméletekre volt szüksége, hanem azokra az empirikus ismeretekre, amelyeket az állami döntések előkészítéséhez, a társadalmi folyamatok befolyásolásához, a politikai és ideológiai mozgások manipulálásához az alkalmazott társadalomtudományok adhattak. Ennek következtében a társadalomtudományok iránt egyrészt korábban soha nem tapasztalt igény és érdeklődés támadt; másrészt pedig az ipari társadalom problémáinak megoldásában a Welfare State jól fizetett bázisává váltak a társadalomtudományok. A gombamód szaporodó szociológiaiakkal párhuzamosan kialakult a társadalomtudományokat iparszerűen űző szociológusok „termelése”. A szociológus — és természetesen a szociológia is — így helyet kapott az állami és gazdasági apparátusokban.

A szociológia növekvő szerepével együtt tovább erősödött a Welfare State hatása és befolyása a szociológiára. A szociológia mind nagyobb szerepet kapott a társadalmi feszültségek megoldása vagy a konfliktusok kezelése mellett a társadalmi problémák megelőzésének programjában is. A szociológia szerepének és társadalmi funkcióinak változása alapvetően megváltoztatta a szociológiai elméleteket is, elsősorban a funkcionalizmust. Az állami hatalom számára egyre kevésbé volt fontos a társadalmi funkciók manifeszt és latens megnyilvánulásainak ismerete, helyette sokkal inkább azt igényelte, hogy a társadalomtudományok alkalmazottai segítsék elő az állami tevékenység megtervezését, vegyenek részt a jóléti apparátusok munkájában, vállaljanak szerepet az ipari beruházások előkészítésében, és nem utolsósorban vegyenek részt

az állampolgárok tevékenységének és gondolkodásának befolyásolásában.

A növekvő mértékben önállósuló alkalmazott társadalomtudományok mellett tehát azért volt egyre kisebb szükség a „nagy” társadalomelméletekre, mert ezeket „pótolta” a Welfare State programja, az állam ugyanis eleve megjelölte azokat a feladatokat és célokat, amelyek egy-egy empirikus vizsgálódás kereteit jelenthették. Természetesen a célok és problémák megjelölésén túl az állami dotáció is az adott praktikus feladatok elvégzésére orientálta a kutatókat, nem pedig a gyakorlati kérdésektől „elrugaszkodott” elméleti kutatásokra. Ily módon az alkalmazott szociológia — társadalomelméletek nélkül is betöltvén funkcióját — fokozatosan elszakadt az elméletektől és önállósult.

Az alkalmazott kutatások önállósulása új helyzet elé állította az elméleti szociológiát, különösen a funkcionalizmust. Az új helyzetben a sorvadó *elméleteknek kellett alkalmazkodniuk* az empirikus kutatásokhoz. Így a korábbi folyamat megfordul: az elméleti megközelítés elveszti primátusát, háttérbe szorul, s az elméletalkotásnak csaknem egyetlen lehetősége az alkalmazott kutatások empirikus eredményeihez való adaptálódás marad; ezeknek az empirikus vizsgálatoknak alapkérdéseit viszont az államszervezet, az adott gazdasági-társadalmi alakulat, a politikai struktúra stb. viszonylagos egyensúlyának mindennapos fenntartása motiválja. Az elmélet így elveszti integritását, és nem egyszerűen a társadalmi tények után „kullog”, hanem azok után a tények után, amelyek-

nek magyarázata a tudományon kívül álló szervezetek érdekében áll, és azok fenntartását szolgálja. Más szóval, az elméleti szociológia nemcsak primátusát veszíti el, hanem arra kényszerül, hogy az empiria által — külső érdekek szerint — szelektált tényeket magyarázza, sőt apologizálja. Mindez döntően befolyásolja és átalakítja a társadalomelméleteket is. E folyamatot jól példázza az, ahogy a funkcionalizmus konzisztens társadalomról alkotott rendszerelméletét alkalmassá teszik arra, hogy társadalmi inkonzisztenciákat magyarázzon. Parsons példájára is hivatkozhatok, aki maga idomította elméletét a Welfare State igényeihez.

Az elmélet—empiria arányváltásának a gyakorlati kutatások burjánzásán kívül egyéb következménye is van, nevezetesen az elméletek deformálódása. Az alkalmazott kutatásokhoz idomuló elméletek kétféle deformációt is szenvedhetnek, egyrészt az úgyszólván minden empirikus kutatáshoz adaptálható elméletek szükségszerűen kilúgozódhatnak, másrészt az alkalmazkodás tényéből következően konzervativizálódhatnak. Azok az alkalmazott kutatások például, amelyek kifejezetten az adott hatalmi apparátus érdekeit szolgálják, fokozatosan elveszítik vagy feladják kritikai szerepüket. (Megjegyzem, hogy mindez az amerikai szociológia fő vonalaira jellemző, s ez a megállapítás egyáltalán nem zárja ki annak lehetőségét, hogy egyes szociológiai iskolák, csoportok vagy egyes kutatók ne próbálják megőrizni a kritikai szociológia tradícióit, módszereit és elméleti kereteit. Mindez azonban meglehetősen esetleges és

egyedi a szociológia fő tendenciái mellett. E kérdésre a későbbiekben még visszatérek.)

A Welfare State programja és tevékenysége által motivált folyamatokat természetesen meghatározta a jóléti program történelmi változása, amelynek lényege abban összegezhető, hogy a jóléti program ötvenes évekbeli diadalmenete után a hatvanas évek második felének megrázkódtatásai következnek. Belpolitikailag a diákmozgalmak, valamint az amerikai típusú polgári demokrácia más — újonnan kialakuló — feszültségei, külpolitikailag pedig a vietnami háború és az Egyesült Államok egyéb kétes tevékenysége rombolja le a Welfare State-tel járó illúziókat a hetvenes évek elejére. Időközben egyre világosabbá válik a fogyasztói társadalom és a jóléti állam inkonzisztenciája, kiderül, hogy az amerikai társadalom államhatalma nem jóléti állam, és a fogyasztói tendenciák is erősen vitatható értékek.

Ebben a helyzetben rendkívül fontos lett volna (és lenne ma is) az, hogy a társadalomtudományok világos, elméletileg tisztázott analízist adják az adott viszonyoknak, meghatározva, körülírva az amerikai társadalom várható fejlődését; kereteit adva valamiféle társadalmi kibontakozásnak. Erre azonban az amerikai társadalomtudományok nem voltak és ma sem képesek, mivel a szociológiaelméletek feladták integritásukat, s a társadalomtudományok elméleti ágai a tényekhez igazodó, a tények után kullogó szerepet vállaltak magukra. A prognosztika vagy a futurologia tényekhez idomuló, empirikus adatokra, trendvonalakra épülő tudománya jól jelzi ezt a szerepet. (Ismételten

megjegyzem, nem az említett diszciplínák és az empirikus vizsgálódások létjogosultságát vitatom, hanem az empiria elméletpótló szerepét tartom elfogadhatatlannak.)

Az említett folyamatokkal összefüggésben megcsappant a társadalmi érdeklődés a nagy társadalomelméletek iránt, és a kutatók többségét a nagy politikával szembeni közömbösség ugyancsak a lokális, periférikus és kevésbé „veszélyes” témák vizsgálatára orientálta. Nehéz lenne meghatározni, hogy a társadalmi mozgások elméleti rendszerére koncentráló kutatásokat mi érintette súlyosabban: a Welfare State programja és befolyása, vagy a nagy politikától való társadalmi visszavonulás és elzárkózás. Tény, hogy éppen az amerikai társadalmi mozgások felgyorsulása idején, a hatvanas évek második felében, soha nem tapasztalt méretekben árasztották el a szociológiai témák iránt érdeklődőket a kis közösségekkel, a lokális és periférikus problémákkal foglalkozó könyvek és tanulmányok, tehát éppen abban az időben, amikor élénk társadalmi mozgások kérdeztek rá a kibontakozás alternatíváira. A helyi közösségekre, a faji, a szekszuális stb. kérdésekre vagy a társadalmi deviációra koncentráló vizsgálatok mellett — egy-két kivételtől eltekintve — azonban alig volt olyan — a nagy társadalmi kérdésekre vonatkozó — elmélet, amely az adott mozgásokhoz kapcsolódhatott volna. Az adott korra vonatkozó elmélet hiányában a politikai mozgások ösztönösen a korábbi elméleti rendszerekben keresték elméleti és ideológiai bázisukat, aminek következménye a „felmelegített” elméletek dömpingje lett, amelyek csak egyetlen vonatkozásban voltak hasonlóak: egyik sem

volt adaptálható a megváltozott viszonyokra.

A hetvenes évekre kialakuló elméletdömping tulajdonképpen ezért is maradt (és marad) formális, hiszen a sokféle elmélet valóságos társadalmi tartalomként, nemegyszer pedig erősen ideologizált módon egzisztál, jöllehet nem az adott viszonyokhoz kötődik.

Napjainkban az amerikai szociológiát főbb vonalakban az jellemzi, hogy változatlanul az *alkalmazott szociológia* (és általában az alkalmazott társadalomtudományok) *túlsúlya érvényesül*. Meglehetősen fejlett eszközökkel, nem kevésbé magas szintű metodikával és metodológiával készítik elő és végzik el a különféle felvételeket, amelyeknek gyakorlati használhatóságához nem férhet kétség. Az alkalmazott szociológia ezáltal egyrészt iparággá vált, másrészt pedig szervesen beilleszkedett a bürokrácia és technokrácia vezetési, szervezési eszköztárába, s nem hiányozhat a közvéleményt befolyásoló politikai gyakorlatból sem.

A hatalom, de különösen a gazdaságszervezés és -irányítás szükségleteinek megfelelően nagy számban képeznek szociológusokat az egyetemeken és főiskolai college-okban egyaránt. A fiatal, az egyetemről kikerülő szociológusok viszonylag könnyen találnak munkahelyet az alkalmazott szociológia területein, így az iparban, a közigazgatásban, a katonai területeken stb., viszont nagyon nehéz, úgyszólván lehetetlen bejutniuk azokra a kutatóhelyekre, ahol elméleti szociológiával foglalkozhatnának. Az iparágyszerűen üzött alkalmazott szociológia közvetkezménye viszont az, hogy kizárólag a megrendelő vagy a munkaadó dönti el, hogy a szocio-

lógus az adott területen milyen kérdésekkel foglalkozzék. Ily módon vált és válik az alkalmazott szociológia az adott gazdasági-társadalmi viszonyok pusztán kiszolgálójává, normális funkcióinak és stabilitásának fenntartójává, elősegítőjévé. Ez gyakran meglehetősen kétes szerepet jelent a szociológia számára. Abszurd példaként egy amerikai tőkebefektetés nicaraguai gyakorlatára szeretnék hivatkozni, ahol a tőkebefektetést szociológiai felmérések előzték meg. Nicaraguában az amerikai szociológusok többek között azt vizsgálták, hogy mennyiben növekszik azokon a településeken a munkaintenzitás, amelyeken a lakosságot előzőleg proteinnel feltáplálták. Természetesen más, kevésbé abszurd példát is lehet idézni, elég bepillantani a tucatszám megjelenő amerikai szociológiai folyóiratokba — majdnem minden egyetemnek, college-nek van önálló szociológiai vagy társadalomtudományi folyóirata —, a tartalomjegyzékből azonnal szembetűnik a periférikus témák sokasága. Hasonló a kép a könyvkiadásban is, a gyűjteményes kötetekről nem is beszélve, amelyekben egy-két nagy név korábban már publikált írásaival spékelt, nagyrészt empirikus anyagokat tesznek „fogyasztásra alkalmassá”.

Az alkalmazott szociológia túlsúlya — mint vázoltam — nem jelenti az elméletek eltűnését, sőt igényli azokat, de nem mint valóságos, az adott gazdasági-társadalmi körülményekre szabott vagy azokhoz illeszkedő elméleteket, hanem inkább csak mint üres illuztrációt. Következésképpen az amerikai szociológiában minden elmélet helyet kap (vagy helyet kaphat). A pluralizmus mellett a pozitívizmus és a funkcionalizmus

éppúgy megtalálható, mint a marxizmus vagy ezen elméletek neo és ortodox vonulatai, hogy csak a fontosabbakat említsem. Természetesen az egyes elméletek fejlődése nem egyenesvonalú, előretörések és visszaesések jellemzik őket. Napjainkban például a pluralizmus is és a funkcionalizmus is visszaszorulóban van, a marxizmus pedig erősödőben, bár véleményem szerint mégsem ezek a mozgások jellemzik az amerikai elméleti szociológiát. Ennél lényegesebbnek tekintem azt, hogy napjainkban — az elméletdömping időszakában — az amerikai szociológiában *nincs sem hegemon, sem monopol társadalomelmélet*, s olyan sem, amely a közeljövőben meghatározó elméletté válhatna. Egy- más mellett létező elméletek vannak, amelyeknek helyzetében kétféle tendencia tapasztalható.

Egyrészt nemcsak elterjedt, hanem általánosan elfogadott az az álláspont, hogy minden társadalomelméletnek megvan a maga létjogosultsága, de minden elmélet csakis önmagában lehet igaz, vagy hamis, tehát kívülről, más elmélet talajáról nem cáfolható. Következésképpen a társadalomelméletek egymással nem konfrontálhatók, és értékrendet sem lehet felállítani az egyes elméletek között. Hangsúlyozom, hogy ez az álláspont uralkodó felfogássá vált, olyannyira, hogy az amerikai szociológus többnyire „értékmentesen” próbál az egyes elméletekhez közeledni. (Berkeleyben például a California egyetem szociológia tanszékén W. Kornhauser „Hatalomelméletek” címmel tartott előadássorozatot 1973. őszi szemeszterén. Álláspontja szerint háromféle hatalommal kapcsolatos elméleti rendszer van: a marxista osztályelmélet, a marxizmussal szemben ki-

alakuló elitelmélet, és az elitelmélettel és a marxizmussal egyaránt polemizáló pluralizmus. S hogy közülük melyiknek van több valóságtartalma, vagy melyik az elfogadhatóbb, azt nem lehet tudni, hiszen ezek az elméletek egyenragúak, különbségük csak annyi, hogy az osztályelméletben az osztály osztály ellen, az elitelméletekben az elit a tömeg ellen, a pluralizmus elméletében pedig a csoport a csoport ellen harcol a hatalomért. Vagyis egymással szemben kölcsönösen immunitis elméletekből áll a társadalomtudomány.)

Másrészt gyakran ugyanazon szociológusok kísérlik meg az egymással nem konfrontálható, egymással szemben immunitis elméleteket ötvözni, vagy legalábbis egymáshoz közelíteni. A legjelentősebb kísérlet ebben a vonatkozásban a funkcionalistáké, akik a sorvadó, talaját veszített funkcionalizmust éppen a marxizmus segítségével akarták (akarják) életképesebbé tenni. Törekvésük lényege, hogy a marxista terminológia igénybevételével igyekeztek (igyekeznek) felfrissíteni elméletüket. Kezdeményezésük nem maradt eredménytelen, ezt talán a szocialista országok marxista szociológiájában fellelhető funkcionalista tendenciákkal is lehetne bizonyítani.

Az elméletek közelítésére, összemosisására való törekvés többnyire érinti a marxizmust is. Ennek magyarázata kézenfekvő, elkerülhetetlen, hogy a valóságos társadalmi folyamatok által cáfolt elméletek (pozitivizmus, funkcionalizmus stb.) ne közeledjenek a dinamikus, a társadalmi realitások talaján álló marxizmus kutatási módszereihez és elméleti rendszeréhez. Mindez azonban visszahat a marxizmusra is,

amelyben az említett törekvések miatt gyakran jól érzékelhető konfúzió tapasztalható. (A marxizmus sajátos helyzetére visszatérünk.)

Eddig a szociológiaelmélet és empiria viszonyát próbáltam vázolni, anélkül azonban, hogy akárcsak jelzésszerűen utaltam volna arra a gazdasági-társadalmi közegre, amelyben a szociológiai elmélet és gyakorlat létezik. Természetesen lehetetlen az Egyesült Államok gazdasági-társadalmi viszonyait e tanulmány keretében akárcsak érinteni, viszont a társadalomelméletek helyzetének bemutatásakor elkerülhetetlen nem foglalkozni az amerikai ideológiai helyzet néhány fontosabb megnyilvánulásával. Korábban azt tapasztalhattuk, hogy az elméleti kutatások többnyire megelőzték a köznap ideológiákat, mint ahogy például „Az egydimenziós ember” is megelőzte a diákmozgalmat és ideológiáit.¹ Napjainkra viszont megfordult ez a gyakorlat, és vagy a köznap ideológiákat emelik elméleti rangra, vagy ezekből az ideológiákból kreálnak különféle társadalomtudományi elméleteket.

Az Egyesült Államok mindig híres volt heterogén, kusza és zavaros ideológiai életéről, napjainkban ebben a vonatkozásban pedig csúcspontra jutott, kis túlzással azt mondhatom, hogy nincs a világon olyan ideológia, amely valamilyen formában ne találna követőkre az amerikai társadalom egyes csoportjaiban. A keleti okkultizmus, a buddhizmus vagy a transzcendentális mágia éppúgy megtalálható, mint bármely más vallás, modern polgári ideológia vagy a marxizmusról leszakadt ideológiai áramlatok a trockizmustól a maoizmusig. Egy atomjaira hullott társadalom

ideológiai helyzetét jelzi az a kép, amelyet kiúttalanságnak, válságtünetnek is felfoghatunk; mégis — véleményem szerint — realisabb, ha egy gazdag és „nagy” társadalom természetes ideológiai jellemzőjének tekintjük. Ezen azt értem, hogy az amerikai ideológiai sokszínűség megértéséhez okvetlenül figyelembe kell vennünk az Egyesült Államok polgári demokráciájának liberális tradícióit, amelyek mind a mai napig az individuális cselekvés és gondolkodás lehetőségének illúzióját keltik az amerikai állampolgárban. Paradox, ahogy az azonos életmódot élő, azonos műveltségi szinten álló, azonos kommunikációs hatásokat befogadó középosztálybeli amerikai — az „átlag” amerikai — önmagát „más”-nak, a többiekétől eltérő gondolkodású „egyéniségnek” deklarálja. És nemcsak deklarálja, hanem hiszi is valamiféle vallásos naivitással és fanatizmussal. Ez az a társadalmi szemlélet, amely minden ideológiává transzformált elméletet befogad és elnyel. Ez az a szemlélet, amelyen megtörnek a különféle társadalomelméletek, amely magába szívja és saját kusza rendszerébe építve hatástalanítja a legprogresszívebb elméleteket és társadalmi törekvéseket is.

Mindez természetesen még meghatározza a különféle szociológiai elméleteket, amelyek a piaci mechanizmus szelektáló hatásának megfelelően érvényesülnek, vagy érvényüket veszítve várják az irántuk való kereslet fellendülését.

A sajátos ideológiai helyzet mellett ugyancsak meghatározóan érintik a szociológiai elméleteket a politikai és társadalmi élet mozgásai, változásai. Mint kifejtettem, a funkcionálisizmus azért veszítette el korábbi hegemoniáját, mert a Wel-

fare State elsősorban a gazdasági folyamatok szabályozására koncentrált, márpedig a gazdasági folyamatok jó ideig kívül álltak a funkcionális érdeklődési körén, pontosabban a gazdaságnak nem volt primátusa a funkcionális szemlélete szerint.

A pluralizmus gyengülését pedig kifejezetten a jelenlegi hatalmi adminisztráció megközelíthetlenségének felismerése okozta, az a tény, hogy jelenleg olyan politikai hatások érvényesülnek az Egyesült Államokban, amelyek kizárják a hatalmi körök befolyásolásának lehetőségét. A pluralizmus gyengülése ismét felkeltette a Mills-művek iránti érdeklődést, sőt Mills emlékeinek ajánlott könyvek is megjelennek, „Most már tudjuk, hogy neki volt igaza!” mottóval, félreérthetetlenül a Mills—Riesman koncepcionális ellentétre utalva. Figyelemre méltó, hogy a hatalmi harcok befolyásolási lehetetlenségének megrázó és tömegeket kiábrándító gyakorlata kellett ahhoz, hogy megújhadjon „A hatalmi elit” millsi koncepciója.

Ami pedig a marxista elméletet illeti, objektíve talán soha nem volt olyan kedvező helyzetben, mint napjainkban, ugyanis az elméleti vákuum és a polgári elméletek hegemoniavesztése kifejezetten elősegíti a marxizmus térnyerését és további terjedését.

Ugyancsak kedvező a marxizmus számára az az erősödő érdeklődés, amely nemcsak a fiatalabb generációkat jellemzi, hanem a társadalomtudományok iránt fogékony közvélemény nagyobb részét. Igaz viszont az is, hogy az érdeklődést gyakran még mindig a kuriozitás igénye motiválja, és ezért a marxizmussal való ismerkedés so-

kak számára meglehetősen felcsínes. Ennek ellenére tény, hogy egyetemi tanszékeken és szociológiai kutatóhelyeken egyaránt kialakult a marxizmus elméleti megismerésének igénye, és sokakat jellemez az a törekvés, hogy elsajátítsák a marxista társadalomszemlélet módszertani eredményeit is. De ezek az igények és törekvések még legfeljebb a „csíráit” jelenthetik a marxista társadalomelmélet befogadásának. Egyrészt tehát a körülmények kedvezőek a marxizmus számára, másrészt viszont a marxizmus még nem eléggé kialakult az amerikai társadalomtudományokban és ezért nem is elég felkészült arra, hogy megfelelően kihasználhassa a számára kedvező körülményeket. Mindez — ismétlem — a társadalomtudományok területére vonatkozik, e helyütt nem szándékozom érinteni a marxizmus politikai gyakorlatát.

A marxizmus terjedésének tulajdonképpeni legfőbb akadály az, hogy az Egyesült Államokban a baloldali társadalomelméletek inkább csak „marxizálásnak” tekinthetők, mintsem marxizmusnak, s következésképpen az az elméleti szétforgácsolódás, ami a polgári szociológia jellemzője, többé-kevésbé vonatkoztatható magára a marxizmusra is. Hihetetlenül sokféle áramlatot és árnyalatot foglal magában a „marxizáló” amerikai társadalomtudomány. Tapasztaltam például olyan rendszerezést, amely szerint Saint-Simon, Marx, Weber, F. Lederer, Mills, Burnham, Gyilas, Richta, Birnbaum, Gorz, Mallet stb. technostruktúráról alkotott nézetei együtt alkották a témakörrel kapcsolatos „marxista” elméletet. Általánosan elfogadott az is, hogy mindazok, akik a marxizmus terminoló-

giáját bármilyen formában használják, szinte automatikusan marxista szerzőknek tekintendők. Vagyis alig tapasztalható, hogy különbséget tegyenek a valóban marxista szerzők és a marxizmus különféle áramlataihoz — a revizionizmustól a trocizmusig, a maoizmusig — tartozó szociológusok között.

Tekintettel arra, hogy a marxi terminológia egyes elemeinek használata majdnem kötelező érvényű, legalábbis a baloldali érzelmű, érdeklődésű szociológusok között, így meglehetősen sokan sorolják magukat a marxista társadalomtudósok közé. E szociológusok szándéka tiszteletre méltó, azonban nyilvánvaló, hogy a szándék önmagában még senkit sem tett vagy tesz marxistává. Azokat az embereket, akik ily módon közelednek a marxizmushoz — marxista szerzőket tanulmányoznak és a marxizmus terminológiáját igyekeznek használni kutatásaikban gyakran anélkül, hogy a használt terminus marxi értelmét ismernék — csak „marxizálóknak” lehet tekinteni.

Tapasztalataim szerint a marxizmus iránti érdeklődés gyakran nem több, mint egy-egy marxista szerző, vagy Marx egy-egy munkájának megismerése. Marx fiatalkori írásai, Lukács György „Történelem és osztálytudat”-a, Gramsci, Rosa Luxemburg írásai, valamint Lenin „Mi a teendő?” című munkája a legolvasottabb klasszikus marxista munkák napjainkban. Ez egyben azt is mutatja, hogy nagyon sok alapfontosságú marxista mű nemcsak kiesik az érdeklődés köréből, hanem el sem jut az amerikai szociológusokig. Marx „Grundrissé”-je, vagy Lukács György 1922 (tehát a „Történelem és osztálytudat”) után írott munkái

angol fordításának hiánya — egy meglehetősen szűk szociológusréteget leszámítva — úgyszólván lehetetlenné teszi e munkák tanulmányozását. Ez a helyzet mindenképpen hozzájárul ahhoz, hogy a marxista szerzőktől inkább csak illusztrációként kölcsönözzenek fogalmakat, vagy pedig empirikus felmérések elméleti bázisául használják a marxizmus kategóriáit. (Marx osztályelmélete címen hallottam például olyan előadást, amely a Watergate-botrány aktuálpolitikai elemzését tartalmazta, meg sem haladva egy szokványos belpolitikai szemle színvonalát, s amelyben a címben és a bevezetőben történt Marxra való hivatkozáson kívül semmi nem volt, ami a marxi osztálykonceptióra emlékeztetett volna. Az „osztálytudattal” kapcsolatban pedig még megdöbbenőbb példákat tapasztaltam. Amerika-szerte a különféle szociológiai intézményekben egyszerűen mérik az osztálytudatot (!). Általánosan elterjedt gyakorlat ugyanis az, hogy a pártokkal való identifikáció vagy szimpátia empirikus vizsgálatait az osztálytudattal azonosítják, s elméleti bázisként esetenként Lukács György koncepcióját használják fel.)

A „marxizáló” szociológia megfigyelésem szerint, jelenleg nem kevésbé eklektikus, mint bármely más polgári szociológiai irányzat, s ez a szociológia napjainkban — éppen elméleti felkészületlensége, konfúzus volta miatt — képtelen arra, hogy kihasználja a polgári elméletek talajvesztéséből adódó kedvező helyzetét.

Nagyon nehéz volna akárcsak megjósolni az amerikai — s benne a marxista — szociológia jövőjét. Az ugyan megfigyelhető, hogy a szociológiaelméletek holtpontra ju-

tottak, de még a kibontakozás körvonalai is túlságosan homályosak ahhoz, hogy messzebb menő vagy akárcsak a közeljövőre érvényes következtetést vonhatnánk le. Ami pedig az amerikai szociológia jelenlegi helyzetét illeti, azt hiszem, A. W. Gouldner — „The Coming Crisis of Western Sociology” („A nyugati szociológia közelgő válsága”) szerzőjének — megállapítása teljesen elfogadható; ő ugyanis azt mondja, hogy az amerikai szociológia jelenleg válságát éli, de ez egyáltalán nem jelenti a szociológia megszűnését, feloldódását, vagy visszaszorulását, hanem csak azt, hogy a jelenlegi elméleti rendszerével és a társadalmi folyamatok reális elemzési készségének hiánya miatt képtelen arra, hogy a társadalom változásának alternatíváit megragadja.² Ezért leginkább az tételezhető fel, hogy a válság folyamata — ha úgy tetszik a tartalmát vesztett elméletek dömpingje — még hosszú ideig jellemzi az amerikai szociológiát, s változatlanul a tények után „kullogó” alkalmazott szociológia marad túlsúlyban.

A szociológia jelenlegi helyzete természetesen behatárolja az egyes szociológiai alapkérdések kutatását és megismerését. Vagyis az általános kép, az alkalmazott szociológia túlsúlya, az elméleti konfúzió stb., amely a szociológia egészét jellemzi, teljességgel vonatkoztatható az egyes alapkérdésekre, többek között a társadalmi struktúra kérdéskörére is.

Az amerikai struktúrakoncepció-

kat tanulmányozva úgy tűnik, hogy befejeződtek vagy lezárultak azok a viták, amelyek a struktúra egységeiről, a társadalmi tagoltságról, a marxista és a polgári struktúra-szemlélet különbözőségéről a korábbi években, évtizedekben folytak. Ma már úgy használják a szociológusok az egyes alapkategóriákat, hogy fel sem tárják a használt fogalmak tartalmát, s így majdnem teljesen mindegy, hogy az adott társadalmi egységet minek nevezi a szociológus, hiszen többnyire mindenki *ugyanazt érti* a különféle elméletekből adaptált kategóriákon. Érdemes összevetni azokat a struktúraelméleteket és -modelleket, amelyek alapegységei napjainkban leginkább használatosak az amerikai szociológiában.

Az egyik legelterjedtebb struktúramodell kétségkívül a *warneri* öt-, illetve hatosztályos modell. Ez a — negyenes években kialakított — lényegében mechanikus rétegekép valószínűleg annak köszönheti fennmaradását, elterjedését, hogy meglehetősen könnyen lehetett alkalmazni a különféle empirikus vizsgálatokhoz, és az alkalmazott szociológia praktikus indítékú felméréseihez. A *warneri* modellnek (és variánsainak) van bizonyos valóságtartalma, amely egy hierarchikus társadalomról, de különösképpen a kisebb közösségekről (kisvárosok, helyi közösségek, foglalkozási csoportok, faji kisebbségben élők problémáiról) nagyon hasznos ismeretanyagot adhat a szociológus és a szociológiát felhasználók számára.

A warneri modell és variánsai²

<i>L. Warner modellje</i>	<i>Davis és Gardner modellje</i>	<i>ICP-modell*</i>
felső osztály	felső — felső osztály alsó — felső osztály	felső osztály
felső középosztály	felső középosztály	felső középosztály
alsó középosztály	alsó középosztály	közép középosztály alsó középosztály
felső alsó osztály	felső alsó osztály	felső alsó osztály
alsó alsó osztály	alsó alsó osztály	alsó alsó osztály

Warner, valamint Davis és Gardner a negyvenes években alkották modelljüket, viszont az ICP-modell már a hatvanas években készült. A lényegi azonosságon túl érdemes megfigyelni, hogy az ICP-modellben már az adott kor ideológiai követelményeinek — az úgynevezett középosztályosodási tendenciának megfelelő bontást láthatjuk, a három részre bontott középosztályt.

Az amerikai szociológia másik elterjedt struktúramodellje a *millsi* koncepcióra épült. A struktúra hármas tagoltságát Mills is megtartotta, de új fogalmak bevezetésével — fehér- és kékgallérosok, piramisszerű tagoltsági viszonyok —, valamint új elit és középosztály koncepciójával átértékelte azt.

A millsi modell⁴

uralkodó osztály	régi és új	fehérgallérosok
középosztály	régi és új	kékgallérosok
bérmunkások osztálya		

Mills modellje az ötvenes években készült, s kategóriái és azok variációi azóta is használatosak mind az elméleti struktúravitákban, mind pedig az empirikus felvételekben. Lényegét tekintve Mills modellje is az alsó, közép- és felső osztály hierarchikus megkülönböztetésére épül. Ez a hármas tagoltság annyira közhasználatúvá vált, hogy még a *marxista* és a *marxizáló* szociológusok is ezt a modellt vitték át a marxi struktúráképre, s Marx modelljét teljesen átértelmezve és félre-

értve csakis a munkásosztály, a középosztály, a burzsoázia hármasságát látják Marx koncepciójában. Ebben a hármas tagoltságban viszont éppen a marxi osztályfogalom alapelemei sikkadnak el; a dichotom jellegű tőkeviszony, az osztály gazdasági, politikai és ideológiai értelmezése, a termelő- és nem termelő munka kategóriája stb. Helyette megmarad a sematikus tagoltság, amely minden társadalomra „örökérvényű” lehet, különösen akkor, ha az „osztály” nem jelent többet a társadalmi rétegnél. (Érde-

* ICP = Index of Class Position (az osztályhelyzet indexe — az apa foglalkozása és a család osztályhelyzetének szubjektív megítélése alapján számították; R. Ellis, C. Lane és V. Olesen modellje).

mes arra is felfigyelni, hogy a különböző szándékú Marx-interpretátorok többnyire a „Kommunista Kiáltvány”-ban megjelenített struktúráképre hivatkoznak, figyelembe sem véve „A tőke”-t, vagy a „Grundriss”-t.) Természetesen a marxi modell is többféle variációban szerepel, így például a diákmozgalmak időszakában kialakult az

új uralkodó osztály,

új középosztály,

új forradalmi osztály hármassága, amelyben nem nehéz felismerni a New Left beütéseit. Ebből a modellből már a munkásosztály is el-

tűnik, viszont a hármasság eredeti sematizmusa változatlan maradt.

A bemutatott modellek mindegyike többféle variációban szerepel, sőt nagyon gyakran a többivel is keveredik. Az egyes sémákat a szociológusok empirikus adatokkal, indikátorokkal, indexekkel töltik meg, s ezzel előáll a pontosan bemért, „matematikai eszközökkel” megragadott társadalom modellje.

Jó példa erre egy, a San Francisco külvárosainak társadalmi rétegződését bemutató felvétel, amely 1962-ben készült.⁵

San Francisco külvárosainak társadalmi megoszlása

felső osztály 0,2%, nevük a társadalmi regiszterben látható — uralkodó elit,

felső középosztály	10—15%, jövedelmük évi 11 000 \$-ig	} fehér-
alsó középosztály	35%, jövedelmük évi 7 600 \$-ig	
felső alsó osztály	35—40%, jövedelmük évi 5 500 \$-ig	} kék-
alsó alsó osztály	15—20%, jövedelmük évi 3 000 \$ alatt,	

A modell korántsem teljes, mert a személyiség ismerveivel, társadalmi szokásaival, időtöltésével, politikai pártállásával, ideológiai hovatartozásával stb. lehetne kiegészíteni. Ez a modell ugyan bevallottan is egy amerikai külváros modellje, de benne fellelhetők az egész társadalomra kivetíthető strukturális azonosságok, mint ahogy Yankee City, Springdale, Elmtown társadalmi

megoszlásában is az amerikai társadalom egészének ábrázolása látható.

Napjainkban az empirikus adatok halmazából kétségkívül a jövedelem lépett elő determináns indexé. Előszeretettel használják rétegtképzőként az egy családra jutó évi átlagjövedelmet. A legelterjedtebb modell:⁶

felső osztály	} arányuk 12%,
felső középosztály	
középosztály	
alsó osztály	
	családi jövedelmük 15 000 \$ felett,
	63%, családi jövedelme 5000—15 000 \$,
	25%, családi jövedelme 5000 \$ alatt.

A modellek — mint a bemutatott példákban is látható — tetszés szerint variálhatók, s így számuk úgyszólván végtelen. A használatos kategóriák viszont egyre inkább fel-

oldódnak, olyannyira, hogy homályos sejtésen kívül ma már alig lehet tudni, mit is jelent voltaképpen a középosztály, a kékgallérosok vagy az alsó osztályok kategóriája.

Mindez tulajdonképpen nem okozna problémát, ha a köznapivá tett stratifikációs kategóriák mögött volna valamiféle határozott struktúramodell vagy elméleti elképzelés. Ilyen azonban az amerikai szociológiában napjainkban nemcsak nem létezik, hanem helyét a bemutatott struktúramodellekké tett és elméletté ki-nevezett tagoltsági viszonyok foglalják el, kifejezetten akadályozva egy konzisztens struktúraelmélet kialakulását. Ezzel magyarázható az is, hogy a marxi struktúraelmélet és -modell miért és miként változott stratifikációs keretté az amerikai szociológiában.

A bemutatott példákból világosan kiolvasható azok ideológiai tartalma: a „középosztályosodás” egész társadalmat felszívó folyamata. A warneri struktúrákép még piramisszerű tagoltsági viszonyokat ábrázolt, a mills-i ugyancsak, viszont napjaink modelljeiben a „középosztály” határtalan kibővítése az egész társadalmat, az alsó és a felső osztályokat egyaránt integráló képet eredményezett. Ebben a képben már nemcsak az uralkodó elit tűnt el (vagy van eltűnőben), hanem a munkásosztály is, vagy ha úgy tesszük, a kékgallérosok osztálya is.

„A kékgalléros munkásosztályt elhanyagolják, félreértik és sztereotípiákkal és hamis tudattal rágalmazták meg. Olyan sok szemetet összehordtak már a munkásokról — ami rosszabb, mintha semmit sem írtak volna róluk —, hogy ma már nagyon nehéz megtudni, hol kezdődik a munkásosztályról egy becsülete-sebb kép”⁷ — írja P. C. Sexton és B. Sexton. Csakhogy ez a torzítás nem a szociológus változó moralitásának következménye, hanem a közhasználatúvá vált, és társadalmi

méretű ideológiává lett sematikus stratifikáció eredménye. Ráadásul a homályos fogalmakkal teletűzdelt társadalomképben nagyon egyszerű empirikus adatokkal bizonyítani a változásokat, ugyanis, ha igaznak, tételezzük a „középosztályosodás” folyamatát, és valóságosan létezőnek fogadjuk el a különféle, bemutatott kategóriákat, egyszerű átcsoportosítással, „besorolással” bármelyik modellt verifikálhatjuk. Ha a kékgalléros eléri például az 5000 dolláros „osztály”-határt, automatikusan középosztályúvá válik, jóllehet tevékenységében, szerepében, társadalmi viszonyaiban és meghatározottságában nem történt változás.

Azt hiszem, nem kell külön hangsúlyoznom, hogy a társadalmi folyamatok megismerésében sohasem a besorolás és a hozzátapadó mérícskélés adja a folyamat megismerésének lényegét. Ezt a polgári szociológusok is kénytelenek elismerni, amikor semmit sem tudnak kezdeni a társadalmi méretűvé duzzasztott középosztállyal. (Ugyanis hiába terjesztik ki ezt a fogalmat a társadalom 65—80%-ára, ez a fogalom éppen kiterjedésének arányában veszti el valóságtartalmát, s válik üres, ideológiai sémává.)

A középosztályba sorolt egyéneket szimbolizáló, újonnan divatba jött Middle American (átlag amerikai) ugyancsak szivacs-fogalomná vált, bármi belemagyarázható, ők az „elfelejtettek”, a „csendes többség”, de ők a „dühöngők” is, a „nyugtalanítók” és „lázadók”; kozmopoliták és provinciálisak, bigott hívők és vallástalanok — olvashatjuk a különféle leírásokban, amelyek végül is elismerik, hogy az átlag amerikait lehetetlen meghatá-

rozni. Egyes szerzők szerint pedig az átlag amerikai nem más, mint „lelkiállapot”.⁸

Jól nyomon követhető, ahogy a középosztályt szimbolizáló, meg lehetőszen homályos „átlag amerikai” megjelenítő indikátorok a statisztikailag mérhető indexektől a pszichikus ismérvekig hogyan válnak egyre megfoghatatlanabbakká és egyre relatívabbakká. Természetesen, ez a megfoghatatlanság és relativizálódás nagyon jól felhasználható ideológiai célokra. Például: „Kiknek az országa Amerika? A kisembereké, az átlagé — amely a népesség jó 70%-a, akik a legtöbb munkát végzik, a legtöbb adót fizetik, akik nem sóvárognak sem hatalomért, sem befolyásért; akik csak azt akarják, hogy magukra hagyatva élhessék örömtelen, unalmas életüket.”⁹

Hiába tágítják azonban a középosztályt az egész társadalmat átfoogóvá, ez a kategória egészében egyre kevésbé megragadható, részeiben vizsgálva pedig azonnal látható, hogy nincs tartalmi kapcsolat az egy kategóriába sorolt társadalmi csoportok között. Ez az oka annak, hogy mindent el lehet mondani a középosztályról úgy, hogy közben semmit sem mondunk róla. Ez az oka a középosztályról kialakult sztereotípiáknak, amelyek esetenként igazak is lehetnek, „csak” általában nem mondanak semmit. Mindezt jól példázza az a szemléletmód, amely az újra és újra feléledő és súlyosbodó gazdasági, társadalmi problémák forrását az amerikai középosztály válságában, vagy társadalmi devivációjában keresi. A harmincas évektől napjainkig nyomon követhető, ahogy a szociológia majdnem kizárólagos problémáforrásnak tekinti a középosztályo-

kat, bennük látva és jelölve meg a gazdasági-társadalmi élet bajainak forrását. Az atomizálódás, az elidegenedés szerintük nem az adott gazdasági-társadalmi viszonyok terméke, hanem a középosztály értékvesztésének, kiúttalanságának, egyensúlybomlásának stb. a következménye. Feje tetejére állított társadalomszemlélet ez, amelyből csak annyi az igaz, hogy a gazdasági-társadalmi feszültségek a középosztályokat is rendkívül súlyosan érintik, és hogy a középosztályok számára sincs társadalmi perspektíva.

A középosztály-koncepció — a fogalom ideológiai tartalmán túl — alkalmas arra is, hogy magába szívja a gazdasági-társadalmi feszültségeket és azokat kifejezetten társadalmi és erkölcsi kérdésekként kezelje. Nagyon sokan például a középosztályok ideológiai sokféleségét és zavarosságát szintén nem a sajátos amerikai gazdasági-társadalmi viszonyokból származtatják, hanem vagy a középosztályok természetéből, vagy pedig az amerikai individualizmus tradícióiból.

Az eddigiekből világosan látható, hogy az amerikai szociológia a társadalmi struktúra kutatásában nem az adott, objektív gazdasági-társadalmi viszonyokból indul ki, hanem a stratifikáció megmerevített sémaiból. Amikor pedig egy-egy szociológus mégis az adott viszonyokból kiindulva próbálja megragadni a struktúrát, előbb-utóbb kénytelen a már kialakult kategóriákhoz és modellekhez alkalmazkodni, hiszen azok beleivódtak a társadalmi gondolkodásba és szervesen beilleszkedtek a szociológiai koncepciókba. Ha pedig újítóként valaki a korábbiaktól eltérő modellt alakít ki, új modelljével többnyire az alsó—közép—felső osztályok hierarchikus

hármasságánál maradva *ugyanazt* mondja, mint a többiek, azaz meglehetősen homályosan érzékeltet valamit a társadalmi tagozódásból.

Természetesen meglehetősen nehéz megismerni az amerikai társadalom strukturális megosztottságát, mivel a sajátos amerikai tradíciókon és történelmi fejlődésen kívül, államonként, területenként más és más jellegzetesség tapasztalható, amelyeket tovább színez a rendkívül sokféle faji, vallási megosztottság, valamint a tradicionális társadalmi hierarchia. A struktúra megismerését nehezíti az a körülmény is, hogy az egyes osztályok gazdasági léte és politikai szerveződése nagymértékben eltér egymástól; például az amerikai munkásság mind a mai napig képtelen volt önmagát politikai osztállyá, azaz „önmagáért valóvá” szervezni.

A felületes szemlélő előtt az amerikai társadalom úgy jelenik meg, mint egy bomlófélben levő, atomjaira hulló társadalom, amelyben sem a társadalmi struktúra alapegységeit, sem pedig a társadalmat összefogó értékeket nem találjuk meg, helyette az értékeit, céljait vesztett középosztályok „tömegtársadalma” van kialakulóban. Természetesen ezt a koncepciót is alá lehetne támasztani empirikus tények tömegével, mint ahogy sokan meg is teszik ezt azért, hogy az atomjaira bomló „tömegtársadalom” jelenségéből levezessék az összeomlás, a totális válság tendenciáit. Ez a kép azonban felületes, következménye pedig hamis. Th. Geiger negyedszázaddal ezelőtt már világosan felismerte, hogy a „tömegtársadalommal” és a társadalmi bomlással kapcsolatos koncepciók mennyire jelenségszintűek. „Felelőtlen túlzás, hogy a társadalmi élet jelenleg

»atomizálódik« és a középkor korporatív, hierarchikus struktúrája utat nyitott a káosznak és a stupid, uniformizált »tömegtársadalom«-nak — mondta, és hozzáfűzte, hogy ami valóban történik a társadalomban, az nem más, mint a közösségi szféra és a magánszféra szétválása, amelynek következtében a társadalmi szférák dualizmusa jellemzi korunkat.¹⁰

Ez a dualizmus mindennél jobban kifejeződött formája található meg ma az Egyesült Államokban, ahol a gazdaságból és politikából egyre inkább kiszoruló individuum természetesen a privát szférában keres magának kompenzációt. Ez a kompenzáció-keresés napjainkban társadalmi méretű, a privát szféra és a közösségi szférák szétválása pedig olyan mély, amilyenre korábban sehol sem volt példa. Mindez azért jutott ennyire mélyre éppen az Egyesült Államokban, mert az adott gazdasági és politikai viszonyok nem teszik lehetővé igazi közösség kialakulását; a formális szervezetekből, üres politikai küzdelmekből tömegesen kiábrándult individuumok pedig ezért fordulnak soha nem tapasztalt módon a magánszféra felé. A válság lényegére mutat az a körülmény is, hogy a közelmúltban minden eddiginél erőteljesebb a tömeges kiábrándulás az amerikai rendszer politikai és ideológiai viszonyaiból, azaz a társadalmi dezilluzionizmus kikezdte az amerikai demokrácia tradicionális alapelemeit is.

* * *

Visszatérve a struktúra-koncepciókra, véleményem szerint adekvát modellt csak akkor alkothatunk, ha meghaladjuk a társadalmi tagozódás jelenségszintjét, ha túllépünk a felszíni hierarchiához tapadt mecha-

nikus és nemegyszer vulgáris stratifikációs modelleken. Ehhez viszont elengedhetetlen az amerikai társadalom gazdasági, politikai és ideológiai tevékenységének mélyebb és pontosabb ismerete.

Véleményemet nagyrészt egy fél-

éves tanulmányút információira alapítom, ezért előfordulhat, hogy az szubjektívnek tűnik, jóllehet mindig tárgyilagosan próbáltam szemlélni és értelmezni az amerikai szociológia jelenlegi helyzetét és struktúrakoncepcióit.

JEGYZETEK

¹ *H. Marcuse* műve 1964-ben jelent meg első kiadásban, a diákmozgalom viszont a hatvanas évek második felében fedezte fel ezt a művet, s a diákság magát Marcuse-t is csak 1968-ban a három *M* mozgalmával tűzte zászlajára.

² Lásd *A. W. Gouldner*: *The Coming Crisis of Western Sociology*. Basic Books Inc., New York, 1971.

³ A modellek forrásai: *A. Davies*—*B. B. Gardner*—*M. R. Gardner*: *Deep South*. University of Chicago Press, Chicago, 1941. 65. old.; *W. L. Warner*: *Social Class in America*. Sciences Research Associate, Chicago, 1949. 66—67. old.; *H. M. Hodges*—*W. C. Lane jr.*: *Social Stratification*. Schenkman Publishing Com., Inc., Cambridge, 1964. 301. old.

⁴ A modell variánsai és részelemei Mills valamennyi struktúrával kapcsolatos munkájában megtalálható, bár nem kifejtetten.

⁵ Lásd *H. M. Hodges jr.*: *Peninsula People. Social Stratification in a Metropolitan Complex.*; *W. Kallenbach*—*H. M. Hodges jr.*: *Education and Society*. Ch. E. Merrill Books Inc., Columbus, 1963. 389—420. old.

⁶ Lásd *P. C. Sexton*—*B. Sexton*: *Blue Collars and Hard Hats*. Division of Random House Inc., New York, 1972. 30—36. old.

⁷ Ugyanott, 249. old.

⁸ Lásd *F. Murray*: *Overcoming Middle Class Rage*. Westminster Press, Philadelphia, 1971.

⁹ Ugyanott.

¹⁰ *Th. Geiger*: *On Social Order and Mass Society*. University of Chicago Press, Chicago, 1969. 169—170. old.

Az ifjúságkutatás néhány kérdése a Szovjetunióban

TEMATIKA

A hatvanas évek második felétől a Szovjetunióban is fokozódott a tudományos érdeklődés az ifjúság mint társadalmi jelenség iránt. Gyarapodott a kutatóközpontok, az ifjúsággal foglalkozó szerzők és publikációik száma, gazdagodott a kutatás tematikája, emelkedett a publikációik színvonala. A történelem, a pedagógia, a pszichológia, az antropológia, a politikai gazdaságtan, a demográfia és a történelmi materializmus mellett mindenekelőtt a szociológia „fedezte fel” az ifjúságot, széles körű szociológiai kutatás bontakozott ki.

Egy 1973-ban Leningrádban kiadott könyv¹ szerint 1953 és 1970 között a Szovjetunióban 2071 munka látott napvilágot az ifjúság szociológiai problémáiról. A 2071 publikációból 91 könyv és brosúra (brosúrának számítanak a nemzetközi konferenciákon felolvasott — akárcsak egyíves — előadások különlenyomatai is), 845 különböző folyóiratokban és gyűjteményes kötetekben megjelent cikk és 1135 belöldi konferenciákon, szimpóziumokon, szemináriumokon elhangzott (tézisszerű vagy kifejtett) előadás és

hozzászólás. A fejlődés fölgyorsulását jól érzékelteti, hogy a könyvek és brosúrák 74, a cikkek 80, a konferencia- és szimpóziumanyagok 93%-a 1967 és 1970 között készült el, illetve jelent meg.

Említésre érdemes, hogy a 2071 munkából csupán 18 foglalkozott az ifjúság, illetve az ifjúságkutatás legáltalánosabb elméleti, metodológiai problémáival (pl. az ifjúság, mint társadalmi jelenség, mint jelentős társadalmi csoport megismerése; az ifjúság mint a történelmi materializmus fogalma, kategóriája; az ifjúságra vonatkozó szociológiai elmélet egyes elemei kidolgozásának kérdései, a társadalom és az ifjúság — mint speciális része — kölcsönviszonyának problémái; az ifjúság-fogalom lényegi jegyeinek tartalmi kibontása stb.). A munkák túlnyomó többsége (1984 munka — 95,8%) az ifjúság egyes részproblémáit vizsgálja különböző társadalmi összefüggéseiben és kapcsolataiban, a különféle társadalmi viszonylatok objektumaként és szubjektumaként. A kutatások és publikációk harmadik tematikai csoportjaként említhetjük az ifjúságra vonatkozó burzsoá koncepciók kritikáját, illetve a tőkésországok ifjúságának helyzetével

kapcsolatos elemzéseket (69 munka — 3,3⁰/₀).

Az összefoglaló és általános elméleti munkák kis száma is alátámasztja azt az értékelést, mely szerint az ifjúság szociológiai problémáinak kidolgozottsága az általánosítás szintjét tekintve még nem kielégítő, akárcsak a lefolytatott kutatások metodológiai, általános elméleti megalapozottsága.²

Tanulságos sorra venni, hogy a kutatott részproblémák *tematikailag* hogyan tagolódnak. V. N. Borjaz könyvében ezeket így csoportosítja:

1. Munka (szakmai orientáció, pályaválasztási tanácsadás, szakmaválasztás; munkához való viszony; részvétel a kommunista munkáért mozgalomban és a szocialista munkaversenyben, a technikai haladáért és a termelés automatizálásáért indított mozgalomban; munkaerő-váندorlás; munkafegyelem stb.).

2. Szabad idő (a munkán kívüli és tényleges szabad idő beosztása; a szabad idő struktúrája; a kulturális-felvilágosító intézmények szerepe a szabad idő megszervezésében).

3. Oktatás-képzés (általános, szakmai és felsőfokú képzés; a kulturális-technikai színvonal emelése; a tanuláshoz való viszony; munka és képzés; a tanulási folyamat megszervezése).

4. A társadalmi struktúrában elfoglalt hely, s ennek „mozgása” (a társadalmi mozgások tényezői és tendenciái; társadalmi adaptáció; migrációs folyamatok; az egyes nagyobb ifjúsági csoportok szociális struktúrája).

5. Életmód, házasság és család (az életmód fejlettségének és szervezettségének foka; a családalapítás és a család összetartásának tényezői és tendenciái; a család struktúrája és

tagjainak kölcsönviszonyai; a születek és a családok nagysága).

6. Társadalmi csoport és személyiség (a társadalmi csoportok tipológiája, struktúrájuk és funkcióik; a személyiség kölcsönviszonyai a csoporttal és egyes tagjaival, a „vezérség”, a presztízs, az egymás választása, az érintkezés és elkülönülés problémái; a csoportok vezetése).

7. A személyiség és mindenoldalú fejlődése (a személyiségstruktúra problémái; a mindenoldalú és harmonikus fejlődés feltételei, tényezői és szintje).

8. Kommunista nevelés (a marxizmus—leninizmus klasszikusai a nevelés lényegéről és alapelveiről; világnézet és ideológia; internacionalizmus és humanizmus).

9. Társadalmi aktivitás (politikai, munka- és alkotó aktivitás, társadalmi tevékenység; az aktivitás feltételei, tényezői és szintje).

10. Társadalmi szervezetek (az ifjúság társadalmi szervezeteinek kölcsönviszonya a társadalom politikai rendszerének más elemeivel; az ifjúság szervezetei vezetésének és munkájuk tökéletesítésének problémái; a szervezetek szerepe az ifjúság életében).

11. Szellemi arculat, élettervek és ideálok (a szellemi arculat kialakulása és fejlődése; a kultúra problémái; a tömegkommunikációs eszközök és hatásuk az ifjúságra; élettervek, kialakulásuk és megvalósulásuk; a család, az iskola és a társadalmi szervezetek szerepe az életideálok kialakításában).

12. Esztétikai nevelés (az esztétikai neveltség kritériumai és szintje; az ifjúság viszonya a különböző művészeti ágakhoz; öntevékenység és művészi alkotás).

13. Erkölcsei nevelés (etikai alapelvek és normák, tudatosultságuk és megvalósulásuk; az erkölcsi nevelés kapcsolata a világnézettel, valamint az ideológiai és esztétikai neveléssel).

14. Testi nevelés (a sport és a testkultúra mint a minden oldalú fejlődés eleme; a testi nevelés kapcsolata a munkával, a tanulással és az egészséggel).

15. Ateista nevelés (a vallásosság és az ifjúság; ateista képzés, propaganda és agitáció; a harcos ateizmus különböző formáinak hatékonysága).

16. Kihágás és bűnözés (a jogellenes cselekedetek tényezői és tendenciái; ezek megelőzése és megszüntetése).

17. Az ifjúság egésze és egyes szociális csoportjainak kutatása (társadalmi berendezkedés és ifjúság; társadalmi tervezés és ifjúság; irányítás és ifjúság stb.).

A felsoroltak közül a vezető témák a következők: a munka, a kommunista nevelés és az oktatás-képzés problémái. Ezeket követik a kutatások, illetve a publikációk számait tekintve a szellemi arculat, élettervek-életideálok; a társadalmi csoport és személyiség; a kihágások és bűnözés, valamint a társadalmi aktivitás címmel jelölt kérdéscsoportok.

METODOLÓGIA:

ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEK

Az ifjúság kutatásának általánosabb, metodológiai problémáival a Szovjetunióban I. Sz. Kon kezdett elsőként foglalkozni 1965-ben, 1967-ben és 1968-ban megjelent munkáiban.³ Az ifjúságra vonatkozó szociológiai elméletének alapjait összefoglalóan magyarul is megje-

lent „Személyiségpszichológia” című könyvében vázolta fel, a következő kérdéseket emelve ki: a) az emberi életkor társadalmi tartalma; b) az életkor osztályozása; c) az ember biológiai, pszichológiai és társadalmi fejlődésének kölcsönhatásai; d) a korcsoport sajátossága és elkülönülése más korcsoportoktól; e) az ifjúkor szociológiai meghatározása; f) a felgyorsult nemi érés (akceleráció) és az egyre később bekövetkező társadalmi érettség ellentmondása az ifjúság fejlődésében; g) az ifjúság-fogalom meghatározása; h) a nemzedékek és korcsoportok kapcsolata.

L. N. Kogan egy 1969-ben megjelent tanulmányában⁴ azt hangsúlyozza, hogy az ifjúság mint „társadalmi közösség” sajátos jegyekkel rendelkezik, s ezeknek az életkorból adódó vonásai társadalmilag, osztályalapon meghatározottak; az ifjúság társadalmiosztály-alapon történő, társadalmi csoportok szerinti elkülönítése-rétegződése dialektikus egységben vizsgálendő az ifjúság mint társadalmi egész jellemzőivel; az akcelerációt a társadalmi érés törvényszerűségével összefüggésben, a nemzedékek közötti viszony alakulását pedig osztályszempontból kell elemezni.

Sz. N. Ikonnyikova és V. T. Lisszovszkij az ifjúság mint különleges társadalmi csoport jellegzetességeit — más korcsoportokkal összevetve — társadalmi és társadalom-lélektani szempontból közelítik meg, kiemelve, hogy az ifjúság számára megállapított korhatáron belül, a fiziológiai, pszichológiai és társadalmi megnyilvánulásokat tekintve eltérő szakaszok különböztethetők meg.⁵

Az úttörő ifjúságkutatók, illetve metodológusok (I. Sz. Kon, L. N.

Kogan, Sz. N. Ikonnyikova, V. T. Liszovszkij) után a továbbiakban rendszerezve ismertetem a legfontosabb idevágó munkákat és elméleteket.

Az ifjúság megismerésével kapcsolatosan a szovjet szociológiai irodalomban elemzett, illetve felvetett általános kérdések a következők szerint csoportosíthatók:

1. a biológiai, pszichológiai és szociális tényezők dialektikus egysege;

2. az egyedfejlődés legáltalánosabb törvényének megismerése;

3. az ifjúságot mint társadalmi jelenséget meghatározó sajátosság lényegének megállapítása;

4. az ifjúság fogalmának meghatározásához szükséges lényegi jegek feltárása;

5. ezen jegek ifjúságra jellemző mértékének meghatározása;

6. az ifjúság fogalmának meghatározási kísérletei;

7. az „ifjúkor”, „fiatalkor” és „felnőttkor” fogalmak kölcsönviszonyának megállapítása;

8. az ifjúság szociológiai elméletének kidolgozása.

Az ezeket kiegészítő *részproblémák*: az életkor mint jellemző ismérv szociális tartalma; a korhatárok és ezen belüli korcsoportok meghatározása; a fiziológiai érés akcelerációja és kapcsolata a szociális fejlődéssel mint az ellentmondás két oldala; a szociális-osztály differenciáció mint lényegi ismérv; a konkrét-történelmi helyzet mint lényegi ismérv.

Ami az első két, filozófiai szintű, alapvető metodológiai jellegű általános kérdést illeti, ezek a problémák (*a biológiai, pszichológiai és szociális tényezők dialektikus egysege; az egyedfejlődés legáltalánosabb törvényének megismerése*) el-

méletileg szinte teljesen kidolgozatlanok az ifjúságra vonatkozó szociológiai koncepciók rendszerében.

A harmadik kérdés — *az ifjúságot mint társadalmi jelenséget meghatározó sajátosság lényegének megállapítása* — alapvető fontosságú az ifjúság megismerésében, vizsgálatában. Az erre adott válasz lényegében meghatározza a többi kérdés megközelítését és megválaszolását is.

A szovjet irodalomban az első kísérlet az „ifjúkor” definiálására I. Sz. Kontól származik: „Az ifjúkort szociológiailag rendszerint úgy határozzák meg, mint a függő gyermekorból a felnőtt ember önálló életébe való átmenet időszakát”⁶. A lényeg tehát: átmenet a gyermekorból a felnőttkorba, a „függő” gyermekorból az „önálló”, más szóval: szabad felnőttkorba.

Ez a megfogalmazás túlságosan általános és elvont, az ifjúság-ifjúkor probléma konkrét lényegét tekintve nem ad elég fogódzót.

I. A. Gromov, Sz. N. Ikonnyikova és V. T. Liszovszkij lényegében hasonló megközelítéssel próbálkoznak az ifjúságfogalom meghatározásakor: „A mai társadalom ifjúságának általános társadalmi jellemzőit a társadalmi munkamegosztás rendszerében elfoglalt helyéből és szerepéből lehet kikövetkeztetni. E tekintetben az ifjúság társadalmi sajátossága »nyitottságában«, »bizonytalanságában« van, vagyis hogy bizonyos szabadsággal rendelkezik a társadalmi helyzetek és szerepek megválasztását és elfogadását illetően.”⁷

A. A. Polikanov megfogalmazása jelentős új elemet tartalmaz az eddig idézetekhez képest: „Mindazonáltal van valami, ami alapján meghatározhatjuk az ifjúságot mint lényegi

egységet képező társadalmi jelenséget. Ez a valami akkor válik nyilvánvalóvá, ha az ifjúságot kezdettől úgy fogjuk fel, mint a társadalmi struktúra, pontosabban az osztályok újratermelődésének termékét. Amennyiben az ifjúság a társadalmi struktúra újratermelődésének terméke, szerves kapcsolatban van az osztály-kölcsönviszonyokkal, melyek az ifjúságon keresztül termelődnek újra.”⁸ Az ifjúság tehát mint a társadalmi változások objektuma és szubjektuma a társadalmi osztálystruktúra újratermelődési folyamatával kapcsolatban vizsgálándó, de A. A. Polikanov meghatározását ki kell egészíteni: az osztályok nemcsak az ifjúságon keresztül termelik újra magukat, hanem a más osztályokból és rétegekből való kiegészülés útján is.

Az ifjúságnak az osztályok újratermelődésében játszott szerepét Sz. N. Ikonnyikova és I. Sz. Kon is érintette. Az ifjúság osztálytermészetéből kiindulva ezt írták: „A társadalmi osztály, mint egész, az ifjúság »bekapcsolása« révén termeli újra magát. A fiatalok kiegészítik a társadalmi osztályok sorait, s egyúttal struktúrájukat is újratermelik.”⁹ A szerzők az osztályokra helyezik a hangsúlyt, arra, hogy miképpen változnak az osztályok az újratermelődés során az ifjúság „bekapcsolása” révén, a másik irányú hatás az a változás, mely az ifjúságban megy végbe, miközben részt vesz az ilyen folyamatokban.

Az osztály-megközelítés helyes és fontos, mindazonáltal specifikus, amennyiben maguk az osztálytársadalmak is specifikusak — történelmileg átmeneti jelenségek. Éppen ezért ki kellene mutatni olyan általános törvényeket, amelyek mint kifejeződésük-megvalósulásuk spe-

ciális formáját, az osztályok újratermelődési folyamatát is magukban foglalják, de ennél általánosabban, a társadalmi rendszerek valamennyi típusára érvényes módon megvilágítanak, meghatároznak az ifjúságnak mint társadalmi csoportnak a fejlődését.

A negyedik és az ötödik általános kérdés *(az ifjúság fogalmának meghatározásához szükséges lényegi jegyek feltárása, ezen jegyek ifjúságra jellemző mértékének meghatározása)* elméleti kidolgozottsága még nem befejezett.

Az ifjúkor és a felnőttkor közötti határ kritériumáról szólva Sz. N. Ikonnyikova és V. T. Liszovszkij a következőket sorolja fel: „a szociális érettség elérése, belépés az önálló termelőtevékenységet végzők közé, a szakma elsajátítása, egyenjogú helyzet a felnőttek körében, vezető funkciók betöltése a társadalomban, házasságkötés és családalapítás, a jellem, a világnézet, az eszmei pozíciók; a nézetek és meggyőződések rendszerének kialakultsága”¹⁰.

V. G. Golofaszt felsorolás helyett már bizonyos rendszerét igyekszik megfogalmazni a kritériumoknak. Az ifjúság kialakulási folyamatában a társadalmi tapasztalat elsajátítását tartja lényeges jellemzőnek, melyet mérni-értékelni annak foka szerint lehet, ahogy az ifjúság ténylegesen részt vesz meghatározott társadalmi szerepek teljesítésében. Ezeknek a szerepeknek a rendszere magában foglalja a gazdasági, politikai és személyek közötti viszonylatok különböző területeit, mindegyiket jellemző fő „mutatóival”. A gazdasági szférában a fő mutató a munkatevékenység, s az érte járó kereset, amely lehetővé teszi az önfenntartást és a család munkaképte-

len tagjainak eltartását; a politikai szférában a választói jog gyakorlása; a személyek közötti kapcsolatokban pedig: egyenjogú helyzet és vezetői funkció betöltése a felnőttek körében, részvétel a felnővekvő nemzedék nevelésében.¹¹ Ez a rendszer bizonyos mértékig még mindig empirikus és intuitív.

A rendszerezés egy másik változata kiemel egy központi kritériumot, amely meghatározza a többiek hatékonyságát. „... a társadalmi viszonyok rendszerében társadalmi érettségen a személyiség olyan helyzetét kell érteni, amikor a személyiség a társadalmi szerepek ténylegesen egyenjogú hordozójaként lép fel a gazdaság, a politika és a jog szféráiban, amikor felismeri szerepét és felelősségét, és teljesíti az ebből ráháruló kötelezettségeket. Az alapvető mutató és ismérv, amely jelzi az új nemzedék társadalmi érettségét: a gazdasági függetlenség elérése és az állandó szakra megszerzése.”¹²

V. I. Dobrinyina cikkében néhány olyan jegy felsorolása található, amelyek segítségével megkísérli jellemezni az ifjúság specifikus vonásait. Ezeknek a jegyeknek a lényege az, hogy az ifjúság „a szervezet és a pszichikum kialakulásának stádiuma, sem fizikailag, sem szellemileg nem véglegesen megerősödött korcsoport”, „majd belép az életbe, kialakul, de még nem anyagilag független, önálló csoport”, „nem fejeződött be társadalmi adaptációjának folyamata, nem alakult ki érték-orientációinak rendszere, s ezért a társadalom legdinamikusabb része”.¹³ Ezek az apriorisztikus kijelentések az ifjúságot a társadalom valamiféle infantilis részeként mutatják be, s azt a gondolatot sugallják, hogy bármely társadalom la-

kosságának ifjúsága és felnőtt része között valamiféle szakadék van, de hogy ezt hogyan lehet áthidalni, arról nem esik szó, s arról sem, hogy a társadalom „kialakulatlan”, „önállótlan”, „még nem adaptálódott” részéből hogyan lesznek egyszer csak kialakult, önálló, teljes értékű polgárok.

Az ifjúságfogalom meghatározására az első kísérlet V. T. Licsovszkij „Arcképvázlat” című könyvében található. „... az ifjúság — a szocializáció stádiumában levők nemzedéke, az általános alapismereteket és szakmát, valamint a kulturális örökséget elsajátítóké (később: elsajátítottaké), akiket a társadalom felkészít (felkészített) a társadalmi szerepek elsajátítására és teljesítésére”.¹⁴ Ez a meghatározás azért egyoldalú, mert a társadalmi tényezők mellett egyáltalán nem szól a szintén lényeges fizikai és pszichikai fejlődésről.

I. M. Szlepenkov meghatározása így hangzik: „Az ifjúság — olyan szociális-demográfiai csoportja a társadalomnak, amelynek fő tevékenysége — az idősebb nemzedékek (az osztályok és politikai pártjaik) irányításával — az önálló életre való felkészüléssel, az önálló élet elkezdésével kapcsolatos, s amelynek szociális differenciációja megfelel a társadalomban levő társadalmi osztálytagolódásnak.”¹⁵

Ez a meghatározás tartalmazza az ifjúság fő ismérveit: azt, hogy a társadalom szociális-demográfiai csoportja, hogy alapvető tartalmi jellemzője társadalmi tevékenységében ragadható meg, hogy egyike a nemzedékeknek és tükrözi társadalmának politikai osztálylényegét. A fő jegy — a társadalmi tevékenység. Ez nem csupán felkészülés az önálló életbe való bekapcsolódásba,

mert nyilvánvaló, hogy ha egy adott nemzedék valamely társadalmilag szükséges tevékenységbe kezd, akkor ez önálló tevékenysége is (önálló élete). Még akkor is, ha aktivitásának egyes elemei egy másik fajta tevékenységre való felkészülést szolgálják; mindkét állapot — a felkészülési, s az elért is — ugyanazon nemzedék önálló tevékenységének különböző formái. S ami az irányítást mint kritériumot illeti, ez nemcsak az ifjú nemzedékre jellemző, irányításra valamennyi nemzedéknek szüksége van.

Az ifjúság-fogalom meghatározása, az ifjúságra vonatkozó speciális szociológiai elmélet kidolgozása — mint az ismertetésből is kitűnik — még nem befejezett a szovjet tudományos irodalomban.

METODOLÓGIA: RÉSZLETKÉRDÉSEK

Az *életkorral* mint az ifjúság lényegi ismérvének szociális tartalmával az irodalomban eddig főleg leíró jelleggel foglalkoztak. I. Sz. Kon szerint „az életkor önmagában még nem határozza meg a személyiség jellemző vonásait”, „a szociális momentumok benne foglaltaknak már magában az alapvető emberi korcsoportok meghatározásában: gyermekkor, ifjúkor, érettkor, öregkor” és történelmi példákön kimutatható, hogy a csoportok társadalmi helyzete sosem volt független életkoruktól.¹⁷

Az ifjúság *életkori határait* sok szerző intuitív alapon, az empirikus anyagok statisztikai feldolgozása nyomán állapítja meg, elméleti megalapozás nélkül. Nem ezek közé tartozik az I. A. Gromov, Sz.

N. Ikonnyikova, V. T. Liszovszkij szerző-hármas, akik az ifjúság felső korhatárát 25 évben állapítják meg. Már utaltam rá, hogy e szerzők szerint az ifjúság szociális érettségének fő kritériuma a stabil foglalkozás (szakma) megszerzése, mivel állítólag ez a kritérium az „egyetlen operacionálható változó”, amely lehetővé teszi „az ifjúság szociális helyzetének átfogó, objektív és összehasonlító elemzését a fejlett országokban”¹⁸. A 25 év a szerzők szerint azért felső korhatára az ifjúságnak, mert a statisztikai adatok szerint a férfiak gazdasági aktivitásának (foglalkoztatottságának) hányadosa ekkor a legmagasabb, 97%. A foglalkoztatottság szintje, mint egy minőségi állapot egyetlen mennyiségi mutatója vitatható, hiszen egyrészt ezen kritérium alapján az ifjúkor alsó korhatárát például már nem lehet megállapítani, másrészt ez a kritérium csak eltérően alkalmazható az ifjúság különböző társadalmi rétegeinél, csoportjainál. Úgy tűnik tehát, hogy a foglalkoztatottsági szint csupán az egyik szempont, s talán nem is a legfontosabb.

Az ifjúsági életkor tartamát a különböző szerzők eltérően jelölik meg: az alsó határ 14 és 20, a felső 25 és 35 év között ingadozik; leggyakoribb a 16 és 30 év közötti szakasz.

Az ifjúsági *életkor belső tagolása* ugyancsak igen változatos a különböző szerzőknél. A belső korcsoportokat, egy-, kettő-, három-, illetve ötéves szakaszonként, a legkülönbözőbb kombinációkban jelölik ki. Ez a sokféleség nemcsak metodikailag „kényelmetlen” (nem lehet összevetni az adatokat stb.), hanem nagyon megnehezíti a tények elméleti interpretációját, végső soron

a probléma egészének elméleti kidolgozását is. Amennyiben a korhatár az ifjúság-fogalom egyik leglényegesebb, az ifjúságnak, mint társadalmi jelenségnek lényegi fejlődését tükröző jegye, akkor a belső tagolásnak, életkorszakaszoknak is eme lényeg más-más minőségi állapotait kell kifejezniük, az átmenetet vagy ugrást egyik lényegi-minőségi állapotból a másikba. Nyilvánvaló, hogy csupán a vizsgált társadalmi jelenség lényegi fejlődésének folyamata lehet az objektív alapja az ifjúsági korhatár s a belső korcsoportok megállapításának is.

A harmadik fontos részprobléma a *fiziológiai érés meggyorsulása* (akceleráció) összevetve a szociális érés ütemével. E két folyamat egyenlőtlensége a fiatalok fejlődésének egyik ellentmondása, s ezen ellentmondás meg-, illetve feloldása sokak szerint számos kívánt társadalmi jelenséget szüntetne meg. „Az ifjúság jogi és erkölcsi meghatározatlansága — írja I. Sz. Kon — a való helyzet változásait tükrözi, elsősorban azt, hogy maga az ifjúság időszaka hosszabbodott meg, részben azért, hogy a mai érettség korábban következik be, részben, mert a társadalmi érettség későbbre tolódott.”¹⁹

Az ifjúság fizikai fejlődéséről a szovjet antropológiai irodalomban bőven találhatók adatok és elemzések,²⁰ viszont alig vannak analógikus tények és megállapítások a pszichikai és szociális fejlődésről és ezek üteméről; ezért óvatosan kell kezelni a közöttük levő ellentmondásra vonatkozó megállapításokat. E kérdést történetileg is csak akkor lehet majd érdemlegesen elemezni, ha alapos vizsgálati adatok állnak ren-

delkezésre az ifjúság mai szociális fejlődéséről.

A következő lényegi ismerv: az ifjúság *szociális-osztály differenciációja*. A korhatár megállapítása igen eltérő az ifjúságra általában és egyes társadalmi csoportjait illetően is, az ifjúság különböző társadalmi csoportjait vizsgálva a kutatók — értelemszerűen és érhetően — olyan korhatárokkal dolgoztak, amelyek alapjául nem annyira az ifjúság mint társadalmi jelenség lényegének megragadása szolgált, hanem a vizsgált társadalmi csoportokra jellemző konkréty gyakorlati szempont, illetve ismerv. Például, a munkásifjúság esetében az alsó korhatárt 18, 17 vagy 16 évben állapították meg, mivel törvényileg a 16. életévet határozzák meg a munkába lépés kezdetének. A főiskolások, az egyetemisták alsó korhatára 17 év, mivel a Szovjetunióban a fiatalok ekkor kezdik felsőfokú tanulmányaikat. Gyakran hasonló gyakorlati szempontok szerint állapítják meg a felső korhatárt is, például a középiskolások és a nappali tagozatos főiskolások-egyetemisták esetében.

Egyértelműen azt kell eldönteni, hogy az ifjúsági korhatár megállapításánál mi az alapvető, domináló szempont: az ifjúság mint társadalmi jelenség általános lényegének ismerete vagy szociális-osztály specifikuma, amely természetszerűleg korlátozza az általános lényeg megnyilvánulását?

Az ötödik részprobléma — a *konkrét-történelmi helyzet* mint lényegi ismerv — nem képezi vita tárgyát, lévén a társadalmi jelenségek marxista megismerésének általánosan elismert metodológiai elve.

AZ IFJÚSÁG FOGALMA

„Azon egyszerű tény következtében, hogy minden újabb nemzedék öröklí az előző nemzedék által létrehozott-megszerzett termelőerőket, s számára ezek a termelőerők a további termelés nyersanyagául szolgálnak — e tényből következően kapcsolat jön létre az emberi történelemben, kialakul az emberiség története, amely annál inkább válik az emberiség történetévé, minél fejlettebbek az emberek termelőerői, s következésképpen, termelési viszonyaik.”²¹

„A történelem nem egyéb, mint az egyes nemzedékek egymásutánja, amelyek mindegyike kiaknázza azokat az anyagokat, tőkéket, termelőerőket, amelyeket valamennyi elődje reá hagyományozott, ilyenképpen tehát egyfelől a reá hagyott tevékenységet folytatja egészen megváltozott körülmények között, másfelől pedig a régi körülményeket módosítja egészen megváltozott tevékenységgel.”²²

A történelem minden fokán kézen található „egy anyagi eredmény, a termelőerők egy összege, egy történelmileg megteremtett viszony a természethez és az egyének közt egymáshoz, amelyet minden nemzedék az előtte járótól öröklí; a termelőerőknek, tőkének és körülményeknek egy tömege, amelyet az új nemzedék módosít ugyan, de amely másfelől elő is írja az új nemzedék életfeltételeit és meghatározott fejlődést, sajátos jelleget ad neki — ... tehát a körülmények éppannyira alkotják az embereket, mint az emberek a körülményeket.”²³

Lényegében e három *Marx*-idézetből kiindulva V. N. Borjaz — az ifjúságkutatás elméleti kérdéseit

tárgyaló legújabb szovjet könyv szerzője — két döntő metodológiai problémát boncolgat:²⁴ megkísérli az ifjúság mint társadalmi jelenség — mint a történelmi materializmus általános fogalmának fő jegyeit —, mint jelentős társadalmi csoport korhatárainak megállapítását a szovjet társadalom feltételei között, a szovjet ifjúság példáján keresztül, illetve fölvázolja a korhatárok megállapításának módszerét. Érint olyan problémákat is, mint a biológiai, pszichikai és szociális vonatkozások egysége, az ifjúság ontogenezis fejlődésének legáltalánosabb törvényei, az ifjúság mint speciális társadalmi jelenség természete és lényege, az ifjúságon belüli kor szerinti tagozódás. Viszont hiányos kidolgozottságuk miatt nem elemzi például az ifjúság lényegi jegyeinek teljes rendszerét; az „ifjúkor”, „fiatalkor” és „felnőttkor” fogalmak közötti összefüggéseket; az akceleráció természetét és lényegét, az akcelerációt mint szociális problémát stb.

V. N. Borjaz is kifejti, hogy az ifjúságot nem lehet csupán magából kiindulva megismerni. Az ifjúságkutatás valamennyi metodológiai problémája azokban a tényleges kapcsolatokban gyökerezik, melyek az ifjúságot mint a társadalom részét összefűzik a társadalmi rendszer összes többi elemével, s azokban a törvényszerűségekből, amelyek kölcsönhatásait és fejlődésüket jellemzik. Ez azt jelenti, hogy az ifjúság problémáinak sokrétűsége a társadalomban való lényegi kapcsolatainak sokrétűségéből következik.

Az ifjúság — mint a társadalom tagjai összességének speciális része — genezisének tekintve az utolsó a nemzedékek sorában, s valamennyi

megelőző nemzedékkel objektív kapcsolatban van. A nemzedékeknek ez a kapcsolata lényegét tekintve mindenekelőtt anyagi, s a termelő erők és termelési viszonyok meghatározott összességében fejeződik ki, melyeket az ifjúság készen talál — a megelőző nemzedékek tárgyasult tevékenységeiként. Örökölve ezt, az ifjúság ezzel együtt átveszi az azokat szabályozó törvényeket is, tehát a tényleges társadalmi lényegét saját lényegeként sajátítja el.

Az ifjúság lényegi kialakulása *három alapvető szakaszban* történik. Az első szakaszban döntően csupán objektuma a különféle társadalmi hatásoknak. A második szakasz kezdete egybeesik azzal a momentummal, amikor az ifjúság a termelőerők és a termelési (s az összes más társadalmi) viszonyok hordozójaként kezd fellépni. Ebben a szakaszban, miközben változatlanul objektuma a társadalmi hatásoknak, egyre inkább a történelmi folyamat szubjektumává is válik. A harmadik szakasz végére eléri azt a fejlődési fokot, amikor a termelőerők tényezőjeként és az összes társadalmi viszonyok hordozójaként is teljesen kibontakozik, amikor kezdi megtestesíteni magában kora társadalmát, mint ifjúságot, már tagadja is magát.

A fiatalok különféle társadalmi vonásai, sajátosságai — akárcsak biológiai, fiziológiai, fizikai adottságai, képességei — fokozatosan, egyenlőtlenül és szakaszosan alakulnak ki. Az egyes szakaszokra jellemző vonások viszonylag élesen elhatárolódnak, az átmenetek minőségek.

Az ifjúság kialakulása és fejlődése folyamat, *időben* megy végbe. Az egyes társadalmakra jellemző élet-

és társadalmi ciklus, valamint az ifjúság kiteljesedéséhez szükséges idő összevetéséből meg lehet állapítani az egyes társadalmak tagjaira jellemző öröklési struktúrát, amely megmutatja, hogy a társadalom különböző nemzedékei milyen mértékben vesznek részt a társadalmi élet újratermelésében. Az ifjúság kialakulásához szükséges időtartam egyben e folyamat gyorsaságát jelzi, ami szintén jellemző az egyes társadalmakra. Az életkor ugyanis egyéni megjelenése a biológiai és társadalmi folyamatok időbeliségének, mintegy mértékmutatója — minden embernél és bármely társadalomban — a felhalmozott természeti és társadalmi tulajdonságoknak-jegyeknek. Az ifjúság tehát életkora (s nem például nemek vagy nemzetiségek) szerint speciális része a társadalomnak, mivelhogy az életkor az a kritérium, melynek alapján tagolni lehet a társadalom tagjait a társadalmi élet újratermelésében betöltött szerepük szerint.

Az ifjúság örököse az emberiség által elért képességek és tulajdonságok maximumának; az ifjúság számára a kiindulási szint a szociális és biológiai egységében vett emberi természet elért színvonala, az emberi lényeg és természet fejlettségi foka. Ez nem jelenti azt, hogy az ifjúság mint nemzedék egyszerre sajátítja el az öröklött tulajdonságokat és képességeket. Tulajdon fejlődése éppen ezen örökség elsajátításának a folyamata, miközben fokozatosan növekszik az örökség birtoklásának foka, és egyre teljesebben termeli újra saját természetként és lényegeként az öröklött természetet és lényegét, individuumként — mint egyéni sajátosságokat és képességeket — az em-

beri nem történetileg kialakult sajátosságait és képességeit, úgy, hogy társadalmi céljaiban realizálja, kibontakoztatja azokat a természetes, veleszületett lehetőségeket, biológiai potenciálokat, melyeket az élő anyag legfejlettebb formájaként örökölt. Ehhez hozzá kell tenni, hogy az érvényben levő társadalmi gyakorlat gátolhatja az emberben rejlő lehetőségek realizációját, vagy elősegítheti teljes kibontakozásukat.

Az ifjúság természetét, lényegét, alapvető mozgástörvényeit és legfontosabb tartalmi jegyeit összefoglalva V. N. Borjaz a következő meghatározását adja a *fogalomnak*: „Az ifjúság 1. objektív társadalmi jelenség, specifikus, életkor szerinti jelentős társadalmi csoport; 2. az ifjúság biológiai és szociális természete és lényege a történelmi mozgás bármely fokán az emberiség azon részében testesül meg, amely fő szubjektuma a meghatározott konkrét-történelmi társadalmi formának; 3. az a folyamat, melynek során az ifjúság elsajátítja az emberiség ezen részének természetét és lényegét, olyan általános törvényeknek megfelelően megy végbe, mint a társadalmi élet újratermelésének, a fejlődés egyenlőtlenségének és szakaszosságának törvénye; 4. elérvén azt az állapotot, amikor egészen elsajátítja az emberiség adott része természetét és lényegét, az ifjúság eljut a pillanathoz, mikortól teljes és mindenoldalú szubjektuma és objektuma a társadalmi mozgásnak, mikortól már tagadja is magát mint ifjúságot; 5. az ifjúsági kor határát objektíve határozza meg a fejlődéséhez szükséges periódus, az e korhatáron belüli korcsoportokat pedig az egyes fejlődési szakaszok hossza.”²⁵

KORHATÁR, KORCSOPORTOK

Ahhoz, hogy az ifjúságot mint a társadalom speciális korcsoportját jellemezni tudjuk, kettős (biológiai és szociális) természetéből kiindulva a biológiai, a pszichikai és a szociális fejlődés folyamatait a kor-dinamika függvényében kell tanulmányozni, az egyes tudományok empirikus anyagain kell kimutatni az ifjúságra jellemző általános fejlődéstörvényeket és feltárni mind a biológiai és pszichológiai, mind a társadalmi szférában a minőségi változások pontjait, és következésképpen ezeknek a folyamatoknak — kölcsönös feltételezettségükben, teljességükben és egységükben — az objektív szakaszait, melyek társadalmi koronként, formációkként eltérőek lehetnek.

Jelenleg még nem tekinthető véglegesnek az ifjúsági korhatár, s az ezen belüli korcsoportok meghatározása (az ifjúság társadalmi kialakulása folyamatának korszakolása), mivel a megfelelő természet- és társadalomtudományi ágak (biológia-antropológia-morfológia, pszichológia, szociológia stb.) még nem rendelkeznek elegendő tapasztalati és elméleti anyaggal, adattal.

Antropológiai megközelítés. A fizikai fejlődés mutatói (testhossz, nemi dimorfizmus kialakultsága, csontozat stb.) alapján általában elfogadottnak számít a következő korszakolás. Csecsemőkor: 0—1; első (semleges) gyermekkor: 1—4, 4—7; második gyermekkor fiúknál: 7—10, 10—13, lányoknál: 7—9, 9—12; kamaszkor (pubertás) fiúknál: 13—17, lányoknál: 12—(16—17); ifjúkor fiúknál: 17—20, 20—25, lányoknál: 17—20; felnőttkor férfiaknál 25—35, 35—45, nőknél 20—30, 30—40. Érett kor férfiaknál 45

—55, nőknél 40—55; hajlott kor mindkét nemnél 55-től.²⁶

E korszakolás szerint az ifjúkorhoz általában három szakaszt sorolnak: az alsó határ a kamaszkor kezdete (fiúknál 13, lányoknál 12 év), a felső határ pedig a felnőttkor első felének vége (férfiaknál 35, nőknél 30 év).

Pszichológiai megközelítés. Az emberi pszichikum (tudat, gondolkodás) kettős természetű: biológiai és társadalmi. Természetes anyagi alapja a magasan szervezett élő organizmus, amely történelmileg speciális biológiai törvények szerint fejlődik, de a társadalmi létezésnek — mint e fejlődés feltételének — meghatározó befolyása alapján. A pszichikum alakulását döntően tehát az egyén biológiai fejlődése, a szociális tényezők és ezek kölcsönhatásai befolyásolják, így azokban a szakaszokban, melyekben a biológiai kialakulás ontogenetikus folyamatai az elsődlegesek, a pszichikai fejlődésben bekövetkező minőségi ugrásokat tükröző korszakolás egybeesik vagy legalábbis közel az antropológiai kritériumok szerinti periodizációhoz. A pszichológiai korszakolás általános fogyatékosága, hogy nincsenek pontos-konkrét kritériumai, s többnyire megállnak a 18. életévnél, az iskoláskor végénél. Ez utóbbit tekintve kivétel a következő periodizáció, mely szerint a csecsemőkor 0—1; az óvoda előtti kor 1—3; az iskola előtti kor 3—5, 5—7; az alsó iskoláskor 7—(11—12); a középső iskolás (kamasz-) kor (11—12)—(14—15); a felső iskolás (első ifjú-) kor (14—15)—(17—18); a második ifjúkor (17—18)—(23—24) éveket fogja át, s az érett kort a 24. életévtől számítják.²⁷

Pszichikailag 14—15 éves korban következik be az a minőségi for-

dulat, melytől ifjúkorról beszélhetünk. Az antropológiai és a pszichológiai alsó határ közötti eltérés (12—13 évtől 14—15-ig) az ifjú személység pszichikai fejlődése újabb fokának előkészítő szakasza.

Szociológiai megközelítés. Az „ifjúság” fogalmát nem szabad csak antropológiai és pszichológiai vonatkozásainak-tartalmának vizsgálatára korlátozni, hiszen az „ifjúság” mindenekelőtt — objektíve — szociális természetű. A fogalom tudományos meghatározása, a korhatár és a belső korcsoportok megállapítása ezért csupán az ifjúság szociális természete és lényege alapján lehetséges.

Az ember fizikai és pszichikai organizmusának (kölsönhatásukban való) ontogenetikus fejlődése a szükséges és objektív alap ahhoz, hogy az egyén érzékelje-felfogja és elsajátíthassa a társadalmi viszonyok összességét, amelyek keretei között az élettevékenység folyamában az individuum — mint személység — funkcionál.

Ha elfogadjuk, hogy az emberi személyiség kialakulását a társadalmi viszonyok újratermelésében való részvétele határozza meg, nyilvánvaló, hogy:

1. A társadalmi viszonyok formáinak száma, amelyek újratermelésében bármely egyes ember (vagy társadalmi csoport) — mint az adott társadalom eleme, illetve része — objektíve részt vehet, elég nagy, mindazonáltal véges.

2. Azon társadalmi viszonyok száma, amelyek reális újratermelésében az egyes személyiség részt vesz a) szintén véges; b) kevesebb a társadalmi viszonyok formáinak objektíve létező számánál; c) ez a mennyiség, fokozatosan növekedve, gyorsan közeledik a „telítettség”

határához, mely után a társadalmi viszonyok újabb formáinak elsajátítása már lelassul, vagy abba marad. Hipotetikusán feltételezhető, hogy a „telítettség” határa az „ifjúsági” korperiódus kereteibe esik, s eszerint az a minőségi fordulópont, az a pillanat, amikor az ifjúság a szociális érettség időszakába lép, arra a kor-középtérre esik, amikor a társadalmi viszonyok formáinak elsajátításában a „telítettég” bekövetkezik.

3. A „telítettség” (azon társadalmi viszonyok száma, amelyek kereteiben az egyes személyiség funkcionál) és az objektíve lehetséges társadalmi viszonyok száma közötti arány mennyiségi oldalról fejezi ki a személyiség szocializáltsági fokát, amely mindig kevesebb egynél vagy egyenlő vele. E szocializációs foknak a meghatározása és összevetése a szociális érettség szakába való lépés időpontjával, mennyiségi oldalról fejezi ki az ifjúság különféle társadalmi csoportjainak szociális jelentőségét.

4. A társadalmi viszonyok elsajátításának és a személyiség ezt követő funkcionálásának folyamata úgy jellemezhető, mint az adott viszonyok lényegében rejlő lehetőség realizációja, és — minőségi oldalról — e lehetőség realizációjának

foka lesz a személyiség szocializációjának mértéke. Amikor a személyiség, az egyes ifjúsági csoportok, illetve az ifjúság egésze a folyamatnak ahhoz a fokához jut, amikortól a társadalmi viszonyok minden egyes konkrét formájának újratermelésében teljesen részt vesz; az ifjúkor és az utána következő korszak közötti határ — mennyiségi és minőségi vonatkozásainak egységében — jelzi a szociális érettség bekövetkezését.

Empirikusan ezeket a folyamatokat életkor-dinamikájukban még alig tanulmányozták; a húszas években Sztrumilin vizsgálatai alapján az ifjúkor felső határát — szociális szempontból, pontosabban: a szakmai kvalifikáltság maximumának elérését tekintve — a 30. és 36. év között szabták meg.

Összevetve az antropológiai, pszichológiai és szociológiai szempontokat és kutatási eredményeket, — munkahipotézis jelleggel és nemenkénti differenciálás nélkül — a szovjet ifjúság alsó korhatárát 14, a felső korhatárát 35 évnél lehet venni. Az ezen belüli (a 14 és 35 év közötti) szakaszolás a különböző megközelítésekben eltérő, s mint láttuk, az antropológiai periodizáció a legkidolgozottabb.

Lővei Emil

JEGYZETEK

¹ Lásd V. N. Borjaz: Ifjúság. (Kutatásmetodológiai problémák.) Leningrád, Nauka 1973. 156. old. (oroszul). — E cikk megírásakor jelentős mértékben támaszkodtam Borjaz könyvére.

² Lásd V. M. Szokolov: Az ifjúság mint az ideológiai nevelés objektuma. (Kutatásmetodológiai problémák.) Moszk-

va 1972. Társadalomtudományi Akadémia — kandidátusi tézisek (oroszul).

³ Lásd I. Sz. Kon: a) Az ifjúkor mint társadalmi probléma. A harc az emberért folyik. Tanulmánykötet. Leningrád 1965. 3—25. old. (oroszul); b) Az ifjúkor mint társadalmi probléma. A pártszervezetek munkája a Komszomol

ifjúságnevelő szerepének fokozásáért. Leningrád, Nauka 1967. 21—41. old. (oroszul); c) Személyiségpszichológia. Moszkva, Politizdat 1967. Magyarul megjelent: „Az én a társadalomban” címmel. Kosuth Könyvkiadó 1969.; d) Az állampolgári érettség küszöbén. Társadalom és ifjúság. Tanulmánykötet. Moszkva, Molodaja Gvargyija 1968. 34—57. old. (oroszul).

⁴ Lásd L. N. Kogan: A mai ifjúság és a szellemi kultúra. Az ifjúság érdekei, törekvései, ideáljai. Tanulmánykötet. Moszkva, Molodaja Gvargyija 1969. 23—48. old. (oroszul).

⁵ Lásd Sz. N. Ikonnyikova — V. T. Liszovszkij: A fiatalság önmagáról és kortársairól. Lenizdat 1969. Magyarul megjelent a Kommunista Ifjúsági Szövetség Központi Bizottsága Ifjúságkutató Csoportja dokumentációs kiadványaként 1973-ban.

⁶ I. Sz. Kon: Az én a társadalomban. 85. old.

⁷ I. A. Gromov — Sz. N. Ikonnyikova — V. T. Liszovszkij: Az ifjúság a társadalomban. Ember és társadalom. Az ifjúság társadalmi problémái. VI. köt. A Leningrádi Egyetem kiadványa. 1969. 8—9. old. (oroszul).

⁸ A. A. Polikanov: Az ifjúság mint társadalmi kategória marxista—leninista meghatározásának kérdéséhez. Társadalomirányítás és ifjúság. Gyűjtemény. II. köt. Moszkva 1969. 71. old. (oroszul).

⁹ Sz. N. Ikonnyikova — I. Sz. Kon: Az ifjúság mint társadalmi kategória. Moszkva 1970. 11. old. (oroszul).

¹⁰ Sz. N. Ikonnyikova — V. T. Liszovszkij: Az ifjúság az életbe lép. Leningrád, Znanyije 1969. 10. old. (oroszul).

¹¹ Lásd V. G. Golofaszt: Az ifjúság szociológiai elméletének elemei. Ember és társadalom. Az ifjúság társadalmi

problémái. VI. köt. A Leningrádi Egyetem kiadványa. 1969. 14. old. (oroszul).

¹² I. A. Gromov — Sz. N. Ikonnyikova — V. T. Liszovszkij: Az ifjúság a társadalomban. 8. old.

¹³ V. I. Dobrinyina: A személyiség nevelése — irányított folyamat. Társadalomirányítás és ifjúság. Gyűjtemény. II. köt. Moszkva 1969. 28—29. old. (oroszul).

¹⁴ V. T. Liszovszkij: Arcképvázlat. Moszkva, Molodaja Gvargyija 1969. 7. old. (oroszul).

¹⁵ I. M. Szlepenkov: Az ifjúság és a kommunizmus építése a Szovjetunióban. A kommunizmus építése a Szovjetunióban és a világforradalmi folyamat. Gyűjtemény. Moszkva, Molodaja Gvargyija 1970. 38. old. (oroszul).

¹⁶ Sz. N. Ikonnyikova — V. T. Liszovszkij: Az ifjúság az életbe lép. 9. old.

¹⁷ I. Sz. Kon: Az én a társadalomban. 82—98. old.

¹⁸ I. A. Gromov — Sz. N. Ikonnyikova — V. T. Liszovszkij: Az ifjúság a társadalomban. 9. old. (oroszul).

¹⁹ I. Sz. Kon: Az én a társadalomban. 87. old.

²⁰ Lásd J. J. Roginszkij — M. G. Levin: Antropológia. Moszva, Viszsaja skola 1963.; B. G. Ananyev: Az ember mint a megismerés tárgya. LGU. 1969. (oroszul).

²¹ Marx—Engels Művei. 27. köt. 402. old. (oroszul).

²² Marx—Engels Művei 3. köt. 37. old.

²³ Ugyanott, 41. old.

²⁴ Lásd V. N. Borjaz: Ifjúság. 113—149. old.

²⁵ Ugyanott, 133—134. old.

²⁶ Lásd V. V. Bunak — M. F. Nyeszturnh — J. J. Roginszkij: Antropológia. 232. old. (oroszul.)

²⁷ Lásd I. I. Ivanov: Pszichológia. 61. old. (oroszul.)

INTÉZETI HÍREK

Társadalmi struktúra és munkásosztály-kutatás a Szovjetunióban

Intézetünk nemzetközi kapcsolatainak keretében gyakoriak a kutatók személyes látogatásai, amelyek során lehetőség nyílik az egyes kutatók munkájának megismerésére, a személyes kapcsolatok megteremtésére. E cikkben azoknak a beszélgetéseknek a tapasztalatait összegezzük, amelyeket Moszkvában egyrészt társintézetünkben, a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága Társadalomtudományi Akadémiáján, másrészt a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nemzetközi Munkásmozgalmi, illetve a Szovjetunió Története Intézetének néhány kutatójával folytatunk.

A Szovjetunió Kommunista Pártja XXIV. kongresszusa felhívta a figyelmet arra, hogy a Szovjetunióban a kommunizmus alapjainak lerakása a társadalomkutatóktól is újabb feladatok megoldását várja. Időszerűvé vált, hogy történeti távlatban feldolgozzák a szovjet társadalom szerkezetének változásait, és összegezhetőek már a fejlett szocialista társadalom struktúrájával kapcsolatos kutatások eredményei is.

A társadalmi struktúra történeti távlatának felvázolásával érdekes

munkába kezdett — a marxista társadalomkutatás hagyományaira építve — a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szovjetunió Története Intézete. Köztudott, hogy Lenin „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” című klasszikus munkájában feldolgozta a korabeli zemsztvo és gyári nyilvántartás adatait, amely folyamatos volt a kapitalista fejlődés során. A szocialista fejlődés időszakában e feladatokat részben az állami statisztika, részben az üzemi-szövetkezeti nyilvántartás vette át. (Az állami statisztika a társadalmi csoportok nagy mozgásait, a főbb körvonalakat tudja követni. Az üzem vagy a társadalmi munkamegosztás más alapegységei hordozzák a társadalmi csoportok belső differenciáltságának jegyeit, valamint tükrözik az osztályok közötti mozgások irányait, tendenciáit.) Bár a forradalom és a háborúk pusztításokat okoztak a nyilvántartási rendszerben, az számos nagyüzemben, faluban 1880-tól fennmaradt. Ez az intervallum lehetővé teszi a kutatók számára, hogy személyre vegyék a társadalmi munkamegosztás alapegységeinek mozgását, változását a tőkés és a szocialista termelési viszonyok kö-

zött. A kartotékrendszer megfelelő módon összesítve és csoportosítva feltárhatják a társadalmi munkamegosztás különböző egységeiben a munka jellegének változását, a szocializáció folyamatát, a munkásfoglalkozási struktúrát, az életmód, a szociális arculat változását. A kutatás nehéz feladata a fejlődés kontinuitív és diszkontinuitív jellegének egybehangolása. Azaz a munka kollektívában a kollektíva egyes tagjainak és magának a kollektívának a fejlődése, változása, a kollektíva mai, illetve 20—50 év előtti szerkezetének összehasonlítása. A kutatók a kutatás első szakaszában kiválasztottak Moszkvában és Leningrádban néhány folyamatosan működő nagyüzemet, amelyekben a nyilvántartás fennmaradt. A kartotékrendszer segítségével 10%-os mintát képeztek, amelyek feldolgozását számítógépek segítségével végzik. A munka első szakaszában az 1880 és 1937 közötti időszak adatait dolgozzák fel. Ezután kerül majd sor a további történeti periódus feldolgozására. A feldolgozás természetesen az objektív feltételek: a technikai fejlődés szakaszai, a technológiai rendszer változása, a munka szervezete alakulásának számbavételével egyidejűleg történik.

A második kutatási szakasz feladata a fejlett szocialista társadalom szerkezetének pontosabb leírása. A szovjet szociológiai-filozófiai irodalomban az utóbbi években összegezték az e témakörben lefolyt viták tanulságait, illetve a viták továbbgyűrűztek.¹ A fejlett szocialista társadalom szerkezetének elemzése több szempontból rendkívül lényeges.

— A társadalmi struktúra egzaktabb leírása segítséget nyújt a kommunizmus alapjai lerakása elméleti-

gyakorlati problémáinak megoldásában.

— A munkásosztály mint a szocialista társadalom vezető osztálya belső szerkezetének, összetételének elemzése a politikai vezetés feladatainak pontosabb körülhatárolását teszi lehetővé.

Általános vélemény mind tárgyalópartnereink körében, mind a szovjet filozófiai-szociológiai szakirodalomban, hogy a fejlett szocialista társadalomban — a lenini osztályképző ismérveket elemezve — nőtt a társadalom homogenitása, a társadalom szociálisan egységesebbé vált. Ez több oldalról is ábrázolható. A munkásosztály a szovjet társadalom legnépesebb osztálya. A szocialista forradalom első évtizedeiben a Szovjetunióban is gyors volt a társadalmi mobilitás, s így nőtt az első nemzedékű munkások tömege, akik főképpen a falvakból, a mezőgazdaságból rekrutálódtak. A fejlett szocializmus korszakában a társadalmi mobilitás hasonló irányú tömegessége már nem tapasztalható. A munkásosztály döntően törzskössé vált, utánpótlásának fő forrása az új munkásgeneráció. Homogenitása tehát részben szociális származásának egyneműségéből következik.

A szociális egyneműség kibontakozása társadalmi méretekben is tapasztalható. A fejlett szocialista társadalom munkásosztálya már megtalálható a mezőgazdaság szocialista nagyüzemeiben is és fokozatosan megjelennek a munkásrétegek a mezőgazdasági kolhozokban is. Ezt a kolhozok munkásszervezete, gépesítetttsége, elosztási rendszere, valamint az itt dolgozók kulturális színvonalának, életmódjának emelkedése, illetve más munkásrétegekhez való közeledése eredményezi. Ezt a

közeledést elősegíti az is, hogy a családokban egyre jellemzőbb a munkás-paraszt foglalkozást űzők együttélése, ami az életmód sajátos új típusát alakítja ki.

A társadalom egységesedésének fontos mutatója az is, hogy fokozatosan eltűnnek a fizikai és a szellemi munka közötti korábbi — lényeges és határt jelentő — különbségek. A szellemi munkában foglalkoztatottakat a szovjet statisztika is alkalmazottként jelölte meg. Az alkalmazotti kategória tulajdonképpen a jogi, munkaügyi gyakorlatból került át a társadalomtudományba. Az idesoroltak azonban rendkívül tarka csoportot alkotnak: kereskedelmi alkalmazottak, tisztviselők, tervezők, tudósok — mind ebbe a kategóriába tartoznak. A végzett munka jellegének vizsgálata alapján a Szovjetunióban is hozzákezdtek ahhoz, hogy pontosabban jelöljék meg az alkalmazottak társadalmi helyét, illetve megkezdték e kategória felszámolását. A lenini osztályképző ismérvek vizsgálata alapján megfogalmazódott, hogy korábban egyes alkalmazottként számontartott rétegeket a munkásosztály részeként kell számbavenni. A tulajdonviszonyok, a munka jellege, az elosztás, az életmód szempontjából megvizsgálva a munkások közé sorolhatók a kereskedelem, a szállítás, a kommunális szolgáltatás alkalmazottai, valamint például a termelővállalatoknál laboratóriumi munkát végzők. A csoportok kialakításánál figyelembe vették azt is, hogy a végzett munka felső szintű irányító tevékenységet jelent-e?! E munkát végzőket az értelmiség kategóriájában külön réteggként kezelik. Ez az 1970-ben megkezdődött statisztikai rendszer átalakítására is irányuló munka a fejlett szocialista

társadalom szerkezetének árnyaltabb leírását teszi lehetővé.

A fejlett szocialista társadalom termelési viszonyainak egységesülése tükröződik abban is, hogy közeledik egymáshoz a termelő és nem termelő szférában dolgozók tevékenysége. A nem termelő szféra technikai színvonalának emelkedésével növekszik az itt munkásként foglalkoztatottak száma. A termelőszféra technikai színvonalának emelkedésével, a komplex gépesítés, a félautomatizálás kibontakozásával növekszik az olyan munkások tömege, akik szellemi munkát végeznek, képzettségük eléri a technikus szintet. A fizikai-szellemi munka közötti határok elmosódásának folyamatát jelzi az is, hogy számos értelmiségi réteg a termelési eszközökhöz való viszonyában, munkájának koncentráltságában, kollektivitásában hasonlóvá vált a fizikai munkát végzőkhöz. A szovjet értelmiséget közelíti a munkásosztályhoz az is, hogy társadalmi származását tekintve döntően a munkásosztályból, a parasztságból került ki.

A fejlett szocialista társadalom szociális egyneműségének hangsúlyozása mellett a szovjet társadalomkutatók kiemelik a társadalmi differenciáltságot, az osztályok belső strukturáltságát is. A munkásosztály szempontjából lényeges differenciáló tényezőként tartják számon a kulturális képzettségi színvonalat, amelyet döntően befolyásol a városi, a kisvárosi vagy a falusi életmód. Ma még az urbanizáltság nagy előnyt jelent a műveltség, a képzettség megszerzésében: 1972-es adatok szerint az ország lakosságának 58%-a él városokban, s 42%-a falvakban.² Lényeges differenciáló tényezők a társadalmi-demográfiai

determinánsok is. Így például az ifjúság és a nők külön számontartandók, vizsgálandók. Természetesen ezt nem csupán életkori, biológiai különbségek indokolják, hanem e tényezők társadalmi-szociális tartalma. A nők a Szovjetunióban a foglalkoztatott munkások és alkalmazottak felét képezik, azaz e tekintetben elérték az egyenjogúságot. Ugyanakkor kettős terhelésük miatt szabad idejük fele annyi, s így a szakképzettség, műveltség megszerzésére jóval kevesebb lehetőségük van, mint a férfiaknak. E tekintetben tehát korántsem egyenjogúak. Fel kell tárnunk az ilyen egyenlőtlenségek okait, s keresni kell a megoldás módjait. Az ifjú generáció a szovjet társadalom egyre népesebb rétegét képezi. Az új munkásnemzedék jóval több időt tölt el a műveltség, képzettség megszerzésével. Életciklusával összefüggően élet-színvonalának alakulása is változik. Az életszínvonal, a szociális ellátás fejlődésével egyre nő az idősebb generáció társadalmi részaránya is. Egyre inkább előtérbe kerül e dimenziók elemzése, és az osztályok, s a társadalmi szerkezet vizsgálatának lényeges aspektusaivá válnak.

Beszélgéseink során a szovjet társadalomkutatók megfogalmazták feladataikat is. Tovább kell fejlesz-

teni a munkásosztály és a társadalomszerkezet vizsgálatának társadalmi-demográfiai aspektusait. A soknemzetiségű Szovjetunióban lényeges a társadalmi fejlődés nemzetiségi sajátosságainak vizsgálata is. Nagyobb súlyt kell helyezni a társadalom alapegységeinek vizsgálatára, ezáltal feltárható a termelő kollektíva új formáinak kibontakozása. A munkásosztály belső strukturáltságának kifejtésében a hangsúlyt a munka társadalmi szervezetében elfoglalt helyének körülírására helyezik, s ezen belül a munka irányító-végrehajtó, fizikai-szellemi jellege kerül előtérbe.

A módszereknél kiemelték, hogy a statisztikai anyagok történeti összehasonlító feldolgozása mellett fontosak a szociológiai vizsgálatok. Ezek feltárják a kiscsoportok mozgását, az egyén viselkedését, ennek motivációit, s így elősegítik az árnyalt társadalmi elemzés megvalósítását. E tekintetben például úttörő munkát végzett L. A. Gordon és E. V. Klopov a munkások időmérleg-vizsgálatának megvalósításában.³

A szovjet kutatókkal folytatott beszélgetéseink is tükrözik a szovjet társadalomkutatás gazdagodását, előrehaladását a fejlett szocialista társadalom szerkezetének feltárásában.

Sziprulisz Ildikó

JEGYZETEK

¹ A gazdag irodalomból néhány újabb munkára hívjuk fel a figyelmet — *M. Szuszlov*: A munkásosztály vezető szerepe a kommunizmus építésében. *Robocsij Klassz i szovrennij mir*, 1971. 4. sz. (oroszul); A szovjet társadalom szerkezeti változásának problémái. *Voproszi*

Filoszofii, 1972. 6. sz. (oroszul); *V. Sz. Szemjonov*: Új jelenségek a szovjet társadalom szociális struktúrájában. *Voproszi Filozofii*, 1972. 7. sz. (oroszul); *L. A. Gordon—E. V. Klopov*: A Szovjetunió munkásosztályának szociális fejlődése. *Voproszi Filozofii*, 1972. 2. sz. (oroszul);

M. Rutkevics: A fejlett szocialista társadalom szerkezete. Társadalmi Szemle, 1974. 4. sz.

² Lásd a Szovjetunió számokban, 1972. 7. old. (oroszul).

³ Lásd L. A. Gordon—E. V. Klopov: Ember a munkaidő után. Az életmód és a szabad idő szociológiai problémái. NAUKA, Moszkva, 1972. 367. old. (oroszul).

ISIA Registry
Page No. 2060, 19 76

Содержание

Йожеф Янка: О демократии на предприятиях	3
Михай Чако — Ференц Гажо — Хаваш Габорне: С форме жизни уча- щихся производственно-технических училищ	16
Дьердь Аксентиевич: Трудовая деятельность и место работы	43
Габор Фодор: Общественное мнение и ценностная ориентации	93
Йожеф Барна: Социальное-родовое-эстетическое	106
Иштван Хюлвели: О некоторых идеологических вопросах научно тех- нической революции	150

ИНФОРМАЦИЯ

Антал Бём: Исследование изменений социальной структуры в амери- канской социологии, особенно процесса формирования „среднего сословия”	165
Некоторые вопросы и исследования молодежи в СССР (Эмиль Лёврей)	183

ИЗВЕСТИЯ ИЗ ИНСТИТУТА

Исследование социальной структуры и проблематики рабочего класса в Советском Союзе	197
---	-----

Contents

<i>József Jánka</i> : On industrial democracy	3
<i>Mihály Csákó—Ferenc Gazsó—Mrs. Gábor Havas</i> : About the way of life of apprentices	16
<i>György Akszentievics</i> : Activity and place of work	43
<i>Gábor Fodor</i> : Public opinion and value orientation	93
<i>József Barna</i> : Social quality — the quality of <i>Gattungsleben</i> — aesthetic quality	106
<i>István Hülvely</i> : On some ideological questions of the scientific-tech- nological revolution	151

INFORMATION

<i>Antal Böhm</i> : Research on the changes of social structure in Ameri- can sociology, ith special regard to the process of „becoming middleclass”	165
Same problems researches on youth in the USSR (<i>Emil Lövei</i>) . . .	183

NEWS OF THE INSTITUTE

Research on social structure and the working class in the USSR (<i>Mrs. Ildikó Szpirulisz</i>)	197
---	-----

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó Vállalat (Budapest, V., Steidl Imre u. 6.)
Felelős kiadó: a Kossuth Könyvkiadó Vállalat igazgatója.
Szerkesztőség: Budapest, XIV. Ajtósi Dürer sor 23. Tel.: 420-552.
Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó
megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215—11 529),
a Posta Központi Hírlapirodánál (Budapest, V., József nádor tér 1.)
és bármely postahivatalnál (pénzforgalmi jelzőszám: 215—96 162).
Előfizetési díj egy évre: 40, - Ft
Külföldön megrendelhető a Kultúra Könyv- és Hírlapkülkereskedelmi
Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)
Készült XXXX példányban, XXX (A5) ív terjedelemben.
Index: 25828

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

75 5 74-3920 Veszprém megyei Nyomda Vállalat
Felelős vezető: Steltzer Ferenc

